

૩૫૫૫

જીવનનાં ઝરણાં

રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ

સમાલોચનાર્થે

51-3
૫૨

નવચેતન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી કાશીભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળીપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૪૫, પ્રત ૧,૬૦૦

પૂર્વભૂમિકાની પૂર્તિ

જે પ્રકરણો ગુજરાતી ભાષિનહેનો સમક્ષ હું મૂકું છું તે પૈકી પ્રથમનાં બે પ્રકરણો બધાં પ્રકરણોની પૂર્વભૂમિકા સમાન છે. એટલે આની પૂર્વભૂમિકા લખવા જેવું કંઈ છે નહિ. પણ તેની પૂર્તિમાં મારે કંઈક લખવું છે. આ પ્રકરણોના લખાણમાં આત્મકથા નથી. મારા જેવાને આત્મકથા લખવા જેવું પણ શું હોય? પણ તેમાં મારા જીવન સાથે કંઈ કંઈ સંબંધ હોય તેવા પ્રસંગો છે. તે લખવામાં પ્રથમથી જ જે જોખમનો મને ખ્યાલ હતો તે આત્મસ્ફાધાના કૂપમાં પડવાના જોખમમાંથી દૂર રહેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં ખરેખર મારો તેવો પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો છે કે નહિ તેની મને શી રીતે ખબર પડે? એની ખબર તો વાચક ભાષિનહેનોને પડે.

જેમ 'ગાંધીજીની સાધના'માં સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલો પુરુષ લગ્નયો છે, તેમ આમાં લગ્નયો નથી, એ તો હું જોઈ શકું છું. એમ કરવા જતાં અસ્વાભાવિકતાનો દોષ આવી જતો તેથી પ્રસંગને વસ્તુતઃ રજૂ કરવાની ખાતર પહેલા પુરુષનો વ્યવહારુ ઉપયોગ હું ટાળી શક્યો નથી. પણ મારી એ જાણપને વાચક ભાષિનહેનો ક્ષમાની નજરે જોશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આ પ્રકરણો મેં જ લખ્યાં છે; એ કથન પૂર્ણ સત્ય નથી. આમાં શરૂથી અંત સુધી મારા રનેહીશ્રી નરહરિભાઈ પંરીખનો મને સાથ મળ્યો છે. એમના વિશાળ અનુભવ અને માહિતી લાડાળનો પણ આમાં હિસ્સો છે.

આ પ્રકરણોના સમૂહને શું નામ આપવું? શ્રી નરહરિભાઈ એ 'જીવનનાં વહેણ' નામ સૂચવ્યું. મને લાગ્યું કે એ અનિશ્ચયોક્તિભર્યું છે. આને હું મારા જીવનનું વહેણ ન કહી શકું. વહેણ તો ગંગા જમુનાનાં હોય, જેમાં અનેક તૃષિત આત્માઓ સ્નાન કરી શકે, ડૂબકી મારી શકે અને પોતાની તૃષા છિપાવી શકે વળી તે વહેણને પોતાનું મૂળભૂત સામર્થ્ય હોય. મારા જીવનમાં તો એવું કંઈ જ નથી. મને તો કેટલાક પુણ્યાત્માઓની કૃપાનું જે સિંચન મળ્યું છે તેણે મારી જડતાને કારણે વહેણનું રૂપ નથી લીધું. પણ મીઠાં, મોળાં, બેસ્વાદ ઝરણોનું રૂપ લીધું છે. પ્રભુકૃપાથી સંતની દયાથી વર્ષાનું સિંચન મળે તો

ઝરણું વહે અને ન મળે તો ઝરણું સુકાઈ જાય વર્ષાના પાણી તો સદાયે મીઠાં મધુરા હોય છે પણ પહાડની જડતામાથી તે વર્ષાના મીઠા પાણી પાછા ગળાઈને આવનાનાને ! એટલે પહાડના ગુણદોષ પ્રમાણે તેના ઝરણા પણ ગુણદોષનાળા જ હોય.

આ ઝરણા પણ તેવા જ દરે કેટલાક મીઠા દરે કેટલાક મોળાં દરે અને કેટલાક ખેસ્વાદ પણ દરે પણ આ ઝરણાને પસાર કરતાં કરતા વારવાર સતપુરુષના જીવનના કેટલાક છૂટાજવાયા પ્રસંગો મીઠા, મધુર્ગ અને શીતળ ઝરણાની ગરજ સારશે એવી મને શ્રદ્ધા છે અને તેમાથી તૃપ્તિ ભાઈમહેનોને મીઠું મધુરું પીણું મળી રહેશે એવી આશાથી આ પ્રકરણોના સમૂહને ‘જીવનનાં ઝરણા’ એવું નામ મે આપ્યું છે જોકે એના મૂળ સૂચનનું માન તો શ્રી નરહરિભાઈ જ ખાટી ગયા તેની મને ઈર્ષ્યા નથી આ પ્રકરણોમા ભાઈશ્રી જીગતરામભાઈના સૂચનનો પણ કેટલેક સ્થળે મે ઉપયોગ કર્યો છે એ માટે એ બંને રનેહીઓનો હું આભારી છું

આ પ્રકરણોમા પૂં બાપુજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો આવે છે તે જોઈ શ્રી કાકાસાહેબને કાઈકે સતોષ થશે અને છેવટે તેમની પ્રેમ અને આત્મહતરી સૂચનાનું પાલન કરવાને પ્રભુએ મને અહીં પ્રસંગ અને અનુકૂળતા આપ્યા તે માટે હું તેનો ઉપકાર માનું છું

મહા વદી ૩, સવત ૨૦૦૦

સાબરમતી મંદિર, અમદાવાદ

રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ

પ્રસ્તાવના

આ જમાનામાં ઊછરેલા ગુજરાતી વાચકને રાવજીભાઈનો પરિચય કરાવવાની જરૂર નથી. ગુજરાત બહારના કેટલાક ગુજરાતી કે ધણાક બિન-ગુજરાતી વાચકોને તે જાણીતા ન હોય એમ બને. પણ, તોયે, રાવજીભાઈની એજાખ્યાસુ કરાવવાની મને જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે આ પહેલાં જ તે પોતે પોતાના પુસ્તક 'ગાંધીજીની સાધના' દ્વારા એ આપી ચૂક્યા છે, અને તેમાં જે અધૂરી રહી હશે, તે આ આત્મકથા જેવા પુસ્તક દ્વારા પોતે જ પૂરી કરી દે છે.

આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ રાવજીભાઈની જીવનકથા માટે નથી, જે કે તે કથા પણ રસભરી છે. પણ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ૧૯૦૫ના બંગલગંથી પ્રભતમાં જે નવી જાગૃતિ પેદા થઈ, અને જે નવા જુસ્સાનું બીજરોપણ થયું, ત્યારથી ૧૯૩૫ સુધીના ત્રીસ વર્ષના કાળમાં બનેલા બનાવોથી નવી પેઢી સારી રીતે પરિચિત ન હોય એવો ઘણો સંભવ છે. એ ત્રીસ વર્ષમાં દેશે — અને વિશેષે ગુજરાતે — જે પ્રગતિ કરી છે, તેના કેવળ સાક્ષી જ નહિ, પણ નાના કે મોટા ખેલાડી બનવાનુયે જેને લાગ્યે આવ્યું, તેને હાથે તે કાળના બનાવોની નોંધ લખાય એ કીમતી વાત છે.

રાવજીભાઈ ગાંધીજીના આદિસાથીઓમાંના એક ગણાય. ગાંધીજીની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં બન્ને જગ્યાએ આજ સુધીની દરેક ચળવળમાં ભાગ લેનારા, તથા તેમની નજીક રહી આત્મા ઉઠાવનારા તેમ જ દર વર્સી તેમનું આ ઘડી સુધી કામ કરનારા સેવકો ખેચાર જ હયાત હશે. એટલે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓ અને ગાંધીયુગ વિશે રાવજીભાઈની લુખાની હમેશાં બહુ કીમતી લેખારો.

આ વસ્તુરિચિતિ રાવજીભાઈની જવાબદારી ધણી વધારી દે છે. પુસ્તકમાં એક પણ વાત કે વિગત એવી ન હોવી જોઈએ કે જે જીવભરેલી કે રંગ પૂરીને વર્ણવેલી ગણાય. હું માનું છું અને રાવજીભાઈ ખાતરી આપે છે કે એ વિશે ચોક્કસાર્થ રાખવામાં તેમણે, 'કન્નર રાખ્યા મંપી. 'જ્યાં જેમને જેમને

આ પુસ્તકમાં ઉદ્દેશ્ય છે, અથવા જેમને આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી લક્ષીકતો વિષે ખાતરીલાયક માહિતી છે, તેમને મારી વિનંતિ છે કે આમાં ફરેલાં કથનો ખાખતમાં કાંઈ બુઝચૂક તેમની નજરમાં આવે, તો તેમણે સવજ્જભાઈને લખીને તુરત તે સુધરાવી લેવી.

આ પુસ્તક એવું સરસ લખાયેલું છે કે વાચક તેને વાચતા સુદર નવલ-કથા વાંચતો હોય તેવા આનંદ સાથે વાચશે છતાં, આ કાંઈ નવલકથા નથી. પણ હિંદુસ્તાનના ઉત્થાનની સાચી કથાનો એક જીવંત અંશ છે. ગજકીય ખાખતોમાં પાછત અથવા ઉદાસીન ગણાતું ગુજરાત ગાંધીજીની કેળવણી - દોરવણી અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની સરદારી નીચે જોતજોતામાં કેવું અને કેટલું રાજકીય ખેલાડી બની ગયું, અને ધિરેધિર સસ્તનતને કેવી સફળ રીતે તેણે પકકાર આપ્યો તેનું આમાં દર્શન થાય છે સાથે સાથે સમાજશુદ્ધારો, કેળવણી વગેરે ખાખતો ઉપર પણ અવારનવાર પ્રકાશ નાંખે છે.

*

*

*

૧૯૪૭માં નાગપુર જેલમાં હતો ત્યારે વકતૃત્વ કળા વિષે એક અંગ્રેજ પુસ્તક માગ વાચવામાં આવ્યું. તેમાં આપેલી એક સલાહ મારે ગળે ઊતરી ગઈ. તે કહે છે કે ઘણા વક્તાઓને પોતાના લાપણીની શરૂઆતમાં પોતાની નમ્રતા દર્શાવવા માટે આત્મનિદા કરવાની ટેવ હોય છે. “આ માન અથવા કામને માટે હું લાયક નથી, આ વિષય ઘણો ઊંડો છે અને મારું જ્ઞાન અધૂરું છે. મારે જે શ્રોતાઓ સામે જોલવાનું છે તેમને હું કાંઈ નવું આપી શકું એમ મને લાગતું નથી” — એવું એવું કહેવામાં તેઓ ૫-૭ મિનિટ લાઈ નાંખે છે અને પછી તો એટલું લાંબું લાપણું આપે છે કે સાંભળનારાયે થાકી જાય. અને પાછળના ભાગમાં તો જે પોતાનો સમય પૂરો થઈ જવાથી અધ્યક્ષ ઘંટડી મારે તો વિષયના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં સમય એણે પાડવાની અને ઘણું કહેવાનું રહી ગયાની ફરિયાદ કરે છે. લેખક કહે છે કે આ રીત બધી દૃષ્ટિએ ખોટી છે. જે તે માન કે કામને લાયક પોતે નથી વગેરે વાતો સાચી જ હોય તો ગમે તેટલી વિનંતી તેને કરવામાં આવી હોય તોયે તેણે લાપણું આપવા ઇન્કાર જ કરવો જોઈએ. જે તેમ ન હોય તો તે નમ્રતા અને વિવેકને નામે અસત્ય વચન છે. એવું કહ્યા પછી શ્રોતાઓને એમ જ લાગે કે તેમનો વખત ખગડવાનો છે અને વિવેક ખાતર જલદી બીડી ન જવાય તોયે તેઓ પૂરતું ધ્યાન આપ્યા

વિના જ ત્યાં એસનાના તેમ છતાંયે તેનું લાપણુ જળકી ઊંડે તો પિયારી શ્રોતા
ઓને એમ લાગશે કે એ વક્તા પોતાને માટે જો આટલી નકામી અનિશ્ચયોક્તિ
કે અલ્પોક્તિ કરે છે તો તેની ખીજી વાતોમાયે તે ગુણ હોવાનો સંભવ છે
એની રસાળતામા અવકાર હોવાનો સંભવ છે માટે વક્તાએ ઠી આવી ભૂલો
કરવી નહિ ધણુ તો ઊપસહારમા શ્રોતાઓનો આહાર માનવો અને લાપણુ
સ્વભાવ પોતે જે મુશ્કેલી સાચેસાચ અનુભવી હોય તેટલી જ દૃઢમા જરૂર
હોય તો કહેવી

આ સવાહ લાપણુના જેટલી જ લેખનતેયે લાગુ પડે છે મને બાગે છે
કે આ ભૂલોથી હું પણ ભૂતકાળમા બચેલો નથી આ પુસ્તકમાં મને આવી
આત્મનિંદાની વાતો ખટકી છે ખાસ કરીને પહેલા બે પ્રકરણુ ઝીણા અક્ષરોમા
છાપેનું ૩૮૪ પાનાનું રસભગિત આત્મવૃત્તાત લખી શકનારની કલમમા “હું
લેખક નથી, સાક્ષર નથી કે કવિ નથી, હું લાપણુ કરનાર નથી કથાકાર
નથી કે નિયારક નથી હું મત નથી, તપસ્વી નથી કે તત્ત્વચિંતક નથી હું
શૂર નથી, વીર નથી, પ્રેમી નથી કે ભક્ત નથી હું હિસક કે અહિસક ચોક્કો
નથી અને મુત્સદ્દી નથી” — એ વાક્ય શોભતું નથી એ વાક્ય જ સાહિત્ય
શક્તિની સાક્ષીરૂપે વહતોવ્યાધાત જેવું છે પુસ્તકમા ઠેકઠેકાણે સાહિત્ય દૃષ્ટિએ
ઉત્તમ વાક્યરચના અને શૈલીના ફકરાના ફકરા મળી શકે એમ છે પ્રશ્ન ૨
તો છે જ પાન ૪૩-૪૪ પરનો ફકરો લેખનદુષ્ટાથી ભરેલો છે પ્રૃ. ૭
(પાન ૧૧૬ થી ૧૧૯), પાન ૧૧૧ પરનું પૃથક્કેતલું પ્રૃ. ૫૨ (પાન ૧૬૮નો
પહેલો ફકરો) વગેરે અનેક નમૂનાઓ રજૂ કરી શકાય કેટલાક પ્રશ્નો
સાહિત્યના પાઠ્યપુસ્તકો તથા ગદ્યસંગ્રહોમા સ્થાન મેળવે એવા છે આ કારણથી
મારી રાજ્યભાર્ષદે નિનતી છે કે એમણે પહેલા બે પ્રકરણુ અને તેના જ
નકામી આત્મનિંદાના ફકરાઓ હોય તે ખીજી આવૃત્તિમાથી કાઢી નાખવા
નુસરીદાસજીએ આ જ પ્રકારની આત્મનિંદા રામચરિતમામની શરૂઆતમા કરી
છે એ હવે સુધરી શકે તેમ નથી પણ તેથી એમનો દાખલો લેવાની જરૂર નથી

*

*

*

પ્રશ્ન ૧૦મા આવેલી વાત ‘ગાંધીજીની સાધના’મા પણ કહેવાઈ છે
ખ્રિસ્તી ધર્મમા નટલાવાથી ઝુંતુ લોકો નીતિમા ઊતરી ગય છે એ આક્ષેપની
સમ્બાધ વિષે મારા મનમા શંકા છે ન વટલાયેલા ઝુંતુ એમ માને એ

સહનનીય છે પણ તે માન્યતા સાચી જ છે એમ રજૂ કરતા પહેલાં વિંડા
 ઊતરીને વિવિધ દૃષ્ટિએ તપાસ કરવી જોઈ એ હરિજનોને અકામા, ખાવાપીનામા
 ઊંચનીચના બધા બેદો છોડી દેવામા, વર્ણાન્તર લગ્ન કરવામા અનીતિ માનનાર
 સનાતની હિંદુ ને એવો આક્ષેપ કરે કે ગાંધીનાદીઓ નીતિબ્રષ્ટ છે તો એ
 આક્ષેપના જેવો આ આક્ષેપ ગણાય અગાન અધશ્રદ્ધા કે વહેમના જવાથી
 કેટલાક ધાર્મિક કે નૈતિક મનાયના આચારો છૂટી જાય છે એવું બને છે
 તેને પરિણામે મધ્યમ કે મધ્યમથી નીચી યોગ્યતાના લોકો પર થોડોક કાળ
 વિપરીત પરિણામ પણ આવે છે પોતાથી જુદી સંખ્યતામા ઊછરેલા અને
 શ્રેષ્ઠ મનાયેના લોકોનું તેઓ વિપરીત અનુસરણ કરે છે તે લોકોની છૂટો તે
 લેના માટે છે, તેમની નીતિ-મર્યાદાઓને ઓળખી શકતા નથી મને લાગે છે
 કે આ વિપરીત પરિણામ લાખો વખત ટકતું નથી પાછો તેમાંથી પ્રત્યાઘાત
 થાય છે, અને છેવટે તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક મર્યાદા પર આવી
 ઊભા રહે છે

આ પત્રી પ્રકરણ ૧૧મા જે હકીકતો છે તે વાચ્યા પછી શકા એ થાય
 છે કે આવી કામ પરતર કે પરાજિત કેમ? ક્યાંક ખામી તો છે જ અને
 તે ખામી નહીં નહિ પણ બહુ લારે હોવી જોઈ એ ભોળપણ અને સરળતા
 વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈ એ સરળતા—એટલે નિર્દોશી અને નિષ્કપની
 સ્વભાવ—ભોળી દેરી સપત્તિ છે પણ ભોળપણ—એટલે અગાન, અધશ્રદ્ધા,
 અબુદ્ધિ—એ કંઈ સદૃશ્ય નથી એ ભોળપણ દયા—કસણા—પાત્ર છે, પ્રશસા
 પાત્ર નથી એ ભોળપણથી જ તેઓ વેપારીઓને હાથે ચુસાય છે, લૂટાય
 છે અને પ્રાર્તિને અલાવે જ ગોરાઓએ તેમનો મુકાબલો કર્યો છે એવું
 ભોળપણ પ્રશસા કરવાયોઅ નથી

*

*

*

૭મા પ્રકરણને અંતે (પાન ૧૦૦) ચાન્ડલાઈ કહે છે કે, “કોઈ
 આગેવાન હિંદી યુરોપિયન લેખાસમા આપણી સલામા ન શોભે અને તે જેટલું
 અતલું લાગે તેમ કોઈ અંગ્રેજ આપણા લેખાસમા આપણી સલામા ન શોભે
 અને તેટલું જ અતલું લાગે” આ ખ્યાલ હું અમજી શક્યો નથી મારા મત
 પ્રમાણે ‘દેશ તેવો વેશ’ કરવામા વધારે રિવેક રહેલો છે અંગ્રેજોએ આપણું
 દેશમા આવીને જો આપણો વેશ અપનાવ્યો હોત તો વધારે યોગ્ય થાત અને

કોઈ હિંદી ને યુરોપમાં જઈને વસવાટ કરે તો તેણે તે દેશનો પરેરવેશ રાખવો ધટે.

પણ આ તો જહુ નાની જાળતો છે. તેથી પુસ્તકનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. રાવજીભાઈને સાક્ષર, તત્ત્વચિંતક, સાધક વગેરે કહેવા કે નહિ તે વિષે વાચકો કે અવલોકનકારો ગમે તે નિર્ણય કરે, એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે એમની પાસેથી ઘણું સાંભળવા, સમજવા જેવું મળ્યું છે અને તે સાંભળતાર્થ સમજતાર્થ કંટાળો આવે નહિ એ રીતે એમણે તે સંભળાવ્યું છે.

છતાં “હું પણ કંઈક છું.” અને “મેં પણ કંઈક સંભળાવવા જેવું ક્યું” છે,” એ ભાવે ને રાવજીભાઈ આ પુસ્તક લખવા બેઠા હોત તો તે કદાચ ધૂષ્ટતા પણ લાગત. એમ તો દરેક માણસને ઢળતી હિમ્મતે પોતાના પૂર્વ જીવનની વાતો અને અનુભવો કહી બતાવવાની વૃત્તિ થાય છે. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે જ્યારે માણસની નવો પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ ખલાસ થાય ત્યારે તેને ગત જીવનની વાતો કહેવાનો એટલે આત્મકથા કહેવા-લખવાનો રસ જાગે. આ અનુમાન બધાને માટે સાચું નથી. ગાંધીજી, હિટલર જેવા કેટલાક મહાપુરુષોએ આત્મકથા લખ્યા જાદ ભારે નવા પુરુષાર્થો કરી બતાવ્યાનાયે લખ્યા છે. રાવજીભાઈ પણ ગુરુને પગલે ચાલી હજી સુધી નથી કરી બતાવી એવી સેવાઓ દ્વારા નવો પુરુષાર્થ કરી બતાવશે અને ‘જીવનનાં ઝરણાં’માંથી પેદા થયેલી નદીનો પ્રવાહ પણ રજૂ કરશે એવી આપણે આશા રાખીએ અને રાવજીભાઈને એવી શક્તિ મળે એવી શુભેચ્છા કરીએ.

લવાણ, ૫ મી મે ૧૯૪૫

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧	મલીકંદા	માલીકાંદા
૪	૪ નીચેથી	ગીરા	ગિરા
૬૨	૧૨-૧૩	દોરમરાજી	દોરમરાજ
૧૭૮	૫, ૧૨	જથરા	જઠાર
૧૮૨	૧૩ નીચેથી	પાધડી	પાધડી
૧૮૬	૧૩	દેસ્તી	દેસ્તી
૨૬૮	૧	પેતાયી	પેતાની
૩૦૩	૩ નીચેથી	નિશો	નશો

અનુક્રમણિકા

પૂર્વભૂમિકાની પૂર્તિ	૩
પ્રસ્તાવના	૫
૧ પ્રેરણા	૧
૨ સંકલ્પ	૨
૩ પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ	૪
૪ " " " —શાલુ	૧
૫ પૂઠ મોતીભાઈ સાહેબ	૧૧
૬ મહાવાકાફી મહારાજ	૧૭
૭ 'હિંદસ્વામ્ય'	૨૦
૮ દક્ષિણ આફ્રિકાને રસ્તે	૨૬
૯ વેપારી બન્ધો	૨૯
૧૦ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ	૩૨
૧૧ બોળાનો બેલી ભગવાન	૩૫
૧૨ ભત્રી અને નીતિ પ્રેમી પ્રભ	૩૭
૧૩ કુલ કોમળી લગ્નપદ્ધતિ	૪૧
૧૪ કુદરતમય જીવન	૪૫
૧૫ હૃદયમંથન	૪૮
૧૬ નિર્ણય	૫૧
૧૭ ફિનિકસ આશ્રમ	૫૩
૧૮ ફિનિકસનો કેળવણીનો પ્રયોગ	૫૬
૧૯ " " —શાલુ	૬૨
૨૦ બધાપના બાપુજી	૬૫
૨૧ મારી ગડમથન	૬૮
૨૨ 'મારી ચિંતા	૭૧
૨૩ માનુસનેહ	૭૪
૨૪ સ્થગિત જીવન	૭૬
૨૫ 'હર એ સો હોય'	૭૯
૨૬ હરદ્વારનો કુભમેળો	૮૧

૨૭ મવ લીધું ।	૮૩
૨૮ હરદ્વારથી દિલ્લી વરુ	૮૫
૨૯ અહીં કે તહીં	૮૬
૩૦ રમિયામણી ધડી	૮૭
૩૧ માતાવિહોણો	૮૯
૩૨ બેડી નિર્ભયતા	૯૭
૩૩ બાઈથી હેતી પોતાક	૯૮
૩૪ ખીસતી કળી કરમાઈ !	૧૦૧
૩૫ રમડાની બીલીઆ	૧૦૭
૩૬ બાપુજીની ખીમરી	૧૧૪
૩૭ ગીતાજીનો મુદાર્થ	૧૧૭
૩૮ દેશસેવા દોહાની છે	૧૧૬
૩૯ પ્રચંદ જહાવાત	૧૨૩
૪૦ આપણી કાલગા	૧૨૮
૪૧ છવદિ સાનિરખ	૧૩૦
૪૨ અસહકારી મિત્રો	૧૩૪
૪૩ શ્રી રવિરા કર મહારાજ	૧૩૮
૪૪ શ્રી અખબાસ સાહેબ સાથે	૧૪૨
૪૫ શ્રી અખબાર સાહેબ ખાદી પ્રચારમા	૧૪૮
૪૬ ફરમાર સાહેબ ગોપાનદાસ	૧૫૧
૪૭ પ્રભુએ ધર્મસ કટમાપી બચાવ્યો ।	૧૫૪
૪૮ સ સાસુધારો	૧૫૭
૪૯ 'શું મને માફ આપો છો ?'	૧૬૦
૫૦ 'સમાજનો યુનેગાર'	૧૬૨
૫૧ ત્યાગી રાજધાની	૧૬૫
૫૨ નાગપુર જડાસત્યાગદ્ધ	૧૬૮
૫૩ ધાળીને ધનાયો	૧૭૧
૫૪ દવાખાનામા	૧૭૫
૫૫ 'જડા બેચા રહે હમારા'	૧૭૮
૫૬ પેટનો વગ ન મયો ।	૧૮૧
૫૭ બેડા જિલ્લામા બહારવળિયા	૧૮૪
૫૮ હેરનો હત્તાર હેર ।	૧૮૭
૫૯ બેરસદ સત્યાગ્રહનો કરાવ	૧૯૦

૬૦ સત્યાગ્રહના ઠરાવનો અમલ	૧૬૨
૬૧ ઘડતની બૃહદ્વચના	૧૬૫
૬૨ સડેલુ તત્ત્વ	૧૬૮
૬૩ સત્યાગ્રહની મદદે	૨૦૨
૬૪ અ તે આરોપીના પીળસામા	૨૦૬
૬૫ વિજયોત્સવ	૨૦૯
૬૬ એક પરીક્ષા	૨૧૩
૬૭ ચેટલાદ તાલુકા ખેડૂત પ્રભમડળ	૨૧૫
૬૮ ધર્મજની પરિષદ	૨૧૬
૬૯ તપાસ સમિતિ નિર્માઈ	૨૨૪
૭૦ દિલ્હી બાપુજીની ખાસે	૨૨૭
૭૧ હકીમ સાહેબ	૨૨૯
૭૨ સોજિત્રાની પરિષદ	૨૩૧
૭૩ 'શિક્ષકની ઠરડ કાઢો	૨૩૪
૭૪ સમાધાની અને ઠરુલુ અત	૨૩૬
૭૫ મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા	૨૪૧
૭૬ ધાર્યું તો ધારીનું યાચ	૨૪૩
૭૭ લોગનાથને સરણે	૨૪૭
૭૮ 'તાબિયા માટે હીરો ન વઢાવાય'	૨૫૦
૭૯ મ ગ ગ માસ્તર	૨૫૫
૮૦ જાથી ભગત	૨૫૮
૮૧ ભગવાનની કીર્ત્તી	૨૬૩
૮૨ બાપુજીની આજ્ઞા	૨૬૭
૮૩ 'સરકારે તો વલ્લભભાઈને પકડીને ઉ બાડિયુ ક્યું'	૨૬૯
૮૪ પ્રયાણ કયા	૨૭૩
૮૫ મહીસાગર પાર	૨૭૫
૮૬ સરના ખેડૂતોનું હૃદયમથન	૨૭૭
૮૭ પ્રથમ આસે મક્ષિકા	૨૮૦
૮૮ છઠી એપ્રિલ	૨૮૧
૮૯ વલ્લભાશ્રમ અને નારિક	૨૮૩
૯૦ સમાધાનવૃત્તિ કે નળજાઈ ?	૨૮૭
૯૧ બહિષ્કારની મર્યાદા	૨૯૦
૯૨ મળીર ચેતવણી	૨૯૪

૯૩ નામનો અન્યાયદ	૨૬૭
૯૪ રાસની લડત	૨૬૮
૯૫ દિગ્ગંતી સત્યામહીઓ	૩૦૨
૯૬ અમાધાની અને ગ્રામપ્રવેશ	૩૦૩
૯૭ એક વીરાગનાની કથા	૩૦૬
૯૮ ફરી પાછું જ પનાવ્યું	૩૦૯
૯૯ ધર ખખડાવની પાછી આવી	૩૧૪
૧૦૦ હાસ્ય	૩૧૬
૧૦૧ પ્રભુએ મારી લાજ રાખી	૩૧૯
૧૦૨ પિતાવિદોષો	૩૨૧
૧૦૩ સત્યનું ખૂન ન થાય	૩૨૩
૧૦૪ મારું અવન બન	૩૨૬
૧૦૫ પછી સત્યામહ	૩૨૮
૧૦૬ ખુલ્લા પ્રચારકાર્યમાં	૩૩૦
૧૦૭ ગાનાનો અત્યાચાર	૩૩૨
૧૦૮ ઇચ્છા કરું કેમુદેશન	૩૩૫
૧૦૯ અમારી ધરપાડ	૩૩૭
૧૧૦ વિસાપુર જેલ	૩૪૦
૧૧૧ સત્ત મનો પ્રતાપ	૩૪૨
૧૧૨ વિશ્વાસમ મનુ કુખ	૩૪૩
૧૧૩ કીમતી સમૃદ્ધિ	૩૪૬
૧૧૪ જેતમા સત્સંગ	૩૪૯
૧૧૫ દેશભક્ત વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મારક	૩૫૩
૧૧૬ શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યાવિધાવય	૩૫૪
૧૧૭ મોરસદ પેગનિવાસ	૩૬૦
૧૧૮ પ્યેગની સામે સફળ મોરચો	૩૬૨
૧૧૯ પેગના દરદીઓનું દવાખાનું	૩૬૬
૧૨૦ મહાસમાજના આરંભવાદ	૩૬૮
૧૨૧ એક લગ્નપ્રસંગ	૩૭૦
૧૨૨ નવગર્ય પડ્યાછ	૩૭૩
૧૨૩ મહાસમાજનો સુવર્ણ મહોત્સવ	૩૭૭
૧૨૪ દપસ હાર	૩૭૯

૧. પ્રેરણા

મળીકંદા બંગાળમાં પદ્મા નદીને કિનારે આવેલું નાનું ગામ છે. બંગાળના સુરત મહાસભાવાદી અને દીનસેવક પ્રફુલ્લચંદ્ર ઘોષની એ જન્મભૂમિ. રાને ૧૯૩૬માં ગાંધી સેવાસંઘની બેઠક ત્યાં હતી ઈસ્ટ બંગાલ રેલવેના હેલ્થ સ્ટેશનથી આગમોટમાં બેસીને ત્યાં જવાય છે આગમોટની વ્યવસ્થા પણ રેલવે કંપની તરફથી થાય છે. સ્ટ્રીમરમાં દાખલ થતાં શ્રી. કાકાસાહેબનો ભેટો થયો મારા વંદનના જવાબમાં બહુ મારી સામે ઝાઝા કરી હોય તેમ જોલી બઠયા, “તમે કંઈ લખ્યું ?” મેં જવાબ આપ્યો, “નાહ.” “એમ નહિ ચાલે. મારે તમારી સાથે કશિયો કરવો પડશે” કાકાસાહેબ મોં મલકાવતા બેઠયા.

ત્યાર બાદ મને ધણી વાર વિચાર આવે કે કાકાસાહેબની આજ્ઞાનો અમલ કરું. પણ શું લખું ? તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ તો એ હતો કે ‘ગાંધીજીની સાધના’ની પૂર્તિરૂપે મારે કંઈક લખવું. પૂન્ય ગાંધીજી સાથેના પરિચયના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ‘ગાંધીજીની સાધના’માં આવેખાયા છે હજી પણ પ્રયત્ન કરું તો આછી આછી સ્મૃતિને તાજ કરીને તેમાં પૂર્તિ કરી શકાય. એ વિષે દક્ષિણ અફ્રિકાના મારા સાથી ભાઈશ્રી પ્રાગજીભાઈ દેસાઈ સાથે પણ વિચાર કર્યો થોડી યાદી પણ કરી પણ તેનો કંઈ અમલ ન થયો. અહીં સાળરમતી મંદિરમાં મારા સ્નેહી શ્રી નરહરિભાઈએ મને વારંવાર ટોકવા માંખ્યો. “કંઈ લખો છો ?” મારો જવાબ નકારમાં જ હોય. એક દિવસ મેં ખુવાસો કર્યો કે “હું શું લખું ? કોઈ વિષયનો હું અભ્યાસ કરતો નથી. તુલસીકૃત રામાયણ અને શ્રી ગીતાજી સિવાય બીજું કંઈ વાંચતો પણ નથી ખાત્રીનો સમય ખાવાપીવામાં, નાહવાધોવામાં, કાંતવામાં, રમવામાં અને પટલાઈ કરવામાં વીતી જાય છે. સ્વચ્છ વાંચન, વિચાર અને મનન સિવાય જે કંઈ લખું તેમાં શું માલ ?” તેમણે આમલથી જવાબ આપ્યો, “લગ્ન, તેવો કંઈ અભ્યાસ ન થતો હોય, કોઈ વિષય પરત્વે લખવું હોય તો અભ્યાસની જરૂર પણ તમારા જીવનના અનુભવો લખી નાખો તો મને લાગે છે કે તે સારું વાંચન થશે. જનતાને હપકારી પણ નીવડશે તેમાં અન્ય વાંચનની કે અભ્યાસની ક્યા જરૂર છે ?”

“ત્યારે તો તમે મને આત્મકથા લખવાનું કહો છો ખરું ને ? એ બહુ કપરું કામ ! હું કોણ ? એક અદ્ય સેવક. એની વળી આત્મકથા શી ?”

“હતા તમારા જીવનના અનુભવો જનતાને ઉપકારક નીવડશે. સાંપ્રત કાળના યુગરાતના સામાજિક અને રાજકીય જીવનનો આછો ખ્યાલ તેમણી મળી રહેશે” શ્રી નરહરિભાઈએ વળી પાછો આગ્રહ કર્યો

જાણે મારા હૃદયે માની લીધું હોય તેમ મેં પણ હમેશું, “ગાંધીજીની સાધના”મા મારાથી જે કંઈ રહી ગયું છે તે પણ લખી શકાય પણ તેમાં એક ભારે જોખમ રહેલું છે—આત્મસલાધાનુ અને મિથ્યાભિમાનને યોડે ચડવાનું; એમ યાચ તો જનતાને ઉપકારક થવાને બદલે હું અપકારક નીવડું અને અયોગ્યતિને પામું ! વળી મારે મારા જીવનની સારી નરસી બાજુ નિખાલસભાવે અને વિના સંકોચે રજૂ કરવી જોઈએ આમ ન થાય તો દુ દંભી જનુ એ તો બહુ જોખમભર્યું અને મુશ્કેલ કાર્ય !”

શ્રી. નરહરિભાઈ નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યા, “હતાયે તમે લખો. જે દોષો વિષે તમે ઉલ્લેખ કરો છો તે દોષો ન આવે એની સાવચેતી રાખજો”

મેં મારો નિર્ણય તો તેમને ન જણાવ્યો પણ કહ્યું કે, “હું વિચાર કરીશ”

૨. સંકલ્પ

અને મેં સંકલ્પ કર્યો

પહેલાં તો મને થયું, મારે આત્મકથા લખવી ? હું કોણ ? કારીગર મુતાર મુંદર પૂતળી બનાવતાં પહેલાં પ્રથમ તેનું ડોળિયું કરે છે પણ તેના પર બીજાં એનાર વાપરી ધાટનાર બનાવે છે. પણ આંખમાં તથા મુખ પર હર્ષ, ક્રોધ કે વિવાદની છાયા વગેરે લાવે છે અને સંપૂર્ણ કળાયુક્ત કરે છે. માનવ જીવન પર પણ આવી કારીગરી થાય ત્યારે તે માનવ બને માત્ર ધડતર તેવું નથી. મારા ધડતરમાં કળા કે કારીગરી નથી હું, સજ્જનો, સાધુચરિત્ર આત્માઓ અને જગદ્ગુરુ એવા સંતસિદ્ધોમણિ નરના પરિચયમાં આવ્યો છું પણ મારી ઠીંકરીની માટી કુમારવાળી નહિ અને કંઠેજવાયેલી પણ નહિ, તેથી સૂર્યનું કિરણ તે ઝીલી શકી નહિ અર્થાત્ સ્પર્શ કહું તો હું લેખક નથી, સાક્ષર નથી, કે કવિ નથી હું બાપણ કરનાર નથી, કયાકાર નથી, કે વિચારક નથી હું સંત નથી, તપસ્વી નથી કે તત્ત્વચિંતક નથી. હું શૂર નથી, વીર નથી, પ્રેમી નથી, કે ભક્ત નથી. હું હિંસક કે અહિંસક ચોક્કો નથી અને મુત્સદ્દી નથી આમાંના કોઈ વિરોધણને હું યોગ્ય નથી તો પણ મારી આત્મકથામાં ક્યાં પરાક્રમેનું મારે વર્ણન કરવું ? મારે

જનતા સમક્ષ તેમને ઉપકારક થાય એવું શું લખતું ? લખન મુસ્તામના રાખદોમાં કહું તો ‘મો સમ કૌન કુટિલ ખવ કામી ?’ ત્યારે શું મારે મારામાં જે ગદ્ગદી હોય તેનું જનતાની સમક્ષ પ્રદર્શન કરવું ? હું તો ઇચ્છું છું કે પ્રભુ મને એવી હિંમત આપે કે હું નિષ્પાપ અને શુદ્ધ બની મારા પાપની પોટલીને બોતે બચાવી બચાવીને હું સસારમાં ફરું, અને મસારને ચેતવું કે, ‘હું પાપી છું’ મારું તો તેથી કન્યાણુ જ થાય પણ તેથી જનતાને શો લાભ ? મારા જીવનની દુર્ગંધ જનતાના કોઈ અસને નહિ અડે ? પાપનું દર્શન, પાપના વિચાર પાપની યાદ, હૃદયપટ પર એરી તો ઠીક અસર પાડી નય છે કે તેથી જીવન નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ નય છે અને એટલા જ માટે સમાજના પ્રણેતાઓએ સુદરતાના પ્રદર્શન યોજ્યા, કળાના પ્રદર્શન યોજ્યા પણ કુરૂપતાના પ્રદર્શન ન યોજ્યા બદ્દોના બગીચા નથી યોજ્યા તો પડી મારા જીવનની બદ્દો બહાર ફેંકાવવાથી જનતાનો દોહ નહિ થાય ?

આવા કારણે મારી આત્મકથા જનતાને ઉપકારક ન નીવડે પણ મારા જીવનમાં કોઈ એવા પ્રસંગો આપ્યા હોય કે જેમાંથી મારી નબળાઈને કારણે હું કાંઈ લાભ ન લઈ શક્યો હોઈ છતાં તેના વર્ણનથી મેં જન તેના લાભ લઈ શકે તેમ હોય તેવા પ્રસંગો હું લખી શકું અને ૧૮૦૭ થી માડીને આજ દિન સુધી વિદ્યાર્થી તરીકે, વેપારી તરીકે, સમાજમુદારક તરીકે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતના સૈનિક તરીકે, મિત્ર તરીકે પુત્ર તરીકે, પિતા તરીકે, પતિ તરીકે અને મહાસત્તાના સેવક તરીકે મારા જીવનમાં જે જે પ્રસંગો નાના મોટા સાપડ્યા તેનું ચિત્ર—આબેહૂબ ચિત્ર, સાવ સરળભાવે, વિના સ મેને, નિષ્પક્ષપાતપણે હું આલેખી શકું તો સભવ છે કે મારી કક્ષાના હૃદયોને તેથી કંઈક લાભ તો થાય જ ઉપરાંત હું પાત્રીસ વર્ષના સમયમાં જે જે વાતાવરણમાં પડ્યો, જે જે મહાન આત્માઓના પરિવ્રમમાં આગે, જીવનમાં જે જે સારા માઠા બનાવો બન્યા, તેની મારા જીવન પર શી શી અસર થઈ, તેના કાંઈક ખ્યાલ તેમ જ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની લડત, અસહકારની હિંમતના નાગપુર ઝડા મન્યાગ્રહ બેરસદ તાલુકાનો સત્યાગ્રહ, પેટલાદ તાલુકાનો સત્યાગ્રહ દાકી કૃત્ય, અને ૧૮૩૦ થી માડીને આજ દિન સુધીની લડતોનો કાંઈક ખ્યાલ બને તેટલી સરળતાથી અને સ્પષ્ટપણે આપવાની મારામાં શક્તિ હોય તો હું જે કંઈ લખું તે ગુજરાતી બહુનારા ભાઈબહેનોને ઉપયોગી થઈ પડે એમ મને લાગુ અને પરિણામે મેં નિર્ણય કર્યો કે મારે તેવા પ્રયત્ન કરવો વાચક ભાઈબહેનોને હું કેવો સતોષ આપી શકીશ તેની મને ખબર નથી. મારો પ્રયત્ન સરળ અને નિષ્કામ તેમ જ નિર્માની હશે તેની હું તેમને ખાતરી આપું છું.

જનતા અને જનાર્જનના આશીર્વાદ માં । પર હલ્લે એવી પ્રાર્થના સાથે હું મારો પ્રયત્ન આદરીશ

૩. પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ

હું મારી કથના શ્રીગણેશ તો પેટલાદ બોર્ડિંગથી જ કરીશ તેણે મારા જીવનને પોષ્યું છે મારી માતાએ મને જન્મ આપ્યો. તેનામા જે સ્નેહ અને સરળતા હતી તે તેણે મારામા પથપાન દ્વારા મીઠામાં એવો જુગલો જાણી હું તેટલો જ જાણી હું આ યાત્રામ્થળનો છું જરણકે મારી માતાએ મીઠામાં સરકારને તેણે પોષ્યા તેણે મને જીવનદષ્ટિ આપી હું તે સમયે ૧૬-૧૭ વરસનો હોઈશ સોનિત્રાની અગ્રેષ્ઠ સ્ત્રીમાં પાંચમા યોરણ સુધીનો અભ્યાસ પૂરો થતા ત્યાં આગળ યોરણ નહીં હોવાથી મારે પેટલાદ જવાનું થયું ત્યાં પણ મેટ્રિક કક્ષાસુ નહોતો છં યોરણ સુધીની જ વ્યવસ્થા હતી એટલે સામાન્ય રીતે તો સોનિત્રાની સ્કૂલનાં પાંચ યોરણ પૂરા કરી વડોદરે જ જવાનું થયું પણ પેટલાદમાં રોવાના અવતાર સમા એક પુરુષ શિક્ષક તરીકે આવી પડોઆ વડોદરા રાજ્યના કેજવાળી ખાતાએ પાંચાથી તેમને પેટલાદ મોકલ્યા પેટલાદની આજીવ્યાજીવ પેટલાદ તાલુકાના ગામ, બાદરણ તાલુકો, બોરસદ તાલુકો, આણંદ તાલુકો અને સાય નડિયાદ તાલુકો પણ જોડાયેલો મેટ્રિક બાંધે ખેડૂતોની વસ્તી તે વખતે બાળ્યે જ કોઈ ગામમાં અગ્રેષ્ઠ શાળા હતી આજથી ૩૬ વર્ષ પછી વાત પેટલાદની આજીવ્યાજીવના ગામના માળાપો પોતાના છાત્રાઓને અગ્રેષ્ઠ બહુવચ પેટલાદ મોકલતા પણ ત્યાં કોઈ સગવડ નહોતી અને કેવળ રહેવાની સગવડ હોય તો પણ શું ? મુખ્ય સગવડ તો અભ્યાસ કરવા રહેતા છાત્રાઓના નિત્ય જીવન પર ચોક્કસ કરનારની જોઈએ એ કાનજી સાધન સપત માળાપો પોતાના છાત્રાઓને વડોદરે, નડિયાદ કે અમદાવાદ મોકલતા પણ સામાન્ય મધ્યમ વર્ગના માળાપોને તેટલું ખર્ચ પોષાવું નહીં આવ્યા કારણે ઘણા છાત્રા અગ્રેષ્ઠ કેજવાળી નિના અટવાઈ જતા પેટલાદ આવતા જ પેલા શિક્ષક મહારાષ્ટ્રને આ ખામી જણાઈ તેમણે મુશ્કેલી વેઠીને ત્યાં રહેતા બદારના વિદ્યાર્થીઓ માથે મરિયસ સાધ્યો અને એક બાકાત મકાન લઈને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને એકઠા રાખ્યા પોતે પણ બધો સમય સાથે રહે એની વ્યવસ્થા કરી

આમ સને ૧૯૦૬ની સાલમાં આ બોર્ડિંગની સરજાત થઈ

ચરોતરની જમીન સમિયામણી છે ફળદ્રુપ છે માનવ, પશુપણી સર્વ કુળને સર્વ રીતે પોષણ આપનારી છે તેની જ ફળદ્રુપ તેની માનવરાક્તિ પણ જીવનશક્તિ નીસાને સાક્ષરો નવરતના વસુધરા નડિયાદે પૂરા પાડ્યા એ નવરતનો જાણીતા છે હપરાત કાઠિયાવાડને શ્રી હરિદાસ દેસાઈ જેવા મુત્સદ્દી અને નિરજાને મુખ્ય દર્મજી જેવા દેશમેવક પણ નડિયાદે આપ્યા હિન્દુસ્તાનની હિંદી ધારાસભાના પ્રથમ મુખી શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને અને મહાસભાના દશદિક્ષાપો

પૈત્રી એક દિવસાવ મગા મઠદારથી વસ્ત્રભાઈ પચ્ચને કરમસદે આપ્યા શ્રી. પડયાજી જેવા ગાડવીર ચોદા કડલાવે આપ્યા શાત, સમદરીઈ અને ગુજરાતના સાચા સેવક શ્રી રવિશંકર મહાગજને સરસવણીએ આપ્યા અને અવકારોથી મુગોબિત બલભના રાજનીએને ગગમાવે એવા ત્યાગવીર રાજી દ પતી વસોએ આપ્યા આ બધી ચરોતરની સમૃદ્ધિ એ બધી સમૃદ્ધિમા પેટલાદ બોર્ડિંગના જન્મદાતા પેલા શિક્ષાના જીવનથી સારો વધારો થયો એ મારા શિક્ષક પૂ મોતીભાઈ માહેળ તેમણે પેટલાદ બોર્ડિંગ સ્થાપી એવે કે તેમણે પોતાની અતર જિત્તિને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું

પેટલાદમા બોર્ડિંગની વ્યવસ્થા થઈ છે એવી ખબર પડતા જ વિદ્યાર્થીઓ વધના માડયા મોટું મકાન સ્થાપી લાવવું ? તેમની દષ્ટિ જેલના ખાલી પડેલા મકાન તરફ ગઈ પહેલા તો તેમા વચકર વર્ગાવવાળા ગુનેગારોને રાખતા પણ પ્રખ્યાત મિયાણા લૂટારુ તે જેલભાથી નાસી છટકા પડી તેનો જેલ તરીકેનો ઉપયોગ બંધ થયેતો આ વિશાળ મમન ચારેય ખાતુ કોટથી સુરક્ષિત અને હરિયાળા વૃક્ષોની ઘડામા આવેલુ છે વડોદરા રાજ્ય તરફથી એ મમન હાત્રાય મઠિ મળ્યું પડી તો ખરી સગવડ થઈ અને નિ પ્રતિદિન વિદ્યાર્થીઓ વધવા માડયા સને ૧૮૦૭ ની રાજઆતમા વિદ્યાર્થી તરીકે ૨૫ ત્યા થયો ત્યારે ૬૦-૬૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા પણ પડી તો ૧૨૫ સુધી થઈ ગયા

પણ પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ એટલે આ મકાન અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહી ત્યાના વાતાવરણની સુવાસ, નૈતિક ભાવના, ચારિત્ર્ય તરફ ઝોક, સ્વતંત્ર પવન, દેશસેવાની વૃત્તિ સાધાઈ, અને દિનચર્યા પર નૈતિક અકુરા એ બધા તત્વ 'પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ' એ નામમા આવી બધ છે પૂન્ય મોતીભાઈ સાહેબ તેના પિતા, માતા કે પ્રાણ જે કહેા તે હતા સેવા, ચારિત્ર્ય અને સાદાર્ણી જીવત મૂર્તિરૂપ એ પ્રેમાળ ગુરુની સ્નેહભરી ચોટી હરહર્મેશ અમાગ પર રહેતી જેણે જીવનભર મોજસોખ શું તે જાણ્યુ નથી, ભોગવિલાસને ઓગળ્યો નથી, મત મનાતરની બુલકુનામગ્રીમા પડી વાદ અને વિતંડાવાદમા જે પડી પડ્યા નથી, ધર્મ, જાત, કે સ્થળની અકુચિનતા જેને દાખવી નથી, પણ જેના હૃદયમા નિરંતર માનવસેવા અને તે માટેની અખડ પ્રવૃત્તિના જ વિચારમાગર જોગળ્યા કરે એવા પૂન્ય મોતીભાઈ માહેળ ગુજરાતના બહાર જીવનમા અનોખી ભાત પાડે છે એ વ્યાસપીડો ગભવતા નદોતા, પણ જનસેવાની પ્રવૃત્તિના વિચાર, તે પરથી ઉદ્ભવની અવનવી યોજનાઓ, અને તે યોજનાઓને અમનમા મૂકવાની પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજા વાત તેમની પાંચે જઈ રાકતી નહોતી બોર્ડિંગના આગામી કાલે સુધી ટહેવતા જ હોય તેમને આમ ટહેવતા બોઈને અમને લાગે જ કે આ મથનભાથી કેઈ રત્ન મળી આવશે અને એમ જ થાય

આમ ધનુ સમય ભરેર સેવાના વિચારમાં બધા દત્તા સ્ફુલ્ભ પાતાને વિષય શીખવવા બેસે ત્યારે તેમાં જ રત થઈ બધા સ્ફુલ્ભ અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત રહેવું જ બોલે એ નિયમનમાં પણ રહેવું જોઈએ કોઈ વિદ્યાર્થી વિરુદ્ધ વતે તે બીદમાં રતનો ઉપયોગ તે કદી નહોતા કરતા પણ કોઈ પણ માનીવિક શિક્ષા કરતા પણ વધુ અસરકારક એવી શિક્ષા તે કરતા એવે સમયે એમના મુખ પર વિરાદની છાયા જ આવી છત્તાર જતી કે નર્વને તે અમન થઈ પાતી તેવે વખતે પૂ મોતીભાઈ સાહેબ પુખ્તથી પણ વધુ કામગીર દોવા છતા વળથી પણ વધુ કમોર લાગતા

૪. પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ—ચાલુ

આજ સુધીના આપના અનુભવમાં 'બેર્ડિંગ હાઉસ'ના પ્રયોગની એવી છાપ પડી છે કે 'બેર્ડિંગ હાઉસ' એવું વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનું અને ખાવાનું ધ્યય એ સિવાય બીજો વિચાર આવી શકતો નથી. છતાં આજ વર્ષનમાં 'પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ' એ નવું નામ રું મધ્યમ વાપરીશ માણકે એ જ નામ મને પડાવું છે તે નામના સમસ્યાથી અભ્યારે પણ મને પ્રેરના મને છે દાલ તેનું નામકાન નથી, પણ સને ૧૯૦૬થી માંડીને અને ૧૯૨૫ સુધીના ૨૦ વરસમાં જે જે વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંથી જીવનદીપ્તિ લઈને બહાર નીકળ્યા છે તે તે વિદ્યાર્થીઓ જ ગમ 'પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ' સ્વરૂપે જ છે

ત્યાંના જીવનમાં અનેક રંગો પુરાતા તે માટે અલગ અલગ તાલીમગર્મ નહોતા બોધ્યા પણ ત્યાંની દિનચર્યા, વહીવટ અને વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયેલું કે જિજ્ઞાસુઓને આપેઆપ તેને ચોગ્ય તાલીમ મળી રહે

સાહિત્ય અને કવિતા જે સર્વ પ્રિય વિષય હોતો એને લીધે નાનાવરણ ભાવનામયું રહેતું પણ કવિતાના ઠંડુમમાં દેવું મસ્ત બની સીમોલ્લસ પન ન કરે એવી નૈતિક અસર પૂ મોતીભાઈ સાહેબ અને પૂજ્ય શ્રી કુરુણારા કર બહુના જીવનની દલી સ્પર્શના પાઠ પણ ઉપદેશ દ્વારા નહિ પણ જીવન-દશાત દ્વારા શીખવાતા વિદ્યાર્થીઓએ સામાન્ય ઠંડીમાં પણ પૂ મોતીભાઈના ઉપયોગ વડુ પડતો કરવા માગ્યો છે એવું જોતા જ પૂ મોતીભાઈ સાહેબે પોતે જ મોતીભાઈ ત્યાં કયો અને તુરત જ તેનો અમન વિના સૂચનાએ બચેય થઈ ગયો

પરદેશી થીએ ન વાપરવાનો કરાવ નહોતો પણ વતાવણ જ એવું હવે કે પરદેશી થી જ ખરીતવામાં બોલે કઈ યુગો યુગો હોય એમ સર્વને લાગતું જ ગાળમાં સ્વદેશીનું જે મોતી આજી હવે તેની એકાગ્રીએ જીવનમાં પણ જણાવી બ ગાળના વિશ્લેષવાદી થીર ક્ષવકોની કયામાથી જીવનના યુવકો પ્રેરણા લેતા લાવ, પાલ,

અને બાલ (લાલા લાલજીવરાય, બિપિનચંદ્ર પાન અને બાનગાધર ટિળક) એ જાણે શક્ષા રિપ્લુ અને મહેશની ત્રિપુરી હોય એવી શ્રદ્ધાથી હરેક યુવાનના હૃદયમાં તેમના પ્રયે શ્રદ્ધાભર્યા ભક્તિભાવ હતો. બાબુ શ્રી અરવિંદ ધોષ વડોદરાની કોલેજમાં વાઈસ પ્રિન્સિપાલ હતા ત્યાંથી રાજ્યાંત્ર આપીને હજારો વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમભર્યા ટપાનખાટ વચ્ચે તે બંગાળ ચાલી ગયેલા અને ત્યાં તેમણે રાષ્ટ્રીય મહા વિદ્યાનય ખોલેલું વળી ‘કર્મચોગિન’ નામનું અઠવાડિક મગ્ગ પણ રાફ કરેલું તેનું વાચન ગુજરાતના યુવકોને નવજીવન આપતું વળી અલીપુર બોમ્બકેસમાં શ્રી અરવિંદ બાબુ પગ આવેલો આરોપ તેમનો જીવવાસ કેસમાં દેશબંધુ દારો તેમનો કરેલો અદ્ભુત બચાવ, શ્રી અરવિંદ બાબુએ પોતાની પત્ની શ્રીમતી મુશાવિનીને લખેલા ભક્તિ અને વૈરાગ્યના બાવથી નીતગ્તા પત્રો — જે કોરમમાં રહી ધયેલા તેનું વાચન શ્રી અરવિંદ બાબુએ પોતે કરેલો પોતાનો બચાવ, એ બધુંયે વાચન જીવનમાં અનૌકિક તવસાટ જગવડ એ ગમયમાં નવનવા વસ્ત્રાઓ પણ બહુ જાગી નીચ્ચા હતા સ્વદેશપ્રેમના તેમના ઉત્તેજક બ્યાખ્યાનો ‘વન્દે માતરમ્’ ગીતનો મધુર ગુજારવ રાષ્ટ્રગીતો સાંધેની પ્રભાતફેરીઓ અને સરપરો વગેરે કાર્યક્રમથી અમારોયે એ જ બ્યવમાય ઘઈ પડેલો તેથી વિદ્યાર્થીઓ અબ્યાસમાં ઓછું ધ્યાન આપતા જેનું રાજકીય વાતાવરણ તેવું જ સામાજિક — સ સારસુધારણાનું તેમ જ જન સેવાનું વાતાવરણ પણ હવે ખાસ કરીને ચરોતરમાં ચેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓની સારી છાપ હતી રજાઓમાં તેઓ ગામડાની સફર નીકળતા અને સેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય કે તુરંત તેને ઝડપી લેતા કબાચ પણ રોગચાળો જાણીય કે દવા લઈને પહોંચી જ ગયા હોય એક વખત ચેટલાદમાં જ નારણભાઈ રોઠની રગરાગમાં આગ લાગી વિદ્યાર્થીઓ દોડ્યા અને બારે સાદસ કરી આગને કબજામાં લીધી ત્યારથી આ સંસ્થા ઉપર તે દાનવીર રોઠ આસક બની ગયેલા.

એક જાતના વિચાર એક જાતની પ્રવૃત્તિ અને એક જાતના પહેરવેરાથી ચરોતરના ગામોમાં જ્યાં જ્યાં આ સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી હોય ત્યાં ત્યાં તેણે જીંદગી જ બાત પાડી હોય.

સંસ્થામાં ગુજરાતના વિદ્વાન અને દેશપ્રેમી સજ્જનો મુલાકાતે આવતા પૂ મોતીભાઈ સાહેબના વડોદરાના સદાચારી ‘The thirty five’ની જે મડળી હતી તે પૈકીનો મોટો બા. ગુજરાતમાં નાને મોટે સ્થાને રોકાયેલો હતો આમાં આપણા સરદાર વડુભાઈ ખેલે પણ હવા, અને ઈશ્વરનો દન્કાર કરી નિમુવનપતિ સામે પણ બડ ઉપવનાર થી નતસિદ્ધભાઈ ખેલે પણ હવા તે મડળ પૈકી ધણાઓ તરફથી આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળેલી. એ રીતે આ સંસ્થા ગુજરાતમાં એક આકર્ષક અને આશાપ્રદ સંસ્થા ઘઈ પડી સંસ્થાનું સચાવન પૂ મોતીભાઈ સહેબે વિદ્યાર્થીઓને સોંપીને પ્રભતત્રવાદનો પદાર્થમાં આપ્યો હતો. સંસ્થાનું

વ્યવસ્થાપક મંડળ દ્વારા તેમાં વિદ્યાર્થીઓના ચૂંટાયેલા આઠ સભ્યો દ્વારા તે પૈકી એકને મુખી નીમવામાં આવ્યો હતો. એક દિવસ સંસ્થાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી ગણેશરાવ ભોક્રીએ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું માનિક સલાજન નહિ આવેલું તેમને ચાર ચાર આના દાંડ કર્યાની જાહેરાત જોઈ પર મૂકી આ જાહેરાતની મને ખબર આપવામાં આવી. વ્યવસ્થાપક મંડળના મુખી તરીકે મેં મંડળની તાત્કાલિક એક જોડાની અને મંડળે નિવેદન કર્યું કે સંસ્થાને લગતો કોઈ પણ ઠરાવ કે નિયમ અગર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને ફરજ પાડતો કોઈ પણ દુકમ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં મંજૂર થયા સિવાય નિયમસરનો નસાય નહિ. જેથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ માહેજની સહીથી જો જાહેરાત થઈ છે તે નિયમવિરુદ્ધ છે માટે તે પાછી ખેંચી લેવી.”

પૂ. મોતીભાઈ સાહેબ અમારું નિવેદન સાંભળી રાજી થયા અને તે સાથે ગળીર વિચારમાં પણ પધ્ધા મને યાદ છે તે પ્રમાણે મંજૂરગવરાત પૂ. કમર બાપા તે વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મોતીભાઈ સાહેબે તેમને આ હકીકતથી વાકેફ કર્યા અને તેમની સલાહ લઈ તથા અમારી સાથે વાઢાવાટ કરી સર્વાનુમતે એવો નિર્ણય કર્યો કે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહેલી નોટિસ પાછી ખેંચી લેવી તેમ જ હવેથી તેવી કોઈ પણ નોટિસ કે નિયમ વ્યવસ્થાપક મંડળની મંજૂરી સિવાય જાહેર કરવા નહિ ફક્ત એવો કોઈ પ્રસંગ આવે કે વ્યવસ્થાપક મંડળની મંજૂરી સિવાય કોઈ ગળીર નિર્ણય કરવો પડે તો પૂ. મોતીભાઈ સાહેબ પોતે પોતાની સહીથી તેવી જાહેરાત કરી સારો વ્યવસ્થાપક મંડળે આ અપવાદ મંજૂર રાખ્યો અને કામ પતી ગયું.

આ ઉપરાંત પૂ. મોતીભાઈ સાહેબની મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયની યોજનાનું કાર્યાલય પણ ત્યાં જ હોય તે દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયના વહીવટની તાલીમ મળતી તેમ જ ગુજરાતી ભાષાના અનેક ઉત્તમ પુસ્તકોના પરિચયમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા આ લાભ તો અલભ્ય હતો. રત્નઓમાં વિદ્યાર્થીઓ મારફત પોતપોતાના ગામોમાં આવા પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આવતા થોડા વરસોના પ્રયત્નથી આવા પુસ્તકાલયોની સંખ્યા લગભગ ૨૫૦ની થયેલી.

આ પ્રકારે બધ કરતા પહેલાં એક દુખદ પ્રસંગ મારા હૃદયમાં હજી પણ સાક્ષી રહ્યો છે તે અહીં નોંધવા માગુ છું.

ઉનાગાની રત્નઓમાં મારા જે મિત્રો સાથે મોજિત્રેથી હું નડિયાદ ગયેલો. નડિયાદ જો મિત્રને ત્યાં અમે ગયેલા તેના આગ્રહને વરા થઈ અમે બધા અમદાવાદ ગયા શું કરવા અમદાવાદ ગયા? નાટક જોવા. ચેટલાદ જોડિંગમાં નાટક જોવાનો પ્રતિબંધ હતો. ધણા વિદ્યાર્થીઓ તેના સંપ્રદાય પાળતા પણ સાવાર્ય પાળતા નહિ હોય પણ પૂ. મોતીભાઈ સાહેબનો એક વિશ્વાસપાત્ર વિદ્યાર્થી હોઈને એવી નળજાઈને તાળે યત્ન મને પાવવે નહિ. નાટક જોવાને હું ઉત્સુક નહોતો. પણ અમદાવાદમાં મોટી નાટક કંપની હતી તેની સીનસિનેરી, તેના સાધનો અને રંગભૂમિ ઉપર

બાળવાતો સ્વાગ વગેરેનું વર્ણન માનની હું લખ્યાયો ‘જઈએ તેમા શી હરકત છે? રાત્રે જઈને સવારે પાત્ર આવીશું કોણ બહુનાર છે? અને બહુરો તોય હમણા તો રમ ચાલે ને? એમા કાઈ દોન તો છે જ નહિ.’ વગેરે દલીલો મનમા કરી નાખી અને હું મિત્રો માથે ગયો.

નરિયાદથી ને મિત્ર સાથે અમે ગયેલા તે સ્વર્ગસ્થ મગનભાઈ ચતુરભાઈ બેરિસ્ટરના ભાઈ રાવજીભાઈ હતા એટલે અમે શ્રી મગનભાઈને ત્યાં ખાટિયામા ગયેલા સભેગવરાત શ્રી મગનભાઈ ત્યાં હતા નહિ તપાસ કરી તો જણાયું કે તે પરગામ ગયેલા હતા અને ખોળે નિવેરે સવારે આવવાના હતા શ્રીધુત મગનભાઈ અમનાવાદના પ્રખ્યાત વકીલ ગુજરાતના રાજકીય મેત્રમા પણ તેમનું સ્થાન ખડું વિદ્વાન તરીકેની પણ ગણના ખરી ચાહીની ધટીના રણમરા જેવો તેમનો અવાજ ભાષણ કરવાની મુદ્દા શૈલી અને ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાદ, એટલે તેમના બ્યાખ્યાન સામળી એમ લાગેલું કે ભવિષ્યમા ગુજરાતના રાજકારણમા તે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવશે સોનિત્રે નજીકમા જ તેમનું મોમાળ યાય એટલે તેમની સાથે મારો પ્રથમથી જ પરિચય હતો. ઉપરાંત પેટવાદ બોર્ડિંગ સાથે તેમનો મારો સબધ પૂ. મોતીભાઈ સાહેબ માથે મિત્રભાવ અમે મિત્રો રાત્રે નાટક બેઈ સવારમા વહેલા ઊઠી ચાલ્યા ગયા.

શ્રી મગનભાઈ ઘેગ ગયા ત્યારે નોકરને પૂછેલું કે “કાઈ આવ્યું હતું કે શું?” નોકરે કહ્યું કે “નરિયાદથી રાવજીભાઈ આવ્યા હતા અને તેમની સાથે બે ત્રણ તેમના મિત્રો હતા રાત્રે નાટક જોના ગયેલા અને વહેલા ઊઠી ચાલ્યા ગયા” બે ત્રણ દિવસ પછી તેમના ભાઈ રાવજીભાઈ પાછા અમદાવાદ ગયા ત્યારે શ્રી મગનભાઈએ પૂછ્યું, “તમારી સાથે કોણ નાટક જોવા આવ્યું હતું?” તેમણે અમારું નામ કીધું તેમા મારું નામ માનની શ્રી મગનભાઈ બોલી ઊઠ્યા, “રાવજીભાઈ નાટક જુએ નહિ. પેટવાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ નાટક ન જુએ તુ ભૂવતો હરો રાવજીભાઈ તો નહિ જ હોય” તેમના ભાઈએ ખાતરીથી કહ્યું કે “સાચે જ રાવજીભાઈ હતા”

થોડા દિવસ પછી પૂ. મોતીભાઈ સાહેબ તેમને અમદાવાદ મળ્યા ત્યારે વાતવાતમા શ્રી મગનભાઈએ પૂછ્યું, “તમારી બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓને નાટક જોવાની છૂટ કરી છે?” પૂ. મોતીભાઈ સાહેબે નકારમા જવાબ આપ્યો ‘તો પછી રાવજીભાઈ મધિભાઈ શી રીતે નાટક જોવા બહી આવેલા?’

પૂ. મોતીભાઈ સાહેબે દૃઢ પૂર્વે જણાવ્યું, ‘એમ બને નહિ રાવજીભાઈ નાટક જુએ જ નહિ એમા કાઈકે ભૂન દગે’ શ્રી. મગનભાઈએ કહ્યું “એમા ભૂવ હોય જ નહિ તે તો અમારા મોસાગિયા અને મારા નાના ભાઈ રાવજીભાઈના તે મિત્ર યાય તેમની સ્થલે બહી આવેલા રાત્રે અહીં જોવા બને વહેલા ઊઠીને ચાલ્યા ગયેલા”

છતા પૂ મોતીભાઈ સાહેબે નહીં દીધું કે “માતા માન્યામા નથી આવડતું હું તે વાત સ્વીકારી શકતો નથી”

જનએ પૂરી થઈ પેટવાદ ગયો પૂ સાહેબ નને મળ્યા નજર એક થતા તેમણે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો ‘તવજીભાઈ તમે અમદાવાદ નાટક જોવા ગયેલા ?’

મેં જવાબ આપ્યો, હાથ

“શું કાં? હો? મેં તો મગનભાઈની વાતને ઢાંચી દીધી તમે નાટક જોવા જાઓ એ વાત મેં સ્વીકારી જ નહિ”

આ વાક્ય બોલતા જ પૂ સાહેબના મોં પર એવી દર્દની છાયા છવાઈ ગઈ કે હું તો નિસ્તેજ થઈ દુઃખમા ડૂબી ગયો. હજી થયું મને તે રનેદાળ હૃદયના દુઃખના ધબધબા જાણે સહન થાય એવું દરદર થાય છે પૂ સાહેબે ત્યાર પછી મનમા ગાઠ વાળી થોડા માસ પછી નારા પિતાશ્રીએ દક્ષિણ આફ્રિકા નાતાલમાંથી પૂ મોતીભાઈ સાહેબ પર પૈસા મોકલીને તેમને બતાવવા કહી કે મને બ ગાળની રાષ્ટ્રીય પાઠશાળામાં વધુ અભ્યાસ માટે મોકલવા કે જેથી બવિધ્યમા હું દેશસેવાના કાર્યમાં પડું એવી તાલીમ મેળવી શકું પણ પૂ મોતીભાઈ સાહેબે હઠતાથી મને જણાવ્યું કે “હું તમને ત્યાં નહિ મોકલું તમે સકંપમાં એકનિશ્ચયી નથી. ત્યાં જાવું અને કઠાય તમે જીવન વેડફી દો એ જવાબદારી હું નહિ લઉં હું ચારિત્ર્ય સિવાય દેશસેવા ન થઈ શકે તમારે હજી શકું જોવી જોઈ એ મને તમારે વિશે ખાતરી થશે ત્યારે રજા આપીશ” મેં મારી નબળાઈનું પરિણામ સમજી લીધું, અને તેમની આજ્ઞા સ્વીકારી લીધી સકંપને વળગી રહેવા માટેની જરૂરી હઠતાની મારી આ ગાળુષ જીવનભર રહી છે અને તેનું માફ પરિણામ પણ મેં અનુભવ્યું છે

૫. પૂ. મોતીભાઈ સાહેબ

ગયા પ્રકરણમાં પૂ મોતીભાઈ સાહેબ વિશે લખ્યું છતાં હું લખતા ધરાતો નથી મુશ્કેલી એ છે કે મને સતોષ થાય એવી રીતે લખવાની મારામાં શક્તિ નથી છતાં મને લાગે છે કે તેમના જીવનનો દૂક સાર અહીં ન લખું તો માફ બધું લખાણ અધૂરું ગણાય તે પાટણમાં સિદ્ધક હતા ત્યાં સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા જોકે ત્યાં પણ અમીન માસ્તર તરીકે જાહેર જનતામાં તેમની નૈતિક છાપ સારી હતી પણ પેટવાદ આવ્યા પછી તેમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી તેમના હૃદયમાં નાતજનના કે પ્રદેશના ભેદને રચાન નહોતું છતાં તેમણે પોતાના બર્થડેનલી, બર્થડેન, રજસન્દિ અહુસતિ તરીકે ખરી ખિત્રમ જાળવી રાસ્યા વડોદરથી છતાં થયા પછી શરૂ કરી તેની એક બેક વસો ગામે પ્રસિદ્ધ લેખક ગોવર્ધનરામ

માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપણા નીચે બારી અને તે મડળના સભ્યો દ્વારા સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી પેનાદ જોર્ડિંગ સ્થપાયા પછી તે પ્રવૃત્તિને આપો આપ વેગ મળ્યો કેમવળી પ્રચાર એ જ બધા દુ ખોનો રામબાણુ ઉપાય છે, એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી ચરોતરને કેળવણીનય કરી નાખતુ એ ધગરા હતી એક પણ વિદ્યાર્થી સાધનના અભાવે અભ્યાસ છોડે એ એમને મોટે અસહ્ય હતુ તેથી જોર્ડિંગ દ્વારા, જાહેર ફંડો દ્વારા કે ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા અનેક સાધનહીન વિદ્યાર્થીઓ જરૂરના સાધન મેળવી પોતાનો અભ્યાસ વ્યાહુ રાખે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો તેમણે શતદિન પ્રયત્ન કર્યાં કર્યો છે કોઈ ન મળે તો પોતે તો હોય જ ધરના ખર્ચમા કાપ મૂકીને પણ તેમણે આવા વિદ્યાર્થીઓને પોખ્યા છે

ખીજી પ્રવૃત્તિ મિત્રમડગ પુસ્તકાલયોની વડોદરા રાજ્યમા રાજ્યની મદદથી હાથ ગામેગામ પુસ્તકાલયોની જે સુવાસ અને તેના મકાનોની મીઠી છાયા ફેનાઈ રહી છે તે તેમના પ્રતાપ એ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વડોદરા રાજ્યના ધણા ગામોના પરિચયમા તે આખ્યા લોકોને કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની સનાહ આપી તેણે વાતાવત્તુ ઊભુ કર્યું નવી નવી નિરાગો ખોનાવી જરૂર પડ્યે પરીક્ષા રીતે સરકારી ખાતામાથી મદદ પણ અપાવી

પેટલાદ જોર્ડિંગમા બણુતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી જેઓને જરૂર હોય તેઓને ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે મદદ આપવાને ‘પેટલાદ લોન ફંડ’ ઊભુ કર્યું તેની સફળતાનો અનુભવ લઈને ‘ચરોતર વિદ્યાર્થી-સહાયક સહકારી મડળ નિમિટેડ’ નામની સંસ્થા કાઢી તે દ્વારા અનેક વિદ્યાર્થીઓને ધણી મદદ મળી ટેવકે તે મદદનો લાભ લઈ કોડેંગના પ્રમાણુપત્રો મેળવ્યા કેટલાકો પરદેશ જઈને પણ ઉત્તીર્ણ થયા અને તેમાના ધણા હાથ પોતાના ધધામા તથા સમાજમા ઠીક ઠીક સ્થાન ભોગવે છે ગામડામા સહકારી મડળીઓ સ્થાપી સેવાભાવ અને વ્યવહારુ કાર્યકુશળતાથી તેનો વલીવટ કરવામા આવે તો ખેડૂત પ્રભને ભારે લાભ થાય એવી તેમની માન્યતા હોવાથી સહકારી મડળીઓ સ્થાપવામા પણ પોતે પોતાની યાગવગ વાપરતા

પેટલાદ જોર્ડિંગની તેમની તપશ્ચર્ચામાથી ‘ચરોતર એન્ટ્યુમેશન મોસાયટી’ ઉત્પન્ન થઈ કેળવણી અને મેનામ વનો જે લોધ એમણે વહેવ લેવો તેમા ટેવકે યુવકો પણ પડયા અને તેમણે ચરોતરમા સેવાની સંસ્થા બિચી કરી ચરોતરમા મુખ્યત્વે પાગીદારોની વસતી છે અને તે સંસ્થાઓનો લાભ મુખ્યત્વે પાગીદારોના છોકરાઓ લેવાના, માટે તે સંસ્થાઓ સાથે પદીદાર કોમનું નામ જોડુ એટી સૂચના ધણા મિત્રો તરફથી મોતીભાઈ સાહેબને કરવામા આવેલી પણ તેમણે ચોખ્ખી ના સભગાવી અને જણાવ્યું કે તેવો વિચાર કરવો એ જ આપાગા મનની સક્રિયતા સૂચવે છે પાગીદારોએ શા માટે પોતાનો અગ વાડો બાંધવો ? ખીજી

કામના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પાઠશાળા વિદ્યાર્થીઓ રહે અને નેમના ઉચ્ચ સુચકારે પોતે અપનાવી લે ના તેથી મમત્ર પાઠી ૧૨ મેમને ૪ લાખ થશે આમ પેટલા પ્રોડિંગ હાઉસ અને ચરોતર એજ્યુકેશન ાસાયી ચરોત ના અને ગુજરાતમાં પગ નનૂનેદાર સંસ્થા ગણાઈ

દક્ષિણમાં અને ખામ કરીન પૂનામાં ૭ શિક્ષણ સંસ્થાઓ હતી અને તે દ્વારા ત્યાની પ્રતિમા જે નડ ચેતન આચાર્ય હવે તે જેઈ ના િ મોતીભાઈ સાહેબના હૃદયમાં એની મહત્ત્વાકાંક્ષા જોવી કે ચરોતરને પણ દમિયુ જેવું બનાવવું તે માર્ચના દરમિયાન ગોખાજી તેમના આદ્ય પુરુષ હતા શ્રી ગોખાજીજી સા. અને સગ જીવન શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને જીવન દેશનેમના એ અનુસારી હતા ચરોતરમાં સેવાયુગ લાવવા જીવનમાં તે પ્રવૃત્તિશીલ રચ્યા એ પ્રયત્નમાં જે જે તેમને સદાયભૂત નીવડે એમ લાગે તેમને પકડી જ પાડે દરબારશ્રી ાપાગામ ત્યારથી પદર વરમના હતા ત્યારથી મોતીભાઈ સાહેબે તેમને પોતાની નજરમાં રાખી લીધા દરબારશ્રીના વગેરેની ઇચ્છા એની ખરી કે મોતીભાઈ જેવા માણસોના સગ નાના ગોરધનભાઈને ન યાય તો સાકું તેમનો સમ થશે તો જૂની પુરાણી પ્રથા જે વસોની ગાનીની આજીવનું વીંટાઈ વળી છે તેમથી તે છટકી જશે અને કુળને મોભો બગાડશે હતા મોતીભાઈ સાહેબ ત્યારે ત્યારે વગેરે જીવ ત્યારે ત્યારે નાના ગો ધનભાઈને મળે ૪ તેમને પોતાની પામે બોલાવે જ અને કાંઈક નવનવો રંગ લગાડે તે ગોરધનભાઈનામાં પણ શ્રી મોતીભાઈ સાહેબને સમજવાની ગમ્તિ હતી તેથી પોતાના વગેરેને માદમ ન પડે તેવી રીતે મોતીભાઈ સાહેબ પ્રત્યે પોતાનું વગળું હૃદયમાં પોખ્યા મેરે આમ હાલના દરબારશ્રી ગોખાજીસને ધડવામાં મોતીભાઈ સાહેબનો પણ મોટો દિસ્સો છે સાચી જ તે દરબાર સાહેબના જીવનના ચોક્કસ ૧૨ હતા અસહકારના યુગ પડી બનેના રાહ અનગ પચ્યા હતા પડેનાના ગુરુશિષ્યના મળ ધની ખીકારા અને પરસ્પરની મહુદયતાની લાગણી કાયમ જ હી વસોની બધી પ્રવૃત્તિમાં દરબાર સાહેબનો સાથ મોતીભાઈ સાહેબ લેતા જ તેમની બધી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન કે પ્રયોગસ્થાન વસો હવે તેમને વસોને ગુફર બનાવું અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓથી અને પ્રવૃત્તિથી નિમ્મૂલિત બનાવ્યું તેમાં મુખ્ય મંદ્ર તેમને દરબાર સાહેબની હોય જ

ટેલેફ પ્રોડિંગના શિક્ષણનો જે પહેલો ફાલ તૈયાર થયો તેનાથી ચરોતર હજી પણ વિમૂલિત રહ્યું છે બીજે તેનો ફાલ નીકળ્યો નથી મોતીભાઈ સાહેબ તે જ ક્ષેત્રમાં રચ્યા હતા તો એવા બીજા કેટલાયે ફાલ ફાલત એમ લાગ્યા કરે છે અત્યારે એવા સુગંધિત ફાલનો પ્રવાહ અગ્રી પડ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેના અભાવે ચરોતરની સેવા કામ અટવાય છે તેમ ન થયું હોત એમ હૃદયને લાગ્યા કરે છે ત્યારથી શિક્ષણનું કામ છોડી લાયકેરી ખાતામાં તેમને જવાનું થયું ત્યારથી

વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો તેમનો સીધો સંપર્ક ઓછો થયો. ગુજરાતને તેથી બારે નુકસાન થયું છે એમ તે માનુ છું. મોતીભાઈ સાહેબ અત્યાર સુધી શિક્ષક તરીકે જ રહ્યા હતા તો ગોખાગદામ અને અબાવાલ* જેવા સાધુચરિત્ર સેવકોનો ફાતરોતરને આપ્યા જ કરતા અને તેમના જીવનકાર્યનો પ્રવાહ પણ ચરોતર અને ગુજરાતનું કલ્યાણ કરતો ચાલુ રહેતા.

ગુજરાતના અને બીજા પ્રાંતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો અને મેલકો સાથ ચરોતરના યુવકોને મંડળી ધાય અને ચરોતરમાં યુનકમ્પ્રેસિટિ મારફત યુવકો તૈયાર થાય તેવા હેતુથી મોતીભાઈ સાહેબે 'ચરોતર યુવકમંડળ' નામની સંસ્થા સ્થાપી પેટલાઈ ખેડેલી ગના નૂના વિદ્યાર્થીઓ, ચરોતર વિદ્યાર્થીમંડળ અને ચરોતરના ગામોમાં વસો, સોજિત્રા, પીજ, પેટલા, કરમસદ, વડતાલ, નાપાડ, ધર્મજ, નાગ એડ, હમરેક, સુપાવ, બાધગી, તારાપુર, નાવથી, ચાગા, બોરગાદ, બાદગુ વગેરે ગામોમાં યુનકમંડળો સ્થપાયા હતા. તે બધા યુવકમંડળો સચુક્ત બળે ચરોતરની યુવક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે એવા હેતુથી એડ મુકામે સને ૧૯૧૭માં ગુજરાતના યુવાન સેવક શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના પ્રમુખપદે મળેલી વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં શ્રી મોતીભાઈ સાહેબની પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી 'ચરોતર યુનકમંડળ' સ્થપાયું તે પ્રસંગે શ્રી ઇન્દુલાલે પોતાના પ્રવચનમાં નીચે પ્રમાણેના વૃદ્ધાંશો મહેલ્યા "તું મોઈ સામાન્ય યુવકો સમક્ષ નથી જોતો એ વાત મારા ખ્યાલમાં છે. ગુજરાતના તીર્થંદ્રક એક વસતીનુંહની અને તેના ઉપાદક શ્રી મોતીભાઈ અમીન જેવા સાધુચરિત્ર ગુરુની અમૂલ્ય છાપ તેમને લાગેલી છે. ચારિત્રની બાની બાવના અને ભૂમિકા મેં આખા ગુજરાતમાં ફરતા બીજે સ્થળે જોઈ નથી આતુ સંઘબળ આટલી ચારિત્રશક્તિ, આવી જીવનની માઠાઈ, દેશભક્તિનો સાચો જોશ નિશ્ચયબળ અને કમંબળ જે સામગ્રી કાઈ યોગી નથી."—આ બધી શક્તિ મોતીભાઈ સાહેબની પ્રેરણા અને દોરવાળીથી જન્મી અને ચરોતરમાં યુવકોનું સંઘબળ બન્યું.

આ જમા થયેલી શક્તિ પાસે મોતીભાઈ સાહેબે કામ પણ ઠીક ઠીક લીધું. આ યુવકોએ સસાર મુધારામંડળ સ્થાપ્યું તેની મારફત પેતાપોતાના સમાજમાં પ્રવર્તતી કુરીતોઓ તેમણે નાખૂ કરવા માગી, બાળવૃક્ષનિરોધ પ્રેમભોજનનિરોધ, વરવિકલ્પ કે કન્યાવિકલ્પનિરોધ બળવૃક્ષનિરોધ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ઉપરાત ચરોતરના યુવકોને સમાજના જરૂરના પ્રસંગે તેની સેવામાં પ્રેર્યા કાઈ પ્રદેશમાં દુષ્કાળ પડે તો યુવકો તૈયાર જ હોય પચમહાવમા દુષ્કાળ પડે તો બીવ સેવા મંડળની માગ ની સ્વીકારી અનેક યુવકો ત્યા જઈ ચડે સને ૧૯૧૫ના ઉરદારના કુલ મેળામાં ચરોતરમાંથી અનેક યુવકો ગયલા અને ત્યા તેમણે મુદર સેવા માલવેળી

* રવ. અબાવાલ મોતીભાઈ પટેલ, ચરોતર એન્ડ્યુશન સોસાયટીના આયમત્રી, જેમનો થોડો પદિચ્છ આગળ એક પ્રકરણમાં આવશે.

ચરોતરની આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન આજુદ બન્યું ચરોતર કેળવણી મંડળના આશરે નીચે ચરોતરના યુનકોની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિ, સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ, મસાસ્પંધારાની પ્રવૃત્તિ, અને વ્યાયામ-દિરોની પ્રવૃત્તિને સારો વેન મળ્યો. આ બધી પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે મોતીભાઈ સાજીબની દેખરેખ નીચે રાજ્યસત્તાથી માડી આજ સુધીમા 'નવપદ્મ મંડ', 'દાનપ્રચાર', 'ચરોતર', 'પુસ્તકાલય' અને 'બાલમિત્ર' જેવા માસિકો રાજ થયા.

આમ જીવનયાત્રા ચલતા કરતા અને સેવાની નમનો પ્રવાહ ધપાવતા અસહકારને યુગ આવ્યો.

મોતીભાઈ સાહેબને પ્રથમથી જ પૂ ગાંધીજી પ્રત્યે માન અને પૂજ્ય ભાવ હતો. સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો તેમને બહુ ગમતા ગાંધીજીના દેશ આબ્યા પછીને તેમનો વર્તાવ, તેમના બાપલો, કેટલાક સિવિલ પ્રગમો એ સુરેએ ગાંધીજી પ્રત્યે મોતીભાઈ સાહેબના હૃદયમા પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે પોતે સ્વદેશીના મતધારી તો હતા જ અને ખાત્રી પણ તેમને પ્રિય હતી ગંગીબામા દેશિયા દાખલ થાય તે માટે તે મંદ પશુ કરવાને હચ્ચતા છતા તે ખાત્રી પહેરતા નહિ ત્યારે નવાઈ લાગતી કે તે એમ કેમ કરતા હશે ? હિંદુમુખિ સ્વતંત્ર થાય, તેની ગુલામીની બેડીઓ તરે, હિંદુના પુત્રપુત્રીઓ દેશની મુખિના યજ્ઞમા પોતાના બસિદાન આપે, વીરતા દાખરે, ત્યાગ કરે, એ બધું એ બહુ જ હચ્ચતા હતાં રાજકીય અગવળથી તે દૂર રહેતા કેળવણી વિષેની તેમની વિચારબેણી દૃઢ થયેલી હતી. તેમની માન્યતા હતી કે સ્થિર સાત વાતાવરણમા જ કેળવણીની પ્રગતિ થઈ શકે, માટે કેળવણીને રાજકીય બિહાપોહના સાધન તરીકે વાપરવાથી પ્રભુ અહિંસ થાય છે આવી દૃઢ માન્યતાના કારણે ખાત્રી અને સ્વશાન્ત્ય માટે તેમને પ્રેમ હોવા છતા તેઓ ખાત્રી નહોતા પહેરતા.

સને ૧૯૨૧થી રાજ થયેના અસહકારના જમાનામા ચરોતર કેળવણીમંડળ સરકારી કેળવણીખાતાનો ત્યાગ કરીને મુખઈ યુનિવર્સિટીનો અસહકાર કરે તેનો તેમણે વિરોધ કરેલો તે પણ આવા જ કારણસર આ ચચવણુબરેલા પ્રશ્ન વિષે તેમણે પોતાના પત્રમા નીચે પ્રમાણે પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરી છે. "હું તમારા વિચારો સાથે પૂરેપૂરો સમત નથી, મારે પણ રાષ્ટ્રીય, એવંચે રાજકીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળી બની શકે તેટલી સારી કેળવણી આપવી છે પણ ધીમે ધીમે વિચાર કરીને ગુજરાતના અને હિંદુના વિદ્વાનોના, કેળવણીના વિષયના પડિતોના વિચારો અને અભિપ્રાયો જાણી લઈને, પાત્ર પડતુ ન પડે તેવી રીતે ફેરફાર કરીને આપવી અને સાથે સાથે સરકારી યુનિવર્સિટીની કેળવણી કોઈને બોઈએ તો તે પણ આપવી. મારે જે ફેરફાર કરવા છે તે કેળવણીની દૃષ્ટિએ, અને ઉતાવળા નહિ. લોકોનો અને વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ હું થોડી મુદતનો માનુ હું ભોગ આપવાને

વખતે એ નરમ પડી જશે એ આખો વિચાર રાષ્ટ્રીય કેળવણીને અંગે નથી પણ અસહકારને અંગે છે. પાથો — અસહકાર — હીનો થયો કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી નરમ પડશે અને કેળવણી માટે નવે નામે ફરી વિચાર કરવો પડશે તમે 'અસહકારને' ને લીધે નથી દોરાયા પણ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના માળાપો તો તે જ કારણે દોરાયા છે, એમને આખો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારાય તો ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને અસહકાર જીવ રહેવાને કારણે તમને મુશ્કેલી આવવાનો ભય રહેશે એમ હું માનું છું અને નોકરીની બીક નથી રાજનામું ચળવામાં લઈને જ ફરું છું, એમ મારી સાથેની વાતચીતમાં બધાએ માની લેવું મારી ખાતરી થાય તો હું ઉતાવળિયાપણાનો દોષ અને આરોપ સ્વીકારીને પણ યુનિવર્સિટી માથેનો સળધ છોડી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં તમારી સાથે રહું જનસમાજથી હું ડરતો નથી. ડરતો હોઈ તો, તુરત જ તમારી સાથે જોડાઈ અને સામાન્ય જનસમાજમાં મેં કદી પણ નહિ બોલાવેલી એવી વાહવાહ મારે માટે બોલાવું મારે તમારાથી છટા પડવું પડે છે તે કેવળ કર્તવ્યની જ ખાતર (આ માટે) મહાત્મા ગાંધીજીને મળવાની જરૂર મને સમજાતી નથી તેમના વિચારો ગ્રંથ, મક્રમ અને નીકર રીતે મુકાયા છે, અને તે જાણ્યા પછી જ મેં મારા નિશ્ચયો બાંધ્યા છે મારો સિદ્ધાંત કેળવણી દ્વારા જનસમૂહની અને દેશની સેવા કરવાનો છે અને તેનો પાથો ક્રમ કેળવણી જ હોવો જોઈએ રાજકીય ચળવળ માં બીજું કોઈ તે ચોજનાને અંગે હોઈ શકે નહિ 'રાષ્ટ્રીય કેળવણી'નું તત્ત્વ આપણી કેળવણીમાં હોય એ હું સ્વીકારું ॥ તેનો પાથો પણ તે હોઈ શકે પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ તે બધું હોઈ શકે "

ઉપરના કેળવણી વિષેના તેમના વિચાર દર થઈ ગયેના હોવાથી તેમણે અસહકારના પ્રશ્નમાં જે વિરોધ ચરોતર કેળવણીમાં હજી અંગે ખતાવેના તે તેમની વિચારશ્રેણીને અનુરૂપ હતો એમ મને લાગે છે તેમનાથી બીજું કોઈ થઈ શકે જ નહિ આખું જીવન જે રીતે વિચારાય અને ધડાય તેથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે તો સ્વર્થમે નિવન ક્ષેત્ર પરખો મવાવજી । જેલુ થાય 'ચરોતર ચુવકમ હજી' માથી તેમણે અસહકારના જમાનામાં રાજનામું આપેલું ત્યારે તેમણે જે પત્ર લખેલો તેમાં નીચેના વાક્યો છે 'મારા અને મહાત્મા નેતાઓના વિચારોમાં બહુ મહત્વનો ભેદ છે એ તો નક્કી જ છે મારી ગતિ ધીમી, સ્વચ્છાવ બીજી અને કામ લેવાની પદ્ધતિ બની શકે ત્યાં સુધી બધા જોડે સાસસારી રાખીને માટે તમારી સાથે હું ન ચાલી શકું તે ચોક્કસ છે તમારી સાથે રહું તો તમારી ગતિ નરમ કરું અને તમને નકામી ચિંતાઓ બિલી કરી આપું આ સંજોગોમાં તમે તમારી મેજે રાક્ષિ, ઉત્સાહ અને ઇચ્છના પ્રમાણમાં આગળ વધી શકો તે માટે પણ મારે ખુસી જતું જોઈએ " મોતીબાઈ સાહેબના વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિનો ઠીક

ઉપના ઉતારાથી આવી શકશે તેમના હૃદયની ઉદા તાના દર્શન પણ માથે સાથે આપણને થાય છે

આમ મોતીભાઈ નાદેબનુ આજુ જીવન પ્રવૃત્તિમય હવે સ્વામી અખલાનદ અને પૂન્ય ઠક્કર બાપાની પ્રવૃત્તિ તેમને બહુ ગમતી હતી અને તેથી તે બન્નેના ગાઢ સંપર્કમાં રહેતા હતા ધર્મની સાજગતમાં તે પડ્યા નહોતા નીતિ એ જ ધર્મ તે માનતા સેવા અને યાગ એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ હતો જે ક્ષેત્રમાં જીવ્યા તે ક્ષેત્રમાં એ મુદ્રાલેખ પ્રમાણે પ્રમાણિક જીવન જીવનામાં તેમણે પાછી પાની નથી કરી તેમને રકારી નોકરીના મોહ હતો, પણ તે સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ નહિ એમને એમ વસી ગયેતુ કે વડોદરા રાજ્યમાં સરમરી નોમ્દી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિતના ધણા કામ જ નહીંથી થઈ શકે તેમ છે તેથી જ તે સરકારી અમલદાર તરીકે રથા તેવી ખાતરી ન હતી તો તેમણે નોકરીનો પણ ત્યાગ કર્યો હત તેની સર્વને ખાતરી હતી નોકરીમાં પણ કેળવણી અને લાયકાતે ખાતા સિવાય બીજી નોકરી તેમણે નહોતી લીધી દીવાન ઓફિસમાં પ્રથમ મળેલી નોકરી આજુ દોન તો તે કદાચ પ્રાત સૂખા મુધી પહોંચી ગયા હોત પણ તે નોકરી તેમના સ્વભાવ અને જીવન ધ્યેયને સાતુક નહોતી તેથી તેઓ ત્યાથી તુરત છટા થયેલા તેમને માન આપનામનો પણ મોહ નહોતો શ્રીમત તેમને 'રાજગલ'નો ખિતાબ આપવા માંડે તો તેમણે સાબાર પછા વાળેનો મુળદંડના ગવર્નર તરફથી જીવ્યાર સાહેબને તેમના એ ડી સી તરીકે નીમવાનું કહેણ આવેતુ મોતીભાઈ સાહેબે તે કહેણ નહિ સ્વીકારવાની મનાહ આપેલી અને ફરબાર સાહેબ તે પ્રમાણે વતેલા આમ તેમને પોતાને મટિ માન અકરામ કે વાહવાહ અકારા લાગતા તેમને સરમરી ખુશામત નહોતી ગમતી તેઓ કરતા પણ નહોતા

એ પુણ્ય મા ઘોડા સમયની ગળીર માદગી ભોગવ્યા પછી ૧૬ વરસના દેહને ત્યજીને સને ૧૮૩૮ના ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે સ્વધામે સિધાવ્યા ।

પ્રભુએ તેમને જે સંભોગ આપ્યા જે શક્તિ આપી તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ તેમણે પોતાના જીવનમાં કર્યો આ પચ્ચમદામૃતનું શરીર જેવું તેમને સોંપવામાં આવેતુ તેનું નિર્માણ રહેવા દઈ પાછું તેમણે પ્રભુને સોંપ્યું એમ કહી તે તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય એમણે સ સારના ભોગવિતાસ નથી ભોગવ્યા મૂળથી જ જાણે વિરક્ત સ્વભાવ હોય તેમ આસક્તિથી અલગ રહ્યા છે સમાજ સુધારક તરીકે તે નમ્ર હતા રાજકીય પ્રવૃત્તિ તેમનો વિષય નહોતો, કેળવણીમાં પણ તેમની શક્તિની મર્યાદા હતી પણ જીવનની પવિત્રતા સાદાઈ, નીતિ અને સેવાભાવમાં તે મહાન પુરુષોથી જોતરે તેવા નહોતા જ્યારે જ્યારે તેમના પવિત્ર, વિરક્ત અને સૌમ્ય હૃદયનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય તેમને નમે છે

૬. મહત્વાકાંક્ષી મહારાજ

અભ્યાસમાં હું '૬' હતો. કારણ એક જ હવડ જે કારણે મારા જીવનની મહત્વાકાંક્ષા વેડફાઈ ગઈ તે જ કારણ અભ્યાસની નિષ્ફળતાનું હવડ કોઈ પણ કામ મુલતવી રાખવાની મને બહુ ખૂરી કુટેવ હતી હજી પણ તે દોષ મારામાં જ હતો. જ્યારે જીવનનાવ મુસાફરી ખૂરી કરવાને ટાલે છે ત્યારે તે કુટેવ સુવારવા પ્રયત્ન થાય જ કયા અવતારમાં એ કુટેવને મિઠાવી રાખીશ એ તો પ્રશ્ન બાકી છે. કુટેવને કારણે મારો અભ્યાસ ઘણો કાચો રહેતો. મેટ્રિકમાં પ્રથમ વર્ષે ફાઈન પણ ન મળ્યું. જેને આશા હોય તેને નિરાશ થવાનું હોય પણ જેને આશા જ ન હોય તેને નિરાશા રાખી થાય? આમ મારું વડોદરાનું વર્ષ અફળ ગયું અને ૧૯૦૯ની સાલમાં પૂ. મોલીભાઈ સાહેબે પેટલાદમાં જ મેટ્રિક વર્ગ શરૂ કર્યો એટલે પાંડો હું વડોદરાથી પેટલાદ આવ્યો. બોર્ડિંગનું કામ તો ઠીક ઠીક વધ્યું હવડ

એ અવસરમાં વડોદરાથી શ્રીમત મહારાજ સાહેબ પેટલાદ તાલુકાના પ્રવાસે આવ્યા. પેટલાદમાં સ્થાયી કેમ્પ રાખી આજીવ્યાનું આમંત્રણ તો ફરવા જતા એક દિવસ મેં જિજ્ઞાસાથી કાર્યક્રમ હતો. સોનિત્રા પેટલાદથી પાંચ માઈ દૂર થાય રસ્તામાં પેટલાદથી બે માઈ દૂર એક મોટો કાસ આવે છે. ચોમાસામાં એમાં ખાણીનો ભારે પ્રવાહ હોય છે. કોઈ વરસ એક નહિ ગયું હોય કે માણસ અને જનનવરોના ભોગ તેણે ન લીધા હોય ત્યાં પાકુ ગરનાળું થાય તો એ ત્રાસ દૂર થાય. એ માટે શ્રીમત મહારાજ સાહેબને તે સ્થળે જ મનવું અને વિનંતિ કરવી એવો વિચાર સોનિત્રાના જે વિદ્યાર્થીઓ બોર્ડિંગમાં હતા, તેમને સૂચ્યો તપાસ કરતા જણાયું કે શ્રીમત સંસ્થામાં પેટલાદ પછા આવી પહોંચવાના જો તેથી અમે લગભગ ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ બોર્ડિંગમાંથી સોનિત્રા તરફ ચાલ્યા અને પેલા કાસથી એક ખેતરવા દૂર શ્રીમતની સાહ જોતા ઠેર રાત્રીનાતમાં બે ઘોડેસવાર આવ્યા. ટુરન્ટ જ શ્રીમત આવ્યા તે પણ ઘોડેસવાર હતા. અમને વિદ્યાર્થીઓને જોતા જ ઘોડાની લગામ તગ કરી અને ઘોડો ધીમે પાડ્યો તેમની માથે મિ. કોકાવાળા નાયબસૂબા હતા. ઘોડો ધીમે પાડી અમને પૂછ્યું, “તમે કેમ ઠેર છો અને કાણ છો?”

બધાએએ શ્રીમત સાથે વાત કરવાની જવાબદારી મને સોંપી હતી. મેં કહ્યું, “અમે સોનિત્રાના વિદ્યાર્થીઓ છીએ, અને પેટલાદ બાણીએ છીએ. આ કાસ ખતાવવા અમે ઊભા છીએ. અમે જનમાહિતીથી કહીએ છીએ કે આ કાસમાં દર વરસે ચોમાસામાં માણસોને અને જનનવરોને ભારે ત્રાસ પડે છે અને કેટલાકના જીવન પણ નષ્ટ છે. તેના પર પાકુ ગરનાળું થાય તો હજારો લોકો ત્રાસમાંથી મૃત્યુ”

શ્રીમત બહુ જ ઠાવકાર્થી બોલ્યા, “તમારી વાત તો સાચી છે પણ ખાલી અહીં ગરનાળુ બાધવાથી બધી મુશ્કેલી ટળે એમ મને નથી લાગતું અને આપણે બધા સન્ન્યમા આવા હરેક રસ્તે ફેટલા ગરનાળા બાધીએ? દેવલે ધાય તો જ મુશ્કેલી મટે અને પેટવાદથી સોજિત્રા અને આગળ દેવલે ધાય એવો મેં નિર્ણય કર્યો છે કેમ રહેલે ધાય તો આવી અનેક મુશ્કેલી ટળે ને?”

મેં જવાબ આપ્યો, “હાજી, રહેલે ધાય તો ત્રાસ મટે અને સગવડ ધાય.”

“પણ ક્યારે થશે તે હું કહી ન શકું કારણે બહીને કોઈ આકસ્મિક મુશ્કેલી આવી પડે અને ન ધાય તો વળી તમને લાગે કે મેં તમને ખોટું આશ્વાસન આપ્યું.”

મેં સતોષ વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું, “એ તો આપનું કહેવું વાજબી જ છે.”

એટલામાં મિં ઠાકાવાળા બોલી ઠક્યા, “આ તો પેટવાદ બોલિંગના વિદ્યાર્થીઓ.” તે વારવાર બોલિંગમાં આવે એટલે અમને જાણપે તેમનું બોલકું સામળી શ્રીમતે પૂછ્યું, “તમે પેટવાદ બોલિંગમાં રહો છો? અને હાઈસ્કૂલમાં ભણો છો?”

“હાજી અમે ત્યાં જ રહીએ છીએ અને મેટ્રિકનું બોનસ મોતીભાઈ અમીન સાહેબે કાઢ્યું છે ત્યાં અભ્યાસ કરીએ છીએ પેટલાદમાં હાઈસ્કૂલ નથી.” મેં કહ્યું.

“પણ હાઈસ્કૂલ વડોદરામાં છે ત્યાં રહેવાની સગવડ પણ છે ત્યાં અભ્યાસ કરો તો શો વારો?” શ્રીમતે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મેં જવાબ આપ્યો, “અમે મેટ્રિક બાગે સાધારણ સ્થિતિના માબાપના ટીકરા વડોદરાનું ખર્ચ ન પોસાય અહીં તો ખર્ચમાં બહુ બચાવ ધાય છે અને તેથી પણ મેટ્રિક લાભ અમને એ છે કે અમારા શિક્ષક શ્રી મોતીભાઈ સાહેબ જે તેમની પાસે નૈતિક વાતાવરણમાં રહેવાનું અને ભણવાનું મળે છે.”

મારો જવાબ સામળી શ્રીમતે મોં મલકાવ્યું “એ તો બહુ સાદું અને તેથી જ અહીં હાઈસ્કૂલ ધાય એવું આ તાલુકાના લોકો ઇચ્છે છે મારા પર આજે પેટલાદ તાલુકાના લોકોની તેવી અરજી આવી છે અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે પેટલાદમાં હાઈસ્કૂલ થશે ઠીક ત્યારે, સાહેબજી!” એમ બોલી ઘોડા મારી મૂક્યો શ્રીમતે ખાતરી આપ્યા પ્રમાણે ત્યાં હાઈસ્કૂલ થઈ, રહેલે થઈ, અને પેટું ગરનાળું થયું થયું.

બીજો દિવસે શ્રીમત બોલિંગની મુવાકાતે આવ્યા બધી વ્યવસ્થા બેઈ અને તેમણે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે “તમારી મેનેજિંગ કમિટીના સભ્યોને મારે મળવું છે.” અમે આઠ જમ્યા હતા તેમને બોલાવ્યા બધાયે એક જ ગણેશમાં સફેદ કોટ,

લીલી લીંગવાળી બનાવતી ટોપી અને ધોતી પહેવે દિવસે જેના કાસ આગળ હું જુદા જ પોપાકમાં હતો સંન્યાસન જેવું હતું એને સ્પષ્ટ દેખાય પણ નહિ. છતાં અહીં મને જોતા જ શ્રીમતે ઓળખ્યો અને જોડ્યા —

“ઓહો ! આપણે તો મને સાચું પેલા કાસ પારો મળ્યા હતા !” મોતીબાઈ સાહેબ તરફ ફરી જોયા, ‘અમે કાને મળ્યા હતા અને ઠીક ઠીક વાતો કરી હતી” વળી મને કહ્યું “તમારી જોડિંગની બધી વ્યવસ્થા મેં જોઈ, અને મને ખાતર જ આનંદ થયો. મારા વતી તમારા બધા સહીયોને મારો સત્કાર વ્યક્ત કરતો અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે ભવિષ્યમાં જ્યારે હું પેટલાદ આવીશ ત્યારે આ જોડિંગમાં અચૂક આવીશ.”

આ પ્રસંગે તો સને ૧૮૦૮ ની સાલમાં બન્યો ત્યાર પછી તો જમાનાના નીચ વહી ગયા તે જમાના પછી અનુભવે એવું જણાયું કે મહારાજ સાહેબે રેલગાડીની ખાતરી આપવાથી અમને આનંદ થયો તેમાં ભૂલ હતી. તેમણે હાઈસ્કૂલ કરવામાં સહાનુભૂતિ બતાવવાથી અમને જે આનંદ થયો તેમાં પણ ભૂલ હતી. ત્યાં રેલગાડી થઈ, અને પેટલાદમાં હાઈસ્કૂલ પણ થઈ છતાં તેથી પ્રભુનું શું કાંઈ થયું તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. મહારાજ તો મહત્વાકાંક્ષી હતા તેમની ઇચ્છા ફળી કેઈ એમ પણ કહેરો કે તેમને વાહવાહ મળી પણ તે તો ચાર દિવસના આદરણા જેવી હતી સને ૧૮૧૧-૧૨ પછી પોતાના રાજ્યમાં સુધારા દાખલ કરી કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા મહારાજ તો પોતાના જીવનને મોટા ભાગ યુરોપમાં જ રહેવા લાગ્યા અને વડોદરા રાજ્યની પ્રજા અહીં નધણિયાતા દોરની જેમ હટપૂત જ થયા કરી શ્રીમતની પ્રજાસેવાની ઇચ્છા ફળી જ નહિ જે કારણે તેમને બારે જરા મળ્યો હતો તે ફત્તિયાત કેળવણીની પ્રવૃત્તિ એક તમારા જેવી જ થઈ પડી અને નિમ્નજનીવરી પચાસ વરસ ઉપર પ્રજા જ્યાં હતી ત્યાંથી આગળ નથી વધી રાજ્યમાં પાઠશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોના મકાનો થયા છે અને તેથી તે ગામની ભાગ્યે શોભી છે થોડા ધણા ડોક્ટરો વકીલો અને વિદ્યાપીઠોની છાત્રવાળા ટેવાક વધ્યા છે પણ તે તો આ રાજ પ્રજાને જૂવા સમાન થઈ પડ્યા છે અને રાજ પ્રજાનું લોહી ચૂસી માતબર થાય છે પણ પ્રજાજીવનની સમિતિ ધણી ધમી છે તેની ખુમારી ધમી છે તેની આબાદી જોવાઈ ગઈ છે અને જે હાલ આબાદીનો દેખાવ આપની સરકારો છે તેનું જીવન પણ કયા સુધી ? તે તો સત્તાધારીઓના રમકડા છે તેને કુદ ત્યાં સુધી રાખે, રૂંટે તો ફેંકી દે

પેટલાદ જોડિંગનું પણ એવું જ બન્યું શ્રીમત ફરીથી પેટલાદ તેમ જ જોડિંગની હતી પણ ગદી નહિ. પેટલાદ તત્કાલા મહેસુલ અગે સને ૧૮૨૪-૨૫ માં સત્યાગ્રહ કરે તો, એમાં અમને

અમલદારોને રાજ્યદોહની ગધ આપી આ બોર્ડિંગને લાખ મુખ્યત્વે મરીને પેટલા તાલુકાના ખેડૂતોના ઊકસાઓ જ લતા હતા આવો લાખ લેવાને પેટલા તાલુકાના ખેડૂતો પાત્ર નથી એવા ડખથી બોર્ડિંગને અપાતી બધી મદદ સરકાર તરફથી બલ થઈ અન નકાન પણ વર્ષ લેવામા આવ્યુ શ્રી મોતીભાઈ સાહેબને રાજ્યે ત્યાથી ઉપાડીને વાયકેરી ખાતામા લઈ લીધા ઈશ્વરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ જ ઈશ્વરકાકાના વહાવમેચા નામથી ચરોતગ્ની વિદ્યાર્થી આવમમા નાણીતા હતા અને રાજ્યાતથી જ બોર્ડિંગની વ્યવસ્થામા મદદ મરી રહ્યા હતા તે શ્રી મોતીભાઈની જ ચાએ હતા પણ શ્રીમત તરફથી વાર્ષિક જે હુતર રૂપિયાની મદદ અને મમાનની ભારે મગવડ મળતી બધ થઈ ગઈ તેથી તે સરકાર વીસ વરમની ઉત્તમતા કારકિર્દી મૂકી સત્તર બંધ પડી જે પ્રસંગે માગી આખ ઉધાગી પ્રજા કેળવાય, સ્વતંત્ર વિચારવાળી થાય તેને માથે કોઈ ટપનો નારે તે જી ચી દૃષ્ટિ કરીને મારનારને વારે કે પડકાર આપે એવી બહાદુર થાય કે જીવવાળી થાય એવુ કોઈ સત્તા ઇચ્છતી નથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો હિંદ ઉપર અને તેના રાજવીઓ ઉપર આ પ્રભાવ છે તેનુ આ સિદ્ધાંત છે એ અપ્રત્યક્ષ વાત મને ત્યાર પડી પહેલે વરસે સમજઈ

૭. હિંદસ્વરાજ્ય

સ્વદેશ ' 'સ્વદેશાભિમાન' 'અદેશપ્રેમ' એ રાખ્દો વારે ધડીએ મારે કાને અથડાવા લાગ્યા મને પણ તેનો પ્રયોગ કરવાનુ મળ્યુ રફોડેન્ડના એક પ્રખ્યાત કવિ લો ઠર રફોડે દેશાભિમાન રિચે એક કવિતા લખી છે

"Breathes there the man with soul so dead,

Who never to himself hath said,

" 'This is my own, my native land! ' "

એનુ ગુજરાતી અવતરણુ એક ગુજરાતી મિત્રે નીચે પ્રમાણે કરેલુ છે

' જીવે શુ હિંદમા એવા કો મૂઢાતમા હરામી,

ન બો-ચા મુખ "મારો દેશ, આ મુજ માતૃભૂમિ'

આ કવિતા મને બહુ અમની તો સમયના વાતાવરણમા હરેક વખત તેનો ઉપયોગ કરવા ચૂકતો નહિ સ્વદેશાભિમાન રાખવુ, સ્વદેશપ્રેમ રાખવો, પણ તે શાને ખાતર ? તેનો કોઈ વિચાર આવે નહિ હિંદની શૂતકાળની નહોજલાલીનું

વર્ણન વાચી હૈયુ હરણાય અને તેને સુકાળને ભારતની હાલ જે દુર્દશા છે તેનું ચિત્ર દષ્ટિ સમક્ષ ખડુ થતા હૈયુ બરાઈ આવે પણ આ બધું શાને માટે ? તે કઈ અમબલુ નહિ દશમા ત્રણ કરોડ માણસો સને ભૂખ્યા મૂએ છે કરોડો માણસોને પેટ પૂરવું ખાવાનું પણ નથી મળતું માણસ દેશની જમીનમા પાકેલું લાખો ટન મનાજ પરદેશ જાય છે બીજી માણસ આ ભૂમિ માથે મથનારા ખેડૂતો ગમે તેટલું પડવે પણ ને પડવેલું તેનને પલવે નહિ એવા સોધા પરદેશી થકે નો જોયો દેશમા દાખવ થાય છે પરદેશી હરીફાઈમા બહીના ખેડૂતોનું રક્ષણ થવું નથી એવી દશા ખેડૂતની તેથી પણ વધારે દયાજનક દશા કોઈ પણ કાગિમરની આ બધાનો ઉપાય શો ? હિંદના માથે સ્વરાજ્યના મહામભામા હિંદને 'સ્વરાજ્ય'નો મત આપ્યો અને એ સ્વરાજ્ય આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એવી દૃઢ ભાવના લોકમાન્ય ટિળકે આપી પણ સ્વરાજ્ય એટલે શું અને તે કેવી રીતે મને તે કોપડો તો અણઉકેલ્યો હતો રાજ્ય કરતી અમેજ પ્રજા સ્વરાજ્ય ભાગ્યે છે અમેરિકાની પ્રજા એથી પણ વધારે મારું સ્વરાજ્ય ભાગ્યે છે એવો ખ્યાલ આવેલો આપણે પણ એવું સ્વરાજ્ય જોઈએ એવી મોખમ વાતો થતી આ સ્વપ્ન હિંદીઓ માટે ધ્યાતે સ્વાયુ પડશે ?

પણ પેવાઈ જોઈ ગમા મારી પામે પૂ ગાધીજીના તરફથી નીમળવું હન્ડિયન એપીનિયન 'નામનું અડવાઈક હાથ આવી પડ્યું' મારા પિતાશ્રી નાતાલમા હતા તેમણે તે અડક મોખેના તેમા પૂ ગાધીજીએ ઇંગ્લંડથી પાછા ફરેલું આફ્રિકા જતા સ્પીમરમા લખી નાખેના 'હિંદસ્વરાજ્ય'ના વીસ પ્રકરણો છાપી નાખેલા હતા આ પ્રકરણો મે વાંચના માડમા જેમ જેમ વાંચુ તેમ તેમ હૃદયની મૂલ્યો ઉકેવાના માડી હૃદય આનંદસાગરમા ડોળવા માડ્યું ત્રણ ત્રણ વખત વાંચી ગયો અને તેનો અમુક અમક ભાવ મિત્રો પામે અને વખત વાંચતા વચાવતા પણ નુ યાખ્યો નહિ. પૂ મોળીભાઈ સાહેબ અને કુસુલાશ કર મારતરને પણ મે બતાવ્યું તેમણે તેનો ઉપયોગ 'મધપથ સમઢ' નામના માગિકમા પણ કર્યો આ 'હિંદસ્વરાજ્ય' આતુ બધી માન્યતાઓનો તોડી ફોડી ભુલો કરી નાખ્યો. જેને સારું ગણતા તેને ખરામ નાખાવ્યું જેને દેશાભિમાની ગણતા તેને સ્વાર્થી ગણાવ્યા જેને હમ્ય ગણતા તેને હવકા ગણાવ્યા જેને આબાદી ઝણતા તેને બરબાદી ગણાવી જેને પ્રતિષ્ઠિત તરીકે આદરમાન આપના તેને ઇત્તજાતહીન લેખમા જે પ્રમાણિક લેખાતા તેને અપ્રમાણિક સિદ્ધ મ્યા જે રત્નો દિતમર અને અલકરડીય ગણાતો તે અદ્વિતકર અને અનુસરવા માટે અયોગ્ય સાબિત કર્યો આમ આતુ બધી વિચારબેણીનો ઉપકારની દીપ્ત જે સાધનેને મસ્કાગી જીવનના સુચનરૂપ ગણતા જીવનની અધોમતિના માધનરૂપ ગણાવ્યા જે જનમેવા ગણાતી, તે જનતાનું ડગી જેને ગૌરવજી ગણતા તેને જે બક્ષણ મળુ પશ્ચિમના દેગો. જેને

અને સ્વાતંત્ર્ય કહેવાય છે તે સાચે જ સ્વરાજ્ય કે સ્વાતંત્ર્ય નથી પણ પૈસારાજ્ય અને પરત્રતા છે, એવું ઠરાવ્યું ગેરીબાન્ડીએ ઇંગ્લીને ઓસ્ટ્રિયાની જૂસરીમાથી મુક્ત કર્યું પણ ત્યાંની પ્રજા તો પરત્રા છે દુષ્ટી છે એવું કહ્યું ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ ન્હોતી પુરાણી છે, સર્વ પાર્લિમેન્ટની માતા કહેવાય છે, છતાં તે પ્રજાની નથી તેને વેચ્યા અને વાજણી કહી વેચ્યા એવા માટે કે તે એક ધણીની નથી રહી પહેલા લોર્ડઝ ક્લોઝની હતી પછી બા ફોર્સની થઈ, પછી ચેમ્બરનેનની થઈ, આજ ચર્ચિનની છે વળી વાજણી એટલા માટે કે તેને ત્રણસો વરસ થઈ ગયા છતાં તેણે એક પણ સારું કાર્ય આપ્યું મેળે કર્યું નથી બા બધી મને નવી શોધ લાગી વળી તે પુસ્તકે વેદ, ટોમ્લર અને વકીનને સમાજની બધી વધારનારા ગણાવ્યા, તાર, આગગાડી, વીજળી મિન, વગેરે ચત્ર ઉદ્યોગને દેશની પ્રજાને ભૂખમરો વધારનાર અને તેની નીતિને નાશ કરનાર બતાવ્યા હથિયાર બળનો-પશુ બળનો-સદ તર ઉઠાડે કરી આત્મબળ, કે સત્યના બળ કે નૈતિક બળ પર સમાજની રચના કરવાનું સૂત્ર સ સાર સમક્ષ તેણે રજૂ કર્યું ધનાઢ્ય અમેરિકામાં મોગી મોગી હુલેલીઓની છાયા નીચે કૌડો માણસો શુભામી મનોદરામાં આરાધો લે છે, તે દેશના વહીવટને પ્રભાવત્ર શી રીતે કરી શકાય ? એ કોયડો પૂ ગાંધીજીએ દુનિયા ખાસે મૂક્યો એ કોયડાના ઉકેલમાં ચત્રની મર્યાદા આજને આમ ઉદ્યોગ બતાવ્યો આમ ઉદ્યોગના સૂર્યમંડળમાં રેટિયાને સૂર્ય મણી તેને ગરીબોનો બેવી કહ્યો તેમ જ નાના મોટા બધાઓને રેટિયો ફેરવવાનું સૂચવીને જાતમહેનતની જન્મસિદ્ધ ફેરજ બતાવી વળી સ સારમાં સાચું બળિયું કોણ કહેવાય ? માણસને મારનાર કે તેનું રક્ષણ કરનાર ? પૃથ્વીને ઉખેડનાર કે તેને પોષનાર ? શત્રુ પર પ્રહાર કરનાર કે તેને પ્રેમથી પોતાનો મિત્ર બનાવનાર ? હિંસાને રસ્તે સમારને દોષ બનાવનાર કે અહિંસાના સાધનથી તેને શાંત અને સુખમય બનાવનાર ? આ બધી વસ્તુ સૂત્રરૂપે પૂ ગાંધીજીએ તે વીસ પ્રકરણોમાં રજૂ કરી છે આ 'હિંદ સ્વરાજ્ય' વાંચી માત્ર દક્ષિણિદુ જ પનડાઈ ગયું પૂ ગાંધીજીના જીવનના સૂત્રરૂપે તે પુસ્તક છે તે પછીનું ગાંધીજીનું જીવન એટલે તે સૂત્રનું ભાષ્ય-વ્યવહારુ ભાષ્ય આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા બાદ તેના પક્ષમાં અને વિરુદ્ધમાં બારે ચર્ચા થઈ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટમાં તે પુસ્તકવિરોધી ચર્ચામાં એક સભ્યે કહ્યું કે તે પુસ્તકને કોણ દોષિત ગણી શકશે ? તે તો માનવજાતનું Political Bible રાજકીય શાસ્ત્ર છે

પૂ ગાંધીજી ઉપર પણ તે પુસ્તક વિષે બહુ પત્રો આવેલા, અને તેના જવાબમાં તેમણે પણ બહુ જવાબો કરેલા તે પૈકી એક પત્ર કે જેમાં 'હિંદ સ્વરાજ્ય'ની વસ્તુ વિષેના ઘણા જુલાસા આવી જાય છે તે પત્ર અહીં આપી દઉં તો વાચકોને ગમશે, એવી આશાથી તે મત્ર નીચે આપીને આ પ્રકરણ બંધ કરું છું.

જોડાનિરખર્ગ

સં. ૧૯૧૬ના ફાગણ વદી ૭

“ ચિ. મગનલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે જવાબ સંગ્રહ રાકો તેથી તે પાછો મોકલુ છું. તમે રાંકાઓ ઉઠાવી છે, તેનો ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરીશ. પણ તેથી પૂરતી સમજ કદાચ નહિ પડે. જે સ્વરાન્યનું લખાણ ફરીથી એકબે વખત વાંચી જશો, તો જે ખુલાસા તમે માન્યા છે તે તેમાં જ વખતે મળી આવશે.

તેટલે સુધી આપણે સુધારો ગ્રહણ કર્યો છે, તેટલે દરજ્જે આપણે પાછા હઠકું પડશે તેમાં રાંકા નથી. આટલો ભાગ સર્વથી મુરકેલ છે, પણ ક્યેં છૂટકો છે. આપણે જોઈ માર્ગે ચડીએ તો પાછા ફર્યા વિના નથી ચાલવું. જે ભોગવીએ છીએ તેને વિષે વીતરાગ થયે છૂટકો છે. તેમ થતા પહેલાં તેની તરફ તિરસ્કાર આવવો પડે છે. જે કંઈ સાધનો ફાયદાકારક દેખાય તે તો છૂટવાનાં નથી. તેમાં દેખીતા ફાયદા કરતાં હાનિ વિરોધ છે, એમ જેને સાબિત થશે તે જ તે વસ્તુ છાડશે અને તો લાગે છે કે જલદી કાગળો મોકલી રાખીએ છીએ તેથી કંઈ ફાયદો થયો નથી ન્યારે આપણે દેલ વગેરે સાધનો જતાં કરશું ત્યારે કાગળોની ઉપાધિમાં નહિ પડીએ. જેમાં વસ્તુતાએ હોય નથી, તે ચીજનો અમુક અંશે ઉપયોગ કરી શકાય. આપણે જેઓ સુધારામાં ઘેરાયા પડ્યા છીએ, તે તેટલા સુધી પોસ્ટ વગેરેનો ઉપયોગ કરી રાખીએ છીએ. જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરતાં તેમાં ગાડા નહિ બનીએ. અને વ્યવસાયો વધારવાને બદલે દિવસે દિવસે ધટાડશું જે આમ સમજશે તે જે ગામડાંઓમાં પોસ્ટ કે દેલ નહિ હોય ત્યાં લઈ જવાનો મોહ નહિ રાખે રટીમર વગેરે પાખંડો એકાએક નહિ ભગ ને બધા તે નહિ તો, તેવી દહેશતથી તમારે ને મારે બેસી રહી તેનો ઉપયોગ વધારવાની જરૂર નથી એક માધુસ પણ તેનો ઉપયોગ એછો કરશે અથવા તેમ કરતો બંધ થશે તો ખીભ તે પ્રમાણે કરતાં રીખશે ખીભ કરે અથવા નહિ પણ તેમ કરવું સારું તેવું માનનાર તો ક્યેં જ જશે. સત્ય ફેલાવવાની આ જ શૈલી છે ખીભ જગતમાં જોઈ નથી.

પાર્લમેન્ટનો મોહ જવો એ કહણુ કામ છે. ચામડી ઉપેક્ષતા, બાળતા, નાકકાન કાપતા એ જંગલીપણું હવે પણ જંઘીસખાન, તૈમુરલંગ પગેના નૃપતિ કરતાં પાર્લમેન્ટનો જીલમ વિરોધ છે તેથી આપણે તેમાં બળીએ છીએ આધુનિક જીલમ તે મોહજન છે, તેથી તે વધારે ખરાબી કરે છે એક માનુષ્યના રૂબ જીલમને પહોંચી ન્હાકાય. પણ લોકોને નામે લોકો ઉપર જીલમ માપ તેને વળતું બહુ મુશ્કેલ છે. બન્યું છે તો એવું કે અસલ કોઈ નંદુ ફાલ કે હતા તેમ નીકળી આવતા. એડવર્ડ એકલા રાન્ય દરવા દેાય તો

અંગેજી માત્ર તમારો ને મારો રાજ છે આ વાક્યનો અર્થ વિચારી જોજો. આમા દુનિયાના મોહની વાત નથી સંધારણ પુદ્ગિ હિંદની તો ગોમ જ માને છે કે પાર્લમેન્ટ તે પાખડ છે સુધારામા પડી અસંધારણ પુદ્ગિ થયું પાર્લમેન્ટમાં મોહ પામે છે

‘પીંદારાની આગળ દયા કામ ન કરે’ એ તો તમે અભાના અસ્તિત્વ ઉપર હાથ નાખ્યો અથવા તમે તેના ગુણનો ઇન્કાર કર્યો પતજલિ ભગવાને દયા આપ્તિ મહત્ત્વ એવું જતાવ્યું છે કે તેનો વિચાર કરતા પાત્ર રસના ધૂંદડા આવે છે મૂળ વાત એ છે કે, આપણામા બીજે ઘર કયું છે તેથી માત્ર, દયા વગેરે શુભો ખીલી શકતા નથી ને પછી મ.નીએ છીએ કે દયા કઈ કૂર માણસે! ઉપર કામ કરતી નથી દયા ખાય તેની ઉપર આપણે દયા ખાઈએ એ તો દયા નથી પણ દયાનો બદલો છે

આપણે રક્ષણ કોઈ મફત કરે તો પણ આપણે નળગા ગણાઈએ અને પૈસા આપીને લઈએ તો પણ નળગા પીંદાર વગેરેના ત્રાસથી છૂટવાને જો આપણે સાદુ ત્રાદિત માણસની મદદ માગવી ધટે તો આપણે સ્વરાજને લાયક નથી જો શરીરબળથી તેઓને માત્ર કરવા હશે તો તે શરીરબળ આપણે પોતે ખીલવવું પડશે પછી કર આપનાની જરૂર નહિ જણાય સ્ત્રી હકથી ધણીનું રક્ષણ માગે ■ પણ તે અળગા જ ગણાય

સ્વરાજ જે સમજે તેને માટે છે તમે ને હું તો આજે જ ભાગવી શકીએ તેમ બધાને શીખવું પડશે કોઈનું અપાવેલું તે પરરાત્ય છે પછી અપાવ નાર હિંદી હો કે અંગેજી

ગૌરક્ષાપ્રચારિણી સભાને ઔવધપ્રચારિણી મળા કરી તે વારતાવિક મળ્યાય. તેનો હેતુ આપને ઓડવવી અથવા મુસલમાનો ઉપર દબાણ ચલાવી, બચાવ કરવાનો છે "

પૈસા આપી ગાયને ઓડવવી તેમાં તો બચાવ નથી પણ કસાઈને કૂડ કરતા શીખવવાનો રસ્તો છે મુસલમાનો ઉપર દાખ કરતા તેઓ વધારે વધ કરે પણ જો તેઓને રીઝવીએ અથવા તો તેઓની ગામે સત્યાગ્રહ ચલાવીએ તો તેઓ ગાયની રક્ષા કરે આમ કરવાને સાદુ ગૌરક્ષાપ્રચારિણી સભાની જરૂર ન હોય તે સભા તો હિન્દુને હિંદુપણ શીખવનારી હોય જોઈએ

બળદને ઓધુ અનાજ આપી, પેરાણા મારી બહુ કામ લઈ, રિખાવીને મારવો તેના કરતા તો વસ્ત્રવારના એક ઝટકાથી મારવો એ વધારે ઠીક ■ રામચદ્રજી વગેરેના દાખલા અક્ષરચર્ચે લેતા બહુ ગૂંચવાડાંમા મડવા જેવું છે દશ મસ્તકવાળો ને વીસ ઘુલવાળો રાવણે માણસના શરીરરૂપે હોવાનો સબબ મને નથી લાગ્યો પણ તેને મહાન વિષયી જડ પદાર્થ માની, રામચદ્રજીપી ચૈતન્ય

તેનો નારા કર્યો એ અક્ષવમા બેતરે એવી વાત છે મદ મોહ મહામમતાગની તમપુંજને દૂર કરનારા વીરાકરની સેના એવુ રૂપ તુલસી સિદ્ધિએ સમય દ્રવ્યને આપ્યુ છે જ્યારે ગાપણુમા મદ મોહ અને મમતા નહિ હોય ત્યારે તમને અમ જણાય છે કે કોઈ પણ ગીરનો નારા કપાનો અસર બેટનો પાપ આપણુમા રહી રહે? જો ના હોય તો મ મોહ મમતાગદિત સમય નહિ દયાના નિધિ સમય દ્રવ્ય રાનણુનો નારા ગી રીતે ગી રાક' છતાં જ્યારે તેમની વિમૂતિને આપજો પામશુ તમજણની જેમ ચૌદ વર્ષ નિદ્રા તજશુ બલ્લવર્ષ પાળશુ પછી જોઈ લઈશું કે રાગીગનનો કયા ઉપગોગ જણાય છે

પરમમનથી બધુ પને છે એમ કહેના માણુ છે દ્રાન્સવાવના દાખડો દીક આપ્યો ઉપરનો બાવ છે એમ મોદેથી જોન બસ નથી તે બાવ પ્રસોગીને ચડવે જોઈએ હરિદ્વિદ્નુ મય મત્ય હયુ તે પડલા કેવલા સમોવેઠવા પડ્યા તે વિચાર કરો મુધનવાની બક્તિ જગી હગી તેના પડલા તેને શું મળન જરુ પડશુ તેનો ખ્યાન કરો જો બધી હતમ્યા છે જેમ મની રેવાનુ કઈ માતા નથી નામરૂપ જુલ હોવાનો સંભવ છે તેને મે ક્યાએ રી છે તેણે અનુમત આપેનો છે દ્રાન્સવાલમા પણ જો સવરી નારા જેવા મરી થા છે, તેની કમોગી થાય છે વળી એમ પણ સમજજો કે ધણા જો ન મરી નમાના હતા તે નાખી નીવડ્યા છે હવે ખરા સચામહી કોને મરુવા? રૂપ વાં મુલ ધગવનારને કુખ ન ભોગવતુ પડે એવુ ક્યારે નથી લાગુ અનુખ નામદ શું? મન એ જ બધન મોક્ષનુ મારણુ છે એવુ ગીતાનામ્થ છે નામદ કે જ્યાં તેતમા પડ્યા હતા કુખ દેનારે કુખ માન્યુ મુવનવાને તો પાનન નામદ પ્રભુવાંવ દેખાડવાન અવસર રૂડો આપ્યો

રાષ્ટ્રાંગે આનો અર્થ એમ નથી કે વેદક ન જ ધટે તે તો આખાની પાછળ રહેશે જ કહેવાનો હેતુ એ છે કે તે ધધાને બારે રૂપ આપી, તેમા ધણા જીવાનો સેકડો રૂપિયા અને કેટલાક વર્ષ જીવે છે, તે ન ખોવાં ઘટે વિવાચતી વૈદ્યોથી રતિભાર પણ ફાયદો આપણને નથી થયો ને નથી થવાનો એ જાણી લેવાની જરૂર છે

તમારી સંકાઓના જવાબ તો હવે થઈ રહ્યા હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારનો ભાર નકામો માથે ન ઊંચકવો તમારો પોતાનો જ ઉદ્ધાર કરવો એટલો ભાર ધણો જ છે બધું તમને પોતાને જ લાગુ પડવું તમે જ હિંદુસ્તાન છે એમ જાણવામાં આત્માની પ્રૌઢતા, રહેલી છે તમારે ઉદ્ધારે હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે ખાત્રી તો આજપ પાળ છે તમને રસ લાગે તો મર્યા રહેને ખીજની ફિકર તમારે ને મારે કરવાની જરૂર નથી રહેતી ખીજની ફિકર કરતા આપો, આપણુ બન્ની જઈ બધું ખોઈકું આ પરમાર્થદષ્ટિએ વિચારવું, સ્વાર્થદષ્ટિએ નહિ જ વિરોધ પૂછવું ધટે તો પૂછવું

શ્રી મોહનદાસના આશિષ "

૮. દક્ષિણ આફ્રિકાને રસ્તે

મને સ્વપ્નેષ જ્યાં નહિ કે મારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું ઘરો મારો અભ્યાસ કાચો હતો પણ મને આશા હતી કે એક એ વરસની નિષ્ફળતા પછી ચીવટ અને ઉદ્યોગથી હું મારો અભ્યાસ આગળ ધપાવી રાષ્ટ્રીય પણ પ્રજાએ તેમ નહિ ધાર્યું હોય તેથી મારે એકદમ દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થયું દક્ષિણ આફ્રિકામા મારા પિતાશ્રીથી એક ગેરકાયદેસર વર્તન થઈ ગયેલું તેમના એક નાના ભાઈને દેરાગાથી ત્યાં બોલાવીને દાખલ કરવાના પ્રયત્નમાં તેમણે પોતાની પરમીટનો ઉપયોગ કર્યો ઇમિગ્રેશન અમલદારને પરમીટ લેઈ રાક ગયો તે પરમીટ કબજે લઈ પરમીટ ધરાવનાર મારા કાકાને નાતાલને બહુરે ઊતરવા નહિ દેતા પાછા દેરા ધડેલી દીધા પણ એટલેથી એ ખત્યુ નહિ ઇમિગ્રેશન અમલદારને ખાતરી થઈ કે મહિલાઈ ચતુરભાઈએ પોતાની પરમીટને મગનભાઈ ચતુરભાઈના નામની સુધારી તેમ જ હમરમાં ફેરફાર કરી એક બિનઅધિકારીને ગેરકાયદે નાતાલમાં ધુસાડવાનો ઝુનો કર્યો છે તેથી તેણે એ વાત પોલીસખાતાને સુપરત કરી આ ખબર મારા પિતાશ્રીને પહોંચી આ કેસ થાય તો બારે ખર્ચ થાય અને જેલની સજા થાય તેથી તેમણે બધી બચાવ તેમના નાના ભાઈને સોંપી હિંદુસ્તાનનો રસ્તો લીધો પણ આમ મીધું હિંદુસ્તાન અવાચ નહિ પોલીસખાતાને જાણ થાય તો મુશ્કેલી બીજી થાય

તેથી તે નાતાલથી કેપટાઉન ગયા અને ત્યાંથી ઇંગ્લેન્ડની સ્ટીમરમા ઇંગ્લેન્ડ ગયા. લંડનમા ક્રાન્તિકાર સ્થામણ ફ્રેન્ચ વર્માના ઇન્ડિયા હાઉસમા વીસેક દિવસ રહી તે દેરા આવી પહોંચ્યા મારા પિતાશ્રી એકાએક દેરામા આવ્યા તેથી મને તાનુબી થઈ મેં બધી વિગત જાણી અને કહેવામા આવ્યું કે મારે હવે દક્ષિણ આફ્રિકે જવું અને સાલુ વેપાર સાચવવો. મારી પાસે પરમી તો હતી નહિ. ડરબન બંદરે ત્યાંના ઇમિગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે અંગ્રેજ ભાષાની પરીક્ષા લે અને તેમા હું સતોષકારક જણાડ તો જ મને દાખલ થવા દે. બીજો રસ્તો મારે માટે રથો નહોતો. હું આમ દાખલ થઈ રાકીરા એવી આશાથી તૈયાર થયો. સને ૧૯૧૦ના માર્ચ માસની આખરમા જર્મન ઈસ્ટ આફ્રિકા કંપનીની સ્ટીમર મુબઈથી ઊપડવાની હતી તેમા રનાના થવાને મુબઈ ગયો. મારા પિતાશ્રી મને વિદાય આપવાને મુબઈ આવેલા ત્યાં શ્રી લક્ષ્મણ પાન્ડે નામના એક નાતાલ કોલોનિયન બોર્ન હિંદી ગૃહસ્થ મળી ગયા તેમને મારા પિતાશ્રી જાણ્યે તે પછી એ જ સ્ટીમરમા જવાના હતા. નાતાલમા ગિરમીટ અર્થે ગયેના અને ત્યાં સ્થાયી રહેલા હિંદીઓને ત્યાં જન્મેલાઓને કોલોનિયલ બોર્ન હિંદી કહે છે તેમાના કેટલાક કુટુંબો ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે બાકીના મોટે ભાગે હિંદુ છે.

સને ૧૮૦૯ની અ-લાહાબાદની મહાસભામા આ ગૃહસ્થ શ્રી લક્ષ્મણ પાન્ડે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા તેમને સાથ મને મદદ કરતાં થઈ પડશે એવું મારી માતા પિતાશ્રીને સતોષ થયો. પણ તે બંધ તો બીજા વર્ગના હતા. હું અને હું કેક પગેના હતા. સ્ટીમરમા બેઠા પછી અમને એક બીજાને સારો પરિચય થયો. તે બાઈ હિંદુ રાજકુળ જાણવાને અને હિંદુ ધર્મની વાતો સાંભળવાને ધણા હત્સુ હતા. પોતે હિંદુ હોવાથી અને તેમ હતા. હિંદુ ધર્મની માહિતી અને સરકારથી તાલ અગત્ય હોવાથી તે બાઈ ધણા મૂઝાતા હોય એમ મને જણાયું. મારી પાસે સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો, ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસના વચનામૃતો, શ્રી ગીતાજી વગેરે પુસ્તકો હતા. તે એ વાચે મારી સાથે ચર્ચા કરે. હિંદુસ્તાનના રાજકુળ વિષે મને વારેવારે પૂછે. મૂળે અધૂરો મને પણ હિંદુના રાજકુળનો કયા અવસ્થાત હતો? વળી ભાષાની પણ મુશ્કેલી હતી. મારી રેડિયાળ બાગીચી અંગ્રેજ ભાષામા મારે વાત કરવાની હતા. જે કાઈ કહેતો તેથી તે બાઈને સતોષ થતો હોય — આનંદ થતો હોય એમ મને જણાયું. મારી પાસે કેટલાક રાષ્ટ્રગીતો હતા. મારો બેસાસુર રાગ જાહ જ બેસુરો હતા. હું વન્દેમાતરમનું ગીત ગાઉં તે એ ભક્તિભાવે સાંભળે એ બાઈની સોબતમા મારા દિવસો વીતવા માડ્યા. કેટલીક વખત સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે અગાધ શાંત સાગરમા ચાલતી સ્ટીમરના છેક આગના ભાગ પર વર્ષને હું બેસતો. મદ મદ પવનની સહુરોમા સાગરની ઓકળીઓ ચીરીને ચાલતી સ્ટીમરને મોખરે.

પ્રજ્ઞના વિશાલ સ્વરૂપના દર્શન કરતો હું મનસૂતો નડતો ત્યાં લાભ બહુ દિવસ મળ્યો નહિ થોડા દિવસ પછી દરિયો માળ બેથી ઊઠ્યો જણાયા ઉતાડુઓ કમે કે સિકોતર આગળ નિકોતર મુકે તપાસ કરતા જણાયા કે સોકોટા બેઠ પાગે જાયા દરિયો ઊઠેલો હોવાથી હમેશા મોજાઓનું જોર વિચાપ રહેતું

મુખ્યથી જાણેલી રીતર અગિયાર દિવસ નીધી લાગુ પડેલી પૂર્વ આફ્રિકાનું સૌથી નજીકનું એ બંદર ત્યાંથી માન્ગાસા, ઝાંઝીમાર, મોન્ગાબીક, હાદેસસામ, ટાંગુ, બેરા, ઉલાગોઆબે, અને ડરબન પડેલા બધા બંદરોએ ઊતરીને જોવાનો લાજ મળ્યો મુદર અને ગીતજ હરિયાળો પ્રદેશ પૂર્વ આફ્રિકાનાં આખો દરિયાકાંઠો બારે ફગડુપ છે એના નાનું સરખું બંદર છતાં બહુ જ મુદર વિશાળ રહેતા અને વચ્ચે એકધાગ ઝાડનાં એ હારો આમ ચોકડીરૂપે આવેલા બધા રસ્તા બહુ જ કળાત્મક સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત દેખાય જ્યાં પશુ બહુ સાંત ઉલાગોઆબે જેનું બંદર કે બહુ જ મુદર મહેર છે એમ કહેવાય છે કે પારિસની નાની સરખી આજીવિ છે પશુ ત્યાં મને કુદરતી સૌન્દર્ય અને શાન્તિ જોવું ન લાગ્યું

મેં માસની પહેલી તારીખે મારી રીતર ડરબન પડેલી પોઇન્ટ પર રીતર પહોંચતા ઇમિગ્રેશન અમલદાર આવ્યા પરમીટ લેઈ લેઈને બધાઓને જાતાર્યાં અને તો રાખી મૂક્યો મારી પરીક્ષા લેવાની હતી પેલા બાઈ લઈમણ પાનડેને તેડવા પણા હિંમત બાઈઓ પોઇન્ટ પર આવ્યા હતા અને લેવાને પણા માગા હતા આનેતા બાઈ લઈમણ પાનડે ઊતર્યાં તેમનું સ્વાગત થયું તેમને ઇન્ડા થઈ ગઈ કે તેમના સ્વાગત પ્રત્યે વન્ડે માતરમ્નું ગીત હું જોતુ તો સાકુ તે પામ રીતર પર આવ્યા અને મને પોતાની ઇચ્છા જણાવી નું તો માનતો હતો કે વન્ડે માતરમ્ જોઈ પવિત્ર રાષ્ટ્રગીત બેસુરા સમે ગમે તેમ ગાઈ દેવું તેમાં દોષ છે. એટલે મેં ના પાડી પણ નીચે જીએવા બધા બાઈઓને વળી આમલ થયો “એ મેં તેવા રાગમા પણ અમને તે ગમશે માટે તમે ગાઓ અમે કદી માનજીવું નથી અમારે સાંભળવું છે” આ મંડળીમાં શ્રી હરિલાલ ગાંધી પણ હતા. છેવટે મેં વન્ડે માતરમ્ ગાયુ ફરજાન પોઇન્ટ પર રીતરમાં રહીને દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિ પર કહાય વન્ડે માતરમ્નું ગીત મેં પ્રથમ ગાયુ હશે આમ વન્ડે માતરમ ગાવાથી મારી જાહેરાત પણ ડરબનમાં ઠીકઠીક થઈ

થોડી વાર પછી ઇમિગ્રેશન અમલદાર મારી પાસે આવ્યા. મેં જણાવ્યું કે મેં અંગ્રેજ અધ્યાસ કરેલો છે અને તમારી પરીક્ષા આપીને કેળવાયેલા માણસ તરીકે મારે નાતાલમાં દાખલ થવું છે તેણે મને એક અંગ્રેજ ન્યુસપેપરનો ફક્તો દર્શાવ્યો. તેમાં હું જીતીલું લખ્યું અને મને નાતાલમાં જીતવાનો હજા મળ્યો

૯. વેપારી બન્યો !

દરબન બદરે ઊતર્યા પછી ૯ સ્ટેન્ચાર ન્યા મારી દુકાન હતી ત્યા ગયો અને ધવામા લાગ્યો પડેલા તો નને કાઈ ગોઠે નહિ મૂળે હું થોડો બારો ખરો એવે કે જેને ચાવાક યુવાન કહીએ છીએ એવો હું ચાવાક નહિ તેમા વળી અન્નપ્રય ક્ષેત્ર કયા પેટવાદ બોર્ડિંગ હાઉસ અને કયા સ્ટેન્ચાર ? ત્યા વિદ્યાર્થી, અહીં વેપારી, ત્યા દેશસેવાની ભાવના અહીં ધનપ્રાપ્તિનો વ્યવસાય આમ કાઈ નેમ ન જામે ફિલ એ ચોકકામા ગોઠવાઈ ન જાય તેમા વળી ત્યાની જીવભાષાની મુશ્કેલી ત્યા અહીંના કરતા જુના જ પ્રકારનો વેપાર હોય છે અહીં લૂગડાની દાલાની ગાધિયાદાની ચૂણગની, લોહાની સોનાચાનીની, - આમ અવગ અનગ દુકાનો હોય છે ત્યા સામાન્ય ખરીદીની એક જ દુકાન વેપારી પોતાની શક્તિના પ્રમાણમા વેચાણની બંધી ચીજો દુકાનમા રાખે લૂગડા તાકાબ ધી તેમ જ સીવેલા તૈયાર રાખે મોઢીખાતુ ખરું ગાધિયાડું ખરું કટલરી સામાન ખરું, જોડા ચપન ખરું તેમ દિવેલ ખરું સોનુ ચાંદી પાણુ ખરું જેને જે જોઈએ તે માગી - હે અને વેપારી જાણ કરે તે દામ આપી જાય મારી કુખને જીવં લોકોની ધરાખી હતી ત્યાના વતનીઓને કાફર કહેવાય છે એમા જીવં જાનંદુ વગેરે જાતો હોય છે પણ કાદર રાખે વાપરવો અને નથી ગમતો તેથી તે નામ વાપરવાને બદલે જીવં નામ હું વાપરીશ ન્યા ન્યા જીવં નામ આવે ત્યા ત્યા વાચકે સમજી લેવું કે તે નામ સમસ્ત મફત કેમ માટે મે વાપરું છે દુકાનમા ચાર નોમરો હતા તે બધા વેચાણમા હોગિયાર હતા તેમની દ્વા. મારે લાખા શીખવાની જીવં લોકો બહુ ચમરાક હોય છે તેમા છાત્રીઓથી તો તોળાઈ ! બહુ જ બોલકદી બહુ જ મનકી બોલતા ન આવડે એવે ગને 'કુમકુમ' (કોડ)નું બિલ્દ મને જિજ્ઞાસાથી મેમના બોલના સામે તાકી રક અને હાત્યાસ્પદ બનુ બનરમા નાના મોઢા સ્ત્રીપુરુષો આવે પણ બંબળની કોઈપણ જાતની ખગીદી છાત્રીઓના જ અખત્યાદમા રોજ મા કે બાપ દૂર બેઠા જોરા કરે પાય સાત, દરાના ટોશમા છાત્રીઓ આવે નાની મોગી હોય પણ એ ધારી મુખાકૃતિ માર્કે જે જ ધરી રાકાય નહિ અને તો બધી મુખાકૃતિઓ મેક સરખી જ લાગે, સતત પ્રયત્નથી વેચાણ કરવા જેવી બાપા નજીવાર માસમા શીખ્યો તેમા પણ ઘણી વખત બની નહ

દુકાનમા ચાર નોકરો વેચનાર એવે દિવસમા જે સમયે ધરાખી બહુ હોય ત્યારે જ મારે બાપે ધરાક આવે ચાર નોમર અઢે મારા કામ જે પાયેય જણની વેચાણની પદ્ધતિ પૃથક્ પૃથક્ તેમા જે હસમુખો હોય જે હાજરજવાની હોય જે મલકની દરિ વર્તી જાય તેવી શમિતિઓ હોય જે મલકના હૃદયમા વિશ્વાસ પેદા કરી શકે તેવા ખીઠો હોય જે વધારેમા વધારે કિંમત લે છતા બહુ જ સસ્તે

ભાવે થીજ આપી છે એવો વિશ્વાસ આપકને આવે તેવા હાવભાવ કરી શકે એવો હોય, તે વેપારી હોશિયાર ગણાય અને લાગ્યું કે એ પદ્ધતિમાં દબ, ડોળ, નફા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. મને પોતાને એ પદ્ધતિ વેશ્યાવૃત્તિ જેવી લાગી આ કારણે મારું ફિલ ચાઈ નહિ એટલામા મારા કાકાશ્રીને અહીં આવવાનું થયું વેપારની બધી જવાબદારી મારે માથે પડી દુકાનમા મુખ્ય મદદગાર લીમખાઈ નાયક નામના મુરત જિલ્લાના મોટા વસાહત મામના વતની હતા તે વેચાણમાં બહુ હોશિયાર અને વફાદાર હતા તે બેઠી ગડીના બધાત્તેજવાળા હતા બધા આહુકે તેમને 'ફીસાન'ના નામથી ઓળખતા હતા. વેચાણને બધો આધાર તેમના પર હતો ત્યાંની બાપી પર તેમનો કાબૂ સારો હતો, એટલે અને કાંઈ મુશ્કેલી તો ન પડી વેચાણના દિસાએ ખરીદી કરવાની, અને ખરીદ કિંમત પર ૨૫-૩૦ ટકા નફો ચડાવીને વેચવાનું એટલે તેમાં કોઈ વેદ બચવાના નહોતા પણ મને એવો વેપાર ન રુચ્યો. મારા હૃદયમાં ડંખ્યા કરે મારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે કે આ હું પુરુષાર્થ કરીને પેટ ભરું છું? મારી રેડી હું બ્યાજબી રીતે પેસા કરું છું? મારે ધરખાર છે, જમીન અને માવમિકત પણ સાધારણ છે એ મિકતને વધારે વધારે સોનેરી કરા ચડાવવાને હું પરદેસા આવ્યો. પેસા કરવા સામે મારો વિરોધ નહોતો, પણ પેસા કરવામાં જે નીતિરીતિ અખત્યાર કરવી પડે, અને જેની પામેથી પેસા કરવાની પેરવી કરવી પડે તે જે મુદ્દા સામે મને આણુગમે ઉત્પન્ન થયો મારા હૃદયમા ધીમે ધીમે આ આણુગમાએ ધર કરવા માંડ્યું મારા કાકા હતા તે વખતથી મેં વેપાર સંજ્ઞા સૂચના રત્ન કરેલી મેં જણાવેલું કે "આ છટક ધરાકાનો વેપાર આપણે બંધ કરીએ આપણી પાસે સામાન્ય મૂડી છે નાતાવમા વેપારી તરીકે પ્રતિષ્ઠા સારી છે. આપણે કેળવાયેલા છીએ નીતિરીતિ સમજીએ છીએ જીવનના ધ્યેય પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિ છે એટલે આવા વેપારમાં ભરાઈ રહેવું મને નથી ગમત સાચાનુદાનો ડંખ મારું હૃદય વારંવાર ઠાપ્યાં કરે છે. વળી આ બિચારાં ગરીબ, બચાંભોળાં, અર્ધનસ, જેને મદામત્તરીએ પ્રભુ રોટલો આપી રહ્યો છે, તેના રોટલામાંથી ચોંચિયું ચોંચિયું બેચું કરીને હું પેસાખાત્ર બનવા અહીં આવ્યો છું? એ પ્રશ્ન મને વારંવાર યથાં કરે છે. આપણામા કેળવણી હોય, બાહોશી હોય, બુદ્ધિ હોય તો આપણે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. જરૂર પડે તો સાહસ પણ કરવું જોઈએ તેના સારો મોકો પ્રભુએ આપણને આપ્યો છે મને એમ લાગે છે કે મકની છાંય જેવી શીતળ છાંયે બેઠા બેઠા બેઠ્ઠિકરે પ ધો કરીએ છીએ પણ તે નીતિને ભોગે, જીવનને ભોગે આપણે પુરુષાર્થ અને નીતિને ભોગે આવા ધંધામાં પડ્યા રહીએ તે મને ઠીક નથી લાગત તેથી ધન પ્રાપ્તિમાં તો મત્રાષ નથી થવાનો એટલું જ નહિ, પણ તેમાં જીવન-શક્તિ જીવન વેડફાઈ જશે. જીવનમા કાંઈ સુવાસ નહિ રહે આમાં તો નથી બુદ્ધિનો ઉપયોગ,

નથી પુરુષાર્થ કે પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ, કે નથી સાહસનો ઉપયોગ આપણે વેપારની પ્રણાલી ફેરવીએ કાર્થિક પુરુષાર્થ કરીએ આ ગરીબોના એક રોટલામાથી ચોથાથ લેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેને બદલે આપણા કરતા વધારે પહેલવાર હોય, તેમની પાસેથી પેદા કરવા પ્રયત્ન કરીએ છૂટક વેપાર આડો કરીએ અને ભતમહેનત કરી, વેપારવિનિમયમાં, વેપારીઓને વેપારની ચીજો પૂરી પાડવાનો અમ હકાવીને કાર્ય શરૂ કરીએ તો અને ખાતરી છે કે હાલ જે પેદા કરે છે તેથી વધારે પેદા થશે, વધારે નહિ થાય તો હાલના જેટલું તો થશે જ ક્ષમદાતા નીતિ સચવાશે, જીવન સચવાશે, અને હૃદયમાં ડાખ નહિ રહેવાથી આત્મસંતોષ થશે” આવી તે વખતની મારી માન્યતા હતી અને તે પ્રમાણે હું મારા કાકાને કહ્યા કરતો. પણ આવી બધી મારી સૂચનાઓને મારા કાકા હસી કાઢતા.

એક દિવસ એક સાહુક આપ્યો તે મદારસી હતો “ચેવી છીટ મને આપ મેં છીટનો તાકો કાઢી ટેબલ પર મૂક્યો “શી કિંમત છે?” તેણે પૂછ્યું “એક વારની છ પેની,” મેં જવાબ આપ્યો તેણે જોવા માઢી પછી મને પૂછ્યું, “મને ખાતરી આપે છે કે આ છીટનો રંગ પામે છે?” મને ખાતરી હતી કે તેનો રંગ કાચો હતો તેથી મેં કહ્યું, “નહિ, તેનો રંગ કાચો છે” “ત્યારે મને પાકા રંગની છીટ આપ.” મેં બીજું ચાલ ઉતારી આપ્યું અને જણાવ્યું કે આનો રંગ પાકો છે, પણ તેની કિંમત નવ પેની છે તેણે કહ્યું, “એમાં કાર્થ નહિ. આની જ કિંમત છ પેની મને છ પેનીમાં આ છીટ ફાડી આપ” મેં ઘણું સમજાવ્યું પણ તેણે માન્ય નહિ અને ચાલ્યો ગયો મારા કાકા હસી બેઠા બધું સાંજળતા હતા થરાક ચાલી ગયા પછી તે ખિન્નતા, તેમણે કટાક્ષ કર્યો, “આપે વેપારડો કરવા મોકલ્યો છે કરી રહ્યો વેપાર એમ તો બીજા માગીને ઘેર જવું પડશે.”

હું ચૂપ રહ્યો. ધૂધવાયો હૈયું બરાઈ આવ્યું, પણ અમ ખાઈને કામ કર્યાં કર્યું દુકાન બંધ થયા પછી તેમની પામે બેસીને મેં કહ્યું, “કાવથી હું દુકાનમાં વેચાણ પર નહિ બેસો ૨૦ મોસારભાઈ રસોડામાં રોકાઈ રહે છે તેમનું કામ હું કરીશ ગોદામમાં જરૂર હશે તો તે પણ કરીશ. એટલે દુકાનમાં માણસની બીડ નહિ પડે”

“એવો વિચાર તે કવાથી કર્યો? રોક મગીને રસોડયો બનવાનો?” તે માયાણુ બાવથી બોલ્યા મેં કહ્યું “મારે રોક નથી થવું રસોડયો બનવામાં મને સુખ થશે”

મારી વાત સાંભળીને તે ચૂપ રહ્યા ત્યારથી હું રસોડયો બન્યો રસોઈ કરતા કરતા ઇંડો નર્તીશક્તિ મહેતા અને ખીસખાઈમાં ચાલમેા પાડ, કામ કરું અને આનંદ મેળવું

૧૦. દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ

દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ જેઓ કાફરના નામથી ઓળખાય છે તેઓ પૃથ્વીના ૫૬ પર જે જે પુરાણી જાનો છે તે પૈકીની એક છે. પુરાણી ગોરી પ્રજાએ અમેરિકામાં વસવાટ કર્યો ત્યારે અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયન જંગલોમાં બસાઈ ગયા વળી તેઓ ગોરા લોકોના ધરકામમાં આવે તેવા પણ નહોતા. તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાનાથી ત્યાંના મૂળ વતનીઓને તેઓ શુદ્ધાત્મ તરીકે લઈ ગયા, અને તેમને નિમો. એણે નામ આપ્યું. આમ દક્ષિણ આફ્રિકાના કાફરો અને અમેરિકાના નિમો એક જ જાતના છે. અમેરિકા દેશ સમૃદ્ધ થયો, તે સાથે ત્યાંના શુભાશો પણ પ્રગતિને પાંચે દક્ષિણ આફ્રિકાના પોતાના જાત બાઈઓ કરતા આગળ ધમ્મા. કોઈ મોઈએ કેળવણી પણ સારી લીધી અને કેટલેક સ્થળે તો ગોરાઓના તેઓ હરીફ થયા. હાલ અમેરિકામાં ગોરા અને નિમો વચ્ચે કોમી દુસ્તકો થાય છે તેના મૂળમાં કોમી હરીફાઈ અને રંગભેદ સિવાય અન્ય કંઈ નહિ હોય.

પણ અને એમ જણાયું છે કે દુનિયાના હરેક દેશની મૂળ પ્રજાઓની રહેણી-કરણી, પહેરવેશ, રહેઠાણ, ખાસિયતો, સંગીત, માન્યતાઓ એક સરખાં જ હોય છે. અમેરિકાના નિમો અને દક્ષિણ આફ્રિકાની કાફર કોમમાં ધણુ સામ્ય છે. હિંદુસ્તાનની મૂળ કોમો અને દક્ષિણ આફ્રિકાની કાફર કોમની ધણીખરી રહેણી કરણી એક સરખી અને જણાઈ છે. સુરત જિલ્લાના રાનીપરજ લોકો પંચમહાલ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના બીવ અને બગાલાના મન્યાલ અને તેમની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને લઈએ તો તે સર્વના રહેઠાણ રૂપા એક જ જાતના જાણે એક જ એનિનિયરે તેનો નકરો ફારી આપ્યો ન હોય તેમની ખેતીકરવાની પદ્ધતિ પણ એક જ તેમના નૃત્યની રીતિ પણ એકધારી તેમના સંગીતનાં સાધનો પણ એક બીજાને ધણા મળતા માતાની, દેવદેવીઓની, ભૂતભૂતાવળની માન્યતા પણ લગભગ સરખી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં દુ પાંચ વરસ રહ્યો તે દરમિયાન આ શુદ્ધ દોમને વિષે મે ઠીક ઠીક જાણી લીધું અને તે જાણ્યા પછી મને તે આખી કોમ પ્રત્યે માન પેદા થયું છે. દુનિયાની સુધરેલી પ્રજા અત્યારે પ્રગતિને ચક્રે ચઢી છે કે વિનાશને ચક્રે ચઢેલી છે તે તો જાણીય કહી શકશે. પણ આ પુરાણી પ્રજાને સાચી દોરવણી મળે તો આ સંસારમાં મહાન ગણાતી પ્રજાઓમાં પોતાની ગણના કરાવી શકે તેવું તેનામાં ખમીર છે. જતાં હાવ સુધરેલી હોવાનો દાવો કરતી પ્રજા જે કોમને જંગલી ગણે છે અને કાફરને નામે ઓળખે છે, તે કોમની આતર વ્યવસ્થા, તેની શરીરસંપત્તિ, તેની નૈતિક સંપત્તિ, તેની ધર્મવૃત્તિ, તેના

સામાજિક રિવાજ વગેરે આપણે જાણીએ ત્યારે આપણને સહેજ વિચારમા પડવું પડે કે આપણે સુધરેલા શા કરીએ અને તેઓ જગતી શા કરીએ? આમા વાચકને થોડું નિર્ણય કરતા સુગમ પડે તે માટે કેટલીક વિગતવાર હકીકત મારે રજૂ કરવી જોઈએ તેમા કેટલીક જાણવાનુયે મળશે અને કેટલીક હકીકત જાણીને આનંદ પણ થશે

આ પ્રજા હજી પણ મોટે ભાગે નાના મોટા ગામોથી દૂર જગતમા જ રહે છે તેજે આમા પ્રદેશમા ક્યાંયે ગામ વસાવીને સમૂહમા વસવાટ કર્યો નથી. ગોરી પ્રજાએ પોતાના વસવાટ પછી નાના મોટા ગામ બાધ્યા ત્યાં પણ આ પ્રજા ધર જરીને રહેતી માન્ય નહિ પડે ફક્ત ગોરી પ્રજાના ધરમા નોકર ચાકર તરીકે કામ કરનાર હોય તે જ ગામમા રહે આમાનો મોટો ભાગ ખ્રિસ્તી થઈ ગયેનો હશે આ પ્રજામા ખ્રિસ્તી પાદરીઓનો મગપેશાનો થનાથી એના જે ભાગ પડી ગયા છે (૧) નાગડા કુલ (૨) લૂગડા પહેરનારા કુલ નામડા લોકો જગતમા જ રહે છે જગતમા પણ તેઓ માવ નગ તો નથી જ રહેતા સ્ત્રી અને પુરુષ પોતપોતાની મર્યાદા ઢાકવા પૂરત જ કપડાં કે ચામડું વાપરે છે ન્યા ન્યા નાના મોટા ગામ વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં આની અસત્ય (અર્થનગ) દશામા જવાની તેમને મનાઈ છે તેથી જગતમા વસેલા કુલઓને બહારે વસ્તુ લેવાને કચેરીના કામે કે અન્ય કાંઈ કારણે કાંઈ પણ ગામમા જવું હોય ત્યારે લૂગડા પહેરીને જાય છે પુરુષો ચીકે પાટનૂન અને અધું પહેરતું કે ઢાકેલું પહેરે કુવારી મન્યાઓ ચણિયાને બદલે પદર ચાકાર કામ પતાવે કુવા વાપરે અને છાતી ઢાંચ તેમ જ માથળ તથા ધાપા ઢાંચ એવા મોટા પનાના લૂગડાના ઢુકડા વાપરે પરણેલી સ્ત્રીઓ બગડના ચામડાનો ધાધરો અને હપરતુ અથવા ઢાકવાને કન્યાની જેમ મોટા લૂગડાનો ઢુકડો વાપરે છે આ નાગડા લોકો ખ્રિસ્તી થયેલા હોતા નથી

ખ્રિસ્તી થયેલા પુરુષો યુરોપિયન પોષાક પહેરે છે સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે મલાઈ પહેરવેશ પહેરે છે પહેરવેશમા ગોરાઓનું અનુસરણ કરતું રવિવારે ટાપડીપ કગીને ફેવજોમા પ્રાર્થના કરવા જવું ગોરા સોડને ત્યાં બહારથી તરીકે ધરકામના નોકર તરીકે અને સહેજ બહોનો હોય તો એફ્રિકામા કારકુન તરીકે નોકરીના રહેણ વ્યવિચાર અને મદિરાપાન કરીને સ્વેચ્છાચાર કરવાની દૃઢ મેળવવી અસંયમી જીવન જીવી વિવારતી ભાવનાને આધીન થઈ શરીરે અને મને જર્જરિત થઈ માયકાગના બનવું અને જીવનમા ધર્માધર્મ, નીતિઅનીતિ કે મારાનરસાની ભાગડામા ન પડવું એ આ પ્રજામાથી ધર્માન્તર થઈ ખ્રિસ્તી થનારાઓની ખાત્રિ થત થઈ પડે છે આ ધર્માન્તર થયેલા પોતના કાઈ બહેનો માટે ત્યાંની બિન ખ્રિસ્તી કુલ કામ પણ હપરતી મન્યત ધરાવે છે તે કાલે નાગડા લોકો પોતાના ખ્રિસ્તી થયેલા બાઈબલનો પ્રેરે કાઈ સકા અને તિરસ્કારના દષ્ટિ રાખે છે

ધર્મી વખત બિનખ્રિસ્તી જુલુ સીઓ અને ખ્રિસ્તી સીઓ વચ્ચે થતા ઝઘડા મે સામળ્યા છે તે સામળ્યા પછી નિઃશ્વાસની ખાતર અને મનઃકની ખાતર મે એક બિનખ્રિસ્તી જુલુ સીને પૂછ્યું, “તે પેલી બાઈને મહેલ્લા માર્યા પણ તે ગમે તેવી તોયે મુધરેલી અને છ તો જ ગવી, તારાથી તેને એમ કેમ કહેવાય ?” મારો ઠપકો સામળી મગરૂરીમર્યા અવાજે તે બહેને મને જવાબ આપ્યો : “કેલુ મુધરેલુ ? શું મુધરું ? વેરવાની પેઠે લગડા સજીને ઠમકો કરવો, વિલાયતી દારૂ પીને ગાડા બનવું, જીભની ચાવાણી વાપરવી, બ્યબિગાર કરવાની છટ મેળવવી, અને વળી દેવળમા જઈને ક ગાય મો છગી ઠાવકાઈથી પ્રભુને ફેસવાવવો, એ શું મુધરેલાના લક્ષણ છે ? એવા મુધરેલા કહેવાતા હોય તો અમારે તેવા નથી થવું અમને અમારું જ ગવીપણ મુબારક હો !”

ઉપરની ચાતુરીપૂર્ણ દૈવીય સામળીને હું તો આભો જ બની ગયો છતાં તે બહેનને વધારે બોલાવવા ખાતર મે તેના જવાબનો સંયોગ આપ્યો અને કહ્યું. “તમે લોકો તો ઈર્ષાખોર જણાઓ છો તમારા કરતા તેઓ કેટલા સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ દેખાય છે ! તમારા લોકોના લગડા કેટલા મેવા અને દિવેલથી તરમોળ છે અને તમારું શરીર પણ કેવું દિવેલથી ગંધાય છે તમે બોલવામા ન સમજે શહેરની રીતભાત ન સમજે ” બહો મારું કહેવું સામળી અકાઠાઈ ગઈ હોય તેમ તે વચ્ચે જ બોલી બીડી. “હરકત નહિ, હરકત નહિ મને તેઓ રૂપાળા દેખાવા પ્રયત્ન કરે, મને તેઓ ઉપર ઉપરથી સ્વચ્છ દેખાતા હોય, જો તેઓ શહેરની રીતભાત બાજુતા હોય, પણ છ બહો છે કે તેઓના અત કરણ કેટલા કાગા, કેટલા અધમ, અને કેટલા અનીતિપૂર્ણ છે ? અમે બડે ગંધાતા રહ્યા, પણ અમારું અત કરણ શુદ્ધ છે અમે અમારા લગવ નથી ડરીને ચાલીએ છીએ તેને ફેસવાવતા નથી ” આ સ્પષ્ટ જવાબ સામળીને પણ મને સતોષ ન વળ્યો એટલે વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર મે તેની બેવટ તપાસ કરી “જોને બહેન, નીતિઅનીતિ તો બધાને ઓઝીવતી વજગેલી છે તેનાથી સાવ નિર્દોષ તો કોઈ જણાયુ નથી ॥ તે લોકોના આચર્ય પર આરોષ મૂકે છે, પણ શું તમારામા બધાયે શુદ્ધ હશે ? ખૂરાઈ તો તમારામાયે હશે ” મારું બોલવું પૂરું થાય તે પહેલાં તે બોલી બીડી ‘ હા, હા, છ સત્ય કહે છે અમારામા પણ ખૂરાઈ તો હશે જ પણ નેવું ટકા ખૂરાઈ તેમનામા, દસ ટકા ખૂરાઈ અમારામા, આટલો તકાવત ! તેઓ પણ પાંચ દસ વરસ ઉપર અમારા બાડુ હતા, અત્યારે પણ તેઓ અમારા બાડુ છે હું તેમને માથે આલેપ નથી મૂકતી પણ જોને ॥ મુધારો કહે છે તેના ઉપર મારો આલેપ છે ”

આ નિરક્ષર અજ્ઞાન અને જંગલી ગણાતી બહેનની પારોથી મુધારા અને કુધારાનું નિશાણ સામળી હું તો તાબુબ થયો આવી માન્યતા અને દેહલીનો મે

ધર્મી બિનખ્રિસ્તી બહેનો ખાસેથી સાલગેથી અને બારીકીથી તપાસ કરતા જણાયેલ કે તેમાં અતિશયોક્તિ નહોતી એકે આદુનરમુ તો બરેય છે, પણ આ હુલુ કોમમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર પછી ઘણાના જીવન આમ કવચિત થયા છે એ દશા બરેય પ્રચલિત છે ન્યા ધર્માન્તર કરવાનો હેતુ મુખ્ય હોય છે ત્યા ધાર્મિકતા ઓછી જ હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તે સમાજના પ્રચલિત દોષોના ભોગ પણ તે ધર્મપરિવેશ કળારા થઈ પડે છે આવી દયાપાત્ર દશા ખ્રિસ્તી ધર્મ ગયેલી હુલુ કોમની છે

૧૧. લોખાનો બેલી ભગવાન

દક્ષિણ આફ્રિકાના જ ગેનેમાં નદીકિનારે ટેકરીઓ ઉપર અને ખીલોમાં નાના મોટા જુદાં જુદાં કોમ વસેલી છે, મુખ્યત્વે તેઓ મામાહારી છે તાલ તેઓ મકાઈ, બીન્સ, અને ધઉનો ઉપયોગ કરતા ગ્રીષ્મા ળ મીઠું પણ તેમણે બે વીરીથી જ ખાવાનું શરૂ કર્યું હતું તેઓ મરચુ ખાતા નથી શરીરે અવમન્ત, લાચક અને બહાદુર નાના મોટા હુલુ પોતાની પાસે બે લાકડાં અને નાની સરખી એક ઢાલ રાખે છે સામેના હરીફ સાથે લડતા એક હાથની લાકડીએ લાગે એક હરીફ પર ધા કરે ધા ત્રીજાની લાકડી ને હાથે પકડી હોય તે હાથને ધાથળ કરી લાકડી પકડી ન જાય એ માટે તે લાકડી માથે પેથી નાનીશી ઢાલ પણ રાખે છે, જેના પર હરીફની લાકડીના ધા ત્રીજી લે છે ન્યા ન્યા હુલુ દેખો ત્યા ત્યા તેની પાસે આમ બે લાકડી અને એક ઢાલ હોય જ ઉપરાંત ધામા પાસે એક કોરનીન (હાથનું વાળું) હોય લાગી દૂકી મુસાફરીમાં ઉતાવળથી ચાલતો જાય અને વગાડતો જાય છેડીઓ પાસે પોડાસરી હોય જ અહીં મેળામાં પગલ કહેવાની ધણી કોમો પોડાસરી વગાડે છે બીજા લોકો પાસે પણ પોડાસરી હોય છે હુલુ મર્મની હરેક છેડી સુદર રીતે પોડાસરી વગાડી જાહેર તેમાંથી જુદા જુદા રૂપે પણ કાઢે છે આમ હરેક છેડી કે છેડાતના સાથી તરીકે સગીતનું સાધન હોય તેવાને ચિંતા કયાથી દોષ ? તેના હૃદયમાં ઉદ્વેગ દયા રહે 'દુકાનમાં છેડીઓના ઝાલા આવે તેમને ઉમરના કમે ભણી રાખી તેમના માથા પર મળ મ ફૂટપટ્ટી મૂકી હોય તો સૌથી મોટી છેડીથી માંડીને સૌથી નાની છેડી સુધીની ફૂટપટ્ટી મરખા ટોળાવમાં હોય અને બધીને માથે ફૂટપટ્ટી અડોળી દોષ આમ ન્યારે છેડરા અને છેડીઓના નદય નેડ ચારે અને ચૂચવડે હરેક મર્મ કે ના ન્યા એક માતાનું હરો ?

એક દિવસ એક દુનો (જુદા અને આખરાં જુદાને દુનો કહે છે) મારી દુકાને આવ્યો સવા છ કૂટ ડાચો. મેંડા મહાનો આશરે ગા વરમની ઉમરનો ભરાનદાર નાગી દાદી અને મૂછેના થાલિયા, ગળે નાના હાથાની શી મરીઓની ગાગા હાથમા બે વાકડી, એક ભાવો અને એમ દાવ અને કહે, “કેમ પુવાન, મને ખાડ પાઈશ કે ?” મે કહ્યું, “હા, જુશીથી પાઈશ” તેણે ખાડનું પાણી પીધું પીવા પછી દારા કરીને તે બેડો મ તેને પૂછ્યું ‘કેમ, ક્યાથી આવ્યા ?’ તેણે જવાબ આપ્યો ‘એન્ડેયથી’ ત્રીમ માર્કલ દૂર એક ગામ હવ ત્યાથી મને વાત કરવાનું મન થયું “બહુ બુઢા જણાઓ છા,” ત ક્ષીમે રહીને બોલ્યો “કાલ બુઢી” હજી તો લખ કરું એવો ધુ, તેણે હસતા હસતા કહ્યું

‘તમે કેટલી વખત પરચ્યા છા ?’ મે પૂછ્યું તે વિચારમા પડ્યો, અને બોલ્યો “હું કેટલી વખત પરચ્યો તે કેવી રીતે કહ ? મારી બધી ગ્રીઓ છલે છે હું તને ગણાડું બે ગણુને હા ! એક મોરી ટેકરી ઉપર મોટા કૂખાવાળી, તે મારી પટરાળી બીજી અમોરી નરીની ખીલુવાળી ત્રીજી ઉમરડાના આડવાળી ચોથી પેલા નાગા પર ટેકરી છે તે” આમ અગિયાર સીઓ મને તેણે ગણાવી ગણાવેના જય અને મલકાતો જય જીઓની સંખ્યા જણાવ્યા પછી મે પૂછ્યું : “તમારે બધા મળીને છાકરા કેવા હશે ?” મારા પુવાથી જાણે મૂઝાયો હોય તેમ તે બોલી બેઠ્યો, “હો, હો, આ હું શું પૂછે છે ? કેટલા છાકરા ? બહુ જ ન ગણુય તેટલા મને તો ગણુતા નથી આવડત હ બોલ્યો છે તો ગણુવા માડ પેલી મોટી ટેકરી પર મોટો કૂખો છે તેની આજુબાજુ ૧૮ નાના કૂખા છે અમોરી ની પર કૂખો છે તેની આજુબાજુ ૧૧ નાના કૂખા છે ઉમરડાના આડવાળા કૂખાની આજુબાજુ ૧૦ નાના કૂખા છે પેલા નાગા પરના કૂખાની આજુબાજુ ૭ નાના કૂખા છે” આમ તેણે અગિયાર સીઓનો વસ્તાર ગણાવ્યો એક દરે એકસો સાત છાકરા મે જણાવ્યા જીને છાકરું જન્મ્યું કે એમ નાનો કૂખો બનાવે અને તે છાકરાને તે કૂખામા સુવાડી મૂકી મા મામ કરવા જય આમ જેટલા છાકરા તેટલા કૂખા થાય છાકરું મોટું થાય પછી તેનો કૂખો તો કાયમ રહે તે પરજો એટલે તે પાછો મોટો કૂખો બાવ અને તેનું બે પ્રમાણે પાણું ચાવે પછી મે તે દુનાને પૂછ્યું “આટલી વસ્તીનું પોષણ તમને મરતુ બારે પડત હશે ? કેટલી જમીન છે ? કેટલું પકવે છા ?” તે જાણે મારા પ્રશ્ન વિષે જેદાર હોય તેમ બોલી બેઠ્યો - “મને વળી બારે પડવાનું શું ? મારી ટેકરી પર ડોહો રહી નજર નાખું એટલી જમીન છે મારાથી ખિડાય તેટલી બેઢું નાના મોટા બધા કામ કરે એકએક શિલિંગના કોનાળી પાવડાનું ખર્ચ મેધરાબ મહેર કરે છે જેડોતો વરસાદ વરસે છે છાડી કે છામરો કોનાળી વાપરે એવા થાય કે પછી મારે તેની ખિતા કરવાની શાને હોય ? જમીન ખોદે, બી વાવે અને માકે તે ખાય

મકાઈ વાને, અજનીની ગાંઠો વાને, રતાણુ વાને, બીન્સ વાને, અને જે પાકે તે ખાય સૌ પોતપોતાનાં કુટુંબમાં કરે. જે છોકરાં કોદાળી ન ચલાવી શકે તે બજાર, ગાય, વેટાં, બદરાં સાચવે અને ખાય. મારી ખાસે છ દશ ગાયો, બાર દશ બજાર, ચાલીસ દશ બકરાં છે અને વેટાંનો તો ચાર નથી આટલાં બધાં જનવરો છે તેનો પણ વસ્તાર થાય જંગલમાં ચર્ચા કરે. મોટાં ચાય તેનો પણ વસ્તાર થાય આ બધાંયે ખુટાડ્યાં ખૂટે નહિ તેટલાં છે તો પગી બેરાંછોકરાંના બારણુપોષણની માટે શાની ચિંતા કરવાની હોય? હજી તો પ્રશ્નની દયા છે. બાપુ, અમે કાઈ ભૂંડું કામ કરતા નથી. અમારી છત્ત, આંખ અને હાથ મેલા નથી થયાં ત્યાં સુધી પ્રશ્ન કેમ દયા નહિ કરે ?”

આમ વાતો કરી તે દૂનો “સ-ખો-ન બાબા” (ભાઈ, રામ રામ) કહીને ચાલ્યો ગયો.

મને પણ વિચાર આવ્યો કે આ માણસનામાં શું સુધારવાનું ? તેનું છેલ્લું વચન સાંભળી મને ગૌરવામી તુલસીદાસનો પૈયો દુહો યાદ આવ્યો :

“પરધન પર્યટ જણીએ, પરસ્ત્રી માત સમાન,
ઇતનેસે હરિ ના મિલે, તો તુલસીદાસ જમાન”

૧૨. ભલી અને નીતિ-પ્રેમી પ્રજા

મળ્યા છે. કામળ લઈને જ ઘેર જઈશ. આજે કામળ ન ખરીદું તો ઊઠરાં પગાર વાપરી ખાધ અને હું ઠંડીએ મરી નહીં.”

મેં એક કામળ કાઢીને ટબલ પર મૂકી. તેણે તે જોઈ, અને બોલ્યો, “તુ સારી જ આપીશ બાંધી આપ” મેં બાંધી આપી તે પોતાની પાસેથી દસ શિલિંગ (અર્થાં પાઉન્ડ) હાથમાં લઈ દયામળે મોઢે બોલ્યો, “જે શેઠ, મારી પાસે આટલા જ પૈસા છે સાત દિવસ તનતોડીને મનૂરી કરી ત્યારે આટલા પૈસા મળ્યા છે. તારી કામળ સારી છે પણ તુ મારી પાસેથી વધારે પૈસા માગતો નહિ” અને તેણે અર્ધાં પાઉન્ડનો સોનાનો સિક્કો ટબલ પર મૂક્યો. કામળ ૬ શિલિંગની ખરીદ હતી. તેની સાડા સાત શિલિંગ લેવાની હતી. તેને બદલે પેલાએ દસ શિલિંગ નાખી. હું વિચારમાં પડ્યો. હું તેને એમ કહું કે આ કામળ બોહી કિંમતની છે માટે તારી અઢી શિલિંગ પાછી લે, તો કામળ સારી નથી માટે હું બીજી દુકાનેથી સારી લઈશ એમ કહી તે બીજે જાત અને આના કરતાં પણ હવડી કામળ દસ શિલિંગમાં લે એની મને ખાતરી હતી. પણ તેથી આવે બહાને હું શી રીતે તે વધારાના પૈસા લઈ શકું? એટલે મેં અઢી શિલિંગ કાઢીને તેને આપી અને કહ્યું, “તારે બક્ષિસ જોઈએ ને? લે તને આટલી બક્ષિસ આપું છું” કોઈ પણ ગ્રાહક સામાન લે તેના પ્રમાણમાં તેને ખાંડ કે મીઠાઈ વગેરે બક્ષિસ આપવાનો ત્યાં રિવાજ છે. એટલે દરેક ગ્રાહક તેની આશા રાખે. મારી આ વાત સંભળી પેલી અઢી શિલિંગ પાછી નાખી તે બોલી ઊઠ્યો, “મારે બક્ષિસમાં પૈસા નહિ જોઈએ. મારાં ઊઠરાં તેને બચકાં બરે! તે તો મીઠાઈની આશા રાખે. મીઠાઈ ન લઈ નહીં” તો ઝિંચારાં નિરાશ થાય. માટે બક્ષિસ તરીકે મને મીઠાઈ આપ તારી અઢી શિલિંગ મારે નહિ જોઈએ” મેં કહ્યું, “બહે, મીઠાઈ પણ આપું છું અને આ પૈસા પણ આપું છું પૈસાનું પણ કાંઈકે ઊઠરાંને જોઈએ તે લાવી આપજો.” એમ કહી મેં તેને મીઠાઈનું પડકું આપ્યું અને પૈસા પણ આપ્યા તે લઈને તે રાજી થતો થતો ચાલ્યો ગયો.

આ બકી, નિર્દોષ અને સાચાબોલી ભતના આવા અનેક પ્રસંગો લખી રાખાય તેમ છે. બીજે એક પ્રસંગ બહુ જ સુદર છે, તે વાચકવર્ગ સમક્ષ રત્ન કરવાનું મન થાય છે.

એક દિવસ કેટલીક છાત્રીઓ દુકાનમાં આવી. તે પૈકી એક છાત્રીના વિવાહ સંબંધની વિધિ થવાની હતી, એટલે તે સામાન ખરીદવા આવેલી આપણામાં સગાઈને રૂપિયે આપવા જેવી આ વિધિ તે લોકોમાં છે. છાત્રીએ પોતાના હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો હોય કે મારે અમુક જીવાન સાથે પરણું છું, એટલે તેમાં મોટે ભાગે માળાપ પોતાના આશીર્વાદ આપે જ. તે છાત્રીની સહિયરો મારફત તેના માળાપને બહુ થાય કે ‘અર્હુન’ એ અગેાટી નદી પર રહેલા ફલાણા ગામના

ફાલ્ગુ છાકરા સાથે લગ્ન નક્કી કર્યું છે માળાપ તપાસ કરે અને સતીપ મયે સગાઈ કરવા નય, ત્યારે સામાન્ય રીતે દશ શિલિંગનો સામાન તે લોકો લે છે. મે પાઠ્ય જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે છાકીને જ તે સામાન લેવાનો હોય છે. આ છાકી સામાન લેવા આવેલી તેણે સામાન લીધો હતો તો રસોડામાં હતો બાઈ ભીમ લાઈએ સામાન આપ્યો. છાકીએ એક પાઉન્ડનો સિક્કો આપ્યો. બાઈ ભીમભાઈએ ગલ્લામાં તે સિક્કો નાખી નવો પાઉન્ડ પાછો આપ્યો. છાકી નવાઈ મામી. મૂલે છાકીઓ બહુ જ ચળવળ અને મજા હોય છે અને તેમાં તેને મોકો મળે. “આ દશ શિલિંગ મને શાની આપે છે? મને બક્ષિસ આપે છે?” તે હસીને બાલી ભીમભાઈ તો બોલે પછી ગયો. તેણે દશ શિલિંગ પાછી લઈને ગલ્લામાં નજર નાખીને ખાતરી કરી કે પેલી છાકીએ પાઉન્ડ જ આપ્યો છે અને દશ શિલિંગ તેને આપવી જ નહીંએ તેથી તેણે પૂછ્યું “તે મને શું આપ્યું?”

“મે તને દશ શિલિંગ આપી અને દશ શિલિંગનો સામાન લીધો છે એટલે મારે તારી પાસેથી કાંઈ લેવાનું ન રહ્યું એ સીધો હિસાબ હું અમણ છાકી સમજી શકું છું પણ હું બહુનો નથી સમજી શકતો. ‘લોગવન’નું હું આમને આમ બગાડતો હશે આવો સાવ મૂર્ખ ક્યાંથી? તેથી જ હજી હું ક્યારે હશે તારા જેવા કુગકુમળને કાણુ પરણે? અને તમારી બનમા તો અમારા કુળના પણ દોશિયાર છાકીઓ હશે.” ભીમભાઈએ કહ્યું, “તારી સમજ ખોટી છે તે મને એક પાઉન્ડ આપ્યો છે, દશ શિલિંગ નહિ.”

“જા, જા, હવે વળી મૂર્ખાઈ ધુપાવવા લોગવનને નુકસાન કરવા તૈયાર થયો છે? હું તો ખરો વક્રાદાર જણાય છે. આમ કમીને રોકનું કેટલું બંધુ મારતો હશે? મારા જેવી છાકીઓને લાવવું પણ આપતો હશે પણ મારે તારી દશ શિલિંગ શા કામની? હું પ્રભુની શુનેગાર શાને બનું?” આમ છાકીએ તો બાપણુ આપવા જ માંડ્યું દુકાનમાં પચીસેક માણસ ભેગા થઈ ગયા. ભીમભાઈએ મને બિલાવ્યો. બધી વાત કરી મે પેલી છાકીને કહ્યું, “જો બહેન, મારે અહીં હિસાબ રહે છે તારી ભૂલ છે ને આ ‘ફિશાન’ને એક પાઉન્ડ આપ્યો છે અને તે તને દશ શિલિંગ પાછી આપે છે તે બરાબર છે માટે હું તે લઈ લે.”

પેલી છાકીને મારા કહેવાની સહેજે અસર ન થઈ તેણે દંઢાપૂર્વક કહ્યું, ‘પણ હું તે શી રીતે માનું? મે મારા બાપ પાસે પૈસા માગ્યા તેણે મને કહ્યું કે ‘મારા ગજવામાં દશ શિલિંગ છે તે લઈ જા’ મે ગજવામાંથી એ દશ શિલિંગ લીધી પછી શું રસ્તામાં તે વેલીને પાઉન્ડ થઈ? મને ખાતરી છે કે મે દશ શિલિંગ જ આપી છે તો હું તારા પૈસા શાને લઉં? તારા ગલ્લામાં બહુ સિક્કા હોય એટલે તારી જ ભૂલ હશે.’ મે તેને બહુ કહ્યું પણ તે માને જ નહિ બીજા ભેગા રહેલા તે તેને કહેવા લાગ્યા કે ‘ત્યારે દુકાનનો રોક કહે છે

તો પછી તને શો વાધો છે ?' પણ તે માને નહિ પણ મને પોતાને શકા નથી તો એવી લાવચ સા માટે કંઈ ?' એમ કહીને દશ શિનિગ રહેવા દઈને તેને ચાલવા માડ્યું મે તેને પાછી જોવાની અને કહ્યું, 'જો બહેન, ૫ ઘેર જઈને તારા બાપને પૂછજો કદાચ તારા બાપની ભૂલ હોય, અને તારો બાપ કહે કે ૫ એક પાઉન્ડ વાવી હતી તો હ નિરાતે આવજો અને તારી દશ શિનિગ સુખેથી લઈ જજો હતાવચ ક્યાં સિવાય તારાથી જ્યારે અવાય ત્યારે બાવજો '

તે નિર્દોષ પ્રામાણિક છોગ મગરર થતી ત્યાંથી પોતાની બહેનો સાથે ચાલી ગઈ ઘેર પહોંચતા તેના બાપે પૂછ્યું, 'અર્જુન, કેટલાનો સામાન ખરીદ્યો ?' છોડીએ જવાબ આપ્યો 'દશ શિલિંગનો' 'અને બાપની દશ શિલિંગ તારી પાસે છે ને ?' બાપે વચ્ચે પૂછ્યું છોડી અબવાણી પછી ગઈ છતાં પૂછ્યું, 'બાપા, તમારા ગજવામાથી તો મે દશ શિનિગ લીધી હતી ને ?' બાપે જવાબ આપ્યો 'દશ શિનિગ નહિ પણ એક પાઉન્ડ મારા ગજવામા બે સિક્કા હતા એક દશ શિનિંગનો અને બીજો એક પાઉન્ડનો તેમાથી તે પાઉન્ડનો સિક્કો લીધો અને દશ શિલિંગનો સિક્કો ગજવામા જ પડી રહ્યો આ રહ્યો તે સિક્કો એમ કહી બાપે તે સિક્કો બતાવ્યો છોડી તો સાવ ડઘાઈ ગઈ પણ બાપ બોલી બેઠ્યો 'સુલભાન તો સેતાન જેવો તને દશ શિલિંગ પાછી ન આપી ? એ લોકો તો પૈસાના ગુલામ છે ગરીબના પૈસા પસંદ ખાઈ જતા અચકાતા નથી' વીરે છોડીએ વચ્ચે બોલીને બાપને ગટમગટ્યા 'બાપા, એ મુલમાનને ગળ દેશો નહિ એમા એનો હોય નથી તેણે તો મને દશ શિલિંગ આપવા માડી હતી પણ મે જ લીધી નહિ એટલું જ નહિ પણ બચટા મે તેને બોઠો પાડ્યો મારી પાસે દશ શિનિગ જ છે એવું મારું માનવું હતું એટલે હું શાને લઉં ?'

'પણ હવે શું ? દશ શિલિંગ તો ગઈ ને ?' બાપ દશ શિલિંગ ગોથાના દુધ સાથે બોલ્યો

'ના નહિ ભય મને તે રોકે કહ્યું છે કે તારો બાપ કહે કે તે દશ શિલિંગ તારી છે તો હ નિરાતે આવજો અને લઈ જજો '

ગેનુ રહેઠાણ તો મારી દુકાનેથી પદર સત્તર માઈલ થાય ગોકરમ શી ડીને પાંચ અવાય ? સગાઈની વિધિ થતાવ્યા પછી તે આવી બધીયે બહેનો કમરગ દારબધ દુકાનમા એક બાજુ બેઠી રહી પેલી 'અર્જુન'ના મો પર પથાતાપની છાયા હતી મો પછી ગયેલું હતું લીમલાર્ડને ખૂન કરી નાખેતુ તે શું મો લઈને બોલે ? લીમલાર્ડએ મને બોલાવ્યો મે તેને બોલાવી તેને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું, 'શું પેલી દશ શિનિંગનું કાઈ નક્કી થયું કે ?' તેણે બહુ જ આનાકાનીથી જવાબ આપ્યો, 'હું ૫ કહું ? મને કાઈ સૂઝ નથી પડતી કે સાચું શું ? મે તે દિવસે બહુ બોલી નાખ્યું પણ માત્ર બાપ કહે છે કે મે તેમના ગજવામાથી

પાવ્વંડ લીગા હતા માગી પાસે તે દસ શિલિંગ પાછી માગતા હતા હવે તને એમ ખાતરી હોય કે મારા બાપનું કહેલું સાચું છે તો તે દસ શિલિંગ આપ તને ખાતરી ન થતી હોય તો મને તેનું દુખ નથી ” એમ કહી ઘેર બાપ સાથે જે વાતચીત થયેલી તે બધી તેણે વર્ણવી એ તને દસ શિલિંગ આપી અને બાપાનું કે ‘ તારા બાપની વાત સાચી છે હું તે જિવંતે બોલી તેથી દુખી થઈશ નહિ અમને તો તારું બોલવું ધણું ગમેલું નહેતેય દુખી થઈશ નહિ ’

તે બાપા તે દસ શિલિંગ હાથમાં લઈ બાણે થેલી યઈ મઈ દોષ તેમ દુકાન વચ્ચે જાણી રહી, બાપા હાથ કરી “ એ સ્વરે જે વખત બોલી જાતી, ‘ પ્રભુ આ સુલભાનનું બહુ કરજો ” એ આશીર્વાચનનું ન્યારે ન્યારે મને સ્મરણ થઈ આવે છે ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે ન્યારે ન્યારે મને પ્રભુ મુશ્કેલી માંથી બચાવે છે, કુમાર્ગેથી બચાવી સન્માર્ગમાં મોકલે છે ત્યારે ત્યારે આ વન બાપાના આશીર્વાદનું મને સ્મરણ થાય છે અને મારું હૃદય તેને વદન કરે ”

૧૩. બુદ્ધ કોમની લક્ષણપદ્ધતિ

છેલ્લા પ્રકરણની રાજઆતમાં જ વાચક બાઈબલેનેને જિજ્ઞાસા થઈ આવી હશે કે આ પ્રજામાં લક્ષણપદ્ધતિ કેવી હશે ? કોઈ પણ પ્રજાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં લક્ષણપદ્ધતિ એ સૌથી વધારે અગત્યની મસ્થા છે અમુક કોમનો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવી કોટિનો હશે સુખી હશે કે દુખી મતોપી હશે કે અસતોપી, ઉત્તર હશે કે અવનન તે મોટે ભાગે તેની નક્ષપદ્ધતિ ઉપરથી સમજી શકાય છે પાગીન કોમમાં પરકણની નિંદા પદ્ધતિને કારણે ન્યાઓ દુખી થાય છે, તેને ફેરો હવાડો કરવાનો સમય આવે છે અને શ્રીવર્ગની પ્રતિષ્ઠા નથી, એ હું બલઅનુભવથી જોઉં છું આ વીસમી સદી પૂરી થવા આવી અને એકસમી મહીમા દાખન થવાનો સમય આવે છે, છતાં હજી તેનું વહેલું કઈ દિશાએ વહેશે તે નક્કી કહી શકાય નથી અને તેનું કારણ પરકણ લેવાનો ખૂસો રિવાજ છે આ પ્રશ્ન આપણે યોગ્ય સમયે વિચારીશું હાન તો હું બુદ્ધ કોમની લક્ષણપદ્ધતિ વિષે કહેવા જોડો છું

આર્ય જાતિમુનિઓએ વક્ષની પ્રયાઓમાં સ્વયંવરની પ્રયા ઉત્તમ પેઝીમાં ગણાવી છે આ જ મંત્રી ગણાતી બુદ્ધ પ્રજામાં સ્વયંવરની પદ્ધતિ છે છેાડે મોટા થાય એટલે કામ કરે જેતી અગર મહારી મારફત પોતાની કમાણીને બચાવ કરતો થઈ બચ અને એને ખાતરી થાય કે હવે વક્ષ પછી પણ પગબર થઈ રહિ એવી સક્તિ તેનામાં છે એટલે કોઈ અવનવાણીની શોધમાં રહે અડવાડિયામાં શુક્રવારનો નિવસ બાણે તે કાર્ય મોટે જ સમયે હોય તેમ તે

દિવસે હાવાડાના રથજોએ, બનરના મથકોએ પૂરા પહેરવેશમાં યુવાનો જીવન સાથીની શોધમાં ક્યાં કરે મારી દુકાન પણ તેણે એક મથક હવે ઓકરાઓ કરતા ઓડોએ સગરે બહુ સસ્તિસાળી જણાય છે સગીત અને કારીગરીમાં પણ તે ચઢિયાતી હોય છે સગીતનો સૂર સહેજ સખગાય તો નાની સરખી ઓડોનો પણ પત્ર યનયન થયા કરે એ પ્રજા મામાદારી બહુ મને લાગે છે કે તેને દારણે હનાજાના સામાન્ય લાપમા પણ તેમને અસહ્ય ગરમી લાગે છે તે ગરમીને કડક આપરા ખાતર જ ખૂન દિવેલ વાપરવાની પદ્ધતિ પગ હશે નાનપણથી આખે શરીરે દિવેલથી માનિસ ક્યાં કરે કોઈ પણ કુલુ ઓમરા કે ઓડોના શરીર પર તમે વાળ નહિ જોઈ શકો શરીર ચળકાટ મારણ હોય તેમાં વળી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓના બધા વગડા પણ દિવેલથી બીજાં થતા હોય કન્યાઓ પોતાની કંડે વીટાળેનો હુવાવ કે સગીર ઉપર વીટાળેની ચાદર દિવેલથી બીજાં થતા હોય ઉપરાત મોતીથી તેના પર ભરત ભરેણુ હોય આપણે જેને કીડિયા કહીએ છીએ તે રગબેરગી મોતી કુલુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો શણગાર તરીકે વાપરે છે ઓડોઓ પહેરવાના વગડા ઉપર આ મોતીનું ભરતકામ કરે, કહોરા કરે, કઠા બનાવે કહોરા ઉપર મોર, વાધ, ઘોડો, ગામ વગેરે આપર ગૂંથે પોતાનું માથું પણ એની જ રીતે ગૂંથે આજે કોઈ ઓડો પોતાના વાગ સાફ કરાવીને આવી હોય અને મહિના પડી માયા પર મોતીની રગબેરગી એકજાળીઓ ગૂંથીને દુકાનમાં આવે વાળેવાળે મોતી ગૂંથીને રગબેરગી એની એકજાળીઓ પાડી હોય કે તે ધીરજ અને મહેનત જોઈને આપણને નવાઈ લાગે વળી બીજે મહિને બીજી રીતે પોતાનું માથું શણગારું હોય. આ કાચણી કુલુ લોકો તે કીડિયા મોતીની ખરીદી પણ બહુ કરે છે

આવા મોતી ખરીદવાને તેમ જ બીજી બનરુ સ્ત્રીને ખરીદવાને ઓડોઓ બનરમાં આવે તે કારણે મારી દુકાન મવનન માટેનું એક સ્થાન થઈ પડેલું અઢાર વીસ વરસની ઓડોઓ અને વીસ પચીસ વરસના ઓકરાઓ બનરમાં બિભરાય હું જાણે અસ્થાસ કરતો હોઉં તેમ જોયા કરું ઓડોઓ હારબધ ખરીદ કરવાનો કાઈ સામાન જોતી હોય ત્યાં પેવા યુવકો ધીમેધીમે મર્ચાંદાસેર નય અને 'દુમ્બી (ડમ્બા), સ-ખજો-ન' (સખ રામ) કહીને દૂર બિભા રહે જવાબમાં પેવી ઓડો પણ તેની સામે નજર નાખે ન નાખે અને 'સ-ખજો-ન' કરી પોતાનું કામ કર્યા કરે પેનો જીજ્ઞાસુ ઘોડી વારે આતુરતાથી પાછો જાય "મને ■ કહીશ કે તું કયા ગોત્રની છે?" પેકી ઓડો તેટલી જ બિદરકારીથી પોતાના બાપનું ગોત્ર કહે તે ઉપરથી પેનો ઓડોનો સમજીને તે બન્નેનું ગોત્ર એક જ હોય તો "દેખી, ■ મારી બહેન શાક માકું પણ એ જ ગોત્ર છે," એમ કહે અને તેની સાથે હાથ મિલાવી ત્યાંથી

ખસી નય. પણ તે યુવાન પેલી છાડી સાથે કદી સંવનન કરવાની ઇચ્છા ન રાખે. તે છાકરો ખીજ છાડી પાસે જઈને એવો જ વર્તાવ કરે. અને ખીન ગોત્રની કન્યા તેને નજરમાં આવે તો ત્યાં ચોક્કે કન્યાને વાતે વળગાડવા પ્રયત્ન કરે. પણ પેલી કન્યાની મગરૂરી અને ગુમરાજી ભેઈને હું તો તાનુબ્ધ થતો. આત્માની એ ગંભીરતા વિદ્યાર્થીકનાં પ્રમાણપત્રોથી મેળવેલી મેં ભેઈ નથી. કાઈ ગરબુ ભક્ત જે નમ્રતાથી પોતાની આરાધ્ય દેવતાની આરાધના કરે તેવી નમ્રતાથી પેલો યુવાન પેલી છાડીને પ્રત્ન કરે અને તેટલી જ કલ્કંઠથી પોતાના પ્રશ્નના જવાબની રાહ ભેતો જીભો રહે. પેલી છાડી ભણે, અવગણના કરતી હોય તેમ પોતાના હૃદયનો અભાવ પ્રદર્શિત કર્યા કરે. આની રિયતિમાં પેલો જુવાન પણ પોતાની વાત અસરકારક ભાષામાં ચાલુ રાખે. તે કોનો દીકરો, તેને કેટલા ભાઈ, કેટલી બહેનો, કેટલી માતા, તે જે ટકરી પર રહે છે તે ટકરી કેવડી મોટી, તે કેવી ફળદ્રુપ, તેની પાસે બગરો કેટલા, ગાયો કેટલી, બકરાં પેટાં કેટલાં, તે પોને સારીર કેવો તંદુરસ્ત, કામ કેવું કરી શકે, વગેરે વર્ણન કર્યા કરે, અને ઉવટે અનેક શબ્દોથી ખાનરી આપવા પ્રયત્ન કરે કે “તું મારી સાથે લગ્ન કરીશ તો હું બહુ સુખી થઈશ હું પણ સુખી થઈશ.”

આવે ટાણે તે છાડીનું કાંઈ ધ્યાન બેકું હોય તો સામે નજર કરી કહે, “તાકું સારીર ભેને! માથકાંગલા જેવું તું શું ધાડ મારે?” આ એક વાક્ય બોલીને વળી પાછી તે છાડી પોતાની પસંદગીમાં મંડી રહે. પણ પેલો યુવાન તેના જવાબમાં મોટું ભાષણ છોડે માકું સારીર બસે ભકું નથી, પણ બહુ તંદુરસ્ત છે, કસાયેતું છે. વગર વિરામે પચીસ માર્ગિ હું આવી શકું છું વગર આરામે આખી હાર જમીન બોલી શકું છું અને મારા બાપની મિલકત ગમે તેટલી હરો પણ મેં મારી આગવી સંપાડેલી મિલકત પણ બેગી કરી છે. હું અત્યારે જ લગ્ન કરવાને તૈયાર હોય તો અત્યારે પણ અગિયાર બગદ ખરીદી શકાય તેટલી મૂડી મારી પાસે છે.” આમ બાપણુ કરે. વળી પાછી પેલી છાડી જિંજી ભેઈને હસે અને બોલે, “પણ તારી આંખોમાં તેજ તો જણાઈ નથી” અને અવળી ફરી કામ કર્યા કરે

પાછો પેલો યુવક ભાષણ ચાલુ રાખે, “મારી આંખોની વાત હું કરે છે? ગમે તેવી અંધારી ઘોર રસ્તે જતા સાપને હું પકડી શકું એવું તેજ મારી આંખોમાં છે. બેડો હોડ” અને મારી પાસે થઈને સસળું નય તો પણ હું તેનો પમરવ સાંભળી શકું એવા સરવા મારા કાન છે. અને કોણથી તો મોરના પીછાને નેટલી સંદેશાઈથી ફેરવી શકું તેવી રીને ફેરવી શકું, તેવું મારા કાંઠામાં બળ છે. મારી આલુબાળુ દશ જણ ફરી વળે છતાં એક પનુ લાકડી ન વાગે એવી લાકડી ફેરવતાં મને આવડે છે.” આમ પોતાનું અનેક રીને વર્ણન કરે અંતે ભે પેલી છાડીનું કાંઈક ધ્યાન બેસે તો મોં મલકાવે, સદાનુભૂતિમયો રાખ્દ બોલે તેવું

કાંઈ ધ્યાન ન ગેરે તો ચોખ્ખુ પરખાવે કે તુ તારે રસ્તે જ મારે કાંઈ મામળાડ નથી છાકરાને સદાલુભૂતિનો સખ્દ મને એટલે તે છાકરો આ ૧૧ પાત્ર બદ અને રત્ન માટે કે તારું અગ્ર જોઈ શકે છે રત્ન નવતા છેક । છાત્રીના અમનુ વર્ણન કરે વાત પગ કેવા થામના ગેરા છે જેટ મેનુ વિરાગ છે । થાપા કેવા બચ્ચ છે । એ- દિવસ મે આ ગેયુ મારે ન પેના જીવાનને પૂછ્યુ “અર જીવાન તુ તેના પગ મન કે’ શુ જીવ્ય છે ? તેનુ મા તો જો મો મુદર છે કે નહિ તે તને પા’ છે કે નહિ તે પહેડુ જોને । ત્યારે તેજે જરાબ આપ્યો । ‘તમે લોડા મો જોઈને મોહાઈ જાઓ છા મોમા શુ જોવાનુ ? તે મુદેજ નાહુ આવજી હોય તેથી શુ બગડી ગયું ? નાકે વધારે જોરેનુ હોય તેમા સી દરકત । પગ મજાત જોઈએ કેડ અને થાપા બરાનદાર હોય તો બારી મતાન તદુરમ્ત અને બગનાન થાય હાથે પો કાંઈ ખોડ કે નુકસાન ન હોવુ જોઈએ, અને પ્રમાણસર જોઈએ શરીરના પ્રમાણમગ્ર અવયવ તે જ સુદસ્તા” આ જ મનમા રહેનારા, રાતદિવસ મનૂરી કરનારા અમાણુ જીવાનની સુદસ્તાની વ્યાખ્યા સામળી નુ આભો બની ગયો । તેની પાસેથી પડેનવહેવી સુદતાની સાચી વ્યાખ્યા સમજો ।

ખરીની પૂરી થઈ રહે એટલે પેથી છાક્રી માથે વસ્તુઓની પોટલી મૂકી ચાની નીકળે પેડો યુવાન પણ પાછળ પાછળ જાય અને જાતજાતની વાતો કર્યા કરે વચ્ચે કોરગીન વગાડતો ગાયા કરે આમ ફરોક માઈન વગાવી જાય એટલે છાક્રી બોને, “હવે કયા સુધી આવશે ? પાપુ તારે અવગે રસ્તે જવાનુ છે વળી મારું ઘર પણ હવે બહુ દૂર નથી માટે ॥ પાછો વળ હુ આવતા શુકવારે પાછી હુશુન (સ્ટેગાર) બાવીશ ત્યારે મળીશુ” છાપ્રો હાથમેળાપ કરી નજીકે હુદય પેની છાક્રી સાથે રહેવા ઈ શરીર જીભુ તપ્પે અને નજર પડે ત્યા સુધી છાક્રીના પગથા જોયા કરે અને અતે આશાખર્ચો પાછો ફરે

આમ સવનન થાય કોઈ વખત છાક્રી ઝરસ જીમી (પાઈપ) ખરીદે, મોતી ખરીદે હુ પૂછુ કે તુ જીમી શા માટે ખરીદે છે ? તુ જીમી પીએ છે ? ત્યારે તે મો મલકાવી લમગકાથી જોવી નામે ‘મારા પમદ કરેના માટે જીમી પર મોતી ખરીદા તેમા સુદર ભાત પાગશ અને તેને લેજ આપીશી’ આ પસદગીની વાત છાક્રીની બહેનો મારફત અગર તેની સહિયરો મારફત તેના માબાપને પડોચે ભાગ્યે જ એવુ બન્યુ હોય કે છાક્રીની પસદગીમા માબાપનો વિમેષ ગાવે છાક્રી છેતરાઈ ગઈ હોય તો તેને સમજાવે અને તેનો વિચાર ફેરવાવે પગ તેનુ હુદય દ્રબવી કાંઈ ન કરે છાક્રીના મામ પને નહુ થયા બાદ તે છાપ્રાના માબાપને કહેવડાવે કે મારી અચુક છાક્રીની સગાઈ તમારા અચુક છાપ્રા સાથે કરવાને અમે ક્ષમાએ દિવસે આપીશુ તે પ્રમાણે જાય જાયાતો લેગા થાય સગાઈની વિધિ થાય મગાઈ જહેર થાય સમીત અને નૃત્યનો જલસો જામે પછી વિખૂટા પડે

આમ સગાઈ થયા પછી ન્યા સુધી તે યુવાન પાસે અગિયાર ગાય અગર બળદ ખરીદી શકે તેટલી મૂંઝી ન થાય ત્યા સુધી તેને લાગ કરવાનું ન હોય એક ગાય કે બળદના માત આઠ પાઉન્ડ બેસ સારા બળદના ફશ પાઉન્ડ પણ બેમે યુવાન પામે તેટલી શક્તિ થાય એને બાપને બહેન કરે કે હવે વ્યવસ્થિયા થયા હો પછી બાપ તેવી ગોઠવણ કરે છેકરાનો બાપ જન લઈને જાય લગ્ન થાય અગિયાર ગાય બગ ખરીદે તે પૈકી એક બગફનો વધ થાય તેનું જમણુ થાય તેના ચામડાનો ધાવરો તૈયાર થાય તે ટુબી મગી મલુમાસ (વધૂ) બનેલી સ્ત્રી જીવે ત્યા સુધી પહેરે

કોઈ અપવાદ એવો પણ બને કે કોઈ યુવાન કોઈ આકર્ષક કારણે ફેરા ગાય બળદ ખરીદી શકે એવું સાધન કોણ ન કરી રાખ્યો હોય, સગાઈ કર્યે સમય બહુ વીતી ગયો હોય અને તેથી વધારે સમય રાહ ભેગી સવાહબરું ન હોય તો પેલી છાડી અને યુવક નિશ્ચય કરીને માબાપોને જણાવે કે અમે તો લગ્ન કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે માટે તે પ્રમાણે સ્વીકારી દે તો માબાપો લગ્નવિધિથી તેમને પલ્લાવી દે પણ આવો અપવાદ જવલ્લ બને છે એમા પેલા યુવાનને અને ન્યાને બન્નેને પોતાના સમાજમા લગ્ન પદમવાનું હોય છે

આ મ વનનપ્રણાલીમા બગાડકારો ફિરંગો મદી બન્યો લાભગ્રથી નથી આ એજ હકૂમત પડેના તુલ રાજ્યમા તો એવો નિયમ દેવે કે પાઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રી ઉપર બગાડકાર કરે તો તેને ઝાં ઉપર લટકવી ઘીરબાંડ મરી તેનો દેહાત કરવામા આવતો હાલ પણ આ યુવાન છોકરા છાંમી જ નહિમા રજાતા હોય છતાં એવા અનીતિના બનાવ બનતા જાણતા નથી

આમ બુદ્ધ લોકો ભેગા શક્તિશાળી છે તેવા નિર્ધારેમી અને મધ્યમી છે સ વનન કરવાની તેમની પદ્ધતિને કાગળે લેખે જુદુ સ્વચ્છ, દાનજનવાળી અને બાધણિયા બની ગયા છે તેઓ બહુ જ અમુક-અમુક જામણ મરી ગયે છે તેમના બાપબમા વર્ણન માથે ગરીબના હ વનન જ દેવે છે

હમેશા સવારે વહેલા ઊઠી ત્યાં આવેલા પોતાના ખેતરમાં સૌમ માટે નય સૌચાદિ ક્રિયાથી પરવારી એમાંસાની મોમમમા રાપેવા આ આખાને પારોના કુવામાંથી લોટ લોટ પાણી ખેંચી પાય લોટો પણ મોગિ લગલગ ઘડો પાણી રહે એવો રાખે તે વૃદ્ધનો હમેશાનો સવારનો કાર્યક્રમ સૌચાદિથી પરતારતુ, આખાઓને પાણી સી ચતુ તેની માવજત કરી, પોતાના ખેતરને તપાસતુ, તેમ જ માક લેતુ વગેરે હોય આટલી વિધિ પરવારી નવ વાગ્યે ઘેર પાછા નય એવો તે આખાવાડિયા પાછળનો ઇતિહાસ હોય વૃદ્ધ તો વિદાય થયા હોય પણ તેના ઇકારાને આ આખાવાડિયાનુ સ્થાથી ઉત્પન્ન થાય અને વેરાન કુદરતમાં અમી સી ચતી નવખલવ વૃક્ષોની ઘટા જોવી થઈ, તેટલો સામાજિક ઉપકાર થયો આવો ધણાં ગામોની નજીકના અગર દૂરના આખાવાડિયાનો ઇતિહાસ હોય છે

આની વાત સાંભળીને અને વિચાર આવે કે એમ કેમ બને ? અમે તો રાત્રે સૂતી વખતે જ ખાતરી કરીને મુઈએ છીએ કે ધનના વાડામાં ભજર છે કે નહિ, હોય તો ક્યા છે ? અને ન હોય તો બહુ ભારે વિપત્તિ આવી પડી હોય એવી મનોદશા થાય ગામડાની સેવા મરનાર ગ્રામસેવકોની પણ આ સ્થિતિ મે અનુભવી છે

ખેડા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની સરત પ્રમગે પાકેલા પાકના ફોટોમેન્ટ લેવાને પગપાળા ફરીએ ત્યારે એક ગામથી બીજો ગામ જતા સરો આવતા કોઈને પૂછીએ કે બાઈ ગામ કેટલુ દૂર રહ્યું ? ત્યારે જવાબ મળે કે આ રહ્યું, ટેકા વા એટલે કે ટેકુ ફેંટીએ અને પહોંચે એટલુ દૂર આ પરથી અમે માની લઈએ કે ગામની ભાગોળે જ હશે, પણ અર્ગો નાક દૂર હોય કેમય ગામ આવે નહિ આમ ગામજનતાની સામાન્ય રહેલીકરણી જ એવી સમિતિવર્ધક હતી કે સમાજની તદુરસ્તી સચવાતી અને શારીરિક શક્તિનો સચય થતો

દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી દુકાન પાસે ચકલામાં ઝુલ્લના ઇકારા રમ્યા કરે દુકાનોમાં ફેરે કોઈનુ કામ હોય તે કરે કેટલાક ઇકારાને આખો દિવસ હું નેચા કરું ત્યારે હું પૂછું કે “હુ આખો દિવસ રમે છે ત્યારે ખાય છે ક્યા ?” તે કહે, “મારે ઘેર હું ઘેર જઈ ખાઈને જ હમાણા આવ્યો ” “તારે ધર કેટલુ દૂર છે ?” તે જવાબ આપે, “આ રહ્યું, અરબોગિને કાઠે ” અરબોગી નદી જ ત્યાંથી ત્રણ માઈલ દૂર હોય ત્યારે તેને કાઠે ક્યા તેનુ ધર આવેલુ હશે ? આમ નાના ઇકારા નવરા હોય ત્યારે રમવાને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માઈલ દૂર આવ્યા નય આવી ખટતન મેમની શારીરિક ■ પત્તિ કેવી હોવી નેઈએ ?

એક પ્રસંગ મને વારે વારે સ્મરણમાં આવે છે સનિવારનો દિવસ હતો જાપેરના બે વાગ્યે દુકાનો બધ થવી નેઈએ રવિવારે તો ગિલકુલ બધ હોય એટલે સનિવારે દુકાનોમાં ધણગીની બીડ હોય એક બાઈસુવાવડનો સામાન લેવા આવી તેણે સામાનના અને ખોરાકના પડીકા બાંધ્યા દુકાનો બધ કરવાની ઉતાવળ

એટલે તેણે પણ ઉતાવળ કરવી જોઈએ પડીકા બાંધવામા એક પડીકું — સુવાવડના પ્રસંગે બહુ જ જરૂરનું — ટેબલ પર પડી રહ્યું અને તે ચાવી ગઈ ચારેક માઈલ પર એક ઝરણા પાસે પાણી પીવા બેઠા બેઠા એક અહીં ગામડાના લોકો શહેરમાંથી ખરીદી કરી ઘેર પાછા જતા અધવચ બેસીને એકબીજાની ખરીદીની વાતો કરે છે અને પડીકા જુએ છે તેવી ખાસિયત સર્વસામાન્ય છે આ લોકોએ પણ પોતા પોતાની વાત કરવા માડી અને ખરીદીના સામાનના પડીકા જોવા માઝ્યા પેલી બાઈને માનૂમ પડ્યું કે તેનું એક અમત્યનું પડીકું દુકાનમાં રહી ગયું છે તે ચિંતામાં પડી હવે શું કરું? તે પાછી આવે તો દુકાનો બંધ હોય, અને વળી તેને તે પડીકું દુકાનદાર આપે કે કેમ તેની શંકા પણ તેને તે પડીકા વિના ચાલે તેમ જ નહોતું તેથી બીજાને વિદાય થવાનું કહી પોતે પાછી ચાવી દુકાનના પાછલા ભાગમાં આનીને તેણે કકગાટ કરવા માડ્યો “મારું પડીકું રહી ગયું છે તે મસાલાનું છે બહુ જ જરૂરનું છે મને તે આપ” નોકરને તે પડીકાની ખબર હતી દુકાનમાં સામાન્ય નિયમ હતો કે કોઈ કોઈ વસ્તુ ભૂલી જાય તો માત્ર દિવસ સુધી તેને અનામત રાખવી તે પડીકું પણ બાનુએ મૂકી દીનેનું હતું પેલી બાઈને તેનું પડીકું મળ્યું તે પોતાને ઘેર ચાવી ગઈ

પચીસેક દિવસ પછી તે બાઈ પોતાની પાછળ ઝાળીમાં નાનું બાળક લઈને દુકાને આવી તેણે તે દિવસની તેની મુશ્કેલીની વાત મને કરી મેં તેને પૂછ્યું “પણ તને પ્રસવ ક્યારે થયો?” તેણે હમતા હસતા કહ્યું “અરે ભાઈ મારી વાત શું કરે? બારેક માઈલ પર મારું ઘર છે ત્યાંથી હું આવી પાછી પેના પાણીના ઝરાએથી પડીકું લેવા આવી તેથી ઘેર જતા રાત પડી ગઈ બહુ મોડું થયું સવારે આ બાળકનો પ્રસવ થયો હું તો ચાકીને લોથ થઈ ગયેલી હું બહુ ઉતાવળથી ચાનેથી તારો માણસ સારો કે મને તે પડીકું આપ્યું ન આપ્યું હોત તો હું શું કરત?”

“પણ તારે દુખી તો બહુ થયું પડ્યું હશે આટલી બધી મુસાફરી અને શ્રમ પછી પ્રસવ પ્રસંગે તને પીંગ તો બહુ થઈ હશે?” તેણે શરમાતા જવાબ આપ્યો, “ના, ના એટલું સારું થયું કે રસ્તામાં જ કોઈ થયું નહિ રસ્તામાં પ્રસવ થયો હોત તો અધારે મને એકનીને હેસનગતિ યાત્રા પ્રમુની મારા પર દયા કે તેણે મને ઘેર પહોંચવા દીધી અને આ બાળક પણ જોને કેવું સુંદર અને તદુરસ્ત છે!” એમ કહીને તે બાળકને ચૂમવા લાગી

આ પ્રસંગ પર હું શું વિવેચન કરું? વાચક પેક્કે જ તેનો વિચાર કરી લે અને આપણી માયકાગવી દશા માટે લલ્લિત થાય

૧૫. હૃદયમંથન

મારા કામની ગરહાજરીના વેપારની જોખનદારી મારે સિરે આવી પડી, એટલે મેં નમા ધ્યાન તો વાગ્યું જરીની કરી, વેચાણ ઉપર દેખદેખ રાખવી અને લેણદે : કરવી વગેરે માર્ગ તો થયા ક્યું પણ મારા હૃદયને શાન્તિ વળી નહિ મારા કાકાગીએ દેરામાં આવીને મારા પિતાશ્રીને મારે વિષે ધ ા વાતો કરેલી તેમન એવી છાપ પડેલી કે તરગી અને વેચિયા હું મારા પિતાશ્રીને પણ મારે વિષેનો પોતાનો અતિપ્રાપ્ત તેમજે જણાવેને તે પરથી મારા પિતાશ્રીના અને મારી પત્નીના ધરો આવેલા, કે જે વેપાર ચાલે છે તેને જ વળગી રહેવું આકાશમાં મહેલ બાંધવાના મ કહ્યો તજવા અને તરની આવરોળને તાણે થવું નહિ, એની સૂચનાઓ પિતાશ્રી તરફથી મળી પત્નીએ તો બચતીત હૃદયે મને વિનવણી જ કરેલી કે મારે પિતાશ્રીની સલાહ મુજબ જ વર્તવું

પણ મારા દિલનું દરદર રામ્યુ નહિ, ઠલકટું વંચુ શ્રીગીતાજી અને ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના વચનામૃતોએ મારા હૃદયમાં ભારે તનસાટ જગાવ્યો “દાદી મેળવવી પણ તે પ્રામાણિકપણે, એ જ ધર્મ છે માટે દાદી મેળવવાના અવસાય પહેલા પ્રામાણિક થવું” આ વચને મારા હૃદય પર ભારે અસર કરી “તુ પ્રામાણિક નથી તુ જેટલે દરજ્જે પ્રામાણિક નથી તેટલે દરજ્જે ચોર છું” આવા વાંચ્યો જલ્દી કોઈ કહ્યા જ કરવું હોય એમ મને થયા કરે યજ્ઞાર્થે, હમ કરતો નહોતો મારા અનસાયમાં પરાયે કાઈ નહોતું એટલું જ નહિ, પણ જે મેવા કંઠમાં યોગ્ય એવાઓની પાસેથી મારે નક્કા તરીકે અર્થપ્રાપ્તિ દરવાની હતી આ શ્રીગીતાજીની ભાષામાં ચોરીનું ભોજન ગણાય આવું ખાનારા પાપ ખાપ છે એમ મને લાગ્યું આ વિચારે મને મૂંઝવી નાખ્યો રસોડામાં દાગ ભાત રોટલી અને શાક બનાવું પણ મને યાદ આવ્યા જ કે જે પેલા મકાઈનું બહુ ખાનારાઓ પાસેથી હું મારું મિષ્ટ ભોજન મેળવું છું એ ચોરીનું છે! મને એનો રો અધિકાર એમ પ્રશ્નનો બાળક અને હું પણ તેનો બાળક હું તે બાળક પાસેથી તેની જલ્દી બહાર ચોરી લઉં છું પ્રશ્ન મને ગી રીને ક્ષમા આપશે? હું ચોર છું આવો ખ્યાલ આવે હૃદય ભરાઈ જાય, ગળગળા થઈ જાય અને આખમાથી આસુ જરી પડે મારી આ ભાવનામાં પ્રભુની મદદ મેં માગી ક્યારે રાત પડે અને હું પ્રભુને કાઢાવાવા કરું! ક્યારે તે મને આમાથી બચાવે! પ્યારે મને તે સવ્ય રત્નો બતાવે! એમ ઇચ્છ્યા કરું રાત્રી પડે રાત્રે મારા ચોરડામાં કોઈ ન હોય “દીનાનાથ દયાળ નમ્બર, હાથ મારો મૂંઝો મા” એ કેરાવરામ હરિરામનું ભજન ગાઉ અને “માત તાત મગા સહોદર જે કહું તે

આપ મારે, હે કૃપામૃતના સરોવર દાસ સાડુ સડ્યો મા !' એ લીધી પૂરી કરતા તો હૃદય ઠલવાઈ નય આમ કલાકેક હૃદય મંથનમાં વડોવાય અને પછી મહાતોફાની વરસાદ પછી પાતાવસ્તુ સાત થાય તેમ હૃદય શાન્તિને પામે પણ તે શાંતિ થોડા કલાકની જ હોય સવારે થાધુ એનું એ જ ચોખ્ખા સાફ કરતા કરતા "મેરે તો ગિરધર ગોપાળ દૂસરા ન કોઈ માફ અને લાગી આવે કે એ પણ હું બહુ બોલ્યો" હું ગિરધર ગોપાળ સિવાય અન્ય કોઈનો આશ્રય નથી માનતો ? માનતો ન હોત તો હું બીજી શા માટે આવ્યો ? પ્રભુનો જ આશરો માનતો હત તો તેને જ શોધવા ન ગયો હત ? પૈસા ખાતર ત્રીસ દિવસ સમુદ્રની ઘુસાફરીનું ભોખમ ખેડીને પાચદંતર માર્ફવ આવ્યો પણ પ્રભુ ખાતર મેં સહેજેય ભોખમ નથી ખેડ્યું ! એક માર્ફલ પણ નથી ગયો ! તેને ખાતર કોઈ પણ ત્યાગ્યું નથી, કોઈ પણ સહુ નથી તો પછી હું શી રીતે કહી શકું કે મારે તારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી ? પૈસા ખાતર માતાપિતા અને પત્નીનો વિયોગ સહન કરવાનું સ્વીકારી લીધું પણ પ્રભુ, તારા દર્શન ખાતર સ્વજનોનો વિયોગ મેં ક્યાં વહોરી લીધો છે ? આવા વિચારોમાં સાં ધતા આવલની માળીમાં આમું ઠલવાઈ નય અને સાવધાન થાઉં

પ્રભુ મન માખી નુસુ હું તે મધ પરથી ાડીને ટુરત જ વિદ્યા પર પણ બેગે છે મધ પર મેસે ત્યારે મધના રસાસ્વાદથી લડું બની નય અને વિદ્યા પર બેગે ત્યારે તેના દુર્ગંધમય રસાદમાં રત થાય માડું મન પણ તેવું અસ્થિર હવે માતા રસતામાં માતાપિતા પની વગેરેની ડુકાવટ તો હતી જ પણ તેવી બાલ્ય ડુકાવટ કરતા અતરની ડુકાવટ બારે હતી સ સારમાં વિચરતી કેટલીક વ્યક્તિઓની બહોળલાલી જોઈ ત્યારે જીવનના પ્રતોભનો બિછળી આવે, જીવનની મહત્વાકાંક્ષા તરી આવે અને મન દલીય કરે કે માતાપિતા શું બોલું કહે છે ? તે ક્યા કહે છે કે હું ગરીબોને ઉતર ? તે ક્યા કહે છે કે હું તેમની પાસેથી હાફ કરતા વધારે નફો મેળવ ? વેપાર સિવાય ારીબોની જરૂરિયાત પણ ક્યા પૂરી પડવાની છે ? એટલે વેપાર તો તેમના જીવનનિર્વાહ માટે પણ અનિવાર્ય છે અને પિતાશ્રી કહે હું કે તેમની પાસે આપણા માનને બધાડો મૂકી તેની કિંમત તેમને સ્પષ્ટ કહીને જ લેવાની તેમાં અનીનિ ક્યા ? આમ પ્રામાણિકપણે વેપાર થાય તો હરકત રી ? ખરીની માટે ડરખન ગ્રાતા વેપારીઓની પેટીમાં નહિ અને ષ્ટલાક વેપારીઓની સ્વચ્છ વેપારપદ્ધતિ જોઈને મને એમ થાય કે હું આવી સ્વચ્છ પદ્ધતિથી વેપાર કરું તો શો વાગે ? ધનપ્રાપ્તિના ખાતરીભર્યા સંજોગોને મારે શા માટે વળુસાડી નાખવા અને સ્વજનોને દુ ખી કરવા ? સ કલ્પમજની આમી તો મારા સ્વભાવમાં હતી અને હજી પણ છે વચ્ચે રત્તો લેવાને મન લતયાય અને હું ઉન્નત શિખરેથી ખસી પડું આ એવાએવમાં માતા દિવસો વીતવા લા ચા મેં યાજ્ઞ એકાદ બે

૧૬. નિર્ણય

જેવો પત્ર ૧ ગાંધીજીને લખેના તેવો પત્ર મેં મારા પિતાશ્રીને પણ લખેનો હતો. એ પત્રથી તો બહુ જ ગેરસમજ ઊભી થઈ બાપો કે હું સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી બની જવાનો હોઉં એવો કક્કળાવ બાપી થયો. મારા પર પડેનો વરમાન વરસ્યો. મારા પિતાશ્રીનો પત્ર જેવો મારા પર આવ્યો તેવો ગાંધીજી પર પડ્યું ગયો. પૂ. ગાંધીજી સાથે તેમને સારો પરિચય હતો. તેમની સાથેના પત્ર બ્યવહારથી મને તાગ્યું કે વેપાનમાથી મારા છૂટા થવા વિશેની પોતાની સમતિ પૂ. ગાંધીજી પાછી ખેંચી લેવા ઇચ્છે છે એ ઉપરથી મેં તેમને પત્રથી વીનવ્યા કે આપ મને દોરવણી આપ્યા જ કરશો. મારા પિતાશ્રીના પત્રથી મને આપની સાથે રહેવાની મનાઈ કરશો નહિ. મારા આ પત્રના જવાબમાં તેમનો નીચેનો પત્ર મને મળ્યો.

પ્રસંગ વર્ણવ્યા છે તે ન બન્યા હતા તો આ વચવા ધારણે મારું માડું ચીકે ચડી ગયું હતું પણ તે પ્રસંગોએ મારું મન ચાલુ રાખ્યું

ખીજ બાળુ પૂજ્યશ્રી ગાંધીજી સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચાલુ થયો મેં તેમના દર્શન તો નહોતા ક્યાં એટલે કે હું તેમના પરિચયમાં નહોતો આવ્યો. છતાં તેમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર થયો મારા પિતાશ્રીના એક મિત્ર શ્રી પરમોત્તમદાસ ગિરધરદાસ દેસાઈ ને ફિનિક્સ આશ્રમમાં જ રહેતા હતા, તેમની સાથે મારો સારો પરિચય થયો હતો અને તેમની દ્વારા મેં પૂ. ગાંધીજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કરેલો. મેં મારી વાત તેમની પાસે મૂકેલી અને જણાવેલું કે વેપારમાં કાંઈમ રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તેમથી છૂટા થઈ ફિનિક્સમાં રહેવાનો અને તેમના વિચાર અનુસાર જીવનપવટો કરી દેશસેવા માટેની તાલીમ લેવાનો મારો નિર્ણય મેં તેમને જણાવેલો તે પ્રસંગે માત્ર પત્રના જવાબમાં તેમણે નીચેના પત્ર મને ૧૮૧૧ના નવેમ્બરમાં મને લખેલો

“ભાઈશ્રી રાવજીભાઈ,

તમારો કામગીર મળ્યો તમારા કામગીર ઉપરથી હું સમજું છું કે, તમારી ઇચ્છા ફિનિક્સમાં કામ કરવાની છે એ વિચાર સરસ છે હું તમને ઉત્તેજન આપીશ પણ તમારાથી એ જીવી શકારો એ વિષે મને શંકા છે ત્યાં રહી (૧) બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ (૨) સુકૃમ સત્યવ્રત પાળવું જોઈએ (૩) કામ મુખ્યત્વે અગત્ય સમજવું એટલે કોઈપણ પાવડાનું (૪) અક્ષરજ્ઞાન વધારવાનો હેતુ હોય તો તે ભૂલી જવો સહેજે અને જરૂર પડે પવે તે બધું (૫) અક્ષરજ્ઞાન કરતા ચારિત્ર દઢાવવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ મન સાથે નિશ્ચય કરવો (૬) ન્યાતના કે કુટુંબના અન્યાયની સામે નિર્ભયપણે થવાનો વિચાર રાખવો (૭) ચોખ્ખી ગરીબાઈ ધારણ કરવી.

આ બધું તમારાથી થઈ શકે અથવા તમારે તે કરવાની ઇચ્છા હોય તો જ ફિનિક્સમાં આવવાનો વિચાર કરવો ત્યાં જિંદગી દિવસે દિવસે કઠણ બનશે એમ માનવું ને કઠણ થાય એ સુખની વાત છે એમ સમજવું

જો તમારો વિચાર માર્ચ મહિનામાં આવવાનો થાય તો ઉપરના વિચારો ખીવવને કામગીર લખ્યા કરજો

મોહનદાસના આશીર્વાદ ”

૧૬. નિર્ણય

જેવો પત્ર પૂ ગાધીજીને લખેતો તેવો પત્ર એ મારા પિતાશ્રીને પણ લખેતો હતો એ પત્રથી તો બહુ જ ગેરસમજ ઊભી થઈ જાણે કે હું સસારનો ત્યાગ કરી સન્યાસી બની જવાનો હોઉં એવો કક્ષાટ અહીં થયો મારા પર પત્રોનો વરમાન વરખો મારા પિતાશ્રીનો પત્ર જેવો મારા પર આવ્યો તેવો ગાધીજી પર પણ ગયો પૂ ગાધીજી સાથે તેમને સારો પરિચય હતો તેમની સાથેના પત્ર વ્યવહારથી મને લાગ્યું કે વેપારમાંથી મારા છટા થવા વિષેની પોતાની સમિતિ પૂ ગાધીજી પાસે જોઈ લેવા ઇચ્છે છે એ ઉપરથી મ તેમને પત્રથી વીનવ્યા કે આપ મને દોઝગણી આપ્યા જ કરશો મારા પિતાશ્રીના પત્રથી મને આપની સાથે રહેવાની મનાઈ કરશો નહિ મારા આ પત્રના જવાબમાં તેમનો નીચેનો પત્ર મને મળ્યો

“ભાઈશ્રી પુરાવજીભાઈ

તમારો કાગળ મળ્યો મે મારા વિચારફેગળા નથી, પણ તમારા પિતાશ્રી તમને ફિનિશ્સ આવવાની મનાઈ દે તો મારો ધર્મ છે કે તમને મારે ના પાડવી ને તમારો ધર્મ તેવો જ છે પણ જો તમારી પાસે તમારા પિતાશ્રી આપખો અધર્મ કરાવે તો તેમાંથી મુક્ત થવા તમને હ ફિનિશ્સમાં લઈ શકુ છું મને લાગે છે કે, જ્યારે નીતિની સાકળોમાં આપણે આવી પડીએ ત્યારે અમુક પગલા બરવાની માખાપ ના પાડે તો તેમાં મૂળા બેસવા બધાયા છીએ પણ જ્યારે અમુક પાપ કરાવવા માટે ત્યારે ન કરીએ આમાં પ્રહ્લાદજીના દાખલા ઉપરાંત કોઈ પણ બતાવી શકાય તેમ નથી વળી પિતાના હુકમથી શારીરિક દુખ બધુયે ઉઠાવીએ આત્મિક દુખ હોય નહિ

તમે વેપારમાં રહી શકો છો અને નીતિ જાળવી શકો છો તેમાં તમારું શિક્ષણ છે જે જિંદગી ભોગવવાની તમે ઇચ્છા રાખો છો તેની તે તૈયારી થશે વળી તમે અડગ પ્રમાણિકપણ વેપારમાં જાળવી શકશો તો વેપારમાં ઉપકાર કરી શકશો કોઈ પણ ધરાક આવે તેની પાસેથી એક જ ને તે અમુક નફો (સાધારણ) આપનારું જ દામ લેવું, જે વસ્તુ આપણને ત્યાજ્ય છે તે ના વેચવી, ધરાકની સાથે વિનયથી વાતો કરવી, તેઓની ગાવ વેચવા ખાતર ખુરામત ન કરવી, નોકરો હોય તો તેની તરફ ભાઈ છે એમ જાણી ચાનવું, વગેરે બધું મહેજે જાળવી શકાય તમને વેપારમાં રહીને લાવચમા પડવા જેવું છે એમ ન લાગવું જોઈએ કેમકે તમને તો વેપાર અનીતિને ખાતર જ પસંદ નથી તમે તો માત્ર પિતાશ્રીની આજ્ઞાને આધીન થવાના કારણથી જ વેપાર કરશો એટલે ત્યા પ્રમાણિકપણ મેળવવું એ

તહેલ લાગતુ નેઈએ પૈસાનો લોભ નથી એમ તમે જણાવો છો જે સ્થિતિને વિષે આપણે વીતરાગી હોઈએ તે સ્થિતિમા રહેતા આપણે દુઃખ પામીએ પણ શ્રદ્ધ તો ન જ થઈએ પ્રહવાદજી રાક્ષસોની વચ્ચે વિષ્ણુના બક્ષી રહ્યા તે કઈ તેને મુશ્કેલ હવે એમ મને નથી લાગતુ કમક રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે મનુષ્ય પોતે વીતરાગી હતા

માણુમ મૃગીએ બેઠો પણ પોતાના મત જાળવી રાકે છે એ વેળા એ જાળવાય એ જ ખરુ મત છે જે નીતિ એ આપણને સ્વાભાવિક થઈ પડે, આપણા હાલમા ધર કદે, તો તે જાળવાય જ અને તેટલે દરજ્જે તેને કેળવવી એ આપણુ બધાનુ કર્તવ્ય છે તમારી મારી ઇચ્છા કોણે એવુ ઇચ્છુ છું

મોહનદાસના આશીર્વાદ "

૫ ગાંધીજીના ઉપરના પત્રથી હું ધીરો પડ્યો તે સિવાય છટકે પણ નહોતો મારે માથે જે જવાબદારી હતી તે ફેફા દેવાય તેમ તો હવે જ નહિ મારે મોઈનેય તે જવાબદારી સોંપવી જ નેઈએ મારા કાકાશ્રી તો હજી દેશમા જ હતા એટલે તે આવે ત્યા સુધી ૫ ગાંધીજીની સૂચના અનુસાર ફિનિશ્સમા રહેવાની પાતતા મેગવવાની હુ તૈયારી કરતો રહ્યો એવામા મારા એક મિત્ર ભાઈ મગનભાઈ હરિભાઈ ખેડલ ત્યા આવી ચઢ્યા તે મારી સાથે પેટલાઈ બોર્ડિંગમા સહાધ્યાયી હતા તે આફ્રિકાને કાઢે વેરા બદરથી ઠાતરીને રોડેશિયા થઈને નાતાલમા દાખલ થયેલા તે આવેલા ધનપ્રાપ્તિ માટે પણ દરિયાના કાકાના પ્રદેશની હવા તેમની તબિયતને માફક જણાઈ નહિ તેમને ૬મ જેવુ જણાયુ તે મારી સાથે જામો સમય રહ્યા મારા વિચારને અને વૃત્તિને તેમનો માથ મળ્યો ધીમે ધીમે તે પણ પ્રેરાયા તેમના આજ્ઞા પહેલા ૫ ગાંધીજી શ્રીમાન મોખનેજીને દેશ તરફ વળાવીને પાછા વળતા ફિનિક્સ ગયેના હું પણ સાથે ગયેનો જીવનમા આ પ્રથમ જ પરિચય હતો ફિનિક્સમા હું તેમની સાથે બે દિવસ રહ્યો તે વિષેનુ કેટલુક વર્ણન મે 'ગાંધીજીની સાધના'મા આપેલુ છે જેથી તેનુ હું અહી પુનરાવર્તન નહિ કરું બીજી વખત ભાઈશ્રી મગનભાઈ સાથે હું ગયો, ત્યારે ૫ ગાંધીજી પોતાની સ્ક્રીન (ટોલરેટોય ફાર્મવાળી)ના બાગકાને લઈને ત્યા સ્થાયી રહેવાને ગયેલા હતા ભાઈ મગનભાઈએ ત્યા બે દિવસ રહીને ૫ ગાંધીજી સાથે વાતચીત કરીને ત્યા જ રહેવાનુ નક્કી કર્યું અને ચોટા દિવસ ૫જી ત્યા જ સ્થિર થયા

એટલામા માત્ર કાકાશ્રી દેગમાથી ત્યા આવ્યા સને ૧૯૧૧નો નવેમ્બર માસ હતો મારી સાથે તેમને ચર્ચા કરવા માઠી તેમજે મારા પિતાશ્રી સાથે નક્કી કરેલુ કે જે વેપાર સાથે આવે છે તેને બંધ કરીને બીજે ઘોડે ચડાવ નહિ તેમા જોખમ છે તેમા ફાળીશું જ તેની શી ખાતરી? મને ન રુચ્યુ હોય તો મારે વેચાલમા માથુ મારવુ નહિ ખરીદીનો અને નાણાકીય વહીવટ કરવો પણ મને

તેથી સતોષ થયો નહિ જેને હું યોગ્ય નથી ગણતો તેની કમાણીને હું ભાગીદાર તો રહું છું જ જે વર્તન અને ગમણ નથી તે હું ન કરું પણ મારા વતી ખીલ કરે અને તેનું ફળ હું ભોગવું, એમા છેતરપિંડી અને દબ ગણાય આમ ચર્ચામા અને વાતોમા નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર પૂરે થવા આવ્યો ડિસેમ્બરની ૨૫ મીએ ફિસ્ટમસને દિવસે પ્રભાતમા જીડી મે પ્રાર્થના સાથે સકલ કર્યો કે મારે વેપાર છોડવો અને ફિનિક્સ ૫ મહાત્માજીને મળવા જવું એ માટે મે તૈયારી કરવા માડી મારા કાકાશ્રીએ અને કહ્યું, “પણ તું અને મુરકેલીમા મૂકે છે તું છૂટા થઈશ એટલે તું એકયો બધી જવાબદારી નહિ ઉઠાવી શકે મારે કોઈ જવાબદાર ભાગીદાર તો જોઈએ જ મારે ખીલ કોઈને રાખવો પડશે અને મોટાભાઈને વાર્ષિક પેન્શનનો હિસ્સો નહિ આપી શકું.”

મે દહતાથી જવાબ આપ્યો, “હું તે મમલ ગડું છું તમે તેમ કરો તેમા મને મહાજો અયોગ્ય નહિ પણ પિતાશ્રીની જે રકમ મૂકી તરીકે” હોય તે તેમને મોકલી આપશો તેથી તેમણે સતોષ માનવો જોઈએ.”

આમ નિર્ણય થયો મન ૧૯૧૧ના ફેબ્રુઆરી માસમા મારા વેપારમાથી હું કાઢેગ થયો અને ફિનિક્સના કાર્યમા જોડાઈ ગયો.

મારા પિતાશ્રી ગુસ્સે થયા ગુસ્સે થાય એ સ્વાભાવિક હવે ધાગા વગમોથી કિચક થયેલો વેપાર અને કમાણી બોવા પડ્યા તેથી તેમને ધણ દુઃખ થયું મે બહુ જ નમ્રતાથી પત્રો દ્વારા મારું હૃદય તેમની પામે ઠાવવું તેથી તેમને કંઈ સતોષ થયો હશે પણ જે નિશ્ચિતતા બિંધ્યમા મળે એમ તેમણે માનેછું તેમા ખગ પડ્યો.

૧૭. ફિનિક્સ આશ્રમ

સને ૧૯૦૪મા ગાંધીજીએ અંગ્રેજ લેખક રવિન્દ્રનંદુ ‘Unto This Last’ નામનું પુસ્તક વાંચીને સકલ કર્યો કે પોતે વજીવાત છોડીને એક ખેડૂત તરીકે સાદું અને ઉત્તમ જીવન ગુજારવું એ ધર્મિય સકલને કૃતિમા મૂલતા જ પ્રથમ તેમણે ડરબન બદરથી ઉત્તર કાંઠે રેલવે લાઈન પર ચીદ માઈલ દૂર ફિનિક્સ નામના ઝોનન પામે મો એકર લંબીન ખગીટી આ ખગીટી કરતા પહેલા તેમણે પ્રથમ આ વિચાર મિ વેસ્ટ જે ઇન્ડિયન ઓપીનિયનના વ્યવસ્થાપક હતા તેમને કહ્યો વળી પોતાના જીવનમા કરવા ધારેલા ધવટા વિષે પણ કહ્યું મિ વેસ્ટ તે વિચારને સમજ પડ્યા અને પોતે પણ તેમા સામેલ થવાનું સ્વીકાર્યું જીવનના મોજાઓના ઠોડવા, ધનપ્રાપ્તિનો વ્યવમાય ત્યજવો સ્વાશ્રયી બની ભવમહેનતથી જ જીવન

પોપલુ, તત્ત્વ એ જીવનનું મધ્ય છે, તેને ગોધવાને અહિંસા એ સર્વોત્તમ સાધન છે, એટલે આપણી જીવનચર્યામાં અહિંસાનું મધ્યબિંદુ ગણી તેના પરિધમાં જે જે કાર્યો અને વર્તન આવી જાય તેને અનુમરણ, આવી કાંઈક વિચારસરણીથી પ્રેરાઈને તેમણે જીવનપવટો કરવાનો મંત્ર કર્યો પણ અહિંસાની કાંઈ મર્યાદા છે ? આ સંસાર હિંસાથી ભર્યો છે હાલતા ચાલતા, બેઠતા બેસતા, શ્વાસો-ચ્છવાસ લેતા પણ હિંસા તો થયા જ કરે છે નિર્ભેજ અહિંસા કેવલ્યસમાધિ સિવાય સાધ્ય નથી અને તે સમારમાં દેટલી રાકાય છે ? મસારને તો ગાંડપણુ આવ્યું જ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે એવો જીવનવિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે કે એમાં ભાતુભાવ જેવું કાંઈ રહ્યું નથી, ન્યાય અન્યાય જણાતો નથી, ધર્મોધર્મ કાંઈ સૂઝતો નથી, સાદુનરસુ દેખાતો નથી હ અને મારા સ્વજન, માડું ગામ અને પરાયું ગામ, મારો સમાજ અને પરાયો સમાજ, મારો દેશ અને પરાયો દેશ આમ સ્વાર્થભર્યા વર્તુળોથી આ સંસાર એવો ગૂંચળાઈ ગયો છે કે તેને જીવનશ્વાસ લેતા પણ મુરદેલી પડે છે વળી આવર્તુળો એથી પણ સકુચિત થતાં જાય છે પછી તો હું અને મારા સ્વજન વચ્ચે વર્તુળ પડી જાય છે અને જીવનવિગ્રહ તેમની સાથે પણ જામે છે આ બધું શી રીતે મટે ? સંસાર, દેશ, સમાજ અને વ્યક્તિ આ જીવનવિગ્રહમાંથી બને, સર્વે એકરૂપ થાય, સર્વેને શાન્તિ થાય, અને સર્વનું કલ્યાણ થાય એ મધ્ય એ જ સાચું અને એ મધ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું અફર સાધન તે અહિંસા. એ અહિંસા પોષાય એવી જીવનચર્યા હરેક વ્યક્તિએ આવશ્યક એ તેનું કર્તવ્ય આવી અહિંસક જીવનચર્યા શી રીતે આવશ્યક ? કોઈ યોદ્ધાથી આવશ્યક ? કોઈ ડોક્ટરથી આવશ્યક ? કોઈ વકીલથી આવશ્યક ? કોઈ શિક્ષકથી આવશ્યક ? કોઈ વેપારી આવશ્યક ? કોઈ સર્વ કોઈ અહિંસક જીવનચર્યા આવશ્યક ? ને તે પોતાને પ્રભુએ આપેલી બુદ્ધિ કે કાર્યકુશળતાનો સદુપયોગ કરે એટલે કે પશ્ચિદાર્થ-પરસેવાર્થ વાપરે પોતાની આજીવિકા જાતમહેનતથી જ પેદા કરવી એ જ ધર્મ છે, એ જ કર્તવ્ય છે અને એ જ નીતિ છે એમ સમજી શ્રમજીવી જીવન જીવે તો કોઈ પણ વ્યક્તિ, પછી બધે તે યોદ્ધો હોય, વેપારી હોય, ડોક્ટર હોય, વકીલ હોય, શિક્ષક હોય, ખેડૂત હોય કે અન્ય કોઈ ધંધાદારી હોય તો પણ અહિંસક જીવન જીવી શકે આમ વ્યક્તિઓની આવી જીવનચર્યાથી આખા સમાજની રચના જ અહિંસાના શાન્તિ થાયા પરે રચાઈ જાય કોઈ કોઈના પર જીવે નહિ કોઈ કોઈના પર સરસાઈ ભોગવે નહિ કોઈ કોઈની કાંધે ચઢી બેસે નહિ વ્યક્તિ, સમાજ, દેશ, પરદેશ સર્વ સુખી થાય, સર્વને મનોાહ રહે અને સર્વને શાન્તિ થાય આમ આ મસારમાં નાના મોટાં વર્તુળોમાં જે જીવનવિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે તેનો સંસ્કાર નાશ થાય અને સંસાર શાન્તિને પામે આવા કંઈક

ક ઈક વિચારથી પ્રેરાઈને ગાધીજીએ જીવનપવટે કરવાનો સ કદપ કર્યો હશે આ સ કદપમા તેમના જીવનઆદર્શનું બીજ હવે તેમના સમગ્ર જીવનપલટાની શરૂઆત આ શુભ સ કદપથી થઈ

પણ હું કાંઈ આ બધું સમજતો નહોતો હિંસા અહિંસાના તત્ત્વજ્ઞાનમા મારી દૃષ્ટિ બહુ ખૂબી નહોતી તેમ જ સમાજની અહિંસક રચનાનો પ્રશ્ન તો મારા ખ્યાલ બહાર જ હતો મારી વાત તો મારા પૂરતી જ બહુ જ સાદી હતી જીવનનિર્વાહ અને ધનપ્રાપ્તિ નીતિને ભોગે અને દયાને ભોગે મને નહોતા ખપતા એમ કરતા કોઈક મુશ્કેલી ભોગવવી પડે તો તે વેઠવા હું તૈયાર હતો પણ મારી તે તૈયારીની મર્યાદાની મને ખબર નહોતી તે દિશામા હું મક્કમ રહું અને મારી તત્ત્વરતાને હું ટકાવી શકું તેવું સ્થિર વાતાવરણ મારે નોંધવું હવે તેવું વાતાવરણ મને ૫ ગાધીજી સાથે દિનિક્કસમા રહેવાથી મળશે એવી શ્રદ્ધાથી હું ત્યા ગયો મારી ઇચ્છા પૂરી થઈ મને તેવું વાતાવરણ મળ્યું પણ પારસમણિ પામીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો વિવેક મારામા નહોતો એટલે મારામા જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રતા નોંટલી મદ હતી તેના પ્રમાણમા તે વાતાવરણનો લાભ મને ઓછો મળ્યો સાચી વાત કહું તો મને તેનો શોક ૫થ્થાત્તાપ કે દુઃખ નથી થતા તે મારી નબળાઈને કારણે હશે કે કેમ તેની બાજગડમા પણ હું પડતો નથી “જેવા મારા પૂર્વસ રકાર” “પ્રભુની જેવી કૃપા” એમ વિચારી ઠોઠ નિશાળિયો જેમ આશ્વાસન મેળવે છે તેમ હું પણ આશ્વાસન મેળવું

પણ મેં જે ઇચ્છ્યું હવે તે મને મળ્યું, દિનિક્કસમા રહીને મારે શું કરવું તેના વિચારમા હું પડ્યો પેલા પત્રમા ૫ ગાધીજીએ જણાવેલી શરતોનો અમલ થવો નોંધવો આશ્રમનો માર્ગક્રમ એવો ગોઠવાયેલો કે ત્યાં રહેતો કોઈ પણ તે કાર્યક્રમમા એક દિલથી કામે લાગે તો આપોઆપ ત્યાંના પ્રતો પળાઈ જાય (૧) બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું (૨) સુદૃઢ સત્યવ્રત ચાળવું (૩) કામ મુખ્યત્વે અગત્ય સમજવું (૪) અક્ષરજ્ઞાન મેળવવાનો હેતુ હોય તો તે ભૂંડી જવો સહેજે અને જરૂર પડે વધે તે ભયે (૫) અક્ષરજ્ઞાન કરતા ચારિત્ર દહાવણ એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ મન સાથે નિશ્ચય કરવો (૬) ન્યાતના કે કુટુંબના અન્યાયની સામે નિર્ભયપણે યવાનો વિચાર રાખવો અને (૭) ચોખ્ખી ગરીબાઈ ધારણ કરવી આ સાત શરતો પોતાના પત્રમા ગાધીજીએ મૂકેલી તે પ્રમાણે મારે વર્તવું નોંધવું તેમા પ્રથમ બે શરતો સિવાય બીજી મને મુશ્કેલ ન લાગી જેમ જેમ ગાધીજી સાથે પરિચય વધે અને પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા તેમ તેમ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું સ્વરૂપ તો વિરાટ જણાયું પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો મેં એમ જ માની લીધું કે દિનિક્કસમા એકલો રહ્યો, પછી બ્રહ્મચર્યનો પ્રશ્ન જ ઠપ્પા લેલો યવાનો પણ આપણે આપણા શાબ્દિક, કામિક અને માનસિક એ ત્રણેય વર્તનમા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહીએ,

કામાદિના વિચાર અને વાતાવરણથી અલિપ્ત રહીએ તો જ બ્રહ્મચર્યનું મત પાળ્યું ગણાય આવું મત લીંચેલા કેટલાક મિત્રો ઇચ્છા ન હોય છતાં લપસી પડે અને પછી ગાંધીજી પાસે લન્નિગત ચહેરે થઈ ગયેલી બૃલ સ્વીકારી લે એવા પ્રસંગો બેલા પડી જ મારી દાદિ ખૂલી, અને : તેનો સ્પષ્ટ અને સાચો અર્થ સમજી શક્યો પણ ભેટકું સમજી શક્યો તેટલું વર્તવાની શક્તિ મારામાં નહોતી હવે પણ નથી બ્રહ્મચર્યના સૂક્ષ્મ અર્થનો અમલ કરવાને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યો પણ વાદરાનું દરય આપણી મામે નહિ લાવવાનો વારંવાર સંકલ્પ કરવા છતાં વા રો નજર સામે ખડો થાય જ તેમ વાદગ જેવું મન ભટકેલા જ ફરે તેને અકુશમાં લાવવાને જે તીવ્ર પ્રયત્ન કરવા ભોઈએ તે તીવ્રતાની ખામી પ્રથમથી જ મારામાં હોવાથી હું તેમાં હજી પણ ફાવી શક્યો નથી સમજૂપા અને સતત પુરુષાર્થ સિવાય એ વસ્તુ હું સાચું છે, એમ મને લાગુ

જેવું બ્રહ્મચર્યનું તેવું જ સૂક્ષ્મ સત્યમતનું બ્રહ્મચર્યને તો હું મમજી શક્યો પણ સત્ય તો સમજી પણ ન શકાય સત્યની શોધમાં પૂ ગાંધીજી જેવા અને સતોના જીવન પૂરા થયા પણ હજી કોઈ એમ નથી કહી શક્યું કે સંપૂર્ણ સત્ય તેમને સાચું થયું છે તેથી આવી સ્થિતિમાં, સત્યને શોધવાને પ્રયત્નશીલ છું એ કહેવામાં પણ નર્યો દબ અને નૂકાણું જ ગણાય

આમ ટ્રિનિડાદ આશ્રમમાં જે નાના મોટા રહેતા હતા તે સર્વે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મારી દિશામાં જ પ્રયત્નશીલ હતા તેવું વર્ણન ઉપર મેં આપ્યું તેથી વધારે આખી શકું તેવી મારી શક્તિ નથી પણ પૂ ગાંધીજીના ત્યાંના જીવન પ્રસંગો વિષે થોડું કાંઈક 'ગાંધીજીની સાધના'માં વખ્યું છે એટલે અહીં મારે મારા અગત અનુભવ સિવાય અન્ય કાંઈ લખવાનું રહેતું નથી જે આવતા પ્રકરણમાં હું લખીશ

૧૮. ટ્રિનિકસનો કેળવણીનો પ્રયોગ

ટ્રિનિકસમાં આવતા કાર્યક્રમ પૈકી હું શું લખું ? પૂ ગાંધીજીને લગતા કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો મેં આખી દીધેલા છતાં ત્યાંની કેટલીક વિચારબેણી કે પ્રવૃત્તિ જે વટવટના બીજ જેવી હતી તે વિષે લખવાનું મને મન થાય છે જે બહુતો ન હોય તેના હાથમાં વડનું બીજ આવે તો તેને કચાથી ખ્યાવ આવે કે તેમની એક વિશાળ કક્ષ ઉત્પન્ન થયે ? તેમ મને પણ તે વખતે કચાથી ખ્યાવ હોય કે ટ્રિનિકસની પ્રવૃત્તિ વડના બીજ જેવી શમિશાળી નીરડરો ? અત્યારે હું

જોઈને તાત્કાલ થાઈ ધુ કે દિનિક્ષ આશ્રમમાં જે પદ્ધતિને સામાન્ય ગણી અખત્યાર કરેલી તે હાલ વેળા સુત્ર જેની તેનું બાબત થતા અને અગ્રપણોવાળી વિરાગ નીવડી છે અમને તે વખતે આવે ખ્યાલ નહોતો કદાચ પૂ ગાધીજીને હશે પરંતુ મને તો નહોતો જ

આમ હાન જેણે વિરાગ સ્વરૂપ લીધું છે તેવી એક પ્રવૃત્તિ આશ્રમની નિશાળની હતી મેં પાઠ્ય જણાવ્યું છે કે ત્યાંનો કાર્યક્રમ જ એવો ગોઠવાયેલો હતો કે તે પ્રમાણે એકાગ્ર વૃત્તિથી વર્તનાર વિદ્યાર્થીને આપોઆપ સગીન કેળવણી મળી રહે તે ગી રીતે એ મારે આ પ્રકરણમાં કહેવું છે

વિદ્યાર્થીએનો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે હતો

મવારે ૫ થાગે બેઠવું પ્રાર્થના અને સ્વાયામ

“ ૬ થી ૭ કાલજી અને રૌનાવાદિ

૭ થી ૮-૩૦ અમ મહેનત ખોલવું ગોઠવું, ધાસ કાઢવું મીના કચારા કરવા, ફળજાડ રોપવા ફળજાડની મારવાર કરવી, ફળ ઉતારવા, આજીવનજી રવચ્છતા ની, પાચખાનાના મગની વ્યવસ્થા કરવી, પાચખાનુ રવચ્છ કરવું સૌસૌને સોપેલા ધર્મમાં લાગી જવું

, ૮-૩૦ થી ૧૦ મનાનાદિ

, ૧૦ થી ૧૨ જમવાનું અને આરામ

બપોરે ૧૨ થી ૪ અક્ષરજ્ઞાનના વર્ગો અને પ્રેમનું કામ વારાફરતી બે ટુકડે ગાય

” ૪-૦ થી ૫-૦ રવાધીન સમય

સાંજના ૫-૦ થી ૬-૦ ૪ રાત્રી

” ૬ થી ૭-૦ હરવા દરવાનું

” ૭ થી ૮-૦ પ્રાર્થના, કથાવાચન અને અન્ય વાર્તાવિનાદ

, ૮ થી ૯-૦ મનાધીન સમય મનપસંદ વાચન

” ૯ થી ૫-૦ બેઠ

હુમેશનો ચેલીમ ક્લાકનો આ કાર્યક્રમ હતો

સવારે મો વોઈને પ્રાર્થના પછી ગીતાજી કે પોતપોતાની પસંદગીના એવા નીલ પુસ્તકો બધા સાતિથી વાચતા મેઠવાક બાઈબલ શ્રી બુદ્ધચરિત્ર કે કુરાને ગીક વાચતા આ પુસ્તકોનું વાચન કર્મકંડ જેવું નહોતું રહેતું પૂ ગાધીજીનો સાદ હુમેશા હોય જ “ ધાર્મિક ભારનાના હેતુથી ધર્મ પુસ્તકો મને ન થાય પણ તેથી જ ધર્મભાવના આવશે એમ માની ચેવાની બૂન ન કરશે તેથી તમને ધર્મનું શેક્ષણ મળશે એવું પણ ન માનશે ગીતાજી વાચે કઠસ્થ કરે અને તેના અનેક ખાસિયે, વાસ્તી, જાગ્રો, નેશી, તમે, ગીતાજી કપર, મુદર, નિબંધ, લખી, મન્ત્રો, પણ ગીતાજીમાં જે આત્મતત્ત્વ રહ્યું છે તેને તમે પામી નહિ શમે તમને તેથી આ

કેળવળી નહિ મળે બુદ્ધિની કેળવાળી મળશે નમાયણ વાચો છતાં રામના શુભોને મનુસરવા માટે પ્રયત્નગીવ ન થાઓ અને ભરના યમ, નિયમ રામ, દમ વગેરે પ્રતો ન આચરો તો રામાયણ વાચતુ નિરર્થક છે હપનિષદ વાચો છતાં તેમાં આત્મતત્ત્વ ન સમજો અને તેને વર્નનમાં ન ઉતારો, તો તેને કઠર્ય કરવામાં શો લાભ ? સભવ છે કે હપનિષદ કઠર્ય હોવાનું અભિમાન હૃદયે, અને ઠીવટ્ટ આત્માનું પતન થાય ખુદનું જીવન વાચીએ અને નીતરાગી થયા પ્રયત્ન ન કરીએ, બાયબલ વાચીએ અને ભગવાન કાંઈરહના હપદેશને ન ઝીલીએ, દુરાને શરીર વાચીએ અને પેત્ર બર સાહેબના બાતુબાન અને એન્તાના હપદેશને ન અપનાવીએ તો પછી ધર્મને નામે એ પુત્તકો વાચનાનો કાંઈ અર્થ નથી”

આવી આવી ચેતના ! ૧. ગાંધીજીની હમેશા હોય જ ત્યાં જોને વિદ્યાર્થીઓ કહેતા તેવા પચીસેક વિદ્યાર્થીઓ હતા પણ તે હપરાત મારા જેવા પણ વિદ્યાર્થી હતા અમારે બધાએને નિરાશબમા ગીબવાનું હતું અમારા સિદ્ધક ગાંધીજી હતા તે પોને પણ વિદ્યાર્થી હતા તે તેમના વિદ્યાર્થી કરતા વધારે ત્યાવધાન હતા કારણ કે આત્માની કેળવણી, જે બીજા બધી કેળવણીના પાયારૂપ છે તે, કાંઈ પુરતક્રિયા જ્ઞાનથી આવે તેમ નથી તે માટે તો જીવનજીવતે જોઈએ એટલે અમારે તો ફક્ત આત્માની કેળવણીના જે કિરણો ગાંધીજી તરફથી મળતા તેને ઝીવવાના હતા, પણ ગાંધીજીને તો તેવા કિરણો સ્ફુરણથી મેળવવાના હતા અને તે અમને આપવાના હતા આમ તેમની જવાબદારી ભેવડી હતી તેથી તે પોતે જ બહુ સાવચેત રહેતા અમને તેવી કેળવણી આપવાને તે અમારા પિતા બન્યા વાત્સલ્યભાવ વિના પિતા બનાવ હશે ? પુત્રપ્રેમને આપણે વાત્સલ્યભાવ કરીએ છીએ, એટલે અમે બધા તેમના સત્તાન હોઈએ એની તેમની મમતા અમારા પ્રત્યે અમે અનુભવી આને પરિણામે તેમને અમે બાપુજીના નામે સબોત્યા, ગુરુજીને નામે નહિ

બાપુજીએ કેળવાળીની બાબ્યા અમને એવી આપેલી કે “પરોપકાર કરવો, બીજાની સેવા કરવી અને તેમ કરતા જસથે મોટાઈ ન માની લેવી, એ ખરી કેળવણી છે” આમા શાગા પાઠશાળાની વાત નથી કહી, વિદ્યાર્થીકની ઉપાધિઓ મેળવવાની વાત નથી કરી, અને ઉદરનિર્વાહ માટે સેકડો કે હજારો સિક્કા મેળવવાની વાત પણ નથી કહી પરોપકાર, બીજાની સેવા કરવી એમા બીજા જે વાતો આવી બન્ય છે પરોપકાર કરવામા પરોપકાર કરવાની ભાવના પ્રથમ જોઈએ ત્યાર બાદ ભાવનાની તીવ્રતાના પ્રમાણમા પરોપકાર કરવાની શક્તિ જોઈએ બીજાની સેવા કરવામા પણ પ્રથમ સેવા કયા જેટલા પ્રેમ, દયા હોવા જોઈએ અને પછી સાધન તરીકે શક્તિ હોવી જોઈએ આ બને મુદ્દામા શું ન આવી મળે ? પણ બાપુજીએ એટલેથી ન પતાવ્યું કોઈ વિસ્ત્ર શક્તિવાળા પરોપકારી અને પ્રખર સેવકે આ સારની બારે સેવા કરી છતાં પોતાની મેવાનું અને તેને અંગેની શક્તિનું અભિમાન

તેના હૃદયે વસ્યુ તે એનો અર્થ તો એનો થયો કે, તેણે પરોપકાર અને સેવા પોતાનું અભિમાન પોષવા કર્યા તેનામા મોટાઈ ઊપજે, માન અકરામતની લાવસા પેદા થાય, તેની કામના પૂરી ન થતા રોષ થાય અને અતે પોતાના ધ્યેયથી તે પડે એટલે પરોપકારી અને સેવાલાવી માણસનું તેવી વૃત્તિથી રક્ષણ કરવા ખાતર બાપુજીએ હવાય બતાવ્યો તે એ કે “તેમ કરતા જરાયે મોટાઈ ન માની લેવી = પરોપકાર અને ખીજની સેવા કરવાની વૃત્તિ હોય, તેવી શક્તિ હોય અને પોતે જે જે કંઈ તે વિશે મમત્વ ન હોય, મોટાઈ ન હોય, અભિમાન ન હોય એટલે એ તો નિષ્કામ, અનાસન્ન યોગનો યોગી થયો બાપુજીની કેળવણીની વ્યાખ્યા એવી છે અને એટલા જ માટે બાઈ મણિવાલે બાપુજીને પત્ર લખ્યો કે “હું નિરાશો તો જતો નથી મને કોઈ પૂછે કે તમે કયા ધોરણુમા છો ત્યારે તું જવાબ આપના સારમાક છું મારે શું કહેવું ?” એના જવાબમા બાપુજીએ તેમને જણાવેલું કે “તમે કયા ધોરણુમા છો એમ કોઈ પૂછે તેનો જવાબ નથી આપી શકતા? હવે આપનો બાપુના ધોરણુમા છું” આ ધોરણુ કયું અને બાપુજીએ તે ધોરણુમા અમને કેળવણી આપવાને કેવા પ્રયત્નો કર્યા તેનું ઘોડુંક વર્ણન હું અહીં આપીશ

બાપુજી પશ્ચિમના દેશોના ખોરાક વિષેના તજજ્ઞોની પાસેથી ખોરાકના અખતરાઓ શીખ્યા શારીરિક દૃષ્ટિએ, પૌષ્ટિકતાની દૃષ્ટિએ અને મસ્તરની દૃષ્ટિએ એ ઠાકરોએ એ જ્ઞાન સમાજને આપ્યું છે પણ બાપુજીએ આગળ વધી તેમાથી એક મૂળભૂત વસ્તુ શોધીને અમારી પાસે મૂકી દીધી “જેણે ઇન્દ્રિયો છની તેણે જગત છત્યું પણ જેણે છત્ત છતી તેણે ઇન્દ્રિયો છતી” આ પુરાણુ સત્ય તેમણે તાજું કરીને અમારી પાસે રબ્ડ ક્યું વિદ્યાર્થી માને બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ અને શારીરિક બ્રહ્મચર્ય, માનસિક બ્રહ્મચર્ય સિવાય અશક્ય છે સયમની દૃષ્ટિએ ખોરાક લેવો, સ્વાદ તજવા, એ માનસિક બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે જરૂરી સાધન છે ધણા વિદ્યાર્થીઓ સમજણથી કે અણસમજણથી અણણ ખાવાનો નિયમ લેતા કેટલાક ફળાહાર જ કરવાનો નિયમ લેતા આમાથી વિદ્યાર્થીઓને, બલભવા વિચારમને, બનમથી વિદ્યાર્થીઓમા જે શિક્ષણ નહોત મળત તે શિક્ષણ મળત એક દિવસ ખોરાકમા કઢી અને ખીચડી કરેલી સામાન્યપણે આશ્રમમા દૂધ દહીંનો ઉપયોગ ઓછો થતો એટલે કોઈક પ્રસંગે જ કઢી થાય જે વિદ્યાર્થીઓએ અણણનો નિયમ લીધો હોય તેમને કઢી ખીચડી લેવાની નહોતી બાપુજી તો કોને શું શું અને કેટલું ખાવાનું આપડ તેની પણ નીવટ રાખતા તેમના દીકરા દેવદાસે પોતાનો વાડકો ધર્યો પણ બાપુજીએ પૂછ્યું “દેવા, તારે તો અવૂણુ ખાવાનું છે ને ?” દેવદાસે સંકુચિત મને જવાબ આપ્યો, “હાજી, પણ આજે મને કઢી ખાવાનું મન થઈ ગયું છે” “અવૂણુનું વ્રત ક્યારે પૂરું થાય છે ?” એ બાપુજીના પ્રશ્નના જવાબમા દેવદાસે કહ્યું, “હજી દસ દિવસ બાકી છે”

“તો પછી તારાથી લીંચેલું મત કેમ તોડાય? તેના કરતા તો તે તેણે મન ન લીધું હતા તો ઠીક થાત! તારી પ્રતિજ્ઞા નોડવામાં તું બાગીદાર નહિ બનું” દેવદાસે કહ્યું, “તે બદલ તું અવૃણાની મુદ્દત લખાવીશ પણ આજે ખીચડી કઢી ખાવાનું મન થયું છે.”

“નહિ, તે તને નહિ મળે ઝાડી, દમગ, તેવ, ફૂંધ, દરી વગેરે તારે જે બેઠેલું હોય તે લે.”

દેવદાસ બાપુજીનો નિશ્ચય માન્ય થઈ પડ્યા બધા વિદ્યાર્થીઓ પણ શિક્ષાસાથી જંતના હતા કે આનું પરિણામ શું આવશે.

બાપુજી વિચારમાં પડ્યા મૂંઝાયા કે શું કરવું? આ તો મનનાં નબળાઈ અને તેને મારે માયા જરી પોતરી? એમ તો થાય નહિ ત્યારે કરવું શું? તે અકળાયા એકાએક પોતાના ગાલ પર જે તમાચા ચોરી દીધા અને બોલ્યા, “દેવા, તારામાં આ નબળાઈ ક્યાંથી? મારામાંથી તું શીખ્યો?” દેવદાસને માટે આટલું બમ હવે તે એકદમ છાના ગઈ ગયા અને બોલ્યા, “બાપુજી, મને માફ કરો તું બૂલ્યો મારે ખીચડી કઢી નહિ બેઠેલું” એમ કહી બાપુજી ખગી ગયા.

આ પ્રસંગમાંથી બધા વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિજ્ઞાની ગણીરતા સમજ્યા મન કેવું ચચા છે, કેવું નબળું છે, તે શી રીતે આજગી કપર ચઢી ગયે છે અને તેને ગી રીતે તેમ ન ફાવવા જેવું તે બધું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આવા પ્રસંગથી મળતું ખેતીના કામમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે બાપુજી હોય જ કામ કરવામાં દિલ ચોરી ન કરી, એકાએક મનથી કામ કરવું, રજાઝાડની કાળજીથી અને વળી લાગણીથી સારવાર કરવી, એ બાપુજીના કાર્યમાંથી અમે ગીખતો મિ ફેલનબેક જે બાપુજીના મિત્ર હતા તેમને ફજાઝાડ ઉછેરવાનો બહુ રોખ હતો કોઈ વિદ્યાર્થીથી કોઈ ઝાડને આચકો લાગે, તેને કાપ મૂકવામાં એકાળજી કે કડતાવળ થઈ જાય તો મિ ફેલનબેક ટુટ જ કહે, “આવા નિહુર ન થઈએ તેને પણ જીવ છે નાના બાળકને એમ તેના તદુરસ્ત ઉછેર નહિ નસત મૂકવું પડે તો તેમ કરીએ, પણ કાળજીથી અને તેને દુખ ન થાય એવા મદુ બાવથી નસતર ન મૂકીએ તો આપણે વાગણીહીન અને નિહુર કહેવાઈએ” એમ કહી માર્ક છેદ કે કાપ લાગાગી પૂર્વક ગી રીતે મૂકવો તે બતાવે આ દ્વારા વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને તેની સાથે આપણે સબંધ વિદ્યાર્થીઓ શીખતા સામાન્ય ખેતી તો શીખતા અને જાત મહેનતનો જીવનનો મહામૂલો પાડ પણ શીખતા.

મને મધિવાનું દરદ હવે તેણે ત્યાં ગયા પછી તીવ્ર સ્વરૂપે દેખા દીધી અત્યાર મુઠી મે તેની અનેક દવાઓ કરી હતી, પણ મૂળ મૂકીને તે ગયું નહોતું રામ બેણે રામ કાળે, ફિનિકસમાં ગયા પછી અને લૂણવાળો કે અવૃણા ખોરાક હોડી ફગાદાર કપર આવ્યા પછી મારા બધા સાધા રહી ગયા બાપુજીએ

મને હાયમા લીવો ત્રણ માસના સતત લેપચારથી મારું દરદ મૂળથી ગયું એની વિગતવાર હકીકત મેં ‘ગાંધીજીની સાધના’માં આપેલી છે, જેથી આછી લખતો નથી પણ નેમાથી હું દરદીઓની સમૈમ સેવા કરતાં શીખ્યો, દરદીઓની સારવારમાં માયાળુ અને કડક બનતા શીખ્યો. તે શિક્ષણ મારા જીવનમાં ધણા પ્રમંગોએ કામ આવ્યું છે. મારી પ્રેમભરી સારવારનો અનુભવ લઈ સ્વ મદદાવેબાઈ મને કોક કોક વખત મજકમાં ‘વહાલી નર્સ’ કરીને બોલાવના.

આ શિક્ષણની જે અસર મને થઈ તેવી બધાએ વિદ્યાર્થીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે. આશ્રમમાં એક નવીનચંદ્ર કરીને વિદ્યાર્થી હતો. તેના પિતાશ્રી દરબનમાં ખીમાર હતા હું ડગબન ગયેલા ત્યારે તેમને જોવાને ગયો હતો. તેમની નાદુરસ્ત સ્થિતિ, તાવ સાથે ખાંસી, આંત્રુબાંત્રુની અસ્વચ્છતા અને વળી અસ્વચ્છ વાતાવરણ; આ બધું જોઈ જાણીને મેં તેમને આશ્રમ ક્યો કે તેમણે થોડા દિવસ ફિનિક્સ આવવું તેમણે એ સ્વીકાર્યું, પણ સુરક્ષી જણાવી કે સ્ટેશનેથી આશ્રમ અઢી માઈલ દૂર છે ત્યાં શી રીતે જવાશે? ‘તેની બ્યસ્થા થઈ રહેશે’ એવું જણાવીને હું ફિનિક્સ આવ્યો. જે દિવસે પેલા વડીલ આવવાના હતા તે દિવસે સવારે મેં નિશાળિયાઓને કહ્યું કે, “આને નવીનચંદ્રના પિતા આવવાના. તે ખીમાર છે. આપણે તેમને લેવાને જવાનું છે.” સમય થતા દરેક વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા. આશ્રમમાં કોઈ વાહન તો રખાવું ન હતું ખેરાકોનો સામાન વગેરે સ્ટેશનેથી લાવવાનું હોય તે એક હાથગાડીમાં નાખીને વિદ્યાર્થીઓ ખેચી લાવતા. આ ખીમાર જુદાને પણ ગાડીમાં બેસાડીને ટેકરા અને ઢોળાવવાળા અઢી માઈલ વિદ્યાર્થીઓ ખેચી લાવ્યા. મેં જોયું કે તેમનામાં સહેજે આનાકાની નહોતી, ફિલચેરી નહિ, કોવટો મનમાં લમળકો હતો કે અમારા સહાધ્યાથીના વડીલની સેવાનો લાભ મળ્યો.

આવા પ્રસંગોથી વિદ્યાર્થીઓ દિલની એકતા કેળવતા, એવાભાવ કેળવતા, ખીમારની સારવાર શીખતા.

એક દિવસ સવારે ટપાલમાં એક તાર આવ્યો. બાપુજીના એક બાઈ દેશમાં ખીમાર હતા. તેમના મનુના ગોકસમાચાર તે તારમાં હતા. તાર નારા હાથમાં આવ્યો. મેં જિજ્ઞાસાથી વાચીને ટપાલ સાથે તેમને આપ્યો. મને લાગેતું કે બાપુજી તાર વાચીને કમકાજ બધ રાખશે પણ તેમણે તેમ ક્યું નહિ જાણે કંઈ બન્યું જ નથી, એમ સામાન્ય પ્રજ્ઞાવીમાં કાર્યક્રમ ચાલવા દીધો. મેં પણ કોઈને એ સમાચાર કહ્યા નહિ. સાંજે પ્રાર્થના પછી બાપુજી એકાએક ઊંડા વિચારમાં અને લાગણીમાં આવી ગયા. સહોદરના ખેદજનક મૃત્યુથી જે દુઃખ થયેલું તે તેમણે ઠાવ્યું અને જણાવ્યું કે “તે દુઃખ સમાચાર વાચીને મને બારે દુઃખ થયું પણ આપણે

ચાલુ કાર્યક્રમ નિયમિત ચાલવો જોઈએ તેવા દેવુથી મેં કોઈને કહ્યું નહિ ” એમ કહી જીવન અને મૃત્યુ પર તવસ્પર્શી કદ્દમાર કાઢયા.

આ પ્રસંગે બધા વિદ્યાર્થીઓને અઝળ સિદ્ધાંત મળ્યું બ્રાતૃપ્રેમનો અનુભવ થયો, તેની મર્યાદા પણ જોઈ, અને જ્ઞાનપૂર્વક આવા દુષ્કર્મને સમાધી નિત્ય કર્મ કેવી રીતે ચાલુ રાખવું તે પણ શીખવા મળ્યું.

આવા પ્રસંગો ઉપરાંત દરરોજ પ્રાર્થના હોય, પ્રભુભક્તિમા રત થયેલા ભક્તોના અને આત્મામા રમી રહેતા જ્ઞાનીઓના બજનો ગવાતા હોય, ઉત્તમ કથાઓ કહેવાતી હોય, અને સાંધુસતોના જીવનો વંચાતા હોય એમા ધર્મબેદ ન હોય એક દિવસ પ્રાર્થનામા,

“ મને વાંલુ વાંલુ વાંલુ દાદા રામજીનું નામ ”

એ બજન પૂરું થતા રોક રસ્તમજી બોલી બ્રહ્મા, “ એ બજન દાદા હોરમસજીના નામ સાથે બોલોને ! ” બધાએ એ બજન ઉપાડી લીધું,

“ મને વાંલુ વાંલુ વાંલુ દાદા હોરમસજીનું નામ ”

પાછળથી સ્વર્ગસ્થ ઇમામ સાહેબ પણ ‘ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે ’ એ બજનમા ફેરફાર કરી ગાતા હતા કે ‘ મુસ્લિમ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે ’ સાથે જ આવા વાતાવરણથી સર્વધર્મ સમભાવ પ્રાપ્ત થાય અને સાચો ધાર્મિક ભાવ કેળવાય આને આત્માની કેળવણી કહો કે નીતિની કેળવણી કહો કે ધાર્મિક કેળવણી કહો એ કેળવણી ફિનિકસના વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ મળે એ માટે માંધીજી બહુ કાળજી રાખતા.

૧૯. ફિનિકસનો કેળવણીનો પ્રયોગ (ચાલુ)

માંધીજી જેટલી કાળજી આત્મિક કેળવણીને માટે રાખતા તેટલી જ કાળજી શારીરિક કેળવણીને માટે રાખતા ‘ શારીરિક કેળવણી ’ એ રાષ્ટ્રપ્રયોગથી આપણને તુરત કસરતશાળાનો ખ્યાલ આવી જાય છે પણ ફિનિકસમાં કસરત-શાળા હતી નહિ રમતગમતની જગ્યા નિર્ણિત નહોતી કરી ડાંગેરસ, ડાંગવ બાર, મવખમ કે વેટ લિક્વિટંગનાં સાધનો ત્યાં વસાવવામાં નહોતાં આવ્યાં. ત્યાં પાંચ વસ્તુઓ વસાવવામાં આવી હતી કોમળી, પાવડો, પંજેરી, દાતરડું અને ખરપડી બાપુજીની સરહારી નીચે અમે સવારના નાસ્તો કરીને નીકળી પડતા અને સવારના અઢી કલાક ઉત્તમ જાત મહેનતમાં ગાળતા તેમાથી શરીરના બધા અવયવોને કેળવણી મળતી શરીર ખડતલ થતું. પ્રમાદ કે આળસ બાગી જતા જેમ જેમ શરીરના પરમેશ્વરનાં દીપાં પૃથ્વી પર પડતા તેમ તેમ તે માતા

વધારે પ્રસન્ન થતા ખેતી કરતા કરતા આપણી બેકાગજને કારણે દિંસા ન થાય તેની પણ કાળજી રખાતી કોઈ રખતે વીછીને ડબ્બા વાગે તો તુરત દબા સાથે જ રહેતી નાની સરખી ભાથોડીથી ડબ્બાળી જગાએ કાપ મૂકી તેમા પોટાશિયમ પરમેગનેટની બૂકી નાખીને ખાટો બાધીએ એટલે ક્યાં જો કલાકમા વીછીતુ ઝેર ઊતરી નય એક જણને થો સાપ કરડ્યો તેને પણ જરા મોટો કોત કાપ મૂકી પોટાશિયમ પરમેગનેટ વિશેષ પ્રમાણમા મૂકી ખાટો બા થો દી ચણુ સુધીનો પગ તાંને ખાટો ખોદી તેમા દાખ્યો અને પગને માર્ગનો પૂરો લાભ મળે એવી રીતે મારી વાળી દીધી તે માણસને પણ ચાર કલાકમા સાપતુ ઝેર ઊતરી ગયુ આ ઉપાય ત્યા સહીસલામતીથી અજમાવાયો છે આમ કોદાણી પાવડો ફેરવતા ફેરવતા શરીરને તાલીમ મળતી એટલુ જ નહિ, પણ મનને પણ તાલીમ મળતી શરીર ખડતલ થતુ તે સાથે મન પણ ખડતલ થતુ કોદાણી પાવડો કેવી રીતે વાપરીએ તો કામ વધારે થાય, છતાં બહુ શ્રમ નહિ પડે તે પણ શીખવાતુ જ રહ્યું ને ?

પણ આ નતમહેનત ઉપરાંત તેની સાથે બીજુ એક કામ થતુ સવારે વહેલા જાગીને વાચન કર્યું હોય તેની શક્યતા પણ બાપુજીને પુણ્ય આમ વારાકરની વિદ્યાર્થીઓ બાપુજીની સાથે રહે અને શક્ય સમાધાન મેળવે આ વિદ્યાર્થીઓને શરીરની તાલીમ મળતી, હેતુર્વર્મ શ્રમના પરિણામે માનસિક જે શાંતિ મળતી જોઈએ તે મળતી અને તે સાથે તે કાર્યને લગતા અગર સમગ્ર ખેતીને લગતા અન્ય અન્ય વિષયને લગતા અનેક પ્રશ્નોના નિકાલ મળતા ઉપરાંત ત્યારે તે શ્રમને પરિણામે ફળજાડ કે શાકભાજીના છાંડ પર મોર આવે, મરવા આવે, ફૂલ આવે, અને ફળ તથા શાક તૈયાર થાય ત્યારે ક્રમેક્રમે જે આનંદ થાય તેનુ તો વર્ણન શી રીતે થાય ? તે તે ફળ ઉતારીને ભોજનમયે આર્પણી ચાળીમા પીરમાય ત્યારે કેટલો આનંદ મળે થાય ? પાકેલા મુઝે અને મિષ્ટ ફળ ઉતારતા ઉતારતા મોમા મૂકવાનુ મન થઈ નય, છતાં સમયની ભાવનાથી કે સમયની માલગીની મિલકત એમ એકલાથી ન ખનાય, ખાઈએ તો યોગી ગણાય એ ભાવનાથી તે ફળ મીઠા જીવંતીને કોડારમા મૂકી, નાવવા, એ પણ એક કેળવણી હતી આવી રીતે મળેલી શારીરિક કેળવણીથી અમારુ શરીર ખડતલ અને સુદૃઢ થતુ એટલુ જ નહિ, પણ તે સાથે તે શારીરિક કેળવણી સ્વચ્છ મન અને શુદ્ધ બુદ્ધિને પોષક નીવડતી

હવે શા વિદ્યાર્થીઓને છાપખાનામા કામ કરવા જવાનુ હવે બે કલાકનો કાર્યક્રમ હવે વિદ્યાર્થીઓને મુખ્યત્વે અંગ્રેજી બીજા ગોઠવવાનુ કામ હવે દશ વખત વાચન અને એક વખત લખતુ એ સમરણની દૃષ્ટિએ સરખુ છે તેમ જ દશ વખત લખતુ અને એક વખત તેના બીજા ગોઠવવા એ સરખુ છે વાક્યની

રચના તેનું વ્યાખ્યાન તેની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ નર્વના ખ્યાલ ખીખા ગોઠવતા અમે રાખતા તે ઉપરાંત તે વાચકના રહેલા ભાવાર્થનો ખ્યાલ પણ રાખતા જેમ વાચક-રચનાની શુદ્ધિ અશુદ્ધિની સત્ વેળાએ પૂછતા તેમ જ તેની અદર રહેલી વિચારશ્રેણીની સત્તા પણ પૂછીને અમ સંકારહિત થતા આમ વિદ્યાર્થી ખીખા ગોઠવવાના કામ સાથે ભાષાની અને માનસિક કળવણી મેળવી શકતા બધા વિદ્યાર્થીઓના બાઈ ફેવરેસ મીખા ગોઠવવામાં વધુ દોશિયાર દતા તેમજે અથેજ નિરાશના ધારણામાં અભ્યાસ નથી કર્યો, કોઈ વિદ્યાર્થીની કે વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા પાસ કરીને પ્રમાણપત્ર નથી મેળવ્યું હતા તે દાવ દિ'લીનું 'દિ'સ્તાન ટાઇમ્સ' જેવું દિ'નું અગ્રગ્રંથ દેનિક પત્ર ચનાવે છે, અને તેના તત્ત્રી તરીકે તત્ત્રીમ દગમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે, તે તેમજે 'ઇન્ડિયન એડીનીયન'ના ખીખા ગોઠવતા ગોઠવતા જે ભાષાની અને માનસિક તાલીમ મેળવેલી તેના પ્રતાપ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી

ગાંધીજીએ ફિનિક્સ આશ્રમમાં અક્ષરજ્ઞાન માટે દિવસમાં બે વ્યાક રાખેલા ભાષાઓનું શિક્ષણ મેળવવું, તેના સાદિન્યનો પરિચય કરવો, જગતની પ્રજાઓનો ઇતિહાસ જાણવો દેશ પરદેશની ઔગોષ્ઠિક નિયતિ જાણવી એ બધુંયે માણસને જરૂરનું છે કેળવણીમાં તેનું ધનુ સ્થાન છે તે શિખવાડતા તેનું વાદન માનુષ્યામાં હોતું નેઈએ ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને પરદેશી ભાષામાં કંઠી શિક્ષણ આપ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીની માનુષ્યામાં જે પોતાને આવડતી હોય તેા તેઓની સહિ તે સિવાય ખીજ ભાષામાં કંઠી વાતચીત કરી નથી ભાષા, ઇતિહાસ ગણિત વગેરે શીખવવામાં તેમજે જેમ અને તેમ પ્રયત્નકોનો નોંછા ઉપયોગ કર્યો છે તે પોતે માને છે કે શિક્ષકો પોતાની જાણપો ઢાકવા પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે છે શિક્ષક પોતાની જાણપ છુપાવ્યા સિવાય તેને વિદ્યાર્થીઓ પાસે જાહેર કરે અને જેમાં પોતે નિપજાત હોય તે સારી રીતે વિદ્યાર્થીઓને શીખવે તેા વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાનની સારી પ્રાપ્તિ થાય અને સાથે નૈતિક શિક્ષણ પણ મળે

આમ ફિનિક્સમાં કેવી કેળવણી અપાતી હતી તેનું વર્ણન મે આપ્યું તે કેળવણીનો આજે નને જે મહિમા જણાયો છે તેવો હૃતે થખતો નહોતો સમજ્યો કેળવણી લેનારા બધાયે વિદ્યાર્થીઓએ તેનો કેવો લાભ ઉઠાવ્યો એની મને ખબર નથી પણ દેશના કેળવણીકરોમાં વર્ધા યોજનાએ જે વાસ્તવિક વિચાર મૂક્યો છે અને તેથી વર્ધા યોજનાના પ્રસારકોએ તેના જે જે લક્ષણ વર્ણવ્યા છે, તેમજ દેશની કેળવણીમાં અને તેના કક્ષારમાં વર્ધા યોજના વિરલ દિસ્સો આપશે એવી જે અશ રખાય છે, તે બધાના મૂળમાં ફિનિક્સ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને અપાયેલી કેળવણી છે સમાજ જેવા થયા પર રચવો હોય તેવી જાતની કેળવણી સમાજને આપવી જોઈએ મીઠી કરી જોઈતી હોય અને તે મેળવવાને બાવળના

બી સેપીએ તો તેમથી આગે શી રીતે ડગરો ? આજે તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે અને દેશ દેશ વચ્ચે જીવનકલહ ચાલી રહ્યા છે તેણે એક બીજાની કાંધે ચઢી બેસનાની હરીફાઈ માડી છે આ હરીફાઈથી જગત બરમા હિંસાત્મક યુદ્ધો ચાલી રહ્યા છે અત્યારે તો બધી પ્રજાઓ ધુન્નના નરામા ચક્રવૂર છે તે નરો વહેરો મોડો — પાંચ દશ વરસેય ઊતર્યા સિવાય રહેવાનો છે ? તે ડાતરશે ત્યારે બધા દ્વારા કરીને બેસશે આ જીવનકલહમાંથી શી રીતે બચાય ? આ હિંસાત્મક વાતાવરણમાંથી જગતનું શી રીતે રક્ષણ થાય ? તેની તાત્કાલિક સૌને લાગવાની છે જ તે વખતે આ વધાં યોજના સન્નિપાતમાં પડેલા જગતને મહામાત્રાનો ગુણ કરશે અહિંસક સમાજરચના સિવાય જગતને શાંતિ નથી ન્યા મુધી એક બીજાને ખભે ચઢી બેસવાની હૃદયની દાનત વ્યક્તિમાંથી અને અમદ્વિમાંથી નિર્મૂળ નહિ થાય ત્યાં મુધી જગતને શાંતિ અને મુખ નથી મળવાના એ નિર્વિવાદ છે એ મારે સમાજને જેના પાયામાં અહિંસા છે તેવી કેળવણી જોઈએ વર્ષા યોજનાના મૂળમાં જ અહિંસાસ્તિ છે તેમાં અહિંસક સમાજ રચવાની શક્તિ છે તેને અહિંસક સમાજરચના કરવાની યોજના તરીકે ઓળખીએ તો પણ ઓટું નહિ ગણાય આધીજીએ હિંદને એક કીમતી બક્ષિસ તરીકે દેદિયો આપ્યો છે પણ તેમણે જગતને સર્વોત્તમ બક્ષિસ આ વધાં યોજના આપી છે જગતને હિંમા અને અશાન્તિની બનામાંથી છટકુ હોય તો આ વધાં યોજનાને તેના સાચા સ્વરૂપે સ્વીકાર્યા સિવાય છટકો નથી જગત વધાં યોજનાને અપનાવશે તો તે અહિંસક થશે અને અતે સાત્ય, શાન્તિ મુખ શાંતિના દર્શન કરશે આની ધન્ય ક્ષણ સંસારને પ્રાપ્ત થવાનું બાવિના ઉદ્દેશમાં લખાયું હશે તો તેનું મૂળ ફિનિસના જીવનમાં લેખારો આધીજીએ પોતાના અઢી દહન વિદ્યાર્થીઓને જે શિક્ષણથી પોતા તે શિક્ષણથી તે ધન્ય ક્ષણની શત્રુઆત થઈ ગયારો

૧

૨૦. બધાંયના બાપુજી

આમ ફિનિક્સ આશ્રમનું વાતાવરણ જ શિક્ષકમય દગ જે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા તે કાઈ સરખી કોટિના નહોતા ટેલક તો દલકી મોટિના પણ દતા આવા અસરકારી વિદ્યાર્થીઓ મારે આ રામદાસ અને દેવદાસ જેવાઓને રહેવાનું ક્યા રાખો છો ? લવટા એ બમડરો તેમને અલગ રાખો એમ બાપુજીને કહેવામાં આવેલું, ૫૫ બાપુજી બીજે વિચારશીદ કરે ? એ ક્યા રામદાસ અને દેવદાસ એકલાના જ બાપુજી દત ? એ તો બધાંયના બાપુજી દતા

માળાપથી પોતાના છેકરામાં બેઠાવા શી ગીતે રખાય ? એમણે રખટાથી પરખાવી દીધેલું કે એમ ન ? બને

રવિવારના રોજ પ્રેસમાં અને નિશાળમાં રત હોય વિદ્યાર્થીઓ ધણી વખત નાનંદા ધોવ તરફ ફરવા જતા નાનંદા ધોધ ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર છે નાનંદા એ નદી છે તેનો પ્રવાહ સપાળી પરથી એક ઠી જીલ્લામાં પડે છે તેનો મીઠો સળગ ધોધ ૬૦ ફૂટનો છે દુનિયામાં આ ધોધ સળગ ધોધની દૃષ્ટિએ બીજા ન બરનો ગણાય છે જ્યાં ધોધ પડે છે તે જગો વિરાળ અને કુદરતની મૌન્ય સમૃદ્ધિથી ખીલી રહેલી છે ત્યાં નીચે જવાનો પણ રસ્તો છે પાતા ધોધના પાણીની છાં લગભગ સો ફૂટ સુધી જાય છે જ્યાં ધોધ પડે છે ત્યાં તો ટાઈનાથી જવાય જ નહિ સૂરના તીરડા કિરણો તે ધોધની છાં ઉપર પડે ત્યારે રંગ બેરંગી અનેક મેઘધનુષ્યોના દૃશ્ય દેખાય છે આ અદ્ભુત દૃશ્યના સાનિધ્યમાં આવા સાત વાતાવરણમાં કુદરતના કરતારની યાદ કેમ ન આવે ? તેની સાથે એકતાર થવામાં શી નડતર નડે ? બાઈબી પ્રાગટ્યાર્ક ડે, “ સવજબાઈ, જુઓને કેવું સુંદર અને સાત સ્થળ ! અહીં બેસી જઈએ તો બધીયે હુબ્બામાંથી છૂટીએ ! ” ‘ હું ’, એમ એ કઈ સહેલી વાત છે ? અહીં બાહ્ય સાતિ તો મુલ્ય છે પણ આપણ મન તો આપણી સાથે જ રહેવાનું ને ? અહીં બેસીએ, પછી તમારા મનમાં થાય કે ‘ હું પરણ્યો નથી હજી જિંદગી ભોગવી નથી, વાસનાને સ્તેતોપી નથી, અને આ મેં ઉતાવળ કયા મરી ? ’ અને મારા મનમાં થાય કે ‘ ઘેર પત્ની, માળાપ, બાળક એ બધાને રક્ષણતા મૂકીને હું અહીં મ્યા બેઠો ? એ બીચારા મારા વિયોગથી ભૂરતા દરો હજી તો પત્નીને સાન્નિધ્ય આપવાનું છે વિભંગને બહાવવાની ■ એમાંથી પરવારીને બેઠા હોત તો ઠીક થાત ! ’ આમ બે આપણા મનમાં થયા મરે તો આ સાત અને સુંદર સ્થળ આપણને અકારુ લાગે અને આપણને ખાવા ધાય ” કાઈ પણ વિચારવાળા માનવીના હૃદયમાં પ્રેરણા ઉપજાવે એવું આ સ્થળ છે શનિવારે વિદ્યાર્થીઓએ નિર્ણય કર્યો હોય કે આવતી કાને નાનંદા જવું, એટલે સવારે જઈને સાંજે પાઠ આપણ ગંધવાની સામગ્રી, સાધન વગેરે સાથે લઈ જવાનું ત્યાં પહોંચીએ ખીચડી શાક બનાવીએ, હરીએ ફરીએ રમીએ અને સાંજે પાઠ આવીએ

એક રવિવારે સવારે ધનધોર વાદળ ચઢેલા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસે અને અમે નાના મોટા સર્વ નાનંદા ધોધ જવા નીકળ્યા બાપુજી ત્યાં નહોતા આગ્રા શનિવારે નિશ્ચય કર્યો હોય કે આવતી કાલે જવું એટલે વરસાદ બહુ પડે તો હેરાન થઈશું, એવા ડરથી જવાનું માડી વળાય જ નહિ એવી સૂચના કરવામાં જ નળજાઈનું સૂચન ગણાવું પડ્યા રસ્તો સાથે બોલે કાઈ અરામ્મ હોય, નાનો વિદ્યાર્થી યાચ્યો હોય, અગર અન્ય કારણે ચાલી

રાકે તેમ ન હોય, તેને અધવચથી બચકવાનો હોય આવી બધી જવાબદારી સાથે ત્યા ગયા વરસાદ તો વરસ્યો, પણ બહુ નહિ પણ પાછા આવતા અધારું થઈ ગયું બાપુજીને ચિંતા થઈ કે છોકરા હજીયે કેમ ના આવ્યા? એ તો નીકળ્યા મનમાં ચિંતા કે શું થયું હશે? આત્રમથી માર્છલ દૂર અમારો બેટો થઈ ગયો છોકરા તેમને વગી પડ્યા છાટમ અને શાંતિ નામના બે નાના વિદ્યાર્થીઓ હતા, તેમને બાપુએ યાજ્ઞિક વરસાદ તો પડતો જ હતો જમીન લપસણી હતી તે બંને વિદ્યાર્થીઓને વારાફરતી હપાક્યા ‘તમે યાકી ગયા હશો’ એમ કહી વિદ્યાર્થીઓએ ના કહેવા માંડ્યું અને બાપુજીએ બંને ખભા પર હાથોએ બેસાડીને વાતો અને આનંદ કરાવતા ચાલવા માંડ્યું અને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાને શોધવા શુરુ સાદીપનિ રાત્રે જ ગયમા ગયેવા તે પ્રસંગ યાદ આવ્યો.

આ બધું બાપુજીને મન તો પેતાની કેળવણી હતી તે પેતાનો વાસ/ચલાવ કેળવે, પ્રેમભાવ કેળવે, અદ્વિ સાવૃત્તિ કેળવે, નિર્ભયતા કેળવે કોઈ પણ પ્રમગ એ અકળ જવા હતા નહિ એક દિવસ તો એમણે બહુ જોખમકારક રીતે આવો પ્રમગ અપનાવ્યો અધારી રાત હતી પ્રાર્થના પછી રામાચણનું વાચન અને વાતોચીનો પૂરી થતા આશરે સાડા આઠ થઈ ગયા હતા કાર્યક્રમ પૂરો થતા બાઈ દેવદાસ પહેલા બહાર નીકળ્યા બારણા બહાર નીકળતા જ એક મોઢાં સાગે ફૂંકાર ક્યો દેવદાસ સાપને જોઈ રાક્યા નહિ પણ તેનો ફૂંકાર તેમણે સાંભળ્યો તે તુરત પાછા બોરડામાં આવ્યા અને જણાવ્યું કે “બહાર કંઈક છે બત્તી લઈને ચાલો ને?” શ્રી મગનલાલ ગાંધી અને હ બંને ટેબલલેખ લઈને નીકળ્યા રાત્રે બારીકાથી જોતા સાપનો વિસેટો જણાયો તપાસ કરતા મકાનની એક બાજુ પાણીની ટાકી હતી તેની પાછળ એક મોટો સાપ ભરાઈ ગયેનો દેખાયો સાપ પકડવાને માટે અમે દેરામની દોરીના ગાળાવાળી લાડી વાપરતા હતા તેવા બે ગાળા નાખી સાપને પકડ્યો, બેચી કાઢ્યો તે બેની જૂડ મારે કે અમે બંને જણે લાંબીઓ પકડી હતી હતા અમારા હાથને સખત આવડા આવે એટલામાં બાપુજી આવી પહોંચ્યા માપને જોયો, “આ તો બહુ ભારે જનવર છે પણ તમે દોરી બહુ રાખત રાખો નહિ તે હોરાન થશે” એમ જોવી જમને મ્હુ કે “સાપને નીચે મૂકો” જમને વિચાર થયો કે જલદી નાખી આવવાનું કહેવાને બદલે તેને નીચે મૂકવાનું બાપુજીએ કેમ કહ્યું? અમે તો જળવીને સાપને નીચે લાંબો મૂક્યો “દોગી દીલી કરો તેની ડાંચે દોગી બેસી જાય નહિ” અમે તો દોરી સાવ નરમ મરી દીધી એવી નરમ કે સાપને નીકળવા દેવો હોય તો નીચ્છે રાકે પછી બાપુજીએ શું કહ્યું? બાપુજી તે આડ ફૂટ લાંબા માપ પર હાથ ફેગવતા બેઠા અને બોલ્યા “મ્હુ સુદર પ્રાણી!” બાપુજીના હૃદયમાં તે વખતે તે ઝેરી જનવર પ્રાણી કેવો ભાવ પ્રગટ થયો હશે, તે શી રીતે કટી રાકાય? બંને

બાળકના માથા પર તેના બાપુજી સ્નહાળ કાચ ફેરવી બાળકને આશ્વાસન આપના હોય તેમ બાપુજીએ બે ઝણ વખત હાથ ફેરવ્યો પેચે કય કર તોફાની સાથ એકાદ મિનિટ પહેલા પોતાની ઝૂંડાથી અમને ચક્કવતો હતો, તેણે આ હાથનો મીઠો સ્પર્શ અનુભવીને પૂછડી હલાવવા માડી તે ધણુ તે મીઠા સ્પર્શથી લટુ બની ગયો તેનો ડબ મારવાનો સ્વભાવ સીમરી ગયો તેનો રોષ ઠારી ગયો । અને પ્રેમની બૂરછીના ઘેનમા પૂછડી હલાવતો પગ રહ્યો ।

આમ થોડી ધગો પસાડ થઈ અને બાપુજી એકવા “ત્વઓ, તમે બન્ને તેને સભાગીને લોકાનું અને દૂર નાખી આવજો” અમે આપને ઉપાડ્યો એવે પાછો તે તોફાની થયો જાણે તેને તે મીઠા પામમાથી છટકુ નમવું ન હોય અમે તેને પાસેના ઝરામા ધીમે રહીને મૂક્યો તે ચાલે ગયો

બાપુજીના આવા હુરેફ વર્તનમા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના પાઠો શીખવાના મળતા અને તે સાથે બાપુજી પોતાની ભાવના ધણુ ઝેળવતા

૨૧. મારી ગડમથલ

વેપારવ યો છાત્ર ૯ દિનિ સમા ભેગયો તેમા દેશમેવાની બાનના કરતા આત્મશુદ્ધિની ભાવના વિગેષ હતી આત્મશુદ્ધિ થાય તો દેશમેવા થવાની જ છે નીતિ, સદ્ગુણ અને હૃદયની પવિત્રતા સિવાય દેશસેવા નથી થઈ શકતી, એવું મને મારા શિક્ષકે શિખવાડેવું અને તે મારા હૃદયમા વસી રહેવું, એવે દિનિમ્મસમા રહ્યા પછી મારે તેવો પ્રયત્ન આવું હતો ધણુ તે પ્રયત્નમા ભેઈએ તેટલી ધમશ — તીવ્રતા નહોતી મારા જીવનમા મારી ગતિ મદ જ આવી છે એવું દુખ મને હમેશા રહ્યું છે ધણુ મારી બીજી એક ભારે ખામી જેને વિષે મને સહેજે ભાન નહિ તે મને પાઠગથી જણાઈ બાપુજીએ શરૂઆતમા મારા પિતાશ્રીને ઠીક ઠીક પત્રો મારે વિષે લખેલા ધણુ મારો અનુભવ મેગવીને ચિંતા કરતા મારા પિતાશ્રીને આશ્વાસન આપતો એ પત્ર તેમણે લખેતો, તે પત્ર સને ૧૯૦૦મા તૃતા પત્રો ભેતા હાથમા આવ્યો તે વાચીને હું ચમક્યો તેમજે લખેવું કે “રાવજીમાઈ વિષે તમારે ચિંતા કરના જેવું નથી તે તમારાથી બહુ દૂર નહિ ન્યય તેમને પાછું વાલીને જોવાની ટેવ ટ ઇટકે તેમની જેમની ભાવના છે તપ્ત આગલ ધપડો નહિ ” એ વાચી હું તો વિચારમા પડ્યો એ વાત મારી હોય તો હું મારા પ્રવાસમા આગળ ન જ ધપી શકું મને તે વખતે એક વાત યાદ આવી ખેડૂતો બળદ વેચાનો રાખે તે પહેલા તેને નાણી જુએ છે ગાડે ભેડીને બની શકે તેટલા વધારે માણસો ચડી બેસે છે ધણુ તેની ચાવ જુએ છે ચાવતા જે બગદની

દૃષ્ટિ આગળ ધર્યા કરતી હોય તે બંનેને અસક્તિને લીધે ધીમે ધીમે જતા હોય છતાં તેને પસંદ કરે છે જે બગદ ઉતાવળો નાસતા છતાં જેની દૃષ્ટિ — આખા પાઠગ જ જોયા કરતી હોય તેનાથી રમ્પો કપાય જ નહિ તે પ્રસંગ મળ્યે પાઠો પડે તે જોડત ખરોતે એટલે એ દશાત તુરત જ મારા ખ્યાલમાં આવે બાપુજીને પણ તે પદ વિષે મેં રૂબરૂ પૂછેલું અને ત્યારે આપે મને મારા દોષ વિષે કેમ કોઈ જિવસ ચેતવ્યો નહિ આપે મને ચેતવ્યો હતો તો હું તેને ટાળવા પ્રયત્ન કરત ને? આમ બોલી તેમની સાથે મેં કળિયો પણ કર્યો હતો પણ ત્યાર પછી મહત્તામાં સહેજ ઘટાડો થયો નિર્ણય પ્રમાણે વર્તવાને હું વધુ મક્કમ બન્યો.

પણ કિનિક્સમાં મારી એ નબળાઈ મારા ખ્યાલમાં જ નહોતી આવી માનસિક શક્ત્યર્થી સાચવવાની દૃષ્ટિએ હું સચમ પાછો અત્રાહાર ત્યજી દેવાહાર કરું પ્રાર્થના કરું છતાં

इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नाविमर्षमिति ॥

જે વાતનો વિચાર ન કરવાનું કરું તેના વિચાર આવ્યા કરે જીવનમાં સારા માઠા પ્રસંગો બની ગયા હોય તે પાછા તાત્કાલિક યાદ બૂતકાગને કોઈ માઠો પ્રસંગ સ્મરણમાં આવી જાય અને મન તેના પર ધ્રુમણ કર્યા કરે હું શુરસો કરું મનને શી રીતે શિક્ષા કરું? હાથમાં આવે તો કચ્છ નાખવાનું મન થાય પણ તે દગાખોર મારામાં એવી ધૂપી ગીતે બળી ગયેલું કે એકાગ્રી રાકાય જ નહિ આવી ગડમથલમાં હું હંમેશા રથા કરતો હતો.

‘ત્યાગ ન ટકે’ વૈરાગ્ય વિના કંઈકે કંઈકે ઉપાય છે’ એ અનભવસિદ્ધ સત્ય મારે વિષે પણ સત્ય જ કરે મારા હૃદયમાં વીતરાગતા ન હોય તો ઇન્દ્રિયોના લોગ ત્યજવા છતાં રસ તો રહે જ અને તે રમ ઇન્દ્રિયોને પ્રસંગ મળ્યે આપણને પણ બનાવે જ આથી એક દિવસ તો હું અકાગ્યો બાપુજી કેપટાડનમાં હતા મેં તેમને મારી સ્થિતિનું પ્રમાણિક્ષ વર્ણન આપ્યું અને મારા હૃદયની અકાગમણ કાઢી આ બધી બાબતો વિષે બાપુજીએ એક લાંબો પત્ર મને લખ્યો તે હું નીચે આપું છું

બાઈશ્રી ૫ રાવજીભાઈ

તમારો મગગ વાન્યો ને ફરી વાન્યો ગ કરાચારે એક પ્રેરક મ્હો છે તેમાં એવું છે કે સમુદ્રને કિનારે ખેંચી ધાતની સળી ઉપર પહોંતી બિંદુ મૂકી સમુદ્ર ઉપેચતા ગાણુરને જોઈલી ધીરજ અને વજનની જરૂર જોઈએ જોઈલી ધીરજ અને મમત મનને મારવામાં એટલે મોક્ષ સાધવામાં જોઈએ તમે ઉતાવળા થઈ ગયા લાગો છો! મ લૂનો લય મેં બહુ વિચાર્યું છે તો પણ મારોય નથી ગયો છતાં આધારી નથી થતો પ્રયત્નવાન રહું છું તે કોઈક દિવસે મુક્ત થઈશ જ પ્રયત્ન કરવાનો એક પણ લાગ ન છોડશો! એ આપણું કર્તવ્ય છે પરિણામ લાવવું

કે ઇચ્છતુ એ પ્રભુ આધીન છે પછી પચાત શાને? માતા બાગકને ધવરાવતા પરિણામનો વિચાર નથી પડતી તેનું પરિણામ તો આરે જ છે મણમય ટાંગવા — મનોવિકાર નસાડના પ્રયત્ન કરી પ્રકુચિત રહો એટલે જગે નહિ તો વાદરાતો વિચાર ન કરવાના વિચાર કરતા નાસ્તો વિચારમાં આવ્યા જ કર્યો એવું યશે આપો પાપરોનિમાથી જન્મ્યા પાપક્રમથી દેહાધીન થયા તે બધો મળ તમે એક પગમાં કેમ ધોઈ શક્યા?

‘સૂતર આરે તેમ તુ રહે

જેમ તેમ પગને હુગ્નિને વહે

એ જોધ અખા ભગતે કર્યા છે તુનસી ભગ્ન મહે છે કે સકટ હોય વા ન હોય પણ શમનમાં જયો એમ્લે સવાઈ સિદ્ધ આપણે તો એ જ અર્થ સિદ્ધ કરવાનો છે એટલે તે જય જપ્યા જ કરજો ગમ ઘ્યા તે મનની સાથે નિશ્ચય કરી લેવો તે શમ નિરજન છે નિરાકાર છે રાક્ષસી વૃત્તિઓના સમૂહરૂપી રાવણનો દૈવીવૃત્તિઓ રૂપી અનેક પ્રકારના રાક્ષો વડે સહાર કરનાર છે તે પ્રાબલ્ય મટિ બાર વરસની તપશ્ચર્યા કરનાર છે ઉવટમાં શરીરને કે મનને એક ફાણુભર પણ નવરા ન રહેવા દેવા હસાહપૂર્વક બન્નેને તમે લાડવા એમ્લે તમારી કપાધિ માત્ર ટળગે બાકી તો પ્રભુ ઉપર તો બરોસો રાખવો મારી ઉપર બરોસો રાખવો એ ફાફા છે એ જાના ભરોસા ઉપરનું મ્યાં પછી મમ આવશે

હુમ્લ પવિત્ર હોય તો વિકારહન્દ્રિયને વિકાર પામવાપણુ રહે નહિ પમુ હુદય એમ્લે શું? તે જ્યારે પવિત્ર માનવ? હુદય એ જ આત્મા છે અથવા તો આત્માનું સ્થાન છે જેમા પવિત્રતા માનો એમ્લે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયુ ને તેની હયાતીમા હન્દ્રિયવિકાર મભરે જ નહિ પણ સાધારણ માન્યતા જોરી છે કે જ્યારે આપણે હુદયને પવિત્ર કરવા મથીએ છીએ ત્યારે તે પવિત્ર થયુ ગમીએ છીએ તમારી ઉપર મારી પ્રેમવૃત્તિ છે, તેનો અર્થ માન એમ્લે જ કે તેવી વૃત્તિ રાખવા હુ પ્રયત્નવાન છુ ને અખડ પ્રેમવૃત્તિ હોય તો હુ જ્ઞાની થગો તે તો નથી જોતા પ્રત્યે મારો ખરો પ્રેમ હોય, તે મારા હેતુનો કે જોલનો અનર્થ ન કરે તે મારી ઉપર તિરસ્કાર પણ ન જ કરે એમ્લે આમાથી આ સિદ્ધ થયુ કે, જ્યારે આપણને માણસ સત્તુ ગણે છે, ત્યારે દોષ પ્રથમ તો આપણે છે આ ગોરાજોના આપણા પ્રસન્નને પણ લાગુ પડે છે માત્ર મર્વાંશે હુદયની પવિત્રતા એ છેવડની રિયતિ છે દરમિયાન જેમ આપણે પવિત્રતામા રૂડીએ તેમ વિકારો શમે વિકાર હન્દ્રિયગા રહી જ નથી

મન એ મનુષ્યાણાં કારણં વયમોક્ષયો ।

હન્દ્રિયો એ મનોવિકારને પ્રદર્શિત થવાના સ્થાન છે તે વડે આપણે મનોવિકારને ઓળખીએ છીએ

એટલે ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરવાથી મનોવિકાર જતા નથી પાવૈયા લોકો વિકાગ્રથી ભરપૂર જોવામાં આવે છે જન્મે નપુસક પુરુષમાં એવા બધા વિકારો હોય છે કે તેઓ ઘણા અકાર્ય કરતા જોવામાં આવ્યા છે માગી મધ સક્તિ મદ છે, છતાં મુવાસ સેવાનું મન થાય છે, અને જ્યારે કાંઈ ગુપ્ત મ વગેરેની વાસની વાત કરે છે ત્યારે મન ગરેડાની માફક તે તરફ દોરવાઈ જાય છે ને બજાતકારે તેની ઉપર કાચ મેળની રામય કે જ્યારે મન ઉપર કાચ ન રહે છતાં નિચારગ્રેણી તીવ્ર હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયછેદન કરતાં માણસો માનજ્યા છે તેવે વખતે એ કર્તાવ્ય હોય એમ સંભરે છે માટે મન ચલિત થયું ને મારી બહન ઉપર કુદૃષ્ટિ કરું મને કામ બાગે છે, પણ હું કેવળ મૂઠ નથી બની ગયો તે વેળાએ જો બીજે ઉપાય ન હોય તો ઇન્દ્રિયછેદન કરી નાખવું એ પવિત્ર કાર્ય છે. એમ વાગે છે આજ ધીમેધીમે ચક્રનાર પુરુષને નથી બનવું જોને તીવ્ર વૈરાગ્ય આવ્યો હોય પણ જેનું બૂત વર્તન ઠીક ન હોય તેને બની આવે ખરું વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય અને ઇન્દ્રિય ન ચક્રે તેને માટે તાત્કાલિક ઉપાય (ઈલાજ) મામલો એ વધ્યાપુત્રને ઇચ્છના જેવું છે તે મામલો ધની જ ધીજીથી થાય જાદુઈ આગો જેમ માત્ર જોવાનો જ હોય છે તેમ તાત્કાલિક થયેથી મન શુદ્ધિ વિષે મમજીવું હા, એટલું બને છે મન પવિત્ર થવા તૈયાર થયેલું હોય છે, માત્ર સતસમાગમરૂપ પારસમણિ મોડે છે તે મજા પોતાની પવિત્રતાનું એકાએક દર્શન કરે છે ને અપવિત્રતા એ સ્વપ્નવત્ જણાય છે આ કઈ તાત્કાલિક થયું મણાય નહિ પણ સાધારણ ઇલાજ ને તે દેહમાં દૂકો ને તેટલે દુઃખે તાત્કાલિક તે આ છે

એકાત્સેનન, સાસ ગરોધન, સત્કીર્તન, સત્વાચન, નિરતર રાગીરમયન, અવ્યહાર, કૃષ્ણહાર, અપનિદ્રા, ભોગવિસાસત્યાગ, આટલું જો કરી શકે તેને મનોરાજ્ય હિમામયકની જેમ પ્રેમ થાય તેટલું કરવું અને બીજાનું ધ્યાન ધરવું જ્યારે જ્યારે મનોવિકાર થાય ત્યારે ત્યારે ઉપવાસાદિ મનો પળવા

બાપુના અશીર્વાદ”

૨૨. ‘મારી ચિંતા’

દ્વિનિમ્બા દાખા ૧ થયા પછીની સત્યાગ્રહની ઉચ્ચી લડતની દરમિયાન એ ‘માધીજીની સાત્તા’માં કાઈક લખી છે તેથી તેમાં ઉમેરો કરવા હું ઇચ્છતો નથી અહીં તેનો અવકાશ થતો નથી સત્ય મંડળી લડત ત્રણ માસ ચાલી તે દરમિયાન દિલ ઉશ્કેરે એવા બતાવેલ જાણ્યા, રજરમનો ગમાઈ, રાજકીય કુનેહો વપરાઈ, દિલી પ્રજાની રાક્ષિની કસોટી થઈ, અતે જીવ થઈ, અને દિલની ઇજ્જત સચવાઈ

નાતાલના મુક્ત ગિરમીટિયા હિંદી ઉપર ઝલુ પાકે ડોનો કરે દત્તો તે નાનું થયો તેનો ઉત્સવ હિંદી કોમે માણ્યો નાતાલના ઉત્તર વિભાગના વેડલમ મથકે ત્યાના હિંદીઓએ એક મોટો મેળાવડો યોજ્યો ત્યા એક મંદિરનું નવું મકાન બંધાવ્યું હતું તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પણ કરવાની હતી આ પ્રસંગે ગાંધીજીને આમ ત્રણ આપવાનો તેમણે મંત્રણ કર્યો, અને મંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પણ તેમને હસ્તે કરાવવાનું કરાવ્યું વેડલમનું પ્રતિનિધિમંડળ કિનિમ્સ આગ્યું વેડલમ ત્યાથી અગિયારેક માઈલ યાત્રા ગાંધીજીએ આમ ત્રણ સ્વીકાર્યું પ્રતિનિધિમંડળે બંધાયે કિનિમ્સવાસીઓને આમ ઝલુ આપ્યું

“શું તમારે બંધાઓને લઈ જવા છે? એમ તો ન બને અહીંનું કામ અટકી પડે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આવરો પણ તમે તેમને ગી ગીતે લઈ જવા છો?” ગાંધીજીએ પામેો નાખ્યો

મુખ્ય ગૃહસ્થે કહ્યું “અહીંથી સ્ટેશન સુધી તો ગી ગોઠવણ કરી રાખીએ? પણ સ્ટેશનથી રેલ ગાડી છે ને?”

“એટલે બંધાનું રેલભાડુ તમે ભરશો?” ગાંધીજીએ પૂછ્યું

“જરૂર, એમાં રામ શી? અમારી પાસે સાડું બડોળ છે”

ગાંધીજી હસતે મુખે જોડ્યા, “બંને ત્યારે બંધાનું રેલભાડુ આપજો પણ હું તમને કહી દઉં કે અમે રેલભાડુ લઈશું છતાં બંધા ચાલીને આવીશું ભાડાની બચત સરકાર ખાતે રહેશે” એમ જોડી ગાંધીજીએ મુખ હાસ્ય કર્યું

એટલામાં પેલા ભાઈ જોડ્યા, “પણ ભાઈ તેમાં એક મુશ્કેલી છે આપ બંધા સ્ટેશને આવો અને અમારે આપ બંધાનું સ્વાગત સ્ટેશને કરવું એવી વ્યવસ્થા અમે કરી છે અને ત્યાંથી બંધાએ સાથે મંડપે જવાનું છે, તેનું શું થશે?”

એનો ઉકેલ એવો આપ્યો કે અમારે બંધાએ સાથે કિનિમ્સથી પગપાળા નીકળવું વેડલમ સ્ટેશનની પહેલાના સ્ટેશનથી ગાંધીજી ગાડીમાં વેડલમ નજર અમે બંધા પગપાળા ત્યા જઈએ

તે દિવસે અમે બંધા કિનિમ્સથી નીકળ્યા સુદર લીલીછમ ટેકરીઓ વટાવતા, શીતળ નિર્મળ ઝરણા ઓળંગતા, ગાઉના ગાંઠે વિશાળ રોરડીના વાઢમાં થઈને વાતચીતમાં રસ્તો કાપતા અમે વેડલમ સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યા ગાંધીજી પહેલા સ્ટેશને થોભી ગયેલા ત્યાંથી ટ્રેનમાં આવી પહોંચ્યા સ્વાગત થયું મંડપે ગયા નજી હિંદુસ્તાનના કોઈ તીર્થયાત્રાના સ્થળે મેળો ન ભરાયો હોય તેવો દેખાવ હતો હિંદુસ્તાની, કલકત્તિયા, મદ્રાસી અને મુબઈગરા, હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી, બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરુષ બંધાનો મેળો હતો મંડપ બસરક બસરકો જોઈને તેમણે જોઈને કે કોઈ જગર અને આનંદુઆનંદના છાપરા ઉપર પણ માણસોની ઠંડ ગાંધીજીને હસ્તે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની ઉદ્ઘાટન

ક્રિયા થઈ મંદિરસમિતિ તરફથી ગાંધીજીને ચાહીના તાળાફૂંચી અને ચાહીથી મટેલા પૂકાવાણુ શ્રી ગીતાજીનું પુસ્તક બેઠા આપવામાં આવ્યું.

પછી તો ગાંધીજીને પ્રત્યન કરવાનું આવ્યું તેમણે તે પ્રસંગે જે પ્રવચન કર્યું તેનો કેટલોક ભાગ તો હજી પણ મારા કાનના પડા પર અચ્છાદ્ય છે.

“આના મંદિરના મકાનની ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરવાનું કોઈ સ્થળે સ્વીકારતો નથી પણ તમારા પ્રેમને વશ થઈ તેમ કરવાનું મેં બહુ જ આનાકાનીભેર સ્વીકાર્યું છે મેં જોયું છે કે આપણા ધર્મમંદિરો મોટે ભાગે અનાચારનો અખાડો થઈ પડે છે ધર્મને નામે આપણા મંદિરોમાં ઢોંગ અને ધર્તિંગ પોષાયા છે છતાં અહીંની મંદિરસમિતિના સભ્યોને હું ઓળખું છું તેમના પર મને વિશ્વાસ છે કે તે આ પવિત્ર ધામને સહેજ પણ અપવિત્ર નહિ થવા દે એવી ખાતરીથી મેં આ મંદિરની ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરી છે અને જ્યારે હું સાબળીરા કે આ ધર્મસ્થળે પણ અનાચારનો અખાડો બની ગયું છે ત્યારે મારા હું ખોનો પાર નહિ રહે અને મારે તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે મારી એ ચિંતા તમે ઠાળજો.

વળી બીજી ચિંતા પણ મને થઈ પડી છે તમે મારા ભારોભાર વખાણુ કર્યા એ સાબળીને તો હું સમસમી રહ્યો છું શું કરું? શાસ્ત્રની આજ્ઞા તો એવી છે કે તારા વખાણુ સાબળે ત્યારથી વસાવી છૂટકો ન ભગવાય તેમ હોય તો કાનમાં વૂમડા ધાવી દેજો અને તે પણ ના થાય તેમ હોય તો વ તારી તે પ્રશ્ન સાને કૃષ્ણાર્પણ કરજો વ કૃષ્ણજી ન બનીરા તારા જે કર્મ કે ગુણને માટે તારી પ્રશ્ન સા થતી હોય તે કર્મ, અને તે ગુણ ભગવાનના છે, તેમાં તારું કાંઈ નથી માટે તેથી કુનાઈ નહિ જતા તેના નખાણુ પણ ભગવાનના છે એમ સમજી નમ્રતાથી તે સર્વ કૃષ્ણાર્પણ કરજો હું તેમ કરતા ગીખ્યો છું તેથી તમે મારા કામના અને મારા ગુણ કે શક્તિના જે વખાણુ કર્યા તે સર્વ પ્રશ્નને અર્પણ કરુ છું.

હવે મારી ત્રીજી ચિંતા એ છે કે તમે મને ચાહીના તાળાફૂંચી અને ચાહીથી મટેલી શ્રી ગીતાજી અર્પણ કર્યા છે એમ કરી તમે મારી ચિંતામાં વધારો કર્યો છે હું તેને કયા મૂકીશ? જોને મારું કહી શકું તેડું મારી પાસે થઈ નથી કે ધરમાં તિજોરી નથી તેડું ધર થાય તેડું હું ઇચ્છતો પણ નથી તો મારા જેવા ધરખાર ચિનાનાને આવી વસ્તુઓ તો પીડાકારક થઈ પડે આ ગીતાજી તો અનાસક્તિ ગીખવે છે તેને તમે ચાહીથી મટાડીને મને આસક્તિમાં નાખ્યો છે ગીતાજીના શિક્ષણ પ્રમાણે મારે અનાસક્તિ થવું હોય તો તેને મારી પાસે રાખી તેમાંથી અનાસક્તિ શીખવી જોઈએ પણ તમે મને આપેલી આ ગીતાજીને હું મારી પાસે નહિ રાખી શકું, કારણ કે તે કોઈ લઈ ન જાય તેવી કાળજી મારે રાખવી જ રહી એ મને અનાસક્તિ નહિ શીખવડે એ ચિંતા પણ મને થઈ રહી છે અગત્ય તમે તો મને પ્રેમપ્રસાથી બાંધીને ચિંતામાં નાખ્યો પણ હું તો હવે પાવરવો

યયો હુ તેનો રસતો ફગી લઈશ તમે તો મારા પ્રયેના પ્રેમથી આ બધું ક્યું
એટલે હું તમારો આભાર માનીશ

હવેનું પ્રવચન સાતળી, હવેનો ભાઈબહેનો નાથ જમાયુ જમીને એમે
રાત્રી પડતા પાઝ ફિનિશ્ન પડેયો ગયા

૨૩. માતૃસ્નેહ

મને ચાર માથ વરમનો મૂછીને માન પિતાજી નાતાવ ગયેલા તેમની
ગેરહાજરીમા સાસુ સસરા અને દિયેર નાપુદોથી બર્ષા રાધુકા ઉદ્દંબમા મારા
માતૃશ્રીની રિયતિ કેરી હશે તેનો ખ્યાવ તો જેને અનુભવ હોય તેને આવે
મારા સિવાય તેમને અન્ય કોઈ આશ્વાસન નડોત અને ચારમાથ વરમનો હુ
તેમને શું આશ્વાસન આપવાનો હતો ? તેમને મન જેમા ગયું તેમા હુ હતો મારે
માતૃવ્યા ભાઈબહેન નહિ જેને જેવો તેવો એ મને જોઈને પોતાનું રિલ
હારે મારા માથા પર વાતસલ્યતર્યો હાથ ફેરવી આનંદ મેગને અને મારા જાવા
મટે પ્રભુપ્રાર્થના કરે પ્રેમ અને ભક્તિમર્થા હૃદયથી મારું હૃદય પાલુ પોપાય
તેના બોલમા જ તેના સંગ, નમ્ર અને માયાળુ અભાવનો પડેયો પડે તેની
હુ ફાળી ગોઠમા માથુ મૂકવાની શી મઝા ? શી મીકારા ? વડીલ પુરુષોની તો તેમને
લાજ કાઢવાની હોય અને વડીલ સ્ત્રીઓના દેખતા માતાની ગોઠનો લહાવો લેવા
જતા તેમની મર્યાદા લોપાય ? એટલે જ્યારે જ્યારે તે ગોઠનો લહાવો લેવાનો સુયોગ
મને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્યારે ચૂક નહિ એ માતાના સ્નેહનું મને બારે અવવ બન
હવે તે ઠેક સુધી રહુ હુ પરદેશ ગયો ત્યારે મને કોઈનો વિયોગ સાલતો હોય
તો તે માતાનો તેની માત્ર આવતા હુ ગમગમે થઈ જતો ખરેખર હુ વેવલો
માતૃભક્ત હતો હતું પણ હુ

વેપાર છોડી હુ ફિનિશ્નમા જોડાયો ત્યારે તો તેમને બધું સૂઝ ન પડી
હુ વેપારી બનુ કે ખેડૂત બનુ કે સેવક બનુ તેની તેમને બધું પચાત નહોતી
પણ મને ગુમાવો એ તેમને મટે અસહ્ય હવે એમને વિશ્વાસ હતો કે બધું
પાળે પડમા પડી હુ દેશ પાછો આવીશ પણ સત્યામહની લડત પૂરી થયા બાદ
મારા ફિનિશ્ન રહેવાના નિર્ણયની તેમને ખબર પડી ત્યારે તેમને હુ ખ યયુ
એમને એમ વસી ગયુ કે ગાંધીજી અને બીજા દેશ આરે અને હું ત્યા જ રહી
નહુ, એનો અર્થ એ કે મારે ત્યા વાળી મુદત રહેવાનું થશે બીજી બાલુ તેમના
શરીરમા રોજ ૧૧ લાગુ પડેયો તે રોજ જીવેલું હતો એટલે તે વધારે વિહ્વળ
બન્યા એમને ખાતરી થયેલી કે હુ પાછો દેશ નહિ આયુ સસાર ત્યાગીશ રાને

પરમ થેજ જીવન વ્યતીત કરીમ પૂ એમને કયા ખબર કે મારું એ સદ્ભાવ્ય નહોતું । એમણે વસોપાત કરવા માડ્યો શુઝાતી સાત વાતણ સુધી ભણેના હતા એટલે પત્ર તો સારી રીતે લખી જાણતા હતા તેથી તેમણે છેન્ટે હુન્યની બધી લાગણી કાનવીને એક પત્ર મને લખ્યો એ પત્રે મારું હૃદય હૃથમચાળ્યું હું રિહ્નવ બન્યો નિવશ બન્યો વારવાર પત્ર વાચુ માતાના ગેમને યાદ કરુ અને આખગાથી આસુની ધારા વહી જાય આમ બે ફિવરો દુસ્વચ્ચ પડે પૂ બાપુજી સમાધાનીને અગે કેષગકન હતા તે મને સવાડ આપે અને આશિષ આપે તો મારે દેશ આવડુ એવો નિર્ણય મે કર્યો । મે બાપુજીને મારી સ્થિતિ વર્ણવી આવેલો પત્ર પણ મોકલી આપ્યો અને તેમની સલાહ મારી લાગણીની આ આધીમાથી બાપુજીએ મને બચાવ્યો તેમના વગતા જવાબે મારો ઉદ્દેગ દૂર કર્યો તે પત્ર નીચે આપુ હુ

“ભાઈશ્રી પ રાવજીભાઈ

તમારો કાગળ આજે એમનો માડો મળ્યો કે આજની ટપાલમા તમને કાગળ ન લખી શકું ને તાર પણ ન પડોચાડી શકું તાર તો હરે મોમવારે જ કરીશ

જ્યા માતાના પ્રેમની વાત છે જ્યા પુત્રની વત્સલતાનો સવાન છે, ત્યા પ્રાહિત માણસે મતાહ આપવી એ ધર્મમ કટ છે છતા મારે સનાહ આપ્યે જ છટકો । તમારા પિતાશ્રીના મગજ ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર તમે આવ્યા તે વખતે તમારા માતૃશ્રીના હૃદયારોનો ખ્યાન આપણે બાવી સમ્યા હતા તેમનો કાગળ આવવાથી નવી વાત દાખવ થતી નથી પણ નવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે ને પ્રેમભાવે આશ્વાનિક રીતે તમારા હૃદયમા પ્રધાનપદ મેળવ્યું છે હરે જો તમે નિર્મોહી થઈ નિર્ણય કરી શકો તો તમારો પ્રેમ નિર્મળ અને નિવ્ય સ્વરૂપ લઈ શકે છે તમારો પ્રેમ તમે આખા જગતને આપી શકો છો એટલે તેમ મરવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો એ જ માતૃભક્તિ તો ઉદ્દેશ છે બીજી ભક્તિ તે સ્થૂળ લૌકિક અને માત્ર દેહ પ્રયે છે એમાથી મુક્ત થનાના પડે તમે બહુ વેળા ગાઓ છો ‘આ સ સાર અસાર વિનારી ગાઈને તેનો અતરવનિ વિગારી જાને’ જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ’ નો રોા ધ્વનિ છે ? ફિનિશ્સની અને બીજી રહેણીમા એ તકાવત છે કે આપણે જે વિષે વાચીએ છીએ તેને આપણામા દટાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તમારા હિંદુસ્તાન જવાની અસર ક્ષણિક છે પદર કે પાચ દિવસને અંતે તો રોનાતુ જ છે ત્યાર પછી તો નિયો । જ છે

વળી આપણે એની જિંદગી ભોગવવા ઇચ્છીએ છીએ કે આપણી પાસે એક પાઈ પણ ન રહે એવા ગરીબ માણસ આવે વખતે શું મરે તે વિચારવો

તમારા માતાપિતાના દર્શન કરવાની બાવના સદાય રહે એ ઉત્તમ છે તે હૃદયારને હાલ દખાની તમારુ જીવન વિશેષ વીતરાગી બનાવણુ એ તમારુ કતબ

છે તમારુ ચારિત્ર ઘેડવાને મારુ જ તમે દેશવટો બોનવો છો. આ સ્થિતિ તમારે વનવાસની છે તેમા જ તમે તમારા માતૃપિતાને ગોભાવગો તમે સ્વચ્છ નથી કરી શકતા પણ દિવસે દિવસે આત્મોત્તરિ ધરા, દિવસે દિવસે મયમી થાઓ એટલે હાલ તમે દેરા જવાની ફરજમાથી મુક્ત છો.

આ વિચારો કરવામા પ્રેનની સ્થિતિનો જરાયે વિચાર નથી કર્યો તમારી આત્મોત્તરિ ગામા છે એ જ વિચારીને ને મલાદ આપી છે.

છતા ને લૌકિક માતૃભક્તિ તમને દેશ તરફ ખેંચે ને તમે અહી રહેવાથી શાતચિત્ત ન થઈ શકો તો તમારે મુખેથી જલુ મારુ લખતુ લવાહરપે મમજી તમે સ્વતંત્ર રીતે નિર્ભય કપર આવજો, ને તે પ્રમાણે કરજો.

વિ બાપુના આશીર્વાદ :

૨૪. સ્થગિત જીવન

બાપુજીના પત્રથી મને ઠીક શાંતિ વળી મારા માતૃશ્રીને પણ શાન્તિ મળે એવો આશાભર્યો પત્ર મે તેમને વખ્યો હું પાછો મારે કામે વળગ્યો.

મત્યામહની લડતનો અત આઠયો સરકાર માથે સમાધાની કરી બાપુજી કેપટાકિનથી ફિનિક્સ આવ્યા સમાધાનીમા સરકારે આપણા બધા મુદ્દા સ્વીકારી લીધા તે પરથી મત્યામહનો સ પૂર્ણ વિજય થયો વળી આ વિજયની સાથે સામા પક્ષનો દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓનો અને સરકારનો સદ્ભાવ પણ હતો. વાતાવચ્છ પણ મીઠું અને શુદ્ધ થયુ આમ મર્વ રીતે સતોષ પામીને બાપુજીએ હિંદ તરફ પોતાની દષ્ટિ કરી એકવીસ વરસની આરાધના પછી તપથી મળેલી સિદ્ધિને માતૃભક્તિને ચરણે અર્પવાને તેમણે અહીં આવવાની તૈયારી કરી પણ શ્રીમાન્ ગોખલેજી ઇચ્છત હતા તેમની વળિયત સાગી નહોતી તેમના તરફથી સૂચના આવી કે ઇચ્છત આવી, તેમને મળીને પછી દેશ જતુ એટલે શ્રી મગન લાલ ગાધીની સરકારી નીચે આશરે ૩૦ ફિનિક્સવાસીઓની મદદીને હિંદુસ્તાન તરફ મોકલીને બાપુજી ઇચ્છત ગયા.

પંચ ફિનિક્સનું ઉલાગિયુ નહેણ કરનાનું 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' પત્ર ચાલુ રાખવાનું જ હવે તેમ જ થયેના સમાધાનનો અમલ સ પૂર્ણ રીતે થાય તે પણ જોવાનું હવે એટલે શ્રી વેગ્ટ અને અન્ય કાર્યકરો ત્યા ને સ્થાયી હતા તેમને મદદનાર તરીકે શ્રી હમામ સાહેબ, શ્રી પ્રાગજી ખડુભાઈ દેસાઈ, શ્રી છેગનલાલ ગાધી અને મારે ત્યા રહેવાનું કર્ચુ શ્રી છગનલાલ ગાધી અને શ્રી હમામ સાહેબ કુટુંબ સાથે હતા એટલે તેમના અલગ

મકાન હતા. જાઈ પ્રાગજી દેસાઈ અને હું બંને બાપુજીના રહેઠાણમાં જ રહ્યા નાતાવમાં સમજદારી રહેતા એક જણ હીં. પાંચ પાઉન્ડ ખર્ચ થાય અમે તો આમજીવન સ્વીકારેલું એટલે દર માસે ત્રણ પાઉન્ડ છાપખાના પાસેથી ખર્ચ પેટે લેવાનું નક્કી કરેલું બાકીનો ખર્ચ મંત્રી આલુભાભુ બગીચા હતો તેમાં મહેનત કરીને મેળવી લેવાનો હતો. બગીચામાં મોસળી અનેનાસ, કેળા અને પપૈયા હતા ખાખ લીધુના ઊંડ પણ હતા. અમે બંને જણ આ બાગમાં મન કરતા, વાચતા, ચર્ચા કરતા અને વિચારવિનિમય કરતા શ્રી ઇમામ સાહેબ પણ બગીચા એટલે અમારી રિપુડી ઠીક જમતી બગીચામાંથી ફળની પ્રાપ્તિ એટલી બધી થતી હતી કે ઉપરોક્ત ઉપરાત બૂબ પધતા એટલે અમે અન્નાહાર ઊંડી કળાહાર ઉપર આવ્યા ખર્ચ પગ જોડા થવા માંડ્યો દાઢ પાઉન્ડમાં અમારું ખર્ચ પતી જવું હવે તેથી તેજુ જ પ્રેસ પામેથી લેવા માંડ્યું ફળાહારમાં પણ અમે અનેક નવતાના મ્વાઈ કરવા માંડ્યા અવધાકા કેળાને ઊંડી તેના પૈતા દ્રી સૂતીને ફળી નાખીએ એટલે લોટ થાય તેની રોટલી થાય પૂરી થાય જેવતનું તેવધી તરીકે વપરાય લોટ અને કેળાના જાળિયા થાય અનેનામના મધુર રસમાં ગોટ ઉમેરી મીઠી થાય શી ખાણાના કચરિયામાં સહેજ પાણી નાખી હવાનીને લીધુને રસ બેળવી થઈને દહીંના ચાઈતા જેવો સ્વાદ કરતા ટમેટા તો સર્વમાં વપરાય કાચા ટમેટા કાચા પપૈયા અને કાચા કેળાનું શાક બહુ જ સ્વાદિષ્ઠ થાય ખનૂરને ગોળ તરીકે પણ વાપરી શકાય આમ સ્વાદમાં ઘેઈ કમી ન રાખી આવા મિષ્ટ ફળનું બોજન મૂકી અન્નાહાર શાને કરવો? જીવન સરળ થઈ નહુ તેની પ્રગતિ માટે કાઈ પુરોષાર્થ કંવાપજુ ન રહ્યું સ્વાદિષ્ઠ પોષીએ છતા ફળાહારી કહેવાઈએ સેવા માલે કાઈ ત્યાગ કરવાનો કે કષ્ટ ઉઠાવવા પૂરતો પુરોષાર્થ કરવાનો ન હોય છતા દેશસેવા કરવાનો તોય મેળવીએ સત્ય અને નીતિમય જીવન માટે કરોડોમાં આવવાનું નહોતું છતા નીતિદા હોવાનો દબ ચેલ્યા કરીએ આવા જીવનને પ્રગતિમય જીવન શી રીતે કહી શકાય? તે વહેતા પાણીના ડરણાના જળ જેવું નિર્મળ શાનું હોય? તે નવ જાતા સ્થિરજળની જેમ મલિનતા પ્રાપ્ત કરવું જવું હોય જીવન તો જેમ કમાય જેમ વહે તેમ શુદ્ધ રહે પણ બાપુજીની ગેહાજરીમાં જીવનનો પ્રવાહ અગ્રી પડ્યો તેને જે વેગ મળતો હતો તે અગ્રી પડ્યો આજુ પ્રણાલીમાં સ્થિર થઈ કાર્ક જડતાને વરા થયા આ સ્થિતિ જીવનમાં બહુ ખારીક હતી દેખાવમાં ઉત્તમ પણ વાસ્તવિકતામાં અનન્ય મપા પગમાં ઘુસાયેલા ધરા જેવી ભય કર હતી

પણ હું એમાંથી બચ્યો દો-રોયની એક વાર્તા જેનો 'જીવનદોગી' નામનો ગ્રંથવાદ ગાંધીજીએ કર્યો છે તે હાથમાં આવી ઈ બગીચાએ ત્રણ જાડના ફળોને મોખા પાણી ધાવી સીંચનાર અને તેને કુટાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર પેવા સાધુની જેમ પણ શ્રમમાં પડ્યો હતો તેનું નવે બાન થયું જેમ તે પ્રયત્નો,

તેમ હું તે મમથે ભ્રમમાથી છૂટ્તો વિવાયતથી બાપુજીના હસ્તેજક પત્રો તો આગળ જ કરતા હતા. માવચેન થયો હતો અને તેવામાં એક પ્રમગ બન્યો.

પ્રેસના કામે ન દરમન ગયેનો પાઠા વળતા એ દુઝામાં હું બેઠો. તેની બેઠક પર ઢાઈક હથિયારથી બરેનો મથગો ઢાઈ ને મૂક્યો તે મૂળતાર ભાઈ તો બહાર ગયેલા દિગ્ગમ ક્રિકેટની રેલવેમાં નિડી અને ત્યાના દેશીઓ માટે બીજા વર્ગના અવગ મુકરર કરેના નિમાગ હોય છે તેમાં એક બંદન આવી ચડ્યા પેલા કોથળાએ જમો ધાડી રોટ્ટી લેથી તે કોથળો મે નીચે મૂકીને તે બહેનને બેસાડ્યા એવામાં તો કોથળાવાળા ભાઈ આગળ તે બંને ઝૂકુ હતા તે બહોલા હતા દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિવર્સિટીના પંચીધારી હતા પૂરા યુરોપિયન લેખાસમાં હતા નાનામાં ને મસ્થા હતી તેના શિક્ષક હતા તેમને જેલુ કે તેમનો કોથળો નીચે મૂકવામાં આવ્યો છે તે જેલુ તે બહુ ગુસ્સે થયા આવી નજીવી બાબતમાં એટલા બધા ગુસ્સે કેમ થયા હશે એ હું મમજી સાથે નહિ તે બગાડી બેઠ્યા.

“મારો કોથળો નીચે કાલે મૂક્યો ?”

મેં હું “મેં મૂક્યો”

“કેમ નીચે મૂક્યો ?” તે ગુસ્સાના તોરમાં બોલ્યા.

“આ બહેનને બેસાડવા માટે તેને નીચે મૂકવો પડ્યો” મેં જરા બેકાબજથી જવાબ આપ્યો તેના પ્રશ્નના જવાબમાં મેં ચારી રીતભાત—વિવે-
જેને અંગ્રેજીમાં એગ્રીકેટ કહીએ છીએ તે પણ ન વાપરી આમ મારી બેકાબજ અને અવિનય જોઈ તેમનો ગુસ્સો વન્યો અને તે તડક્યા “પણ તને તો નીચે નાખી દેવાની જરૂર પડે તેથી તું તેને નીચે મૂકી નાખી શકે ?”

“નીચે નાખવાની જરૂર હોય તો તેમ મૂકી કું” મારા આ જવાબથી તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો આડી તો આવતી હતી વાત વધી તેણે દદરૂપ ધારણ કર્યું.

તે બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ઠબો થયો પિરતાલીસ પચાસ વરસનો આધેડ કફાવર કોધનો માર્થો તે બિજલ્યો.

“તું શું કહે છે ? મારો સામાન તું નીચે નાખી શકે ? અને તે મને પૂછ્યા સિવાય ? એટલી બધી તારા મગજમાં ખુમારી ?” હું તને બતાવી આપું કે તારી ખુમારી કેટલી કમજોર છે.”

એમ કહી તેણે પેલા કોથળામાંથી સુવાગી બોલ્ડર પેકી વીંટળો કાઢ્યો હાથમાં ફરી માફક પાંચો મારી પાસે આવી માડું ગણ પકડ્યું અને બોલ્યો.

“બોલ શું કહે છે ? મારો સામાન નાખી દેવો છે ? કુલીને ચરખી ચઢી છે તને મારી જ નાણુ તારું ખૂન પીઠ.”

હું બેઠક પર બેઠો હતો તે મારી ડાક થકી પેટુ હથિયાર લગામી ક્રોધથી થરથરતો હતો મેં ધીમે રહીને કહ્યું

મને મારવો છે ? તો મારો તમને તેથી સતોય થતો હોય તો તેમ કરો એમ કહીને મેં ગળું ધર્તું

શાલુમા જ રામ જાતો શુ થયું તે તે બાઈએ મારું ગળું મૂખી દીધું પાડા બળી પોતાની બેઠક બેઠા અને પેટુ હથિયાર કોયળામાં નાખી દીધું

હું પણ સાત બેલી રહ્યો ધડા ઘણા વિચારો આવ્યા જનનદારીમાના પેલા સાલુને પ્રસંગ યાદ આવ્યો ભગવાન પુરુષના શિષ્ય જ્ઞેતકુમાર અને તેના મારાનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો પ્રભુએ મારી લા / રાખી એમ મને થયું મેં તેને ઉપકાર માન્યો ધર્મ પછી જાતે અમે પશ્ચિત હોઈએ તેમ વાત કરતાં જતા પગ્યા તે બાઈ શરમિં થઈ ગયા હોય તેમ ચા-ચા ગયા આ બનાવ પછી હું મારી જાતને વધારે કમોઁગીમાં મૂકવાના વિચારમાં પડ્યો પણ મારો વિચાર સા કામનો ? એ તો હર કરે સો હોય !’

૨૫. ‘હર કરે સો હોય’

મારા ભાવિ કાર્યક્રમ વિષે મારા હૃદયમાં ૧૬ કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી રહ્યો હતો શ્રી હમામ માહેબ બાઈશ્રી પ્રાગલ્હેસાઈ અને હું એમ ત્રણેય જણ જાહેર સહોદર હોઈએ તેમ દિનિ સમા રહેતા હતા કાર્ય અને મને હું સ્થિર થતો હતો વિનાયતથી બાપુજીના પત્રો વારંવાર આવ્યા જતા હતા તે પત્રો મને સાવચેત રાખતા હતા નિર્ણય તો એવો હતો કે મારે ખીજા ત્રણ વરસ ત્યાં જ રહેવું પડી બાપુજી મને દેશ બોલાવી ને પણ આપણું ધાર્યું મ્યાં કંઈ ચાય છે ? એ તો હર કરે સો હોય માગ કાકા ગોરધનભાઈ ખીમાર પછી ગયા એમને ડાખી બાપુજીના પાસામાં આવરેલા પિતાની ગાઠ જમી જવાથી લાહીનું પહોં થવા માગ્યું છે એવું રોમ્બરે કહ્યું દબા કરવાથી એ ના મટયું ઉત્તર નાતાનના એક નર્સિંગ હોમમાં જવાની વ્યવસ્થા મ્હી સાથે સારવાર માટે કોણ જાય ? મને બોલાવ્યો મારી માગણી મ્હી અને લાગ્યું કે મારે તેમની સારવાર માટે જવું જોઈએ ખીજું કોઈ સ્વજન તો ત્યાં હવે જ નહિ એટલે મિં વેગ્ટ અને શ્રી જનનના ગાંધી સાથે મારા કામની વ્યવસ્થા મ્હી હું મારા કાકાની સારવાર માટે તેમની સાથે ગયો ત્યાં પદર સ્વિસ રહ્યા ત્રણ મહિં મટયું નહિ હો દરે અભિપ્રાય આપ્યો કે શસ્ત્રક્રિયા કરવી જોખમી છે તમે તમારે દેશ જાઓ યા મેઈ હોશિયાર દેશી વૈદ્યની દવા મરજો તે દવાથી ગાઠ બોગળી જાય તો બચારો નહિ તો ખીજો

હું તો રાજ થયો બાપુજીને ત્યાં અને ત્યાં મળીશ તેની ગાંઠમાં જ હું હતો તેવામાં તાર મનમાં હું તુરત જ એ જિંદગીમાં ગયાના થયો હિંદુસ્તાનમાં આવી લામી રેનનેની મુઆફી પણ મારા જીવનમાં આ પહેલી જ હતી તે વિરોધમાં ફળાદાર જ મરતો હતો એટલે મગફળી અને રોગી તેમ જ રસ્તામાં જે જે સારા ન મળ્યા તે લીધા અને મારી મુઆફી ફરી કરી સવારના સાં. સવારને હુઆ પડોએ સ્ટેશન પર સ્વયંસેવકોને લેવા તેમની સાથે હું બાપુજીને ઉતારે પહોંચ્યો ચાર બપોરના બાર વાગ્યા હશે

ઉતરે પહોંચતા જ ઉતારો તો ચૂનો જાણો બાપુજી લમ્બુ જૂના લેવા ગયેના હતા તે ત્યાંથી અગિયારેક મઈન દૂર ગયા તો જમી પારીને બેઠો બાપુજીને મળ્યા પછી જ બહાર જતુ એરો સડક પડતો

એવામાં એક અમેરિકન બાઈ અને તેની સાથે હિમાલયમાં રહેતો ત્યનિ એક વનની આગળ મને પૂછ્યું મિ ગાંધી ત્યાં છે?

તે લમ્બુ જૂના તરફ ગયા છે

ચારે આવશે? તેમણે પૂછ્યું

હવે આવના જોઈને એક કામથી વધારે નહિ લાગે મેં તપાસ કરીને જવાબ આપ્યો

ચેના બંને જાણુ ત્યાં બેઠા મારી સાથે વાત મરતા જ મને પ્રથમ તે બાઈ મિનનસાર લાગી પછી મને બુ બે ની છતાં નિદાન જાણી મારે તેની સાથે બહુ વાતચીત શી કરવાની હોય? તે બંને નિરાંતે બેલા થોડા વાર પછી બાપુજી આવી પહોંચ્યા દેખતા જ દોડીને તો તેમના પગ આગળ ઢળી પડ્યો મને ઠઠાગને તેમણે બે હાથે મારો જરડો થાબડ્યો બોલાવના પેટાને તેનો પાનક પ્રાપ્ત થતા જે આનંદ થાય તેવો કાઈક આનંદ મેં અનુભવ્યો બાપુજીએ કંટવાક પ્રશ્નો કર્યા મેં તેના જવાબ આપ્યા ઉતારાની અદર ગયા ત્યાં ગેના બે જાણુને લેવા મને પૂછ્યું તે જાણુ છે? મેં જાણુ કોઈ અમેરિકન બાઈ છે હિમાલયમાં રહે છે આપને મળવાને આવી છે આપની રાજ નેતી બેઠી છે બાપુજી તુરત તે બાઈ પાસે ગયા બાઈ બાપુજીને પાસે આવેના જોઈને એક મંત્રણી થઈ 15 ઉતાવળે પગને બાપુજીની નજીક આવી તેણે હસ્ત મિનાવ્યા બાપુજી તરફ એકી ટરે જોઈ રહીને મહેજ ડોડી હવાવતા હવાવતા મોં પર વિચિત્ર ભાવ પ્રવર્ણિત કરતી તે બેની

ઓહો! જે પુરુષના દશ ન મળે હું આટઆટલા વિરોધથી આતુર થઈ રહી હતી તે પુરુષ મારી મામે જ છે અને મેટો આનંદ થાય છે મેં સૌમ્ય સ્વરૂપ!

પણ તમે ચાંચી આગળ? કયા રડો છો? અહીં મારી પાસે આવવાનો રો હેતુ છે? બાપુજીએ વચમાં જ પૂછ્યું

તેજી જવાબ આપ્યો : હિમાનયમાંથી આવે છે મારું કોઈ નિશ્ચિત રહેકાણું નથી. હિમાનય તો યોગીઓનું સ્થાન છે અનેક યોગીઓના સત્સંગ કરું છું તત્ત્વજ્ઞાનને અભ્યાસ કરું છું મારી પાસે સારી લાયબ્રેરી છે બાર વરમ દિમાવયમાં યોગને અભ્યાસ કર્યો મેં વેદ પુરણા શાસ્ત્રો હથેલિમાં લાવ્યા, સૂત્રો વગેરે બહુ વાચ્યું છતાં આજે તમારા દર્શનથી મને સંતોષ થયો તેવો સંતોષ મેં કદી અનુભવ્યો ન હતો. હૃદય હું યને વધુ સારી રીતે ઓળખી શકે છે પણ આખું વચ્ચે આવે છે આખું આખને વધારે સારી રીતે પિાની શકે પણ તેમાં મોં વચ્ચે આવે છે. વગેરે વગેરે તે બાઈએ પૂછ્યું વિરામ વિના બોલવા જ મારું.

બાપુલએ તેને અટકાવી અને કહ્યું : તમે આપ. બનેની આખ વચ્ચે વાણીને શાને આવવા દો છો? અને આજેના હૃદયના સુમેળ વચ્ચે આખને પણ શાને આવવા દો છો? તમે શાત રહો બહુ નહિ બોલી નાજો.

હા હા. નહિ બોલું એ તો મને આનંદ થશે એવું બોલી નાખ્યું તમે સાચું જ કહો છો યોગ પણ એમ જ કહે છે કે તે વાચ્યું છે મોઢા મહાત્માઓના સાન્નિધ્યમાં હું રહી છું તપ પણ કેવાં વસ્ત્ર પહેરી છું અને હું સાચું જ કરું છું કે વાણી ન હત તો આખો બહુ હૃદયની મનનાને આખો ન હત તો હૃદયની અસખ્ય આખો ૭ નુસુતિયા પી ટી છે તે જગત થાત અને સૂક્ષ્મના તેજથી જોઈ શકત.

વળી બાપુલએ તેને અટકાવી, છતાં તમે તે જગતનું હૃદયન કર્યા કરો છો હવે તમે બોલનારો બધા કોઈ એક જ છે એવું ના મને પણ બધું કરો અને અતરમુખ થાઓ હું જ એક જ એક બાપુજી ત્યાંથી ખસી ગયા અને મોઈ દોડી બાઈ હતે છે તે જગત જગત, મેન અને કહીને તેમજે જમવાની તૈયારી કરી.

મેવો નાખ્યો અને જે ત્રણ લાડુ બનાવ્યા હવરાત કરી, એના લીધો વગેરે લીધો મેવો સાફ મરીને તૈયાર રાખ્યો બાપુજી લઈમાણૂ જૂના જેવી તીર્થભૂમિ ભેઈને આવેલા હતા હિમાનયના ચણના અર્ધ કરીને બાવનાપૂર્ણ ચંચળ હતા તે સ્થળનો પુરાણો પવિત્ર ઇન્દિયાસ તેનું ગૌરવિક્રમ સ્થ શુદ્ધ આત્મિક વાતાવરણ અને તપોવનના તપસ્વીઓના વિચાર તેમના હૃદયમાં રમી રહ્યા હતા સાથે સાથે હૃદયારમાં ધર્મને નામે ચાતુર ધાખડ ભેઈન મનમાં દુખ પણ થઈ હતું પેલી બાઈ પામેથી છગી હાથ પગ ઘાઈન જમના બેઠા હોયો બાપુજી પ્રથમ લીધા ફળ ખાય અને પછી થોડો સૂમે મેવો પણ ફટક ફટક ખાય આને મે તેમની ઘણીમાં તૈયાર કરેલા લાડુ નૂં યા અને સાફ કરેલા લીધો મેવો મૂંચો બાપુજીએ લાડુ ભેઈને પૂરું લાડુ ગાના બનાવ્યા છે? કોણે બનાવ્યા છે?”

મે જવાબ આપ્યો ‘ સૂમ મેવાને કચરીને મે બનાવ્યા છે ’

બાપુજીએ જમના માડયુ બધા કીમતી મેના અને ખાવામાં પણ બારે ખાતા જ બખર પડે કે બહુ જ મીન છે બાપુજીને પૂછ્યું “ રાવજીભાઈ, લાડુમાં શું શું છે? શી રીતે કર્યો? ”

મે કહ્યું “ બદામ ચારોળી, ચિસ્તા કાજુ, અખરોટ વગેરેને સાફ કરી ખાડીને અદર તેન તથા ખનૂર ભેળવ્યું છે

બાપુજી ખાતા ગયા અને વિચાર કરતા ગયા થોડી વાર પછી બોલ્યા ‘ રાવજીભાઈ, આપણને આ કેમ પાનવે? આ લાડુ કેવો કીમતી થયો હશે? મારો ખોરાક જ એટલો એક રૂપિયાની કિમતનો થયો આ ગરીબ દેશમાં તે કેમ ચાલે? મારે તો ગરીબોની સેવા કરવી છે વળી સમયની દૃષ્ટિએ પણ આમ કેમ ચંચળ લેવાય? તરણ, સાદુ અને સહેજે સસ્તું મળી શકે એવી બાનનાથી ફળાહારનો નિર્ણય કરેલો પણ મને તો હિંદુસ્તાનમાં પણ મૂક્યા પછી એવો જ અનુભવ થયો છે કે નુ ફક્ત ફળ ખાઉ છું એટલે અનેક ભવના ફળ અને સૂકો મેવો ભોજી થાય છે પ્રેમબાવથી મારી મહેમાનગીરી મરવાની ખાતર મિત્રોને બહુ અમલમાં છું મૂકે છું રસુનમાં પણ મારા ખોરાક પાછળ દેલો ખચ, કેટલી તકલીફ અને ખોરાકમાં દેલી વાનીઓ! આના પરતા તો નુ ભરનો ફોટો અને મરચુ ખાઉ તો સાડુ ”

બાપુજીના આ ઉદ્ગારો સાંભળી હું તો ડહાઈ ગયો મને ભય લાગ્યો કે હવે પછી શું? બાપુજી મારી સ્થિતિ જાણી ગયા અને મને આશ્વાસન આપતા બોલ્યા ‘ તમારે ચિંતા કરવાનું કાલજુ નથી નુ તો ઘણા સમયથી અકળાયો છું રસુન, કલકતા અને અન્ય સ્થળે મારા ફળાહાર પાછળ બહુ મહેનત અને ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે એટલે નુ તો ઘણા દિવસોથી વિચારતો રહ્યો છું આને મને લાગે છે કે મારે આ પવિત્ર તીર્થસ્થળમાં મત લઈ લેવું ’ એમ મહીને ઘોડી ફાલો બોલ્યા

અને મત લીધું, હવેથી ખાવાની પાચ ચીજો જ લેવી એટલે જુની જુદી ભતના ફળ હોય તો પાચ ભતથી વધારે ન ચેવા તેમા તેવ નાખડ હોય તો તે પણ એક ચીજમા ગણતુ જમ્યા પછી ઇનાયતીને દાણો મેંમા મૂકવો હોય અગર ફળ પર નિમક લેવાની જરૂર લાગે તો તે ખા ગાપતરીમા લેતુ ” અને બીજી મત પણ લીધું કે હવેથી સત્રીભોજન ન કરવું

હું તો મૂંઝે બેઠો બેઠો માખી કડાડતો હતો મારા હૃદયમા દુ ખની લાગણી હતી “ હુ ક્યા નિમિત્તરૂપ બન્યો? એ પ્રશ્ન થયા કરતો હતો પણ હવે શું કરવું? બાપુજીના નિર્ણયોમા પ્રભુની પ્રેરણા હોય છે તેના આશીર્વાદ હોય છે એ શ્રદ્ધા મને ત્યારે હતી અત્યારેય છે બાપુજીને મતોમા ભારે શ્રદ્ધા છે મનોએ તેમના જીનને આગળ ધપાવ્યું છે મતોએ તેમને બાપુજી બનાવ્યા છે એવા ખ્યાલથી વળી પાછું ગાંડું મન સ્વસ્થ થયું

અને પ્રભુ આર દિવસ ત્યાં રહ્યા બાપુજીના દર્શનની આતુરતા લોકોમા બહુ હતી હરદ્વારમા નાગગ બાવાઓના મોટા મોટા મઠ હતા જાણે રાજ્યદરબાર હોય તેવો હરેક મઠનો ઠાઠ હતો તે પૈકી એક મોટા મઠના મહંત તરફથી બાપુજીને તેહુ આવ્યું પણ તે તેહુ કાઈ સાદુ નહોતો બાપુને તે મઠમા જવાને સમય થયો ત્યારે નાગડા બાવાઓનું એક જુડ રથ લઈને બાપુજીને લેવા આવ્યું સુદર રાણુગારેલો નાનકડો રથ તેને બેઠેલા બહીર માતેના બગદ બગદો શરીરે ખીમતી એટલો અને શી ગઢે ચાહીની શી ગડીએ બાપુજીને રથમા પ્રેમાદી બાવાઓના જુડે રાશ્ણાઈ વગાડતા વગાડતા કૂચ કરી મઠે પહોંચતા મહંતે બાપુજીનું સ્વાગત કર્યું હજારો બાવાઓ મેકડા થયા હતા ગાદીએ બેસાગ જાણે ધર્મજીવનની પધરામણી કરાવતા હોય તેમ મહંતે બાપુજીની આસ્તી લેવારી બાપુજીને આ બધું ન ગમ્યું પણ વિરોધ કર્યાં સિવાય તે પ્રસન્ને મહંત કંઈ લીધું અને સાચી તુદી દિલ્હી બાપામા ઠીકઠીક મ બળાવ્યું પણ ખરું

૨૮. હરદ્વારથી દિલ્હી તરફ

જેમ હરદ્વારના પાખડનો પાર નહોતો તેમ ત્યાંની કુસ્તી સમૃદ્ધિનો પણ પાર નહોતો ગ ગાજીમા યજમાનોને ધર્મવિધિ કરાવવાને પડાઓના ટોળા ઊતરી આવ્યા હતા તેમનું અસરકારી અને હિંદત વર્તન તુરત જ તરી આવ્યું હતું સ્નાન કરતી યુવતીઓની છેડતી કરતા પણ તેઓ અચમતા નહિ આવા મારો ત્યાં મેવાની દીક્ષા લઈ ગયા રહેવા સ્વયં સેવકોને તે પડાઓની સાથે વાર વાર તકસરમા ઊતરવું પડતું હજારો અને લાખો યાત્રાળુઓ નદીને કાંઠે સૌચ કરવા

જેસતા અચકાય નહિ તેની ચેષ્ટા કરતા અને તે જગોને સાફ કરવા સે-ડો સ્વયં સેરકોને ત્યાં મૂકવા પડ્યા હતા આવી જાતી આપી બટીઓને ધડીભર એક ખાતુએ મૂકીએ અને ત્યાંની કુરની સ્થિતિને ખ્યાલ કરીએ તે સ્થળનું નામ હરદ્વાર પાડયું છે તે ખરેખર સાર્થક છે દર-મદ્દાદેવ, વિશ્વેશ્વર, તેનું દ્વાર ત્યાંથી જ દિમાનય રાત્રિ યાય છે દિમાનયના સિરોભાગમાંથી ગંગાજની ઉત્પત્તિ છે તે અનેક વનો ઉપવનો પારન મ્તી હરદ્વાર પાસે સપાટ પ્રદેશમાં દાખલ થાય છે જતા જતા બંને દિમાનયના પાંપ્રક્ષાવન કરતી હોય તેમ તેને ધસાઈને જ પસાર થાય છે અગર વહેતી ગંગાજના પવિત્ર જળના સ્પર્શથી પાવન થવા દિમાનયે પોતાના પગને ગંગાજના વહેણ સુધી પસાર્યા છે દિમાનય તો હરનું રહેઠાણુ તે રહેઠાણુમાં અનેક નિમિત્તો, તપસ્વીઓ, યોગીઓ અને પરમહંસો પ્રભુપદને પામવાને તે મહાન કુશલને જોળે તપ તપી રહ્યા છે તે તપના પ્રભાવે તે દિમાનયને હરના રહેઠાણુને જ હર — હરિનુ રૂપક અપાયુ દરે આત્મા શરીરમાં છે શરીરથી જુદો છે દેહ અને દેહી જુદા તરીકે જોળખાય છે પણ ન્યારે દેહીનું પ્રાબલ્ય વધી પડે છે, આજો દેહ ચેતનમય થઈ જાય છે, ચેતનથી હવકાય છે, આત્મામય થઈ જાય છે, ત્યારે તેને અવગ નહિ પાડી રાકીએ તેણે જ કાઈક આ હરદ્વારના નામવિધાનમાં હરો દિમાનય ને હરજીવન તેને જ હર ગણી આ સ્થળનું નામ હરદ્વાર પાડેલું જણાય છે

આના પુરુષ આત્માસ્થળને આમારે ત્યાગ કરવાનો સમય આવ્યો પાંચ સાત દિવસમાં મેજાનું વહેણ ઊતરવા માડયું મારે પાંચ સેનિત્રા આવવાનું હતું પૂ બાપુજીને દિલ્હી વાઈસરોયની મુનાકાતે જવાનું હતું બાપુજી સામે બાને પણ જવાનું હતું ઉપરાત ખીજ બે વાઈઓ દતા પાંચ જણની ટિકિટ હરદ્વારથી દિલ્હી સુધીની લીધી લીડ તો મારે હતી બાપુજીએ દેલ્હેના ત્રીજ વર્ગમાં બેસવાનો નવો શિસ્તનો પાંચો હતો તેમ કરતા તેમને ઘણી વખત બેશુમાર મુરકેથી વેઠની પડતી તે સાથે દેલ્હે નોકરો તરફથી ત્રીજ વર્ગના ઉતારુઓને ને હાડમારીઓ લોગવની પડતી હતી તેમાં કઈક ફેર પડ્યો ઉત્તર દિલ્હી દેલ્હેમાં મામાન્યત લીડ બહુ જ હોય છે અને દેલ્હે નોકરોના ત્રાસથી હાડમારીમાં વધારો થાય છે બાપુજીના ઉત્તર દિલ્હી ભ્રમણમાં એકાદ બે પ્રસંગે દેલ્હે નોકરોને શિક્ષા થવાથી તેઓ ચેતતા રહેતા હતા

મે હરદ્વારથી દિલ્હી સુધીની ટિકિટ લીધી પણ મને ક્યાંથી ખબર કે આગળ મુરકેથી નડરો રાત્રે અગિયાર બાર વાગે અમે લકસર જ કરાને પહોંચ્યા અમારે ત્યાંથી ગાડી બદલવાની હતી પણ અમારા ઠંઠા પછી ને ગાડી ત્યાંથી જવાની હતી તે મેં હતો અમારી પાસે લોકવની ટિકિટો હતી અમારે લોકવમાં જવું હોય તો પાંચ છ કલાક થોભવું પડે મેલમાં જવું હોય તો ટિકિટો બદલાવની

નેઈએ અને બીઠી અઠી આના ટિકિટ દીઠ વધારે આપવા બેઈએ બાપુજીને એ નરુચ્ચુ તેમણે મને કહ્યું ' તમારે પ્રથમથી જ ચોક્કસ તજવીજ કરવી બેઈતી હતી અને લોન્ડનના સબધ મને તેવી જ ગાડીમા આપણે હરદ્વારથી નીકળતુ બેઈછુ હતુ મેનના વધારાના ભાડાના અની અઠી આના આપના આપણને પોસાય નહિ બેચાર આના આઠા લઈને એથો વર્ગ એવને પની ખોને તો હુ તેમા જવાનુ પસંદ કરુ " મને કયાથી ખબર હોય કે બાપુજી અલી આવીને હિંદની ગરીબાઈના દર્શન કરીને આવ્યા કંડક થયા હુરો ' મારે દલીલ કરવાની હોય જ નહિ અમારી સાથે સહસાનપુરના એ વડીલ બીજા વર્ગના હોવા છતા બાપુજીની સાથે વાતચીત કરવા અમારી સાથે જ બેઠા હતા, તે ભાઈ મારી મનદે આભ્યા તેમણે જણાવ્યું કે મેખાને લીધે ગાડીના સમન એટલા અનિયમિત થઈ ગયા ■ કે સ્ટેશન માસ્તર પણ ચોક્કસ ન કહી શકે કે ગાડી ક્યારે ડપડશે એટલે હવે તો આપે મેવમા જ જવાનુ રહ્યું હું ટિકિટો બદલાવી લાઉ એમ કહી મારી પાસેથી ટિકિટો લઈ મેનની ટિકિટો બદલાવી લાભ્યા

મેનને વાર હતી એટલે 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર સામાન ગોઠવીને અમે બેઠા બાપુજી અને બા પોતાના બિસ્ત્રાને એટલીને સહેજ આરામ લેતા આઠા પડ્યા મેનને આવવાને હવે ૧૫-૨૦ મિનિટ બાબી હરો, એટલામા બે પેલીસ અમનદાર આભ્યા એકે હિંદી હતો, બીજો યુરોપિયન હતો હિંદી મેજર સારજન્ટ હતો યુરોપિયન સારજન્ટ હતો પેના યુરોપિયન સાજન્ટે આવીને મને કહ્યું, 'પ્લેટફોર્મ'ની બહાર નબો મેવ આગે અદર આવલે ' પણ મે ગણકાર્યું નહિ પેવા બને તો મને સૂચના આપીને 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર ફેરો મારવા આભ્યા ગયા એ- છેડે જઈને પાઝ વળતા તેણે મને ત્યા જ બોલ્યો એટલે પેનો ગોરો સારજન્ટ ગુસ્સે થયો " મે તમને સૂચના મરી છતા તમે ગયા નહિ ? એ પોર્ટર, અહી આવ આ સામાન ઉપાડ મુસાફરખાનામા લઈ જ " મે દલીલ કરી કે હવે મેનને વાર નથી ત્યા જઈને પાઝ આવતા જ મેવ આવવાનો સમય થરો અમને નાહક શા મઠે તક નીકુ આપે છે ? અમારી આ રમજકમા બાપુજી નગી બેઠ્યા ' રાવજીસાઈ, શુ છે ? " મે તેમને પેના સારજન્ટની વાત મરી ' હીઠ ત્યારે, ચાનો, એ એમ કહે છે ત્યારે છટકો છે ? મે તો પોર્ટરને માથે સામાન મૂકવાની તૈયારી કરી પેવા પેલીસ અમનદાર પાઝ ફરવા આ-યા ગયા

આ વાત પેના સહસાનપુરના વડીલ ગામજતા હતા તે ઉતાવળથી સ્ટેશન માસ્તર પાગે ગયા સ્ટેશન માસ્તરને પ્રસંગની ગલીતતા જણાવી ' મહાત્મા ગાંધી વાઈસરોયની મુલાકાતે દિલ્લી નાથ છે આ મેવમા જવાના છે પેવા પેલીસ અમનદાર તેમને નાહક કનડે છે તેમને મુસાફરખાનામા મોડે છે તેમણે પેતાનો સામાન ઉઠાવવામા માડ્યો છે ત્યા જતા આવતા વિલ જ થરો મેલ આવી જરો,

અને મેં ચૂકરો તો તમારે માથે જોખમ આવશે માટે ઠોકો અને તેમને બહાર નહિ જવાને વીનવો”

આ હરીકૃત સામળી પેડો સ્ટેશન માસ્તર ચમક્યો તે બેગાનો અમારી પાસે આવ્યો બાપુજીને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા, આપ આવી જ બેસો બહાર જવાની જરૂર નથી મેં મને આવવાની હવે તૈયારી છે મને માફ કરો”

બાપુજી હસતે વંને બોલ્યા તમે શા માટે નજરાઓ છો? તમારે ક્ષમા માગવાની શી જરૂર છે? અમને બહાર જવાનું તમે ક્યા કહ્યું છે? પેલા પોલીસ અમલદારની સૂચના છે મેં ચૂકીશ તો જવાબદાર એ છે અમારે તો તેની સૂચનાથી બહાર જવું જ જોઈએ ને?”

સ્ટેશન માસ્તરને નિરાત વળી, છતાં તેને વિનંતિ કરી, ‘આપ થોભો હું તે અમલદારને કહું છું’ એમ કરી તે પેલા પોલીસ અમલદાર પાસે ગયો પોલીસ અમલદારે પણ હરીકૃત જાણી ચિતામાં પડ્યા અમારી પાસે આવીને અમને ત્યાં જ થોભાવવાને કોણ આવે? પેલા ગોરા સારજન્ટને સંકેત થયો તેણે પેલા હિંદી મેજર સારજન્ટને વીનવ્યો કે ઇ બે અને દિલ્લીની પ્રદર્શિત કરીને તેમને પ્લેટફોર્મ ઉપર જ થોભી જવાનું કહે

તે બાઈએ આવીને બાપુજીની ક્ષમા માગી અને બહાર નહિ જતા ત્યાં જ બેસવાને વીનવ્યા બાપુજીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું, “પણ જો હું કમ કંઈ હોય તેને મોકલો” હિંદી અમલદાર પેલા ગોરા અમલદાર પાસે ગયો અને તેને સાથે લેતો આવ્યો ગોરા સારજન્ટ દિલ્લીની જાહેર કરીને જણાવ્યું કે “મને ખબર નહિ કે આપ હશે મને શી ખબર કે ત્રીજા વર્ગના ઉતારુમાં આપના જેવા પણ હશે?”

બાપુજી સહજ કડક વચ્ચે દાખવી બોલ્યા “મારો પ્રશ્ન છે જ નહિ હું અત્યારે ત્રીજા વર્ગના ઉતારુ છું તે તરીકે તમને કહું છું કે ગરીબમા ગરીબ ત્રીજા વર્ગના ઉતારુને તમારાથી આમ હાવાકી ના થાય તમારે સમજવું જોઈએ કે ખીજા અને પડેલા વર્ગના ઉતારુઓ પોતપોતાનું સાચી લે તેવા હોય છે તેમને તમારા રક્ષણની જરૂર નથી ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓને જ તમારા રક્ષણની જરૂર છે તેને બદલે તમે જ આમ પજવણી કરો તો ગરીબોની શી દશા? તમારે તો દેવને ખાતાના માથુસો ઉતારુઓને જોઈતી સગવડ આપે અને પજવે નહિ તે જોવાનું છે ઉપરાંત બદમાસો ઉતારુઓને પજવે નહિ એની ચોક્કસ રાખવાની છે તેને બદલે તમે જ તેમને પજવો તો તો તેમની મુસીબતોનો પાર ન રહે તે માટે મારે તમારી ક્ષમામાગ્યના નથી જોઈતી મારે તો તમારી પાસેથી ખાતરી જોઈએ કે મેં કહ્યું તે રીતે તમે ઉતારુઓને મદદ કરશો અને આજુ વર્તન કરી કોઈ પણ ગરીબ ઉતારુને પજવશો નહિ”

પેના ગોરા સારજન્ટે તેની ખાતરી આપી અને ત્યાજ ઘોડા મેન આવ્યો અને મેનમા બેઠા સવાર થતા દિલ્હી પહોંચ્યા

દિલ્હીમા અમારે પ્રિન્સિપાલ રૂઢને ત્યાં બેઠવાનું હતું આચાર્યશ્રી રૂઢ દેશી પ્રિન્સિપાલ હતા દીનબંધુ ઓરિજનના મિત્ર હતા દિલ્હીની કોનેજના પરિષદ પ્રિન્સિપાલ હતા સાધુચરિત ગૃહસ્થ તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી તે અને તેડવા સ્ટેશને આવ્યા હતા તેમને ત્યાં અને ગયા નાહી ધોઈને પરવારવાનું હતું તે પહેલાં બાપુજીને હાલમત કરવાની હતી તેમને ઇચ્છા થઈ કે તેમના અધ્યાના વાગ કપાય તો સાકું મને પૂરુ, ' કેમ કાવરો ને ? '

મેં જવાબ આપ્યો, ' કાવરથી સરખા તો નહિ જ કપાય '

' કાઈ હરકત નહિ ઝીણા કાપને નિસરણીઓ રહેશે તેમા શું ખોવાનું છે ? ફેટો પહેરનાથી તે તો ઠંઠાઈ જશે ને ? ' બાપુજી તે વખતે કાઠિયાવાડી ફેટો અને ગાંઠરખુ પહેરતા હતા

મેં કાગળથી વાગ કાપ્યા બગડ્યા ને સુધાર્યા અને પરવાર્યા બપોર પછી મારે સ્ટેશને જવાનું હતું બાપુજીને વાઈસરોયની મુલાકાતે જવાનું હતું

૨૯. અહીં કે તહીં

બાપુજીએ અમદાવાદમા જ રહેવાનું નક્કી કર્યું કાયરણ પારે એક બગલામા આશ્રમ માટે સ્થાન નિયત કર્યું ફિનિ સમા રહેનારઓ માટે બાપુજીએ નિયમો કે મતો નક્કી કર્યા નહોતા પણ અહીં આશ્રમવાસીઓએ સત્ય અહિં સા અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને ક્ષણચર્ય એ પાંચ મહામનો ઉપરાંત અસ્વાદ ભતમહેનત, સ્વદેશી અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણના મનો લેવાના હતા એટલે કે તે પ્રમુખે વર્તવાને પ્રયત્નશીલ રહેવાનું મત લેવાનું હતું મારા મિત્ર મગનભાઈ તો ત્યાં હતા જ મને પણ ત્યાં જ સ્થિર થવાનું મન થાય તે સ્વાભાવિક હતું મારા પિતાશ્રી અને માતૃશ્રી મને ઘેર રહેવાને કહ્યા કરે એ પણ તેમને માટે સ્વાભાવિક હતું રોજિંદે ૨૬ પણ મારું મન આશ્રમમા જ હોય ગાંધીજી અને તેમનો આશ્રમ એ ગુજરાતમા એક કૌતક સમાન ઘર્ષ પડયું બધાયને જોવાનું મન થાય બહુવાનું મન થાય ગાંધીજીની સ્ફૂર્તિકરણી સર્વને વિચિત્ર લાગી રાજ્યાતમા તે કાઠિયાવાડી ફેટો અગરખુ અને ધોતી પહેરતા, પગમા ચપ્પન હોય નહિ તેમના પરિચયમા આવવાને બહુતા રાહોરીઓ પયત્ન કરતા જે સલામા ગાંધીજી જવાના હોય, તેમનું લાપસુ હોય ત્યાં લોકોની ઠઠ બમતી વિનાયત જઈને બેરિસ્ટર થયેલા દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા યુરોપીય સંસ્કૃતિના વાતાવરણમા રહેલા ત્યાંની સરકાર સાથે પોતાની કામના ક્ષિતને ખાતર સર્વજ્વ

અપાત્ર મત્તામદનો જગ ગેલી જનરત અમદસ જેવા બાહોશ મુત્યદીને
 પશુ હંફારેતો એટલું જ નહિ પણ જેમણે આખી સત્તાનતને પશુ મૂઝવેલી એ
 પુરુષ તો કોઈ જગ પડેનવાન જેવો અને સ્વાખંદર હશે લોગને આજ
 નાએ ગેનો દમાનદાર હશે તે બોલે ત્યારે સિદ્ધનાદ થતો હશે, જે દિદી
 સમસ્ત જેવા મુત્તમદને પડોડી વગે તે પૂરો યુરોપિયન ગીતમાતમા રેનારો
 હશે, એના એના બ્યાસ લોકોને ગાધીજી વિષે દ્વંતા પણ જ્યારે તે પુરુષ નજર
 સામે આવે મચ ઉપર આવે ત્યારે બવા તાજીમીથી નેઈ રહ્યું અને વિચારે કે
 આવા ગામડિયા જેવા દેખાવવાળા મૂઠી હાટકના કાઠાવાળા, માત્ર નરમ મુખાકૃતિવાળા,
 જેની વાચામા અમકારો તો જણાનો નથી એવા આ ગાધીજી પ્રથમ જ શુજરાતને
 દર્શન થયા કે બાધ દેખાવો અને બાધ શક્તિ મેળવી પણ પર અને તે સર્વથી
 પણ વધારે શક્તિશાળી એવી એક શક્તિ છે તે શક્તિ આ પુરુષનામા નેટથી છે
 તેટલી બીજાઓમા નથી તેમની નીડરતા, તેમનું ચારિત્ર, તેમનું મનોબળ કે આત્મબળ
 પ્રભને ગમી ગયા પ્રભના મસ્કારને મગતી, પ્રભના મનની ભાવનાને મગતી આ નવી
 રીતમાતથી નવા બનથી પ્રાનુ હુદય આકર્ષાયુ આજ સુધી નેતાઓના દમામ ને
 તેજથી લોકો અભતા હતા તેને બન્ને ગાધીજીની સરળ, સાત, શીતળ અને
 રેનેહાગ દૃષ્ટિથી લોકો પ્રેમભાવે, પૂજ્યભાવે, તેમની પારો આવ્યા તેમની આખ સાથે
 આખ મિનાવવા લાગ્યા, તેમના હુદય સાથે હુદય મિનાવવા લાગ્યા અને આ આપણા
 ગાધીજી શુ કહે છે, આપણે શી રીતે વર્તીએ કે તેમની વિચારશ્રેણી અનુસાર
 આપણું વર્તન થાય, આપણે શી રીતે તેમને સતેલી સપીએ વગેરે વિચારમા
 લોકો આરોઆપ પડ્યા

આશ્રમને 'સત્યાગ્રહ આશ્રમ'નું નામ આપ્યું હતું ત્યાંની દિનચર્યા બધાને
 વિચિત્ર લાગતી ગમદાવાદના કે બહારના કોઈ વર્ગીન કે વેપારી, કોઈ શિક્ષક કે
 સાહિત્યકાર ગાધીજીને પૂછે કે આપની સાથે મારે વાત કરવી છે, કે આશ્રમ જોવો
 છે, માટે હું ક્યારે આવું ? ત્યારે તેમને જવાબ મળે કે જ્યારે તમને કુરસદ મળે
 ત્યારે પેના બાઈ સવારે જઈ ચડે તો ગાધીજી ધમીએ બેઠા હોય તે તેમને
 પેતાની પાગે બોલવે બેસાડે અને જે વાત કરવી હોય તે પૂછે પેના બાઈને
 નનાઈ નાગે પેનાક મૂઝાય પણ જગ શી વાત કરવી ? તે બાઈ જે વાત કરવા
 આગા હોય તેનો ખુશરો ગાધીજીના કાર્યમા વણગોવ્યો અપાતો હોય છતા
 વાતો કરે ગાધીજી દળના દળતા જવાબ આપે ચર્ચા કરે પેના બાઈને સમય
 થાય અને તે પરતાય કે હું કયા અર્દો આવી બસાયો ? પોતે ખાલી બેઠો બેઠો પ્રશ્ન
 પૂછે અને ગાધીજી દળતા દળતા તેના ખુશસા આપે તે તો તેને શરમાવનારું
 થઈ પડે ! કેટલાક વ્યવહારુ શુદ્ધિવાળા સમજી બંધ અને આવડે ન આવડે છતા
 ગાધીજીની સાથે દળવા બેસી બંધ અને વાતે વળગે આમ શુજરાતના ધણખરા

નહેરે પુરુષોએ આ અનુભવ થઈ લીધો એક વખત એક રોડ આગ્યા આશ્રમના બાપામા પેસતા જ ગાંધીજી તેમને આમા મળ્યા ગાંધીજીના હાથમા પાણીનો ખાલી દેગડો હતો આશ્રમ સામેના ખેતરના ફૂવાનુ પાણી આશ્રમ માટે વપરાતુ હતુ અને કેટલાકને પાણી ભરવાનુ હતુ આજે ગાંધીજી પાણી ભરવામા રોકાયા હતા તે રોકે ગાંધીજીને પૂછ્યુ, “મારે મહાત્મા ગાંધીજીને મળતુ છે તે કયા છે?”

“શુ કામ છે?” ગાંધીજીએ વળતા પૂછ્યું

“મારે તેમને મળતુ છે અને વાત કરવી છે” રોકે જવાબ આપ્યો

“હીક ત્યારે, ચાનો મારી સાથે” ગાંધીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો પેલા રોકે તેમની સાથે આવના માડયુ ગાંધીજીએ ફવા તરફ આવતા પેલા રોકને પૂછ્યું, “બોલો શી વાત કરની છે?”

“પણ મારે તો મહાત્માજીને મળતુ છે તેમની સાથે વાત કરવી છે” પેલા રોકે જરા અકળાઈને બોલ્યા

‘પગુ તમારે, જેને મળતુ છે તે હુ જ છુ બોલો, વાત કરો” ગાંધીજીએ સહજ હસતા જવાબ આપ્યો

પેલા રોકે ચમક્યા જેને પાણી ભરનારો માનેરો તે જ મહાત્માજી નીકળ્યા પગે લાગ્યા, વાત કરી અને મઈકે દક્ષિણા આપી આવ્યા ગયા આવેા જ એક પ્રસંગ દિનિક્સમા બનેલો દિનિબ્ધમા વસવાટની રાત્રઆત હતી ગાંધીજી મચારમા ફજાડાના રોપ રોપવા માટે ખાડા ખોદતા હતા ચમીના રંગના બડા એક કલોથનુ ખમીરા અને પાટલુન કાઢવથી ખરડાયેલુ હતુ ત્યા ખામેના એક મેરા જમીનદાર આવ્યા ગિરમીની પ્રયાના શુભદોષની ચર્ચા કરવા તે ગૃહસ્થ આવ્યા હતા ગાંધીજીને કોઈ મનુર સમજી તેમને મહેતુ કે મારે મિ ગાંધીને મળતુ છે, હાવ મળશે? અને ત્યાર પછી લગભગ ઉપરના જેવા જમવાનજવાબ થયેલા આમ મરીરશ્રમ કરતા ગાંધીજી પાસે દેશરોવાની, રાજકીય પ્રશ્નોની નીતિમીમાસાની, કેવર પિની અને આત્મતત્વની વાતો કરવા અનેક આવતા અને સતોષ મળતા વિદાય થતા જમવાને ટાણે મઈ આવો તો આશ્રમના સાદા માલિક ખોરાકના રસાઈ સાથે સતોષ ખમીને વિદાય થાય રાજની પ્રાર્થનામા તો ઘણા માણુરો નિયમિત આવવાને ટેવાયેલા આમ સત્યાગ્રહ આશ્રમનો કાર્યક્રમ જ - તેની નિવચર્ચા જ - લોકોને શિક્ષણુપ નીવચ્ચો, ગાંધીજીની વિચારશ્રોતિનો સૂચક થઈ પડ્યો

હુ વારવાર આશ્રમમા જતો અને ઘોડા ઘોડા દિનસ રતી આવેા પછી મારા હુયની ગડમચ વાંધી મારું ધ્યાન કયા? સોજીને હુ રહેા પગુ મારું ચિત્ત ત્યા હોય બીજી બાલુ મારા પિતાશ્રી શુદ્ધિપૂર્વક મને જમીન અને તેના પરની ખેતીના કામે યોગ્યા કરે તેમના દિવમા વિતાવે હતી જ કે હુ દેરા આવેા પાડો ઘેરથી ખસીરા તો તેમણે જે પગારો જમીનનો અને ધંધાનો થાયરો તે કોણુ

સ મારો ? એને જ્યારે , સોજિયે હોડ ત્યારે જમીન ઉપર મને વડી બધ મોજિત્રાથી ત્રણ માર્દન દૂર પેટલાદ અને માતર તાલુમની મગહદ વચ્ચેના ચારેક નામમા બમે એકરન આસારે અમારી જમીન હતી એડતા લગભગ બપોયે બારેયા કોમના દતા તેમની દયાગ્રનક ગરીબાઈ આગમ પ્રમા અજ્ઞાનતા રૂઢિચરતના, સામાજિક અનહશા અને તે ઉપગત શાહુકારોની ચૂસ આ બધુ તેડન તો વિચા-મા પડી જતો નિસ્વાય વૃત્તિથી અલી સેવા થાય તો સુન્દર હાલુજ એનીની જેબરેખ આવે ધીરવારનો ધ ધો પણ મારા પિતાથી કમતા હતા એડતને એની અમે ઉપાડ કરવાની તો હોયજ ઉપરાત સારો નરમો પ્રસંગ આવી પડે ને ખર્ચો કરે એ બધુ જમીનના માલિક પાસેથી મારો ગેવી આશા રાખે તેમને મમભૂતીથી દોરવગી આપરાગા આવે, કુડકિઓમાથી બચવાનુ કહેવામા આવે તેમની કનડમત મરવામા ન આવે, ભૂક ઊભા કરવામા ન આવે તેમના વિશ્વામનો ધાત ન થાય એ બધી કાગજ રખાતી હતી પણ જે વાત મને દક્ષિણ આફ્રિકાના વેપારમા આડી આવતી હતી તે જ અહી આગ આવી મારી જમીન દોષ અને તેમા મહેનત કરી એડત મહેનતાણુ જે હું મારી જમીનમા

પાંદો બાધુ મારો નિત્યનો કાર્યક્રમ એ જ થઈ પડ્યો મેં એણે કે મારા માતૃશ્રીને તે ધણુ ગમ્યું મારા હૃદયને પણ સતોષ થયો મેં તે સમય પૂરતું તો માતૃશ્રીની મેવામાં જ રિધર થવાનું નહીં હતું

૩૦. રળિયામણી ધડી

આજની ધડી રળિયામણી;

હારે મારો વાલો આવ્યાની વધામણી હોજ રે

વધામણી હોજ રે — આજની "

એવામાં મને એક ધન્યદક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ મારા માતૃશ્રીના દરદની વાત મેં તો બાપુજીને લખી દીધી હતી પણ એક દિવસ માતૃ માતૃશ્રીએ મને પ્રેમભાવે કહ્યું "ભાઈ, બાપુજીના દર્શન મને ન થાય ? મારું સરીર સારું હોત તો જરૂર ત્યાં જાત પણ આવી બીમાર હું શી રીતે ત્યાં જઈ શકું ? મરતા મરતા એમના દર્શન કહું તો મને કેટલી શાંતિ વળે ? જોને, તારું મન ત્યાં ને ત્યાં છે એ કાંઈ અમરત હશે ! હું લખું તો બાપુજી આપણે ઘેર આવે ખરા ?"

માતાની પ્રેમાળ માગણી માનવી હું તો ગળચળો થઈ ગયો મેં કહ્યું, "તમારી ઇચ્છા જણાવું તો આવે એવો મને વિશ્વાસ છે એ તો બાપુજી છે સમ્તાધીન છે આપણા પ્રેમને વશ છે હું લખીશ"

મેં બાપુજીને પત્ર લખ્યો પત્રમાં શું લખ્યું તે હું અહીં નહિ લખું બાપુજીને વળતો જવાબ આવ્યો "હું આવું છું"

બાપુજી મારે ઘેર આવે છે એવી ભહેરાત હું શી રીતે કરી શકું ? બાપ દીકરાને ઘેર ભય અને દીકરાને તેની ભહેરાત કરવાની હોય ખરી ? બાપને એ ગમે ખરું ? પણ મિત્રો તો ભણે જ ને ? મારા માતૃશ્રીને અને પત્નીને મળું કે, બાપુજી આવે છે એટલે ઘરમાં અને આડોશીપાડોશી પણ ભણે જ ને ? આમ આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ કે કર્મવીર મોહનદાસ ગાંધી સોજિના આવે છે તે દિવસે બાપુજી મહાત્માજી તરીકે નહોતા ઓળખાતા સવત ૧૯૭૧નો બાહરનો માસ હતો મારા કુટુંબીઓએ મને પૂછ્યું, "બાપુજી આપણે ઘેર આવે તેમના સ્વાગત માટે શું કરવું ?" મારા માતૃશ્રીએ પૂછ્યું "ભાઈ, બાપુજીને માટે શું જમવાનું કરાવશો ?" હું શો જવાબ આપું ? હું તેનો વિચાર કરું અને મારું હૃદય ભરાઈ આવે મારા હૃદયની વાત મોઈનેય શું કરું ? છતાં માતૃશ્રીને કહી

"બાપુજીના સ્વાગતનો બાહ દેખાવ જોટલો યશે તેટલું બાપુજીને રુચશે નહિ સ્વાગતનો બાહ ઠાકો જધાય અધૂરો — અપૂર્ણ હશે અને તેની પાછળ પડ્યા એટલે તેની ખામી પૂરવામાં હૃદયની પૂરતી રીતે જવાની બાપુજીને મોતીના

ચાળથી વધાવીએ તેના કન્ટા હૃદયના પ્રેમથી વધાવીએ તે માડું નહિ ? તે તેમનું માચું સ્વાગત ન ગણાય ? વળી બાપુજી તો પોતાને ઘેર જ આવે છે પોતાનું ઘર ન માનતા હોત તો તે આનત ખરા ? તમારી ઇચ્છા હું તેમને દર્શાવી શકત પણ ખરો ? પિતા પોતાને ઘેર જાય તો બાપુજી તેનું કેડ સ્વાગત કરે ? હું તો એવો છું તેરો તમને ચરો. પડનાનો એ માડું સ્વાગત જમવામા તો કેળા, ખજૂર, શીંગદાણા અને ગૂંચ મેંચા લાવી મૂકીશું બીનું શું કરવું ? કાઈ દમામ કે ધમાલ કે બાલ્ય દેખાવ મારે કરવો નથી તમારે તેની ચિંતા કંપી નહિ ”

મારા માતૃશ્રી સમજ્યા મારી વાત તેમને પણ ગમી એમણે પોતાનો વિચાર ફરી રાખ્યો હતો તેની મને પરીથી ખબર પડી બાપુજી અગિયાર વાગ્યે આવવાના અને ચાર વાગે પાઝ ફરવાના હતા તેટલા સમયનો કાર્યક્રમ પણ મેં ધડેનો નહિ જે ક્ષણે તે કહે તે ક્ષણે જ્યાં જડ હોય ત્યાં જવાનું અને જે સ્થિતિ હોય તે સ્થિતિ તે જુએ વળી મને ખાતરી હતી કે તે જે કારણે આવે છે તે સિવાય બીજા કાર્યની તે આરામ પણ નહિ રાખે

તે ધન્ય સ્વિસ આવ્યો. સવારે ઠી ગૌચાદિથી પરવારી માતૃશ્રીના ધા સાફ કરી, ઘોઈ, દવાની બત્તીઓ મૂકી મેં પાટો બાંધ્યો અને બેડક કરી મારાં માતૃશ્રીએ પોતાનો ચોરડો લીધાવ્યો તેમા ગગાજળ છટાવ્યું પોતાના ચોરડાને આરોપાવવું તોરણ બધાવ્યું પોતાનો પવન બહાર કઢાવી પોતાની પથારી નીચે કરાવરાવી અને પાણી તથા પુષ્પ પોતાની પાસે રાખી મુકાબ્યા પથારી પાસે જ પોતાનો હાથ પડોળી શકે તેટલામા બાપુજીને બેસવા માટે ગાંધી મુકાબી.

હું મારા મિત્રો સાથે સ્ટેશને ગયો બાપુજી ગાંધીમાથી જીતર્યા હું તેમને પાંચે પડ્યો બધાંયે પ્રણામ કર્યા અને બધા વાતો કરતા કરતા આજ્યા ગામ વીધીને ઘેર આવ્યા બાપુજીને હાથ પગ ધોવા પાણી આપ્યું પછી પીવાને પાણી આપ્યું સાવ રાંત વાનાવડણ ! તે વખતે સી વાત કંવાની હોય ! રાત્રી વાત કરે ? બાપુજીએ મને પૂછ્યું “ કેમ, તમારાં માતૃશ્રીને જ પ્રથમ મળી લઈએ, ખુંડું ને ? ” હાજી, જેવી આપની ઇચ્છા, ” એમ કહી હું ઠાકો બાપુજી પણ ઠાક્યા ચોરડામાં ગયા મારા માતૃશ્રી મુરકેલીથી અટલીને બેડા થયાં હતા, તેમણે હાથ લેડી પ્રણામ કર્યા બાપુજી ગાંધી પગ બેડા પાસે રખેલી આચમની વતી માતૃશ્રીએ બાપુજીના પગ પર પાણી સી ચીને પગ ધોયા, અને ચતુરજ માથે ચઢાવી પછી પગ પર પુષ્પ મૂકી પગે લાગનાં તેમને હર્ષાંશુ આપી ગયા અને ખ્યાલ જ નહિ કે આડું થરો મને ગમ્યું બાપુજીએ શરીરની હકીકત પૂછવા માડી મને તેમના પાટા છોડવાનું કહ્યું. એક પછી એક બન્ને હાથ અને બન્ને પગના પાટા છોડી, બાપુજીએ પોતે બધા ધા સાફ કરી પોતાને હાથે પાટા બાંધ્યા તે વખતે હું તેમ મુઠ જ યઈ ગયો કાઈ બોલવાનું સૂઝ્યું નહિ અત્યારે પણ તે ક્ષણ વિશે કંઈ

લખવાનું સૂઝતું નથી બાપુજીએ મૂગે મોઢ તે પ્રમાણે કાચું કરીને પડી મારા માનુશીને કહ્યું, "સમનામ દેજો ચિંતા જતી નહિ મત્સ્યની બીક તો નથી ને ? મરણ આવે તો શાન્તિથી જીમ મને મળ્યા તેમ તેને પણ મળી લેતું' માનુશીએ બે હાથ જોડી એમનું જ કહ્યું કે 'હાજી, આપે મરું તેમ કરીશું"

અમે ત્યાંથી ઊઠ્યા માત્રું હૈયું તો જોરેડું જ હતું "મમ રક કપર પ્રમુખી આટલી બધી કૃપા' મારા જવા નિર્મળ જીવ પા બાપુજીની આટલી બધી મમતા ! સાચે જ હું દિગુજી છું હું વિસાદને ત્યાંથી પામી રાત્રી ?" આવા અનેક વિચારો મરતો મૂગો મૂગો બાપુજી પાછળ ચાલ્યો મેડે બેડા પડી બાપુજી નને કહે, "તમારા માનુશીને આપરેસાન કે વચનો વિચાર મરતો નહિ તેમના હાલ ચૂંકવાની જરૂર નથી જરૂર પડે તો વૈદ ડોમ્બરને બોલાવજો અને તેમની બેવામા જ સતત રહી તમે જ તેમની મારવાર મરતે ધાયાની સ્વચ્છતા મરવી અને પાટા બાધવા વગેરે સર્વ તમે જ કરતે અને મરણ આવે તો શાન્તિથી જીવ તેમ મરતે"

પડી બાપુજી જમના મેડા ફામા મેક સરમ જાવનું મરું પડ્યું મેગેરેડું હતું તે તેમને જાનુ મરમું જમતી વખતે મરણ પિતાશ્રી અને અન્ય વડીલો સાથે વાતો ચીનો મરી અને જમ્યા પછી ગામમા એક બે રથમે જવાની વિન તિને સ્વીકારીને ત્યાંથી હરિજનવાસમા જરાતું નક્કી મરું આજથી ૨૮ વર્ષ કપર મોજિનામા કોઈ હરિજનવાસમા જવા ટેવાયતું નહોતું અને હમ્ય ગણુની કોમના કોઈ ત્યા જતા પડ્યું નહિ પડ્યું બાપુજીની ઇચ્છા સામગી એક વગીર પાછળ પડેગીને ઊઠ્યા હરિજનવાસમા તે કહી ગયેના નહિ છતા અદર જઈને બધાને બેગા મર્યા અને ગારીજ ત્યા તેમને બધાને મળ્યા આવે છે એવી ખુબર આપી ત્યાનું વણાટકામ વગેરે બતાવવાની બ્યવસ્થા કરી નાખી બાપુજી ધેરથી બે વાચ્યે નીકળ્યા હરિજન વાસમા ગયા તેમની સાથે લગભગ બમો જણુ બ્રાહ્મણ વારિયા, પાનીદાર નાના મોટા બધામ ગયા સૌએ જિંદગીમા પ્રથમ જ વાર ત્યા થય મૂ થો દરો બાપુજી બરેથ મર્યા વણાટકામ જોયું બધાની સાથે વાતચીત કરી અને આશ્વાસન આપ્યું જાણે લાગુ કે હમ્ય ગામની કોમના મરેલ્લાની ૧૬૩ ત્યા નહોતી બાપુજીએ થય એ વાતની યાદ આપી

ત્યાંથી મીધા શ્રી હરિકૃષ્ણ મદાગજના પથનું મદિર છે ત્યા ૧૫૫ ત્યા બોર્ડિ ૧૫૫ વિવાથીએ અને ગામના લોગ સાથે વનનીવ કરી સમય થતા મરેસાન પર ગયા ગામ આવી અને બાપુજીને લઈ ગઈ જાણે મેઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ચુકાવીને મારી પારોથી ગામી ગઈ હોય તેમ હું બેગામો થઈ નો રંગો મે ગાડી તરફ જોતા કહું ચેતન્યનો ડોગ ક ની જડ દેવ ગામ નજર જાદાર ચાલી ગઈ એટલે નું મિત્રો સાથે ધેર આવેલો આમ બાપુજી આવ્યા અને ગયા ૧૧ આ ૧૫૫૫ મરુડું રમણ હું જીવનનર યાદ કરી મારા હૃદયને પોખા કરી

૩૧. માતાવિહોણો

હું તો માતાની સેનામા જ લાગી રહ્યો બાપુજીએ દરજ્જો ભેઈને માનેહું કે ઓપરેશન કરવું વ્યથ છે નાહક પીડાકારક થઈ પડશે તેથી જ મને તેવી સૂચના આપી હતી દરદ વધવા માડયું પણ તેની અસર મારા માતૃશ્રીના હૃદય પર નહોતી થઈ તેમણે ત્યાર પછી કદી શોચ કર્યો નથી મને વારવાર કહે, 'બાઈ, બાપુજીએ કેવું કર્યું? જેવી રીતે હું તેમને મળી તેની રીતે મારે મળવાને મળતું! એવું થાય તો હું કેવી સદ્ભાગી! હું મારી પાસે રહેજો હો! અને એવી સ્થિતિ આવે તો મને રામના નામની યાદ આપજો હો! મેં બાપુજીને કહ્યું છે તેવી જ રીતે હું મરીશ અને મારે તેવું જ મરવું ભેઈએ છે "

આમ દિવાળીના તહેવારો વીતી ગયા સેવત ૧૯૭૨ના કોરંતક મુદ્દ ૮ નો દિવસ ઊગ્યો. મેં મારા નિયમ પ્રમાણે પરવારિને તેમના ધાને ઘોઈ નાખી દવા વગેરે લગાડીને પાટા બાંધ્યા તે પ્રસંગે તેમણે મને પાસે બેસાડ્યો મારે માથે હાથ મૂક્યો "બાઈ, તે માફી બહુ સેવા કરી પણ હવે " એમ બોલતા ચોધાર આતુ નીકળી પડ્યા હું પણ નરમ થઈ ગયો પણ હિંમત ધરી બોલ્યો. "કેમ, તમને કંઈ થાય છે બા?" "ના કંઈ નહિ બાઈ, પણ આજે હું જઈશ બાને બોલાવ " મેં મારા દાદીને બોલ્યા તે આવ્યા તેમણે પૂછ્યું, 'કેમ મોઢા? કેમ બોલાવી?' તેમણે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો, "માયનું ડાહ્યું મ ગાવી ચોડા કરો "

તુરંત જ તેમ કહ્યું 'હવે મને નવડાનો' તેમને નવડાયા "મારી ક ઠી બહો નવી ક ઠી તુલસીજીની પહેરાવો" તેમ કહ્યું ગાસ્તે રહીને સુવાડ્યા "બાઈ, રામ રામ બોલ બા, જયશ્રીકૃષ્ણ, મને માફ કરજો મારો દોષ માફ કરજો બધાને બોલાવો" મારા પિતાશ્રી આવ્યા પરસ્પર હાથ ભેગ્યા મારી પત્ની આવી તેને માથે હાથ ફેરવ્યો મારી દીકરીને બોલાવી સુબન કહ્યું, અને શ્રીકૃષ્ણ રાત્રી મમ શ્રીકૃષ્ણ રાત્રી મમ, બોનતા બોલતા નિશ્ચેતન દેહ મૂખી પ્રાણ ચાલ્યો ગયો બરોબર બાર નાગા હશે તે ધન્ય દિનસે બાપુજીએ જે સમયે તેમને આશીર્વાદ આપેના કે જેવી રીતે મને મળ્યા તેની રીતે મરણને મળજો લગભગ તે જ સમયે પ્રેમાળ માતાએ મને માતાવિહોણો મૂકીને વિદાય લીધી મારા મગાળ જીવનનું એક અમૃતઝરણું તૂટી ગયું!

* ન્યેરપુત્રવત્ સોવાથી એમને બધાં 'મોઢા' નામથી બોલાવતાં

૩૨. બેઠી નિર્ભયતા

સ વત ૧૯૭૭ની વસત ખીલી રહી હતી કુદરત આહવાદતી હતી તરુક જોમા અને લતાકુંજોમા નવી નવી ફૂંપેગો ફૂટતી હતી ત્યા કોકિલા આવી આવીને ટહુકી જતી હતી આ દિવસોમા બાપુજી ચ પારણી અહી આશ્રમમા આવ્યા હતા તે કહેતા હતા કે “ગમે ત્યા હોડ પણ અહી આવ્યા વિના એન પડડ નથી એજિન મુસાફરી તો બડુ દૂર દૂર કરે છે, પણ કોલસા ખૂંટી નાથ છે એટલે તેને તેના નિર્ણિત મથો ગયે જ છૂટકો તેમ મારે મારો ખૂટલો કોલસો લેવાને અહી આવવુ રહુ ”

ન્યારે ન્યારે બાપુજી બિહારથી આવે ત્યારે ત્યારે હુ આશ્રમમા જઈને થોડા દિવસ રતી આવુ આ વખતે પણ હું ગયેનો મને યાદ છે કે પૂનમનો દિવસ હતો પ્રાર્થનાભૂમિ છે ત્યા જ ત્યારે પ્રાર્થના કરતા હતા શીતળ આદની ખીની રહી હતી નહીનુ પાણી તે સ્થળની નીચે જ ખળખળ ધસાઈને વહી રહ્યુ હતુ પનનની મનદ લહરીઓ આવ્યા કરતી હતી મીઠી ઠંડી પણ હતી સાજની પ્રાર્થના પછી બાપુજી એક બિઝનામા તકિયા પર જમણા હાથનો ટેકો રાખી આડા પચા હતા બે ત્રણ કૂટ દૂર તેમની નજર સામે જ હુ બેઠો હતો બિઝનાને એક છેડે પૂ બા શ્રીમતી અનસૂયાબહેન અને બિહારથી બાપુજીની સાથે આવેલા મિસ પેન (મને તેણ નામ યાદ છે) નામના બહેન, ત્રણે બેઠા બેઠા વાત કરતા હતા હુ બાપુજીની સાથે વાત કરતો હતો બાપુજી ઉપાડે શરીરે હતા તેથી તેમને ઠંડી લાગતી હશે એમ માની બાએ ડી એક ચાદરને ચાર બેવડી ફરી શરીરે એકાડી તે ચોવડી ચાદરનો લગભગ અર્ધો ભાગ પાઝની બાજુએ પડેલો અમાગી બન્નેની દષ્ટિ સામસામે હતી “વાત કરતા કરતા મારી નજર બરડા ઉપરની પેવી સફેદ ચાદરમા પડેલી કાળી ભાત પર ગઈ પાઝળથી એક કાગો સાપ ચાદર ઉપર થઈ બાપુજીના બરડા ઉપર ચઢ્યો” બાપુજીને લાગેતુ ખુબ જ કે કાઈક છે એટલામા વાત કરતા કરતા તે કાળી ભાત પડેલી જોઈ તેમની સંમિતી મારી દષ્ટિ વી અને મે જોયુ તો મને જણાયુ કે એક કાગા માપે પેની બાજુથી આ બાજુ બિતરવા તેની ડોક બાપુજીનો બરડો વટાવીને લાખી કરી છે મારી નજર વટેલી જોઈને બાપુજીએ મને પૂછ્યુ “શું છે ?”

આ ફાલે એકાનેક મને અનેક વિચાર આવી ગયા હુ તાણીને જોતીરા કે સાપ ■ તો બા અને અનસૂયાબહેન સામજીને બડકરો, મેલાહવ મચાવરો અને સાપ પણ ગમ્મરારો અને કાચ બાપુજી આધાપાછા થયા તો સાપ ડાખ મારશે એટલે મે ધીમે રહીને બાપુજીને જવાબ આપ્યો, “કઈ નહિ એ તો સાપ છે ” પણ મારો ‘સાપ’ રાખ્દ અનસૂયાબહેને સામજ્યો તે તો બડકી

ઊઠ્યા અને બોલ્યા, “સાપ ક્યા છે, સવજમાઈ?” બા અને પેલા બહેન પણ ત્યાંથી ઊઠ્યા હુ અને બાપુજી હતા તે જ સ્થિતિમાં રહ્યા પણ આ ઘોંઘાટ સામળી સાથે આગળ કિતરી આવવાને બદલે પોતાની ડોક પાછી વાળી લીધી હુ તો ડોકો થયા પણ મેં તેને ચાંદનીના ઉત્તરમાં પાખુ જતો જોયો નહિ. મને લાગ્યું કે તે આ ચાંદની બેવડામાં પેસી ગયો હતો અગર ચાંદર અને બાપુજીની પીઠ વચ્ચેના પોલાણમાં છુપાઈ રહ્યો હતો, એટલે મેં બાપુજીને કહ્યું, “બાપુજી, આપ સહેજે હાલતા નહિ” તે બોલ્યા, “હુ તો નથી હાલવાનો પાખુ તમે શું કરો છો?” “હુ આ વાળેલી ચાંદરના ચાર ખૂણા પકડીને તેને દૂર ફેંકી દઉં છું સાપ તેમાં હતો તો ચાંદર સાથે દૂર પડે, અને પોલાણમાં છુપાઈ રહ્યો હતો તો ખુલ્લો થવાથી ત્યાંથી ચાલ્યો જશે પાખુ આપ હાલરો નહિ” મને લાગ્યું કે તે બાપુજીના પાસા પાસે પડેલો હોય અને મહજ દબાય તો હજી મારે એવો સાપનો નતિસ્વભાવ છે બાપુજીએ કહ્યું, “હુ નહિ જ હાલુ પણ તમે સાચવને.”

મેં ચાંદર ઉપાડી તો મને ઠીકઠીક વજન જણાયું મને ખાતરી થઈ કે સાપ ચાંદરની અંદર છે મેં બાપુજીને જોળાંનીને ભેરથી ચાંદર દૂર ફેંકી દીધી સાપ ચાંદરમાંથી નીકળ્યો નીકળતા અમે તેને પકડ્યો અને દૂર ખાખી આવ્યા.

આ બંધો સમય બાપુજીએ બેઠી નિર્ભયતા દાખવી રૂઠું પણ કરકવા દીધા સિવાય જેમ પચ્યા હતા તેમ જ પચ્યા રહ્યા બે ત્રણ દિવસ પડી હું સોજિત્રે પાછો ગયો ત્યારે ઊપામા વાંચ્યું કે : “મહાત્માએ મસ્તકે નામે ધરેલી ફેણ.” અને તે શીર્ષક નીચે ભારે અતિશયોક્તિવાળો હેવાય પ્રગટ થયો હતો. એ રીતે વાતને મરડવાની લોકોને કેમ દેવ હતો? આ મૂળ વાતમાં પ્રગટ થયેલી શાન્ત સ્વસ્થ નિર્ભયતા શું જોખી અદ્ભુત છે?

૩૩. બાઈશ્રી હેત્રી પોલાક

શ્રી હેત્રી પોલાક બાપુજીના એક સ્નેહાળ સાથી છે. બાપુજીને ‘બાઈ’ના વહાલસોયા નામથી બોલાવે ■ બાપુજીએ પોતે એમને વિશે આત્મકથામાં લખ્યું છે. હું અહીં એમને વિશે લખવા માગતો નથી પણ મારા તેમની સાથેના અંગત સંબંધને કારણે તે સંવત ૧૯૭૨ના મહા ફાગણના અરસામાં સોજિત્રે આવેલા તે પ્રસંગ અહીં લખી નાખવા માગું છું મિ. પોલાકે આપણે માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. જોખમદારી પણ વહોરેલી બાપુજીના છવનમાં તે જોત પોત થયેલા. પેલી પ્રસિદ્ધ ફૂચમાં બાપુજીને પકડ્યા પછી તેમણે સરકારી લીધેલી, અને તેમાં તેમને સજા પણ થયેલી. હાલ તો તેઓ લંડનમાં પ્રીવી કાઉન્સિલમાં

વધીવાત કરે છે ફક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની હકીકત સ્પષ્ટ કરવાને ત્યાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગેક મે વખત તે હિંદ પણ આવેના

બાપુજીના સંદેશામન પછી બાર પદર મહિને તે પણ ઇચ્છા કરી આવી આવેના તે વખતે બાપુજી આશ્રમ બાધના માટે જમીનની સોંધમા હતા તેનામા શ્રી પોલાક ત્યા આયા હુ પણ ત્યા જ હતો અમને વાત મળેલી તે જમીન જોવાને અમે ગયેના સાથે શ્રી પોલાક પણ હતા જમીનમા સુદર આબાવાવિધુ હવ પણ જમીન ગમનાળી નહોતી બહુ જ ઓતાગ હતી કુદરતી મૌદર્ય પણ નહોતુ એટલે એ જમીન અમને પમદ ન પડી અને પાછા વળ્યા પાછા વળતા મે શ્રી પોલાકને મોજિતે આવવાનુ આમ નણ દીધુ તેમનો કહ્યુ “જરુ હુ ઇચ્છુ હુ પણ બાપુની જા તો જોઈએ જ ને? તેમજે હવત બાપુજીને પૂછી જોયુ બાપુજીએ હા પાડી “આવતા છુધારે આવીગ ’ એમજે જિવસ આપ્યો

મોજિતે ૧૫૦ બાપુજીનો પત્ર રવિવારે આવ્યો કે “ભાઈ પોલાક છુધારે નહિ પણ મગગવારે આવશે ’ એમવારે ભાઈ પોલાકનો તાગ આવ્યો કે Coming on Tuesday not on Wednesday તાર તો સપ્ત હતો, મારૂ ગૂચ ન હતી પણ બાપુજીનો પત્ર મગગવારે આવવા મળેનો છે તેમા કાઈ ફેરફાર થવાથી પ્રથમ મને જે છુધારેનો જિવસ ભાઈ પોલાકે આપેનો તે જ જિવમ કાયમ રાખવા ખાતર આ તાર જ્યોં હશે, એવા બ્રમને વરા થઈ તારમાનો ‘not’ સપ્ત મે મગગવાર સાથે વાચી લીધો બાપાની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની મને ખબર હતી? ભમણામા તો મામાન્ય નિયમ પણ બૂલી જવાય ને? હુ તો અ એજ ઊઠા સુધી ભણ્યો પણ ગ્રેન્જુએટ અને ડબલ ગ્રેન્જુએટ પણ માની બ્રમણામા સમત થયા મોજિતે ભાગેલા મળેનાઓનુ તે વખતે સાંકુ બૂચ હવ તે બધા શ્રી પોલાક સાહેબનો લાભ લેવા ઉત્સુક હતા મેઈ બહેર કાર્કમમા તે આવતા નહોતા ખાનગી મુવાકાતની ખાતર આવતા હતા એટલે તેમની સાથે નજીકનો પરિચય માધવાની પણ કેટલાકની ઇચ્છા હતી તેમના ઉતારા માટે પણ મારા એક મિત્રના સગવડવાળા મકાનમા મોકલવણ કરી હતી બાપુજીના પત્ર મુજબ તે મગગવારે આવવાના છે એમ માની તેયારી તો પ્રથમથી નગગવારની કરેલી પણ તારની ગરસમજને લીધે અમે કોઈ સંજોગને ગયા નહિ મગગવારે મારે અગિયાર વાગે તે સ્ટેગને ઊતર્યા મને ત્યા વાળ્યો નહિ એટલે તે મૂઝાયા તો હરો જ ગુજરાતી બાપા આવડે નહિ અ એજ ગૃહસ્થને કોણ પૂછે કે તમે મણ છે અને ક્યા જવુ છે? ત્યાના હાઈસકૂલના એક શિક્ષક સ્ટેગન ઉપર હાજર હતા તે મારા સહાધ્યાથી હતા તેમને શ્રી પોલાક સાહેબના અ તવા વિષેની ખબર હતી તેમનો પૂછ્યુ, ગણમતુ નામ શું નવે આપને ક્યા જવુ છે? શ્રી પોલાક સાહેબે જવાબ આપ્યો ‘ મારું નામ હેત્રી પોલાક અને મારે રાવજીભાઈને ત્યા જવુ છે ”

પેલા બાઈએ કહ્યું ' ચાલો ' તમને લઈ જઈ મઈકે ગેરસમજ થયેની જાણ થઈ છે. અમે બધા માનીએ છીએ કે આપ આવતી કાને આવવાના રા તેથી જ મઈકે સ્ટેશને નથી આવ્યું

મારા ધરની બારીએથી ટ્રેનમાથી આવતા મહુસોને જોતો હતો ત્યાં તો શ્રી પોનાકને મે દીકા મને તો ક્યાં પગ આમ કેમ? પોનાક સાહેબ આજે ક્યાંથી આવ્યા? ટુ તુરત જ નીચે ઘાતે તેમને વદન ક્યું અને પૂછ્યું કેમ આવે? આપે તો તારમા લખ્યું છે કે જુરવારે આવગો' એમને લા યુ કે કાઈકે ગરબડ થઈ છે તેમને મુકામે લઈ ગયો તુરત જ મારી પાસેથી તાર માગ્યો તેમણે તાર વાંચીને મારા કાન પકડ્યા અને કહ્યું હું અચેછ ભાષા બૂંધી જ ગયો લાગે છે મે તો ચોખ્ખું લખ્યું છે કે મગજવારે આવીશ જુધવારે નહિ' અમે બધા શરમિદા થઈ ગયા અને ખૂબ હસ્યા તેમને યોગ્ય સમજવડ તો બધી હતી જ વળી મારે મન તે પરભાર્યા પણ નહોતા એટલે તેમને કાઈ અગવડ હોય તો પૂછીને સુધારી લેવામા મને સકોચ થાય તેમ નહોતો અને તેમને કહેવામા પણ કાઈ સકોચ થાય તેમ નહોતો તે સવારે નાહીને અમદાવાદથી નીકળેના તેથી જમવા બેઠે તે પહેલા હાથપમ ચોવાને મારા મિત્ર વાઈશિવાભાઈએ કાઈકે કોકરવરણ પાલી આપ્યું હતી તો થાગ ચોડી હતી ગરમ પાણી જોઈ તે તુરત હમી પડ્યા આ જો થા મને કેવો માન્યો? મને નાની નાનુક કુમારિકા માની? મારે હાથ ચોવાને વળી ગરમ પાણીની શી જરૂર? મને તો બાપુએ ઠીક ઠીક રીઠો બનાવ્યો છે ગરમ પાણી નહિ જોઈએ કહું પાણી લાવો. આમ આવ્યા ત્યારથી ગમમત કરતા અને હસાવતા બધામા બળી ગયા આપણા ખોરાકથી ટેવાયેના હતા એટલે તેમને કાઈ હરકત પડે તેવું તો હતું જ નહિ તેમને એક દિવસ મિત્રના ધરમા યુરોપિયન પોષાકમા રહેવું ગમ્યું નહિ તેથી લાડુ ઘોતિયું અને ગજકરાક પહેરીને આપણી સાથે આપણા જેવા થઈને રહ્યા તે તેમનો પરિચિત હતો પણ બીજા તો અજાણ્યા હતા પણ મારા મિત્રોને તેમણે પોતાના જ મિત્રો ગંગી લીધા પહેલે દિવસે તો ગામના બળ્યાગણ્યા યુવકો આવ્યા અને સમય વાતોચીતોમા વીતી ગયો

બીજે દિવસે પેટનાથી ત્યાની બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકમણ આવ્યા તેમની સાથે વાર્તાનાપ થયો બપોર પગી નહેરમળા હતી નહેરસભામા ઘોતીમા જવાને તેમણે વિચાર કર્યો મને તે ન ગમ્યું કાઈ આગેવાન દિલ્લી યુરોપિયન લેખાસમા આપણી સભામા ન શોભે અને તે જોટું અતકુ લાગે તેમ કાઈ અગ્રેજ આપણા લેખાસમા આપણી સભામા ન શોભે અને તેટલું અતકુ લાગે તેની છાપ પણ સારી ન પડે મિરાનરીઓ દિલ્લી પોષાક પહેરે છે તે કૃત્રિમ લાગે છે તેની છાપ પણ આપણા લોકોમા સારી પડતી નથી માગી આ માન્યતા

મે તેમની પાસે મૂકી તેમણે મારી વાત સ્વીકારી લીધી અને જાહેર સભામાં પોતાના જ પોરાણકમાં ગયા તેમણે ગાંધીજી અને તેમના જીવનકાર્ય વિષે ઘણું સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું સાંજનો એક મહેનો જવસો હતો જમણવાર ગોડગયો હતો કેટલાક વગેરે, શિક્ષકો અને મિત્રોને તેમની સાથે જમવાને મે આમ ત્રણ આપ્યું હતું હિંદુ જમણપદ્ધતિની ગોડવણ કુળી હતી રગોળી પૂરી હતી પાટલા ગોડગયા હતા અમરમતી મૂરી હતી કુધપાક પૂરીનું જમણ હતું પોલાક સાહેબ પણ ધોતિયું પહેરીને જમવા બેઠા અને છગી ચમચાનો ઉપયોગ ન કર્યો તેમને બહુ આનંદ થયો તેમણે કહ્યું કે હિંદુમાં ઘણા મિત્રો સાથે ટેબલ ઉપર ફળદબાવાળા જમણમાં ુ બેઠો છું પણ આજના જેવી સરળ સાદી મડળીમાં સુંદર હિંદુ પદ્ધતિમાં આ પ્રથમ જ જમણ હું જમ્યો બહુ જ આનંદ થયો આ આનંદ નિંદગીબર ુ નહિ બૂલ

આમ આનંદ કરી કુળી બાઈશ્રી હેલી પોલાક ગુરુવારે સવારે અમદાવાદ ગયા થોથે વિસે તો બાપુજીનો પત્ર મને મળ્યો કે તમે એવું તે શું કામણ કર્યું કે પોલાક રાજ રાજ થઈ ગયા?

૩૪. ખીલતી કુળી કરમાઈ!

શ્રી હેલી પોલાકના આગમન પછી મારા દિવસો સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાં પસાર થતા હતા બાપુજીએ આશ્રમ માટે સાબરમતી નદી ઉપર સ્થળ પસંદ કર્યું હતું અને આશ્રમના મકાનો બાંધવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી પ્રસંગોપાત્ત હું પણ ત્યાં જતો આવતો એવામાં મને ૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪મી તારીખે મને બાપુજીનો પત્ર મળ્યો કે મારે તા ૧૬મીના રોજ નડિયાદ જવું ત્યાં તે પોતે જવાના છે અને મારી ત્યાં જરૂર છે ુ તે દિવસે સૂચના પ્રમાણે નડિયાદ શ્રી ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તનાગીને ત્યાં ગયો ત્યાં બાપુજીની માથે ગુજરાત સભાના મંત્રીઓ શ્રી શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવજી કર અને શ્રી કૃષ્ણવાન નૃસિંહપ્રસાદ દેસાઈ બેઠા હતા ઉપરાંત શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ હાલના આપણા મરદાંગ - બે ચોરગાની વચ્ચેના ઊંમરા ઉપર કાર્થિક બેદગકારવૃત્તિથી બેઠા હતા પાટનૂન સાથે નૈકટાઈ અને કોલર હોવાથી કાર્થિક અક્ષર જણાતા હતા બાપુજીએ મારી ઓળખાણ કરાવી અને મને સૂચના કરી કે બેઠા નિલ્લામાં ચાલુ સાને પાક નિષ્કળ નીવડ્યો છે તે અંગે સરકાર સાથે ઝઘડો થયો છે, તેથી તે કાર્યનો નિકાન ન થાય ત્યાં સુધી મારે ત્યાં જ અટકીને રહેવું બેઠા નિલ્લામાં ચોક્કસ તપાસ કરી મેલો પાક પામ્યો છે અને પાકની સાચી આનાવારી કેટલી છે તેનો

પોતે નિપુણ કરી મરઝા પામ ને બના હેવાવ રત્ન કવ્વાની ઇચ્છાથી બાપુજીએ બધાને બોનાવ્યા હતા અને બધાને તે તપાસ માટે નિદાન મર્યા હતા.

ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તરીખથી ૧૫મી તારીખ સુધી ૭ મેરસદ તાલુકાના ગામોમાં શ્રી ઇન્દુલ ન ચાક્ષિક નાથે ખેડા જિલ્લાની મત્યામદની લ તને કામે ક્યો અમ ના જ માની હાકીકત મળી રમણે મર્ કાર્યસ્તાઓએ તા ૨૫ મીએ પાઠા નિચા આનીને થયના મર્યાના દેવાવ આવવાનો હતો નિચાદ ઓમાન શીનિવાસ શાસ્ત્રાચાર આવનાના હતા તેમની સમક્ષ જિલ્લાની દફતર ૨૪ મરનાની હતી તથી તા ૨૮ મીએ ખેરસદ તાલુકાના આસોદ ગામે અમે અમારું કાર્ય રૂઢું કરી સાજના વાસ રેરેશને આવવા નીકળ્યા વેસ રેરેશને અમ પહોંચીએ તે પહેલા ૭ લોકલમાં અમે નડિયાદ જવાના હતા તે ૧૫મી ગઈ હત અમારે શું કરવું રાત્રે વામ પડી રહેવું અને સવા નિચાદ જવું તે ઠીક ન લાગ્યું ગેરનામાં એક 'મારગાગી આવી પહોંચી તેનો ગા' અમારા પૈકી એક જાને ઓગળીતો નીકળ્યો અમારી મુરકેલી તેને સમજવી તે અમને પોતાના હામાં લઈ લીધા પણ તે માનગાગી આલુદ સુધી જ જવાની હતી અમે તો રાત્રે બાર વાગે આપુદ પહોંચ્યા આલુદ રેરેગને ઊતરી અમે સોસાયટીમાં ગયા તે ૧૫મને સોસાયટીનું મુખ્ય મકાન બધા હા હા અને મિશ્કોડા ત્યા કાચા છાપરામાં રહેતા હતા મે ત્યા જઈને પૂછ્યું 'અ બાવાલ માસ્તર વ્યા છે? ત્યારે કોઈએ ખબર આપી કે અ બાવાલને તાવ આવે છે અને તે પેના મકાનમાં છે અમે ત્યા યા બારણું ઠેકુ તેા ઉપરથી શ્રી બાબાબાઈ ઊતરી આવ્યા મે પૂછ્યું અ બાવાલ અહી છે ને? તેમણે જવાબ આપ્યું હા ત બાબા છે તે ખેગમાં મળેલા છે મને હાથમાં માસકો પડ્યો અમે ઉપર ગયા બાઈ અ બાવાલને મત્યા તેની સ્થિતિ જોઈ મને પ્રિતાજનક લાગી સવાર થઈ ગયું શ્રી ઇવાન માથે વિચાર કરી મે અ બાવાલની એવામાં રહી જવાને નિર્ણય કર્યા અને બાપુજીને એક કાચા લખી બાઈશ્રી ઇન્દુલાવને આપ્યો બાઈ અ બાવાલ ખેગમાં સપ યા છે તેની વાડરીમાં દુ રટી ગયો છું મારો પત્ર પહોંચતા વાનીને તુરત જ બાપુજીએ શ્રી ઇશ્વર બાપાને આપ્યો તેમણે તુરત જ આલુદ આવનાની ગોતાની ઇચ્છા બાપુજીને જણાવી શ્રી ઇશ્વર બાપા આલુદ ગયા અને બાપુજીનો પત્ર લેતા આવ્યા કે તમે બાઈ અ બાવાલની સારવારમાં રહી ગયા તે મારું કર્ત્તવ્ય એ આપણું પ્રથમ સ્તવ્ય છે તમે નિરાને ત્યા રહી અ બાવાલની સારવાર કરતે પ્રમુ તેમને જવની આરામ આપે

૫૫ પ્રમુએ કાઈ જુદું જ વારેતુ હા બીજે સ્વિમે એટલે તા ૨૬ મીએ તાજે બાઈ અ બાવાલે રેલ છેડ્યો બાઈ અ બાવાલનો પત્રિત આત્મા તેના ૫૫ મહામુતના પૂતળાને ઊગીને નિજામાં તા પહોંચ્યો.

બાઈ અબાલાવના મૃત્યુથી ચરોતરે અને ગુજરાતે એક સાચો સેવક ખોયો, પણ મેં મારો દિલોબ્ધન મિત્ર, એક સાચો સ્નેહી ગુમાવ્યો અને નાનપણથી સાથે રહેતા પેટલાદ બોર્ડિંગમાં સાથે ભણેલા, જીવનની કીધીજીવી આશાઓ અને માથે સેવેલી તેનામા તેવી રાશ્ત્રિ હતા તેનામા એવું ચારિત્રબળ હવે ચારિત્રબળમાં હું આગળ પાળ કરનારો હતો તેના જીવનમાં સતીદિન ગરીબ હું ખીની સેવાની જ્યોત ભગતી જ રહેતી મારું કામ દરિયાના મોજાની પેઠે પવનના તોફાનને આધીન રહેતું તે સતત સાચેત, આત્મનિરીક્ષણ કરનારો અને રૂઝે અને પગથે જીવનસિદ્ધાંતને વિચારીને ચાલનાર હતો પણ હું મનનો સહેજ મોજાઓ હતો તે ભુદ્ધિમાં વીજ, હું ભુદ્ધિમાં ઠોઠ, તે અભ્યાસમાં પહેલો, હું અભ્યાસમાં છેલ્લો. જતા અમારા જીવનનું ધ્યેય એ જ હતું અમે હિન્દુસ્તાની હતા અમે નીતિને ચઢાવતા હતા અને તેથી જ અમે એકબીજાને ચઢાવતા હતા નાનપણથી જ તેનું શરીર રેડપેઇ, આખો બહુ જ નળણી, માર્બનસ ન બર ૧૬ના વરમાં તેમને માફક આવે એવી નળણી હતા સ્વભાવે ખડતલ, અમે તેવી અમરડો વેઠી લે પિતા તો સાધનસપત્ત હતા પણ મનના પાછ હતા, તેથી પોતાની ક્ષમારતા, પોતાની બાવનાને મોજે પિતા પર નાખી તેમને કલ્પેગ નહોતા કરાવતા કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીને કાઈ મદદ કરવાની જરૂર પડે અગર કોઈ ગરીબ મહા-આધીને ફવાની જરૂર પડે તો પદર દિવસ કે એક મહિનો એક ના આઈને જે બચે તે તેમાં વાપરતા બધા સ્ત્રના સમયમાં હરવા ફરવામાં કે રમવામાં પડ્યા હોય ત્યારે તે ખિન્નસામાં ફવાની ગીરીઓ નાખી હરિજનવાસમાં કે ગરીબ લતામાં બીમારોની સારવાર માટે ડાખડી જતા તેમને મટે શોખ તો હોય જ શાને! કેટલાં તો એવો જ જન્મ લઈને પ્રભુ તરફથી આવે છે કે મોજરોખ તેમને કૃત્રિમ લાગે, મોજ રવા જતા તે વવારે ખેડોળ દેખાય તેમની સાદાઈ જ તેમને શોભાવે તેમાં જ તેમની મહત્તા એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ખગેખર પ્રચુના આગીવાંડ સમાન ગણાય જેવી બાલ સાદાઈ તેવો જ શાત શીતળ અવભાવ તે કઠીયે ન ખિન્નય કે ન વૈષ કેરે તેમના હૃદયમાં કેટલી લાગણી છે કે કેટલો પૈમ છે તેનો તાગ ખીજને ન મગે જેવા વફાદાર સ્નેહી તેવા જ તેમની નિદા કરનાર પ્રત્યે પણ અદ્વૈતી હું નાતાલ જયો ત્યાર બાદ ત્યાથી ટ્રિનિડાદમાંથી પ્રસિદ્ધ યયેલા પુસ્તકો દ્વિત્વ સ્વરામ્ય એક મલ્લીની કયા, સર્વોચ્ચ વગેરે મેં પૂ મોતીબાઈ સાહેબ પર મોખ્યેવા અને તે સાથે મારી દરિયાઈ મુસાફરીનો હેવાવ પણ મેં મોકલેનો તે પરથી સી આઈ કી ની ચોક્કો બોર્ડિંગમાં રહે, યયેલી આવવા આવવા ગરણે પૂજ્ય મોતીબાઈ તરફથી મને પત્ર લખવાને બધા મિત્રોને મનાઈ યયેલી અને પોતે પણ પત્ર લખતા નહિ આ બાઈ અબાલાવને નન રુચ્યુ તે મને પત્ર લખવાને કહી ચૂક્યા નથી જે વર્તનને તે નિષ્પાપ ગણે તે પ્રમાણે વર્તવામાં તે સાવ નીડર

હતા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે જ અરસામાં પેટના નૂના વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ, વિદ્યાર્થી મંડળ અને યુવકમંડળ સ્થપાયા તેમાં તેમનો અમ્મ ભાગ હતો. આવા મંડળોમાં ફી તરીકે કરજિયાન નિયમ કે પ્રતિના લેવાનું તેમણે સમજ્યું તે રીતે સામાજિક સુધારાનું કામ તેમણે શરૂ કર્યું.

કેળવણીના રસ તેમને હતો જ તેથી ચરોતર કેળવણી મંડળની સરચા તેમના જ આગ્રહના પરિણામે શ્રી મોતીભાઈ સાહેબે સ્થાપી ભાઈ અબાલાલ તેમાં પોતાના જીવનને બેંડીને તેના આદ્યમત્રી થયા મારા ફિનિશ્સમાં બેંડાયા પછી તેમણે ત્યાંની કેળવણી, ત્યાંના જીવન વિષે અને ત્યાંના નિત્યમર્થ વિષે મને વારંવાર પૂછ્યું અને મેં તેમને ઘણી માહિતી પૂરી પાડેલી હિંદસ્વરાજ્યનું પુસ્તક તેમણે વાંચ્યા પછી તેમની વિચારશ્રેણીમાં બહુ પવટા થયેલા પછી તે તેમણે મમાજવાદ અને કાર્લ માર્ક્સની વિચારશ્રેણીનો પણ અભ્યાસ કરેલો મને યાદ છે કે કાર્લ માર્ક્સના જીવનઆદેશ વિષે તેમણે કેટલુંક લખાણ પણ લખેલું કાર્લ માર્ક્સના કેટલાક લખાણો તેમણે અનુવાદ પણ કરેલો આમ હિંદની રાજકીય વિચારશ્રેણીની ક્ષિતિજમાં કાર્લ માર્ક્સની પ્રતિભાની શરૂઆતમાં જ તેમણે એ વિચારોમાં ચંચૂપ્રવેશ કરવા માંડેલા પણ એટલામાં ગાંધીજી હિંદમાં આગમન થયું અને બધાને વિચિત્ર લાગે એવું તેમનું જીવન, વર્તન, જીવનને નવચેતન આપનારી વિચારશ્રેણી બિનદી જણાતી હતા સચોટ મર્થપદ્ધતિ, કંડી જણાતી તીવ્ર શક્તિપ્રેરક બાધારૌલી, તલસ્પર્શી જીવનસિદ્ધાન્તો, તેમ જ મત્ત અને અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પર નિર્ભર એવો આત્મોદ્ધારનો અને દેશોદ્ધારનો નિર્ણિત કાર્યક્રમ, એ બધું જોઈ જણી ભાઈ અબાલાલને ગાંધીજી પ્રત્યે બારે આકર્ષણ જન્યું હતું અને તેઓ ગાંધીજીના વિચાર પોતાના જીવનમાં ઉતારવાને પ્રયત્નશીલ થયા હતા તે કેળવણીમાં પડ્યા પણ આ કેળવણી તેમને નહોતી રુચતી તે સમયે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વાત નહોતી, હતા તેમણે શરૂઆતથી જ કેળવણી વિષે વિચાર કરવા માંડેલા કેળવણીમાં જાતમહેનત, ઉદ્યોગ બગે તો જ કેળવણી સગીન થઈ શકે તેમ જ ધર અને સાગનો સંયોગ યાય, માળાપ અને શિક્ષકના ઉચ્ચ ચારિત્રના જીવનદશાત વિદ્યાર્થીઓના જીવનને પ્રેરે તો જ બાળકોને નીતિની કે આત્મિક કેળવણી મળી શકે નીતિના પાઠોથી બરેલા પુસ્તકો બાળકોને નીતિ નહિ શિખવાડી શકે કે નીતિ નહિ દેહાની શકે, આવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી અને તેમના જીવનનો એક ગાંધીજીની જીવનસરણી વરફ ઢગનો જતો હતો એ હું હંમેશા જોતા હતા.

સામાજિક કુરૂડિઓના તે કટા સંત હતા, તે જાણતો તે નળગાઈ દાખવતા નહિ એમની ત્રણ સાવકી બહેનોને એક સાથે પરજીવવાનો તેમના પિતાશ્રીએ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે વિષે તેમણે પોતાના મત્સૂના ૧૮ દિવસ અગાઉ પોતાના પિતાને

જે પત્ર લખ્યો હતો તે ઉપરથી આપણને સહેજ ખ્યાલ આવશે કે મહાપુરુષ થવાને સરખાવેલા પાત્રમાં કેવું ચારિત્રજન હોય છે

“આણુદ, તા ૯-૨-૧૯૧૮

પૂન્ય પિતાશ્રી,

હજી સુધી મેં એક વખત આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધની હકીકત મોઢામોઢ જણાવવાની હિમત કરી નથી આપને છેલ્લો મળ્યો ત્યારે એક વાત કહેવા આજ્યો હતો પરંતુ મૂળથી સ્વભાવ પડી ગયેલો તેથી કહી શક્યો નહિ એથી પત્રદ્વારા જણાવવાની રજા લઉં છું

મારી ત્રણેય બહેનોને આપ સાથે પરણાવે છે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે થર આગળ હું રહી શકતો નથી એટલે મને પૂછવાનું માં મારા વિચાર જણાવવાનું આપને પ્રયોજન નથી છતાં આપે મને ઉછેરી, બણાવી, કઈક સમજાવું આપી આપની વરસોની કમાણી આપે મારા માટે ખરચી છે એ બહુતર બંને ખરાબ હોય છતાં મારા હૃદયમાંથી એવો અણુઅણુટ ગરીબિયસ થયા કરે છે કે ધીરજબંધોને આટલી નાની વયમાં પરણાવવા એ ખોટું છે, એટલું જ નહિ, પણ એમ થવું અટકાવવું એ મારી ફરજ છે અને એમ ન બને તો મારે પોતે એ લક્ષમાં ભાગ લેતા અટકવું

આપનો સમય ગમે તેવો હશે, પરંતુ આ સમય સારો નથી પ્લેગ ફોબેરા જેવા મહામારીના રોગ બીજો નીચે વરસે આવે છે અને તે રોગના ભોગ મોટા કરતાં બાળકો વધારે થઈ પડે છે આ વર્ષના પ્લેગમાં ૧૦, ૧૦ વર્ષની કન્યાઓ ગણના હાખવા મેં જોયા છે અને સામજિક છે આવી વાત શુભકાર્પમાં વિચારવી એ ઠીક નથી પરંતુ આખે જોઈએ છીએ એટલે લાગ્યા વિના નથી રહેવું ન કરે નારાયાણ અને આવું કાઈક બની જાય તો મેં આ લક્ષમાં હાજર રહી મારી સમિતિ આપી એથી આખી જિંદગીમાં પધાતાપ કરવો પડે

આ જમાનો બાળકોને બખાવવાનો છે બાલુનારને બીજી કોઈ પણ ભતની ચિંતા, હરકત દોષી જોઈએ નહિ બાળવત્રથી બહુરામાં અટથલો નડે છે, જોઈએ તેટલું ખ્યાન અસ્થાસમાં આપી શકાવું નથી, અને અરામિને લીધે અખ્યાન નબળો પડે છે આ પણ ખરાબ છે આપ મહામહેનતે, પુષ્કળ પરમેવો ઉતાળીને, યાદતડકો વેઠીને, જાણ પણ વેઠીને આટલી મારી આર્થિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હો, એટલે પેગાની કિંમત આપ જ સમજી શકો પરંતુ એ પૈસા કોને માટે? પોતાના અને પોતાના બાળબચ્ચાના સુખને માટે કે એકઠા કરી મૂકવા માટે? પુત્રીના સુખ કરતાં પૈસાની વધારે કાળજી કરવામાં આવે એ કોઈ રીતે ઠીક નથી મારે લક્ષમાં હાજર રહેવું પણ આ માટે ૧ રૂપા પૈમાનો ખાતર એટલે કે ૫ જે સારે નરસે પ્રમગે હાજર ન રહું તો આપના તરફથી મળતો

વારસો અને ન મળે એ મેળવવા મારે હાજર રહેવું જ જોઈએ પરંતુ બહેનના મુખ કરતાં પૈસા અને વધારે વહાલા નથી આપે અને બહાળ્યો છે તે સાખો રૂપિયાની પૂછ કરતા વધારે સારો વાગ્યો અને મળ્યો છે કારણ કે અબાલુ રહ્યો હોત તો આપની પૂછ મારી પાસેથી બિગ જત, બાલુવાધી અને મારા રાટલો મળે છે મળે હાજર રહી આપની મિલજત મેળવવાની સાલસા રાખુ તેના કરતાં આ લક્ષ્મિયામા ગેરહાજર રહુ અને બિખારી રહુ એ અને અનેકગણ વધારે સાફ સાં ૭ પૈસા તો આજ છે ને કાંચે નથી પરંતુ કરેલા કર્મ તો સાચે આવવાના છે બીજી અભાવપણે મરેલા કર્મ મરતા જાગીમૂછને ખોદી કરવું એ વધારે ખરાબ છે”

બાઈ અબાતાવના ઉપરના પત્રમાનથી અને જે વસ્તુને તેમણે ખોદી માની તેને અટકાવવાને તેમણે મરેલી પ્રતિજ્ઞાથી તેમના આત્મબળનું, તેમની ત્યાગવૃત્તિનું, તેમના આત્મમાનનું અને મરણ વરફની તેમની તીવ્ર ધૂણાનું માપ આપણે મમજી રાજીશું ગાંધીજીના હુકમ પ્રમાણે સામાજિક અનિષ્ટ આપણે સત્યાગ્રહથી નિવારી રાખીએ બાઈ અબાતાને તે રસ્તો લીધો. તેમની આવી ત્યાગવૃત્તિ સેવા મરવાની તીવ્ર ભાવના અને નિર્માનીપણ એવું હવે કે તે જે જમણે હાથે કરતા તેની બાલુ ડાખા હાથને નહોતા ધવા દેતા ગાંધીજી આ ખીતલી કળને ઓગળી ગયા હતા પણ તે તેને ખીતેવું પુષ્ટ જીવે મમાજ તેની સુવાસ માચી રાકે એવું તે પુષ્ટ ખીતે અને તે સુનાસ આરે તે પહેલા તે એક ધોર ગત્રીએ મારા બોળામા સૂતા સૂતા કળીરૂપે જ કરમાઈ ગયું મા ફાની સસારની વિદાય લેતા પહેલા પોતાના અધરા કાર્યની યાદ આપતા તે બોલેલા —

“તમે અહીંથી મેગરી જઈને બાવનાટિકા માટે શિક્ષકનું ચાકમ કરી લેલે (બા) મમજી બા તમે આ બધાની બરોબર સલાહ રાખજે જરા વસત્રુ તો લાગશે પણ સારી લેજે, અકબારો નહિ બાઈ, (મને સખોધીને) તમારી બહેન (સ્વપની મળિમહેન)ને આશ્વાસન આપજે તે રહી મરે નહિ અને માફ કરશો મારાથી નથી બોલાઈ તે સ્વર્ગસ્થ બાઈના આ બધા છેવટના હફગારો હજી હૃદયમા રમી રહ્યા છે તે બાઈ છેવટે અતિશય નમ્ર બની, ફામા યાચતા અને પ્રસન્ન નામ દેતા બાવ્યા ગયા

બાઈ અબાતાવના અવસાનના મમાચાર જાગી ધડા મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ પત્રો લખેલા તેમાથી પૂજ્ય બાપુજીએ મારા પ્રત્રે જે પત્ર લખેલો તે નીચે આપીને આ પ્રકરણ બંધ કરીશ

બાઈશ્રી પ રાવજીબાઈ

બાઈ અબાતાવનું મૃત્યુ આપણને શીખવે છે કે આપણે સેવાધર્મમા એક દાણ પગ દીના નથી રહી શકતા ગમે તે વખતે ચમરાજ આપણને બોલાવી લે છે અને જો આપણે દેશસેવાના માત્ર હવાઈ કિલ્લા જ બાધવા હોય, પણ પ્રયત્ન

નતની છેતરપિંડી થઈ. એ મને વધુ હિંસાત્મક લાગુ દબાવ્યો અને અસત્ય લાગુ અને વિચાર કરતા મને એમ જણાયું કે હું જે મર્યાદામાં આવી છું તે જોતા મારે લડાઈમાં ધન્યતા સિંધાવીએની માત્રવારનું કામ હાથમાં લઈને દિલની આબરૂ અને ઇન્જનિયર ખાતર પણ આ યુદ્ધમાં હિરસો આપવો.

ઉપરના ભાવાર્થનો જવાબ તેમણે અમને લખેનો હતો અમને તેથી કાંઈ ખૂણું સતોષ નહોતો થયો અમને લાગુ કે બાપુને માટે તેથી આગળનું પગલું પણ હવે — યુદ્ધનો બ્યક્તિગત વિરોધ કરીને તેનું પરિણામ વેડી લેવાનું પણ બાપુજી સત્યના શોધક છે જનતાજનાઈનની વધારેમાં વધારે સેવા શી રીતે થાય એ વિચારને બધમેસની વિચારસરણી તેમણે રચી દરો ઘણી વખત બાપુજીના નિર્ણયો વિષે એવું બન્યું છે કે અમુક મર્થ કરવાનો કે ન કરવાનો તે નિર્ણય મેં છે, તેનો આદેશ હૃદયમાંથી તે મેળવે છે, અને તેવો નિર્ણય મેળવ્યા પછી તે નિર્ણયને બધમેસની દલીલો તે મેળવી લે છે, શોધી કાઢે છે ખુદ્દિની દલીલો તેમના નિર્ણયો બાધતી નથી, પણ હૃદયના આપેલા નિર્ણયના ટેકામાં દલીલો તે શોધી લે છે આ કારણે કેટલીક વખત તેમની દલીલોથી આપણને સતોષ થતો નથી આ વખતે પણ એવું બન્યું.

યુદ્ધ તો ચાલુ જ હવે સરકારને પ્રજાની મદદ તો જોઈતી જ હતી સરકારે તેવી માગણી કરી આ માગણી સ્વીકારવામાં મતભેદ હતો એક પક્ષ એવો હતો કે સરકારને આપણે મદદ આપવી પણ શક્તી મદદ આપવી તે આ યુદ્ધ પછી દિલની માગણીને સતોષવાનું વચન આપે તો જ આપણે સરકારને આ યુદ્ધમાં બધી રીતે મદદ આપવી બીજો મત એવો હતો કે જો આપણે મદદ આપવી હોય તો હૃદયથી આપવી, મહોબ્બતથી આપવી તેનો બદલો લેવાની લાલચથી કે અમુક બંને લેવાની શરતથી મદદ કરવી એ યોગ્ય નથી મહાત્માજી બીજા મતના પ્રેરક હતા, અને તે દિલે દિલની યુદ્ધપરિપક્ષમાં તેમણે પોતાનો એ નિશ્ચય જાહેર કર્યો પણ આ વખતનો તેમનો નિશ્ચય વધુ ગુચ્છવાકાર્યો લાકડો આ વખતે તો તેમણે યુદ્ધમાં લડવા માટે સૈનિકની ભરતી કરવાનો નિર્ણય કર્યો આ વાત તેમણે નડિયાદ અમારી પાસે મૂકી મને પોતાને હજી પણ તેની ગેર સમજાઈ નથી કે બાપુજીની અહિંસક જીવન વિધેની દૃઢ માન્યતા, અને તેને કાર્યમાં ઉતારવાની તેમની શક્તિ સાથે તેમનો આવો નિર્ણય બધમેસનો છે ? પણ હું જોડો જોત્યો નહિ મારે હા કહેવી કે ના એ જ પ્રશ્ન મારે માટે હતો અહિંસા તો બ્રાહ્મણવૃત્તિ છે એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે પહેલા ક્ષાત્રવૃત્તિની જરૂર છે ક્ષાત્રવૃત્તિના મુગીન પાયા ઉપર જ અહિંસાનો મટેલ રચી શકાય ક્ષાત્રવૃત્તિમાં મુખ્યત્વે નિર્ભયતા કેળવવાની હોય છે મરણનો ભય તજવાનો હોય છે અન્યની રક્ષા કરવાની હોય છે જે નિર્ભય થયો હોય, જેણે મરણનો બચ

તમને હોય, જે કોઈ પણ ક્ષણે કોઈ પણ જોગે અન્યતુ રક્ષણ કરવાને તત્પર હોય તે તૃણમાં નહિ પડે, સ્વાર્થમાં નહિ પડે એટલે તેનામાં ગોળી હિંસા થવાને મભવ છે બાપુજી તો ક્ષાત્રધર્મનો ખરેખરે પાયા હતા અને તો ક્ષત્રિયધર્મનું બાન પણ નહોતું મારામાં વૈશ્યવૃત્તિ હતી પણ વૈશ્યધર્મનું પણ ઠીક ઠીક પાલન હું નહોતો. મ્હી શરૂતો તેમ જ જ્ઞાનપૂર્વક શૂદ્રધર્મ પણ હું નહોતો. આચરી શકતો હું તમને અને પ્રમાદમાં જ ગોળા ખાતો હતો એવા મને આમ બાપુજીની ધૃષ્ટિ અને આશીર્વાદનું બળ મળે તો ક્ષાત્રધર્મની ઝાખી કરી શક એવી બાવનાથી જેવું બાપુજી મને કહ્યું કે “તમારું નામ ભરતીમાં મૂકે છે મૂકે ને ?” કે તુરંત જ મેં પ્રસન્ન ચિત્તે ને વિના સંકોચે હા પાગી મારું હૃદય તો હૃદયથી ભરેલું તે એવા બાનથી કે બાપુજીએ અધિનારપૂર્વક મને પૂછ્યા સિવાય મારું નામ ભરતીમાં મૂકવાનો નિર્ણય મ્હોં છે એવું મારે માટે ખસ હવે મને હિંસા-અહિંસાનો બહુ પ્રશ્ન નહોતો એ નિમિત્તે મારામાંથી કાયરતા જાય હું નિર્ભય બનું મારો મોતનો ભય જાય હું જીવનને પણ જોખમમાં નાખવાની હિંમતવાળો થાઉં, અન્યતુ રક્ષણ કરવાની ઉત્કટતા બાવના અને શક્તિ મને પ્રાપ્ત થાય તો હું અહિંસા ધર્મની નજીક પહોંચીશ એની મને ખાતરી હતી એટલે બાપુજીને તુરંત જ હા કહેવામાં હિંસા-અહિંસાના વત્તવજ્ઞાનમાં મારે ઉત્તરવાનું જ નહોતું.

પણ એટલેથી થયું નહિ આવી ભરતી કરવાને અમારે જિલ્લામાં ફરવાનું હવે બાપુજીએ પોતાનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધો હતો સત્યાગ્રહની પૂર્ણાવૃત્તિના નિમિત્તે મેં ગાંધીમાં તેમને એકા જિલ્લાની પ્રજાએ અભિનંદનપત્ર આપ્યું તેના જવાબમાં બાપુજીએ જે કહ્યું તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તેમણે પોતાના ધર્મની શરૂઆત મ્હી દીધી હતી તેમણે પોતાના નિર્ણયના કારણો દર્શાવ્યા છે તે વાચકમિત્રોની બધી ખાતર અહીં આપું છું.

“આજ હું કોઈની પાસે લશ્કરભરતી માટે નામ લેવા નથી આવેતો પણ હું આપની પાસે એક દ્વંદ્વી વિનંતિ કરું છું પ્રજા બગાડીને અને વીર્યહીન થઈ ગઈ છે આમાં મેલેકે અરો આપણે જવાબદાર છીએ અને ધણે અરો સરકાર જવાબદાર છે એ નબળાઈનો નાશ કરવાની જો આપણે આ તક ખોઈએ તો આપણે સુવર્ણ તક ખોઈ ખસવાના આપણે કેટલીક વાર ધીમે ધીમે કામ લઈએ છીએ પણ મેલેકે વાગે વાહજો આવી ચડે છે ત્યારે બહુ ત્વરાથી કામ લેવાની જરૂર પડે છે મેં કરેલી માગણી સરકારને ઉપકાર કરવા માટે નથી, તેમ સરકારને મદદ કરવા માટે પણ નથી તે તો આપણી પોતાના માટે જ છે જે બહેનો આ બાબતની સાફી પૂરે છે તેમને એટલી જ વિનંતિ કરીશ કે તમે તમારા બાઈ દીકરા વગેરેને કહેશો કે તમે દેશનું અને અમારું રક્ષણ કરવા લાયક છાઓ જે પ્રજામાં પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ નથી તે પ્રજા જ ન કહેવાય.

ગેરી ગેક પણ પ્રજા નથી કે જે પોતાનું ગ્લાણ કરવાને આટલે દરજ્જાએ ગમ્મિહીન થયેલી હોય આ તક આપણે ન લઈએ તો આપણે શમિહીન રહેવાના છીએ આ શબ્દો આજ નહિ પણ થોડા દિવસ પછી તમે માનગો જે ઈલાજથી ગુજરાતી પ્રજા બાચવાપણાનું ક્ષય દૂર કરી શકે તેમ જ જે સ્વરાજ લેવા ઇચ્છીએ છીએ તે વહેનામા વહેલું મળે તેવા ઇલાજ નેવા માટે મે વિનંતિ કરી છે આ વાત ઉપરાંતમે ખૂબ વિચાર કરે એમ ન, કહ્યું છું આપણને એમ લાગે કે આપણે રક્ષણ કરવાની શક્તિ જોઈ જોકા છીએ તો આપણે જોયેલું તે અગ્ર મેળવવાની તક તમે લઈ લેજો અત્યારે એ માગ્યું મળે તેમ છે તમને ભરોસો હોય તો ગળ અને દિવસ નેટલા માણમે મળે તેને તાલીમ લેવાને તૈયાર કરજો માણમે આવે ન આવે તે માટે જ પ્રેરકાર છું પણ વિચાર કરો અને ત્યાર પછી મારી માગણી ત્યાગના જેવી હોય તો બને ત્યાગો અને સ્વીકારવા જેવી હોય તો બળ મેળવવા પ્રયત્ન કરશો માતાઓ પુત્રને બળ આપજો અને પત્નીઓ પતિને બળ આપજો "

આ પછી અમારે ભરતી માટે ફરવાનું હવે નું અને શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક બંને જણ ભરતી માટે ધણા ગામોમા ફર્યા લોકો મનને ન નહિ તેઓ એમ જ વિચારે કે અમે જેઓ સરકારની સામે સત્યાગ્રહ કરવાને બધાને મહેવા ફરતા હતા તેઓ પાછા સરકારને મળી કરવાને કા જરીએ છીએ? આમા કાઈક બેઠા હશે આમ તેમને બુદ્ધિભ્રમ થયો એને ગામડામા સભા ભરીએતેમા બહુ જ જોગ શ્રોતાજન આવે આવે અને ધ્યાન દઈને માલગે તો કેલોકને અમારી વાત વ દૂવાળી થાગે પણ આ તો મરણને અખતરો! એમા કેની મ મતિ હોય? મત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞામા જે હત્સાહ હતો તેના સોમા બાગને પણ હત્સાહ આમા નહોતો એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહની લડતપ્રમગે જેમને હારતોરાથી શણગારવામા આવતા, જેમના માનમા મરઘસો કાદનામા આવતા વાત વગડાવવામા આવતા અને મિષ્ટ લોજનો જમાડવામા આવતા તેઓ હિંમોચર થતા જ મો ફેરવી લેવામા આવડે તે કે સત્યાગ્રહની લડતમા સેવકોને મિખાત ખવડાવવાનો ફિવાજ પડી ગયો ત્યારે મહાત્માજીએ સ્વયં સેવકેના વર્તન માટે અમુક નિયમો નક્કી કર્યા હતા અને સેવકોને મિષ્ટાન્ન ન સ્વીકારવું એવી સલાહ તેમણે આપી હતી ત્યારથી કાર્યકર્તાઓએ મિષ્ટાન્ને છોડ્યા અને ગોળ અને શી મળાણ પોતાની સાથે રાખના માથા પણ હવે તો માગીને ખીચી ખાવાને સમય આવ્યો શ્રી ઇન્દુલાલ તો પોતાની ખુસાફરી શરૂ કરતા પહેલા નરિયાઈ સ્ટેશનેથી જ ડોગબિસ્કટ લઈ લેતા અને બૂખ લાગે ત્યારે આ તામે ખાતા એક ગામે તો અમારે બૂખ્યા જ મૂઈ રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો આમા મુખ્ય વાત સગકારને મદદ કરવાના વિરોધની નહોતી પણ સૈન્યની ભરતીમા દાખલ થવામા તો પ્રથમ મરણનો બચ હતો મરણનું નેખમ ન હોત તો ભરતીમા પડાપડી થાત

આ ઉપરથી એમ સમ યાય કે મહાત્માજીએ ખેડા જિલ્લાની પ્રજાને પ્રજાની ઇત્જત માયવવાના, સરકારનો ડર કાઢવાના, સત્ય અને આપગી ઇત્જત ખાતર—સ્વમાન ખાતર ભોગ આપવાના, બહાદુર બનવાના, ભય તજવાના, સત્તાનો ડર છોડવાના, અને મૃત્યુના ભયમાથી મુક્ત થવાના વગેરે સત્યાગ્રહની લડતના જે મુદ્દાઓ સમજાવ્યા હતા તે સત્યાગ્રહના મુદ્દાઓ પ્રજા સમજી નહોતી કે શું ? અગર તેમાં તેણે ગાંધીજી નહોતો કે શું ? શું પ્રજા આધિક બચતની ખાતર જ લડતમાં પડી હતી ? મહાત્માજીએ છ માસ સુધી પોતાના પ્રાણ નિચોવ્યા તે શું થોડાક ચાલીના સિક્કા બચાવવા માટે ? એમ સી રીતે હોય ? ખેડા જિલ્લાની પ્રજા આપણુ પણ ન મમ ? અને સમજી હતી તો મહાત્માજીનુ ખીલુ જ પગતુ તેણે કેમ વધાવી ન લીધું ? આ વિષે મને વિચારતા એમ લાગ્યું છે કે ખેડોતોનું જમીનમહેસૂલ થોડું મુવતવી રહે ફક્ત તે માટે જ તે આવી જોખમકાગી લડત ઉપાડવાને તૈયાર ન યાય ખેડોતોને અનુભવે જણાયું છે કે મુવતવી રહેતું જમીનમહેસૂલ આપણુ પાઠગથી તેમને આક્રમ્ પડે છે એને જમીન મહેસૂલ મુવતવી રહે એવું તેઓ બહુ ઈચ્છતા નથી તેમાં તેમને રસ નથી તેમ સત્યાગ્રહના મૂળ સિદ્ધાંતમાં પણ તેમને રસ નહોતો તેમને તો સત્તાધારી અમનદારો સામે યનામા રસ હતો સેકડો વ્રસોથી નાના મોડા અમલ દારોની આપમુઠીથી દબાયેના કચડાયેના ખેડોતોને તે આપમુઠી તોડવામાં રમ હતો તેમ કરનાની તેમનામાં આપઆવડત નહોતી, તેમ જ હિંમત પણ નહોતી પણ તેમને તેમને માટે વડે એવો આગેવાન મળે તો તે લડવા તૈયાર હતા અને તેમ કરતા તેમને જે વેકડું પડે તે વેડી લે તેમાંથી છટકી જવાય તો છટકવાને પણ હચ્છે ગાંધીજી મળ્યા તો તેમની સરહારી સ્વીકારી ખીલે કાઈ હિં સામા માનનારો આવત તો તેને કાઈ ના ન પાડત બાકી સત્યાગ્રહની લડતના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો કે તેની શુદ્ધ નીતિગતિ વિષે તેઓ બહુ સમજી ગયા હોય તેવું મને કાઈ લાગ્યું નથી સત્યાગ્રહીએ સત્ય, અહિંસા, નીડરપણ મરણ ભયનો ત્યાગ, વિવેક, નમ્રતા વગેરે ગુણોની ઉપાસના કરવાની છે, તે મેળવવા મહેનત કરવાની છે, એ બધું આ લડતમાં ખેડા જિલ્લાની પ્રજા બરાબર મમજી ગઈ હતી એમ કહેવાની મારી હિંમત ચાનતી નથી

સ્વરાજની લડત માટે જીવનના અવિઘન ભોઈએ છે, માટે ભરતીમાં દાખલ થાઓ એવી સીધી માગણી મહાત્માજીએ કરી હોત તો પણ ન્યા સુધી પ્રજાને જરૂરેની માયા છગી નથી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થઈ નથી મત્સ્યનો ડર ડરાવે છે ત્યા સુધી એવી માગણી પણ બ્યર્થ જવાનો સભવ છે જ્ઞાપ આ ભરતીમાં મહાત્માજી, શ્રી વંચતમાઈ પટેલ, શ્રી મોહનલાલ પડયા શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી કાકાભાઈજી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રી નરહરિમાઈ પરીખ, શ્રી કૃષ્ણદેવાઈ

પણ આમ વિખૂટા મૂકી યુદ્ધમાં જશે એવો તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય અને વળી યુદ્ધમાં તો શું કહેવાય ? જીવતો પાછો આવશે એવી આશાથી જો યુદ્ધમાં ઠેર તે કા તો મથર હોય અગર મૂર્ખ હોય બાપુજી પાસે જેમના નામ આવેલા તેમાં કોઈ નહોતો કાયર કે નહોતો મૂર્ખ ત્યારે તો તેથી બનું બને કે તેઓ યુદ્ધમાં મરે કે જીતીને પાછા આવે મરવાનું પહેલું અને વિજય મેળવીને પાછા આવવાનું પછી આમ જો કાર્યમાં જીવનનું જોખમ છે તે કાર્યમાં આવા ભાઈઓ સામેલ થયા ત્યારે તેમના પત્નીને શું શું થયું હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરી લેવો રહ્યો બાપુજીને તો આ ખ્યાલ હતો જ તે તો પુ પ જેવા કામળ છે અને વજ જેવા કઠોર પણ છે

એક દિવસ બાપુજી નડિયાદથી સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા અને દુર્ગા બહેન અને મણિબહેન સાથે વાતો કરવા બેઠા તેમને સમજાયું કે તે બન્નેના હૃદયમાં દર છે, એટલે તેમને આનંદ કરાવવા અને આશ્વાસન આપવા હાસ્ય કરતા બોલ્યા “ કેમ તમે ભણ્યું ને ? મહાદેવ અને નરહરિ તો લડાઈમાં જવાના તમે શું કરશો ? તમારે એમ કરવું કે તમે ગરમાગરમ ફૂલકા બનારીને તથા ઠંડા પાણીની લોગી ભરીને મારી સાથે મોકલજો હું ત્યાં જવાનો ખરો પણ હથિયાર પકડનાનો નથી હું તે મારી સાથે લઈ જઈશ અને બન્નેને પોતપોતાના ગરમાગરમ ફૂલકા આપીશ ઠંડુ પણી આપીશ દુર્ગાના હાથના ગરમ ફૂલકા ખાઈને મહાદેવની બૂખ મરશે, ઠંડુ પાણી પીને તરસ છીપશે અને તેનો થાક જીતશે મણિના હાથના ગરમ ફૂલકા ખાઈને નરહરિની બૂખ મરશે, પણી પીને ઠંડક થશે અને થાક ઠેરઠે પાછા બન્ને જુલુ તાજ થઈ લડશે કેમ બરોબર ને ? તમે તેમ કરશો ને ? એમ મ્હી તે મોટેથી દ્વસી પડ્યા આમ બાપુજી પોતાના છોકરાને આશ્વાસન આપતા હતા

પણ જેમ જેમ અમે ઉતાવળ કરીએ તેમ તેમ યુદ્ધમાં જવાનું લખાણ જાય અમે હતા કૃત્ત બપુ સુબઈના ગનનંદે જણાવ્યું કે સખ્યા નાની છે તેટલા માટે ગુજરાતમાં તાલીમ સંસ્થા બોલવી પાલવે નહિ માટે ગાંધીજીએ તે બધાને પંતગ મોકલવા મહાત્માજીને આગ્રહ હતો કે તાલીમ સંસ્થા ગુજરાતમાં જ ખોલવી તેમને ખાતરી હતી કે ગુજરાતમાં લશ્કરી તાલીમી સંસ્થા બોલવાથી ગુજરાતનું વાતાવરણ બદલાશે, સારો પ્રચાર થશે, અને ભરતીમાં ઘણા માણસો ભેડાશે આ પોતાની માન્યતા અને આગ્રહ મહાત્માજીએ ગવર્નર પાસે વારંવાર મૂક્યા આમ પત્રવ્યવહારમાં મહિનો માસ નીકળી ગયો એવામાં યુદ્ધમાં પહોંચી આવ્યો અને તહત્તથી થઈ કમિશનરે ખબર આપી કે ભરતીનું કામ બધું કરવું

આમ સૈનિક વરીકેની તાલીમ લઈ બદ્દક પકડી યુદ્ધને મોરચે જવાની અમારી ધવધા અમારા મનમાં જ રહી અને અમે પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા

ગાહ શ્રી શિવાભાઈ બાઈલાલભાઈ વગેરે મળી આરાટે ૭૫ નામ તો આવી ગયા હતા મહાત્માજીએ પ્રથમથી જણાવ્યું હતું કે પોતે ભરતી કરશે બધી વ્યવસ્થા કરશે પણ પોતે રોગ અદિ સક હોઈ ઘેઈ પણ પ્રમત્તન હિ સક રાસ નહિ પડે વળી આપણા જીવન માટે આ નવી વાત હતી ખરો જાણક મૂકી યુદ્ધમાં જવાનો અવસર જીવનમાં આવશે એવો આપણને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો ક્વાયત લેવી, પરંતુ કરવી બહુ તાકવી અને સામા માણસ ઉપર ગોળી છોડવી એ બંને વિચાર આવતા ઘેઈ નવાઈ લાગે છે કે ખરેખર તેવો પ્રસંગ આવી પહોંચે હોત તો જામે બધા સફળ નીવડત ? અને લાગે છે કે એમાં કાઈ વરિા ન આવત રહ્યો તો જ્યાં પ્રસંગ મળે ત્યાં રહ્યો થાય જ, તેને રજીસ્ટ્રેશન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એમાં ભાવના તો માતૃભૂમિની સેવાની જ હતી ને ? માતૃભૂમિની મુક્તિ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા આપણી પાસે શું ન કરાવે ? હૃદયમાં તે વાત વસી જવી જોઈએ

પણ એ મુશ્કેલી કરતા એક બીજી મોટી મુશ્કેલી પણ હતી મારા જેવા ઉમેદવારો દાખલ થયા હતા તેમના માળખા કે પત્નીને આ વાતથી જોડુ ખ થવું હતું તેનો પડવો અમારા હૃદયમાં પડે તે સ્વાભાવિક છે મારા જેવાની વાત તો બાળ્યે રહી પણ ભાઈશ્રી મહાદેવભાઈ અને નગ્દરિભાઈ વગેરે ધણા ભાઈઓ એવા હતા કે જેઓ ભણ્યા ગણ્યા હતા વડીલાત કે કોઈ મહાવિદ્યાવધના ગ્રાચાર્યપદ માટે તૈયારી હોય અને શ્રી દુર્ગાબહેન કે મણિબહેન જેવી બહેનોએ આરાધા રાખી હોય કે હવે તેમના પતિઓ વડીલાતનો ધધો કરશે કે આચાર્યપદ ભોગવશે અને તેમની સાથે સતોડી જીવન જીવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થશે, ત્યાં તેને બંદો મહાત્માજીના સમાગમથી તે દિશા છોડી દીધી, જીવનના ધ્યેય બદલ્યા, ગરીબાઈ સ્વીકારી, માતૃભૂમિની સેવામાં જીવન અર્પણ કર્યું અને એ રીતે તે બહેનોની આરાધના ચૂરા થયા તે વખતે તો તેમને આધાત થયો જ હશે પણ તેમણે મન મનાવ્યું હશે કે આ જનસેવક તરીકેનું સાદું જીવન, આત્મ સતોષી જીવન પેના મોજના ગૃહસ્થજીવન કરતા ઘેઈ ઓહું સુખી નથી ! તેમાં સતોષ છે પ્રતિષ્ઠા છે, પ્રત્યુનો આસીર્વાદ મળશે એવું એવું કાઈ કાઈ તે ભાઈઓએ પોતપોતાના પત્નીને સમજાવ્યું હશે, અને આશ્વાસન આપ્યું હશે તે બહેનોએ પણ મન વાળીને સાદા જીવનમાં સ્વજનોના સાનિધ્યમાં રહેવામાં જ સતોષ માની લીધો હશે આગ કરતા કરતા કાંઈક ઠેકાણું પડ્યું હશે તેવામાં આ એક સનસનાતી ઉપજાવે એવો ઘડાકો થયો કે તેઓ તો હવે યુદ્ધમાં જવાના ! તેઓને ગરીબાઈનો, મયમ પાળવાનો, સાદાઈમાં રહેવાનો, જીવનની મુશ્કેલીઓ વેઠવાનો, કઠાય બાણુજી કાર્ય ઉપાડે તો જોઈ જવાનો પ્રસંગ જીવનમાં આવશે એવું માની લીધેલું અને તેવી પોતાના હૃદય સાથે તૈયારી પણ કરી દેશે,

પણ આમ વિખૂટાં મૂકી યુદ્ધમાં જશે એવો તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય. અને વળી યુદ્ધમાં તો શું કહેવાય ? જીવતો પાછો આવશે એવી આશાથી જો યુદ્ધમાં ભિતરે તે કાં તો કાયર હોય અગર મૂર્ખ હોય બાપુજી પાસે જેમનાં નામ આવેલાં તેમાં કોઈ નહોતો કાયર કે નહોતો મૂર્ખ. ત્યારે તો તેથી ઠીકડું બને કે તેઓ યુદ્ધમાં મરે કે જીતીને પાછા આવે. મરવાનું પહેલું અને વિજય મેળવીને પાછા આવવાનું પછી આમ જો કાર્યમાં જીવનનું જોખમ છે તે કાર્યમાં આવવા બાઈઓ સામેવ થયા ત્યારે તેમનાં પત્નીને શું શું થયું હશે તેના આપણે ખ્યાલ કરી લેવો સ્થો. બાપુજીને તો આ ખ્યાલ હતો જ તે તો પુષ્પ જેવા કામળ છે અને વજ્ર જેવા કઠોર પણ છે.

એક દિવસ બાપુજી નડિયાદથી સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા અને દુર્ગા બહેન અને મણિબહેન સાથે વતી કરવા બેઠા તેમને સમજાયું કે તે બન્નેનાં હૃદયમાં દરદ છે, એટલે તેમને આનંદ કરાવવા અને આશ્વાસન આપવા હાસ્ય કરતાં એકબીજા, “કેમ તમે બંધુ ને ? મદાદિવ અને નરહરિ તો લડાઈમાં જવાના તમે શું કરશો ? તમારે એમ કરવું કે તમે ગરમાગરમ ફૂલકા બનાવીને તથા ઠંડા પાણીની લોટી લરીને ભારી સાથે મોકલવો હું ત્યાં જવાનો ખરો પણ હથિયાર પકડવાનો નથી હું તે ભારી સાથે લઈ જઈશ અને બન્નેને પોતપોતાના ગરમાગરમ ફૂલકા આપીશ, ઠંડું પાણી આપીશ દુર્ગાના હાથના ગરમ ફૂલકા ખાઈને મહાદેવની બૂખ મટશે, ઠંડું પાણી પીને તરમ છીપશે, અને તેનો થાક ઊતરશે મણિના હાથના ગરમ ફૂલકા ખાઈને નરહરિની બૂખ મટશે, પાણી પીને ઠંડક થશે અને થાક ઊતરશે. પાછા બન્ને જણ તાબ થઈ લડશે કેમ બરોબર ને ? તમે તેમ કરશો ને ?” એમ કહી તે મેઢિથી દૂસરી પડયા આમ બાપુજી પોતાનાં ઇકારને આશ્વાસન આપતા હતા.

પણ જેમ જેમ અમે હતાવળ કરીએ તેમ તેમ યુદ્ધમાં જવાનું લખાણ નય અમે હતા ફક્ત ૭૫. ગુંબઝના ગવર્નરે જણાવ્યું કે સંખ્યા નાની છે. તેટલા માટે ગુજરાતમાં તાલીમ સંસ્થા ખોલવી ચાલે નહિ માટે માંધીજીએ તે બધાને પંતળ મોકલવા મહાત્માજીનો આગ્રહ હતો કે તાલીમ સંસ્થા ગુજરાતમાં જ ખોલવી તેમને ખાતરી હતી કે ગુજરાતમાં લશ્કરી તાલીમ સંસ્થા ખોલવાથી ગુજરાતનું વાતાવરણ બદલાશે, સારો પ્રચાર થશે, અને ભરતીમાં ઘણા મળશે. જોડારો આ પોતાની માન્યતા અને આગ્રહ મહાત્માજીએ ગવર્નર પાસે વારંવાર મૂક્યા આમ પત્રચલદારમાં મદિનો માસ નીકળી ગયો એવામાં યુદ્ધમાં પવટો આવ્યો અને તકડૂખી થઈ કનિરાનરે ખબર આપી કે ભરતીનું કામ બંધ કરવું.

આમ સૈનિક તરીકેની તાલીમ લઈ બંદૂક પકડી શુદ્ધને મોરચે જવાની અમારી ઇચ્છા અમારા મનમાં જ રહી અને અમે પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા.

૩૬. બાપુજીની બીમારી

બરતીના કામમાં બાપુજીને બહુ તકલીફ પડી કેટલીક વખત જિલ્લામાં ફરવાના ભેઈતા વાહન પણ મળ્યા નહિ એટલે પગપાળા જતા કેટલીક વખત વીસ વીસ માઈલની પગની સુસાફરી થતી સત્યાગ્રહની લડતમાં જિલ્લામાં ફરતા રોવકો અને કાર્યકર્તાઓના વર્તન માટે બાપુજીએ નિયમો આપ્યા હતા તેમાં એક નિયમ એ હતો કે, 'ગામડાઓમાં વસતા લોકોની ઓળામાં ઓછી રોવા લેવી જ્યાં ચાલીને જવાય ત્યાં વાહનનો ઉપયોગ ત્યાગવો. સાદામાં સાદું ભોજન તૈયાર કરવાનો આગ્રહ રાખવો. પકવાનનો કરવા દેવાની મનાઈ. દ્રવામાં મેવા શોભરો."

આ નિયમ પ્રમાણે એ તો અચૂક વર્તે એટલું જ નહિ પણ તેનો કડક પણે અમલ કરે. 'ચાલીને જવાય ત્યાં વાહનનો ઉપયોગ ત્યાગવો,' એનો અર્થ તો એનો પણ થઈ શકે કે વીસ પચીસ ગાઉ દૂરને ગામે જવું હોય તો એક દિવસ વહેવા નીચળવું પણ પગપાળા જવું બાપુજીએ ખરેખર એમ જ કરવા માડવું અને યાદ છે કે એક દિવસ તે નવાગામથી નડિયાદ સુધી ચાલીને માલ્યા પચીસ માઈલનો રસ્તો અને ખાવાનું શી ગઢાણું અને ગોળ આમ તકલીફ અને ધોષિક ખોરાકના અભાવથી તેમનું શરીર ધસાવું ચાલ્યું તેમથી મરડો થયો મરડો સહેજ હતો, પણ એક નિવસ નડિયાદથી સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા આશ્રમમાં તેવમાં તૈયાર કરેલી બરડેલા ધણની લાપસી ખાવામાં આવી તેથી મરડાએ ઉઘરે રૂપ લીધું મરડાનું દરદ અસહ્ય થઈ પડ્યું નડિયાદ આલ્યા અને દરદની વાત બધાએ જાણી વારવાર પાપખાનામાં જવું પડે તેથી બહુ તકલીફ પડે તે તકલીફમાંથી બચવા મદિ બાઈથી મહાદેવભાઈએ સાબરમતી ભાઈ નરહરિભાઈને ૩૧ લખી હીંગો કે આશ્રમનું કમોડ (જાગરે બેસવાની પેટી) દુરત આપી જવું ૩૨ પહેલ્યતા દુરત નરહરિભાઈ પહેલી જ જાગરે કમોડ લઈને નડિયાદ આલ્યા. નરહરિભાઈ સત્યાગ્રહની ચાલતી લડત વિષે પૂર્ણ માહિતગાર રહેતા પણ તેમને આશ્રમની શાળાનું કામ સોંપેલું એટલે જિલ્લાનો ચાલતો સત્યાગ્રહ જોવાને પણ તે આવેલા નહિ એમ સોંપેલું કામ છોડીને નાસાનાસ કરવી એ તેમને રિસ્ત વિરુદ્ધ લાગણ બાપુજી તેમના ગામે કઠલાવ ગયેલા છતાં પણ તે ત્યાં ગયેલા નહિ બાપુજી નરહરિભાઈના આ સંયમની વાત જાણતા હતા તેથી તેમને પ્રયત્ન જ નડિયાદ આવેલા જોઈને બાપુજીએ પૂછ્યું "કેમ, એકાએક આલ્યા? " કમોડ લઈને આલ્યો," નરહરિભાઈએ જવાબ આપ્યો. "કમોડ કેલું મ ગાવ્યું?" બાપુજીએ કાઈક ઉઘરે પૂછ્યું "મહાદેવભાઈનો મન હતો કે આપને મરડાનું દરદ વધી પડ્યું છે માટે મારે કમોડ આપી જવું" બાપુજીના પ્રશ્નનો ધ્વનિ ઓળાની જવાથી નરહરિભાઈએ ધીમે ત્વરે જવાબ આપ્યો આ જવાબ સાંભળી

બાપુજી ઠીકઠી ઠીકથા અને નહિ માની રાખાય એવા કોઈકુલ સાવથી બોલી બેઠ્યા “ મહાદેવ, તમે આશું કર્યું ? તમે શા માટે આશ્રમમાંથી કમોડ મંગાવ્યું ? આશ્રમનું કમોડ અહીં લવાય કેમ ? ત્યાં આપવા બધા માણ્યો છે તેમના ઉપયોગ માટે તે ત્યાં જ લેઈએ મારા ઉપયોગ માટે તે કમોડ તમારાથી બાકી ન મંગાવાય ”

મહાદેવભાઈને તો આ પ્રથમ અનુભવ હતો બાપુજીના ગુરુસાનેા રસ તેમણે આ પહેલાં ચાખેનો નહિ બીજાને ચાખતા પણ તેમણે જોયેના નહિ એટલે તે તો મૂંઝાયા અને સંકોચાતા સંકોચાતા તેમણે જવાબ આપ્યો ‘ બાપુજી, પણ કમોડ ત્યાં નકામું જ પડ્યું હતું ત્યાં તેને કોઈ વાપરતું જ નહોતું અહીં આપને જાગરે જવાની બહુ જ તકલીફ પડતી હતી, એટલે મેં મંગાવ્યું ’

આ જવાબની અસર મહાદેવભાઈએ ધારેલી તેનાથી બીજી થઈ અને બાપુજી વધારે ગુસ્સે ચલા તે વધારે અકળાયા અને બોલ્યા “ મહાદેવ શું કહો છો ? મને તકલીફ પડે છે તે માટે તમે આશ્રમના આટલા બધાઓ માટે રાખેલું કમોડ મારે માટે મંગાવ્યું ? મારા પ્રયત્નો તમારો કેટલો મોહ ? ત્યાં એટલા બધા છે તેમની ચિંતા નહિ અને તેમને અવગણીને મારી ચિંતા ! આ તમારું કેટલું અજ્ઞાન ! અને ત્યાં ઉપયોગ સિવાય પડી રહ્યું હતું તેથી તમે મંગાવ્યું એ તો સાવ બુદ્ધિ સિવાયની દલીલ રહેશેના ઉપર ‘ કાયર બકેટ ’ તમે કોઈ દિવસ જોઈ છે ? તેના ઉપયોગ વિના તે વરસોના વરસો સુધી એક જ રૂપે રાખી મૂકવામાં આવે છે કોઈ તેનો બીજો ઉપયોગ ન કરી શકે ’ તમારા જેવી દલીલ કરી રહેશનનો પોર્ટર પણ તેને નહિ ઉપાડે તમારું એ બાન કયા ગયું ? તમે તો અજબ કર્યો આશ્રમમાંથી ત્યાંના માણસો માટે રાખેલું કમોડ તમે અહીં મંગાવ્યું એ ભારે દોષ કર્યો ’

બાપુજીએ એવી વેદનાથી આ બધું કશું કે મહાદેવભાઈને બહુ લાગી આવ્યું તેમની આખમા અજઞ્ઞાનિયા આવી ગયા પણ તેટલામાં વસ્ત્રભાઈ આની પદોઆ તો આ બધું સામગ્રતા હતા ઠીકીને ત્યાં આવ્યા અને હમતા હસતા બાપુજીને કહેવા લાગ્યા “ આ એ ઇન્કારાઓને લડો છો શું કરવા ? એમણે તે શું મોટો દોષ કરી નાખ્યો ? આપ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કમોડથી દેવાઈ ગયેલા એટલે કમોડની અગત્યતા આપના મનમાં વસી રહેલી હોય તે સિવાય આપની ઝાંખી અનુકૂળતા પણ ન સમજાવાય પણ અમારે તેની શી જરૂર ? આશ્રમમાં જેઓ છે તેઓને તો કમોડની જરૂર જ નથી તેઓ તેને દેવાયેલા નથી એમને તો જાણ થયા હોય તો પણ કમોડ ખરતા પાચખાનામાં જવાનું જ ગમે એને કમોડ અહીં આવ્યું તેમાં આટલા બધા આપ અકળાયા શા સારું ? અને ઇન્કારાઓને ગમરાઆ શા સારું ? ”

બંને જણ ઉપરનો મારો આમ વલ્લભભાઈના વચ્ચે પંચાયી બધ પડ્યો બાપુજીએ તો તે કમોડ વગતી રાત્રીની ગાડીમાં જાયું લઈ જવાનું નરહરિભાઈને કહેલું તે ~

લઈને તૈયાર થઈ રહેલા ગાડીની પણ તૈયારી હતી પણ વસ્ત્રમઠાઈ એ કહ્યું
 “કમોડ હવે આપજીને અટી થી પણ મગી ગયું છે ને? એટલે આ કમોડની
 જરૂર નથી તમે મવારે જ જાવો અને પાંતું લઈ જાવો હમણાં જ રાત્રીની ગાડીમાં
 જવા લેવી ઉતાવળ નું છે ?” ગમ કહી નગરનિર્માણને જતા રોક્યા બાપુજી પણ
 શાંત થયા અને બધું ખતી ગયું

બાપુજીની માદગીની સરખાવમાં જ આ પ્રસંગ ખતી ગયો બાપુજી પોતાની
 આવી સખ્ત બીમારીમાં પણ બીજાઓની કેટલી કાળજી રાખે છે, તેમ જ તેમના
 જીવનમાં બ્યવસ્થા-નિયમન કેવા વણાઈ ગયા છે તે આ પ્રસંગથી આપણે જાણી
 શકીએ છીએ

બાપુજીની આ બીમારી બહુ બધાં જ નીવડી નાં શુ જીવલેલું હોય તેમ ક્યેય
 મને નહિ હમેશા આજી રહેલા લોહી અને પરુવાળા ઝાડા અને આકડીના દુખથી
 તેમનું શરીર બહુ દીણું થઈ ગયું અત્યંત ધીમ વેદનાં કારણે દુઃખિયુ વાળીને
 પગ રહેતું પડે આ દુખ એટલે સુધી વધુ કે અમારા બધાના મોં એક દિવસ
 જાતરી ગયા તેમને તાવ લાગુ પડ્યો અને બેમાન અવસ્થામાં લવરી કરવા લાગ્યા.
 ડોક્ટર કાનુભા વગેરે અમદાવાદથી આવ્યા સર્વને ચિંતા થઈ તેમણે એક ઇન્જેક્શન
 આપ્યું તેની અસર સારી જણાઈ પણ દુખ મટ્યું નહિ થોડા દિવસ પછી
 બાપુજીનો મુકામ મેડ અબાલાવના આમદથી અમદાવાદ તેમને મિરજાપુરવાળે
 બંગલે રાખ્યો અમે બધા ત્યાં ગયા આની કિંમતિમાં પણ બાપુજીનું ચેતન અજબ
 હવ રહેશનેથી હું બાળગા થઈને બંગલે નયો બજારમાંથી બાપુજીને માટે ડોક્ટરની
 સૂચનાથી એક શેર લીધી દાક્ષ લીધી હતી ડોક્ટર હરિપ્રસાદ દેસાઈ ત્યાં બેઠા
 હતા દાક્ષ જોઈને તેઓ સહજ જોલ્યા “દાક્ષ પણ મોની થઈ ગઈ છે”

બાપુજીએ કહ્યું, “મોની તો નહિ હોય ચાર આને શેર હશે વધુ ન
 હોય વધારે મોધી હોય તો રાવજીભાઈ લાવે નહિ”

ડોક્ટરે કહ્યું “આક દશ આનાથી ઓછો ભાવ ન હોવો જોઈએ”

બાપુજીએ મને જોતાં જોઈને અને પૂછ્યું “દાક્ષ શા ભાવે મળી?”

મેં કહ્યું, “દશ આના રોગના”

બાપુજી જોની જિડક્યા “દશ આના! કેમ ખરીદાય! આ ગરીબ દેશમાં
 દશ આના રોગની દાક્ષ કેમ ખવાય?”

મેં કહ્યું, “પણ એ તો દરદી માટે છે ને? આજ મને દિનિમ્સમાં બાર
 આના રોગના ટમેટા નહોતા લાવી આપતા?”

બાપુજીએ કાંઈક ઠપકાના ભાવે જવાબ આપ્યો “પણ એ તો તમારે માટે
 દવાની ગરજ સારતા હતા માટે હું લાવી આપતો હતો અને ત્યાં તો ખરચાય પણ

અહીં ન્યા મલસને ભગ્નો રોહિણી પાસ નથી મળતો ત્યા દસ અને રોહિણી દાસ મનની મોજ ખતર ન ખવાય દરેથી તમને દાસુ દાસી નહિ "

આમ બાપુજીને પેલાના લક્ષ્મી બેસાડ્યા, આવી નાનુક તબિયતના સમયે પણ કાપ મૂક્ય માટેથી આ સ્થિતિમાંથી બેસાડી લાવે અને કે બરતીને અમે કહેવું અને નવનર સાથે પત્રવ્યવહાર તે આપુ જ દતો લનમગ બે ત્રણ મારા આ બીમ ની અ ની તેની અસર વેદના વિર અને તેના ઉપચાર વિષે બાપુજીએ પોતે અત્મકથામાં લખ્યું છે એવે મારે વખવાપણ ન દોષ મમે તેમ પત્ર અતિ પ્રમુખે બાવના સદ્માન્યે બાપુજીને રાખત રાખ્યા તેથી આપો તેનો ઉપકાર મળીએ

૩૭. ગીતાછનો ગૂઢાર્થ

નિરખપુરને બમડે નું થેડા દિવસ ગ્નો બેઠામાં બાપુજીએ અને પુત્રાનુ ' રાજ્યમંદ્ર, દુષ્ટતા પેર ન જતુ દોષ તે આશ્રમમાં કામ છે મકાનો થાય છે મનનય ન પદોલી વળતા નથી તમે બેત્રન માસ ત્યા રહે તે મનવાળને ર દત મને તેમની પત્ર મા ની છે તમે ત્યા જશો ?

મે ખુશીથી દા પાગ અને ન આશ્રમમાં ગયો તે વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને રહેવાના મકાન થતા હતા તેનજ દરમકજવાળુ મકાન પણ થવાનુ હતુ થોડા મુદત પછી બાપુજી પત્ર બમડેથી આશ્રમમાં આવ્યા તેમને આશ્રમ કિલ્લાય પીને ગોડે જ નહિ ' દિવરો મકાનો પર દેખરેખ રાખુ, તેનુ નાપ તૈયાર કરુ અને સાલ મામશીનો દિસાગ તપુ અને રાતે નોડી કરુ આશ્રમની પામે જ છારાની વસ્તી હતી તેથી અમે દુભેસા બપમાં દતા આશ્રમમાં વાર વાર નોડીએ થતા મારી અ થી નોડી કરવાનુ પત્ર ગોળુ હતુ દરેક રાતે બારથી ત્રણ નુમી મારો અને મહાદેવભાઈનો નોડીનો વારો હતો

આમ કામ આપુ જતુ તેવામાં બરતી એક બાઈ આવ્યા તે સ્પષ્ટ યાસિક દતા, તેમને કવિતા બનાવવાનો શોખ દતા તે આશ્રમમાં રહેવા આવ્યા બાપુજીએ તેમની સાથે વાત કરી અને પુત્રુ " જોગે મું કામ કરશે ? " તેમને કોઈ પત્ર કામ દરવાની પોતાની કમ્મા દર્શાવી બાપુજીએ અને જોવાળ્યો અને હતુ કે આ ન બાઈને મકાનના કાર્યમાં તમદ્દી મદદે લઈ લો " તે બાઈ મારી સાથે આવ્યા મે તેમને મકાન ચાલના માટે લે ઈટો આવે તે ગણાવીને ગોડવાવવાના કામે રોક્યા અને તેનો દિસાગ રાખવાનુ સૂચ્યુ આમ તેમજો બેચાર દિવસ કાન કર્યુ પ ! તેમને કોઈ રસ પડે નહિ તેમને એમ લાગ્યુ કે " મારે આવુ

કામ ? આમા શો ફાયદો ? આ તો અમણુ મનુરતુ કામ હું બણ્યો ગણ્યો અને પુસ્તક લખી રાકું, કવિતા રચી રાકું, તેને જલ્દી અહીં તો ચાર દિવસથી તેનો વિચાર જ રકુરતો નથી અહીં આનંદ વધારે રહેવાનું થાય તો હું તો જડ જેવો જ થઈ જતું !” મારી પાસે પણ તેમણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા એ કહ્યું : “તમારે તમારા વિચાર બાપુજી પાસે મૂકવા જોઈએ અને તેમની પાસેથી સતોષ મેળવવો જોઈએ” એ બાઈએ બાપુજી પાસે પોતાની વાત રજૂ કરી, અને જણાવ્યું કે “હું તો અહીં આવ્યો ત્યારથી ઈંટ અને ચૂનામા જ રોકાયો છું તેમાંથી જ જીવો આવતો નથી”

બાપુજીએ સદૃજ હસતા જવાબ આપ્યો : “એ તો બહુ સાદું. મને એ ગમ્યું”

“પણ બાપુજી, વાચન માટે કે વિચાર માટે જિલકુલ વખત નથી મળતો,” એ બાઈએ જણાવ્યું

“તેની જરૂર પણ ગી ? જરૂર હશે ત્યારે તે પણ મળી રહેશે. અત્યારે તો તમને સોપેલા કાર્યમા જ તમે મશગૂલ રહો અને વાચવાનો મોહ છોડો અહીં તો મુખ્યત્વે રાગીરમહેનતનું કામ જ રહેવાનું અને આપણને વાચવાનો મોહ વળગ્યો છે તે છોડાય તો તમે એટલું શીખ્યા એમ હું માનું”

એ બાઈનાથી આ વસ્તુ ન સમજઈ એટલે પોતાની ભાવના દર્શાવવાને બોલ્યા : “પણ હું અહીં આવ્યો એવા હેતુથી કે આપની પાસે ગીતાજીનો અભ્યાસ કરીશ, ગીતાજીનો ગૂઢાર્થ હું સમજીશ અને તેમ ક્યાં પછી હું ગીતાજી વિશે કાંઈ લખવાની પ્રેરણા મેળવીશ”

તેમના મનની ભાવના વિષેનું કથન સાંભળી બાપુજી હસ્યા, અને બોલ્યા : “તમારી ભાવના ગીતાજીનો ગૂઢાર્થ સમજવાની છે એ સારી છે. અને તમે જે કાર્ય કરો છો તેમાં એકાગ્ર થવાથી તે ગૂઢાર્થ તમે સમજી શકશો ગીતાજીનો ગૂઢાર્થ તો નિષ્કામ કર્મયોગ છે ફળની કોઈ પણ ભતની તૃષ્ણા રાખ્યા સિવાય હાથ ધરેલા કાર્યમા એકાગ્ર થવું, કર્મ કર્યા કરવું, એ ગીતાજીનો ગૂઢાર્થ. તમે તે પ્રમાણે વર્તન કરો છો તમે જે કાર્ય કરો છો તેમાં તમને કાંઈ તૃપ્તિ નથી કાંઈ સ્વાર્થ નથી તે કાર્ય તમે એકચિત્તથી, યોગરત્થ થઈ કરો એટલે તમે આખી ગીતાજીનો અર્થ સમજ્યા, અને તે પ્રમાણે વર્ત્યા એથી વિશેષ શું સમજવાનું છે ? જે આપણી દિનચર્યાના કાર્યક્રમમાં જ ગીતાજીનો ઉપદેશ આચરતો હોય, તો ગીતાજી વાચીને, તેને વિષેના બાળ્યો વાચીને તે ઉપરથી આપણું જીવન બાંધી રચવાનો મોહ શાને રાખવો ?”

તે બાઈતો આ પ્રવચન સાંભળી સતબ્ધ થઈ ગયા, અને થોડી વારે બોલ્યા, “હું જાણે અહીં આવીને જડ થતો હોઈ એવું મને લાગે છે. હું વાંચવા માટે, વિચારવા માટે અને આપની પાસે રહીને પ્રેરણા મેળવવા માટે અહીં આવ્યો પણ

મને લાગે છે કે મહિનાના મહિના હું અહીં રહું છતાં આ ગીતે તો હું કાંઈ ન થાયું ”

બાપુજીએ તેમને સમનવવા માંડ્યું “ અહીંનું કામ જ એવું છે કે કાર્ય તમે કરો છો તેમાથી ચેતન મેળવતા તમને આવડતું જોઈએ તેમા મનને યોગ સાધતા તમારે શીખવું જોઈએ અહીં આશ્રમમા તમે જે છપ્પા છો તેવો અવસર તમને નહિ મળે ગીતાજનો ગૂઢાર્થ બીજી રીતે શિખવાડતા મને નથી આવડતો હું પણ એ જ રીતે શીખ્યો છું અને એ જ રીતે અન્યને શીખવું છું ”

પેલા બાઈ મૂળા રહ્યા શું કરતું તેના વિચારમા પડ્યા તેમને ખાતરી થઈ કે વિદ્વાન થવાની તેમની મહત્વાકાંક્ષા અહીં નહિ પોષાય એટલે દરેક દિવસ રહીને નિરાશ થઈને ચાલ્યા ગયા

આમ બાપુજીના સહવાસમા રહીને વિદ્વાન થવાની કે કયે થવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનાર ધણા બાઈઓને નિરાશા થઈ હતી એવું મને હું સમજી શક્યો નથી ત્યાં પુસ્તકો વાંચવાની મનાઈ નહોતી, મનન નિદિધ્યાસન કરવાની પણ મનાઈ નહોતી, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાંના વાતાવરણમા જ કાંઈ અનૌકિક સુવાસ હતી. પણ તે સુવાસ વ્યવહારુ અગમહેનતા દ્વારા લેવાની હતી આરામખુરસીમા પગ રહીને પુસ્તકોના પાનાંમાથી મેળવવાની નહોતી આ ભેદ હતો પણ ધણા બાઈઓ સમજી શકતા નથી બાપુજી પાસે લાંબો સમય રહી બાપુજીના મૂળ મુદ્દાને સમજીને જેણે જેણે બાપુજીના વિચારો જીવનમા ઉતાર્યા છે તેમને તે વાત ગોઠી ગઈ છે અને તેમણે કર્મમા જ બાપુજીના જીવનનો કે ગીતાજનો ગૂઢાર્થ સમજી લીધો છે જેઓ બાપુજીની પાસે રહી ઉપર દર્શાવેલી જીવનપ્રણાલી પ્રમાણે વર્ત્યા છે તેઓ કાર્યદક્ષ નીવડ્યા છે, ચેતનવતા નીવડ્યા છે, વિદ્વતામા પણ વિદ્વાનોને દોરે એવા નીવડ્યા છે હતા તેમની દિનચર્યા તો બાબુ દૃષ્ટિએ પેલા બાઈને લાગી તેવી જડ જેવી લાગે આવું કારણ તો આપણી વિદ્વત મનોદશા સિવાય બીજી શું હોઈ શકે ?

૬૮. દેશસેવા દોહલવી છે

મારે ફિનિકસથી અચાનક દેશમા આવવું પડ્યું ત્યારબાદ એક મિત્ર દક્ષિણ આફ્રિકામા હતા તેમને પણ અચાનક અહીં આવવાનું થયું તે કારણ હતા તેમની ઉંમર તો તે વખતે ૨૭-૨૮ વર્ષની હતી મને એવો ખ્યાલ છે કે તેમના લગ્નનું અહીં ચોક્કસ થયેલું એટલે તેમને એકાએક આવવું પડ્યું એ ગયેલા તો પૈસા પેદા કરવા, પણ ધધામ ધાળે પડે ત્યાં પાછું લડતમા જોડાવાનું પડે આમ મને ૧૯૦૬થી માંડીને ૧૯૧૪ સુધી જેલ જવાનો જ તેમનો વ્યવસાય થઈ પડેલો એટલે

અર્થપ્રાપ્તિના વ્યવસાયમા તે સ્થિર નહિ થઈ શક્યા લક્ષ્મીને પણ સ્થિર રેવા — એકામ આરાવના જોઈએ છે તે એમ કહે છે કે જે મને રક્ષાદારીથી વળગી રહેશે તેને જ હુ પ્રમત્ત થઈશ જે ચ ચગ હશે — ઘડીમા પ્રભુ મેરા, ઘડીમા દેશરેવા અને ઘડીમા લક્ષ્મીમેરા કર્નો હશે તે મને પસંદ નથી હું પણ તેને માટે ચ ચગ નીવડેશ જેમ દેવદેવતા અને માનવપ્રેમીઓ બધાએ ભક્તાધીન હોય છે તેમ લક્ષ્મી પણ બ્રહ્માધીન છે એ તો સ્વાભાવિક છે એમા ખોટું પણ શું? પૈમે અને પરમેશ્વર બન્નેને એ સામ્રાટ પ્રમન્ન કરી સકાતા હોય તો સ સારમા બધાએ લક્ષ્મીપતિ, ભક્ત અને સત સાધુ હોત પણ એમ નથી બનવું બગવાન એમ પૂછે છે કે શ કોનો? મારો કે તેનો? મારો હોય તો મારામા જ મન પરાવ, મને જ અર્પણ થા મારામા જ તારી ભતને મિનાવી દે તેનો હોડ તો મારી આરા રાખીશ નહિ લક્ષ્મી — સ સારની રિદ્ધિ પણ એવું જ પૂછે છે, કે હ કોનો એ પ્રથમ નમ્રી કર મારો યશ હોય, મને મેળવી હોય તો મારામા જ એકચિત્ત થા બ્યભિચારિણી બુદ્ધિ રાખીશ નહિ મારા રૂપ જ વ થઈ જ તો હું તને પ્રાપ્ત થઈશ પણ તેનામા તારું મન ખેચાવું હોય તો મારી આરા રાખીશ નહિ

આવી ગડમથવ બધામને થાય છે બધામને આ પસંદગી કરવી પડે તે ભાઈને પણ આ પસંદગી કરવી પડેલી અને તેમણે તે દિવસોમા દેશમેવાની પસંદગી કરેલી એ કારણે લક્ષ્મીજી તેમનાથી રિસાઈ ગયેલા

છેલ્લી લડતમાથી પરવાર્યા પછી બાપુજી વગેરે દેશ તરફ આવ્યા ત્યાર પછી તેમને પણ દેશ આવવાનું થયું આવ્યા બાદ તેમનું લગ્ન થયું તેમના પત્ની — બહેન તેમનું હૈયું કારે એવા સરગ અને સ્નેહાળ હતા પણ પ્રભુએ માર્છ જીવું જ બાપુ હશે ત્રણ જ મારામા તો તે ભાઈ હતા તેવા જ થઈ રહ્યા કુવારા હતા તે મગીને પરિણીત થયા, અને પછી પરિણીત મગીને વિતુર બન્યા વિતુર બનવું કાઈ કાઈને ગમવું હશે? પણ પ્રભુએ બનાવ્યા એટલે પછી તેમને તો બાજગડ ડાબી જ રડી બાપુજીને તેમણે ભારે હૃદયે પોતાના ધરબ બની વાત લખી જણાવી અને કાઈ દોરવણી ઇચ્છી બાપુજીએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું પણ દોરવણીમા તે તેમને કેની દોરવણી આપે? તેમની જ દોરવણી મુજબ વર્તવાની આપણુમા શક્તિ હોય એની તેમને ખાતરી થાય તો તે એમ જ હશે ' હવે પ્રભુનું નામ દો તમે તમારો અધિમાર મેળવ્યો અને પ્રભુએ તે લઈ લીધો તમારું શુકરુદ્ધ જીવન એટલું દુઃખ હશે, એમ સમજી પ્રભુ પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખી દેશરેવા — માનવ સેવાના કાર્યમા મગ્યા રહો હવે તો સેવા સાથે જ સ્થાયી રાખ મરો અને આ સર્વ ભૂમિ ગોપાળની છે, આપણે બધા ગોનાળ છીએ, એમ કહું છી છીએ એમ સમજી વિશ્વને કુટુંબ માનો આવડું વિશાળ કુટુંબ મૂળને વળી બીજા નાનું કુટુંબ ઉપજવવાના મોદમા શાને પડવું? શી બબર કે એ કેડ નીવડશે? એ

શમિહીન નીવડે એ પછીની યાય, કયા નીપજે, તો પછી તેની ચિંતામાં શાને પડતું ? તેના કરતાં આ રમણીય સંસારમાં જાનમાતના, રમણેરમી, કૃદતા નાચતા આનંદમાં મ્યોય કરતા નિર્દોષ અને પવિત્ર અગણિત જીવો છે તેને પોતાના ગણીને તેમાં મનાઈ નહોતો અગર તમારામાં તે સર્વને સમાવી ને ' બાપુજી તો આવી જ દોરવાણી આપે પણ તે આપણી કૃતિઓ નહોતે છે આપણી મર્યાદાઓ સમજે છે તેથી ઉદાગ્રભાવે આપણને આપણા મન પ્રમાણે જ દોરવાણી આપે છે તેમજો તે બાઈને લખી દીધું ' હવે તમારે ફરીથી લખ મનુ જ હોય તો ખાત્ર નિદાન બે વરસ મુધી તો થોભતું એ બે વરસની મુદતગોઠની મુત તરીકે પાણી ' બાપુજીની એ દોરવાણી તેમજો સ્વીકારી પોતે સરકારી તો છે, અતુલવી પણ છે સેવાની ભાવનામાં તે રમી રહેના છે એને મનમાં એવું પશુ-ખડુ કે હવે લખ પણ ન કરવું

પણ સંસારની વાસના મહા વસમી છે તે કોઈનેય છોડતી નથી આપણે છોડવા મર્યાદા પણ તે આપણને છોડે જ નહિ તે એરામણી અને કથારના જરડા જેવી છે તેના કાટા નવળા છે જેમ જેમ તેમાંથી છટવા મર્યાદા તેમ તેમ તે આપણને વધારે વીટગાય શરીરને ઉઝરડો થયો અને લૂગડા ફાટ્યો તેની ચિંતા કર્યા સિવાય માખ મીચીને સાહસ કરીને આચકો મારી તેને બેચી નાખીએ તો જ તે છટે છે અગર સમજપૂર્વક બહુ ધીરજથી એ પછી એક કાટાને મઢીને તે આપણે જરડુ છટ ન થાય ત્યાં મુધી મઢાને વેળગા રાખી જરડાને છેટે મૂકીએ તો તે છટે છે પણ તેમ ન મરીએ તો તે આપણને પછા વગગતા જ રહે છે આમ આપણને વાસના વગી રહે છે, તે છટતી નથી અને એટલામાં માળ આવી લાગે છે આ સંસારમાં સામાન્ય કોમીના જીવોની એ જ દશા છે તે બાઈતું પણ એમ જ બન્યું

શેનેટ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે પહેલાની વાત છે ' આશ્રમમાં હતો બાપુજી પણ આશ્રમમાં હતા એક દિવસ મારા તેમજ આશ્રમમાં આયા તેમને સેવા પ્રવાની બહુ તમન્ના હતી ગુજરાતજેઠું મળી રહે તો વધારે મેગવવાની ગોઠુપના નહોતી તેમના સ્વગમ્ય પનીના ચિરહના આમું સુકાવા આવ્યા હશે હુ એ અને બાપુજી એમ ત્રણ વહુ-ગાળાવાળા કહવાની બાતુના ખડમાં બેડા હતા બાપુજીએ વાત શરૂ કરી

‘ત્યારે હવે શો નિર્ણય કરવો છે મન સાથે કાઈ નિર્ણય કર્યો નહિ ?’

તે બાઈએ જવાબ માર્યો બાપુજી એક નિશ્ચય તો છે જ કે જીવન દેશસેવામાં જ ગાળવું એ સિવાય બીજો નિશ્ચય હજી કર્યો નથી

બાપુજી ‘ પણ દેશસેવામાં જીવન અર્પવાના નિર્ણય કરતા પહેલા તમારે તો હવે લખ કરવું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ તમારા દેશસેવામાં જીવન

અર્પવાના નિશ્ચય સાથે બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ બ્રહ્મચર્યવ્રત સિવાય દેશને જીવન અર્પણ ન થાય એ ખરું ને ?

‘બાપુજી એવું માનતો નથી મને લાગે છે કે ગૃહસ્થ રીતને પણ દેશસેવા કરી શકાય બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી શકવા જેવું મારું મનોબળ નથી ” તે મિત્રે હિંમતથી અષ્ટપદે પોતાનો વિચાર બાપુજીને જણાવ્યો

પણ તમે તો એમ કહો છો ને કે તમે તો દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? બાપુજીએ જરા હસેન્નિત થઈને પૂછ્યું

‘હાજી મારી ઉમેદ તો એવી છે મારો નિશ્ચય એ છે ” તેમણે પોતાની દૃઢતા દર્શાવતા કહ્યું

‘એટલે દેશની સેવામાં મરવાનો પ્રસંગ આવે તો મરવા પણ તમે તૈયાર છો, ફાંસીને માથડે પણ તમે ચઢવા તૈયાર છો, ખરું ને ? ” બાપુજીએ ગંભીર ભાવે પૂછ્યું

‘હાજી, ગેવો પ્રસંગ આવે તો હું મારા ધન્ય ભાગ સમજી હું તે પ્રસંગને વધાવી લઉં ’ તે બાઈએ મનની ઉમેદ જણાવી

“એવું કે જે માણસ દેશને અર્પે મરણને ભેટના ફાંસીને માથડે ચઢવા તૈયાર હોય તેણે તો પોતાનું શરીર રાજવત્ લેખવું જોઈએ ને ? ” બાપુજીએ ઉત્તર-તપાસમાં પૂછ્યું

“હાજી, બાપુજીના સવાલનો કઈક મર્મ જણે સમજી ગયા હોય તેમ નીચું જોઈ તે મિત્રે દૂકાવું

“અને રાજને બ્રહ્મચર્ય પાળવા ન પાળવાનો પ્રશ્ન હોય ખરો કે ? તે એમ માને ખરું કે બ્રહ્મચર્ય પાળવા જેટલી શક્તિ એનામાં નથી ? ”

મારા મિત્ર તો હાર્યા તેમણે સરમિદા થઈને જવાબ આપ્યો “રાજને તો તેવી વાસના — ઇચ્છા પણ ક્યાંથી હોય ? ”

બાપુજીએ ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો અને કહ્યું “માટે જ હું કહું છું કે દેશને અર્પે જીવન અર્પણ કરનારે પોતાની જાતને રાજવત્ સમજવી જેમ રાજને ઇચ્છાનૃપણ ન હોય અને સુખદુઃખ ન હોય તેમ દેશને કાળે મરવા તૈયાર હોય તેણે પણ ઇચ્છાનૃપણ, સુખદુઃખની લાગ પીને ત્યાગ કર્યો જ છૂટકો એમ ન કરી શકે તેની દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફળ છે એમ જાણવું તે વાસ્તવિકદારને માટે ઠીક છે, પણ તેમાં આત્મવચના છે એ સત્યવચન નથી હું તો આપણી ભાષા સમજી છું અને તમે તમારો નિશ્ચય જણાવ્યો તેનો મેં તો એ જ અર્થ કર્યો છે કે તમે ગરીબ રીતને પણ દેશસેવા કરી શકો તે ગરીબાઈમાં પણ મુશ્કેલી આવે તે દેશ અર્પે લઘાવી શકો અને એમ કરતા કરતા એ જ જવાબ પ્રશ્ન થાય તો પણ તમે સમજી પૂર્વક

જેલમાં વારવાર જઈ શકે. પણ સમજૂતી, જ્ઞાનપૂર્વક, દેશને માટે જીવન અર્પણ કરી દેશસેવા કરવી જોઈતી છે. આપણી મર્યાદા હું સમજી શકું છું અને તમારા નિશ્ચયનો પણ એ જ અર્થ હું સમજીશું છું. પણ આપણે વિચાર પૂર્વક બાધાનો પ્રયોગ કરતા નથી એ તમને સમજાવવાને આ સ્પષ્ટતા કરવી પડી.”

પછી તો બાપુજીની દેશસેવા અર્થે દેહાર્પણની બાવના સાથેની આ વિચારસરણીનો વિચાર કરતા અમે ઊઠ્યા આપણી વિચારસરણી કેટલી ઊંઘરી છે તે મને સમજાયું.

આ પ્રસંગ પછી મારા તે મિત્ર પોતાને રથાને ગયા જાહેર કાર્યમાં લાગ્યા અને તેમના સ્વર્ગસ્થ સ્નેહાળુ પત્નીના અવસાનને હજેક માસ પૂરા થયા હશે ને તે ફરીથી પરજ્યા બાપુજીએ એ વાત જાણી ત્યારે તેમને કુખ તો બહુ થયું.

આ પ્રસંગ પછી હું સમજ્યો કે દેશસેવા જોઈતી છે એ મારા જેવા અધિકારી અને કાયદા માણસનું કામ નથી. દેશસેવાએ જીવન અર્પનારનો માર્ગ તો પ્રીતમ કવિના વચન પ્રમાણે

“ છે શૂરાનો નહિ કાયરનું કામ જોને,
પરથમ પહેલું મરતક મૂખી વગતી લેલું નામ જોને.”

૩૯. પ્રચંડ ઝંઝાવાત

એવામાં દેશભરમાં એક પ્રચંડ ઝંઝાવાત ફરી વળ્યો. સરકારના મનમાં શકા પેઠી હતી કે દેશમાં છપી સંસ્થાઓનો દોર વધ્યો છે, અને તે રાજ્યદોષ ફેલાવે છે. વળી બંગાળના બાગતા પછી બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યેના અસંતોષે તીવ્ર રૂપ પકડ્યું હતું અને બંગાળમાં ત્રામપ્રવર્તક મંડળો સ્થપાયા સરકારી અમલદારોના મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુ ગોરા અમલદારોના ખૂન કરી ત્રાસ ફેલાવવાનું કામ તેણે ઉપાડ્યું હતું. આ છપી દ્વિવચાવ ઓછા વસ્તા પ્રમાણમાં બરેથ પ્રમરી હતી. ગુજરાત જેવા વેપારી વૃત્તિવાળા પ્રાંતમાં પણ એના મંડળ હતા. શ્રી પંચાલ એક વખત તેવા મંડળના મલ્લ હતા, તે આપણે જાણીએ છીએ. આવા મંડળો ઉપર યુરોપીય યુદ્ધના સમયમાં હિંદસ રક્ષણધાગનો અકુશ હતો. પણ યુદ્ધ પછી તે ધારો રદ થાય એટલે તે બધી છપી મંડળીઓ અગર બીજા અગવળ કરનારા ઉપર અકુશ મટી બીજે એવો જ સમ્પત કાયદો કરવાની સરમંત્રી દાનત હતી.

બીજું પણ એ જ બહુ જ અગત્યનું કારણ હતું તે કારણ જીતરનું હતું. યુરોપનું યુદ્ધ પૂરું થયું હતું હિંદમાં હિંદી લશ્કર દોઢ લાખનું રહેલું હતું તેને જરૂર પડ્યે બ્રિટિશ સરકાર સત્તરે બાજુ કે બરમાં બાજુ કામે લેતી પણ

યુરોપના યુદ્ધ દરમિયાન દિલ્લી તરફ રથીને દશ લાખનું થયું હતું અને તે યુરોપના યુદ્ધમાં રાત્રીવરકર સામે બારે પ્રભાવ પામ્યો હતો. જર્મનો જેવા બાળોગ સૈનિકો સામે લડવામાં અંગ્રેજ કે અન્ય ગોરા લશ્કરની મુશ્કેલીમાં તે વડુ સમગ્ર નીવડ્યું હતું. જેઓ રાત્રીમાં પોતાનું પોલી રેવા તૈયાર હોય તેને સ્વતંત્રતાનો વાયુ પણ લાગે જ ન? વળી આ દગ લાખનું લશ્કર લડાઈ પછી દિલ્હી પાછું આવશે ત્યારે તેમને જમીન મરામત ઇનામ અમરામ માન મળ્યો વગેરે મજરો એવી લાગ્યો. પણ આપની પગ હતી એ આપેની લાગ્યો પગવાની ક્યા હતી? એ બધું ક્યાથી લાગીને આપે? તે દશ લાખ પાલ આપે તે તો માથુ કોરે મૂકીને વાત કરનારા હતા તેમજે પાક માખાખ ખાતા ગોરા લશ્કરની દગીદારીમાં વાસી આવ્યા હતા તે પછી વિજય મેળવે હતો તેઓનામાં પોતાને આપેના વચન પગવાની શક્તિ તો હતી જ ને? તે બધા ગાલી દિલ્હીમાં પાછા આવીને બેઠાર ગદ્દે અને તેમનામાં અસતોષ વ્યાપે અને તેઓ લશ્કરમાં અસતોષ ફેલાવે એવો ભય પછી સરકારને હતો. આથી થાય તે પહેલાં તેના પર અકુશ મૂકવા માટે પણ દિલ્હી સરકારી ધારાની અવેજીમાં બીજે એટલે જ કે એથી પણ વધારે મખત ધારે પગવાની સરકારને જરૂર જણાઈ હતી રાત્રીવરકરની છપી અને ત્રાસપ્રવર્તક રાત્રીવરકરને પહોંચી વળના કેવા ઉપાયો રાજવા બેઠાએ તેની તપાસ કરીને રિપોર્ટ કરવા મરકારે એક કમિટી નીમી હતી તેના પ્રમુખના નામ પરથી તે રોડે કમિટી નામે ઓળખાય છે તે કમિટીએ તપાસ કરીને આવી સરકારોને નામફરનાના અને રાત્રીવરકર અપકારનાના ઉપાય તરીકે એક કાયદો કરવાની બનામણ કરી હતી એ કાયદાનો ઉપયોગ લડાઈમાંથી પાલ ફેલા સૈનિકોમાંના એ અસતુષ હોય તેમને પહોંચી વળવા માટે રહેલો એવો પણ સરકારનો હેતુ હતો એ સૂચવેલા કાયદામાં ગેવી કનિસ હતી કે તેનો અમલ થાય તો ગમે તેવા આબરુદાર મનુજની ઇજ્જત આબરુ ગેક હનકી મનોવૃત્તિનાના પોલીમ સિંધાઈની મૂઠીમાં મુઠાય મહાત્માજી પાસે આ રોડે બનામજો આવી તે બલામજો પ્રમાણે કાયદો ન થવો બેઠાએ તેવો પદ-ચલકાર તેમણે વાઈસરોય સાથે થયો પણ સરકારે તો તે પ્રવૃત્તિ ગામજી ધખાવવા જ માગી તે રોડે બલામજો વડી ધારામજામાં પસાર કરવામાં આવી અને એક રોડે એકટ નામનો કાયદો થયો તે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયો.

દિલ્હે યુરોપના યુદ્ધમાં મિલ્ટનને બહુ આપ્યું હતું પૈસાનો વરસાદ વરસાગરો હતો અને દશ લાખ માથુસો આપ્યા હતા તેમાં જે નાખ નવનોદિયા દિલ્હીએના બલિદાન મિલિટરી સામ્રાજ્યના દિલ્હીએ અપાયા હતા આના બદલામાં પ્રથમથી ખાતરી તો એવી અપાયેલી કે યુદ્ધ પછી દિલ્હીને તેની મેવાનો બનેલો આપવામાં આવશે તે બદલા તરીકે અંગ્રેજ સત્તાને આ કાગો રોલેટ મથકો આપનાનો

નિર્ણય કર્યો, તેથી દેશની પ્રજામાં બારે અસંતોષ વ્યાપ્યો. દેશના બધા આગેવાનો આ બધું જોઈ બહુ સમસમી રહ્યા હતા. મહાત્માજી તરફ બધાની મીઠ મંડાઈ. તેમને પૂછપરછ થઈ તેમણે આ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો, અને સારી સંખ્યા યાચ તો તે લડત ઉપાડવા પોતે તૈયાર થયા. ધણીઓને આવી લડત જોઈતી પણ હતી ખેડાના ખેડૂતો જે કારણે સત્યાગ્રહની લડત લડવા આક્રમણિકા મુખ્યત્વે તેવા જ કારણસર સમસ્ત હિંદની પ્રજા લડત માટે તૈયાર હતી રોકડો વરસોથી બ્રિટિશ અમલ નીચે દબાયેલી, કચડાયેલી અને ચુસાયેલી પ્રજા તે અમલની સામે પડકાર કરવા તૈયાર હતી મહાત્માજીએ અંધારણમાં અને ખેડામાં સત્યાગ્રહના હથિયારથી જે લડત ચલાવેલી તેથી દેશ માહિતગાર હતો અને મહાત્માજી આ વખતે દેશભરમાં સત્યાગ્રહ ચલાવવાના છે એવી વાત વાતાવરણમાં ફેલાઈ ગઈ મહાત્માજીએ આ સત્યાગ્રહની શરૂઆત તા ૧૬મી એપ્રિલ, સને ૧૯૧૯થી કરવાનો નિર્ણય કર્યો સત્યાગ્રહ એ ધર્મવૃત્તિ છે ઉપવાસ અને પ્રાર્થના ધર્મવૃત્તિને પોષક છે તેથી મહાત્માજીએ તા ૧૬મીના રોજ દેશભરમાં સંપૂર્ણ હડતાલ પાડવાની, ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કરવાની, અને ધર્મસ્થાનોમાં પ્રાર્થના કરવાની પ્રજાને વિનંતિ કરી પ્રજાએ મહાત્માજીની આ વિનંતિ અનુભવ લેતાંથી ઉપાડી લીધી તે દિવસ તો અપૂર્વ નીવડ્યો એ ઉત્સાહ, એ એક સંધી, એ જુરસો પ્રજા માટે કદી નહિ ધારેલી રીતે પ્રગટ જણાયા તા ૧૬મી એપ્રિલના ખબર પળખ નહિ પડેથી શકેલા તેથી ત્યાં તા ૩૦મી માર્ચે ઉજવણી થયેલી ત્યાં લોકો ઉરકેરાયેલા તેમને શાન્ત કરવા માટે ત્યાંના આગેવાન ડોક્ટર સત્યપાલ અને ડૉ કીચલુએ મહાત્માજીને પંબજમાં નોતર્યા

તા ૮ મીએ લાહોર પહોંચવાને તા ૧૬મીએ મુંબઈની ઉજવણી પૂરી કરી મહાત્માજી રવાના થયા મહાત્માજી પંબજમાં નીચ અને પ્રજાને દોરવણી આપે એ ત્યાંના ગવર્નર સર માયકેલ એડવાયરને રુચુ નહિ તેણે હુકમ મોકલ્યો કે મહાત્માજીને પંબજમાં ફાળલ થવાનો મનાઈહુકમ આપેલો અને છતાં તે પેરો તો તેમને પકડીને મુંબઈ સરકારને સોંપવા તે હુકમ પ્રમાણે મથુરાની પેલી પાર પવવન સ્ટેશને મહાત્માજીને પકડવામાં આવ્યા અને પાછા મુંબઈ મોકલવામાં આવ્યા તેમજાનિ ધરપકડની ખબર વીજળીવેગે દેશભરમાં પહોંચી ગઈ લોકો જુરસો થયા, આવેશમાં આવી ગયા અને તોફાને ચઢ્યા

હુ તા ૧૬મીના રોજ રોલિંગે હતો ઉપવાસ, પ્રાર્થના અને હડતાલનો કાર્યક્રમ તેના અંતરાર્થ પ્રમાણે પળાયો જ્યેથી આ શાંત, ઉપવાસ અને પ્રાર્થનામય દિવસના વાતાવરણથી પ્રજાહૃદયમાં સાત્ત્વિક અસર થયેલી અનુભવી નરિયાદમાં હિંદુમુસલમાન બંને કોમોનો ઉત્સાહ સારો હતો ત્યાં કોઈ મુસલમાન આગેવાન આવે તો મુસલમાનોમાં પણ ઉત્સાહ આવે એવી માન્યતાથી આશ્રમમાંથી શ્રી

ઇમામસાહેબ બાવઝીરને આગત્રજુ આવેતુ તા ૯ મીના રોજ સવારે ઇમામસાહેબ નડિયાદ આવવાના હતા મને પણ ભાઈ ફૂલચંદ્રભાઈએ નડિયાદ બોલાવેલો હતો ત્યાં ગયો નડિયાદમાં આખો દિવસ ઉચ વાતાવન! રહ્યું મગ્ધસો અને સભાઓ ગોઠવાયા રાત્રે એક મારી નહોતમતા અમદાવાદી દરવાજા બહાર થવાની હતી. આખો દિવસ અમદાવાદ અને મુંબઈની મિત્રિતા વાવડાં આવ્યા કરે ‘અમદાવાદમાં હુકમ છે કચે-ટરની કચેરી બાળી છે, ચાલ્યા બાળ્યા છે લગ્નકરી કાયદો નહોતર થયો છે,’ વગેરે સમાચારો આન અને લોકો ઉડેરાય ગયે મોતી સમાય ધઈ ગામડાંમાંથી પણ હજારો માણસો આવેવા સભામાં વીરોક હજાર માણસો દુરો શ્રી ઇમામ સાહેબે બધાને શાંત રહેવાને ઉપદેશ્યા હું અને ઇમામસાહેબ અમારા મુકામ પર આવ્યા અને અમને ખબર મળ્યા કે અમદાવાદમાં તોફાન બહુ છે અમદાવાદમાં તોફાન હોય તે વખતે સત્યાગ્રહી તળીકે અમારી ફરજ રી તેનો અમે વિચાર કર્યો, અને શાંતની ગાડીમાં અમદાવાદ જઈ ત્યાં શાન્તિ જળવનાને બનતો પ્રયત્ન કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો અમારા નિર્ણયમાં જોખમ તો હતુ જ, છતાં નિર્ણય કર્યો રેશન પર આવતા વળી અમને ખબર પડી કે અમદાવાદ માટે મુખ્યથી લશ્કરની હુકમીની રેપેરિશન આવવાની છે તે રેપેરિશનને બી ધી વાળવાને ઉત્તરસડા બાબુની રેવેના પાટા ઉખેડી નાખવા માટે બંગાળેક જણની એક ટોળી તૈયાર થઈ છે અમે તો વિચારમાં પડ્યા અને તે ટોળીના આગેવાનો જેવા જેઓ જણાતા હતા તેમને તેડુ કાર્ય નહિ કરવાની સલાહ આપી પણ આ બિરાદરો તો ઉસ્તાદ હતા તેમણે અમને હાની કાઢ્યા, અને કહ્યું, “અરે ભાઈ, આપણામાં એવી શક્તિ જ ક્યા છે? આપણે તો સાવ નામર્દ છીએ એ કામ આપણાં નહિ આપણે તેડુ કાર્ય કરી શકીશું એવી શક્તિવાળા થતા તો આ જુલમી સરકારની હસ્તી નહિ હોય” મને લાગ્યું કે તે જ હુકમી ત્યાંથી રેવરસ્ટે ઉત્તરસડા તરફ ગઈ અને પાટા ઉખાડ્યા પચીસેક જણની હુકમી અમારી સાથે લોકલમાં બેઠી અને મહેમદાનાદ બતરી તેણે મહેમદાવાદની પેલી બાબુના તાર વગેરે તોડી નાખ્યા દુરો એમ મારું અનુમાન થયું

અમારી લોકલ મહેમદાવાદ પહોંચી ત્યાં તો અમદાવાદથી આવતી ગાડીનેા બેટા ત્યાં થયો તેમાં ખબર આવી કે અમદાવાદ રેશને કેઈ ગાડી હવે જરી જ નહિ બધા ઉતારએને મહેમદાવાદ ઉતારી મૂક્યા મહેમદાવાદ રાત્રે બાર વાગે બતરીને ક્યા જતુ? એક મુસવમાન ભાઈ જે નડિયાદની સભામાં આવ્યા હતા તે અમને પોતાને ઘેર લઈ ગયા સવારે પાંચ વાગ્યે બેઠીને અમે રેશને આવ્યા ત્યાં ખબર પડી કે નડિયાદ અને ઉત્તરસડા વચ્ચે પાટા તૂટ્યા છે અને રેલવે વ્યવહાર બાર કવાક માટે બંધ રહેશે અમદાવાદ જઈ શાન્તિ સ્થાપવાના કાર્યમાં પડી જવાની અમારી ઇચ્છા ક્યા અને મહેમદાવાદને રેશને અધવચ

રોકાઈ જવું કયા! પણ મહેમદાવા સ્ટેશને તો મેળા જેવું થયું અમદાવાદથી આવતી ગાડીઓ ત્યાં જ ધોતની હતી મુસાફરોને ખાવાપણીની વ્યવસ્થા કરી આમ કરતા પાંચ વાગ્યા દરમિયાન રસ્તો સાફ થવાથી લશ્કરની સ્પેશિયલ પણ અમદાવાદ તરફ નિદાય થઈ આમ બાર કલાક સુધી અમારે ત્યાં જ થેલી જવું પડ્યું જેથી સ્પેશિયલ ત્યાં બાદ એક ગાડી અમદાવાદ તરફ જવા ઠપકી તેના અમે અમદાવાદ ગયા દિવસ આશ્રમવાની તૈયારી હતી અમને સ્ટેશન ચાર્જમાં અધનય હતાર્યા અમારે કયા જવું? વહેતું જવાય તેડું અને પિજાણવાણું ધરતી હરિપ્રગાદ મહેતાનું હૃદય અમે ત્યાં જ્યાં તેમની પામેથી સહેરની કપાવનારી હકીકત જાણી તેમાં વળી ગોરું લશ્કર આવ્યું તેણે તો ત્રાસ વર્તાવ્યો પાનકોર નાકા વચ્ચે મશીનગન ગોઠવી જે બાજુ પાંચ માણસો એકા દેખાય તે બાજુ ગોળી છટે અને રસ્તે આવતા નિર્દોષ માણસો મૃત્યુને ખોળે સૂએ રાત્રે પણ અમે ગોળીબારના અવાજ સાંભળતા હતા

સવારે અમે વહેલા ડાહી પરવાર્યા અમારે શ્રી વલ્લભભાઈ પામે જવું હૃદય તે બદમા રહેતા હતા અમે ખાડિયામાથી આવ રસ્તે આવી ગાંધી રસ્તા પર ચાલ્યા બન્ને બાજુએ સૌસોના ઘરના બોટવા પર માણસોની હાજરી હતી મહાત્માજીને ઠાકરામાં આવ્યા છે એવી જાહેરાત રાત્રે થયેથી, પણ લોકોને તેમાં વિશ્વાસ બેસતો નહોતો મુબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચેના તાર અને ટેલિફોન વ્યવહાર તૂટી ગયે તો હોનાથી મુબઈની રાત્રી ખબરો જાણી રાત્રીની નહોતી પણ સાંજે તો જે મેલ આવ્યો તેમાં ખબર આવેથી કે મહાત્માજીને મુબઈ લાવીને મુક્ત કરનામાં આવ્યા છે આશ્રમવાસી સમજીને લોકોએ અમને પૂછવા માંડ્યું કે મહાત્માજીની મુક્તિની વાત સાચી છે? અમે મ્હુ “અમે કંઈ જાણતા નથી” અમે સીવા પાનકોર નાકે ગયા ત્યાં મશીનગન ચૂકવામાં આવેલી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ તેની પાસે બે ગોરા સૈનિક ઊભા હતા અમે મશીનગન પાસે એકાદ મિનિટ ઊભા રહી સીધા ચાલ્યા બદમા થઈને જતા સામી શિશમાં જોવા એક સૈનિકે હાથના ઇશારાથી પાછા વળવાની અમને સૂચના આપી ત્યાંથી અમે પાછા વળ્યા અને બીજે દરવાજેથી બદમા શ્રી વલ્લભભાઈને ત્યાં ગયા સહેરની રિયલિટી જોઈ તેઓ ગમસમી રહ્યા હતા તેમણે અમારી પાસેથી નડિયાદ બાજુની ખબર જાણી અમે બાપુજીને વિષે તેમને પૂછ્યું તેમણે કહ્યું ‘ત્યાં સુધી ૧ ચોક્કસ ન જાણ ત્યાં સુધી ૧ ગી રીતે કહું? બાપુજીને મુબઈ છેડી ચૂકવામાં આવ્યા હોય તો અહીંની ખબર જાણી અહીં આવ્યા સિવાય રહે નહિ એ શકને કારણે બાપુજીની મુક્તિની જાહેરાતમાં મેં મારી ગઈ નથી આપી આવી વાત એક વખત ખોટી પડે તો બીજી વખત પ્રજા મારો વિશ્વાસ ન રાખે’ આમ અમારી વાત ચાલતી હતી તેવામાં એકી ખબર મળી

કે મેવમા મહાત્માજી આવે છે, સ્ટેશને પોલીસ અમલદાર તેમને લેવા ગયા છે, અને સ્ટેશનેથી તે સીવા કમિશનર પાસે જશે. પછી આશ્રમમા જશે આ વાત જાણી અમે બન્ને જણ ત્યાંથી ઠાક્યા પગે ચાલતા દમ વાગ્યાને સુમારે આશ્રમમા પહોંચ્યા ત્યારે તો બાપુજી આશ્રમમા આવી પહોંચ્યા હતા. અમે તેમને નમન કરી બેઠા અને દેરાશરમા ઠેરઠેર આ પ્રચંદ ઝાઝાવાતની શી અસર થઈ તે બધું

૪૦. આપણી કાયરતા

મહાત્માજી અમદાવાદ આવી ગયા એ વાત સહેરમા પ્રસરી મઈ એટલે લોકો આશ્રમ ભરી આવવા લાગ્યા. જમીને બારેક વાગ્યે અમે બેઠા હતા તેવામા એક મુસલમાન શુદ્ધ પોતાની ઘોડાગાદી લઈને આવ્યા તેમણે સવારે મોટા લશ્કરે મશીનગનથી રસ્તે જતા નિર્દોષ માણસોને મારી નાખેલા તેની દિલ કંપાવનારી વાત કહી તેમણે તે બધું પોતાની સગી આંખે જોયું છે તેવી ખાતરી આપી વાત વાતમા તેમણે કહેતું કે પોને મામૂલી માણસ નથી વેપારી છે અને જમીનદાર પણ છે મોટા વસ્તારવાળા છે અને સહેરમા ઠીકઠીક લાગવન ધરાવે છે પોતે દરરોજ પણ નથી તેમના મેવમા પર મહાત્માજીએ વિશ્વાસ રાખીને બાઈ મહાદેવભાઈને બોલાવ્યા અને તે બાઈનું સ્ટેટમેન્ટ લેવાનું સૂચનું સ્ટેટમેન્ટ લેતા લેતા ન્યારે તેમનું નામ હામ પૂરું ત્યારે તે સંકોચાયા અને “મારા નામ હામની શી જરૂર છે?” એવું પૂછવા લાગ્યા મહાત્માજીએ કહ્યું “હું કમિશનરને કહું કે લશ્કરે નિર્દોષ માણસોને માર્યા છે અને તે એમ કહે કે તેમ નથી થયું, ત્યારે હું કઈ સાબિતી ઉપર મારી વાતનો આમલ રાખું? મારો મોઈ સાક્ષી તો જોઈએ ને? જે બંનેને ગમે તેવા મામૂલી માણસ હોય પણ હિંમતથી એમ કહી શકે કે મે આવા નિર્દોષ માણસોને મશીનગનની ગોળીથી હાર થતા જોયા છે તો જ કમિશનરનું મો બંધ પરી શકાય માટે જ તમારા નામની જરૂર છે તમારે રૂબરૂ સાક્ષી પૂરવાની જરૂર નહિ પડે અને તેવી સાચી સાક્ષી પૂરવી પડે તોયે શી હરકત છે? એટલી તો હિંમત આપણે બતાવવી જ જોઈએ ને?” પેલા બાઈ ગભરાઈ ગયા હાથ જોડી મો ઠીક કરી ગભરાતા ગભરાતા બોલી ઠાક્યા, “નહિ મહાત્માજી મારું નામ હું નહિ આપું હું ગરીબ માણસ માર્યો નહિ મારું કુટુંબ હોરાન થાય અને અને તો એ લોકો ખેતનમેદાન કરી નાખે”

પણ તમે તો કહેા છા કે તમે મામૂલી માણસ નથી તમે દરરોજ નથી તમે લાગવગવાળા છા, વેપારી છા, જમીનદાર છા, સાત છાકરાના બાપ છા બધી રીતે તમે પહોંચતા છા તમારે દરવાનું રાને હોય? અને તમે તમારું

નામ મને આપો તે માટે તમને કાંઈ ચાચ તો હું છું ને ? તમારો વાળ વાળ કોણ મરનાર છે ?” મહાત્માજી રોકની નળગાઈ જોઈને હિંમત આપતા બોલ્યા પણ રોક કેમે મ્યાં માન્યા નહિ અને વવવલવા લાગ્યા

બાપુજીને આ બાઈની આવી કાયરતા અસહ્ય લાગી તે ઠક્કણી બીઠ્યા અને બોલ્યા “આવી નામદાઈ વાપરો તેના કરતા તો તમે હિંસા કરો તે સારું તમે તો મને તમારી નામદાઈનો રખવાળ બનાવવા માગો છો તમે કહો છો તે પ્રમાણે દરીક નિર્દોષ માણસોને મારી નાખ્યા ત્યારે એવું કોઈ ન નીકળ્યું કે ત્યાં જઈને બંને બીજા કાંઈ ન કરે પણ તે મશીનગનના મોખા ખીનો મારે ? આ તો નળગાઈની અવધિ છે તમારું પોતાનું કહેવું કહી રાકું તેની સાબિતીમાં હું તમારું નામ ન આપી રાકું તો હું પોતે તેની શી ખાતરી આપી રાકું ? મારે પણ ખાતરીવાળા થવું જોઈએ ને ?”

પેના રોક બોલી ઠક્કણી, ‘હાજી આપ સત્ય કહો છો આપને ખાતરી કરી આપનાને હું તૈયાર છું આપ મારી સાથે કોઈને મોકલો તો હું તેમને એવી જગ્યાએ બેસાડું કે ત્યાં રહ્યા મશીનગનની બધી હિંમત ન જોઈ શકાય અને નોંધ લઈ શકાય”

બાપુજી વાત દૂકાવીને બોલ્યા “ઠીક, હું તમારી સાથે મારો માણસ મોકલું છું તેને ખાતરી કરી આપજો એમ બોલી બાપુજીએ મારા સામું બેસી હું સમજી ગયો અને બોલ્યો

“હું જાઉં ?”

“હા, તમે જાઓ આ રોક જ્યાં બેસાડે ત્યાં બેસજો ધડિયાળ અને કાગળ પેન્સિલ સાથે રાખો મશીનગન જ્યારે જ્યારે મોળી છેડે ત્યારે ત્યારે સમજ નોંધજો અને મરણ થાય તો તે પણ નોંધજો”

હું તૈયાર થયો રોક ઠક્કણી બાપુજી મને વિદાય કરતા બોલી ઠક્કણી “તમારે સાડાપાંચ વાગ્યે ત્યાંથી બહાર જવું અને લશ્કરી કામદાની બહાર નીકળી જવું તમને મશું થરો તો હું ગોડો થઈશ”

હું બાપુજીને પ્રણામ કરી રોક સાથે ગાગમા બેઠો પેના રોક મને પાનકોર નાકા પાને એક જાણીતા રોકના મકાનમાં લઈ ગયા ત્યાં બંગલામાં કેટલાક હિંદુ મિલમાલિકો અને વેપારીઓ ઠાંચે જીવે ડરના માર્યા ફરિયાદો છાની છાની વાતો કરતા બેઠા હતા પેના મુસામાન રોકે મારી મુવાકાત કરાવી અને મારા ત્યાં જવાનું કારણ જણાવ્યું બહુ જ દીન કાગળ દરમ્યાં આવી યા હોય તેમ બેબાકળા થઈ બધું કહેવા માંડ્યું મેં તેમને કહ્યું ‘તમે કહો છો તે બધી વાત સાચી પણ તે સાચી વાત કહેવા જેટલી પણ હિંમત આપણમાં દરો તો જિવારો, નહિ તો જિવારો શી રીતે ? મહાત્માજી તો મહે છે કે તમે આવો જીવન જોનારાઓ

પૈગ ગમે તે એક જણ માફી તરીકે કહવાની હિમત કર તો તેનો ઉપાય થાય તમે જે કાંઈ બધુ દોષ તે પ્રમાણે કરેવાની, જરૂર પડે તો મેન્સ્ટર કે કમિશનરને રૂબરૂ કહેવાની હિમત હોય તો મારી સાથે ચાલો અને નહાતમાજીને મદદ નહિ તો ૧૫ તો આજે ૩૦ મારી નજરે, જેવરા તો ૧૫ તની નોડ કરીશ મઈ નહિ જોકે તો શુ થાય ?

તુરત જ એક બાઈ મોની ઝડપા એ આવે બાબર કહ્યું એમ જ થયા હો એ વળી નીચી સાકે બાઈ, એમન માટે જવસ્થા કરો.

મને ત્યાંથી નિસર ની વની બે અમાસીઓ એના માથે પાનકોર નાના ખાખા પરની દુકાનને મેડે વાળીને મૂંઝો જગો એવી હતી કે એક બાળુ કુવારો દેખાય બીજા બાળુ તણુ દરવાજા દેખાય અને મરીનમન તો મારી સામે જ આગરે ચાલીએ કૂટ ડુર ગોડવાર્યવી હતી ૧૫ ત્યાં અડી વાગ્યે બેસે બંગેબર સાડાપાય વાચ્યા સુધી ત્યાં બેઠો સાડાપાય વાગે પેલા રોકે આર્યા, " નાંડ બન્યું તો નથી, જેવી ખુદાની ઇચ્છા હવે આપને જુઓ કે ને ? "

મે કહ્યું, " હા, વખત થયો મારે હવે વધારે સમય ન રહેતું જોઈએ. પણ પાગળ નિસરજીઓ અઢતર મરી તેના કરતા આ નીની રસ્તા ઉપર જ પડતી હશે ત્યાંથી મને વિદાય કરો તો ? "

પૈના બાઈ પાગળ બોલ્યા, ' ના ના, આપને પેલા મારા જુએ તો હેરાન મરે "

મે કહ્યું, " મને શા માટે હેરાન કરે ? મ્મતા પર ના આગવા બધા દૂર છે ફરે છે મને અહીંથી જ ઓતરવા હો. " એમ કહી હું દાંદર ઓતર્યો અને રસ્તા પરની બારી ઉઘાડી ચાલ્યો ગયો મે આશ્રમમાં જઈને ડાઈનહિ બન્યાનું બાપુજીને જણાવ્યું પેલા બાઈ પોતાનું નામ આપવાના જોખમમાંથી બચી ગયા. તા ૧૩ મીના રોજ આશ્રમની પાગેના મેદાનમાં અમનાવાદના મહેતીમોની એક સભા મળી તેમાં મહાત્માજીએ પોતાની વાત સમજાવી

૪૧. જીવહિંસાનિષેધ

આ ઝઝાવાત શાવ થયા બાદ ૯ મારા ખેતીના કાર્યમાં પણો ૨ હાસમાના કાર્યમાં રથાથી ગિપાઈ તરીકે મઈ પણ દાણો ૯૦ તૈયાર રહેતો પણ તે માથે જમીનની ખેતી ઉપર પણ લક્ષ આપતો મારા મુકામની અનુબા ૧૫ મે ૧૨૫ ગામડા હતા તેમાં વસતી બારૈયા કોમના સંપર્કમાં ૯ રહેતો અને નેવાનો પ્રસંગ મળતા તે પ્રસંગ ઝડપી લેતો એ દરમિયાન ઘણા ઉત્તેજક પ્રસંગો બન્યા તે પૈકી એમની ૯ અહીં નોંધ લઉં

સવત ૧૬૭૬ના ચૈત્ર શુ' દનો દિવસ હતો. હું સોનિત્રે મારા ઘરમા રાત્રે સુતો હતો. વહેલી સવારે ત્રણ વાગ્યે ધરના બારણા મઘએ ડેખ્યા. મેં ડાહીને બારણા ખોલ્યું સામે જોયે-૧ માણુમોને મેં જોગખ્યા અને મેં આવધાર આપ્યો, “કોણુ કૂવચદ રોક, ચતુર રોક ? તમે અત્યારે અધારે કેમ ?”

મધરાત્ર ગામમા પાચ સાત દુકાનો વેપાગીઓની પણ છે બધાયે જીન વાણિયા છે ગામ સાથે તેમનો સબધ સારો છે ધધો કરે ધધા સાથે ધીરધાર પણ પાચ ધીરધારમા જમીન લેવાનું પ્રથમ ચાર આમ દરેકને જોગી વત્તી જમીન પણ હતી. મારી પ્રવૃત્તિ તેમને રીક લાગતી નહોતી. હું ગામમા નવડ જોગે મને બિનગ્વનુભવીને શિખામણુ આપે એક વેપારીને મને હેવા માડયુ “તમારા દિલમા આ કેમને સુધારવાની તાલાવેલી છે પણ આ કામ એમ મુધરે એવી નથી બહુ જ સ્વાધી અને દગાખોર છે પાચ તેનુ ખોદે તેમ છે તમે તેમને માગે આટઆટલી મહેનત કરો છો પણ તેઓ તમારું પણ ખૂદુ જોયે છે તમારી પામેથી ન્યા સુધી લાભ લેવાનો હશે ત્યા સુધી પાછા પા ન કરશે લાભ મળે એવે ગરજ સરી અને વેદ વેરી જેવુ આ લોકોનુ કામ છે તેઓ અડગ ચોર છે તેમાના ધણા લૂટારુ પણ છે નૂદુ તો તેમની જીએલખી મૂકયુ જી અગી જોખ્યા અને અગી ફોક વિશ્વાસઘાતી પણ એટલા જ એમને સુધારવાને પ્રયત્ન કરવો તે મૂળ ઉપર લીપણુ કરવા જેવુ છે”

આ બધુ સાંભળી હું જોખ્યો “તમે જે કહો છો તે બધુ સાચ હોય તો તમે અહી વેપાગ ન મરી રાક્યા હવ અહી રહી ન રા પા” હવ હું ખેતી કે ધ યો ન કરી મકચો હવ તમારી માન્યતા જોગી છે જેવા આપણે છીએ તેવા જ એ છે પણ આપણને આપગી એવો છુપાવતા અવડે છે અને આપણે સારા દેખાઈએ છીએ તેમને તેમ કગતા નથી આવડતુ અને તેઓ દોષિત દેખાય છે જે દોષો તમે વર્ણુઆ તે બધા દોષો આપણામાયે છે પણ આપણે તેને ખદ્દતિનુ રૂપ આપ્યુ કે, કાયદાનુ રૂપ આપ્યુ છે, વર્મસ કટનુ રૂપ આપ્યુ છે, અને તે સર્વાના જોઠા નીચે તે દોષોને ઢાંકી દીધા છે તેમને તેવી રીતે દાખતા નથી આવડતા તેથી તેમના દોષો ઉધાડા જણાય છે કદાચ તે આપણા કરતા વધારે દોષિત હશે કે દેખાતા હશે તેનુ કાગણુ એ જ હોઈ શકે તેમના સંજોગો એવા છે તેઓ અજ્ઞાન છે તેમને પોતાનો દોષ ટાળવાનો અસર પ્રાપ્ત થતો નથી, કોઈનેય દોષ વદાયા નથી પણ માણુસ તેને લાચારીથી નિભાવી લે છે અને પછી તેને માગે તે દોષો સ્વાભાવિક થઈ જાય છે છતા માનો કે તમે કહો છો તે વાત સાચી હોય તો પણ તેમને સુધારવાનો બીજો રસ્તો કયો ? સુધારવા તો જોઈએ ને ? એઓ ન સુધરે તો આપણે પણ મુખી ન થઈએ આપણા સ્વાર્થની ખાતર પણ આપણે તેમને સુધારવા જોઈએ તો તમને કયો રસ્તો હી- લાગે છે ?”

તેમણે મને પોતાની દિલસૂઝી કહી દીધી “તમને મારું કહેવું રુચે કે ન રુચે પણ મને લાગે છે કે તેમના અને આપણા બંન્ના ખાતર ‘કણક, કચન, અને કાળાને જેમ જેમ વધારે દીધીએ તેમ તેમ સુવાગા યાય !’ અમને તો એ સિવાય તેમને સુધારવાનો બીજો રસ્તો જણાતો નથી ”

હું આવા માણસ સાથે વધારે શી વાત કરું ? હું તે રોકને શું કરું ? તેમના આવચણ હું જણતો હતો હું એટલું જ કહીને બેઠ્યો કે, “પ્રભુ તમને પણ એવો જ ન્યાય આપશે ”

આમ મારે આ વેપારીઓ સાથે ધર્ષણ તો ચાલતું જ હતું સોજિત્રાના કેટલાક પાટીદાર જમીનદારો પણ મને મળે ત્યારે ઉપરનો જ બોધ આપે એમને લાગ્યું કે આ લોકોને આમ ચઢાવશે તો તેઓ દેખતા થશે, બોલતા થશે, અને પછી આપણી મર્યાદામાં નહિ રહે

પણ હું મારું કામ કર્યું કરું મને તો વધુ ને વધુ હત્તાહ ચમ્પો પ્રથમ મે જણાવ્યું તે ચેત્ર શુદ્ધ દના રોજ ખારેયા ગામોમાં માતાના માડવા બધાય છે ગામમાં, સીમમાં, જ્યાં જ્યાં પોતાને અનુકૂળ આવે ત્યાં ત્યાં માતાજીના રહેઠાણે માડવા બધાય, ગરબા ગવાય, ભૂવા પૂજે અને ડાખવા વાગે, અને માનતા માની હોય તો છેલ્લે દિવસે એટલે રામનવમીને દિવસે માતાને જીવતો, ખાસ કરીને બકરાએનો, ભોગ અપાય. મને આનો ખ્યાલ નહિ મધરોલ ગામમાં અને સીમમાં થઈ પાંચ સાત આવા માડવા બધાયા હશે તેમાં ગામની ભાગોળે બાપુ ગમાન નામના એક પગી ખારેયાના ખેતરમાં વિશાળ લીમડાના વૃક્ષ નીચે માતાના રહેઠાણે મોટા માડવો બાંધેા હતો તેની પૂર્ણાહુતિ આઠમને દિવસે યવાની હતી જીવનું બલિદાન આપતી વખતે દારૂનો પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગ થાય તેમ ન કરે તો વિના નરાએ નિર્દોષ જીવન ખૂન કરવું વસમું લાગે આ હકીકત ગામના મહાજનને જણાવવામાં આવી મહાજન ભેગું થયું બાઢાણ, વાણિયા, પાટીદાર વગેરે ભેગા થઈ મગજબાઈ માસ્તર પાગે ગયા તેમને પણ આ બધું ગમે નહિ તેમણે પ્રયત્ન પણ કર્યો પણ કોઈએ માન્યું નહિ મામ મમતે ચડ્યું હતું વધારે આમહુબર્યો પ્રયત્ન કરવા જતા સભવ હતો કે કેટલાક તોફાની કદાચ તોફાન કરે અને ગામમાં પક્ષાપક્ષી બેસી થાય માસ્તરે મહાજનને કહ્યું “સોજિત્રેથી રાવજીભાઈને બોલાવી લાવો ” પેના મહાજનના ગૃહસ્થો રાત્રે બાર વાગ્યે ત્યાંથી નીકળ્યા તેઓ સોજિત્રાના ફોજદારને પણ મળ્યા અને પછી મારી પાસે આવ્યા મેં આમ રાત્રે આવવાનું કાતણ પૂછ્યું તેમણે બધી હકીકત મને કહી કદાચ તોફાન થાય એવો સંભવ છે એમ પણ કહ્યું હું તૈયાર થયો મારી પાસે એક બીવી સફેદ ઘોડી હતી તેને મેં તૈયાર કરી અને હું ચાલ્યો પો કાટતા હું ગામે પહોંચ્યો ચોરામાં ગામના મુળી, મગજ માસ્તર વગેરે કેટલાક

બારેયા કેમના આગેવાનો બેઠા હતા મ ગળ માસ્તર તે અભણ ગામમા બહોલા અને કહેવ હતા તેમનો મારા પ્રત્યે ઠીક સંભાવ છે તેમણે મને કહ્યું, “સબવ છે કે તેઓ અમારા આવવાથી મમતાના માર્યા ન માને માટે તમે પ્રથમ ત્યાં જાઓ અને ત્યાં જઈને અમને બોલાવજો બધુયે ઠીક થઈ જશે”

હું ઘોડી ઉપર ત્યાં ગયો અને માડવા નીચે ઘોડી ઊભી રાખી મને આમ અચાનક જોઈ કેટલાક આભા બની ગયા તેમના એકાદ બે મારા ખેડૂતો પણ હતા “પવારો પવારો” કહી તેઓ ઊભા થયા ધરધણી બાપુ મારી પાસે આવ્યો તે બહાદુર માણસ હતો કોઈનાથી ગાજ્યો જય તેવો નહોતો તેને મનમા ધાસકો તો પડ્યો, છતાં હસતે મોઢે બોલ્યો, “બહુ સારુ થયું આજે તમે ટીડી ચાક્ષી મારે ઘેર આવ્યા ઘોડી ઉપરથી નીચે ઠેરશે અત્યા, ખાલો પાપર, ગોદડું નાખ ”

મેં કહ્યું “ઘોડી ઉપરથી પછી જીતરીરા પહેલા કહો, આજે શું છે?”

તેમણે નમ્રતાથી અને હસતા કહ્યું, “એ તો માતાજીનો માડવો રાખ્યો છે માનતા હતી તે કલાવાલા કરીશું”

“અને આ જીવને કેમ બાંધ્યા છે?” નાના બે બકરા બાંધેલા તેના તરફ આગળી બીધીને મેં પૂછ્યું

“એ તો અમસ્તા પેલા ઇમારા માદા હતા ત્યારે તેની મા અકબ વગતની, તેણે માતાની માનતા માનેલી પેલા બાઈલા વાધરીની સિખવણીથી માનતા તો માની લીધી તે રાડે મનેય ન કહ્યું માનતા માન્યા પહેલાં મને કહ્યું હોત તો હું તેને તેમ કરવા ન દેત વળી ઇકરાને મગી પણ ગયું, એટલે તે મારી પાછળ મડી કે માનતા પૂરી નહિ કરીએ તો વળી પાછું માતાને ફક્ક પડશે એટલે આમ કરવું પડ્યું” જવાબમા તેણે ખુલામો કર્યો

“પેલા બકરાના જીવ કરતા માણસનો જીવ વધારે કીમતી ખરો ને?”

તેણે કહ્યું “હારતો! એ તો સિવજીની મૂર્તિ”

“ત્યારે તે બકરાને ઇંડી મૂક અને તેના બદલામા મારો ભોગ આપ માતા બકરાના ભોગથી રાજ થાય તો મારા ભોગથી અનેક ગણી વધારે રાજ થશે અને બહુ કલ્યાણ કરશે”

“અરે બાપ, એ શું બોલ્યા? ભગવાન, ભગવાન, એમ તે યદુ હરો તમે નીચે જતરો તમે કહેરો તેમ કરીશ તમને નારાજ કરીને નહિ જવા દઉ તમે આવ્યા અને આવુ બોલ્યા એટલાથી જ મારી માતા રાજ થઈ ગઈ તમે નીચે ઠેરશે” એમ મહી તેણે ઘોડીની લગામ મારા હાથમાથી લઈ લીધી હું નીચે ઠેરયો “માતાની સામે ખાટલા ઉપર નહિ બેસું” એમ કહી મેં ખાટલો કાઢી ન ખાળ્યો અને ગોદવા ઉપર નીચે બેઠો પછી તે બાઈ મારી મામે બેસીને બોલ્યો,

“ત' બીજી રીતે નહિ માનત પણ તમે મારે ઘેર આવીને આવું વચન બોલ્યા એટલે મારા હાથ હેઠા પડ્યા હવે તમે કહેા તેમ કરું ”

મે કહ્યું “પણ માનતા તો વાગી વડુએ માની છે તેને પૂછી જો ને !” તેની વડુ પાસે જ જતી હતી તેણે કહ્યું, “મોટા, તમે કહેમો તેમ અમે જીકું તો માતાજી રાજ થશે ”

મે કહ્યું ‘ત્યારે ગામ લોકોને બેગા કો? મહાજનને બોલાવો !’

ત્યાંથી જીવાનો ઠોક્યા બનીએ પણ સાદ પાડ્યો ગામ લોકો બેગા થયા મ ના મારતર વગેરે બધા આવ્યા તેમણે લોકોને ખૂબ કષ્ટકાર્યા “આપણે ક્ષત્રિય રામચંદ્રના વંશના આપણા ગોત્ર વસિષ્ઠજી જેવા પવિત્ર અને જ્ઞાની હોય તેને બંદને નીચ કર્મ કરનારા વાધરીને આપણે આપણો ગોત્ર બનાવ્યો પછી આપણે પણ તેવા જ, તેનાથી પણ વધારે જૂડા કર્મ કરનારા થયા વાધરી આપણને બકરા વગેરવા સિવાય બીજી સલાહ આપે ખરો ? બીજી સારી સલાહ આપે તો તે વાધરી ગી રીતે કહેવાય ? અને જેવા આપણા શુરુ તેની આપની બુદ્ધિ અને તેવી આપણી કરાી,” વગેરે મજબ માતરે તગપની ખારેયા બાધામા ખૂબ કહ્યું એવામા એક મોઆત્તાઈ રાઠોડ નામના આગેવાન કેટલાક જીવાન અને એક ધોડેસવારને લઈને ડાપટયા અને સીમમા જ્યાં જ્યાં આવા માડવા હતા ત્યાંથી ભોગ આપના બાધિલા બકરા છોડાવી લાવ્યા બવા મળી દશ બકરા બેગા થયા તે લોકોને પણ બોલાવી લાવ્યા મહાજને સવાખાચ રૂચિયાની સુખડી તૈયાર કરાવીને માતાજીને નૈવેદ્ય ધગવડુ અને તે પ્રસાદ બધાને વહેંચ્યો ત્યાંથી બધાએ એવો નિર્ણય કર્યો કે ‘ગામમા કોઈએ કોઈ પણ કારણે હિંમત કરવી નહિ અને દર ત્રીજે વરસે મહાજન તરફથી માતાને સવા ખાચગેર સુખડીનું નૈવેદ્ય ધગવડુ કોઈએ હત્યા કરવાની બાધા રાખવી નહિ ”

આ નિર્ણય બધાએ વધારી લીધો બવાને આનંદ થયો હજી સુધી તે નિર્ણયનો અમલ થયા કરે છે એમ હું બહુ છું

૪૨. અસહકારી મિત્રો

માનવું ચક્ર આગળ વધવું જવું હવે હિંદમા મહાત્મજીની લગભગ મહાત્માજીએ હાથ લીધી એટલે તેનું ચક્ર વધુ ગતિમાન થયું મહાત્માજીને મહાસમાના તત્રને ગોડવડુ અને વ્યવસ્થિત કર્યું તેનું બધાતરું થયું એટલે તે નિયમિત સવાની ગતિએ ચાલવા માડ્યું સને ૧૯૧૬ના એપ્રિલ માસમા પંજાબમા જલિયાનવાળા બાગનો અને બીજે જે હત્યાકાંડ મટાયા તેથી પ્રજા ઠગી ઠગી હતી પંતના

જ્યાં મા મરી પા વાન્યા હતા વળી ખિલાફતનો પ્રશ્ન જ્યાં હતો આમ બધા સંજોગોનો બગો મળવાનો એ થયો કે હિંદુ મુસલમાન તથા આ બધાના નિવાસભાગે અસહકારની મહા માજની યોજનામાં એકસંખીથી સામેલ થયા અને ૧૯૧૬ની અમૃતસરની મહાસભામાં તેનું બી રોપાયું તે બીમાથી જે છાંડ થાય તેને હાલેરો દોય તો તેને ખાતર પાળી પૂર પાડવા જોઈએ અને ૧૯૨૦માં અમલવાદમાં ૬૧ અભ્યાસ તૈયબદના પ્રમુખપદે ગુજરાત રાજીય પરિષદ બરાઈ તેમાં અસહકારનો કમન પ્રથમ પસાર થયો પછી અલ્લાહાબાદમાં મહાસમિતિની બેઠકે અસહકારનો કમન ધોઈ ત્યાં પરી અને ૧૯૨૦ની આખરમાં નાગપુરની મહા સભાએ દિંદી પ્રત મમમને અસહકારનો માર્ગદર્શ અપનાવી લેવાની હાકલ કરી પ્રજાને ઉમંગ વધવા માંડ્યો ના પુરુષમાં જે દૈરવનાદ થયો તે આખા દેશમાં સંભળાયો સરકારી શાળા કોળેજોનો બહિષ્કાર કરવાની હાકલ વિદ્યાર્થીઓને મળવામાં આવી વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રકાર્માં મમે લાગી બધ અગર તો રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીકમાં દાખલ થઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેતા થાય, એવું સૂચવવામાં આવ્યું રાષ્ટ્રીય શાળાઓ રચાવવામાં આવી તેમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દૃષ્ટિ કરના સરકારની સાથે અસહકાર કરવાની દૃષ્ટિ વિરોધ હતી અમલવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાર્થીક રચવાઈ મહાસભાજી હજી મુધી તેના કુનપતિ છે તેની જ રીતે દક્ષિણમાં ટિલક વિદ્યાર્થીક, મારીમાં કારી વિદ્યાર્થીક, પનામાં બિહાર વિદ્યાર્થીક વગેરે અનેક રાષ્ટ્રીય કેળવણીની નરચાઓ રચાવવામાં આવી ગુજરાત વિદ્યાર્થીકમાં આચાર્યશ્રી ગિડયાગીજીએ મારો પ્રભાવ પાડ્યો અને સરમગી કોળેજોમાં બાલુતા સેકેડે વિદ્યાર્થીઓએ કોળેજો છોડી દીધી મારા મિત્ર અને સહકાર્યકર્તા ભાઈ રાનજીભાઈ નાયાભાઈ વડોદરા કોળેજીમાં હન્ટર સાયન્સમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેઓ ૧૯૨૦ના એપ્રિલમાં મહાસભાની હાકલને માન આપી કોળે / છોડી દઈને સોનિત્રા આવ્યા બીજા મિત્રો અબાનાન રામભાઈ અને બારકરભાઈ રામભાઈ મુખર્જીની મેડિકલ કોળેજીમાંથી છૂટા થઈને સોનિત્રા આયા ૯ સોનિત્રા અને નડિયાદ આવળ કરતો હતો નડિયાદ બેંગલિયાનું મુખ્ય રથન ત્લાના કાર્યકર્તા શ્રી કૂલચંદભાઈ સાથે મારે પહેનેથી જીવ મળી ગયેનો એટલે જ્યારે તેઓ બોલાવે ત્યારે હું નડિયાદ જતો તે દરમિયાન ભાઈ નરજીભાઈ અને અબાવાલ મને મળ્યા રાવજીભાઈનો નિર્ણય સામળી મને નવાઈ લાગી રાવજીભાઈ તો બહુ જ નરમ તેમના પિતાશ્રીનો તેમના ઉપર બહુ જ કડપ અમસ્તાયે તેમનાથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી ન સકાય તો પછી આવો મળી નિર્ણય તેમજો રી મીને ધોઈ હરો તે મારે માટે મુરકેવ કોપડો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેમનો નિર્ણય વ્યામુધી નમરો તે પત્ર મારે માટે રાકા પડતી વા હતી તે બંને મિત્રોને સત્યાગ્રહ આદ્યમમાં બાપુજીની મારે લઈ ગયો તેમને તેમનો પરિપક્વ નિર્ણય બળીને બંનેને ઘોરા દિવસ આદ્યમમાં રાખી,

અને દિસાબંધિતાબંધુ કામ શિખરાડયુ, અને બાઈ રાવજીભાઈને ત્રી લક્ષ્મીદાસ આસરની દેખરેખ નીચે પ્રાનીજના ખાની કાર્યાવયમા ખાદીના કામથી પરિચિત થવાને મોકલ્યા જે માસ પછી તેમને ત્યાંથી ખાદીકામ માટે વગેરે મોકલ્યા તેમણે વગેરેમા ખાદીનું કામ શરૂ કર્યું અને હાથ કર્યું ત્યાંનું કામ સવે પડયું એમને રાવજીભાઈને ખેડા જિલ્લામા ખાદી સરભમ મર્યાવયનું કામ મોખ્યુ અને બોરિયાવીમા તે ખાતુ ખોલ્યુ ત્યાંથી સને ૧૯૨૪-૨૫મા બોમસદ તાલુકાના માકાના ગામેમા ફેરિયા પ્રવૃત્તિ માટે બદરપુર ગામે જેએક જગસ તેઓ રહ્યા ત્યાર બાદ આશ્રમમા રહ્યા બાઈ રાવજીભાઈ ખાદીકામમા પાવરવા યથા તેમના પત્ની સી ડાટીમહેનને પ્રભુએ તેમના જીવનના બાબીદાર બનાવેલા તે ઠેક મુધી તેમની બધી પ્રવૃત્તિમા બાબીદાર તરીકે જ રહે છે તે બહેન બાઈ રાવજીભાઈની છાયાની માફક સાથે જ રહ્યા છે રાવજીભાઈના પિતાશ્રી જે મારી નાની ઉમરથી જ મારા વડીલ તરીકે મને ચાહે છે, તેમનો પણ બાઈ રાવજીભાઈને તેમ જ દેશસેવાના હરેક કાર્યમા આજમુધી બહુ સારો સાથ મળ્યો છે આમ બાઈ રાવજીભાઈનું આખું કુટુંબ આ કાર્યમા ચૂંધાયેલું છે, એમ કહેવાય તેનો જરા કોને આપવો, બાઈ રાવજીભાઈને કે બહેન ડાહીબહેનને, તે એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે ગાડુ કોણ ચલાવે છે ? એમ શી રીતે કહેવાય કે એક જ પૈડાના આધારે ગાડુ ચાલે છે ? છતાં બંને પુરુષો જ આ સસાર ચલાવે છે એવો દેખાવ થાય છે પણ રાવજીભાઈને ડાહીબહેન ન મળ્યા હોત તો રાવજીભાઈ, 'રાવજીભાઈ' થાત ખત, એ ન સમજાય એવી વાત છે ડાહીબહેન, શાત, કરેલ, ડહાપલુવાળા, મીડા અને સેવાપરાયણ બહેન છે બાઈ રાવજીભાઈ તે શુભોની છાયામા પોષાયા છે અને નક્કા છે આમ બંને જણ મળીને એક રાવજીભાઈ થયા છે અને બંનેનો સારો પરિચય જ બંને બંને ભારે મન મારા નાના બાઈ બહેન હોય તેમ મારું હૃદય તેમને જોઈને આનંદ પામે જ તેમણે તેમનું આખું જીવન માનૂભૂમિને ચત્તે અર્પણ કરી દીધું છે પોતે ખાદીનું જે કામ ઉપાડયું છે તે અગ્ર દેશસેવાનું અન્ય કામ જે તેમને સોંપવામા આવે તેને સરસ શી રીતે કર્યું તે સિવાય સસારની બીજી કોઈ અભિલાષા તે બંનેના હૃદયમા નથી આજકાલ ત્રેવીશ ચૌવીશ વરસથી તે દેશકાર્યના કામમા પડ્યા છે તે કાર્યોએ તેમની પાસે ગરીબાઈ માગી લીધી છે અને તેમણે જીવનભરની ગરીબાઈ સ્વીકારી લીધી છે તેમણે ગરીબાઈની મર્યાદામા રહીને જીવનને સમગ્રને રસ્તે ધડયું છે હું માનું છું કે વરસોના મસ્કારથી હવે તો તેમના જીવનની સાસારિક દિશાનો છેદ ઠીક જવાથી તે બંને સાચા દેશસેવક તરીકેનું સ્વાભાવિક જીવન શુભરી શકે છે રાવજીભાઈ એકવા હોત અને તેમને ડાહીબહેન ન મળ્યા હોત અગર તે તેમને અત્યુક્ત ન થયા હોત તો બાઈ રાવજીભાઈ અત્યારે આ ક્ષેત્રમા ન્યા જ ત્યા હોત કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે

મને પોતાને એટલો આનંદ છે કે બંને જણ મને પોતાનો ગણે છે અને મારા હૃદયનો બંને લઈ બેઠા છે મને લાગે કે મારા જીવનની આ સ્મૃતિમા મારે તેમને વિષે આટલું તો લખવું જ જોઈએ તે લખવામા મે મર્યાદા સાચવી છે અને ડગ્તા ડરતા લખેડુ હોવાથી સહેજ પણ વિરોધ પડવું નથી લખાયું ગેમ મને લાગે છે

તેથી જ વાત મારા બીજા મિત્ર બાઈ અબાલાનની ■ તે સવજબાઈ સાથે જ ખાદીના કાર્યમા હતા પ્રથમથી જ તેમનું હૃદય ધર્મપ્રધાન છે તે પોતે ખડતલ છે તેમના સદ્ભાગે તેમના પત્ની કમળાબહેન તેમની રૂત્તિને અનુમરનારા છે તે બંને સને ૧૮૩૨ સુધી મહાસમાના મર્યામા જ રહ્યા ૧૯૩૧ના મે જૂનમા આણંદ તાલુકાના ગાના સદેસર ગામોની જમીન મહેસૂલની બાબત રહેલી લડતમા અમે બંને જાણ તપાસમા સાથે હતા સને ૧૮૩૨મા આણંદ તાલુકાનું કામ તેમને સોંપીને માર્ચ માસમા હું પંચાયેરો ત્યારબાદ તે બાઈ પોન્ડીચેરી ગયા અને ત્યાં જ શ્રી અત્વિદ બાપુની છાયા નીચે યોગસાવનામા પંચા

બાઈ ભારતગાઈ મારી સાથે સોજિત્રામા રહીને સને ૧૮૧૬મા દારૂનિષેધનું ૧૮૨૦મા ખાદીનું, અને ૧૮૨૧-૧૮૨૨મા તિનક સ્વરાજ્ય ફાળાનું કામ કરતા હતા બે વરસ માટે બેઠા જિલ્લા સમિતિ તરફથી પેટવાઈ તાલુકાના મહાસમાના એજન્ટ તરીકે તેમણે કામ કર્યું સને ૧૮૨૩મા વેદકના અધ્યાસ માટે તેઓ જર્મની ગયા અને એમ ડીની ઉપાધિ લઈ આવ્યા પણ તે હજી સુધી ઠરીને યાણે બેઠા નથી સને ૧૯૩૦મા મુળડિયા મહાગામની લ તપાસ હતા સને ૧૯૩૨મા જેલમા હતા સને ૧૯૩૫મા બોરસદ તાલુકાના ખેડનિવાસીમા તેમણે પોતાની સેવા આપેની આતુ લડતમા પણ સત્કારે તેમને નાસિક જેલની કાળી દીવાનોમા મૂકી દીધેના તેમને વિષે આપણે આગળ પણ વાંચીશું

આ મિત્રો તો સ્થાનિક નાનપણના સખધી પણ અસહકારની લડતને અમે અને મહાસમાના કાર્યને અમે જેમ જેમ મારા જીવનને આગળ હરસેડ્યું તેમ તેમ મને નવા પરિચય થયા તેમા શ્રી ગોકળનાસ બાપુનો પરિચય તો એક વકીલ તરીકેનો ગણાય તેમના ગુણ પ્રમાણે જ નિઃયાદે તેમને નડિયાદના બાપુનું બિરદ આપ્યું હતું તેઓ ઠેક સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામ્યા ત્યાં સુધી જીવાનીનો જુરસો દાખવતા હતા

શ્રી કૃપચંદભાઈ બાપુજી સાહે તો નડિયાદને સેવાધર્મની દીપ્તિ આપી નડિયાદે વિદ્વાન ધણા પકવ્યા છે, રાજસેવકો પણ પકવ્યા છે મુત્સદ્દીઓ પણ પકવ્યા છે સાહિયક્ષેત્રમા સાક્ષરો પણ પકવ્યા છે પણ દેશનો માવો સેવક તો તેણે એક જ પકવ્યો, અને તે શ્રી કૃપચંદભાઈ બાપુજી સાહે એમણે નાનપણથી જ સ્વદેશ માટે ફકીરી લીધેની રાક્ષિ હોવા છતાં કમાવાના વ્યવસાયમા એઓ

પ યા નહોતા 'શસ્ત્રેવાને જ એમો પોતાનો વ્યવસાય બનાવી દીધો હતો અને ૧૯૦૪માં તેમ । સ્વદેશમેવાની તીવ્રતા બતાવેલી અને જોડાના પણ કરેલી વળી મદદ માગના આગ્રહ બાદ ૫ । જિલ્લાના સન્યાસદથી માગેને ૧૯૦૪માં સ્વગવાની યત્ન ત્યા નુધી તેમજ દેશમેવામાં જ મસગવ ન્યા હતા તેઓ ખેડા ના સમિતિના કાયમના મત્રી હતા અને તે રીતે તેમના ધણા પરિચયમાં આવેલા મ તેમને એક તરીકે જોયા સાક્ષર તરીકે જોયા લેખક તરીકે જોયા મ સારસુરાર તરીકે જોયા અને માનુષ્યમિના મુખ્યમંત્રીમાં એક બદ્દા રૈનિક તરીકે પણ જોયા પોતાની મયાદમાં રહીને તેમજ પોતાની જગો સારી રીતે મળાણી રાત । સ્ત્રી અને હજાર દિવસ ફક્ત દેશમાં મને હમેશા મીઠાએ છે મારા જેવા અને નાના મોટા સાથીઓની બૂનોના તે દાખલમાં હતા છતા તે બૂના તો તે સુવારી હતા તેમના આના વિરાળ નદ્દુલ્લાની ખોટ તેમના વિનાના નિયાદને પણ છે તેમના વિનાનું નિયાદ એવેન રહે છે તેના નદ્દેર જીવનમાં જે કાંઈ માગ ધી સુવાસ રહી છે તે જ ફક્ત દેશમાં જીવનની મુનામિત અસરને કારણે છે સ્વગસ્થ દેશમન શ્રી ચિત્રવર્ધ પોલના સમારકમાં કન્યાવિધાતય સ્થાપનાના કાર્યમાં પ વાની મને તેમજ જ નેત્રુ આપેલી તે સમારક સમિતિના આધ્યક્ષ શ્રી ફક્ત દેશમાં હતા ૧ વિરાપુર જેવમાથી હીને મુખ્ય આગ્રહ કે તુરત તે મને આપ દની મળામાં ધમડી ગયા આમ જિલ્લાના કાયમ મને તે પ્રેમથી દોરતા સાગર જેવી તેમના દિવની હદારતા મ મને હદાર થતા શી મુ છે સહાયર સાથે તેમની હદારતા અયાગ હતી

૪૩. શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

અસહ્યારનો પ્રુનિત પ્રવાહ શરૂ થયો તેમાં અનેક ક્રીમની રનો જનસમાજમાં પસગઈ આ યા તેમાં શ્રી મોહનનાથ કમિશ્વર પડ્યા—૫ આજ વિષે પાછલા પ્રશ્નમાં આપણને કાંઈ પરિચય થયો છે અને હજી વધારે આગળ થશે પણ એ વિચારણ પુરુષના પ્રસંગમાં આગો તો મારુ ધ્યાન વિરોધ જોઈયું

સન ૧૨૧ના જન્મસુઆરી માસમાં નિયાદ સ્ટેશને એક દિવસ ડોક્ટરો હતા જિલ્લાના કામે વળેલા ધણા ધણા બાઈઓ ધીમે ધીમે ત્યા આગ્રહ શ્રી અબ્બાસ તૈયબ સાહેબ વડોજાની ગામમાં આવવાના હતા તેમના સ્વાગત મજા અને ગાલ જોતા ડોક્ટરો હતા ત્યા અમારી વચ્ચે એક ડોક્ટર પુરુષ આવીને ડોક્ટર ગરીબ પાતળા એટલે ૧ આઈ અસાધ્યતા લાગે તેમાં વળી અમદાવાદી લાલ પાળ ખાંડે ખેસ કસવાળી બળ અને દરાડા પગ આખોમાં તેજ ચળકે

મેં ઉપર હાસ્ય ચળકે, અને વાણીમાં ચાલીની ઘટલીનો ત્ણુપર સભાગાય પગડુ બંને ત્યારે નહોતે કે સાડા ત્રણ પંખવામાં પૃથ્વીને જ ભરી દેશે । ખેડા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતમાં મને તેમનો પરિચય થયો નહોતો અને આ એકાએક કચાથી ભગી આવ્યા ? આવો ગામડિયો દીસતો, પ્રાકૃત દેખાતો યાદાણુ અસહકારની ચળવળમાં શાનો હોય । તે જોયે ત્યારે હું તો ભણુ જોઈને તેમના મોં સામુ જોયા કરુ ખેલવાની શૈલી તો મને પ્રહુ રસીથી લાગી જાય પણ સરકારી જણાઈ તેમની વાત સાવ સીધી અને સાદી, અને તેમનો સ્વાગ સાવ પ્રાકૃત, પણ વિચારો ઉત્તત, વર્તન ઉન્નત સમાજના નીચવા ધરની વાત કરે ત્યારે આપણને એમ લાગે કે નહોતે પોતે સ્વાભુજવની જ વાત કરે છે ત્યારે મધ્યમ ધરની વાત કરે ત્યારે એમ લાગે કે નહોતે તે પોતાના જીવનની જ વાત કરે છે, અને ત્યારે સત સાધુના જીવનની વાત કરે ત્યારે એમ લાગે કે સાધુ જીવનનો આવો ઊંડો અનુભવ આ પુરુષે કયાથી મેળવ્યો હશે ? આમ મને તો તેમની વાતોની લહે લાગી પડી તો નવચુ કે એમનું નામ રવિશંકર શિવરામબાસ છે અને એઓ મહેમંતવાદ તાલુકાના સરસવાળી ગામના તલીશ છે નાનપણથી જ સાહસિક સ્વભાવ, સાવ નિર્મય વૃત્તિ બાળેલા તો શુજરાતી સાત યોરણુ પણ સાધુસતોના સહવાસથી સરફ જ્ઞાન પણ થોડું થોડું ખુરુ આપણા ધર્મના સૂરો અને કથાઓનો આપણા જીવન સાથે વ્યાવહારિક મેળ શી રીતે બેસે છે, તે સમજવવાની એમની હથેલી આખા છે સ્વભાવે મેવાભાડી, નમ્ર, અને નિરપૃહી હોવાથી બ્રાહ્મણ તરીકે તે જે જે કહેતા તે સ્પષ્ટ કહેતા, કાઈ યોગ્યા જેડ નહિ તેથી જિલ્લામાં બાંદેશ કામમાં અને પાટણવાડિયા કામમાં તે લોખંધિય થઈ પડ્યા તેમાં પાટણવાડિયા કામ તો તેમની ચળમાન । જિલ્લામાં ત્યા ત્યા પાગણુવાડિયા કામ ત્યા ત્યા તે નય જ ભર ચોમાસામાં વરસાદની હેલીમાં, કે શિયાળાની કડકડતી ઢાંડીમાં કે ઉનાળાના મખત લીંધિમાં હધાડે પગે આખો જિલ્લો ખૂદી વળતા દિવસમાં ચાલીશથી ખિસ્તાળીશ માઈવની યુસાફરી કરે તોયે જેને થાક જણાય નહિ દિવસમાં એક ટક ખાવાતુ મને કે બે ટક તેની દરકાર નહિ ખાવામાં કુધ ને રોટનો હોય કે ખીના છાગ સિવાયની લૂખી ખીચડી હોય કે ખમે તે હોય, પણ દેહ ટાવવા જ ખોરાક લેવાનો એવી જેની ગણતરી હોય તે શુ ન કરી શકે ? ન છૂટે પુરતક વાચે, ન છૂટે રેલગાડીમાં બેસે, ન છૂટે પત લખી પેસાનો ખર્ચ કરે છતાં કોઈ પણ સેવક કરતા વધારેમાં વધારે ખર્ચટન કરે, વધારેમાં વધારે પ્રભના પરિચયમાં આવે, વધારેમાં વધારે ખાતરીવાળી માહિતી મેળવે તેમની યુસાફરી એટલે હનુમાન કુદકો આમ તેઓ આખા જિલ્લાની ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગની પ્રભના ઢીક ઢીક પરિચયમાં આવે

તેમની વાત કરવાની શૈલી પણ લાગણીક છે અને વસ્તુસ્થિતિને સમજવાની તેમ જ ઉત્તમ વિચારો અને લખાણોનો મર્મ જીવી લેવાની સમ્મિ પણ વિદન છે

તેમની વાત સામગ્રતા જ આપણા દુઆમાં તે વસી નય છે અસહકારની શરૂઆતમાં પોતાના બાપણમાં આ બ્રિટિશ ત તને ધાણીની ધાણીના રૂપકમાં તે વર્ણવી બતાવતા ત્યારે મને બહુ રસ આવતો તે કહેતા આ બ્રિટિશ ત ધાણીની ધાણી જેવું છે તે ત તરૂંપી ધાણીમાં મધદરૂંપી લાટ છે પ્રજના બના માટે, તે કાયદાની હસ્તી છે તેના રક્ષણ માટે તે મધદરૂંપી અમલ થાય છે, એવો તેનો બદ્દારનો દેખાવ છે દાવો છે પણ જેમ સવળી જણાતી લાટ ખરી રીતે અવળી જ ફરે છે અને ત્યારે જ તલ પિનાય છે તેમ દેખાવમાં પ્રજના રક્ષણ માટે ઘડેલો કાયદો પેલી ધાણીની લાટની જેમ અવળો ફરે છે અને પ્રજને પીડે છે આવી મધદરૂંપી લાટમાંથી મેઈ મારણે પ્રજ અપવાદનો લાભ લઈ છટકી જવા ન પામે તે માટે ધાણીના હાથમાં — સરકારના હાથમાં નવા કાયદા ધડવાની સત્તાદરૂંપી મેસ હોય છે જેનાથી કાયદામાં સુધારો વધારો કરીને પ્રજાદરૂંપી તને સકારીને તે લાટ તમે પાછી નાખવામાં આવે છે આમ કાયદાની લાટની પીસમાંથી મેઈ છટકી જવા પામત નથી આ પ્રજાદરૂંપી તને ભેગા કરીને ધાણીને પીસવા આપનાર કોણ છે? તલના દનાનો તનના વેપારીઓ અર્થાત વક્રીનો અને ન્યાયાધીશો પ્રજ અને સરકારી ત તરૂંપી ધાણીનો ધાણી ધાણી એ બેની વચ્ચેના દલાનોતુ કામ વક્રીનો અને ન્યાયની કોરડો ફરે છે અને આ ત તને કોણ ચલાવે છે? નોકરવર્ગદરૂંપી બગદ બગદ ન આવે તો તેને ધાબડી પેના પિનાતા તલ પેકીનુ મગકુ તેને ખવડાવે છે તેમ આ ત તના બગદ પ્રજ પ્રત્યેની હમદર્દીને કારણે દિવ રાખીને ન આવે તો ધાબડીને એટલે માનઆદ આપીને પ્રજના જ પૈસામાંથી ખડતી એડ વગેરે આપી તેને સારી ગીતે ધાણી ફેરવવાને હક્કે છે તે બગદને ફેર ન ચડે તે માટે આખે દાખડા ચઢાવવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આ ત ત મયાવનારાઓને વફાદારીના સોગંદ લેવડાવવામાં આવે છે અને તેવું શિક્ષણ આપનામાં આવે છે, એટલે બગદ તેની મેગે ડાબુ ધાણીને આલ્યા જ ફરે છે અને પેલા પિનાતા તલની થતી વેદના ભેવાનો અવસર તેને મળતો નથી કદાચ તેવો અવસર મળે તો એ પોતે નોકર હોઈ વફાદારીથી પોતાની ફરજ બજાવે છે — ધર્મ બજાવે છે એમ પોતાની ભતને છેતરે છે અને પેલા વફાદારીના દામડા તેને સાચો ધર્મ સૂઝવા જ દેતા નથી આ ધાણીમાં જે તલ પિનાય છે તેમાંથી શું નીકળે છે? પ્રજના પૈસા, તેની નીતિ તેની શક્તિ અને તેનો રસ કસ, આપણુ નીમ્બે છે અને પ્રજ રસ કસ સિવાયની મૃતપ્રાય થઈ નય છે આમ તને પીચી પીચી બગદ ઢાંઢો થઈ જુદ્ધ અને અસમ્મત થાય છે ત્યારે ધાણી તેને કામમાંથી મટી નાખે છે છતાં તેનું પેટ તો ભરે છે તેમ પ્રજને પીચી પીચીને જુદ્ધ થયેલા નોકરોને તેઓ મરે ત્યાં સુધી સરકારના વફાદાર રહે એ ખાતર જ ધગાની ગારથી રકમનું પેન્શન મળે છે દિલ્હીમાં બ્રિટિશ ત તનું આ નિરૂપણ આમેદુલ્લોહ તેના ત ત

સાથે મળી રહે છે ઉપરાંત તેના સબધક લાવે પણ હૃદયદ્રાવક છે આ રૂપક ઉપરથી આપણે તે રૂપકના કર્તાને પ્રજના દુ ખનો કેવો બેઠો અભ્યાસ છે તે સમજી શકીએ છીએ

હું કાંઈ તે સતપુરુષનું જીવનચરિત્ર લખવા બેઠો નથી. તેમની સાથે મને શો પ્રસંગ પડ્યો તે લખવાને હું લાન્યાડ હું પણ શું લખુ ? તેમની હરેક વાતમા કાંઈ નવીનતા હોય છે અમે ધણો સમય સાથે રહ્યા છીએ જિલ્લાના કામે ધણુ મગવાનુ થાય છે અને હરેક મેળાપ એ એક પ્રસંગ જ હોય ॥ મને તો જેલમા લાગેો સમય તેમની સાથે રહેવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે મારા પ્રત્યે મે તેમને વાતસલ્યભાવ અનુભવ્યો છે વડીલ પોતાના નાનેરા પ્રત્યે નેના દોષ માટે શેરા કરે તેવો શેરા પણ મારા પ્રત્યે કરવાનો તેમણે પોતાનો અધિકાર માન્યો છે એવી મારા પરની તેમની મમતા છે જીવનમા ડમને અને પગને તનરપરી લાવના અને સિદ્ધિનો ભર્યું વર્તન તેમણે રાખ્યું છે અને જ્યારે જ્યારે કોઈપણ બાબતના નિર્ણય વિષે હું મૂઝાતો હોઉં અને તેઓ સાથે હોય તો તેમની પાસેથી નિર્ણય લઈને દળવે બનુ હું જિલ્લાના કાર્યમા તો તેમના અભિપ્રાયને હું પ્રમાણુભૂત માનુ છું

એક દિવસ મને તે પોતાનો એક પ્રસંગ કહેવા બેઠા સન ૧૯૨૩-૨૪ મા બાદશહ તાલુકાના વટાફરા ગામમા પાટણુવાડિયાઓની મોટી વસ્તી છે ત્યા ધીના રબાની ચોરી થયેલી શ્રી રવિશંકર મહારાજને ખબર પડી બહારનો માણસ આવીને ચોરી કરી જાય એવો સબબ નહોતો. મહારાજ ત્યા ગયા તપાસ કરી લોકોને સમજાવ્યા પણ કોઈએ માન્યુ નહિ એટલે મહારાજને નવ દિવસના છપવાસ કરવા પડ્યા છપવાસ પૂરા થયા બાદ ત્યાના બધા પાટણુવાડિયાઓએ ભેગા થઈ ભવિષ્યના વર્તનનો ચેકસ નિર્ણય કર્યો

આમ મહારાજે એક પછી એક ગામમા ફરવા માડ્યુ બધાએ ગામ તેમના બાણીતા બધા તેમના યજમાન એક દિવસ બેરસદ તાલુકાના આકલાવ ગામમા તે ગયા બધા પાટણુવાડિયા ભેગા થયા બધાએ મહારાજને જણાવ્યુ, “ મહારાજ અમે તો ચોરીનુ કામ છોડ્યુ છે, પણ પેનો —— હજી દેવ છોડતો નથી તે માણસ —— ગામ અને —— ગામના સિમાડે રહે છે તે કોઈનુ માનતો નથી. ” તેને બોલાવવામા આવ્યો મહારાજે તેને પૂછ્યુ, “ કેમ ——, હજી તમે મડયા ત્યા છો ? તમારી ખૂરી કુદેવ બિવકુવ છોડતા નથી ”

તે બોલ્યો “ પણ મહારાજ, તમે ક્યારે મારે ઘેર આવ્યા અને મે તમારું ન માન્યુ ? કાલે મારે ઘેર પવારો જમવાનુ મારે ત્યા ”

મહારાજ બીજે દિવસે સીમમા તેની રહેઠાણે ગયા હારખ ધ રવેશીવાળા ચાર એરડા વચ્ચે મોટો ચોક, સામે ઢોલો બાંધવાનુ અને ધાસ નાખવાનુ કોઢિયુ ઘર, તેમા હાથીના બચ્ચા જેવી ત્રણચાર બેસો, મોટા અવમસ્ત બજ

અને વાઝડા ધરની તાજી લી પેલી સ્વચ્છ પરસાનમા ખાટયો પાથર્યો, નવું નવું ગોદડું ખાટલા પર પાથરી મહારાજને બેસાડ્યા તે ધધળીના વહુ આરેડ વધના શરીરે અવમસ્ત ત્યા આવીને બોલો પાથરી મહારાજને પગે લાગ્યા પછી તેમના ની ના આવ્યા અને એક પછી એક પગે લાગી બેઠા પછી છોપરાની વહુઓ એક પછી એક આવીને પગે લાગીને બેઠી ધરમા નીરવ શાન્તિ, સુવડતા સ્વચ્છતા જોઈ મનિરુ સ્થાન હોય એવું ગેનું મર્યાદાભર્યું વાતાવરણ મહારાજને તો આ શાન્તિ આ જહોજવાલી જોઈને આશ્ચર્ય થયું અને બોલ્યા

‘ ભાઈ તમે મને સાચું કહેશો? તમાગ જીવનમા તમે કેટલી ચોરીઓ કરી હશે? ’

‘ મહારાજ એની શી ગણતરી? સેકડો ચોરીઓ કરી હશે ધ વા જ એનો ચોમાસાના બેતીને માલો બહુ વખત ન ભડ ” પેના ભાઈએ નિખાવસ ભાવે જવાબ આપ્યો

“ અને જલની શિક્ષા કેટલી વખત થઈ છે? ” મહારાજે પૂછ્યું

“ મહારાજ, એકેય વખત નહિ ” તેણે મગરીથી કહ્યું

“ છતાં તમારે ત્યા આવી આબાહી? આ તુરસ્ત વસ્તાર! મોટું કુટુંબ! જમીન, બે સો બગીચ વગેરે માધન! તમને આવું સુખ અને શાન્તિ! એવું શું કારણ? ” મહારાજે વિચારપૂર્ણ વિરિમત ભાવે પૂછ્યું

મહારાજનો પ્રશ્ન સાંભળીને તે ભાઈ તુરત શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે બોલી બોલ્યો “ મહારાજ, મારે ઘેર એ બધું કેમ ન હોય? મેં ક્યારે મેઈ પારખી સ્ત્રી સામે બોલી નજર કરી છે? મેં ક્યારે જ્યસન મ્યું છે? મેં ક્યારે કોઈને વિશ્વાસપાત મની હશે દીવો છે? મેં આવું મારી કિંદગીમા ન ક્યું હોય તો બાવાન મારા ઉપર ક્યા કેમ ન કરે? મારે ઘેર આવી કીવાલહેર કેમ ન હોય? ”

તે ભાઈનો આવો શ્રદ્ધાપૂર્ણ જવાબ સાંભળી મહારાજ તો તાનુબ થઈ ગયા અને બોલ્યા ‘ શું કહો છો? તમે કહો છો ને કે તમે ચોરીઓ તો સેકડો કરી છે ’

તેણે જવાબ આપ્યો “ હા, ચોરીઓ તો ઘણીયે મની છે, પણ તેમા મેં પાપ શું કર્યું? એ તો મારો ધંધો, એમા મારી આવડત એટલે ધણું કામ થાય જ મહારાજ, વિચાર તો કરો કે, પહેલા કોઈ ફિવસ જે મદો’વામા ગયો ન હોઈ’ ત્યા ભડ અચાનક કોઈ ધરનું બાગી બારણું ઉઘાડું રહી ગયું હોય, ત્યા થઈ ધંધા દાખલ થાડે અવારમા ધરના બારણા મઈ દિશામા છે તેની ખબરેય ન હોય છતાં તે બાનુ જ જવાબ કયા ચોરડા ચોરડીમા પેગી પગત છે તે હું બાહુતો ન હોઈ છતાં તે તરફ જ પગ ડીપડે જે કોઠલામા જલ્સ પડી હોય, તે જ મોઠલામા તે જ ખૂલ્લામા હાથ જાય અને હાથ લાગો કરતા હાથમા જલ્સ જ

આવે દાણમાં કોઈ જિવન વીણી કે સાથ આપેલ નથી. મદારાજ, અતું શું કારણ ? રાજ જે પેળી પગરાને કાગળથી તાળા વસાતાં દોષ તે તર્જાં તે જ જિવે ન વસાયા દોષ. બૂતથી રાત્રી ગયા દોષ આ બૂત કોણે કરતી ? અને મદારાજ, અમે જાણીને નહિ છતાં દાણમાં લઈએ જ આપોઆપ આવે વગર મદેનની દરામની લઈએ નવવાનોના પરમા ગોધી નૂકવામાં આવે છે તે બીમની લઈએ તમે પાડતી દોષ છે, કે અમને અહીંથી છોડાવો, કોઈ છોડાવો. મારા જેવા તેમને છોડાવે છે અમે એમાં શું પાપ કરીએ છીએ ? વગર પરમેશ્વર, દરામની પેદા કરેલી લઈએ એ જ પાપ અમે તેને લઈ આવીએ છીએ, તે તેની એવે બનેલ પાડતી અમારી પામે આવે છે તેમાં શું પાપ ? તે બાળી નિશ્ચયામક વાળી સામગ્રી મદારાજ નવાઈ પાળ્યા અને જોવા “અને તમે યોગીઓ કરો છો તે પરમેશ્વર પેદા કરો છો ? નમની લઈએ જમુ દરામની કહેવાય ને ?”

તેજે મદારાજના આ પ્રશ્નો તેજે જ દરમિયાન જવાબ આપ્યો, “હા, બાપજી જેટલુ લાવીએ છીએ તે બહુથે પરમેશ્વર નહિ અમને મદેનત તો પડે છે, અમે આમાં જનને જોખમમાં નાખીએ છીએ, અને તે પડતી જ લઈએ અમારી પામે રહે છે અમને જમુ દરામનું—જે વાસાનું—નો છે તે બહુથે પોલીસ પોલીસ અમલદારો, મુખી, વગેરેમાં જવું મેં અને અમની પમે તો અમારી મદેનત, અમાની આવડત અને વદોડવા જોખમપૂર્ણ જ રહે છે એ રીતે મારી પમે દાણ જ મિલકત છે તે મારા દક્ષની જ છે તના જ દુષ્ટપમે મ કહું છું લગ્યો હોઈરા તો દલારાતું જમુ જેટલુ પાપનું—દરામનું દગે તે જવું જ રહુ છે”

મદારાજ શું જોયું ? મેં તેમને પૂછ્યું, “તમે પણ તેને શું કહ્યું ? તેને જે કહ્યું તે સાચું છે એવું કહ્યું ?”

“ના નું કોઈ જ જોયો નહિ અને તે વખતે ઉપનિષદમાં ‘ચારને જમુ મારા નમરકાર દો’ એ અર્થનું એક ગ્રંથ છે તે માદ આગ્યુ ને મેં તેને મન સાથે નમરકાર કર્યા

તે મદારાજને પૂછ્યું “જમુ તમે તેને ચારી છોડવાનું ન કહ્યું ?”

મદારાજે જવાબ આપ્યો “હા, મેં તેને ચારી છોડવાનો આમદ કર્યો તેને લગમનનું કે તમે ગમે તેન માનો જમુ તમારું કામ સારું નથી નાંદે દવે નને ખાતરી આપો કે ચોગી દવેથી નહિ કરો અને જ્યોને તમાની પામે શું નથી ? આ છોડકા મુખી છે તેમનું બલિય સુધારતું દોષ તો તમે ચોગી છોડો અને આ છોડકાને તેમ ન કરવનું કદો”

નદાનાજનું કહેવું સામગ્રી તે દાણ જોડીને જોવ્યો ‘મદારાજ, તમાની આજ્ઞા છે તો જાઓ દવે નું એ કામ બિલકુલ છોડી દઈએ, અને ચાર છોડકા જમુ ચોગી કરવા નહિ જાય તેમને મેં એ મેં દોર્યા જ નથી છોડ્યા, મદારાજ

પારે પાલી લેા અને મહારાજ, મન આ છાન્નાઓ વિષે તો ખાતરી છે કે તેઓ ચારી નહિ કરે, નાગાઈ નહિ કરે તેઓ તો બિચારા ખેતીમા જ પરોવાઈ ગયા છે પણ મેં મારી પાછળ નાના છાન્નાને ચારીમા પાવરવો કર્યો છે તે તૈયાર થયો છે રીઠો થયો છે પણ તે સાથે તે બદ્દેલી અને બસનમા પણ પડ્યો છે તે માત્ર કહું નહિ માને એવી મને બીક છે એ તમને મળે તો તેને સમજાવજે તેનું હું માથું નથી લેતો”

મહારાજ ત્યાં થોડો સમય રહી ત્યાંથી વિદાય થયા તે કુટુંબ સુધર્યું પણ પેલો પાચમે છાકરો ચારીમાથી લૂંટાએ ચડ્યો અને બદ્દેલીમા પડી ખૂન પર ચડ્યો તેણે મહારાજની શિખામણ ન માની તે પોલીસથી પકડાયો નહિ પણ તેની બદ્દલાલ વધી પડવાથી ક્રાંતીચરની સીમમા તેની જ કામના લોખંડે તેને પકડ્યા, માર્યો, અને પોલીસને સોંપ્યો હાલ તે વડોદરા રાજ્યમા પદર વરસની રાજ બાગવે છે અને તે પૂરી કરશે એટલે તેને અચેજ રાજ્યની દસ વરસની રાજ બાગવવાની રહેશે

આમ મહારાજે ચાર લૂંટારુ, બહારવટિયા વગેરે લોકો સાથે એવો અગત્ય વિચાર કેળવ્યો છે કે તે તો બધા તેમના ખોળામા માથું મૂકતા થઈ ગયા છે એ એમના પ્રેમાજ સ્વભાવ અને મીઠી વાણીનો પ્રતાપ છે એમની કોઈ વસ્તુ સમજાવવાની શેલી પણ રચોટ છે અને ૧૯૩૬મા મોટરની મુસાફરીમા તેમની પાસે કેટલાક બારેયા લોકો બેઠા હતા તેમને બિતરવાનું આવ્યું, એટલે એક જણ ખોલ્યો “માત્રુ વડાહુ આ હાતું હટક બેઠા અને હટક બિતર્યા વાર જ લાગી નહિ હજી તો બેઠા પૂરા પીયો નથી”

મહારાજે તેમને પૂછ્યું “કેટલા પૈસા આપ્યા?”

તેણે કહ્યું “જણ દીઠ ચાર ચાર આના”

“ચાર આના આપ્યા તો પછી એમ કેમ કહો છો કે વાર ન લાગી? ચાર આના પેઠા કરતા તમને કેટલો વખત લાગે?” મહારાજે પૂછ્યું

તેણે જવાબ આપ્યો “એ તો આખો દિવસ શરીર પગડીએ ત્યારે ચાર આના મનુરી મળે”

મહારાજે સમજાવતા કહ્યું “ત્યારે તમે એમ કેમ કહો છો કે હટક બેઠા અને હટક બિતર્યા જે ચાર આના તમે આપ્યા તે પાંચ મેળવવા આખો દિવસ મહેનત કરવી પડશે તેના કરતા તમે ચાનવાની મહેનત કરી હતા તો ત્રણ કલાકમા તમારું કામ પૂરું થાત અને તમારા પૈસા બચત”

પેના લોકો બેલી બેઠા “એ વાત સાચી મહારાજ પણ તમે કહો છો એવો દિસાબ ઠેણ્ય મળે છે? આપણું લોક એવું સમજતા હોઈએ તો આવી દશા આવે?”

આ તો મેં તેમની વિચારસરણી અને તેમની સમજાવવાની પદ્ધતિની એક વાનગી આપી

ચિંતારાંકરે મહારાજનું જીવન આવા પ્રસંગો, આવી વિચારસરણી, હૃદય સ્પર્શી વર્તન અને હૃદયરાશી ભરપૂર છે. યોગી મિનિટોનો તેમની સાથેનો પરિચય પણ ભારે આનંદ આપે છે અને કલ્યાણકારી નીવડે છે. મને ઘણી વખત તેવો પરિચય પ્રાપ્તવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

૪૪. શ્રી. અખ્યાસ સાહેબ સાથે

સને ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરની આખરમાં નાગપુર મહારાજાની બેઠકે ઠરાવ્યા પ્રમાણે બેઝવાડાની મહાસમિતિની બેઠકે અસહકારનો કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ મૂક્યો: ૧ ખાદી પ્રચાર, ૨ સરકારી શાળા મહારાજાઓનો અસહકાર, ૩ ૨૦ લાખ મહારાજાના સરથો, અને ૪ એક કરોડ રૂપિયાનો સ્વરાજ્ય ફાળો એ ચતુર્વિધ કાર્યક્રમમાં ખેડા જિલ્લાનો ફાળો પૂર્ણ થાય તે માટે ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ ભેગા થયા. મને પેટલાદ તાલુકા તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. મહાસભાના બંધારણ પ્રમાણે ખેડા જિલ્લા સમિતિ પણ સ્થપાઈ ગઈ શ્રી કૃષ્ણદભાઈ તેના મંત્રી ચૂંટાયા, અને શ્રી અખ્યાસ તૈયબજી તેના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ખેડા જિલ્લાને પ્રમુખ પણ એક મહાનુભાવ મળ્યા. વડોદરા સભ્યની વરિષ્ઠ કોરટના વડાજીની માનવતી ખુરસી તેમણે લાખો સમય કુશળતાથી દીધાવી હતી. મહાસભાના માજી પ્રમુખ સ્વર્ગસ્થ બદુદ્દીન તૈયબજીના શ્રી અખ્યાસ સાહેબ કુટુંબી થાય, એટલે મહાસભાનો નાતો તેમણે સાબળ્યો અને તેના સક્રિય કાર્યમાં તેમણે અપવાદ્ય તેમની રહેણી-કરણી પુરોપીધ હતી. તાપમા કદી બહાર નીકળેલા નહિ સરીરે હપરના વાળ પણ હાલે નહિ એવું મુતાયમ કપડું પહેરવા ટેવાયેલ, તે સને ૧૯૨૦-૨૧માં તૈયાર થયેલી ખડખડા ખાદીનો ઝરમો પહેરીને નરિયાદ આવ્યા. કંડીમાં તે કાળી ગરમ કામળીનો બનાવેલો ઝરમો પહેરતા, તેના પસારથી તેમના દ્વાયર્ના ઠાઠાની ચામડી સોસાયેલી અને ત્યાં લોટી બમેલુ મેં ત્રેયેલુ હવું મંથમ વર્મના જે માણસો સાથે રહેવાને અને કામ કરવાને તે કદીયે ટેવાયેલા નહિ, તેમની સાથે જ કામ કરવાનું બીડું તેમણે ઝડપ્યું તેમાં વળી ખેડા જિલ્લાની પ્રજા બોલવા આવવામાં, રીતસાતમાં અને ખાવાપીવામાં કાર્યક બદ્ધ ગણાય તેમની સાથે કામ કરવાનું તેમને આવ્યું. તેમને લોકોની રહેણીકરણના નવનવા અનુભવ દ અને તે બધાંયે અનુભવ તેમણે જીવનમાં અપનાવ્યા. હૃદયના આનંદ સ અનુભવોનો તેમણે લાભ હઠાવ્યો અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાનું જીવન

ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ પ્રવાસ શ્રી ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળાને અંગે તેમણે કર્યો ખેડા જિલ્લામાંથી એક લાખ રૂપિયા ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળા માટે ભેગા કરવાનો જિલ્લા મંત્રિતિએ નિર્ણય કર્યો હતો. પેટલાદ અને બાદરણ તાલુકા ખેડા જિલ્લામાં, ગણવામાં આવ્યા હતા તે બન્ને તાલુકામાં ટિળક સ્વરાજ્ય માટે શ્રી અબ્બાસ સાહેબ સાથે મારે ફરવાનું હવે વડોદરા રાજ્યના વડા ન્યાયાધીશ તરીકે પેટલાદ અને બાદરણ તાલુકા તેમને મારી રીને જાળખે. યોગ્ય જ સમયમાં ફાળો એકઠો કરવાનો હતો એટલે મોટા મોટા ગામે જ જવાનું ઠરાવ્યું હતું.

નરિયાથી એક સવારે યોગાગાડી બાંડે કરી અમે પ્રથમ પીજ ગયા પીજ ખબર તો આપી દીધી હતી પીજની નજીક ભારે દડમાં કેમેચ પોડો ચાલે નહિ ચાલી જ અબ્બાસ સાહેબને જીવનનો પ્રથમ પાક લેવાનો પ્રમંગ આવ્યો મારી સાથે તે પાણી નીચે ઊતર્યા અને દડમાં ચાલવા માંડ્યું એમ કરતાં નવ વાગ્યે પીજ પહોંચ્યા ત્યાંને ઉત્સાહ ભારે હતો શ્રી. અબ્બાસ સાહેબનું પેટલાદ તાલુકામાં પ્રથમ જ આગમન એટલે લોકો તેમના મત્કાર માટે તૈયાર જ થઈ રહ્યા હતા. મેં ગણતરી કરી મૂકી હતી ક્યે ગામથી કેટલા મેળવી શકાય અને ઝૂલી રકમ ટિળક ફાળામાં લેવી તે વિષે શ્રી અબ્બાસ સાહેબ તો આનંદમાં. એટલે મેં પેટલાદ અને બાદરણ તાલુકાનાં મુખ્ય ઉચ્ચ ગામોમાંથી ૩૦ હજાર રૂપિયા ઉપરાવવાની ફાળવણી કરી દીધેલી. પહેલે જ દિવસે પીજ અને વસો ગામોનું કામ પતાવીને સાંજે સોજિત્રે જવાનું હતું પીજમાં બે કલાકમાં અડી હજાર રૂપિયા લેવા ઉપરાંત જમીને પરવારી ગયા શ્રી અબ્બાસ સાહેબની ત્રીફૂટી ગુજરાતી બાપા અને તેમના કાવાકાલા ઉચ્ચાર લોકોને બહુ મીઠા લાગતા તેમની પ્રતિભાથી લોકો આકર્ષાતા અને પ્રેમથી પૈસા આપતા બગેરે અમે વસો ગયા ત્યાં સાંજનાં કલાક રહેવાનું હતું વસોમાંથી ચાર હજાર રૂપિયા લેવાના હતા ત્યાં ત્રણ કલાકમાં ૪૨૦૦ રૂપિયા થયા છ વાગ્યે ગાડીમાં સોજિત્રે ગયા ત્યાંથી પાંચ હજાર લેવાના હતા ત્યાં તો બાઈ રાવજીભાઈ નાયાભાઈ વસો ખાટી કાર્યાલયમાંથી મારી સાથે આવ્યા હતા. બાઈ બાદરણભાઈ તો ત્યાં હતા જ. રાત્રે શ્રી બાઈલાલ પટેલ એન્જિનિયરને ત્યાં ઊતર્યા સવારે નવ વાગ્યે પેટલાદ જવાનું હતું એટલે રાત્રે વાળુ કર્યા પહેલાં ત્રણ હજાર પૂરા થઈ જવા જોઈએ એવા આમહ રાખ્યા અને બે કલાકમાં ત્રણ હજારની રકમ મેળવીને વાળુ કરવા બેડા સવારે નવ વાગ્યે ગાડી ઉપર જતાં પહેલાં તો પાંચ હજારની રકમ પૂરી થઈ ગઈ આમ પેટલાદ, ધર્મજ, બાદરણ, નાર વગેરે ગામોમાં અમે ચાર પાંચ દિવસમાં ફરી વળ્યા અને ત્રીસ હજારને બાંધે છત્રીસ હજાર રૂપિયા મેળવ્યા.

આ મુમાફરીમાં થયેા રમૂજ પ્રમગો બન્યા તે પૈકી બે રમૂજ પ્રમગો લખવાનું મન થઈ નય છે. બાદરણનો ઉત્સાહ ભારે હતો. તેણે પાંચ હજાર ભેગા

કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ત્યાના મારા મિત્ર બાઈ શિવાભાઈ આશાભાઈ અને મુરબ્બી બાઈલાલભાઈ મયુરભાઈ કન્દ્રાકરે સરસ મદદ કરી ની બાઈલાલભાઈ અમારી સાથે ફર્યા અમે ફ તા ફરતા એક ગૃહસ્થને ત્યા ગયા નેમનુ નામ હતું નહિ આપુ સીમો દાદરો ચઢવો અખ્યાસ સાહેબ માટે મુકેલ હતું છતા દાદર ચઢી ન્યા ધરધણી બેઠા હતા ત્યા ગયા ગૃહસ્થ સાધનસ પૂર્ણ હતા પણ તેમના મનમાં પેસો કાઢવાનું વસ્તુ નહિ તેમણે અમને નિરાશ કરીને પાછા કાઢ્યા, કાઈ મોદાની મીઠાસા પણ ન વાપરી આવો વસમો દાદર અખ્યાસ સાહેબને નાહક ચઢાવ્યા અને ઉતાર્યા એથી અકળાયો, પણ શું થાય ? ગમ ખાવી પડી એટલામાં એ ગૃહસ્થના પત્ની એરડામાથી નીકળ્યા અને તેમણે એમને દીઠા અખ્યાસ સાહેબ જેવા ભવ્ય પુરુષને અને અન્ય અપરિચિતોને જોઈને તેમણે બાઈલાલભાઈને પૂછ્યું

“ કેમ બાઈલાલભાઈ, કેમ કાઈ આવતું થયું ? આ બધા મહેમાનો કોણ છે ? ”

બાઈલાલભાઈએ શ્રી અખ્યાસ સાહેબનું યોગબાણ આપ્યું અને શા કારણે અમે ગયેલા તે જણાવ્યું તે બહેને પોતાના પતિના સ્વભાવથી પરિચિત હોઈ હસતા હસતા પૂછ્યું

“ તેમણે કાઈ આપ્યું કે ખાલી હાથે જ પાછા કાઢ્યા ? ”

“ કાકાએ તો કાઈ ન આપ્યું ” બાઈલાલભાઈએ નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું

“ એમ કેમ બને ? અખ્યાસ સાહેબ જેવા અને આપલા બધા મહેમાનો સ્વરાજ્યકાગા મંત્રિ ઘેર આવે અને ખાલી હાથે પાછા ન્યા એમ કેમ બને ? હોભા રડો ” એમ કહી એ બહેન દાદરે ચઢ્યા અને દાદર પર હોભા ઠોભા પેલા વડીલને પ્રભાવશાળી અવાજથી કહેવા માડ્યું “ તમે તે આમ શું કરો છો ? ગાંધી મહાત્માનું નામ છે, સ્વરાજ્ય કાગામાં આપવાનું છે અને અખ્યાસ સાહેબ જેવા મોટા અને પવિત્ર માણસ લેવા આવ્યા છે તેમને ખાલી હાથે પાછા મ્હાતા હશે ? બાઈલાલભાઈ કહે તે રકમ આપો પ્રભુએ આપ્યું છે આવામાં નહિ અપાય તો શામાં અપારો ? બાઈલાલભાઈ પાછા વળેા ઉપર ચઢેા “ એમ કહી તે બહેન ઝડપથી નીચે ઠોતરી ગયા અમે બધા ઉપર ચઢ્યા બાઈલાલભાઈએ તે ગૃહસ્થના સ્વભાવનો વિચાર કરી રમ રૂપિયા માગ્યા અને તેમણે તે આપ્યા એટલામાં તે બહેને નારતાની રકાખીઓ રબૂ કરી આ બહેનની મીઠાસા, ઉત્સાહ વિવેક જોઈ અમે બધા રાજી થયા

આથી હાલેટા અનુભવ પણ ત્યા જ અમને મળ્યો અમે બધા પરસોતમ ભગવાનના મુકામે ગયા તેમના વિરાજ હોલામાં અમે પેઠા અમને બધાને જોઈ પરસોતમ ભગવાન હોયે આસને બેઠા હતા ત્યાથી ઠીકને એક ગોદડી લઈને હતાવળા હતાવળા આવ્યા અને ગોદડી નીચે ધાવરી તે સામે હાથ જોડીને ઠોભા રથા શ્રી બાઈલાલભાઈએ અખ્યાસ સાહેબનું યોગબાણ આપ્યું અને આગમનનું

કારણ કહીને સ્વરાજ્ય ફાળામાં કાઢી રકમ આપવાને વિનંતિ કરી. તેમની આ વાત સામળી પેલા પરસોત્તમ ભગવાન કાઢી નિશ્ચેતન બેના થઈ અમારી વચ્ચે બેઠા રહ્યા, અને બંને કે અતરનો અવાજ બોલતા હોય તેમ બોલી બેઠ્યા : " પૈસા મારી પાસેથી નહિ મળે આ બધું ભેટું થયું છે પણ મારે હાથે એક પાઈ પણ અપારો નહિ તમારી હચ્છા હોય તો તમને આ શરીર-સોપું છું તેને આપિયા લગાડીને આમડી ઉખાડી લો તો બચે, પણ પૈસો તો આ હાથે નહિ આપી શકાય " એમ બોલીને તેમણે એન્દ્રમ પેલી પાથરેલી ગોદરી ઉપર પોતાના શરીરને નાખી દીધું. અમે તો બંન્ના આશ્ચર્ય બની ગયા. શ્રી. અખ્ખાસ સાહેબને સૂઝ ન પડી કે આમને એકાએક આ શું થયું? કાઢી ગભરાયા પણ ખરા, પણ અમે હસી પડ્યા અને તેમને બધું સમજાવ્યું આમ અનેક અનુભવો મેળવતા મેળવતા એકંદરે ખેડા જિલ્લામાંથી એક લાખ અને ત્રીસ હજાર રૂપિયા ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળામાં મળ્યા. શ્રી અખ્ખાસ સાહેબનાં પ્રથમ કાર્યક્રમ સફળ નીવડ્યો તેમણે આખા જિલ્લામાં અપૂર્વ હત્યાહ નેચો આમ સરચાતથી જ તેમણે સંતોષ મેળવ્યો તેમ જ તેમને હત્યાહ પણ વળ્યો.

૪૫. શ્રી. અખ્ખાસ સાહેબ ખાદીપ્રચારમાં

હવે ખીલે પ્રવાસ ખાદીપ્રચાર માટે ચેત્તરો ધાર્યા સમયમાં આખા જિલ્લામાં તો ૩૦મી જૂન પહેલા એક ફોરેડ રૂપિયા પૂરા થયાના સમાચાર તારથી ખબર ફરી વળ્યા અને પ્રભને બારે હત્યાહ આવ્યો મહાસમાના વીગ લાખ સત્તાસદો નોંધવાનું કામ પણ હત્યાહભેર ચાલતું હતું સ્વરાજ્ય ફાળા માટે તો સમય થોડો હતો વળી તે માટે તો મોટા મોટા ગામે જ ફરવાનું હતું અને સત્તાસદો તો નાનાં મોટા સર્વ ગામોમાં નોંધવાના હતા ફોરેજમાંથી કે શાળાઓમાંથી અમલદાર કરી નીકળી આવેલા યુવાનોએ અને હરેક વાવુકાના કાર્યકર્તાઓએ એ કામ ઉપાડી લીધું હતું પણ ખાદીપ્રચાર માટે ફરવાની જરૂર હતી ખાદીની ટોપી અને પહેરણ એ અસહકારીઓનો - સ્વરાજ્યવાદીઓનો - પોષાક થઈ પડ્યો હતો તેથી ખાદી - પ્રચાર માટે નાના મોટાં ગામે બધાયના ખનિયમમાં આવવાનું હતું અખ્ખાસ સાહેબની આ મુસાફરીમાં તો તેમને બહુ અનુભવ મળ્યા અને બહુ મજા પડી આ વખતે પેટલાદ તાલુકા સિવાય ખીલ ગામોમાં પણ મારે સાથે રહેવું એવો આગ્રહ શ્રી અખ્ખાસ સાહેબનો થયો મોટા ગામોમાં ન્યાં સમવડવાનું મકાન હોય ત્યાં તેમના સૂવા બેસવાની તેમ જ નાહવા બોવાની નેઈલી બવરચા થઈ શકતી હતી પણ નાના ગામોમાં તેમની જીવનશરની ટેવથી બહુ વર્તવાના પ્રસંગ આવતા

એક ગામે ગોક જ ઓરડામાં અમારે બધાને સાથે સૂવાનું હતું ઓરડામાં આનુબાનું તપ્તા કે અન્ય શાલુગારને બન્ને કોડીઓ અને ગોળીઓ ગોઠવેલી હતી અઘ્યાસ સાહેબ તો રાત્રે સૂતી વખતે આનુબાનું જુએ અને વિચારે કે આ ઓરડામાં બધાની સાથે શી રીતે જીવ્યા વસે? પણ આખો ફિવસ ફી ગમે યાગી ગયેલા એટલે તે તો તુરત જ જાગી ગયા સવારે બધા ત્યાં તેમને નવાઈ લાગી કે તેમને શી રીતે જીવ્યા આવી? પોતાને ઘેર તો બગરાની આનુબાનું સહેજે ગરબડ હોય તો જીવ ન આવે તો અહીં બધાની વચ્ચે—કોઈ ઉધરસ ખાય, કોઈના નાક બોલે અવર જવર થાય છતાં બધા શી રીતે આવી? બધા પછી પરવાગીને તેમણે આનંદમાં આવી જઈને નાના બાળકની જેમ ઉલ્લાસમાં મને કહેવા માંડ્યું “ગવજભાઈ આજે રાત્રે તો નવાઈ થઈ મને ભય હતો કે આમ શી રીતે જીવ્યા વસે? પણ હું તો સારી રીતે બધો હવે મને અહીં આવી કે હું હવે કોઈ પણ કામ કરી શકું ગમે તેવી મુશ્કેલી પણ વેઠી શકું હવે વગિ નહિ હવે હું ગમે તેવી અગવડો પણ વેઠી શકું ”

જાણે કે એક ઓરડામાં બેચાર માણસોની સાથે સૂઈ જવું એ મોંઘી મુશ્કેલી હોય, એ મોંઘી આફત હોય તેમ સમજી તે આફતમાંથી પસાર થયા એટલે જગ જાગ્યા, એમ એમને લાગ્યું પણ તેમને ક્યા ખબર હતી કે હજી તેમને બીજી ધણી મોંઘી કરોડીમાંથી પસાર થવાનું હતું

એક ગામે અમે રાત્રી ગેહલા સવારે જીઠી શીયાદિથી પરવારીને નાહવાનું હતું ધરમાં નાહવા માટે અલગ ઓરડી નહોતી એટલે અગાસિયામાં ખુલ્લામાં નાહવાની ગોઠવણ કરવી પડી એ તો અગાસિયામાં દાખલ થયા, ત્યાં બાનુ નજર ફેરવી પણ ઓરડી જેવું જણાયું નહિ ચારેય બાનુ લી તો એટલે તેમણે પૂછ્યું, ઓરડી ક્યા છે? સાથેના ભાઈને જવાબ આપ્યા, અલગ ઓરડી નથી તેમને તો ધર્મ સંકટ આવી પડ્યું જિહગીમાં પ્રથમ જ અનુભવ આકાશ તેમના શરીર પર દૃષ્ટિ કરે તે કેમ સહન થાય? પવનની લહેર તેમના ખુલા શરીરને કેમ સ્પર્શી શકે? આ અનુભવ વળી પેલા સૂવાના અનુભવ કરતા પણ વધારે આકરો હતો પણ તેમણે સંકોચપૂર્વક અગાસિયામાં સ્નાન કરીને બારે હિમત જાગવી, અને આત્મસંતોષ મેળવ્યો

પણ એથી વધારે વિકટ અનુભવ તેમને હવે પડી ચલાનો હતો અમે મદેસર ગામે ગયા રાત્રે પહેલાંયા તેમને નજરે જવાની હાજત થઈ આવી ન્યા હતારો હતો ત્યાં નજરની સગવડ નહોતી પાસે દોર પૂરવાનો સરકારી વાડો હતો ત્યાં ટાટુ બામીને જ્યવરથા થઈ શકે તેમ હતું પણ તકામ શું થઈ શકે? તે તૈયાર થાય એટલી રાત્રી લેવાય તેમ નહોતું એને ઘોર અધકારથી દીવાનોથી બનેલા વિરાળ પાંખાનામાં તેમને માટે જ્યવરથા કરી આવી ખુલ્લી જગોળા શી રીતે

હાજત થશે એવી તેમને સંકાપાવી પણ તે સંકાપોડી કરી મનની આજયપોજ
 હોય પણ દેહની જરૂરિયાત દેહ પૂરી કરે જ એઓ તો હાજત પૂરી કરી નાણે
 મદ્દામારતનુ યુદ્ધ જીત્યા હોય તેમ મનુરીથી જોત્યા, આજે તો બારે કરી જે
 જિંદગીમાં ન થઈ શકે, સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ કે હુ આમ વરતી રાજીગ તે
 હુ કરી શક્યો અને હવે તો ગમે તેવી મુશ્કેલી હુ વેડી શકીશ " તેમની ખૂણી
 તો એ હતી કે ગામડાની આવી અગવડોથી તે કદીયે અકળાયા નથી પણ તેમથી
 તેમણે રસ લૂટ્યો છે તે નહુ નહુ શીખ્યા છે છેવટે તેમને જે અનેક સુવાણી
 ટૂંકો હતી તેને સિત્તેર વર્ષની હરમરે તેમણે છોડી અને છોડીને તેમણે આનંદ
 માણ્યો આપણા મન્યમ વર્ગના હમેશના વર્તન વિષે તેમને કેટલીક સૂગ હતી
 તે પણ જતી રહી આમ ખાદીપ્રચારના પ્રવાસ દરમિયાન તેમને જાતજાતના
 અનુભવો થયા

ખાદીપ્રચારના પ્રવાસમાં તેમને ખેડા જિલ્લાની પ્રજા સાથે વધારે નિકટ
 પરિચય થયો. દરમસદમાં ત્યાના વિનયમ દિરના આચાર્ય શ્રી હિંચરલાલ કાળીદાસ
 વ્યાસના પ્રયત્નથી બારે ઉત્સાહ જાણ્યો હતો ત્યા નાનામોટા બધાપ રસ લેતા
 હતા અને ત્યા ગયા અને બધાએ એક સામગી પાઘડીઓ ઉતારી ટોપીઓ સ્વીકારી
 લીધી પાળીદાર કામ પોતાની કરુણી રંગરી રંગરી કસબી તાવાવાળી લાલ પાઘડી
 માટે મગર હતી 'પાડીનો વટ રાખવો', 'પાડીની શરમ રાખવી' એ એક
 કહેવત ગણાય એવી પાડી ઉતારી ઉતારીને નાના મોટા બધા ગામેના પાળીદારોએ,
 શ્રી અખ્યાસ સાહેબના હાથમાં મૂકી, અને અખ્યાસ સાહેબના હાથે ખાદીની
 ટોપી પહેરી લઈને આનંદ માણ્યો બધાએ ગામેના એક સરખો અનુભવ થયો
 આમ પ્રવાસ કરતા કરતા અમે વસો ગયા વસો રાત્રી રહેવાનું હવે દરબાર
 સાહેબ ગોપાળદાસની હવેલીમાં સુકમ રાખ્યો હતો દરબાર સાહેબ તો કાઠિયાવાડ
 હતા તેમની હવેલી, તેની બાધણી, તેનું કોતરકામ, તથા સ્થાપત્ય જોઈને અખ્યાસ
 સાહેબે મને પૂછ્યું "આશુ ભવ્ય મકાન કોનું છે?" મેં તેમને દરબાર સાહેબ
 વિષે બધી હકીકત કહી હુ પ્રથમથી દરબાર સાહેબનો પરિચિત એટલે તેમના
 અગત વિચારો વિષે પણ મેં તેમની આગળ ઠીક ઠીક વર્ણન કર્યું એવામાં
 પ્રશુની ઇચ્છાથી મને એક વિચાર લક્ષ્યે આવ્યો મને એમ થયું કે દરબાર
 સાહેબ પ્રગતિશીલ છે મને પૂરેપૂરી નણ હતી કે તેઓ ગાંધીપ્રેમી છે અને
 ખાદીપ્રેમી પણ છે તો તેમની મદદ ખાદીપ્રચારમાં કેમ ન લેવી? એ વિચારથી
 મેં અખ્યાસ સાહેબને મારો એક વિચાર જણાવ્યો કે દરબાર સાહેબ ચરોતરની
 પાળીદાર કામમાં અગ્રમણ્ય નેતા છે પાળીદાર કામમાં ખાદીનો સગીન પ્રચાર કરવો
 હોય તો પ્રથમ બાર ગામના પાળીદારોના કુટુંબ ઢીક પ્રતિનિધિઓની એક સભા
 નડિયાદમાં બોલાવીએ અને તેમાં દરબાર સાહેબને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને વિનંતિ

કરીએ તે સક્ષામા ખાદીનો સામાન્ય વાપર કરવાનો તથા ખામ કરીને લગ્ન પ્રસંગે વરકન્યા માટે ખાદી સિવાય અન્ય કાપડ નહિ ખરીદવાનો ઠરાવ કરવામા આવે અને તે સાથે જરૂર પડે તો દરબાર સાહેબ સાથે ચરોતરના મોટા મોટા ગામોમા ખાદી પ્રચાર માટે પ્રવાસ કરવામા આવે તો તેનું સુદર પરિણામ આવે

શ્રી અખ્બાસ સાહેબે મારો વિચાર પસંદ કર્યો પણ તેમને પ્રશ્ન થયો કે કાઠિયાવાડના તાલુકદાર હોઈને તે એવી સક્ષામા આવશે? મેં જણાવ્યું કે મને ખાતરી છે કે તે જરૂર આવશે તેમનામા ભારે હિમત છે “ પણ હું તો તેમને યોગ્યતો નથી હું તેમને શરીરને લખું ? ” તેમણે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી

“ આપને મારી યોજના પસંદ હોય, અને આપ મને સૂચનો તો હું તેમને લખીશ એવો મારા રનેલી છે ” મેં મુશ્કેલીનો તોડ સૂચવ્યો તેમણે એ યોજનાને સમતિ આપી બીજે દિવસે અમે સોજિત્રે ગયા ત્યાં સર્વ કામ થયા પછી ત્યાંના કાર્યકર્તા શ્રી પરસોતમ મોતીભાઈ, શ્રી ભાઈરામભાઈ ખેન એન્જિનિયર, શ્રી ભારતેશભાઈ અને શ્રી અબાવાન વગેરે પાસે મેં મારી યોજના મૂકી બધાએ તે વધાવી લીધી નડિયાદ ગયા પછી શ્રી જ્વલદભાઈ વગેરેને પૂછી મારી યોજના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો

૮૬. દરબાર સાહેબ ગોપાળદાસ

દરબાર સાહેબ ગોપાળદાસનું નાનપણનું નામ ગોરધનભાઈ હવે તેમને મને નાનપણથી પરિચય હતો મારા પિતાશ્રીનું મોસાળ વસો થાય હું આશરે બાર તેર વરસની હ મરનો હોઈશ ત્યારે સને ૧૮૦૨-૦૩-૦૪ એ ત્રણ વરસ હું વસો રહેતો અને લગભગ આખો દિવસ હું હવેલીમા જ રહેતો તે વખતના ગોરધનભાઈ સાથે મારે ત્યારનો પરિચય મારા કત્તા તે બે ત્રણ વરસે મોટા ત્રણ વરસના ભેગા વસવાટ પછી ચાર વરસ અમે હયા રહ્યા હું સોજિત્રે અને પછી પેટનાદ તહો તે વડોદરા ગયેલા પાછા સને ૧૮૦૭-૦૮મા વડોદરે ભેગા થયા તે કોલેજ હોસ્ટેલમા રહે હું હાઈસ્કૂલ જોઈંગમા રહું તે તે વખતે પ્રીવિયસમા હતા ખામ બન્નેના પરિચયે રનેહ સળધની શરૂઆત કરી હું મૂળે મિત્રોતો હતો મિત્રો પ્રત્યે મને બહુ પક્ષપાત તેમને હું ન મળું તો મને એન ન પડે કેટલીક વખત મારી લાગણીનો અનાદર મને દુ સહ યઈ પડતો તેમના પત્ની મેળવી હું સતોષ પામું, તેમની પાસે હૃદય જોનું ત્યારે મને નિરાત વળે મારી તેવી સ્થિતિને હવે હું લાગણીપ્રધાન દયા વરીકે જોળખું છું હવે હું તેવી સ્થિતિને પ્રેમ ન કહું તેને વેવવાળું પણ કહી શકાય ગોરધનભાઈનામા આકર્ષણશક્તિ

હતી તેમનામા એવી આવડત હતી કે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના બાદ ભાવ અન્યને બતાવી શકે અન્યને માટે બહુ મળજી રાખવાનો તેમનો નાનપણથી જ સ્વભાવ આ કારણે કેટલાક તેમના સહાધ્યાયીઓ એમ માની લેતા કે ગૌરધનભાઈ તેમના જ અગત સ્નેહી છે છતાં તે જળકમળવત્ નિદાળતા જ દોષ નાનપણથી તે એટલા બધા મળતાવડા કે સાથીઓને મહેજ પણ અતડાપણ ન લાગે શ્રી મોતીભાઈ સાહેબે તેમને ઘડવા માડેલા તેમના માતૃપક્ષના પિતામહ વગેરેના દેસાઈ અબાઈદામે તેમને દત્તક લીધા ત્યારબાદ પણ તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો તેને લઈને તેમના જીવનમાથી તે કુટુંબની પુરાણી સંકુચિત વિચારસંજ્ઞા, શ્લેષુચ્ચરતા મોજને જડતાથી વગળી રહેવાની અજ્ઞાનતા વગેરે તત્ત્વો દૂર થયા પણ આવા પસંદની ખબર તેઓ તેમના પિતાશ્રીને પડવા દેતા નહિ.

અમે વડોદરે હતા ત્યારે સને ૧૯૦૮મા તેમના પિતાશ્રી વડોદરે આવેલા કૃષ્ણમા એક બંને બાંહે રાખેનો વડોદરે કાકરાલીવાળા શ્રી બાગકૃષ્ણ મહારાજનો મુગમ હતો તેમના દર્શન કરે તે ત્યાં રહેલા અમે બંને બોર્ડિંગમાથી બાપા પાસે જઈએ બાપા ઇચ્છે કે ગોપાળદાસ ધર્મી થાય ગોપાળદાસ પણ તેવા ધર્મીનો ભાવ ન હોવા છતાં હંમેશા રોવા કરે અને વૈષ્ણવી દીધુ કરે બાપા તેમને વારવાર બાલકૃષ્ણ મહારાજના દર્શન કરવા જવાનું કહે અને થાય શ્રિયા મહારાજને ભેટ ધરવા માટે આપે ગોપાળદાસ તે શ્રિયા લે પછી અમે બંને નીમળીએ ત્યારે મને મહે, "બાપાએ મહારાજના દર્શન કરવા જવાનું કહ્યું પણ મારી ઇચ્છા નથી ના કહીને તેમને નારાજ કરવાની પણ મારી હિંમત નથી એટલે જુલુ તો પડશે બાપા વળી ત્યાં નથ અને કોઈને પૂછતા ખબર પડે કે હું નહોતો ગયો તો તે મને લડે, અને તેમને હું ખ થાય માટે જુલુ તો ખરું જ પગે લાગવાનું મન નથી છતાં પગે પણ લાગીશ પણ આ શ્રિયા તેમને શા માટે ભેટ આપવા ? તે તો ત્યાં નહિ જ આપું ત્યારે તેનું શું કરડું ?" આ વિષે અમે વિચાર કરીએ અને કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તકો વગેરેની મદદ કરવાનો નિશ્ચય કરીને, તેનો એવો જ ઉપયોગ ગોપાળદાસ કરતા આમ ગોપાળદાસ કોળેજમા બાજુતા ત્યારે જ નૂની પ્રણાલીમાથી વિખૂટા પડેલા હતા મારા જીવનના અનેક અગત પ્રસંગો તેમની સાથે પડેલા હોવાથી અને હું દક્ષિણ આફ્રિકેથી પાઠો આપ્યો ત્યાર પછી તેમની સાથેનો પડેલાનો સ્નેહસંબંધ ચાલુ રહેતો હોવાથી ન્યારે હું ખાદીપ્રચારના કાર્યમા શ્રી અખ્યામ સાહેબ સાથે વસો ગયો અને તે સમયે તેમની પાસે દરબાર સાહેબ વિષેનો વિચાર મૂક્યો ત્યારે દરબાર સાહેબને નરિયાદમા બાર ગામના પાળીદારોની સભા બરાચ તેનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને જણવનું મેં માથે લીધું.

આટલો બોલ પરિચય મને દરબાર સાહેબનો હતો પણ શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન સાથે મને પરિચય નહિ હું મારા મોસાગમ નાનપણમા વીરસદ રહેતો

ત્યારે તેમના પિતાશ્રીની મારા પ્રયે બહુ મમતા હતી વીરસદના વૈભવપથી ગામમાં પ્રથમ જ તેમણે સ્વામીનારાયણનો સ પ્રદાય સ્વીકાર્યો અને મને પણ ૩ ઠી પહેરાવેલી બાઈ હરિભાઈ અમીન અને ૫ નાનખણમાં સાચે રમતા બાળગોકિયા પણ ભક્તિનશીબીબહેન લી બડી જ બહારેલા એટલે મને તેમનો બિનકુન પરિચય નહિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મે દરબાર સાહેબના વિદુર યથાગી વાત બહારી પછી તુરત જ દરબાર સાહેબની કમોત્રી મને મળી મારે શું કરવું ? દરબાર સાહેબ ફરીથી પગલે તે મને ગમ્યુ નહિ મને યાદ છે કે મે તેમને પત્ર લખીને જણાવેલું કે આપ ફરીથી પરણો તે મને દુચ્છ નથી હું ગાપને આ લખમાં અભિ. ન નથી આપી માત્રો' પણ અહીં આવી પછી તેા ભક્તિવદ્મીબહેને મારી સગી બહેનની ગરજ મારી

પૈની નડિયાદની મબાનો દિવસ પારે આવ્યો તે દિવસ સો ૧૮૨૧ના માર્ચ માસમાં હરો સભામાં બારેય ગામેથી બધા કુટુંબોના પ્રતિનિધિઓ નડિયાદ આવે તેની બ્યવસ્થ મારે કરવાની હતી તે મતનખતુ આમ ત્રણ બરેય સ્થાનિક કાયદેશીઓને મે મોકલ્યુ હવ બધાનુ મન નડિયાદની સભા તરફ વળેડુ હતુ તેવામાં અદરખાનેથી એક ગ્રુમ હિન્દુઓની મધ જણાઈ નડિયાદથી દેસાઈ કુટુંબમાંથી કોઈને આ નહિ ગમ્યુ હોય તેમને પેતાને તેા શું તુકસાન હોય ? પણ રાજ્યપ્રેમીને ખાનીપ્રચારમાં રાજ્યદ્રોહની મધ આવી હશે અને પાડીના કોમ આમ સરકારદ્રોહી થાય તેમાં કોમનુ અકબ્યાણુ તે ભેત હશે તેથી તેમણે ખાનગી પત્રો પેતાના સબધીને લખીને આ સભામાં નહિ આવવાની સૂચના ફરી હતી પણ આ મહાપૂરમાં મોઈએ તેવા પ્રથમ પ્રયે પ્યાન ન આવ્યુ નડિયાદમાં સતરામ મદિરના ચોગાનમાં સમાધ્યાન હવ બાર ગામના પ્રતિનિધિ સિવાયના બીજા ગામના બાઈઓ પણ હતા હબરોની મખ્યા મસામાં થઈ દરબાર સાહેમે મહાસમાની અવજળમાં પહેલવહેલો એગ તિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે પગ ભેજમહારી સમજીને આવેના ખાદીપ્રચારની સભામાં પ્રમુખ તરીકે આવે એટલે તેમણે પણ સર્નાંગે ખાદી ધારણ કરી બેઈએ પનામાં સંતિ બહુ ખડબચકુ પ્રોતિય પહેત્તુ અને ખાદીની ટાપી પહેરીને તે નડિયાદ સ્ટેશને જનર્યા નડિયાદમાં સરધમ મ્યુ, સમા થઈ દરબાર સાહેબે પ્રજનુ અને સરમ નુ પ્યાન બેઠે એડુ બાવણ કચુ અને પ્રજએ ખાદી પહેરવાનો અને ખાસ કરીને લખપ્રસારે ખાદી સિવાયના લગડા ખરીદવા નહિ એવો ઠરાવ કર્યો તેની અસર સાગી થઈ તે દગવ કદીયે પૂર્ણાંગે પગાયો નથી પણ ત્યાર પછી ખાદી નહિ વાપરનારા કુટુંબોમાં પણ લખપ્રસારે મોટે ભાગે વરકન્યા ખાદી પહેરે એવી સામન્ય પ્રણાલી બની થઈ છે અને બેએ ખાદી નથી પહેરતા તેઓનાથી મખમવના કરા ની પોસાક, ફેગ જણસો વગેરે વરને પહેરાવવાનો રોગખોસે રિવાજ હતો તે સદતર નાન થયો છે અને સાદા પગમાં જ લખ થવા ગમ્યા છે

૪૭. પ્રભુએ ધર્મસ કટમાથી બચાવ્યો !

મહાસત્તના કરાન પ્રમાણે ખાદી દ્વારા પરદેશી કાપડના બદ્ધિધારનું કામ પૂર જોરાના ચાલુ મુબઈ વગેરે મોટા હહેરોમા મ્વય સેવકો પરદેશી કાપડ ઉધરાવીને માગી હોળીઆ કરી બાળી દેતા તેના તણુખા બવેય ડાચા ખેડા ત્રિલ્લામા પણ સને ૧૮૨૧ની સાનમા ન્હૂન જુનાઈ માસમા શ્રી અખ્યાસ સાહેબ સાથે આવી પરદેશી કાપડની હોળી મ્વયા અર્થે ૬ થોડા દિવસ ફરેનો બાદ સોનિત્રે ગયો ત્યારે કેટલાક મિત્રોએ સોનિત્રામા પણ વિદેશી કાપડબદ્ધિધાર દિન બજવાનું મને પૂછ્યું મે સમતિ આપી એક દિવસ નક્કી કર્યો તે દિવસે એક સત્થસ ગોઠવ્યું તે ગામના દરેક મહોલ્લામાથી પરદેશી કાપડ ઉધરાવે એવું કરાવ્યું એ કાર્ય કમ ક્ષેત્રમદ નીવળ્યો લોકોએ પોતાના પેગી પગારા અને મલ્લસમા સધરી રાખેની દેરામી અને કસબી સાડીઓ, બે ગયોર ટોપીઓ, દેરામી આલ્પાક્રના અને સાદીનના કોટ, તરેહવાર ખમીસ, પાટનૂન, ધોતી વગેરે ખૂબ આપ્યું એક ગાડું ભરાય એટલા લગડા થયા બધાય સારા તેનો ઢગલો મારા હહેલામા કરવામા આવ્યો તેની હલનક્રિયા કોઈ યોગ્ય મહેમાનને હાથે માય એવી મિત્રોની ઇચ્છા હતી અને શ્રી ઇમામ સાહેબ બાવાઝીરનું નામ મને સૂચવવામા આવ્યું એ મને ગમ્યું મે તેમને સોનિત્રે આવવાની વિનંતિ કરી તેમને સોનિત્રે આવવાની ઇચ્છા હતી ન માફુ આમ ત્રણ તેમણે સહય સ્વીકાર્યું

એ દિવસે ગામમા ભારે ઉત્સાહ હતો કુટવાળી લાગેગે પરદેશી કાપડની હોળી થવાની હતી શ્રી ઇમામ સાહેબ આવી ગયા હતા સાજના પાય વાગ્યે હોળી થવાની તે પહેલા મારે ત્યા મિત્રો અને અન્ય યુવકોને બોલાવ્યા પેગી કપડાનો ઢગલો પડ્યો હતો તે મે ઉધવાવવા માડ્યો મે તો તેને બધાય વિખેરી નાખ્યો અને મને ત્રાસ થયો મે મારા મિત્ર ભાઈ અબાલાલને કહ્યું, 'અબાલાલ ગજબ થયો છે' તેમણે મારા મો પરની ગાનિની છાયા જોઈને આતુરતાથી પૂછ્યું, "કેમ શું છે ? તમે કેમ ચિતાતુર જણાઓ છો ?"

મે કહ્યું, "લગડામા જે ઉત્તમ અને કીમતી પાય સાત સાડીઓ હતી તે તથા પેગી નવો સાડીનનો કાટ અને બે ગયોર ટોપીઓ ન ગ ડ જપ્પાતી નથી આખી પોટલી લપડી ગયેલી જણાય છે ટોપીઓ તો છટી હતી તે વીણી વીણીને કોઈ લઈ ગયું છે આ તો ભારે થયું મારે જનતાનું શું જવાબ આપવો ? આપણા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી જે મોઢી વસ્તુઓ પરદેશી તરીકે બાળવાના ઉમળકાથી આપી ત આમ ગુમ યાય તો લોભ કેવો વિચાર કરે ?"

મે મારી પનીને પૂછ્યું તેણે કહ્યું, રામભાઈ સિવાય બીજું કોઈ ન હોય

મારો એક સગો મારે ત્યાં બસવા રહેતો હતો. તેને તેવી ટેવ ખરી તે બધે અને જીવનમાં કાંઈ સુધરે એવું સમજીને મેં તેને અભ્યાસ માટે તારાપુરથી બોલાવેલો. તે બેત્રણ દિવસની રજાને કારણે તારાપુર ગયો હતો. મને મારી પત્નીની વાત ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો. મારી સુધ્ધિ બાંહેધરે કેકાણે ન હોય તેમ માંડું મગજ સમજાવવા લાગ્યું. હું ગમે તેવો શુદ્ધ હોઉં છતાં જનતાના મનનું સનાધાન, તેની શકાનું નિવારણ હું શી રીતે કરી શકીશ, એ મારી ચિંતાનો વિષય હતો. મારા ઉપર નહિ તો મારી પત્ની ઉપર કે મારા દીકરીદીકરા ઉપર આરોપ તો આવે જ એ મારા જેવા ભહેર સેવકને ન પાવે સેવકને ખાડાની ધારે ચાલવાનું રહ્યું પણ હવે કરવું શું ? મને પ્રભુએ સુઝાડ્યું મેં નિર્ણય કરી નાખ્યો. બાઈ અબાલાવને કહ્યું, “ અબાલાવ, મારી સાથે ચાલ હમણા જ આપણે તારાપુર જઈ આવીએ ’ બે કલાકનો વચ્ચે સમય હતો તે વખતે ઘોડા ક્યાંથી રોધીએ ? બવા લૂગડા બાગોળે લઈ લઈને હોળીની વ્યવસ્થા કરવાનું કેટલાક મિત્રોને રોપીને કોઈ નેય કારણ જણાવ્યા મિવાય અમે અમારા પગને ઘોડા બનાવ્યા અને ઘોડાની સારતે હોડયા તારાપુર ચાર ગાક દૂર થાય ત્રિદગીમાં કઢીવે હું તેટલો ઉતાવળો ચાલેલો નહિ. મારે તો મારી પ્રતિજ્ઞાની હોળી થવાની હતી એમાથી હું શી રીતે બચું તેની જ મને ચિંતા હતી. અમે ૪૦ ૫૦ મિનિટમાં તારાપુર પહોંચ્યા. માસીના ઘરમાં પેસતા જ મેં જૂમ મારી “ માસી, હા કે ? ”

“ કાણુ એ ? રાવજીભાઈ, તમે એકાએક ક્યાંથી ? ” તેમણે પૂછ્યું.

“ રામભાઈ ક્યાં છે ? ” મેં ઉતાવળે પૂછ્યું.

“ તે તો બહાર ગયો છે, ગામમાં ફરતો હરો બોલાવ ? ” તે બોલ્યા.

“ હા બોલાવો, કોઈને બોલાવવા મોકલો, ’ એમ કહી હું ઓરડામાં પેઠો. માસી રામભાઈને બોલાવવા માકલીને ઓરડામાં આવ્યા મેં કહ્યું, “ આ મનૂસ ઉધાડો. ”

“ કેમ બાઈ એકદમ ? ” તે ગભરાઈને બોલ્યા.

“ રામભાઈએ ઘોડાક લૂગડા આવ્યા છે તે મનૂસમાં મૂક્યા છે તે મારે બેવા છે ” મેં દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું.

તેમણે મનૂસ ઉધાડી મેં અદરના પોટલા એકપાછી એક બહાર ફેંક્યા અને તળિયેથી મારા હાથમાં પેથી પોટલી આવતા તુરત મેં ઓળખી મારા હૃદયમાં જીવ આવ્યો. માંડું હૃદય હરખાયું મારી જોવાઈ ગયેલી વહાલી પ્રતિજ્ઞા બાંહેધરે જડી હોય તેમ હમ ગયી હું બોલી લોક્યો, “ અબાલાવ, આ તરી પોટલી ” બધા લૂગડા અંદર હતા એક બેગનોર ટોપી નહોતી એટલામાં રામભાઈ આવ્યો. મારે તેને કાંઈ પૂછવાનું હવે જ નહિ અને પૂછવાનો સમય પણ નહોતો. તેને ફક્ત એટલું જ પૂછ્યું, “ એક ટોપી બોલી છે, ક્યાં નઈ ? ”

“ મારા એક બાઈબલને આપી છે ”

“ ઠીક કારે તુરત તે મોઝી દેજે ” એમ કહી પેલી પોટલી લઈને અમે બન્ને જણ પાઝા એ જ ઝડપે નીચ્છયા દિવસ તો ઘણો બારી ટોતો ગામની બાગોળે ઝાડના મોગ ડાળા રેપી તેની ઉપર પરદેશી કાપડ બેસેલું અને નીચે મેટા ઢગડો મરેલો હતો બધા અગાગી રાહ જોતા હતા કોઈ બાંહે નહિ કે અમે કયા ગયા છીએ અમે તેમની ઇન્ટેન્ડેન્સી વચ્ચે આવી પહોંચ્યા એ સ્વાક્રમા ચાર ગાઉ ગયા અને આઝ્યા અને ત્યા કપડા પેવાને રોકાયા પણ થાક જણાયો નહિ કાનણકે હૃદય હાડુ થઈ ગયું હવે નાસની વાગ ની ઓસગી નઈ હતી અને હૃદયમા અનર્જનીય આનંદ છાથી રચો હતો બધા તો જિજ્ઞાસાથી જોઈ રહ્યા હતા મેં ત્યા આવીને મારી વીતકકયા બધાને કરી દીધી અને પ્રમુખે અને ધર્મસક્રમાથી બચાવ્યો તે મટિ પ્રમુખે ઉપનાર ગામી શ્રી ઇમામ સાહેબનુ મે ઓળખાણુ આપ્યુ મારી રાચેના રનેહસ બધનુ મે ઘોડુ બ્યાન પણ કર્યું અને પછી એ પરદેશી માપડની હોળી કરવાની મે તેમને વિનતિ કરી બધાને આનંદ થયો વન્દે માતરમના જયથોથો અને રાષ્ટ્રીય ગીતોના ગુજન વચ્ચે તે હોળી પ્રગમી અને ત્યાર પછી ઘણા બાઈબલોનેગે કની પરદેશી માપડ નહિ પહેર્યું હોય મારી પારો એક મહામોધી ચાદગીરી હતી, જોને મે પ્રસાદ તરીકે સધરી રાખી હતી બાપુજીનો ગરમ ભાતીગર કોઠપાટવૂનનો સૂટ હતો આશરે પાચ પાઉન્ડની કિંમતનો તે સૂટ લગભગ નવો ને નવો તેમણે ફક્તિણ આફ્રિકાથી દેશ તરફ આવતા પહેલા અને વાપરવા આપ્યો હતો તે મે કહીયે વાપર્યો નહોતો મે તેને એની બાવનાથી રાખેલો કેન્યારેન્યારે જીવનમા શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરવો પણ આવે પ્રસંગે હુ તેને રાખી મૂકુ તો મારા મોહ અને અજ્ઞાન ગણાય જો કે તેનાથી છટા પડતા મને હુ બ તો થયુ પણ માગ બીજા પરદેશી કોટપાટવૂન સાથે તે પણ બરમીબૂત થયા ફરજને ટાળે કૂળી લાગા નીચો ઉપર પણ અકુશ મૂકીને હૃદયને વજથી પણ કઠોર કંગુ પડે છે ત્યારે જ કર્તવ્યધર્મ જગાય છે

આમ ગિરિવારીએ મારી લાજ શી રીતે રાખી તેની કથા મે તમને કહી આ પ્રસંગ ન્યારે ન્યારે મને યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે બહુ સુગંધાસની પેલી લીટી હું ડમ ગયી બોલુ છું કે —

‘ મબતી ટેક હમારી, લાજ રાહો ગિરિવારી । ’

૪૮. સંસારસુધારો

ને હું એવું કહું કે હું છ વરમની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે મને પરણાવ્યો હતો, તો પણ વાયકમિત્રેને નવાઈ લાગશે પણ એ વાત સાચી છે હું દોટક વરસનો હતો ત્યારે મારા પિતાશ્રી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેમની ગેરહાજરીમા મારા પિતામહે મને પરણાવ્યો હતો મારા એક શિક્ષક હિંદુઓના લગ્ન સભાએ એક ઉક્તિ વાપરતા : 'હું પડ્યો, અને પરણાવ્યો અને મને પરણાવી માર્યો.' હું પડ્યો એટલે હું મારી રાજી ખુશીથી પૂરી સમજૂતી, મનપસંદગીથી પડ્યો અને પરણાવ્યો એટલે હું ભણું નહિ, મને પૂછું નહિ છતાં કોઈ વડીલે વડીલરાહી વાપરી મને પરણાવ્યો અને પરણાવી માર્યો એટલે મારી ઇચ્છા ન હોય, મારી પસંદગી ન હોય, હું વિરોધ ત્યાં કરું છતાં પૈસા કે મોગઈના મોહને કારણે કે અન્ય સ્વાર્થના કારણે મને પરણાવી દીધો જેમ ઉકરા માટે આ ઉક્તિ લાગુ પડે છે તેમ ઊકરાને માટે પણ તેટલે જ અરો, બાકે તેથી પણ વધુ નરો, લાયક પડે છે કોઈ ઊકરાને પરણવાનો સુપ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હશે, પણ કોઈ કન્યાને પણવાનો સુપ્રસંગ હજી પણ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થતો હશે ઊકરા ઊકારે પસંદ કરીને હા, ના, કહી મકે, પણ ઊકારે ઊકારે પસંદ ન પડે તો સેકડે એક ટકો પણ ના નથી કહી શકતી માગ લગ્ન વિષે મેં હેતુપૂર્વક જ 'મને પરણાવ્યો હતો,' એવું લખ્યું છે મારા લગ્નજીવનના અનુભવથી હું એમ તો નથી જ કહી શકતો કે મને પરણાવી માર્યો હતો કદાચ હું ભલે પડ્યો હતો તો મારું લગ્નજીવન જેવું પસાર થયું છે, તેનાથી વધુ સુખદ, વધુ આહ્વાદપ્રદ, વધુ શ્રેયસ્કર અને વધુ સતોષી નીનડયું હતું કે કેમ તે ગી ગતે કહી શકાય ? કારણ કે ભલે પરણેલાના લગ્નજીવન માં મારા કરતાં વધુ સતોષી નથી એવું પણ મેં જોયું છે પણ એ તો અપવાદ કહેવાય સામાન્ય નિયમ તો એ જ છે કે ભલે પરણેલાનું લગ્નજીવન વધુ શ્રેયસ્કર અને વધુ સતોષી નીવડે છે આજકાલ આપણા સમાજમા ૫૦ ટકા પરણાવવામાં આવે છે, ૪૫ ટકાને આશરેને પરણાવી મારવામાં આવે છે અને ૫ ટકાને આશરે પરણે છે એટલે આપણા લગ્નમા ૬૫ ટકા સુધારાને અવકાશ છે પરણાવેલા અને પરણાવી મારેલામા લગભગ ૮૦ ટકા બાળવય જ હોય છે અને બાળવયને કારણે બાળવિધવા જેવી સરથા આપણા સમાજમા છે આ ઉપરાંત લગ્નની પ્રથા સાથે દરેક જ્ઞાતિમા કુચિત્ર હોય છે તે પૈકી વરવિક્રય અને કન્યા વિક્રય એ બે પદ્ધતિ જે જ્ઞાતિમા હોય છે તે જ્ઞાતિ નાશને માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. અન્યાયિક મહાપાપ મહાપાપ છે કારણ કે માળાપ પૈસાના લોભમા પડીને પોતાની દીકરીને પરણાવવામાં કન્યાનું સુખદુઃખ ન જુએ, એવો સબર જ કન્યાને યોગ્ય

વર ન હોય, કાઈ ખોડવાળો હોય, અપંગ હોય, વૃદ્ધ હોય, રોગિષ્ઠ હોય અગર તો હલકા સસ્કારનો હોય હતા પૈસાના લોભમા અથ જની માળાપ પોતાની દીકરીને એવા સાથે પરણાવે એડુ ધણુ અને છે અને પછી કન્યા જીવનભર દુ ખના આનુ સારે છે એ કારણે ન્યાયિકત્વ બહુ દોષિત ગણાય છે

પરંતુ મને લાગે છે કે વરવિકૃત્ય કન્યાવિકૃત્ય કરતા યજ્ઞ વધારે દોષને ધાર છે ન્યા વરવિકૃત્યનો રિવાજ છે ત્યા કન્યાને બહુ દુ ખ હોય છે ન્યારે વરવિકૃત્ય વાળાને ત્યા છોકરો જન્મે ત્યારે છો રતના જન્મની ખુશાલી સાથે એવો પણ છૂપો આનંદ હોય છે કે મોઁગે થશે ત્યારે એક સારી રમ્મનો એક શકરો તેમ ન્યા વિકૃત્યવાળાને ત્યા કન્યાનો જન્મ થાય ત્યારે તે કન્યાના માળાપને પણ એવો છૂપો આનંદ થાય જ કે તે કન્યા પણ એ- બાધી મુક્તનો એક છે કદાચ મેઈ બસા માળાપને તેવો આનંદ ન થાય તો નિદાન એની નિશ્ચિતતા તો રહે જ કે છોડીના ઉછેરથી તેને વિપત્તિ તો નહિ જ આવી પડે પણ વરવિકૃત્યનો ન્યા રિવાજ હોય ત્યા તો પહેલી છોડીના જન્મ વખતે એવો ઉદ્ગાર નીકળે કે અજબ થયો, છોડી અવતરી બીજી છોડીના જન્મ પ્રમગે એવો ઉદગાર નીકળે કે ગજબ થયો, બીજી છોડી અવતરી ત્રીજી છોડીના જન્મપ્રસંગે એવો ઉદગાર નીકળે કે અરર, ત્રીજી છોડી અવતરી અને ચોથી છોડીના જન્મ વખતે તો એમ કહેવાય કે, હાય, હાય, ચાર છોડીઓ થઈ આમ અજબ ગજબ અરર ને હાય હાય આવી કહેતી મે સામળી છે, અને ચારથી વધારે થાય તો તેની શી દશા થાય તે તો કલ્પનામા પણ ન આવે

જે પ્રચલિત માન્યતા છે તે દુ લખુ છુ અતિશયોક્તિ મસ્તો નથી તેમ જ ખૂરી વાત છુપાવતો નથી હવે હુ વાચકમિત્રોને પછુ છુ કે આવી રિયતિમા જે કામમા વરવિકૃત્યનો રિવાજ હોય ત્યા કન્યા જતનથી ળરે ખરી ? મે આખ ઉધાડી રાખીને જોયા મ્હુ છે અને મને એવી ખાતરી થઈ છે કે કન્યાવિકૃત્યનો રિવાજ અવમ ગણાયો છે અને જે કન્યાવિકૃત્ય કરે તે કુળહીન — નીચ કુળનો — અસન્ધાગી ગણાયો છે કારણ કે પૈસાના લોભે કન્યાનુ મુખદુ ખ ન્યાના માળાપ ન જુએ એવો સંભવ છે પણ એક અનિવાર્ય પરિણામ તેનુ જે આવે છે તે સ્પષ્ટ છે કે પૈસાના લોભી માળાપ પણ પોતાની ન્યાને કાળજીથી ઉછેરે છે વાતસલ્યભાવને કારણે ન ઉછેરે તો સ્વાર્થભાવે પણ કાળજીથી ઉછેરે છે જ, અને કન્યા કીમતી દાગીનો છે એમ સમજીને પણ તેનુ જીવન હૃદયૂત નથી થવ વળી તેને પરણાવ્યા પછી પેનો પરણેતર નાપાક માણુમ હરો તોપણ કાળજી રાખે છે કાળજી ન રાખે તો પાછી બીજી ચેવીઓ કયાથી લાવે ? આમ કન્યાવિકૃત્યમા કન્યાને પરણાવ્યા પહેલા તેના ચોક્કી માળાપ તેને પોતાની મૂડી સમજ કાળજીથી લાડ લડાવે છે અને પત્તાવ્યા પછી તેનો પરણેતર ગમે તેવો અસન્ધાગી અને લોભી હોય તો પણ તેને પોતાની મૂડી — દાગીનો સમજીને પણ કાળજીથી તેનું જતન કરે છે

પણ તેની સામી બાલુ જે કોમમાં વરવિક્રય થાય છે તેમાં શું થાય છે ? તેમાં દીકરીઓ દુધપીની થાય છે અને ખમર છે કે પાનીનાર કોમમાં તો એડ પડેલા થયે હવે અને હાલ પણ અમે સાવ નિષ્કલ્મ તો નથી જ કોઈ કોઈ વખત એવા મમાચાર કાને અથડાય છે કે ક્યાંએ ઘેર પરણાવવા જેવી મોની છોડીને રાત્રે અકસ્માત થયેા અને મરી ગઈ તે સિરાય બવારને ત્યાં છોડીએા અને છોડારનેા ઉઠેર કેવો થાય છે તે તો સર્વ પોતે પોતાને હૃદયે હાથ મૂકીને વિચારે ધાવણી છોડી બૂખી બોળામાં કકણના ઘેરે તેનું મર્થ નહિ મર્થ દરકાર ન રાખે ધાવણી છોડેા બોળામાં બને કે તુરત તેની માં છોડારને લઈને ધવડાવે, નહિ તો તેની સામું તેને ડાઘડી લે આવા બે તો વરવિક્રયવાળી કોમોના સ્વભાવમાં પડી ગયા છે આનું કાળુ કન્યાના વસ્ત્રમાં પડતી મુરકેલી જ હોય છે અને લગ્ન પછી પણ કન્યાના બાપને વરપક્ષ તરફથી જે કનડગત અને અપમાનભર્યા વર્તન કરવામાં આવે છે તે પણ આનું કારણ છે છતાં આ બધી મુરકેલીઓ પાર પીતરાં પછી કન્યાનું સાસરીમાં પણ માન હોય નથી ત્યાં તેના જીવનની કિંમત નથી હોતી એક માગીનાના જેટલી પણ કિંમત નથી હોતી આ કારણે સાસરીમાં પણ તેનું જીવન હાડમારીવાળું તેમ છે એવે જ કારણે શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલને પોતાના પાનીનાર માં 'માને મહેલે કે દીકરી કૂવે પડી' એવા મધાળા નીચે કોમને કલક લાગે એવા બનાવો નોંધવા પડે છે

હું પાનીનાર કોમમાં જન્મ્યો છું અને મને તેનો વધારે પરિચય છે, તેથી તેને હૃદયીને મારી વાત લખી છે બાકી આ હુકીકત વરવિક્રય કરનારી હરેક કોમને લાગુ પડે છે આપણી ખાસે શક્તિ હોય તો દીકરીને આપીને સતોષ પામવું અને તેને સતોષવી એ આપણી ફરજ છે તેમાં ધર્મ છે એવી પણ મારી ભાવના છે પણ આપણી શક્તિ ન હોય અને શક્તિ હોવા છતાં પણ આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મર્થ આપવાની ફરજ પડવી તેમ ન અપાય તો છોડીને સામગ્રી પડે, તે હડપૂત થાય, તેને દુખ દેવામાં આવે આપણુ વગેરે થાય આવી પદ્ધતિથી કન્યાના માબાપને ન્યા અકારી લાગે છે એટલે આપણી લગ્નપ્રથા સાથે આવા જે કુરિવાજો છે તે નામૂદ થાય સરળતા — સહૃદયની સરળતા વપરાય અને બધાથે વ્યવહારમાં પ્રેમભાવનું પ્રાધાન્ય સ્થપાય તો પછી લગ્નપ્રસંગે ઓઝાવત્તો ખર્ચ થાય તે વ્યક્તિગત પ્રશ્ન રહે અને ન્યા સુધી સમાજને અસર ન કરે ત્યાં સુધી તે સામાજિક પ્રશ્ન ન રહે

15 અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારથી આ વિષે આવા વિચાર મને આવ્યા રતા હતા, અને પ્રસંગ મળે એ પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રભુ મને શક્તિ આપે એવી આકાંક્ષા સેવતો હતો

૪૯. 'શું' મને સાહું આપો છો ?'

સ સારસુધારા વિષે જે વિચાર મારી મર્યાદામાં દુર સેવતો આવ્યો હતો તેને વર્તનમાં ફેરવાવો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો. મારી દીકરી ચિંતિ વિમુ ૧૬ વરસની થઈ મારા પિતાશ્રીએ તેની સગાઈ માટે મને હાલેવા માંડ્યું. મારા મિત્રમંડળમાં સ સારસુધારક તરીકે પણ હું ગણાતો. બાપુજીને લાગી મુલતની સજા થઈ એ મારે મન મોહુ વિનં હવે બાપુજી મારા જીવનવ્યવહારમાં પણ રસ લેતા હ' નેનો હતો. કે સરખર સામે લડવું અને દેસરોવક તરીકે બોળખાવું સહેલું છે પણ સ સારસુધારક તરીકે બોળખાવું અને એ પ્રમાણે વર્તવું મહાવસતુ છે. સંસારમાં અને તેમાં ચાલતી લાઝપ્રયામાં કેટલાક અનિચ્છનીય રિવાજો નાનૂં કરનાની જરૂર છે પણ એ બધામાં કોઈ પણ પક્ષની સમાનતાની મર્યાદા વહે એની પરકણની રકમ ન્યા લેવાતી હોય તેવા લક્ષમાં ભાગ ન લેવાનો મુદ્દો બધાને વસમો લાગતો હતો. ન્યારે પોતાની દીકરીને પરણાવવાનો સમય આવે ત્યારે વરપક્ષ પગલું તરીકે વધારે રકમ માગે, તેની સામે કન્યાનો બાપ બગાપા કાઢે અને પરકણ લેનારાઓને અને તેવા રિવાજને સાપ દે પણ ન્યારે પોતાના છોકરાના લક્ષનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જાણે તે અમરબધી બાદશાહ હોય તેમ, પોતાની છાત્રીના લક્ષસમયે પોતાને જે ખીડા થયેલી હોય તેને ચાંદ કરી કરીને, તેનો અનેક ગણો બદલો લેવો હોય તેવું વર્તન કરે સમાજમાં સામાન્ય જનતાની એ જ વૃત્તિ હોય છે અને તે એવું જ વર્તન રાખે છે. માન્યતાની, સ્વાર્થની, અભિમાનની, અને ખોટી પ્રતિષ્ઠાની જગ નેરી થયેલી થયેલી હોય છે કે લાયકતા પોતાને સ સારસુધારક મનાવવાનો દાવો કરનારાઓ પણ તેને ભેટી શકતા નથી તેવા કારણે સમાજમાં એની અસર થાય છે કે સ સારસુધારાની વાતો કરનારા ઢોંગી છે, સ્વાર્થી છે, બગમગત છે અને સુધારાને નામે આગળ આવી પ્રસંગ મળે લાઝ મેળવવાનો જ તેમનો હેતુ છે. વળી એવો ખ્યાન પણ સમાજને આવી જાય છે કે જે આપણે કરીએ છીએ તે જ સાચું છે કારણ કે સુધારાવાળા પણ હવે એમ જ વર્તે છે.

બાપુજીની ૬ વરસની જ્વલમથી મુમ્તિ થાય ત્યાં સુધી વિમળાના લક્ષ માટે યોગ્ય જવાબ તેમ નહોતું તેથી મેં તરખીજ કરી મારી દીકરી પોતે પત્ની રાકે એની હું તેને સક્તિ આપી સમ્યો નહોતો. એટલે મેં તેને પરણાવવા તરખીજ કરી અને ૧૯૦૦ ની સાલમાં પેટલાદ બોર્ડિંગમાં મને શુજસની વિષય શિખવાડનાર ધર્મજના શ્રી શિવાભાઈ જ્ઞેષ્ઠાભાઈના પુત્ર માટે મેં આગવી કરી તે પોતે ખાદી-ધારી, તેમના પુત્ર ખાદીધારી, કોનેજમાંથી અસહમર કરી નીકળી ગયેલા અને તેમના માતામહના મુળર્ષના ધંધામાં જ્ઞેષ્ઠાથેલા હતા મારી માગવી તેમણે આનંદ-

બધે હુદયે સ્વીકારી મને માગ મિત્રો વ્યવહારિયા પણ ગણે છે, એ વ્યવહારિયાની દૃષ્ટિએ પણ મને એમ જણાયું કે પોતાની કન્યાની સગાઈ કરવામા પોતાની સમાન તાથી હમ્ય હોવાનો દાવો કરતા પાસે જઈ પરદણુ તરીકે રકમ આપવી તે તેને અભિમાની બનાવના જેવું અને પોતાને હીણપત લગાડવા જેવું થાય છે લોકો પોતાનું મિથ્યાભિમાન પોષવાને આવું કરે છે અને તેમા કન્યાને મોટું ભાગે દુ ખ જ હોય છે મારી માન્યતા એવી છે કે આપણે આપણી દીકરીની સગાઈ માટે ત્રણ મુદ્દાઓ સાચવીએ તો બસ છે (૧) આપણું સ્વમાન સાચવવું અને આપણને ચાહનારને તમા જ આપણી કન્યા આપવી એમ્યે કે આપણને પોતાથી ઊતરતા સમજનારને ત્યા દીકરી ન દેવી (૨) છોકરાની ભવપસંદગી એ ઉત્તમ પસંદગી (૩) મન્યુ સુખ - (સામરીમા સારા માણુઓ અને સારી આર્થિક સ્થિતિ) આ ત્રણ મુદ્દાઓ મુચવાય તો બસ છે આ ઉપરાંત માણુસ જેટલો વધારે ડોળ મ્દે તેટલો તે હેરાન થાય, પોતાની દીકરીને અને દીકરાને દુ ખમા નાખે, અને સમાજનો દ્રોહ કરે

મારા આ ત્રણ મુદ્દામા હું મફતમ રહ્યો અને મારા વડીલોએ ધણુ કહ્યું છતાં મેં માન્યુ જ નહિ અને અનુભવે મેં જોયું કે મને અને મારી દીકરીને કેવળ પ્રેમના પીરૂપ પીવાના મળ્યા છે આ લગ્ન સબંધી એક બે વાતો હું અહીં લખુ તો વાચકમિત્રોને આનંદ થશે

મારા મિત્ર ડોક્ટર બારકરની એવી ઇચ્છા હતી કે તે વૈદ્યના વડુ બન્યાસ માટે જર્મની ભય તે પહેલાં વિમુની સગાઈ થઈ નય તો સાદું શ્રી શિવાભાઈ મુબઈ લેગિગટન રોડ પર રાવજ બિલ્ડિંગમા રહેતા હતા હું મુબઈ બાઈ બારકરને વગાવવા ગયેનો તે, હું અને મારા બીજા મિત્ર બાઈ શિવાભાઈબાઈવાન બાઈ એ ત્રણેય સંવત ૧૯૭૦ નો આસો માસ બેસતા શ્રી શિવાભાઈ પાસે ગયા અમારે વિમુના લગ્નની ચાકસાઈ કરવી હતી બંને પત્નુનાગની અરસપરસ સમતિ મળી ગઈ હતી મારા મિત્ર બાઈ બારકરે શરૂ મ્યું “ કેમ શિવાભાઈ, અમે તો આપની પાસે અવ્યા છીએ પણ તે આગળ જોવે તે પહેલાં જ તે જોવી જોડ્યા, ‘આવો, આવો, આપને તો આવેલા જ છીએ ને ? પણ વરગેશી આપણે બેગા છીએ અને આજે પત્નુ બેગા થયા અને બમવાન આપણને બેગા જ રાખવાનો છે ’

ત્યારે તમે મનમાઈ વિરે શો નિર્જય કર્યો ? ” બાઈ બારકરે પૂછ્યું

એ નિર્ણય તો પ્રમુખે કરી દીધો છે એમા આપણે આડે આવનાર કોણ ? રાવજભાઈ મને ચાહે છે હું તેમને ચાહું છું આપના બધાયે રનેદી છીએ મનમાઈ અને વિમુની ઇચ્છાપૂર્વકની સમતિ છે પ્રમુખે પણ આપણા સબંધમા આશીવાદ નું ભેડે હું તો પત્ની રાવજભાઈની માગની હું પાળી ઠેલનાર કોણ ? ”

‘ તો પછી આપને અહીં કેને બોલાવવાના હોય ? લેા આ ચાલના રૂપિયા, ’
એમ મ્હી બાઈ બાસ્કરે ચાલના રૂપિયા ધર્ધા

શ્રી શિવાબાઈ બહુ ચમક્યા હોય તેમ બોલી બેઠ્યા ‘ રૂપિયા ? રૂપિયા શાના ? ’

“ ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે સગાઈ થતા ચાલ્યો અપાય છે તે અપાય એટલે સગાઈ નહીં થઈ ગણાય, બાઈ બાસ્કરે ધીમેથી જવાબ આપ્યા

શ્રી શિવાબાઈ તો હસ્યા તે બહુ મર્મભેદી ભાષા બોલનાર હતા મનથી અને આનંદી પણ બહુ હતા હમ્ય આદર્શપ્રિય જીવનની આની ભાષા બહુ શુદ્ધ અર્થવાળી હોય તે મનક કરતા બોલ્યા, “ ન્યાતનો રિવાજ ? ન્યાતનો રિવાજ સાદાનો હોય છે ચાલ્યોનો ક્યા હોય છે ? ચાલ્યો કુનો હોય ચાલીના દુકા બોનો હોય ખરો ? મેં ક્યા તમને મારો વાછડો વેચ્યો છે કે તમારી પાસેથી હું સાદાના રૂપિયા લઉં ? અને તમે મને એવું સાદું આપો પણ શાના ? ન્યાતમાં એવો રિવાજ હશે પણ હું કાઈ લખાડ માણસ છું ? તમે મને કેવો માન્યો ? હું ફરી જઈશ એવું માનીને મને સાદું આપીને બારો છો ? માફ અને મગનભાઈનું વચન પૂરવું છે તમારે અમારા પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ હુલ્લના વિશ્વાસનું પ્રતીક રૂપિયા ન હોય એ તો એક બીજા પ્રયત્ની અમ્હાજ હોય ”

હમેશની માફક તેમની હાસ્યરસ અને મુદાર્થબરેથી ભાષા સામળી હોવા છતાં કરુ બાસ્કરને મેં કહ્યું, “ બાસ્કર શહેવા દે મને એમનો બાવબગમ્યો એઓ ખરોખર કહે છે રનેહસબધમાં પૈસાની દરમિયાનગીરી ન હોવી જોઈએ આપણો તેમની સાથેનો રનેહસબધ છે એની એ પ્રતીતિ છે

પછી અમે ઝેઝીઓ વાતોચીતો કરીને આનંદબર્ધા વિખૂટા પડ્યા

૫૦. ‘ સમાજનો ગુનેગાર ’

યિ વિમુના લક્ષના જિવિગો પાતે આવ્યા લક્ષમાં અને એટલી સાદાઈ રાખવામાં આવી લક્ષક્રિયા વૈદિક વિધિ પ્રમાણે થઈ બીજી સર્વ આવહારિક પ્રવૃત્તિ બધી રાખી વર અને કન્યા પક્ષના સર્વ કુટુંબીઓ લક્ષપ્રસન્ને હાજર રહ્યા લક્ષવિધિની ક્રિયા પડિતોએ સર્વને સમજાવીને કરી અને અમથના નવોના અર્થ કરીને સમજાવ્યા આમ સમ્પત્તિ અને મગનફેરા પૂરા થયા લક્ષવિધિને અતે વડીલોના આશીર્વાદની વિધિ પણ લક્ષવિધિમાં સામેલ કરી તે પ્રસન્ને ને પક્ષના વડાઓ આશીર્વાદની રીતે આશીર્વાદનો કુચ્ચાર્યા બાદ વડાઓ આશીર્વાદ કર્યા અને લક્ષક્રિયાને અતે ખાનસોપારી વહે ચાલ્યો

રીતે પૂર્ણ થઈ હશે જાણીના બીજા કાર્યક્રમ આયોજવા વિષે હું બેફિકર હતો જન ત્રણ દિવસ રહે એવો રિવાજ હતો અને વકીનો તરફથી ત્રીજા દિવસનો આમંત્ર હોવા છતાં જનને જે દિવસ રહી માડવો ચૂકવવાનો ધાધલિયો કાર્યક્રમ ટાળી દીધો મારા ગામની સરઘામા કે બિંદીને જે કાંઈ આપવાનું હોય તે હું વરના બાપને નામે આપું અને તેમના માણસોને એટલે કે ગોર, વાનદ, ભાટ, ચાણુ વગેરેને તે મારે નામે આપે એટલે આજવાતની ભાજગડ નહિ.

હમ પ્રસંગે શ્રી દરબાર સાહેબ, શ્રી મોતીભાઈ અમીન, શ્રી મણિરા કર રત્નજી બટ્ટ, શ્રી કમલારા કર કુમરજી બટ્ટ, વગેરે સ્નેહીઓ અને મિત્રો આવ્યા હતા તેમને મારા ઘરની પાસે ઉતારો આપ્યો હતો શ્રી શિવાભાઈ પણ સર્વ સ્નેહીઓ સાથે ત્યાં જ રહેતા બધી વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ ૩ ૩૦૧) જે ન્યાતના સમાનતાના ધોરણે લક્ષ પહેલા આપવા નેઈએ તે મેં આપ્યા નહોતા હું તે રકમ લઈને તે મુકામે ગયો પૂ મોતીભાઈ અમીનને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે વાતચીત કરી અમે એનો નિર્ણય કર્યો કે થરણુ તરીકે નહિ પણ મારા જેવો કન્યાનો બાપ ૩ ૩૦૧) વરને આપી છટે તેમા કાંઈ વાગે નથી બીજી તથી તો મર્યાદા બધાય છે ડાકોર મુકામે થયેલા કરાવનો અમલ આપણે કરાવવો નેઈએ અને કન્યાના બાપે તેટલી રકમ ધર્મભાવે આપવી એ વધારે નથી એ સ્વેચ્છાથી આપવાની છે.

પૂ મોતીભાઈ અમીને શ્રી શિવાભાઈને બોલાવ્યા અને કહ્યું, “રાવજીભાઈ ૩ ૩૦૧) તમને આપે છે.”

તેમણે પોતાની લાક્ષણિક ઢબે પૂછ્યું, “શાના?”

“રાવજીભાઈ કહે છે કે કન્યાના બાપે કાંઈક આપી છટવું અને ડાકોરના કરાવ મુજબ ૩ ૩૦૧)ની મર્યાદા રાખવી એ મર્વ માટે સારી છે.” તુરત શિવાભાઈ મલોરતાપૂર્વક બેઠ્યા, “ઠીક થોભો, હું આવું છું” એમ કહીને તે ગયા અને બે જ મિનિટમા પાછા આવીને “લો, મારા પણ ત્રણસો એક,” એમ કહી તેમણે તે રકમ પૂ મોતીભાઈ અમીનના હાથમા મૂકી પૂ મોતીભાઈએ પૂછ્યું, “તમે શાના આપો છો?”

ત્યારે તેમણે તેમની ખાસ શૈલીમા પ્રવચન કર્યું, “મને પણ લાગે છે કે વરના બાપે કાંઈક આપી છટવું રાવજીભાઈ કન્યાના બાપ થયા એટલે એ શું બાપડા બિચારા? અને હું વરનો બાપ થયો એટલે હું શું મોટો ટેકુ છું થઈ ગયો? જો રાવજીભાઈ કન્યાને ઉછેરીને સમાજના ગુનેગાર બન્યા છે તો છોકરાને ઉછેરીને હું પણ સમાજનો ગુનેગાર બન્યો છું તેમના ગુના બદલ ત્રણસો એક રૂપિયા દંડ તેમનો લેવાનો હોય તો મારા ગુના બદલ મારો પણ દંડ તમે લો અમે બંને સમાજના સરખા ગુનેગાર છીએ.”

હું અને પૂ મોતીભાઈ બંને વિચારમાં પડી ગયા તે મર્મભેદી વામ્બો સામળીને અમે તો આજ્ઞા બની ગયા પૂ મોતીભાઈ અમે બંનેમાંથી કોને શું કહે? પણ હું તુરત ફેડ પાડી બોલી ઊઠ્યો, “બંને, શિવાભાઈ કહે છે તે વ્યાજબી છે મારા ગુના જેવો તેમણે પણ સમાજનો ગુનો કર્યો છે એટલે તે રકમ પણ લઈ લેા અને બંને રકમના રૂ ૧૦૨) વરકન્યા બંનેને નામે જમા મૂકો.”

મારી દરખાસ્ત તે બંનેએ માન્ય રાખી અને તેમ થયું આ કિસ્સા ઉપરથી મન સૂઝી આવ્યું કે પરકણ જેવી ચીજ નામદ કરી તેના બંન્વામાં કન્યાનો બાપ સ્વેચ્છાથી પોતાની સમિતિઅનુસાર જે રકમ પોતાની કન્યાને આપવા ઇચ્છા કરે તેટલી રકમ વરનો બાપ પણ આપે અને તે બંને રકમ વરમ્બાને નામે બાધી મુતની થાયછું તરીકે ત્રાહિત સ્થળે રહે અને પ્રાજ્ઞથી તે રકમ જીવનમાં બીડના પ્રસંગે કે તેમના સત્તાનેની કેળવણી અર્થે બંનેની સમિતિથી વપરાય એ સારું છે શ્રી મોતીભાઈને મારો વિચાર ગમેતો ખરો પણ તેનો અમલ કયાય થયો નવર્યો નથી મારે વળી પાછો સને ૧૮૩૫માં કન્યાના લગ્નનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો પણ ત્યારે તો મારો વિચાર બદલાયેલો અને લગ્નપ્રસંગે પૈસાની કાંઈ પણ દરમિયાનગીરી ન જ હોય એવો નિશ્ચય થયેલો હોવાથી હું તે જ પ્રમાણે વર્તેલો.

ઉપરનો પ્રસંગ વામ્બા પછી વાતકથિનો સહેજે મમજી શકશે કે અગો બંને વેવાઈએનો સબધ કેવો મીઠો અને સકેશરહિત હશે ઊકરાનો બાપ વેવાઈ થઈને જય તો મિત્રજમા જય ભાગોતેથી તેનું સન્માન મન્યાપક્ષના કુટુંબીઓ તરફથી ના થાય તો તેને અપમાન લાગે તે વણુનોતર્યો ત્યાં જય પણ નહિ. પણ આ શિવાભાઈએ એક કાંઈ રાખ્યું નહિ એક દિવસ હું મારી બેઠામાં બેઠો હતો અને તે ગાતા ગાતા અદર પેઠા

“વેનાઈ આવ્યા રે દાપુ લેનાને
સન્માન બાપોરે રાજ કરવાને
મૂઠી ભરોને દાપુ આપીને
મન મનાવો રે રીઝો વેવાઈને
રોપનો ભર્યો જો પાછો તે જગે
પેલી દીકરીને હું ખડા બહુ દેરો ”

હું તેમને જોઈ જિજ્ઞાસ થયો અને હસવા લાગ્યો આવા સરળ સ્નેહાળ વેવાઈને જોઈને હું ખૂબ આનંદ પામ્યો મેં પૂછ્યું, “કેમ કાંઈ કવિતા ગાવા માડી?” તેમણે કાવકે મોઠે જવાબ આપ્યો, “તમને (કન્યાના બાપને) તમારી ફરજનું જ્ઞાન ન હોય તો મારે (વરના બાપે) તેનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ ને? ઊપરનો બાપ ટેકુજી અને ઊડીનો બાપ ઠિગુજી ટેકુજી ઠિગુજીને ત્યાં જય ત્યારે ટેકુજીનું સન્માન વ્યાજબી ન થાય તો અને તેનું ખાતી ખિસ્સું દાપુ આપીને—વેવાઈને

ચાલ્યો આપીને ન બરે તો પછી ઢિગુજની શી વને ચાચ તેની આપને ખબર છે ?" અને પછી અમે બંને ખૂબ હસ્યા

આવા અનેક પ્રસંગોએ મેં આનંદ લૂચો છે વેવાઈ તરીકે પ્રેમના ધૂટડા મેં પીધા છે કદીયે અમારા હૃદયમાં ભિન્નતાનો ખાડો નથી ખટક્યો તો પછી વિમુના સતોપની તો વાત જ શી કરવાની હોય ?

આમ મને આ વિકટ અને દુ સહ દેખાતા બ્યવહારનો પણ મુખે અનુભવ થયો છે મેં તે અંગે કદીયે જ્ઞાનિ અનુભવી નથી પણ ઊવટો હું આનંદ સાગરમાં નાચો હું મારા પર સઘયે પ્રમુની કૃપા રહી છે

૫૧. ત્યાગી રાજદંપતી

ભાઈશ્રી કદયાણુજીભાઈએ ગુજરાતનું નં' લખ્યું છે તેમાં દરબાર સાહેબ ગોપાળદાસના જીવનનો પ્રથમ ભાગ આપેખ્યો છે જેમ શરીર સાથે તેને પડછાયો હોય છે તેમ શ્રીમતી ભક્તિવદ્મીમહેનનું જીવન પણ તેમાં આવી ભય પાછું એ મને નથી ગમ્યું પુરુષ ભતે સ્ત્રીભત પ્રયે આજ મુધી જે જે અન્યાયો કર્યા છે તેમાં આ એક વધુ અન્યાય ઉમેરાયો છે, એમ મને લાગ્યું છે 'ગુજરાતનું નૂર' લખવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થયો તે ભક્તિવદ્મીમહેનના પ્રતાપે થયો એમ મને લાગે છે હું દરબાર સાહેબને આહીશ વરસથી જાણ્યું છું દિવસે દિવસે તેમના વધારે પરિચયમાં આવ્યો છું તેમના પ્રથમ પત્ની શ્રીમતી અચ્ચાવદ્મીના જીવતા તેમના જીવનના સાક્ષી તે પોતે જ છે તે સમયે તેમના રજવાડી જીવનના ગણેશ મહાયેવા એ વાત ધણી વખત તે રસપૂર્વક કહે છે જીવનની કુટેવોમાં તે સપડાયા હતા તે વાતનો તે પોતે સ્વીકાર કરે છે શ્રી મોતીભાઈ અમીનની ચોક્કી તે અહીં હતા ત્યાં મુધી ઠીક હતી પણ રજવાડાના ગણગનિયા વાતાવરણમાં તેમણે સ્થાયી ગ્રેવાનું ક્યું, એટલે તેમાંથી 'ગુજરાતનું નૂર' લખવા જેવા જીવનની આરા ન રાખી શકાય

દરબાર સાહેબ તે વખતે રોખીન હતા, રસિક હતા, અને ધર્મ પર શ્રદ્ધા જેવું કાંઈ તેમને નહોતું શ્રી મોતીભાઈ અમીનના પ્રસંગમાં આવેલા એમને નૈતિક બંધ - પ્રતિહતી આટ હતી ખરી, પણ જેમ જેમ રજવાડી વાતાવરણનો પાસ વધારે લાગત તેમ તેમ અહીંનો પાસ જુ સાઈ ભત અને નૈતિક બંધ દીવો પડત પડી તો અહીંના સમાજના પ્રસંગમાં જ આવવાની ક-જ ન થાત, તેનાથી દૂર રહેવાની ક-જ થાત અને મોતીભાઈ સાહેબ જેવા શુભેચ્છક પોતાના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી આમ પ્રસંગ ખેળી દરબાર સાહેબ અને અમીન અને પાછા પેલાના પાસમાં રેવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે વગેરે થોડી મુત સુધી આરાખરું જીવનવહેક

આવી ભૂત મારી આ કલ્પના કલ્પના માત્ર નથી, એ તો જગત્સૂત્રી માનવપતનની કલ્પકથા છે. આટલું લખી દરબાર સાહેબને અન્યાય નથી કરી રહ્યો, પણ શ્રીમતી ભક્તિવંદનીમહેનને ન્યાય આપી રહ્યા છું. દરબાર સાહેબ પોતે પણ જે વાત ખાનગી રીતે ભક્તિવંદનીમહેનને કહે છે — અને દરબાર સાહેબે પોતાના જીવનમાં ખાનગી જેવું કાંઈ સંખ્યુ નથી તથી — તે જ વાત હું લોકસમક્ષમાં જાહેર કરું છું. તેમણે અનેક વખતે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે, તે મેં સાંભળ્યા છે અને વાંચ્યા છે, ‘ભક્તિબા, તમે મને ન મળ્યા દત્ત તો મારું શું થાત ?’ આમ મારા કથનના સાક્ષી તરીકે હું દરબાર સાહેબના શુદ્ધ ખવિત્ર હૃદયને રત્ન કું છું કે દરબાર સાહેબ કાઠિયાવાડના સાડી ત્રણસો રજવાડા પૈકીના એક કાઠિક વધારે બુદ્ધિશાળી, કાઠિક વધારે હિંમતમાન, કાઠિક વધારે વાક્યપટુ અને આધુનિક સમાજને આકર્ષક થઈ પડે એવા દલીલ તાલુકદાર ઉપરાંત વિગેય કાંઈ ન થઈ શક્યા હોત. જે તેમને ભક્તિવંદનીમહેન જેવા જીવનસાથી ન મળ્યા હોત. ભક્તિવંદનીમહેનની ધાર્મિક વૃત્તિ, દૃઢ ચારિત્ર, અને શુદ્ધતાની કટક સિસ્તને કારણે દરબાર સાહેબ દંખાયા ચપાયા અને આખરે બચી ગયા. શુદ્ધ ચારિત્ર અને પ્રેમભરી મીઠી નજર નીચે દોષ તો ખીચારો તાક થઈ ભય છે અને ભક્તિવંદનીમહેનના શુદ્ધ ચારિત્ર અને પ્રેમભરી મીઠી નજર પાસે દરબાર સાહેબને ગુનેગાર થઈને ઠાણ રહેવું પડતું સત્તાવું પડતું થઈ પણ દોષિત હૃદયથી આમ સતત નજર નીચે ન નહીં શકાય તેને દોષથી મુક્ત થયે જ છૂટકો દરબાર સાહેબની દોષમુક્તિની આવી મઠક કથા છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતા તો દરબાર સાહેબના જાહેર જીવનના પાયામાં ભક્તિવંદનીમહેનનું ચારિત્રબળ છે. તેમની ઇચ્છાશક્તિ છે, તેમની ધર્મભાવના છે. એ ત્રિગુણ શક્તિના પાયા ઉપર દરબાર સાહેબનો જીવનમહેવ જોવા થયો છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનસૂર્યથી આકર્ષાઈને અનેક નાના મોટા જીવો તે સૂર્યના તેજમાં ઝડપાયા. તે પૈકી દરબાર સાહેબ અને ભક્તિવંદનીમહેન પણ ગણાય. ભક્તિવંદનીમહેન જે કલ્યાણમંત્રી વૃત્તિ તેમનામાં ચિનગારીરૂપે ભગ્નત શબ્દો — બુદ્ધિવા નહિ દીપ્તિથી તે મહાત્માજીની કૃતિ સંજગી જાડી બાર ગામના પાનીદરોની ખાદીપ્રચારની સભામાં તે નડિયાદ આપ્યા, અને પછી અમદાવાદની મહાસભામાં પણ પોતાના ખેડૂતોની સમસ્યાની સાથે આવ્યા. તેમનો રાસ એ મહાસભાનો એક આનંદદાયક કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો. પોતાના ખેડૂતો સાથે રાસ રમતા દરબાર સાહેબને જોતા જાણે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ગોવાળિયા સાથે ખેનતા હોય તેવા ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને આવતો હતો. પછી તો દરબાર સાહેબની એવી શક્તિ છે, કે વળ્યા તે વળ્યા થાણુ જોવાની વાત નહિ કેઈનાથીયે દબાય નહિ. કોઈ વાચક કે ડર તેમને પાછા વાળી ગઈ નહિ.

એવી કસોટી પણ આવી મુંબઈના ગવર્નર કઠિયાવાડની મુસાફરીએ ગયા રાજકોટમાં દરબાર ભતવાનો હતો તેમાં હાજર રહેવાને તાલુકદાર તરીકે દરબાર સાહેબને પણ આમ ત્રણ હજુ તે વખતે દરબાર સાહેબે ખાદી સ્વીકારી લીધી હતી, તેમણે પોલિટિકલ એજન્ટને લખ્યું કે ગવર્નર સાહેબના દરબારમાં આવવાની મારી ઇચ્છા છે પણ હું ખાદી પહેરું છું મારા પોતાના ખાદીના પોષાકમાં હું દરબારમાં હાજર રહું તેમાં આપને કાંઈ વાંધો ન હોય તો દરબારમાં હાજરી આપવાને હું ઇચ્છુ છું પોલિટિકલ એજન્ટે પ્રથમ તો હાન્ના કરી, પણ પછીથી તેણે જણાવ્યું કે તમે ખાદીના પોષાકમાં આવો, પણ ગાંધી ટોપીમાં નહિ ખાદીનો સાફો પહેરજો દરબાર સાહેબે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું, “મારો હુમેશાનો પોષાક ગાંધી ટોપીનો છે હું આ દરબાર નિમિત્તે તેનો ત્યાગ કરું તે મને ખાદીના અને ગાંધીજીના અપમાન સમાન લાગે છે, માટે ખાદીની ટોપી સાથેની મારી હાજરી સામે આપને વિરોધ હોય તો હું દિલગીર છું કે દરબારમાં હું હાજરી નહિ આપી શકું ”

દરબાર સાહેબનું આ પગલું પોલિટિકલ એજન્ટને બડખોર લાગ્યું તેણે ગવર્નર સાહેબ પાસે આ હકીકત રજૂ કરી ગવર્નરે દરબાર સાહેબનો ખુવાસો માગ્યો. ખુવાસામાં તેમણે સ્વમાન સાચવીને વાત કરી સરકારે દરબાર સાહેબના વર્તન માટે તેમની પાસેથી ક્ષમાની માગણી કરી તેઓ કાંઈ ક્ષમા માટે નહોતા પરિણામે સરકારે તેમના રાઈ, સાકળી અને ઢમા એ ત્રણ ગામતેસ તાલુકો જમ્મ કરી દરબાર સાહેબને તેમના પિતાના વારસ તરીકે નાલાયક ઠરાવ્યા પછી તે તાલુકો દરબાર સાહેબના વડીલ ભાઈને, અને પછી એક પછી એક બધા પુત્રોને આપવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો પણ સરકારની શરત સાથે તે વાર્ષિક આવીરા હાલરના ઉત્પન્નવાળો તાલુકો કોઈએ સ્વીકાર્યો નહિ અને સરકારની માગણીનો સરેએ હિ મતભર્યો ઇનકાર કર્યા હજુ પણ તેવી જ સ્થિતિ છે આ પ્રસંગ દરબાર સાહેબના કુટુંબના ઇતિહાસમાં અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યચુષ્કના ઇતિહાસમાં ગૌરવભર્યો લેખાગ્રે

આમાં પણ શ્રીમતી ભક્તિવદ્ભીદેવીએ મહારાજિનું કામ કર્યું છે દરબાર સાહેબના નિર્ણયમાં પણ તેમની શક્તિ હતી અને પછી તેમના મતને નિભાવી રાખવામાં પણ ભક્તિવદ્ભીદેવીને દરબાર સાહેબની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરનાર જગદબાનુ કામ કર્યું છે હજુ સુધી પણ મારા ભત્રાનુભવ મુજબ એ ત્યાગવીર દંપતીએ ગયેલી ગાંધી પોતાના મતને બોલે પાછી મેગવવાની સ્વપ્ને પણ ઇચ્છા કરી નથી તેમની આ શક્તિ માટે એ વીર દંપતીના ચરણોમાં હૈયું નમી પડે છે

મહાત્માજી કહેતા હતા કે દરબાર સાહેબના ગામ પાછા વળે ત્યારે બાલુવ કે સ્વરાજ્ય આવે ■ સને ૧૯૩૭માં મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું ત્યારે

મેં બાપુજીને એક વખતે કટી નાખ્યું કે હવે મુળઈ સરખર વાઈસરોય ઉપર દરબાર સાહેબના આમો માટે જાણ ન કરી શકે? બાપુજીએ જવાબ આપ્યો, “તેમ કરી શકાય અને સભવ છે કે વાઈસરોય માને પણ ખરા દરબાર સાહેબ તેમ ઇચ્છતા હોય તો તેમ યાય પણ ખરું પણ આપણી મજબ અધૂરી વળી પાણી સરકાર સાથે કાઈ નળે બન લડત ઉપાડવી પડે તો પાણી ગામ ખોવાનો વારો આવે અગર દરબાર સાહેબને ખોવાનો વારો આવે અને દરબારને આપણે ખોઈ બેસીએ એ હું માનતો નથી એ તો ગામ જ પાણી નય તો ગામો હમણા ભયે ન્યા છે ત્યા જ રહ્યા ”

આમ દરબાર સાહેબ ભક્તિલક્ષ્મીબહેન અને તેમના પુત્રો તથા પુત્રવધૂઓ, એમ આપુ કુટુંબ આપણા સ્વરાજ્ય યજ્ઞમાં સામેલ છે તે રાજદ્વંતીનું જીવન તો મહાસભાના કાર્યક્રમની પ્રવૃત્તિથી ભરેલું છે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તેનું કાઈ વિશેષ માહાત્મ્ય પણ નથી આપણે માટે ખરું માહાત્મ્ય તો ઉપર મેં જે વસ્તુ લખી છે તેનું છે

૫૨. નાગપુર ઝંડાસત્યાગ્રહ

ખેડૂત તરીકે મને એવો અનુભવ છે કે એક સ્થળેથી બીજો સ્થળે ખેતીના કામે પાણીને નાનો મોટો પ્રવાહ લઈ જવો હોય ત્યારે વચ્ચે આવતા ખાડા ભરતો ભરતો જ પ્રવાહ આગળ ધપે, અને જે ખાડા કે બરોડા હોય તે પાણી પીને બેસી ન જાય અને તે ભરાઈને ઉપરની સપાટીએ પાણી ન આવે ત્યાં સુધી પાણીને પ્રવાહ આગળ ન ધપે

સ્વરાજ્યની મજલ પણ એવી જ રીતે કપાય સે કડો વરસોગી દબાયેલી, ચ પાયેલી, લૂ ટાયેલી અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલી, ગુલામી દરા ભેગવતી પ્રજામાં શી શી ખામીઓ છે તે નરી આખે ન જણાય જેમ પાણી ફરી વળતા જમીન અદરના બરોડાની ખબર પડે છે તેમ પ્રજાજીવનમાં પણ ઉત્ક્રાંતિને રસ્તે જતા જતા જેમ જેમ અનુભવ યાય તેમ તેમ ખબર પડે કે પ્રજામાં આ શાની ખામી છે તે ખામીઓ, ત્રુટીઓ પૂર્વે જ છટકો તે પૂર્વા સિવાય સ્વરાજ્ય વાડીને પાણી પૂરું પાડી તેને ખીવવી ન શકાય આપણી સ્વરાજ્યની લડતમાં પણ એમ જ બન્યું છે થોડે થોડે સમયે આપણને નવા નવા પ્રયોગોમાં બિતરડ પડ્યું છે એમાં ઉત્તીર્ણ થવામાં જ આપણી તૈયારીની કસોટી છે

મહાસભાએ પોતાનો રાષ્ટ્રીય ઝંડો તો નિર્ણિત કર્યો તેથી કાઈ તેની પ્રાણ પ્રતિજ્ઞા થઈ કહેવાય ખરી? ચજ્ઞ કર્યા સિવાય પ્રાણપ્રતિજ્ઞ યાય નહિ અને બલિદાન સિવાય ચજ્ઞ થાય નહિ આપણા ઝંડામાં મહાસભાએ બાવના મૂકી, બૌદ્ધિક અને

આધિભૌતિક ઉન્નતિના પ્રતીક મૂંઝા, અને તે સાથે રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટેનો કર્તવ્યપથ સૂચવ્યો. પણ તે સૂચના કયેથી કાઈ મહાસભાના ઝડાની પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્થાપના થાય ખરી કે ? તેની પાછળ બનિદાન ન હોય તો આપણી બાવનાની પણ શી કિમત ? તેથી આપણા ઝડાએ આપણી પાસેથી બનિદાન માગી લીધું.

૫ મહાસભાના મરાવાસ બાદ નાગપુરમાં ૧૯૨૨ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય સમાહ અંગે સરધરામાં રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે નાગપુરની સિવિલ લાઈનની હાઈમા દાખલ ન થયું એટલે ફરમાન ત્યાંના િલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ક્યું સિવિલ લાઈનમાં યુનિયનજેક ફરકતો હોય ત્યાં આપણે વ વટો તેના ઢરીફ સમે ત્યાંની સરકારને કંકથો આ ફરમાન પાછું એચી લેવાને સ્થાનિક મરકારને ત્યાંની મહાસભાના કાર્યકર્તાઓએ વિનંતિ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ તેથી તે સરકારી હુકમને અનાદર કરવાની ત્યાંના મહાસભાવાળીઓને ફરજ પડી તેમણે પોતાનો હેતુ સરકારને જણાવીને પોતપોતાના હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવતા સરધસના આકારમાં સિવિલ લાઈનની હાઈમા દાખલ થઈ સત્યાગ્રહ કરવા માંડ્યો મધ્યપ્રાતની સરકારે તે બધાને પકડ્યા અને હિંદી ફોજદારી કાયદાની ૧૦૦મી કલમને આધારે સજા કરી એ કલમનો હેતુ એ છે કે જે રજા માણસોને શુજરાનનું સાધન ન હોય ધરબાર ન હોય ધધો ન હોય, તેમને સમાજને બચાવ સમજને પકડવા, તેમના વતી કોઈ જામીન થાય તો તેમને છૂટા કરવા અને જામીનગીરી ન આપી શકે તેવા હોય તેમને અમુક મુદતની સજા કરવી આવા ગખસને અંગ્રેજીમાં 'વેઝન્ટ' કહે છે, શુજરાતીમાં ભામટો ઉડાનટોપુ કહેવાય.

આવી હાસ્યાસ્પદ કલમ શોધી કાઢીને રાષ્ટ્રધ્વજ લઈને જતા માણસોને પકડવા માંડ્યા કોઈ વિનાશ્વજે જાય તો કોઈ નહિ પણ તે જ માણસ ધ્વજ સાથે જાય એવો ગમે તેવો સદ્ગૃહસ્થ અને પ્રતિષ્ઠાવાળો હોય તે જ ભામટો કરે તેના જામીન માગવામાં આવે અને જામીન ન જ આપે એટલે સજા થાય આમ નાગપુરના આગેવાનો પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત સાચવવાને ભામગ બન્યા શ્રી જમનાવાલજીબજી, જેમના જેવી પ્રતિષ્ઠા અને ઇસ્કામત મધ્યપ્રાતમાં ધણા જ ઘોડાને હરી તે પણ ભામટા બન્યા એટલે આ પ્રશ્ન વધારે ગંભીર બન્યો એનો અર્થ એવો થયો કે સરકાર આપણા રાષ્ટ્રધ્વજ વિષે આપણી ભક્તિ કેટલી છે તેને ચકાસવા માગે છે એ ગીતે એ પ્રશ્ન ફક્ત નાગપુરનો કે મધ્યપ્રાતનો ન રહ્યો પણ સમસ્ત હિંદનો થયો મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો અને પોતા તરફથી લડતની દોરવણી કરવા માટે સરકારથી વલ્લભભાઈ પટેલને નીમ્યા તે નાગપુર જઈને ખેડા અને નાગપુરના આગેવાનો જેલમાં ગયા એટલે આ લડતની લગામ તેમણે હાથમાં લીધી તેમણે હિંદના બધા પ્રાંતોને

હાકલ કરી તેવી ગુજરાતને પાલુ કરી રાષ્ટ્રધ્વજની ઇજ્જત રાખવાની હાકલ અને તેમા વળી શ્રી વલ્લભભાઈ તરફથી યાચ એટલે ગુજરાતે તેનો યોગ્ય જવાબ આપવો જ રહ્યો

ગુજરાતની પ્રથમ દુકડી ખેંગ જિલ્લામાંથી મોહનલાલ કામેશ્વર પડયાની સરનારી નીચે ૭૫ જણની ગઈ શ્રી અબ્બાસ સાહેબ શ્રી દરબાર માહેબ અને શ્રી બક્ષિવશ્મીમહેન પા તે દુકડી સાથે ગયેના પાલુ નિર્ણય એવો હતો કે તેમણે સત્યાગ્રહમાં તરત ન જોડા પડે તેથી જિલ્લાના ભાઈએને ખબર આપી દીધી હતી કે જેઓ આ સત્યાગ્રહમાં ભેગવાની હથ્થાવાળા હોય તેઓએ ચોવીસ કનાકની મુ તમા તૈયાર થવું જોઈશે અને તે પ્રમાણે બધા તૈયાર થયા થોડા દિવસ પછી બીજી દુકડી નડિયાદના વયોવૃદ્ધ આગેવાન શ્રી ગોવિંદામ બાપુની સગદારી નીચે પચાસ જણની ગઈ ત્રીજી દુકડી ડો દર ચંદુભાઈની સ દારી નીચે ગઈ અને ચોથી ૨૬ની મુરતવાળા ડો દર ધિયાની સરારી નીચે ૪૮ જણની ગઈ ચોથી દુકડીમાં ૯ પાલુ સામેલ હતા મારી સાથે વઢાણવાળા શ્રી કૃષ્ણદ ભાઈ શાહ ભાઈ સિવાનદ અને શ્રી બલવંતરાય મહેતા થમ હતા મુરતથી નાગપુર મુધી આપે રસ્તે શ્રી કૃષ્ણભાઈએ રાષ્ટ્રગીતોની મૂન મચાવી હતી આખી રેલના બધાને ગરમોએ ધ્વજના મીકાઈના િયા અમને મળતા જ રહ્યા

ગાગીમાં રહ્યા રહ્યા નાગપુર જેલની કાળી દીવાલ દેખાઈ અને અમે આ જેલના મહેમાન થનાના બીએ એવો ખ્યાલ પાલુ આવ્યો એવામાં ગાગી અધવચ્ચ બંધી રહી સ્ટેશન તો હવ જ નહિ અમે કુતૂહલથી બહાર નજર કરી તો અમારા ડબા તરફ પોલીસ અમલદારને અમે આવતા જોયા અમને સૂચના આપવામાં આવી કે ઝડપ સત્યાગ્રહમાં જેઓ આવ્યા હોય તેમણે ત્યા ઠાતરી જવું અમે સામાન બાધીને તૈયાર જ થઈ રહ્યા હતા સૂચના મળતા જ અમે ત્યા ઠાતરી પડ્યા પોલીસે અમારો કબજો લીધો મીઠા પેગી કાળી દીવાલો તરફ અમને લીધા અને તેમાં મૂકી દીધા

મે ધ ઠી જેને જોઈ હતી પા નાગપુરની જેલ દેખાવમાં જ મને કાઈક વધારે લગ્ય કર લાગી અમારો કેસ ચાલીને અમને સજા થાય તે પહેલા સાત દિવસ અમે જેલનો વહીવટ જોયા કરતા કોઈ પણ જેલની અદર ત્યાના કામમાં આપણે નબ્બા એવે જગ જગ્યા એટલે હુ તો તપાસ કર્યા કરું કે ત્યા શું શું કામ કરાવવામાં આવે અને સહુમાં વધારે આકરું કામ રાખુ છે ? મને માલુમ પડ્યું કે સૌથી વધારે આકરું કામ તેની ધાલીનું છે પા ત્યા જેવા જવાય તેમ હવ જ નહિ સાત દિવસ થયા અને મેન્ટ્રિટ્રે આવ્યા અમારો કેસ ચાલ્યો અમને બરાને સામગી રૂપિયા સો સોના બમીન અમર જેક એક વરસની સજા જેલની સજા ફરમાવી દીધી ત્યારથી અમે પાકા કેદી બન્યા

૫૩. ધાણીએ ઘલાયો

અમે પાકા કેદી ગયા એટલે અમને બેરેકમાં લઈ જવામાં આવ્યા સાબળી જમવાની સિરોળી વાળી સાજના વાળુમા અમે જેનું ચિત્તવન હું મેરા કરતા હતા તે રોટલા અને ભાજી આવ્યા ભાજીમાં શું હશે તે યોગજી શકાય નહિ મહી શકરિયાના પાદડા ખરા અને બળવીના પાન પણ ખરા ખારામાં સાવ બેસ્વાદ, પાદડા અને પાલી ભુદા જ રહે અમે તેમ હોય પણ હવે તો તેની સાથે જ પાના પડ્યા હતા તેને કાઈ વરછોડયે નભે તેન હુલુ ? એટલે સાત દિવસથી મેં તો ટેવાવા માડેલું ધણુઓએ વહેવી મામચીનો ઉપયોગ કરેલો મારી પાસે શિવાભાઈ ભક્ત નામના એક ભાઈ, ‘નાથી બ્રાહ્મણ’ માસિકના ત ની, ખાવા બેઠા હતા તેમને પેથી ભાજી આવે નહિ મોમાં મૂકતા તેમને હમકમાગી છૂટે એ હું ભેડ તેમણે રોટલો એકલો ચાવવા માડ્યો એ જોઈ ત્યાં દેખરેખ રાખનાર મુકાફમે તેમને પૂછ્યું, “આ ભાજી કેમ ખાતો નથી ?” તેમણે કહ્યું, “મારાથી નથી ખવાતી” પેવા મુકાફમે જેનરને ફરિયાદ પેશ કરી તે ઉપરથી તે મોઠા ચક્રરનો જેવર મિ મિરજા ત્યાં આવ્યો તેણે ભાઈ શિવાભાઈને પૂછ્યું “આ ભાજી તું કેમ ખાતો નથી ?” ભાઈ શિવાભાઈ અમેજ નહોતા ભણતા એટલે તેમના વતી મેં જવાબ આપ્યો, ‘તેમને તે આવતી નથી તેથી’ “ન આવતી હોય તોય તેમણે ખાવી જોઈએ બવાય કેદીનો ખાવ છે ને ?” મિ મિરજાએ જરા ઊંચે સાંભળે કહ્યું

“અરે, તેમને તો મોમાં મૂકતા જ બિબકા આવે છે અને ખાવ તો ઊલગી જ થાય” મેં જવાબ આપ્યો

તેણે પોતાનું હથિયાર બતાવતા કહ્યું, “બયેને ઊલગી થાય પણ જેલનો કાયદો છે કે ભાજી ખાવી જ જોઈએ”

જેવરનો આ જવાબ સાંભળીને જરા મજાક અને કાઈક અનાદરભર્યા અવાજે મેં કહ્યું, “એવા કાયદા અર્થહીન છે” તે સાંભળીને સત્તાના મદમાં તે ખેલ્લી ઊઠ્યો, “અર્થહીન ? તું શું કહે છે ? હું તને બતાવી આપીશ કે જેલનો કાયદો અર્થહીન છે કે અર્થવાળો” એમ કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો

અમને રાત્રે બેરેકમાં પૂર્યા અમારી જેલની મૂડીમાં ૧ બડી, ૧ ચટ્ટી, ૧ લગોળી, ૧ સાદકી, ૧ કામળ અને ૧ કંટોરો હતો ન્યારે પાચ સાત દિવસે બડી અને ચટ્ટી ધોઈએ ત્યારે તે મુકાફ ત્યાં મુધી કામળ એટલીને ફરીએ બેરેકમાં હરેક કેદી માટે ત્રણ ફૂટ ઊંચી, ૭ ફીટ ૬ ઇંચની બે ફૂટ પહોળી અને ૩ ફૂટ લાંબી હોયેલી એટલી હતી એ બે એટલીઓ વચ્ચે આશરે ૫ ફૂટ ઇંચ જગ્યા ખાલી આખી

બેરેકમાં માફક અને મચ્છરનો તો પાગ ન હોય બે ઓટલીઓની વચ્ચેની જગ્યા મચ્છર ઉત્પાદકની નરજ સારતી પેનો ડોરો તો નમૂનેદાર હતો. શ્રી પડયાજી તેને સિવિલિયન ડોરો કહેતા હિંદુસ્તાનની સિવિલ સરવિસનો માણસ રાજ્યના બધાં બાતાનો નિષ્ણાત ગણાય છે, અને તેની પામેથી બંધુએ કામ લેવાય છે, તેમ આ સિવિલિયન કોરો આવામાં વપરાય, પાણી પીવામાં વપરાય, નાહવામાં વપરાય, અને ભજર જવામાં વપરાય આમ અમે સાવ અપરિચીત બન્યા અમે રાત્રે ચૂતા તો ખરા પણ ઊંધ શી રીતે આવે ? બન્ને બાનુએ ઓટલીઓ અને વચ્ચે ફરવાનો મીઠા ત્રણચાર ફૂટનો રસ્તો તેમાં રાતપાળીવાળો મુકામ અમારી પાસે થઈને પસાર થતો મોટા અવાજે ગિનતી કરે અને ગિનતી આપે આવી ગિનતી દર અર્ધા કલાકે એક વખત તો હોય જ અમે ભર ઊંધમાં હોઈએ અને મોટા અવાજથી તે બોલે “ સાઠ કેની બરાબર સાબ ” એટલે અમે જાગી જઈએ આમ નિરાતે બધાય જ નહિ

સવાર થયું તો પાણી કરીને અમે યરવાયાં અને જેલર મિ મિરજા આવ્યા શું કરવાને ? બધાને અમે મોકલવાને જુદા જુદા કામવિભાગના મુખ્યમો ત્યાં આવી ગયા હતા અમને હારબધ બહાર ફાડવા માગ્યા તેમ તેમ કામની વહેંચાની થી ગઈ જેલરે એક મુકાદમને પૂછ્યું, “ બોર્ડવ મિલ મે કિતના કેરી ચાલીએ ? ” પેલા મુકાદમે જવાબ આપ્યો, “ સાહેબ, ત્રીન કેરી ” મિ મિરજાએ પ્રથમ જ મારી બોચીએ હાથ નાખ્યો, અને મને બાનુએ કાઢ્યો બીજો હાથ બાઈ વેણીવાય મૂચની બોચીએ પચ્યો અને ત્રીજો હાથ મારી સાથે એક કાન્તિનાય નામના બાઈ શરીરે પહોંચતા હતા તેમની બોચી ઉપર પચ્યો .

કપડાં કામ હવે તે જ આવ્યું તેમાં નક્કી એટલે . . . બન્યા અમને તેવની ધાણીના વિભાગમાં લઈ ગયા ત્યાં અમને તેવથી ચીકરી થયેલી અને મેલથી ભરેલી એક એક ચૂકી આપી અને અમારી બદી અને ચૂકી ઉતરાવ્યા પેલી ચૂકી પહેરાવીને અમને તેવની ધાણીએ વળગાડ્યા મારી ધાણી કાંઈક નાની હતી તેથી મને એકલાને મૂકવામાં આવ્યો બીજી ધાણીએ જાઈ વેણીબાઈ બૂચને અને કાલિવાવને મૂક્યા લોટાની ધાણી હતી તેની લાટને રો . . . પાગી લગાડેલી હતી તે પાગી છાતી સરસી રાખીને ગોળ ફરવાનું હવે અમ

ત્યાર પછી નારતા માટે ભરનો રોટલો આપવામાં આવ્યો એક હાથમાં જરનો રોટલો અને એક હાથમાં પેનો પટો છાતી સરસો રાખીને ધાણી ફેરવતા ફેરવતા રોટલો બાઈએ બેચાટ મિનિટ થાય અને પેલા મુકાદમ હુકાર કરે — જેમ વાની વારે વારે ધાણીના બજાને પડકારે તેમ અર્ધો કલાક થયો હશે અને મારે આગે શરીરે પરસેવાના બિંદુઓ થવા લાગ્યા અને પછી શરીરે પરમેવો નીતરવા લાગ્યો જેમ જેમ ધાણીના સિમેન્ટવાળા પગીધમાં ફરતો ગયો તેમ તેમ પરસેવાના ટીપા

પણ પડવા લાગ્યા આમ અર્ધાંક મ્લા- થઈ નયો હશે અને જાણે છઠ્ઠીનું ધાવણ નીકળી ગયું હોય તેમ શરીરે પરસેવાના ઝેરેજેળ વછૂટ્યા

એટલામા પેનો મુકાદમ અવાજનું પાસેના વિભાગમાથી આવ્યો અને ભાઈ વેળીવાવ બૂચ અને કાતિવાલને સંબોધીને ત્રાટકી ઊઠ્યો, “યુ પ્લડી સ્વાઈન, જલદી કરો કામ કરો પૂરા કામ નહીં હોગા તો માર મારકે આટા નિકાલ દૂગા” હુ તેમનાથી થોડે દૂર હતો છતાં મુકાદમની ધમકી મે સાંભળી અને હું બોલી ઊઠ્યો, “માયી કયો દેતે હો?” મારો અવાજ સાંભળી તેનો મિલજ હાથમા ન રહ્યો અવ્વાબક્ષને મારા જેવો કેદી જવાબ આપે તો તેની મુકાદમી લાગે તેને તો આ નવો જ અનુભવ થયો એટલે તેણે મારી તરફ ધસારો કર્યો અને કોધથી મને પડકાર્યો, “તુમ કયો બોના? ચહ નાગપુરકી જેવ હૈ, ચહ તુમમે નહાં માયૂમ? તુમ બી પ્લડી સ્વાઈન, જલદી મિલજ કરેગા તો માર માર કે આટા નિકાલ દૂગા” આમ ધૂરકીને મારા પર બાળે હુમલો કરતો હોય તેમ તેણે હાથ હગાવ્યો મે ભવા ચડાવીને કહ્યું, ‘ખબરદાર, દૂર રહો વોર્ડર, વોર્ડર, દેખો ચહ મુકાદમ હમારા પર હક્ક કરતા હૈ”

અણબક્ષ તો પાછો હઠ્યો અને એક વોર્ડર મોર્ગ દાટી, પીળી પારડી, પીળો મેટો ઝખ્ખો અને હાથમા ફૂચીઓનો ચૂમખો હલાવતો હલાવતો નજીક ફરેલો હતો તે આવ્યા તેણે ચૂમ મારી, ‘કયા હૈ? હવ્વા કયો મચાના હૈ?” મે મારી કેદીની ટ્રિકિટ ધગીને તેને કહ્યું, “જેલર સાહેબકી પાસ હુમમે ખડા રો મુઝે ફરિયાદ કરી” તેણે મારી ટ્રિકિટ લીધી અને બહાર ગયો પેનો અવાજ ‘...’ બન્ને મામાફેઈના અહી નાગપુર જેવમા સરહદના તાલકાવાળો જ ~” આમનમા હતા તે બધાઓને આન્દામાનની જેવ બધ થતા અહી લાવવામા આવ્યા હતા અહીના બધા વોર્ડર અને ફેક્ટરીઓના મુકાદમો આ તાલકાવાળા ખૂલી જ હતા આખી જેલમા તેમનો ત્રાસ હતો વોર્ડર અને અવાબક્ષે બહાર બેઠીને મસજત કરી અને પેનો વોર્ડર જેવર પામે નયો તેણે મારી ટ્રિકિટ જેલરને આપીને મારી સામે ફરિયાદ કરી કે, આ માણસ કામ કરતો ન

...કામ નહિ કરવાને ઉચ્કેરીને દુરંદ મચાવે છે જેવર ન... તોઓ વોર્ડર અણબક્ષને અને મને ખબરને લઈ ગયો મિ મિરજા જેલરને જેઈને મે માની લીધું કે હવે તે મને કાયદો બતાવશે તેણે મને પૂછ્યું, “તમારે વિષે આ વોર્ડર એવી ફરિયાદ કરે છે કે, તમે મામ મરતા નથી અને બી નને કામ નહિ કરવાને ઉચ્કેરો છો આ મુકાદમ તેનો સાક્ષી છે તમારે એ વિષે શુ કહેવું છે?”

મે પીમેથી કહ્યું, “માની નત્ય વાત તમે સામજવાને દચ્છતા હો તો જેલર મને તે કહેવી છે પણ તે કહેવા છતાં તમને મારા કહેવામા વિશ્વસ આવે

તેમ ન દોય, અને તમારા મુશ્કેલીનું કંઈકું સાચું માનીને તમારે વર્તવાનું હોય તો હું દલીલ કે તમને જે ચોક્કસ લાગે તે શિક્ષા કરો. હું બોલતી લેવા તૈયાર છું.”

“તમારી માત્રી વાત મારે સાબરવી છે અને તે મને આવી લાગશે તો હું તમને ન્યાય આપીશ.”

જેવરનો મહાનુભવિયો જવાબ માંભળી મેં કહેવા માંડ્યું, “મને દિલિલ આફ્રિકાની જેલનો પણ અનુભવ છે જેલમાં કામ કરવાનું હોય છે તે હું જાણું છું. હું જેલનું કામ કરવામાં મારું છે અને કામ કરતાં કરતાં થાકીને બેમાન થઈને આંશીર નીને ગમતી પડે ત્યાં મુખી હું કામ કરવાને તૈયાર છું. મારો પોતાનો પરસેવાબરો દેખાવ તમને ખાતરી આપશે કે હું કામ કરતો જ હતો પણ વાત જુદી જ છે જેલની બધી તકલીફ અમે ડાકવી શકીશું, કરતો જ હતો પણ વાત જુદી જ છે જેલની બધી તકલીફ અમે ડાકવી શકીશું, પણ જે સ્વમાન ખાતર અમે અહીં આવ્યા છીએ તે સ્વમાન તો અહીં પણ સાચવશું.” એટલું પ્રસ્તાવનારે કહીને પછી જે બનાવ બન્યો હતો તે મેં વર્ણવ્યો તેણે ગાળો બાંધી, મારવાની ધમકી આપી અને વળી મારા ઉપર આવીને હાથ પણ ઉગાર્યો વગેરે બધું કહી અને પછી મેં જેલરને વિનતી કરી, “મેં આ વાત અક્ષરે સત્ય કહી છે પણ આ બંને જાણે સંતવન કરીને તમારી પાસે બૂકો રિપોર્ટ આપ્યો છે હવે તમને મારી વાત સત્ય લાગી હોય તો આ કિસ્સામાં મારા દોષની શિક્ષા હું માગી લઉં છું અને તેના દોષની શિક્ષા તેને જે કરવી પડે તે કરો.”

મારી રૂપક વાત માંભળી મિ. મિરઝાએ કાંઈક નવાઈ પામીને મને પૂછ્યું, “તેનાં ગુનો મેં તમારી પાસેથી જાણી લીધો પણ તમારો શો ગુનો?”

“જેલની શિસ્ત પ્રમાણે મારે બીજા કોઈ કેદીની બાબતમાં વચ્ચે માધું મારવું ન જોઈએ. અક્ષાબક્ષે મારા સાથીદારોને ગાળ દીધી તેમાં હું વચ્ચે પડ્યો, એ મેં જેલની શિસ્ત તોડી ગણાય તે બદલ મને જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો. અને પેલા મારા સાથીદારોને ગાળ દીધી અને મને ગાળ દીધી, અને મારા પર હુમલો કર્યો એ વાતમાં તમને સત્ય લાગવું હોય તો તે બદલની શિક્ષા તેને કરો.”

“મિ. મિરઝા કડક હતા પણ મને ડંશીલા ન લાગ્યા તેમણે અક્ષાબક્ષને પૂછ્યું, “તે આમને ગાળ દીધી હતી? તેમને મારવાની ધમકી આપેલી?”

અક્ષાબક્ષે આ વાતનો ઇનકાર કર્યો એટલે મેં મિ. મિરઝાને પૂછ્યું, “હું તેની બેલવટપાસ કરી શકું?”

“જરૂર તમે કરી શકો,” તેમણે જવાબ આપ્યો.

હું બહુ જ બાવપૂર્વક બોલ્યો, “કર્યો અક્ષાબક્ષ, તમ તો મુસલમાન હો ને?”

અક્ષાબક્ષ : “હા જી.”

“ ઠીક, તું જો સેચ્યા મુસલમાન હો તો કુરાન શરીફકા કસમ લેકર સચ જોલો કે તુંમને મુઝે ગાલી દી થી ચા નહીં? ”

જવાબમાં શું કહેવું? એ સહેજ મૂંઝાયો હોય એમ લાગ્યું. મિ મિરઝાની દૃષ્ટિ તો તેની તરફ જ હતી તેને મૂંઝાણમાં જોઈને તેમણે પૂછ્યું, “ સચ જોલ, તુંક મત જોલ તને કસકો ગાલી દી થી? ”

તેણે ગભરાતે અચાને કહ્યું, “ હાજી. દી થી લેકિન મૈને હાલા નહિ કિયા ”

પતી ગયું મને મિ મિરઝાએ કહ્યું, “ હું તમારો કસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પામે મૂઝીરા ”

મને પાછો વિંદાય કર્યો એકાદ કલાકમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ જયર આવ્યા મને જોલાવ્યો એ તેમની પાસે પેલી પ્રસ્તાવના કરીને બધી બનેલી વાત કંછી. દીધી. તેમની રૂબરૂમાં પણ મારા શરીરના ઢંગ એવા હતા કે તેને ખાતરી થાય કે હું ખૂબ કામ કરતો કરતો ત્યાં ગયો હોઈરા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે જેલરને મુકાદમની ચોપડી રજૂ કરવાની સૂચના આપી આ બનાવ પછી વીસેક દિવસ પછી મને પેલો અધ્યાપક પગમાં બેઠોએ સાથે મળ્યો મને નવાઈલાગી એ તેને પૂછ્યું, “ આ બેઠી કેમ? ” તેણે નમ્રતાથી કહ્યું, “ તે દિવસે આપે ફરિયાદ કરી તે બદલ ૨૧ દિવસની પગે બેઠી અને અઢી અઢાવવાની શિક્ષા સાહેબે મને કરી હતી ”

૫૪. દવાખાનામાં

મારે તો પ્રથમ મારે મક્કિલા જેતું થયું. પહેલે જ દિવસે આ ખટલો થયો તેની અસર વીજળીસમી થઈ બે જ કલાક પછી હું માસ્તર સાહેબ બન્યો. પેલો પીળા ઝમ્લાવાળો ચોર્ડર જેને પોને જેલઅધિપતિ હોય તેવો ગર્વ હતો, તેણે મારી પાસે આવીને મને આગ્રહ કર્યો, “ તમારે માટે વધારેલાં ભાતદાળ લાતું? ” સવારે ત્યાં ભાત અને દાળ આપવામાં આવતાં ભાત એટલો કે સામાન્ય મનુષ્યનું પેટ ભરાય નહિ અને દાળમાં ફૂળડી માર્થેય દાળનો કણ હાથમાં ન આવે. થોડી દાળમાં બજાવાનાં પાંદડા નાળીને ઉકાળવામાં આવે તે દાળ. પણ જેલના બધાં દાદો. લોક બપોરે આ પાણી વિભાગમાં બેસા થાય ત્યાં વગેરે ભાત પણ બહુ આવે દાળ આવે. મસાલો આવે તેલ તો ત્યાં જોઈએ તેટલું હોય પછી સારી રીતે દાળ ભાતને વધારીને બધા ખાય મને તેવાં દાળભાત ખાવાને આગ્રહ કર્યો પણ મેં ના પાડી મેં કહ્યું, “ એ તો અનીતિ છે. ચોરી છે મારો હક તો જે દાળ ભોંત આવે છે તે જ ખાવામાં છે તેથી વિશેષ મારો હક નથી. ” મેં તે ન ખાધું અને મારા હક્કનો હિસ્સો ખાઈને જ હું બેઠો. તેની અસર એ લોકો પર મારે થઈ

આખા દિવસના કામથી રાત્રે માડું સગીર ઠીક ઠીક દુખ્યુ સાથેના એક મિત્ર પાસે સરીર મદદાગ્યુ સવારે તો પાછો પેલી ઘાણીએ લેડાયો. બીજે દિવસે પણ તે જ કામ મુશ્કેલીએ ક્યું રાત્રે યાકને કાત્લે સરીર ખૂબ દુખ્યુ અને તાવ પણ આળ્યો બીજી ॥ યાય ? સરીરની ગુબરા હોય તેટલુ તે સહન કરે તેની શક્તિ ઉપરાત કામ યાય કે તુરત જ તે પડે આપણી ફરજ એટલી જ કે સરીર કરી શકે ત્યાં સુધી તેની પાસેથી કામ લેવુ તેને વધારે કેળવ્યુ હત, તેને તેવી ટેવ પાડી હત તો તે આમ થાકી ભલ નહિ શ્રી રવિશંકર મહારાજ ત્રણ ચાર કલાકમા સવામણ દાણા દળીને આપી દેતા હતા તેમણે સગીરને તેડુ ખડતલ બનાવેલુ, તેથી તે વધારે સહન કરી શક્ય, પણ તેમના સરીરની મર્યાદા ઉપરાત બોલે થઈ ભલ તો તે પણ યાકે પણ સામાન્ય રીતે આપણે આપણા સરીરને પાળીએ નહિ અને તેને કસોગીએ ચઢાવીએ તો તેને કસોગીના પ્રસંગે વચ્ચે ન પડે

તાવ આવવાથી મને દવાખાનામા મોલવામા આળ્યો એક ડોક્ટર આવી ગયો તેણે મારી ચોપડીમા ઇન્ફ્લુએન્સાની નોંધ કરી ચોડી વાર પછી શ્રી પ આજ મળ્યા તે શોધ્યા જ કરતા હતા કે મને કયા મળાય એક બીજાને ભેળેને અમે ભેળ્યા તે તુરત ડોક્ટર હાડીકરને બોલાવી લાવ્યા ડોક્ટર હાડીકર પણ સત્યાચલમા આવેલા અમાડું ઓળખાણ થયુ ડોક્ટરે મારી ચોપડીની નોંધ ભેળે મે કહ્યું, “આમા ઓગી નોંધ કરી છે મને મામતા યાકને લીધે તાવ આળ્યો ॥ તે આશમથી મરી જશે પણ આમા તો ઇન્ફ્લુએન્સા લાગેલુ છે” તેમણે કહ્યું કે અહીં ઇન્ફ્લુએન્સાના કેસ બન્યા છે, તે માટે જુદો બોર્ડ કરવો છે બાર કેસ નોંધાય તો જુદો બોર્ડ થાય, તેમા તમારી પણ ગણતરી કરી હશે થયુ પણ એમ જ મોટા ચક્રમા એક અવગ યાર્ડમા ઇન્ફ્લુએન્સા બોર્ડ કાઢી મારા જેવા બીજા બીમારોને ત્યાં મોકલ્યા આ નવા દવાખાનાની જવાબદારી ડોક્ટર હાડીકરને સોંપી મુખ્ય ડોનર મિ સેન નામના હતા તે બહુ માયાળુ અને મળતાવડા હતા

મને તો ૪૮ કલાકમા આરામ થઈ ગયો થાક ઊતરી ગયો, એટલે તાવ પણ મરી ગયો મે પછી હાડીકરને મદદ કરવા માડી જે નવા બીમારો આવે એમની ટેમ્પરેચર લઉં, તેની નોંધ કરું, તેમને દવા આપુ, અને તે બીજા કાઈ ખાંચ નહિ તેની ટેમ્પરેચર સપ્ત ત્યાં બીજા કાઈ મને એવુ તો હવે જ નહિ બીમારોની સંખ્યા વધી મુખ્ય દવાખાનામા પણ બીમારો વધારે ડોક્ટર હાડીકર આ નવા બોર્ડના દરદીઓ માટે ભેળેલી દવાની નોંધ કરી જઈને દરરોજની દવા મને લાવી આપે બધા દરદીઓ વિષે મને સૂચના આપે મે નિયમ કરેલો કે જે માણસ તાવ લઈને આવે તેને દવા આપુ અને ૪૮ કલાક સુધી બિલકુલ ખાવાનું ન આપુ તે મુદત બાદ દૂધ ઉકાળીને આપુ અપવાસને મારણે પેટનો બગાડ ઓછો યાય અને દવાની અસર પણ સારી થાય ખાવા આપવામા અને દવા

આપવામાં મેં બહુ જ ચેકસ અને એક્સરણુ ધોરણ રાખ્યું હતું. યુએનના જ દરદીઓ અહીં મોકલવાના હતા જેથી બધાઓની દવા તો એક સરખી જ હતી એ પ્રમાણે નિયમિત ચાલ્યા કરે આ પદ્ધતિનું પરિણામ સારું આવ્યું એકે દરદી અસાધ્ય ન નીવડ્યો આરામ થાય અને વિદાય થાય આમ કરતા કરતા આ યાર્ડ તો સત્યાગ્રહીઓનું મિલનસ્થાન થઈ પડ્યું આપણા પૈકી જેને મળવું હોય તે દવા પીવાને ત્યાં જ આવે. વાતો કરીએ અને આનંદ કરીએ ડૉક્ટર થિયા, ડૉક્ટર ચંદુલાલ, પંડ્યાજી, ભાઈ લલ્લુભાઈ, શિવાભાઈ વગેરે મિત્રો દરરોજ મળે.

લગભગ ૧૧૨ દરદીઓ વીસ દિવસમાં મારી સારવાર નીચે આવી ગયા મારી પદ્ધતિથી ડૉક્ટર હાર્પીકરે જોયું કે પરિણામ પણ સારું આવ્યું છે હવેવાસ અને નિયમસર દવાથી ઇન્ફલ્યુએન્સા મટ્યા પછી તેને થોડે થોડે પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાના રાત્ર થાય જેઓ માસાહારી હતા તેમને માટે ચોરવાળી પણ વ્યવસ્થા થતી અને જેમને દૂધ અને ઘઉંની શેરીની જરૂર જણાય તેમને તે અપાડા આમ બધાંયે દરદીઓ શરીરે પણ સારા થઈને જતા આ દિવસોમાં દસ વરસ ઉપર બાપુજીના હાથ તળે જે સારવાર શીખ્યો હતો તેનું પુનરાવર્તન થવાથી ધણો લાભ થયો. વળી અહીં મને એ પણ અનુભવ થયો કે જે બહુ બાલુદા હતા તેમણે પોતાના શરીર અને મન બધારે પાળેલા હોવાથી તેઓ જલદી સાજા થયા નહિ મારા અનુભવમાં બેચાર ઝેન્યુએટો અને બેવડા ઝેન્યુએટો બાવેલા એક ભાઈ બી એ એવમેન બી હતા વજીન હતા તેમને ચોવીસ ક્લાકમાં તાવ ઊતરી ગયો, મેં તેમને આ અને દૂધ આપવા માડ્યું પણ તેથી તેમને સતોષ ન થયો તેમણે દાળ ભાત અને શેરલી ખાવાનો આગ્રહ રાખ્યો મેં તેમને વાર્યા કે તમે આજે દાળ ભાત શેરલી ખાશો તો તમારી હોઝરી તેની બરલાસ નહિ કરી શકે, અને પાછો તમને તાવ આવશે પણ તેમને એમ લાગ્યું કે તે પોતે એલએલ બી છે, વળી વજીન છે, પોતે શું પોતાનો સ્વાસ્થ્ય પણ નહિ સમજતા હોય કે તેમાં વળી મારા નિયમ પ્રમાણે તેમણે વર્તવું ? મને તેમણે ખાતરી આપી કે તે ખાશે તોપણ તેમને તાવ નહિ જ આવે મેં તેમને ચેતવણી આપીને તેમને જોઈતો ખોરાક આપ્યો ચાર વાગ્યે જ્યારે હું બધા દરદીઓની ટેમ્પરેચર માપતો તે ભાઈ પાસે ગયો ત્યારે મેં મારો હાથ તેમને કાંડે લગાવ્યો અને મેં કહ્યું, “આ શું ? તમને સાડા ત્રણ ડિગ્રીથી ઓછો તાવ નથી જ” મેં માપ્યો અને બરોબર એકસો સાડા ત્રણ ડિગ્રી તાવ હતો, તે ભાઈ તો જ ખવાણ પડી ગયા તાવે તેમની શરમ ન રાખી મેં કહ્યું, “કેમ, મારી વાત સાચી પડીને ? તમે માત્ર કહ્યું ન માન્યું અને એક અઠવાડિયું પાછું ધકેલ્યું હવે તો હું તમને દવા પણ ન આપુ અને હું તમારી સારવાર પણ ન કરું તમે તમારા મગજ પ્રમાણે વર્તો અને બદનામી મારે વહેંચવાની હવે તો તમે જ્યાં સુધી ખાતરી ન આપો કે

મારી સૂચના પ્રમાણે જ તમે વર્તશો ત્યાં મુખી હું તમારી સારવાર નહિ કરું ” તેમણે મારી વાત સ્વીકારી. પાછા ૪૮ કલાકના ઠપવાસ કરાગ્યા, દવા આપવા માંડી અને ધીમે ધીમે ખોરાક પર ચઢાવ્યા એક અઢવાડિયામાં તે સારા થઈને વદાય થયા.

ડોક્ટર સેનને પણ મારા કાર્યથી સતીષ થયો. ક્રેપ્ટન જયર સાત દિવસ પછી સોમવારના ઇન્સ્પેક્શન માટે વોર્ડમાં આવ્યા, અને મને ત્યાં જોયો, ત્યારે મને પૂછ્યું, “તમને આરામ થયો? હવે તો કામે લાગી જાઓ એમ છે ને?” મેં જણાવ્યું, “મને સાવ આરામ થઈ ગયો છે અને કામ પણ કરી શકું તેમ છું.” એટલામાં ડોક્ટર સેને વચ્ચે પડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને કહ્યું, “એઓ તો મને બહુ મદદ કરે છે. એમને અહીં જ રહેવા દો.” મને તે વખતે તો ત્યાં રાખ્યો. દંરમિયાન શ્રી. વિક્રમભાઈ અને વલ્લભભાઈ બન્ને બાઈઓ એક રવિવારને દિવસે જોશ જોવાને અંદર આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ક્રેપ્ટન જયર સાથે હતા. અમે બધા તેમને મળ્યા. મેં તેમની પાસે જઈને નમન કર્યું ત્યારે તે એટલું બોલી ગયા કે, થોડા દિવસમાં અમે અહીં કે તમે બહાર. પણ ત્યાર પછી બીજો જ દિવસે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઇન્સ્પેક્શનમાં આવ્યા, ત્યારે હુકમ કાઢ્યો કે મને ઇરા ચક્રમાં મોકલી દેવો. હું ત્યાંથી ગયો અને તે જ દિવસે ઇન્ડિયુએન્ડા વોર્ડ પણ બંધ કરવામાં આવ્યો.

૫૫. ‘ઝંડા ઊંચા રહે હમારા’

સગમગ વીસેક દિવસ પૂરા થયા હશે અને મને દવાખાનામાંથી કામ ઉપર મોકલ્યો. મને મોટકામ આપ્યું હતું. જેમાં કેટલાંક કામ બુદ્ધિવિનાનાં હોય છે અને કેટલાંક અવગણુજિનાં હોય છે. જેમાં પાણીને માટે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે બહારથી જમીનમાં નળવાટે જેલમાં બનાવેલા પાકા ફવામાં પાણી પડે અને તે ફવામાંથી કોસને બદલે લોઢાની મોટી કોઠી વતી પાણી જેથી જેથીને હવાડો ભરવાનો. તેને દરા જણુ જે. જે જણુ પેલી મોટને થાળામાં ઝીલી લે. તે થાળામાંથી પાણી હવાડામાં જાય. અને હવાડામાંથી કાવડો વડે બધી બેરેકમાં ભરાય. આ કામમાં મને રોક્યો. હું પેલી મોટને ઝીલતો હતો અને સત્તર અઢાર વર્ષના દૂધિયા. જીવાનો તે હવાડામાંથી ફેરેસીનતા ડબાની કાવડો કરી પાણી લઈ જતા હતા અને બેરેકમાં ભરી દેતા હતા.

મેં થાળામાં જાણ રહીને જોયેલું કે જે મુકાદમ તેમના પર મૂકવામાં આવ્યો હતો તે તેમને પચવતો હતો. તે તેમને આશ્ચર્ય કરતો કે બન્ને ડબા

પૂરા બરવા નેઈએ અને થઈ ઉતાવળા ચાવડ નેઈએ ઉતાવળા ન ચાને તેા પાછળથી તે ધક્કા મારતો આમ ધક્કામા એક જણ કાવડ સાથે પડી ગયો અને તેના દીંચણે થોડું વાચ્યુ મે, આ જોયુ એટલે તે છોકરાએને મે સૂચવ્યુ કે તેમણે કામ બધ કરી જેલર પામે જઈને આ વિષે ફરિયાદ કરી તેમણે કાવડો દૂર મૂકી અને કહ્યુ કે અમને જેલર પાસે લઈ જાઓ પેટા મુકાદમ સુરસે થયો બધાને તેણે છોટા ચક્રના જેલર પાસે ખડા કર્યા અને ફરિયાદ કરી કે આ છોકરા કામ કરવાની ના પાડે છે આ ભાગમા એક રિટાયર્ડ પંખખી સીનિક જેલર હતો તેને કાઈ સૂઝ નહોતી, મુકાદમ અને બોર્ડર કહે તે પ્રમાણે તે કરતો મુકાદમની વાત સાંભળી તેણે તુરત જ પેના દસેય જણને અધારી ફાટ્ટીઓમા પૂરી દીધા મે આ જોયુ મારી સવાહથી વત્યા એનુ તેમને એ કુળ લોગવડુ પડયુ તેની મને ચાનક લાગી એટલામા જેલના મુખ્ય જેલર મિ ફોર્ડ નામના એક આયરિશ ગૃહસ્થ હતા તે આવ્યા તે બહુ જ મીઠા અને ખાનદાન હતા મે તેમને ફરિયાદ કરી અને પેવા છોકરા ઉપર વીતતી બધી વીતક તેમને કહી સભાષી આ પ્રસંગે તેણે મને એક સાવચેતી આપી કે હ આ મુકાદમો સાથે ધર્મજીના ન આવીશ તે લોકો તાયફાવાળા કૂર અને ડશીયા હોય તે તને હેરાન કરશે તારે કાઈ હરકત હોય તો મને કહેડુ એમ કહી તે પેવા વિભાગી જેલર પાસે ગયા પેવા છોકરાએને ફાટ્ટીમાથી કાઢ્યા અને તેમની ફરિયાદ સાંભળી પેના બોર્ડરને ત્યાંથી જની નાખ્યો અને ફગમગ્યુ કે તમારાથી નેટુ જીવંતી સકાય તેટલુ ખાલી રખામા બરજો પણ બધી બેરેકોમા ખાલી બરી ફેડુ નેઈએ પેના જીવાનો છુટ્યા અને આનંદ પામ્યા

આમ મારા દિવસ કામમા જતા હતા થાળી વખત હું મોટા જેલરને ખોરાક વિષે ફરિયાદ કરતો હતો. મને ખાતરી હતી કે કોઈ પણ જગ્યાએ બારે ખાધ જીજી બાનુ પડ્યાજી પણ ખોરાકની ફરિયાદ કરતા એક દિવસ સવારમા વહેકા મિ ફોર્ડ પડ્યાજી પામે ગયા અને તેમને કંડુ કે તમે અને પેનો પંડેલ ખોરાક માટે વારવાર ફરિયાદ કરો છો. બન્ને મારી સાથે વીશીમા ચાને. અને તમે ખાતરી કરી લો પંડ્યાજી મિ ફોર્ડ સાથે મને જોવાવવા આવ્યા અમે ત્રણેય જણુ વીશીમા ગયા વરાગથી લોટ બાફ્યા થઈ રેટલા યાધ અને રોકાય એ બતાવીને મને પંડ્યાજીએ કહ્યુ, ‘રાવજી, જોને રોજી તો કાચા રહે જ નહિ.’ મે કહ્યુ ‘રોટલા કાચાની માગી ફરિયાદ છે જ નહિ. મારે તો ભાત દાગ અને ભાજીની ફરિયાદ છે મારે આજના ખોરાકનુ ટેનલ જોડુ જી” ખોરાકની તે દિવસની વિગત વીશીમા એક બોર્ડ ઉપર મૂકવી હતી. પામે જ દાગ ચોરાવાની રેમરીમા ખડે. જી. જી. અને ચોખ્ખો. રોજી. મજા. પડ્યો હતો. ટેનલમા ૧૯૧૯ કેરી હતા દરેકને આઠ આસ ચોખા મને તે દિસાએ વીસ મણુ અને આડરોર

ચોખા થાય મેં જોયું કે ચોખા તેટલા નથી. તેમ જ દાગ ચાર ચોસ લેવે દરા મણુ અને ચાર ચોર જોઈએ તે પણ તેટલી નથી. 'મેં' મિ ફાઈને પૂછ્યું, "આ લખ્યું છે તે પ્રમાણે ચોખા અને દાગ જોઈએ ને ?" તેણે હા પાડી તુરત મેં જોખીને ખાતરી કરવાનું કહ્યું. દાગ અને ચોખા જોખી જોયા ચોખા સાડા ચૌદ મણુ થયા અને દાગ ૬ મણુ થઈ મિ ફાઈ તો આભા બની ગયા એમ કેમ બને ? વીશીના એને જરૂરને જોવાળ્યો. તે કોઈ ડેપ્યુટી જેલર હતો. તેને બધી હકીકત કહી તે સમજી ગયો કે ચોરી થકડાઈ ગઈ છે એટલે તેણે પાપડી ફેરવી, "સાહેબ, હજી તો ખીજ ચોખા અને દાગ લાવવાના બાકી છે. હજી કાંઈ જોખ્યું પણ નથી" મેં કહી નાખ્યું, "હમણા જ લાવો" ખૂટતા ચોખા અને દાગ મ ગાળ્યાં. અમે હાજર રહીને રાધવા ન જાળ્યાં. પરિણામની મને ખાતરી હતી તેથી મિ ફાઈને મેં બીજી એક વિનંતિ કરી કે, જેલમા અમારા માણસો બહુ છે તેમાંથી જોઈએ તેટલા સ્વચ્છ સેવકો ભાત અને દાગ પીરસનાતા હુ મેળવી રાષ્ટ્રીય મંદિ તેવી વ્યવસ્થા અમારે જ કરવી એવી સૂચના તમે આપો. તેમણે તે પ્રમાણે ડેપ્યુટી જેલરને સૂચના આપી ઈંટો પાડવાના બીબા હોય છે તેવા લાકડાના ખોખા ભાત વહે ચવા મંદિ હતા વહે ચનારા તેમા ભાત બરે, તેના ચારેય ખૂણા ખાલી રહે તેમ જ ખોખું બરાબર ખૂણું ન હોય અને પેલા કંઠારામા નાખી દે એ વહે ચણીમા ચોણા ભાગનો ભાત પણ મેડીને મળે નહિ અને વળી તેમાંથી વટાવ કાઢી જેલના દાદાઓ જે ધાણી વિભાગમા ભેગા થતા હતા તેઓ વધારવા લાઈ નય આ ખોખી વહે ચણી અટકાવવા ભાત વહે ચવાની ગોઠવણ કરવાનું મેં માથે લીધું. આપણા ઘણા ધુવડો હતા તેમને તે કામ સોંપ્યું. દાગમા મસાલા અને આમલી સિવાય એક પણ પાદકું ન નાખવાની સૂચના કરી હતી. દાગ પણ જોઈતી ઘટ્ટ ચાવી અને ભાત પણ પૂરતા પ્રમાણમા આવ્યો. બધાઓને બહુ સતોષ થયો. ગુનેગાર કેદી તો બહુ જ રાજ થયા જે તાયફાવાળા હતા તેમને પણ પેટ ભરીને સાંકું ખાવાનું મળ્યું એટલે તેઓ પણ રાજ થયા. ભાજીમા પણ એ રીતે ફેરફાર થયો અને ખોરાક માથેની ફરિયાદ ન રહી.

એ દરમિયાન ખબર આવ્યા જ કરે કે હવે સમાધાન થઈ જશે આ સત્યાગ્રહ તો સમગ્ર હિંદનો થઈ રહ્યો હતો અને તે ફત્તેહમદીથી ચવાવવો એ શ્રી વલ્લભભાઈનું કામ હવે કાયદેસર અને બધાજાણસર શી રીતે સરકારના આ પગલા સામે ઊઠાપોઠ કરવો તે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈનું કામ હવે તે પણ ત્યાં જઈ ચક્ષા મધ્ય પ્રાતની ધારાસભામા પણ તે વિષે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈએ ઠરાવ કરાવ્યો અને ધારાસભાએ તે પ્રાતની સરકારને વિનંતિ કરી કે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરી દેવો અને બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને મુક્ત કરવા બીજી બાબતુ શ્રી વલ્લભભાઈએ બધા પ્રાતોમા એવી વ્યવસ્થા કરી કે ત્યાંથી વારાફરતી દુકડીઓ આવતી જ નય.

તેમને બિહાર ઓરિસ્સા, સમુદ્ર પ્રાંત, મદ્રાસ, આંધ્રપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાંથી અનેક તાર મળ્યા કે, હજારો સૈનિકો ધ્વજની આબરૂ સાચવવા તૈયાર છે સૂચના મોકલો એટલે કૃત્ય કરે

બ્રિટિશ મેજિસ્ટ્રેટ કે અન્ય કોઈ અમલદારે આ અડધડું કૃત્ય હવે, પણ પાછળથી તેમને વસતુ પડી ગયું સરકારની સાથે છજીર મળ્યા જેવી સ્થિતિ થઈ તેમને પણ આનો નિકાલ લાવવો હતો મન્યપ્રાંતની સરકારે ચાલુ જડા સત્યાગ્રહમાંથી છૂટવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ધારાસભાના અગ્રગણ્ય સભ્યોએ ભેગા થઈને આ સત્યાગ્રહ અંધ યાત્રા એમ પ્રવાસ સરકારને વિનંતી કરી સરકારે પણ વિચાર કર્યો બંને પક્ષ મળ્યા સરકારે પોતાની હઠ છોડી દીધી એક ઠરાવું કે અમુક દિવસે સવારે રાષ્ટ્રીય વાવટા સાથેનું સરઘસ સિવિલ લાઈનમાં ફરે સિવિલ લાઈનમાં પોલીસ અમુક અમુક રસ્તાની આડે મૂકી દીધી, અને નિર્ણીત કસેલા રસ્તા ખુલ્લા રાખ્યા પેતુ સરઘસ સિવિલ લાઈનમાં ખુલ્લે રસ્તે “જડા બિચા રહે હમારા”ના બીજા સાથે રાષ્ટ્રીય જડા ફરકાવણ કૃત્ય અને આમ જડા સત્યાગ્રહની લડતનો વિજય થયો બીજે જ દિવસે સર્વ સત્યાગ્રહી કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આયા

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી અમે સરદારને મુકામે ગયા એકાદ કલાકમાં જેલના વડા જેલર મિ ફોર્ડ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને બધાઓને મળીને કહેવા લાગ્યા કે તમે બધાને સ્વતંત્ર ગૃહસ્થ તરીકે હું મળવા આવ્યો છું વીસ વરસની મારી જેનની નોકરીમાં તમારા જેવા સરકારી અને સહાય ક્ષેત્રીઓના સંપર્કમાં હું કદી પણ આવ્યો નહોતો તમારી સાથેના સહવાસથી મને ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે તમારા જેવાના સહવાસથી હું મગર બન્યો છું હું તમને તમારી ક્ષેત્ર મટિ અભિનંદન આપું છું

મિ ફોર્ડનું કહેવું સાંભળી શ્રી. પંચાજી બોલી જઈયા, “અને આવા — તમે કહો છો તેવા — સદાચારી અને સરકારી હોવા છતાં તમે જે સરકારની નોકરી કરો છો તે સરકાર અમને જેના સંજિયા પાછળ પૂરી મૂકે છે એવી જીલમી છે ”

૫૬. પેટનો વળ ન ગયો !

મહાત્માજીની ધરખંડ પછી દેસલરમાં મદી આવવા લાગી અને સત્યાગ્રહના વાતાવરણનો જીવાળ ઓસરવા માડ્યો તેને બદલે બધારણવાદનું વાતાવરણ બમવા માડ્યું તેના પ્રચારક દેસાળનું દાસ, શ્રી મોતીલાલ નેહરુ અને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ હતા સને ૧૯૧૮ના સુધારા અનુસાર રચાયેલી પ્રાતિક ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરવાનું બંધ રાખી તે ધારાસભાઓનો કળબે લઈ સરકારી વહીવટને સ્થગિત

કરવાની પદ્ધતિનો તે આગેવાનોએ પ્રચાર કરવા માડ્યો આ કામ માટે સ્વરાજ્ય પક્ષ સ્થાપ્યો. સને ૧૯૨૩માં જ નવી ચૂંટણી હતી દેશમાં દરેક પ્રાંતની ધારાસભામાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાંથી ઉમેદવારો ઊભા કરવાને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ અને શ્રી મોતીલાલજીએ બીહુ ઝડપ્યુ હવે પણ ગુજરાતનું શું? ગુજરાતમાં શ્રી વલ્લભભાઈની સુખાગીરી હતી તેમાંથી શ્રી વિઠ્ઠલભાઈને ઉમેદવારો નહિ મળે એવી સર્વની માન્યતા હતી શ્રી વિઠ્ઠલભાઈએ ભારે પ્રયાસ કર્યો અને પ્રખર આગેવાનોની લાગવગ, સત્યાગ્રહ અને ત્રિવિધ બહિષ્કારનો ઉત્તરતો જીવાળ, અને સરતી કિંમતે મહત્વ પ્રાપ્ત કરવાની કેટલાકેની ઇચ્છા પૂરી થાય એવા સંજોગને કારણે ગુજરાતમાંથી પણ સ્વરાજ્ય પક્ષને ઉમેદવારો મળ્યા આ સમયે જેઓ ત્રિવિધ બહિષ્કારના પક્ષમાં કાયમ હતા તેઓ નાફેરવાદી કહેવાતા ગુજરાત પ્રાંત તરીકે નાફેરવાદી પ્રાંત ગણાતો અને તેમાં ખેડા જિલ્લો તો નાફેરવાદીઓનો કિલ્લો ગણાતો તેમાંથી પણ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈને સ્વરાજ્ય પક્ષના બે ઉમેદવારો મળ્યા એક બિરસદના શ્રી ધનાભાઈ વકીન, અને બીજા નરસડાના શ્રી વેણીભાઈ પરશુદાસ આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર રીતે શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈએ, શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ બેરિસ્ટર, અને શ્રી જસગભાઈ બેરિસ્ટરે ઉમેદવારી નોંધાવી હતી

આ ઉમેદવારો પૈકી સ્વરાજ્ય પક્ષના ઉમેદવારો પ્રત્યે મહાસભાવાદી મતદારોની સહાનુભૂતિ હતી પણ ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ તેમને ટેકો ન આપે તો તેમને ગળ આપ તેમ નહોતું બીજા બાજુ સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવારો પૈકી શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ શિવાય બીજાઓએ બહુ જ નિંદા પ્રચાર કરવા માડ્યો. એક ઉમેદવાર ગૃહસ્થ જેમણે વરસો મુધી મહાસભાના અને ગાંધીજીના ગુણગાન ગાયેલા તેમણે સ્વાર્થને કારણે પાંધડી ફેરવી અને આજુ દમા આવી ખાદી કાર્યાવયમાં બેસી આજુ દમા મતદારો સમક્ષ મહાસભા અને મહાત્માજીના ફોક્ષા ફોડવા માડ્યા મહાસભા અને મહાત્માજીના હોવા માટે મગરૂરી ધરાવતી પ્રજા આગળ નિંદા પ્રચાર કરી, તેમના મત હેવાના પ્રયાસ કે મેં જાણ્યું ત્યારે મને લાગી આવ્યું કે આવા માણસો પ્રજાના મત યેન કેન પ્રકારે લઈ જાય તેના કરતા મહાસભાને આથે ઊભનાર ઉમેદવારોને તે મત મળે એવું આપણે પ્રજાને કેમ ન કહેવું? એવો વળ મને થઈ આવ્યો.

બીજા બાજુ નડિયાદના શ્રી ગોવિંદદાસ બાપુ અને શ્રી કૃષ્ણદાસ નાફેરવાદી હોવા છતાં તેમને એવી ઇચ્છા થઈ કે આવે પ્રસંગે આપણે ઉમેદવારી ન કરીએ પણ આપણા મુખ્ય સહોદયી મહાસભાવાદી ઉમેદવારો નિષ્ફળ નીવડે એમ હોય તો આપણે પ્રજાને એવી સલાહ આપવી જોઈએ કે મતદારો મત આપવાના જ હોય તો મહાસભાવાદી ઉમેદવારોને જ પોતાના મત આપે શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ સ્વતંત્ર ઉમેદવાર હતા છતાં તેમની વિરુદ્ધ બેસવા જેવું મહાસભાવાદીને પણ કાઈ

હવે નહિ એટલે તેમની સામે અગત વિરોધ તો નહોતો જ છતાં મસદગીમાં મહાસભાના ઉમેદવારોને જ મત આપવાની મલાહ પ્રત્નને આપવાનું નડિયાદના આગેવાનોને દુરસ્ત લાગ્યું. દરબાર સાહેબ પણ લલચાયા પણ તેમણે જાહેર રીતે તેમ ન કરવામાં હાથપાશૂ માન્યું. જો કે તેમનું વલણ તો એવું હતું જ કે મહાસભાના ઉમેદવારોને જ પ્રત્નએ મત આપવા જોઈએ આવા કારણે આ સબધે ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓએ પ્રત્નને વિનંતિ કરવું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું તેમાં શ્રી ગોકળદાસ બાપુ અને શ્રી કૃષ્ણદાસ શાહની સાથે શ્રીમતી ભક્તિલક્ષ્મી દેસાઈની, મારી અને શ્રી લક્ષ્મીબાઈ લક્ષ્મીદાસની સહીઓ થઈ, ત્યારે કોઈએ વિરોધ તો નહોતો જ કર્યો. બિલકુલ અમને કાંઈક ગમેયુ

આ નિવેદન બહાર પડ્યું ત્યારે ગુજરાતના બધા કાર્યકર્તાઓને નવાઈ લાગી મોવાના મહામદઅલીએ જ્યારે જાણ્યું કે ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓએ મતદારોને સ્વરાજ્ય પક્ષના ઉમેદવારોને મત આપવાની વિનંતિ કરવું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે ત્યારે તે બોલી ઠાક્યા, “અરે એ કેમ બને ? કાળામાં કાફર શી રીતે હોઈ શકે ?” એટલે કે ખેડા જિલ્લા જે નાફરવાદીઓનો કિલ્લો છે ત્યાં સ્વરાજ્ય પક્ષને સમર્થન આપનાર કાર્યકર્તાઓ શી રીતે હોઈ શકે ?

શ્રી વલ્લભભાઈને અને મહાદેવભાઈને પણ અમારા આ પગલાથી નવાઈ લાગેલી આ નિવેદન થયા પછી એક દિવસે શ્રી દરબાર સાહેબ અને હું બન્ને ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની ઓફિસમાં ગયા ત્યારે મહાદેવભાઈ મને કપડે દેતા બોલ્યા, “નિવેદનમાંની સર્લીઓમાં તમારી સહી જોઈને મને બહુ નવાઈ લાગી અને હું ખૂબ થયું બધાની વાત તો હું સમજી શકું છું પણ તમે બાપુજી સાથેના આજ સુધીના પરિચય પછી પણ શી રીતે આમાં પડ્યા ?”

મહાદેવભાઈના હૃદયાર સાબળી મારા હૃદયમાં જે વળ ચઢે તો તેનો કિરસો મેં ક્યો, અને ઉમેરું કે પ્રત્નને પૂજ્ય અને પ્રિય એવા મહાત્માજી અને મહાસભાના આગેવાનોની નિંદા કરી પ્રત્નના મત લેવાના અવગા અને નિમિષ પ્રચારથી મને લાગ્યું કે આવા માણસોને તો પ્રત્નએ મત ન જ આપવા જોઈએ, એવું મારે કહેવું

મારું કહેવું સામગી શ્રી વલ્લભભાઈ અલીસ્તાથી બોલી ઉઠ્યા, “તેવું ? રાવજીભાઈને મહાત્માજીના પરિચયમાં ચોંટ વરસ થયા, છતાંય તેના પેટનો વળ ન ગયો. પાટીદાર ખરો ને ? કાવસાને વરસો સુધી ધોવાથી તેની કાળારા નય તો વરસોના સારસ નથી પાળીદારના પેટનો વળ નય પણ મહાદેવ, તમે તેથી હું ખૂબ રાને થાય છે ? બાપુજીનો રસ્તો એવો ચિકટ છે કે તેમની સાથે કેલુ ટકી શકો તે માર્ગ મહી શકાય નહિ. વારે વારા પર અને મારે મારા પર પણ તેવો વિશ્વાસ રાખી બેસવું નહિ. આપણે મનુ પ્રસંગ આગળે શું કરીશું તેનું શું મહેવાય ?”

હું તો માવ ડધાઈ ગયો દરબાર સાહેબે હમતા હસતા મારી દશા બેચા કરી આ કિસ્સો હજી પણ મારા ઝગણુમાં તાજો છે અને મારી દષ્ટિ સામે ચોંટી કડું હું મારી હમેશાની જે નજાઈ, મારા જીવનનીયની અસ્થિરતા અને મૂળભૂત વિચાર કરવાની મારી અશક્તિને કારણે જ જીવનધ્યેયના મંચમૂલ અવલબન સિવાય જ જીવનની સ્થિરતાને પામી શક્યો નહિ અને પ્રગતિશીલ ન બની શક્યો એ મારી નજાઈ ક્યારે ડીઠસો એ તો પ્રમુખજી હું હવે આપની ઉમરે પ્રયત્નશીલ તો થયે છું અને મને શ્રદ્ધા છે કે આ અગર બીજી મુસાફરીમાં થયું હું એ સ્થિતિને પામીશ જ

૫૭. ખેડા જિલ્લામાં બહારવટિયા

કુટુંબમાં કેવા માણસો ઉત્પન્ન કરવા તે કુટુંબના હાથમાં છે કુટુંબના બાળકોને માબાપની ઇચ્છા મેળા કરોડાધિપતિ બનાવવાની હોય તો તે તેના હાથમાં ન હોય પણ કરોડાધિપતિ બનવા માટે જે ખત અને લઘોગ જોઈએ તે ગુણ માબાપ પોતાના છોકરામાં કેળવી શકે એવું માબાપ પોતાના છોકરામાં યોગ્ય નાગરિક બનવાના ગુણ સીની શકે તેમ જ માનવતામાં રહીને પોતાનું ગુજરાન નિભાવી શકે તેવી શક્તિ આપી શકે એમ કુટુંબ વિષે તેનું જ સમાજ વિષે કટી શકાય સમાજ એ કુટુંબના વિસ્તાર સિવાય બીજું શું છે? કોઈ પણ સમાજમાં સાધુ સત પાકે સ્વતંત્ર નાગરિકો પાકે, ઉત્તમ મહરથાશ્રમીઓ પાકે, વિદ્વાન પાકે કેવીરે યોદ્ધાઓ પાકે તેનું માન તે સમાજને છે તે સમાજમાં એવી સુબ્યવસ્થા, એવી વિચાર સરણી, એવી પ્રવૃત્તિ અને એવી સંસ્કૃતિ હોય કે તેમાં તેવા જ માણસો પાકે બીજી બાજુ સમાજમાં લૂટારા પાકે, જુમાની પાકે, બહારવટિયા પાકે, અજ્ઞાન કે છુદ્દિદીન પાકે, મરીબ કે કામા પાકે તો તે પણ સમાજના હોયે સમાજમાં એવો કોઈ હોય હોવો જોઈએ, અબ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, કે તેના ક્ષણ એવા પાકે છે

સને ૧૯૧૭-૧૮ પછી ખેડા જિલ્લામાં એવી કાંઈક અબ્યવસ્થાનો જન્મ થયો ૧૯૧૭-૧૮થી ૧૯૨૩-૨૪ સુધી જિલ્લામાં લૂટ ધાડ અને ચોરીની બીમારી એટલી બધી વધી પડી કે પ્રજા ધારસી ગઈ નાના મોટા ગામોમાં પણ કોઈની સહીસહામતીની નિશ્ચિતતા ન રહી જિલ્લામાં જુદા જુદા સ્થળે આવા અનિષ્ટ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયા બોરસદ, પેટવાદ, અને બાદરજી તાલુકાના ગામોમાં પાટણવાડિયા ધારણા કોમની વસ્તી વિશેષ છે બોરસદ તાલુકાના ગોખેલ ગામનો બાબર દેવા એક પ્રખ્યાત બહારવટિયો થઈ ગયો તે નાનો હતો ત્યારે ધર્મજના કોઈ પાટીદારને ત્યાં ધરનોકર તરીકે રહેતો હતો તેને સાધારણ ચોરી કરવાની

ટવ હતી. તે મોટો થયો એટલે સને ૧૯૧૫-૧૬માં તેણે એક ચોરી કરી પેટલાદ તાલુકાના તે વખતના ફોજદારને ચોરીનો મુદ્દામાલ હાથમાં નહિ આવેલો તેમ તેણે જ ચોરી કરી તેવો ચોક્કસ પુરાવો પણ તેની પાસે નહોતો, છતાં તેની ઉપર શક પૂરો હતો. તેથી ફોજદારે ખાનગી સંદેશા મોકલી ખાતરી આપી કે તે (બાબર દેવા) ફોજદારને મળી જશે તો તેને કોઈ હરકત નહિ થાય. આ સંદેશા પર વિશ્વાસ રાખી તે ફોજદાર પાસે હાજર થયો. ફોજદારે વિશ્વાસઘાત કરી તેને કેદ કર્યો, અને પુરાવા ભલા કરીને તેને સજા કરાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

આ બાબર દેવા પેટલાદની જેલમાં હતો તે સમયે તેને મળવાને તેની મા ગઈ તેની મા શરીરે મજબૂત હુણ્ણ હતી. હુ ૧૯૨૪માં ગોર્જેલ ગયેલો ત્યારે તેને ત્યાં તેની માને અને તેના બાઈને મેં જોયાં હતાં તેની માના અને તેના બાઈના શરીરના બંધારણ પરથી ખ્યાલ આવી સકે કે તે પણ એક મજબૂત કાઠનો માણસ હશે. તેની મા તેની મુજાકાતે પેટલાદ જેલમાં ગઈ ત્યારે તે રોઈ પડી. પોતાની માને રડતી જોઈ તેણે કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી બી, “હું તો જેલમાં આવીને ખેડો પણ માડું દુઃખ હું શું બલે? ગામનો મુખી મને તારે લીધે બહુ કનડે છે. હેરાન કરે છે તારા જેવા મારે છેકરા છતાં મારે આવું દુઃખ ભોગવવું પડે?” આ સાંભળી તેને ખૂબ લાગી આવ્યું તેણે માને આશ્વાસન આપ્યું. પછી લાગ કાવતાં તે કોઈ પ્રકારે પેટલાદની જેલમાંથી નાસી છૂટ્યો. અને પોતાના ગામમાં જઈને ગામના મુખીનું ગોળીબારથી ખૂન કરી પોતાની માને દીધેલા દુઃખનું તેણે વેર વાળ્યું જેલમાંથી નાસી છૂટ્યા પછી અને આવું ખૂન કર્યા પછી હવે તેને નાસભાગ કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો નાસભાગ કરે તો શુજરાનનું સાધન પણ જોઈએ. તે પણ લૂંટ કરી તેણે મેળવવાનું રહ્યું આ કાર્યમાં તેણે પોતાના સાગરીત પણ શોધી કાઢ્યા અને લૂંટ કરવા માંડી.

તે ભાઈશુ તાલુકાના કણ્ઠક ગામે પરણ્યો હતો તેનો સાજો મોતી બાબર પણ બહારવટી લૂંટારુ હતો. તે પણ ધાર્યું કામ કરતો અને કરાવતો, પણ તે બહારવટે નીકળેલો નહોતો બાબર દેવાને માટે એમ કહેવાય છે કે તે બહુ લૂંટ કરતો નહિ. તેને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કોઈ માલદાર માણસને ચિઠ્ઠી લખી, ધમકી આપીને જોઈની વસ્તુ મેળવી લેતો. પણ તેના સાગરીતો તેને નામે અને તેની દૂ કે કેટલીક ધાડ પાડતા છતાં તેણે કેટલાંક ખૂન કર્યાં છે ખરાં તેણે પોતાની પત્નીનું, પોતાની ફાઈનું અને પોતાના કાકાનું ખૂન કર્યું છે. તેમ જ બીજા બેત્રણ જણનાં ખૂન કર્યાં છે. પણ તેના કારણમાં એવું કહેવાય છે કે તે બધાં ખૂન તેણે, તેને પકડાવવાને પોલીસને બાતમી આપવાના કારણે કર્યાં છે. પોતાની સ્ત્રીનું, પોતાની ફાઈનું અને પોતાના કાકાનું ખૂન એ જ કારણે કર્યાનું કહેવાય છે લૂંટ કે ધાડને કારણે તેણે કોઈનું ખૂન કર્યાનું સાબિત થયું નથી કે બહુમાં નથી.

તેમ જ તેજે કોઈ ખરચી પ્રત્યે અત્યાચાર ગુજર્યો હોય એવું પણ નશ્વર નથી. કોઈ એક માલદાર શુદ્ધરચની દીકરીને તે ઊપાડી ગયો હતો પણ તેને તે શુદ્ધરચ તરફથી સતોષ થયો એટલે કોઈ પણ કનડગત કાર્યા સિવાય માનભેર તે છાડીને તેના બાપને તેણે પાછી મોખી દીધી હતી.

બીજી બાબત બોરસદમાં ત્યાના એક ઇન્ડુભાઈ ભટ્ટ નામના વકીલને અને અલિયા નામના એક મુસવમાનને આખા માટે તકરાર હતી તે તકરારી આખાની ફેરીઓ વેડવાને આ વકીલ શુદ્ધરચ સીમમાં ગયેલા ત્યા પેલા અલિયાએ સને ૧૮૧૭-૧૮ માં તેમનું ખૂન કર્યું આ અલિયા તે વખતે બાવીશ ત્રેવીશ વરસનો નુવાન હતો ખૂન કરીને તે નાકો અને પેવા બાબર દેવાને મળ્યો. તેણે વળી એક ટોળી જમાવી.

ભાદરણ તાલુકાના સીતલા ગામનો એક રાજપો કરીને ત્રીજો બહારવટિયો આખા જ કારણે નળ્યો તેણે પણ પોતાની ટોળી જમાવી.

નડિયાદ તાલુકાના સોડપુર ગામે ત્યાના મુખીનો બહુ કરપ હતો. ત્યાના ડાહ્યા નામના બાદશાહે ફેજદારનો પહેરવેશ પહેરી પોતાની નતને ડાહ્યાભાઈ ફેજદારને નામે ઓળખાવીને સોડપુરના પેવા મુખીનું ખૂન કર્યું અને બહારવટે નીકળી તેણે પણ એક ટોળી જમાવી.

મહેમદાવાદ તાલુકામાં પણ નામદારિયા નામના એક બહારવટિયાએ એક ટોળી બેસી કરી હતી તેણે મહેમદાવાદ તાલુકાના અને તેની આજુબાજુના ગામોમાં ફેર વરતાવ્યો હતો.

માતર તાલુકાના સી જીવાડા ગામના મુખીનો કેટલાક લોખને ત્રાસ લાગેતો કોઈની સરસાઈને તે સાખી રાકતો નહિ ગામમાં કોઈ બાદશાહે વટભેર જતો હોય તો તેની આખમાં તે ખૂંચે અને તેના પર પોતાનો પ્રભાવ પાડે, તેનું અપમાન કરે ત્યારે તેને ચેન પડે આખા કારણે ત્યાનો રાજલો નામનો બાદશાહે બહારવટિયા બન્યો. તેણે એક ટોળી જમાવી અને એક રાત્રે તે મુખીને ઘેર હાલો લઈ જઈ, મુખીના ઘરના બારણા તોગ ધરમાં પેસી તેને કાર કર્યો, તેનું ધર લૂટ્યું અને પછી બહારવટે નીકળ્યો.

આમ સમગ્ર આખા જિલ્લામાં આવી ટોળીઓ ફેલાઈ ગઈ બોરસદ અને આણંદ તાલુકાના ગામો પેટલાદ અને ભાદરણ તાલુકાના ગામો સાથે ફૂલગૂ થણીમાં રહ્યા એટલે એક હાથે ગુનો કરી બીજી હાથે દાખલ થવાનું તેમને માટે સહેલ હતું આમ બન્ને હકુમત—બ્રિટિશ અને પંડોદરા રાજ્ય—માં લૂટફાટ, મારપીટ, વગેરે થવા માંડી અને આખા જિલ્લામાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો લોકો પારો હચિયાર નહિ ડરપોક પણ ખરા એટલે તેઓ બચાવ કયાથી કરે? માથે આવી પડે તે સહે જ છટકો, તેમ જ ડરના માર્ગે બહારવટિયાને સતોષ આપ્યે જ છટકો.

આમ લૂંટફાટ કરતા કોઈ ગામમાં આસરો લેવાની બહારવટિયાને જરૂર પડે તો તેમની માગણીનો ધનકાર કોણ કરી શકે ? અગર કોઈને ઘેર આસરો લેવા નય તો તેમને ત્યાં કહેવાની કોળી ગુન્જાય ? પ્રજામાં જેઓની પાસે શરવાનાવાળા બચાવના હથિયાર હતા તેઓ તો વિના કારણે જોખમમાં આવી પડ્યા હતા લૂંટારુને આવા હથિયાર તો જોઈએ જ તે મેળવવાને તેમણે તેવા ધણા માણસો ઉપર હુમલા કર્યા છે, અને હથિયાર લઈ ગયા છે કેટલાક પ્રસંગોમાં એકલોકવ પોલીસ અથડાઈ નય તો તમાચા મારી તેનું હથિયાર ખૂચી લીધાના દાખવા પણ બન્યા છે પોલીસ અમલદારો પાસેથી પણ ચા'તો લીધા સિવાય તેમને નથી હોડ્યા આવા વાતાવરણમાં કોઈ કોઈ ગામે પ્રજા પૈકી તેમને એવા પણ માણસો મળ્યા હશે કે જેઓ તેમને આસરો આપે અને તેના બદલામાં તેમની પાસેથી માલમતા લે આમ પ્રજામાંથી પણ કેટલાકનામાં આવી અનિષ્ટ વૃત્તિ નજૂત થઈ એ રીતે ધીમે ધીમે આખા જિલ્લાનું વાતાવરણ ભયભીત બની ગયું પોલીસ ખાતાને પણ પોતાનો બચાવ કરવાનો રહ્યો ન્યા રક્ષાકુર્તાઓને જ સ્વરક્ષાનું ચિંતામાં રહેવું પડે ત્યાં પ્રજાનું રક્ષણ ક્યાંથી થાય ?

૫૮. ઝેરનો ઉતાર ઝેર !

આ બધાં બહારવટિયાઓની ટોળીના પરાક્રમે રોજબરોજ પ્રજાને કાને પડ્યા હશે કોઈ ફરિયાદ કરે તો અમલદાર ફરિયાદીને "વળગી પડે કે "કોણુ દણુ ?" કયા ગયા ? અમારી સાથે આવ, અમને ઓળખાવ " આ તો પોખનારીને પરવ્યા જેવું કુખ ઠામુ થાય એટલે પ્રજા માર ખાય, લૂંટાય, છતાં ફરિયાદ પણ કરી શકે નહિ ફરિયાદ નોખાય નહિ એટલે જિલ્લામાં ગુના થતા નથી એવું મનાય જે કે બ્રિટિશ અને વડોદરા રાજ્યનું પોલીસ ખાતું આ બહારવટિયાઓને પકડવાની પ્રવૃત્તિમાં તો દણુ જ, પણ કોઈ પત્તો ખાતો નહોતો એવામાં બોરસદમાં પધા અર્થે રહેતો બહાર ગામનો એક પાત્રીદાર જે અવિયા સાથે દોસ્તીનો સબંધ ધરાવતો હતો અને પોલીસ ખાતાનો એક બતમીનાર હતો તેણે એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને વાત કરી કે તમારે બાબર દેવાને પકડવો હોય તો સહેલો રમ્મો છે બાબર દેવા અવિયા પર વિશ્વાસ રાખો જ અલિયાને તમે સાચા તો બાબર દેવા પકડાવ તો સિવાય તે પકડાવ તેન નથી. દરે તો તેની બતમી આપના પણ બગમવા મૂળે છે અલિયાને તમે વિશ્વાસમાં લો, તેને વચન આપો કે તને સરકાર દેરાત નહિ કરે અને બાબર દેવાને પકડવાને તમે તેને જોઈની મદદ આપવાનું કમરૂં કરો તો અલિયાને બાબર આપનામાં આવે

આ દરખાસ્ત પેલા પોલીસ અમલદારે પોતાના વડાને કહી બાબર દેવા એ બહારવટિયાઓના નબોમડળમા તે વખતે સૂર્ય સમાન હતો. તેને પકડવાને બ્રિટિશ પોલીસ તેમ જ ગાયકવાડી પોલીસ તત્પર હતી તે તેમની મદદવાકાક્ષા હતી પેલી દરખાસ્ત બેડા જિલ્લાના પોલીસ અમલદારોએ અતિ માન્ય રાખી અને કેટલાક સદેશવાહકોને વચમા રાખીને અનિયાને જવાબદાર અમલદાર મળ્યા અલિયા સાથે મસવત ચાલી અને એડુ નક્કી થયું કે અવિયાને બાબર દેવાને પકડવાનું કામ સોંપવું તેને બોરસદ પાસેના એક ગામના મુખીની બદ્દક સાધન તરીકે અપાવની તેમ જ તેની મદદમા પાંચ પોલીસ પણ આપવા પણ આમ અનિયો પોલીસ લઈને ફેરે તો બાબર દેવા ચેતી નય કે અનિયો કૂટથો છે માટે અનિયો કહે તેવી પ્રવૃત્તિ પેલા પોલીસના માણસો રાખ્યા કરે અને તેની સૂચના પ્રમાણે ન્યા ત્યા નય આમ થોડા ટ્રિવસ આ'યુ તેમથી અલિયાએ એક બીજી માગતી કરી કે તે કુધીર ચઈને ફેરે તેથી કાઈ બાબર દેવા પકડાશે નહિ તેણે પોતાનું લૂંટનું કામ તો ભરી રાખવું જોઈએ તેમ થાય તો જ બાબરને વિશ્વાસ આવે અને તેના કાર્યક્રમમા કાઈ વખત આવી ચડે માટે તેણે કોઈ કોઈ ગામેએ લૂંટ કરવાની પણ પરવાનગી માગી અને સત્તા તરફથી તેને તેવી પરવાનગી પણ આપવામા આવી અનિયા પાસે પોતાના સાગરીદો તો હતા જ અને માનવસ્વભાવની નબળાઈને તામે થઈ બાબર દેવાને પકડવાને આપેલા પોલીસો પણ થોડો થોડો લહાવો લે અને લાભ ઉઠાવે તો તે અસંભવિત ન મનાય આમ બાબર દેવા તો એક બાબુ રહ્યો પણ આ પોલીસ સાગરીદોએ પોલીસ ખાતાની પરવાનગીથી પ્રજામા ઠીક ઠીક લૂંટો ચલાવી અને લોકોમા ત્રાસ વર્તાવ્યો. વળી બ્રિટિશ પોલીસ ખાતા તરફથી તેને એટલી બધી રાહત મળી હતી કે પાસેના પરદેશના પોલીસ ખાતાને પણ ખાનગી સૂચના આપવામા આવી હતી કે પ્રજાને રત્નડતા કેટલાક બ'માસ બહારવટિયાઓને પકડવાનું કામ અલિયા નામે ઓળખાતા બહારવટિયાને સોંપવામા આવ્યું છે, માટે તેના પ્રત્યે શક રાખી તેને પકડવો નહિ તેમ જ હેરાન કરવો નહિ જ્યારે તે ખાનગી સરકાયુલર સરદાર સાહેબ પાસે આવ્યો અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો ત્યારે પ્રજાએ આવી બધી વાતો જાણી

આ ખાનગી સરકાયુલર વડોદરાના પોલીસ અધિયરીને પણ મળ્યો હતો તે વખતના એક જવાબદાર પોલીસ અમલદારને આ સરકાયુલર મળતા તે તાબુબ થયા બાબર દેવાને પકડવાની આ યુક્તિ જાણીને અને ત્યાર પછી અલિયાને છૂટ આપેલી તેની હુકીકત જાણીને તેમને આ પોલીસ અમલદારો માટે નવાઈ લાગી પ્રજાને લોગે આની સસ્તી પ્રતિષ્ઠા ખાખી જવાની તેમની દાનત માટે તેમને રોષ થયો તે પોલીસ અમલદાર સીધા બાહરણ તાલુકામા મયા કસ્ટોડીને એટલી બાબર જે બાબર દેવાનો સાળો હતો તેને બોલાવ્યો અને તેને ચેતવી દીધો કે બાબર દેવાને

ખબર આપે કે અલિયાને વિશ્વાસ રાખે નહિ, તે ફૂટેલા છે તેને પકડવાને ખેડાની પોલીસ તરફથી માણસો તથા સાધનો અલિયાને મળ્યા છે અચાનક બન્યું એવું કે જે સવારે આ માહિતી બાબર દેવાના સાળા મોતી બાબરને મળી તે જ સાંજનો અવિયો કણ્ઠક મોતી પાસે ગયો અને બાબર દેવા કયા છે તેની માહિતી પૂછી મોતીને અવિયો મોતી કાકા કહીને જોવાવતો, ધરના છાકરા જેવો લેખાતો અને તે જે કાઈ પૂછે તેમા ચકા રાખવા જેવું મોતીને નહોતું પણ પ્રથમથી ચેતવણી મળેથી એટલે મોતીએ અલિયાને હાથ મૂકવા ન દીધો અને અલિયાને નિરાશ થઈને પાછું જવું પડ્યું આ નિષ્ફળતાની વાત તો તેને મનમા જ રાખવાની હોય તે વાત પોલીસ ખાતે જાણે તો અલિયાને વધારે લૂંટો ચલાવવી હોય તેમા બાધા આવે, એટલે તેણે તો બાબર દેવાની શોધને નિમિત્તે લૂંટો ચલાવ્યા જ કરી

એ રીતે પોલીસ ખાતાએ એક બહારવટિયાને પકડવાને બીજા બહારવટિયા સાથે દેસ્તી કરી અને પ્રાંતને અનેકગણી દુખી કરી બાબર દેવાએ સામાન્ય માણસ ઉપર હાથ નહોતો ઉગાંવ્યો, તેણે માલગરને પૈસા ખાતર કનડયા હતા પણ આ સરકારના દોરતદાર અલિયાએ તો નાના ગામે અને વટેમાર્ગેઓમા ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો આમ ઝેરને ઉતારવાને ઝેર પીવાનો સરકારી પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યો

ત્યારે કરવું શું ? જિલ્લાનું પોલીસ ખાતું આ બહારવટિયાના ત્રાસમાથી પ્રાંતને છોડાવવાને અસાધ્ય નીવડ્યું પણ તે બદનામી તેમણે સ્વીકારી નહિ. તેમણે તો ચાર કોટવાળને દડે એ ત્યારે એવું જાહેર કર્યું કે પ્રાંત બહારવટિયાઓને આશરો આપે છે, અને તેમની સાથે મળી ગઈ છે, એટલે જ બદમાસો પકડાતા નથી. આવું તહોમતનામું તૈયાર કરી મુબઈ સરકારને મોકલી આપ્યું અને સૂચવ્યું કે બહારવટિયાઓને પકડવાને તથા પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાને વધારાના ૪૦૦ પોલીસ બોરસદ તાલુકાના બધા ગામડામા અને અલ્હાબદ હુમના રેલવે લાઈન ઉપરના ૧૪ ગામેમા મૂકવા અને એક વરમનો તેનો ખર્ચ આશરે અડી લાખ રૂપિયા તે ૧૦૪ ગામેમાથી ૬૩ તકીકે વસૂલ કરવો પોલીસ ખાતા તરફથી મૂકેલા બહારવટિયાઓ પ્રાંતને લૂંટ, પ્રાંતને ત્રાસ દે, સરકાર તેને પકડી શકે નહિ, તેમ પ્રાંતનું રક્ષણ પણ કરી શકે નહિ છતાં પ્રાંત બહારવટિયાઓને આશરો આપે છે, સદાકે છે, તેથી તેઓ પકડાતા નથી એવો બાહ્ય પ્રજા હાથ મૂકી પ્રાંતને ચાર હાથ બંધાવે તેના ઉપર અડી લાખ રૂપિયા દર નાખ્યો. પછી હુમના બધા એ પકડેલા માયા દીઠ અડી રૂપિયા વેચના બદલ દર, તેથી એ કર દેવે ને નામથી ઓળખાયો. સ્થાનિ-અમલદારો આ સૂચનાને મુબઈ સરકારને આપી આમાથી બે હાથ હુમના પ્રજા સુધારવાને ઘેરે ફરે રહે વિગતી નીવડી એ દેવના પ્રયત્ને આજે એકાંત

૫૯. બોરસદ સત્યાગ્રહનો ઠરાવ

બોરસદની પ્રજા ઉપર બ્રિટિશનલ પોલીસ ટેકસ ન ખાતે. લોકોએ તેને હેડિયાવેરાના નામથી આગળથી કાતલ કે હેડિયાવાળા હરેક સ્ત્રીપુરુષને માથે તે કર પડતો હતો. ઘર દીક તેવા માણુમની ગણતરી પ્રમાણે તેના પત્રકો યથા આ વાત આખા તાલુકામાં ચર્ચાવા માઢી. લોકો તો પોલીસ બિરાદરોની બહાદુરી સારી રીતે નજીત હતા. અસહકારના વરસમાં જે ગામે અસહકારનું જોર વિરોધ હતું તે ગામોને પોલીસ અમલદારોએ ધમકી આપ્યાના ધણા દાખલા હતા કે બહુ ફાફા કરીશો તો તમારા ગામ બહારવટિયાઓ પાસે લૂંટવાનીશું, તેઓ તમારા ગામ બાળી મૂકશે. આવી ધણી જાતની વાત આ સત્યાગ્રહને અતે સુખદ સરકારના હોમ એજર બોરસદ તથામ મઢે આવ્યા ત્યારે લોકોએ તેમની રૂબરૂ કરેલી અને પોલીસ અમલદારોના નામ નિર્દેશ કરી આગળી ચીંધીને તેમને તેની ખાતરી કરી આપેલી. વળી આ ઉપરાંત એવા ધણા કારણો તેમને મળેલા જે ઉપરથી પ્રજાને તો ખાતરી હતી કે આ પ્રજાનજડમાં પોલીસખાતાની બારે ચરામપોશી છતાં પ્રજાને બોરસદને સાથ આપવાનો દોષ દઈને તેને દડ કર્યો, એ વાત પ્રજા સહન ન કરી શકી તે મઢે શું કરતું તેની તેમને ખબર તો હતી જ. ખેડા જિલ્લાના સત્યાગ્રહનો તેમને ઠીક અનુભવ હતો. અને તેમને દોરવણી આપનાર મળે તો પ્રજા સત્યાગ્રહની લડત આપવા તૈયાર હતી. આ વિષે વિચાર કરવાને તાલુકાના કેટલાક ગામોના લોકોએ બેઠા થઈને બોરસદ તાલુકા સમિતિને વિનંતિ કરી કે બોરસદ તાલુકાનો આ પ્રજા તાલુકા સમિતિ હાથમાં લે તાલુકા સમિતિએ પ્રજાની આ માગણી સ્વીકારી.

આ હેડિયાવેરાની સામે બોરસદ તાલુકાની પ્રજાને સત્યાગ્રહ કરવાની પરવાનગી આપવાને અને તે સત્યાગ્રહની લડતને દોરવણી આપવાને ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને ભવામણ કરતો ઠરાવ બોરસદ તાલુકા સમિતિએ કર્યો. આ સમયે દરબારશ્રી ગોપાળદાસ વગેરે અમે. આજુ દ રહેતા હતા. ઉપરના ઠરાવ પ્રસંગે બોરસદ તાલુકા સમિતિએ અમને પણ બેસાવેલા અને અમે ત્યાં ગયેલા બોરસદ તાલુકા સમિતિને ઠરાવ મળતા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જેમને મહાદેવજી ગુજરાતના સૂબા કહેતા હતા, તે બોરસદ આ-જા. જિલ્લાના બધા કાર્યકર્તાઓને ત્યાં બેસાવ્યા હતા. બધાઓને સમજણ પાડી, સાત દિવસની અદર તાલુકાના ગામોમાં ફરીને તે અંગેની પૂરી માહિતી મેળવી તેની સાબિતી સાથે પાછા આવવાની સર્વને સૂચના કરવામાં આવી. વળી આ સમામાં જી મોહનલાલ પડ્યાને તે વિષે બારીક વપાસ કરી ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સમા સમક્ષ

પોતાનું નિવેદન રજૂ કરવાનું સોપવામાં આવ્યું આ તથાસમાં પડ્યાછને મદદ કરેલા માટે સનિતિના કાર્યકર્તાઓ તાલુકામાં ઊપડી ગયા. મારે અને શસવાળા બાઈશ્રી આશાબાઈ લણભાઈને કાઠાના ગામેમાં ફરવાનું હવે સાત દિવસમાં તે આશરે પચીસ ત્રીસ ગામેમાં અમે ફરી વળ્યા અને ખાસ કરીને જે ગામેમાં વધારે ત્રાસ હતો ત્યાં વધુ ચોંસાઈ કરી સાબિતી — સાક્ષીઓ સાથેની બધી માહિતી સાથે અમે ખાઠા બોરસદ આવ્યા. શ્રી મોહનલાલ પડ્યાએ તેમને સોપવામાં આવ્યા પ્રમાણે આ બધી હકીકતનું એક નિવેદન તૈયાર કર્યું ત્યાર બાદ ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની સભા બોરસદ બોવાવવામાં આવી બોરસદની હાઈસ્કૂલના મકાનમાં ગુજરાતઝરના આવેલો આગેવાનોનો ઉતારો હતો અને પ્રાતિક સમિતિની સભા પણ ત્યાંજ હતી બપોરના બે વાગ્યે બોરસદ તાલુકાની પ્રજાપરિષદ ખલાતી દરવાજા બહાર ખાસ ઊભા કરેલા મંડપમાં હતી. શ્રી પડ્યાએ પોતાનું નિવેદન ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિમાં રજૂ કર્યું ગુજરાતના સૂબા શ્રી વલ્લભભાઈએ બધા સાક્ષીઓની અને મગેથી હકીકતની ઠીક ઠીક છલુવટ કરી અને અતે ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિએ તે ૧૦૪ ગામના લોકોને હૈડિયાવેરા સામે સત્યાગ્રહ કરવાને પરવાનગી આપી અને તેમને દોરવણી આપવાનું શ્રી વલ્લભભાઈને સોંપ્યું.

ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની સભા પછી બોરસદ તાલુકા પ્રજાપરિષદ મળી તાલુકાને ઉત્સાહ ભારે હતો આશરે સાઠેક ગામના લોકો આવ્યા હતા પદેકે હળર માણસની મેદની હશે તે વખતે ત્યાં લાઉડસ્પીકર હતા? લોકો શાન્તિ રાખે એટલે બધું સભળાય પોલીસ અમલદાર પણ હાજર હતા સરકારી રિપોર્ટર પણ આવી પહોંચ્યા હતા આ સભામાં શ્રી વલ્લભભાઈ સાહેબે તેજથી બાપામાં ભાષણ કર્યું તેમના કટાક્ષ, સોસરી ફૂંકી નય તેવી તેમની સચોટ બાપાજી બોરસદ તાલુકાની પ્રજાએ તો ત્યારે જ સાબળી તેમણે આ સભામાં ખેડાના કલેક્ટર અને મુખર્દી સરકાર વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર ચાલેલો તે રજૂ કરીને તે પત્રવ્યવહાર કેવા નહીં પાયા પર ખેડાના અમલદારે ધરેલો છે તે, અને તેની થોડી તજવીજ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મુખર્દી સરારે હાજરો લાવેલો તે સર્વ ખુલ્લું કરીને બતાવ્યું આ સભામાં ગામડામાંથી આવેલા કેટલાક સાક્ષીઓએ પોલીસ અમલદારોની રૂબરૂ એવા નિવેદનો રજૂ કર્યા કે બધી બાજુ ઉઘાડી પડી ગઈ આથી પોલીસ અમલદારો શરૂઆતમાં જ ભોડા પડી ગયા.

આમ પૂરી ચર્ચા થયા બાદ હળરોની મેદનીની "મહાત્મા ગાંધીજીનો જય" અને 'વન્દે માતરમ્'ની ઘોષણા વચ્ચે આ બોરસદ તાલુકાની પ્રજાપરિષદે સર્વાનુમતે સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કર્યો આ પરિષદે આખા તાલુકાનું વાતાવરણ ફેરવી દીધું અને આખા તાલુકામાં તેણે સત્યાગ્રહનો મત્ર ફૂંકી દીધો તેણે કરેલા ઠરાવનો અમલ બધા પ્રજાએ કેવા રીતે કર્યો તે હવે આપણે જોઈશું.

૬૦. સત્યાગ્રહના ઠરાવનો અમલ

ઠરાવ તો આનંદ અને હત્સાહ વચ્ચે થયો પણ તેની જવાબદારી ભારે હતી આ એક નવું ખાતું ખોલવાનું હતું દરેક ગામે સ્વયં સેવકોની વ્યવસ્થા, કાર્યકર્તાઓનો પ્રચાર કાર્યક્રમ, તે પ્રચાર કાર્યક્રમના હેવાલની પત્રિકા, સરકાર તરફથી કર વસૂલ લેવાને થતો પ્રયત્ન અને તેથી ઉપસ્થિત થતી નવી પરિસ્થિતિ અને તેનો ઉકેલ, સરકારી નોકરો કરની વસૂલાત અંગે જે પગલા ભરે તેની સામે પ્રત્યેક કેવી રીતે નબળા તેની કહેવી યોજના, ગામેગામના આવા બનાવો અને તેની જલ્દીત મારફત પ્રત્યેક તેને લગતી અનેક ચેતવણી, આ અંગેની પ્રવૃત્તિ માટે પત્રિકાખાતું, તે જ દિવસે આખા તાલુકામાં તે પત્રિકા વહેંચાય તેવી ગોઠવણ, કોઈ ગામે વસૂલાતનો સોદા વધારે સખત થયો હોય તો ત્યાં લોકોનો હત્સાહ ટકી રહે તે માટેની યોજના, અને આ બધા કાર્ય સાથે નિર્ભેજ શાન્તિ સચવાય તેની તકેદારી — આવા અનેક કામો આ લડત શરૂ કર્યા પહેલાં ગોઠવવા રહ્યા ગયાંના બંધ પાડી યાણા રથાપવા રહ્યા

સત્યાગ્રહનો ઠરાવ થયો કે તુરત બેરસદમા ફરબાર શ્રી ગોપાલદાસ દેસાઈની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહ છાવણીનું ત્રણ ગોઠવાઈ ચુકું પડ્યાછને કાર્યકર્તાઓની ગોઠવણી અને તાલુકાના આગેવા સમાચાર ઉપરથી પત્રિકા લખવાનું અને તે ઉપરાંત જરૂર પડે ત્યાં જઈ આવવાનું સોંપ્યું હતું તાલુકાનો નકરો ખુલ્લો કરી અમે તુરત યાણા નક્કી કર્યાં અમે દરેક યાણે સુખ્ય સુખ્ય માણુરોની ગોઠવણી કરી અને સુણાવતું બંધ સોંપ્યું

આ નવો કર વસૂલ કરવાનું જમીન મહેસૂલના નિયમાનુસાર હતું, એટલે ફેવન્યું ખાતું પણ સામેલ અને ફેજાદારી ખાતું પણ સામેલ ન્યા સુધી પ્રત્યેક પરિષદે ચોક્કસ ઠરાવ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી બને પક્ષે શહ જોઈને બેસી રહ્યા હતા પ્રત્યેક એમ કહેતી હતી કે પરિષદ ઠરાવ કરે કે ‘ભરી દો’ તો અનિચ્છાએ પણ ભરી દઈશું પરિષદ કર ભરવાની ના પાડશે તો નહિ ભરીએ પરિષદના ઠરાવની શહ સરકાર પક્ષે પણ જોઈ હતી કર નહિ ભરવાનો ઠરાવ પરિષદ કરે તો શું કરવું તેનો વિચાર પણ તેઓએ કરી દીધો હતો પરિષદનો ઠરાવ થયો કે તુરત કેટલાક હત્સાહી નોકરોએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું બેરસદથી દાવેલ બે આઠ દૂર ચાલ ત્યાંના તનાટીએ હોશિયારી કરી રાખેથી ત્યાંના એક રોકની સાથે ગોઠવણ કરેલી કે બેરસદ પરિષદમાં સત્યાગ્રહનો ઠરાવ ચાલ કે તુરત ત્યાંથી ડહીને તે રોકને ત્યાં જમીની કરવી રોક પોતાના કબજામાં રોકડ રૂપિયા રાખી મૂકે તે લઈ લેવા પણ બીજા સામાન લેવો નહિ એ રીતે પ્રથમથી ગોઠવાયેલું એટલે ચાલ વાગ્યે તવારી જમીની કરવા ગયો જમીનીમાં રોકડ રૂપિયા મળ્યા તલાટી તો હરખાયો કે તેનો

પાસે સીધો પડ્યો અને હવે ગામ તરફ પહોંચ્યા ત્યાં સતવસની વાત ગામ લોકોએ જાણી તેમને લાગી ગયું કે તાલુકામાં પ્રથમ જ નામોશી આપણા ગામને ? એમ ન બનવું જોઈએ તેમણે તુરત બે માણસોને બોરસદ મોકલ્યા તે અમારે મુકામે આવ્યા અમે તે વખતે તાલુકાના ન્યાય પાટી માર્યકરોની વહે ચાલી કરતા હતા પ્રથમ શુકનમાં જ આ તેડું આંખુ દરબાર સાહેબ અને પડયાઈએ મને ત્યાં જવાનું કહ્યું હું ત્યાં ગયો ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે તો અધારું થઈ ગયેલું હવે પણ લોકો આતુરતાથી રાહ જોઈને બાંગોળે ચાતરા ઉપર બેઠા હતા

બધાએ પોતાના ગામની જોઈજાઈતી વાત કરી રોકેને પણ બોલાવ્યા રોકે કહ્યું ‘ભાઈ, મને ખબર નહિ અને પેલા તવાઈએ મને ફસાવ્યો તમારે ત્યાં જતી થાય એટલે ઠરાવ પાળ્યો ગણાય, તમારે હાથે પૈસા ન આપવા એ જ મુદ્દો છે, એવું મને સમજાવ્યું એટલે મેં તેમ થવા દીધું”

મેં લોકોને સમજાવ્યું, “એનું નામ સત્યાગ્રહ નહિ એનું નામ છેતરપિંડી સત્યાગ્રહમાં તો શુદ્ધતા જોઈએ છેતરપિંડી કે દોષ ન હોય એમાં તો આપણી પ્રતિજ્ઞા ખાતર ત્યાગ કરવાનો હોય, ભોગ આપવાનો હોય, બલિદાન આપવાનું હોય તેને બદલે અસત્યાચરણ ન ચાલે જોઈએ પૈસા રહેવા દઈ જતી કરાવવી એ તો અસત્યાચરણ કહેવાય એમાં પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે આપણા સત્યાગ્રહના મંડાણમાં જ તમારે ગમે આ પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તે ગામ માટે ભારે નામોશી છે મને લાગે છે કે રોક સાડા બાર રૂપિયા પેટ જતીમાં પચાસ સાઠ રૂપિયાનો સામાન જય તેમથી બચવાને જ ગામ કરવાને લલચાયા છે એમ કરવામાં તે પોતે નિર્દોષ છે, તેમણે ગેરસમજથી એમ કહ્યું છે, એમ તેમનું કહેવું હોય તો તેમની પ્રમાણિક બૂનતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી તે ભૂલ સુધારવી જોઈએ નહિ તો બધાએ આમ કરશે તો આપણે ન્યાય અને લખાડ ગણાઈશું અને આપણી લડત નિષ્ફળ નીવડશે આપણાથી બને ત્યાં સુધી એક પાઈની ચીજ પણ સરકારના હાથમાં ન જાય એવી તાજવીજ કરવી જોઈએ તો પછી રોબ્ડ પાઈ પૈસા તો તેના હાથમાં જવા જ શાના દઈએ ?’

ઉપર પ્રમાણેની સમજાવટથી લોકો સમજી ગયા પેલા રોક પણ સમજી ગયા રોકે પચાસ અભિપ્રાય મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની પોતાની તૈયારી બતાવી અને રોકે રૂ. ૫૧) ગામને આપના એવો અભિપ્રાય મળ્યો રોકે તે રકમ તુરત આપી બધા રાજ થયા રોકના હુકમને કારણે હજી થયો સત્યાગ્રહના મંડાણના ગણેરામાં બનેલા આ બનાવની જાહેરાત પણ ખૂબ થઈ લોકો સીધો રસ્તો સમજ્યા

ખીજે દિવસે મારે સુણાવ જવાનું હવે ત્યાંના વાતાવરણ સારું હવે પણ સત્યાગ્રહની લડતનો મોટો આધાર ત્યાંના આજેવાનો ઉપર હતો ત્યાં જઈ ધર્મશાળામાં ગામની સભા બોલાવી ગામના બધાએ ભેગા થયા ખૂબ ચર્ચા થઈ, તેમાં એક

જુદા આગેવાન બોલી લેડ્યા, “પણ સર તરો કાચદો થયો તે પછી શિવાય છૂટકો છે ?”

મે કહ્યું “સરકાર તો ધરખાર છોડીને જવાનો કાચદો કરશે”

‘તો તેમ પણ કરવું પડે, તેમણે કંટે પેટ જવાબ આપ્યો

“અને વળી તમારે બધાએ નાગા થઈ ને નાચવું એવો નયદો કરશે,” મે ઉમેર્યું

“એવો કાચદો સરકાર માળાપ કરે તો તેમ પણ કરવું પડે,” તેમણે તેવી જ ટાડારાથી જવાબ આપ્યો

“ત્યારે તમારે તમારા આ યોગિયા અને આ મોટી ધાંધડી કાઢી નાખીને ગામની ભાગોળે થડી રહેવું જોઈએ ગામના આગેવાન થઈને ન ફરાય જે આગેવાન નામા મરદાઈ ન હોય તે ગામનો આગેવાન ન બની શકે તેવા વળવને ધરના છોકરાયે હાકપૂત કરે,” મે ટાણો મારીને કહ્યું

અને તે જુદા આગેવાને ખબરો આપી “ ? કુ વસવાડુ થઈને રહું ? આગને આગેવાન જ રહેવાનો ગામ ઠરાવ કરશે તો સૌથી પહેલો હું પાળીશ અધ્યાત્મો ! લડવાનો ઠરાવ કરો ”

પછી તો ૨૭ બચ્ચો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો કે ભોગસદ પરિષદના ઠરાવ અનુસાર ગામે સત્યાગ્રહ કરવો અને સત્યાગ્રહ બાવણીનું મુલ્યાવ નૂથનુ થાણું મુલ્યાવમા સ્થાપીને તેનો ખર્ચ ગામે ઉપાડી લેવો ૬ બીબ સેવકો સાથે ત્યા જ રહી મુલ્યાવ સત્યાગ્રહ બાવણીના નૂથમા મુલ્યાવ, પાનજ, પીપળાવ ઈસલાવ, રંગીપુરા, ભવાનીપુરા, પોરડા, જેસરવા, ઇસરામા વગેરે ગામો હતા

ભોગસદ વાલુકાના ૯૦ ગામ અને આણંદ વાલુકાના ૧૪ ગામ નળી ૧૦૪ ગામના ૧૧-૧૨ નૂથ પાડવામા આવ્યા હતા તે ગામોમા મોટું ગામ હોય તેને મુખ્ય બનાવી ત્યા સમિતિ તઠ્ઠી જવ મહાર કાર્યકર મૂકી દેવામા આવ્યા હતા તેમની સાથે તે ગામોના બોમિયા એવા બે ત્રણ સ્થાનિક સ્વય સેવકો રહેતા હતા હરેક ગામે ઉત્સાહી યુવાનો સ્વય સેવકોનું કામ કરવા મળી રહેતા આમ હરેક નૂથની સત્યાગ્રહ બાવણીમા એક જવાબદાર કાર્યકર્તા અને બીબ ત્રણ ચાર સ્વય સેવકોની વ્યવસ્થા થઈ હતી તે સમયે મોજોની ધમાવ નહોતી, એટલે પગપાળા અને જરૂર પડે તો ઘોડા પર ગામોમા ફરવાનું હવ મે એવો પાછળ દાવોવ ગામનો પ્રસન્ન વર્ણવ્યો તેણે કાઈ ને કાઈ પાણા ગામોમા થવ તેની હકીકત તુરત થાણામા મળતી થાણાના થાણદાર ત્યા જઈને જાણીઓ નિયમસર યાવ છે કે નહિ તે જુએ, લોકોમા ઉત્સાહ થેરે કોઈ નિલ ચેરે નહિ તે જુએ કોઈ ઉગેરાય નહિ અગર ગેરવર્તન કરે નહિ તેની કાનજ રાખે અને તે બધું કામ થયા બાદ વિરોધ સૂચના ગામોમાંને આપવાની હોય તે આપીને તેનો હેવાલ ભોગસદ લખે તે જવાબદાર કાર્યકર્તાના આવેલા હેવાલમાથી ખત્રિ

માટે જે સાધન જોઈએ તે વેળાએ આમ આખા તાલુકાની હકીકત પત્રિકામાં આવે અને ચોવીસ કલાકમાં તે આખા તાલુકામાં એ પત્રિકાઓ પહોંચી જાય આ પત્રિકાઓ ઉપરાંત બીજી પ્રચારખાત્ર હવે તે આ પત્રિકાના તેમ જ બીજા પ્રસિદ્ધ કરના જેવા ખબર તાલુકામાં ફરતા આગેવાનોના સાપણે વગેરે જાહેર પત્રોમાં મોકલવાનું કામ કરણ હવે

ઉપરાંત કાર્યાલય, હિસાબ ખાત્ર વગેરે હોય જ હવે આ સત્યાગ્રહ અંગે સરકારી અમલદારોના કરની વસૂલાતના તગાદા સામે તાલુકામાં કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી તે આપણે જોઈએ

૬૧. લડતની વ્યૂહરચના

જેમ સત્યાગ્રહ છાવણી તરફથી વ્યૂહરચના અર્થે થાણા ગોઠવાયેના તેમ સરકારે પણ પોતાનો વ્યૂહ રચે તેણે પણ તાલુકાના ગામોના નૃથ પાડી જવાબદાર અમલદારોને જોઈતા પ્રમાણમાં પોલીસ પઠાવાળા અને કારકુનો આપીને તે નૃથના મુખ્ય મથકે મૂકેના મારા મુશ્કાવ નૃથના પાળજી ગામે તેણે થાણું સ્થાપેલું અને તે વખતના ડી ડી કલેક્ટર મિ મગનલાલ ગાધીને ત્યાં મૂકવામાં આવેલા મુશ્કાવમાં તેમણે મુકામ ન નાખ્યો નરણ કે તે ગામ વિશેષ જાગૃતિવાળું હોવાથી તેમને વધારે અગવડ પડે એવું તેમને લાગ્યું હતું પાળજીના સરકારી ચોરામાં તેમનો મુકામ થયો તેમાં આશરે પચીસ માણસો હશે આ ડી ડી કલેક્ટર તો નામચીન હતા તેમણે પાળજીની આજુબાજુ પંદરેક ગામોની વસૂલાત લેવાનું માથે લીધેલું તેમણે માનેલું કે દરેક ગામની એક-એક ગામમાં ધાડ લઈ જઈશું તોપણ મામ પંદર દિવસમાં પૂરું થશે પણ તેમનો અનુભવ તો આડરી નીવડ્યો અમે એવી વ્યવસ્થા કરી કે દરેક ગામની બાગોળની ઠીચી ચમત્કૃતિએ અગર કોઈ ઠીચા જાડ ઉપર એક નગારું બંધાવ્યું પાળજીની આજુબાજુ પોણા ગાઉ, ગાઉ દોઢ ગાઉ, એક બીજીથી દૂર એમ પંદરેક ગામો છે એમ ચારપાંચ ગાઉની ત્રિજ્યામાં તે બધા ગામો આવેલા છે પાળજીના ચોરા સામે એક બે સ્વયં સેવકો રાત્રીદિવસ બેસી રહે અર્ધરાત્રે કે પાછલી રાત્રે પેલા અમલદાર પોતાની ટુકડી લઈને બહાર નીકળે કે તુરત પેલા સ્વયં સેવક સંકેતનો અવાજ કરે તે અવાજ સંભળાય એટલે દૂર જાયે નગારું ગોઠવવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં પણ સ્વયં સેવક સંકેતના અવાજની રાહ જોઈને જ બેસે હોય અવાજ સંભળતા તરત નગારું વાગે એ નગારાનો અવાજ સાંભળવા તૈયાર થયેલા આજુબાજુના ગામોના નગારાવાળા, નગારાને! અવાજ સાંભળે કે તરત જ પોતાનું નગારું વગાડે આમ દરેક મિનિટમાં જ પંદરેક ગામોના નગારા વાગી જતાં આમાંના પહેલા નગ

બધા ગામના લોકોને એવું સૂચન મળે કે પાગજ ગામમાંથી જમી કરનાર ટોળી નીકળી ચૂકી છે એટલે બધા ગામના લોકો પોતાની બે સો દોહી પરવારીને સવાર થતા તેને સીમમાં છોડી મૂકે અને ધર બંધ કરે કાયદા પ્રમાણે બંધ ધરમાં જમી થાય નહિ પેના અમલદારની દુકડી ક્યા જવાની છે તે તો તેમના સિવાય બીજા કોઈનેય ખબર ન હોય તેથી પ્રથમ નગારું વામતા લોકો પરવારવામાં પડે અને ગામના દરેક સ્વયં સેવકો પાગજ તરફના ગામોને રસ્તે બિલા રહે અને તે પૈકી જેને પ્રથમ ખબર પડે કે પોતાના ગામે જ જમીનું કામ આવ્યું છે તે તુરત જ એક સાંકેતિક અવાજ કરે તે સાંભળી બીજો, ત્રીજો, અને છેવટે પેલા નગારાવાળો તે અવાજ સાંભળે કે તુરત જ બીજા ચેતવણી આપતું નગારું વાગે આ બીજું નગારું વાગવાથી ગામના બધા ઘરો ફટાફટ બંધ થઈ જાય પેલા અમલદાર અને તેમના બધા સાથીઓ ગામમાં ફરે ત્યાં આ ન મળે, બીજી ન મળે, કોઈ આનંદ ન આવે, ચોરો પણ બંધ હોય, મુખી અને રાવણિયા પણ સીમમાં આવ્યા ગયા હોય, પછી ત્યાં રહીને શું કરે? એટલે તેમને બધાને પાછા ફરવું પડે પાછા ફરતા બીજા કોઈ ગામની જાણ લેવા જાય તો ત્યાં પણ આવું જ થાય

આમ દરરોજનો કાર્યક્રમ ચાલે આમ કરતાં કરતાં બાવીસ દિવસ થઈ ગયા પાગજ ગામના લોકોની તો મહા જૂરી દશા જ્યાં સુધી તે ગામમાં હોય ત્યાં સુધી ગામનું એક પણ ઘર ઉધાડું ન રહે આ બાવીસ દિવસમાં જેટલી જમીનો કરી તેટલા રૂપિયાની કિંમતનો માલ પણ તેમને જમીનમાં મળ્યો નહિ હોય જેવી મેં એક ન્યૂની વાત કરી તેવી જ સર્વ ન્યૂની વાત ૧૦૪ ગામોમાં ૧૫ ગામ નરમ અને કયુ ગામ ગરમ તે કોઈ માણસ ન પડે જે ગામને સહુમાં પ્રત્યાધાતી ગણુતા તેણે પણ પોતાની વિરિણતા બતાવી આપી અને જાણે ગામડામાંથી બ્રિટિશ સત્તાનતની હકૂમત બિડી ગઈ હોય તેવું વાતાવરણ થઈ ગયું આ તો એક પ્રકારના બૂહની વાત કરી પણ એક બીજા પ્રકારનો બૂહ પ્રભાવે આપોઆપ રવી નાખ્યો તેથી તો સરકારી અમલદાર વર્ગ હેબતાઈ ગયો

બોરસદની આજીબાજીના ૨૫-૩૦ ગામનું બંદર બોરસદ લોકોને સુતારી કામ હોય છુદારી કામ હોય, ખરીદી કરવાનું કામ હોય, એટલે બંદરમાં ગામડાના લોકો આવું જ હોય તેમાં કોઈ બ્રિટિશ ગામનો હોય તો તેની પાસે પૈસા વચૂલ કરવાના હોય જ એટલે પૂછતા માનૂમ પડે કે તે બોરસદ તાલુકાનો વતની છે તો તેને પકડી, મામલતદારની કચેરીમાં લઈ જઈને તેની પાસે જે કોઈ વેચવાનું હોય તે અગર કાઈ પાક વેચીને પૈસા લીધા હોય તો તે, અગર જે કોઈ માલ ખરીદ્યો હોય તે રોડી નાણા પૈકી જે કોઈ હાથમાં આવે તે લઈ લે - અને તેને વિદાય કરે વળી બોરસદમાં પણ બોરસદની પદર હબ્બરની વસ્તી અને આજીબાજીના ૨૫-૩૦ ગામડાની વસ્તીનું મોટું બંદર આખો દિવસ ખુલ્લું રહે તે દુકાનદારને

પણ કર આપવાનો હોય તેમને પણ કનડગત થવા માગી અને દુકાનનો માલ પણ જપ્તીમા લેવાનો બચ ડભો થયો.

આમ બન્ને બચમાથી બચી જવા માટે દરબાર સાહેબે બોરસદ કસબાના બધા વેપારીઓને અને અન્ય આગેવાનોને એકઠા કર્યા બોરસદમા મુસલમાનોની વસ્તી ત્રીજા ભાગથી વધુ વિશેષ હશે તેઓ આ લડતમા સંપૂર્ણ શ્રમત હતા તે બધી પ્રજાએ એકઠા થઈ દરબાર સાહેબ અને તેમના સાથી કાર્યકરોની અલાદથી કુદરતી ક્રમને ઉલટાવી દીધો દિવસની રાત્રી કરી અને રાત્રીનો દિવસ કરી દીધો દિવસમા એલે સવારના ૬ થી સાંજના ૭ વાગ્યા મુધીમા એક પણ દુકાન ખુલ્લી ન હોય ગામમા ઘર પણ બાગે જ ખુલ્લુ દેખાય પણ રાત્રે સાત વાગ્યા પછી બધી દુકાનો ખૂંદે બધા ઘર ખૂંદે આનુબાનુના બધા ગામોને પત્રિકા દ્વારા ખબર આપી દીધેલી કે બોરસદનું બજાર દિવસનું બધ રહેશે, રાત્રે ખૂંદશે, માટે ગામડાના લોકોએ રાત્રે ખરીદી કરવા આવવું બોરસદની પ્રજાએ ઘોષાનો દિવસનો વ્યવહાર પણ રાત્રે કરવા માડ્યો ગામની પ્રજા ને કૂવા ઉપર પાછી બસતી તે કૂવા પાસે પેટ્રોમેક્ષની તેજદાર બત્તીઓ ગોઠવવામા આવી જલ્દેર રસ્તા ઉપર સાશ અજવાળાવાળી તેજદાર બત્તીઓ ગોઠવવામા આવી અને દિવસે બોરસદનું બજાર તથા વસ્તી તેમ જ ગામડાઓના રસ્તા ઉજાડ નેવા દેખાવા સાથા રાતનો બજારનો દેખાવ હરકોઈને વાનુબ કરે એવા હતા.

આ રીતે બોરસદમા અને આનુબાનુના ગામોમા સરકારનું જપ્તીનું હથિયાર બોહુ પડયું આમ લગભગ એક માસ મુધી રાત્રીનો વ્યવહાર ચાલુ રહ્યો દૂર પ્રાંતના લોકો આ દેખાવ જોના આવતા અને પ્રજાની શુદ્ધિ, શક્તિ, હિંમત, નીડરતા અને મક્કમતા જોઈને વિસ્મય પામતા.

વધુ વિસ્મય પામવાનું એ હતું કે જે રસ્તે ધોળે નિવસે પણ સહીસવામત રીતે એકબીજા જવાત નહોત, તે રસ્તે રાત્રીનો જ વ્યવહાર શરૂ થયો, છતાં એક પણ ભૂટ, ધાડ, કે મારફાટનો પ્રસંગ બન્યો નથી પ્રજાએ સત્યાગ્રહનો મક્ક માડ્યો, તેને અશુદ્ધ બતાવવાની દુર્જીહિ બચ કર ચોરડાકુને કે ધાટપાડુઓને પણ ન સૂચી તેમણે પણ આ પવિત્ર કાર્યને પરિપૂર્ણ કરવાને સમિતિ તરફથી જે જે પ્રમુદ થયા તેને સંપૂર્ણ સહાયમુતિથી માન આપ્યું અને વચ્ચે કોઈ પણ સ્થળે આડખીવ ન નાખી બીજા બાનુ વાતાવરણ પણ એવું શુદ્ધ થયું કે ચોર ડાકે અને ધાડપાડુ, કોઈ ગામમા ફત્તેહમંદીથી ચુનો ન કરી શકે લોકોમા દિ મત પણ આવી અને તેમને બદમાશોનો બચ પણ ન રહ્યો.

સરકાર સામેના સત્યાગ્રહના રખડોત્રમા પ્રજાએ સરકારને હાકલી સરકારે દબરો જપ્તીઓ કરી પણ નેટલી જપ્તીઓ કરી તેટલા રૂપિયાનો માલ પણ તેના દાપમા ન આપ્યો સરકાર આમ નિન્દા નીવડી.

૬૨. સડેલું તંત્ર

બ્રિટિશનુ કાયદો અને સુલેહ સાચવનારું તંત્ર કેવું છે તેના અનેક દાખલા અમને મળ્યા ગામડામાં અમે ફરીએ, અને જેમ જેમ જનતા સાથે વધુ ને વધુ સંપર્કમાં આવીએ તેમ તેમ આ સડેલા તંત્રની વધુ ને વધુ ચોકાવનારી માહિતી અમને મળે તે વખતે સળધમાં પ્રજાનો જે વર્ગ આવે તેની પણ મનોવૃત્તિ વિકૃત થાય જ અથવા તો જે વિકૃત મનોદશાવાળા હોય એમને જ આ તંત્ર સાથે ઠીક ગોઠે એમ કહીએ તો આને એવા માણસો જે વસ્તુ પાછળ પડેલા હોય સત્તા યા લાગવગ અને પૈસા એ જે વસ્તુ મળે એટલે તેમને નીતિ, અનીતિ, દેશહિત કે પ્રજાહિતની ખાતર પગ નથી હોતી ખાતર મુશ્કેલી ન હોય ત્યાં સુધી નીતિ અને પ્રજાહિતની વાત કરે, પણ સ્વાર્થની વાત આવે કે ધીમે રહીને નીતિ અને પ્રજાહિતની વાતને સરકાવી દે આ તંત્રના મુખી મતાદારો, રાવસાહેબો, ખાનસાહેબો, રાવળહાદુરો અને ખાનખાદુરો વગેરે આ કોગીમાં ગણી શકાય તેમાં કોઈ અપવાદ પણ હશે પણ તેવા અપવાદ વિરલ હશે દુધમાં અને દહીંમાં ધગ રાખ્યા સિવાય એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે થતી હોત તો રવિરાકર મહારાજને થઈ હોત તેમણે બ્રિટિશ રાજ્યમાં અને વડોદરા રાજ્યમાં નીચલા ધરને સુધારવા માટે અયાગ મહેનત કરી રાજ્યની બોહી સેવા નથી કરી તેમના જેવા ધણા બોહીવત્તી રાક્ષિયાળા માણસો છે જેમણે હિતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સરકારની સેવા પણ કરી છે, પણ તેમને માટે તો સરકારના કારાવાસની મહેમાનગીરી જ હોય છે! આમ વિકૃત રાજ્યતંત્રમાં સઘિયારો આપનારા પણ તેવી વિકૃત મનોદશાવાળા માણસો સરકારને મળી રહે છે અને તેઓને સરકાર પણ પ્રજાહિત, નીતિ અને ન્યાયને ભોગે ઠીક ઠીક સાચવે છે પ્રજાના વધારે ધારા સંપર્કમાં અમે આવ્યા ત્યારે અમને આ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ

આ વર્ગના નીચલા ધરમાં ગામડાના પોલીસ પંચેલો અને મતાદારો આવી નીચ છે રાવસાહેબો કે રાવળહાદુરો તાલુકા કે જિલ્લામાં જે સ્થિતિ ધરાવે છે તેવી સ્થિતિ આ પોલીસ પંચેલો અને મતાદારો પોતપોતાના ગામમાં ધરાવે છે ખાજી પોતાના ક્ષેત્રમાં પુરામત કરવાની, અમલદારોને રાજી રાખવાની, પ્રજાને છેલ્લે દેવાની, જેવી આવડત તે પ્રમાણે તે આગળ ધપે છે એવા એક ખડગ મુખીની વાત હું કહું તે વાતમાંથી આપણને તંત્રની રીતરીવાત, તેના કાર્ય, અને તેની દશા સમજાશે

સત્યાગ્રહ રાત્રે થયો ત્યાર પહેલા બોરસદ તાલુકાના વડદલા ગામના મુખી રણુભાઈભાઈ ખેડ નામના હતા તેમને દર માંમે મુખીના પમાર પેટે ત્રણ રૂપિયા મળતા હતા વરગના ૩૬ રૂપિયા થયા લગભગ જાણા મુખીઓને એટલા જ

મળે છે કોઈ મોટું ગામ હોય તો તેના મુખીને વધારે મળતા હશે આ પગાર માટે આ જમાનામાં કયો માણસ રહે ? પણ તેમને લોકોને કનડવાની અને નાનામોટા ગુનામાં દિસ્સો મળવાની ભારે તક મળી રહે છે એટલે સામાન્ય માણસ તેવા મુખીપદ માટે ઝખતો હોય છે અને તે મળે એટલે પોતાને કૃતાર્થ માને છે આ ભાઈ સ્વછોડભાઈ મુખીને ત્યાં હું એક દિવસ ગયો તેમને સરપેન્ડ કરવામાં આવ્યા હતા વડદલા ગામમાં પાટણવાડિયાઓની પણ ઠીક ઠીક વસ્તી હતી તેમાંથી કોઈ કોઈ બાબત દેવાની ટોળીમાં પણ જતા હશે આ વહીવટમાં પોલીસ અમલદાર અને મુખીને કાંઈ ખટરાગ જોવા થયો તેથી તેને સરપેન્ડ કરવામાં આવ્યો આ કારણે આ સ્વછોડભાઈ સત્યાગ્રહમાં સામેલ થયેલા એક દિવસે તે મને પોતાને ધેર લઈ ગયા વાતવાતમાં મેં તેમને પૂછ્યું, “તમે તો પહેલા પોલીસ ખંડેલ હતા ને ?”

‘હાજી, હું આ ગામનો પોલીસ ખંડેલ હતો પણ મને સરકારે હાલ બે ત્રણ માસથી સરપેન્ડ કર્યો છે,” તેણે જવાબ આપ્યો.

“તમને શા માટે સરપેન્ડ મ્યાં ? તમે સરકાર સામેની અસહકારની લડતમાં ભાગ લીધો હતો ?” મેં પૂછ્યું “ના રે ભાઈ, અમારા મદ્દભાગ્ય એવા કથાથી હોય કે અમે એટલા માટે સરપેન્ડ થઈએ ? પણ અમારે અદર અદરની બાજગડ હતી” તેમણે ગોળગોળ જવાબ આપ્યો.

“તમારા ભાઈઓ સાથે તકરાર હતી ?” મેં પૂછ્યું.

ના રે, ભાઈઓ સાથે તકરાર શાની ? પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે ખટપટ ટાળી થઈ” સાચી વાત કહેતા તકોત્ત થતો હોવાથી તેમણે લોચા વાળવા માંડ્યા.

મેં પણ ચીકણાવેલા ક્યાં અને પૂછ્યું, ‘પોલીસ અમલદાર સાથે ગાં ખટપટ ? જમીન મહેસૂલ સાથે તેને શી લેવાદેવા હોય, કે તેને તમારી સાથે ખટપટ જોવા થાય ? કોઈને તે કનડગત મરતો હતો ?”

“એવુંયે નહિ તમે બહુવાને આતુર છે ત્યારે સાચી વાત કહી દઉં. અહીંના એક માણસ પરગામથી ચોરી કરી લાવ્યો અને તેની ગદ્દ આવી જેથી મેં તે ચોરને બોલાવ્યો, ધમકાવ્યો, પગવ્યો અને સાચી વાત બગી લીધી પણ તો મારો દિસ્સો અને મજનો જ નોઈએ. ધાકધમકીથી મને મારો દિસ્સો મળ્યો આ વાત મારા કોઈ દ્વેષીલાએ પોલીસ અમલદારને કહી તેણે પેલા ચોરને ફટકાર્યો તેણે કનડ ક્યું એટલે તે અમલદારને રોષ થયો જેમ ચોર ચોરી કરી લાવીને પોતાની માતાને નૈવેદ્ય ન ધરાવે તો માતા રોષે બરાચ તેમ અનારા પોલીસ અમલદારને તેનો દિસ્સો ન મળ્યો અને હું એકલો હોખ્યા મરી ગયો” તે તેનાથી કેમ સાખી શકાય ? તે મને કહે કે ઓછી નાખ. પણ પચી ગયેવું

શી રીતે ઓખી નખાય ? પેટમા કાઈ હોય, મારી પાસે કાઈ હોય ત્યારે આપુ ને ? એટલે મેં કાઈ ગણુકાર્યું નહિ આ કારણે તેણે મારી સામે આ વિષેનો જ કેસ ઓ કયો ઉપરાત મારા ઉપર એવો પણ આરોપ મૂક્યો કે હું બાબર દેવા વગેરે બહારવટિયાને આસરો આપુ છું એ વિષે કનેસ્ટર સાહેબને રિપોર્ટ કરી મને સરપેન્ડ કરાવે.

મુખીની આ વાત સાંભળી હું બધું સમજી ગયો એટલે મેં તેમને ગંભીર બાંધે કહ્યું, તમે મુખી રહ્યા ગામઘણી કહેવાઓ છતાં તમારે ચોરીઓના હિસ્સા શાને લેવા પડે ? તમે એમ કરો તો ગામમા ગુના વધ્યા જ ન્ય ને ? જેમ વધારે ગુના થાય તેમ તમને વધારે લાભ મળે એટલે તમે તો તેણે જ શોધ્યા કરો, ખરું ને ?

તેમણે ડોક હલાવ્યું અને બોલ્યા “ગામઘણી તો ખરા પણ સાધન વિનાના નામ મોટું એટલે બેવહારનું ખર્ચ ભારે હોય, તેમા જમીનદારી દુબી ગઈ હોય, ઉત્પત્ત મળે નહિ સરકાર તરફથી મહિને ત્રણ રૂપિયા મળે તેમા અમલદારોની તહેનાતમા ધરના ગોદડા ગોદડી ન્ય તેટલાથી વળી રહે આખો દિવસ ધધો પટેલાઈ હાકવાનો બીજો ધધો થાય નહિ તેમા વળી પોલીસ અમલદાર કે દેવન્યુ અમલદાર ગામ પર આવે, તેમનો ખર્ચ માથે પડે એ બધો ખર્ચ શી રીતે મેળવવો ? તેમની સારવારમા જેટલું ખર્ચ થાય તેટલું મેળવવા ફાફા મારવા પડે ”

“પણ સરકારી અમલદારને બધું મળતું હશે તેમાથી તે પતવતા હશે ?” હ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો

તેમણે મક્કમ અવાજે કહ્યું, “એવું કાઈ નહિ મઈ સાબ પેલા બાબર દેવાએ અહીંના શિવલાલ ખૂન કર્યું તેની તપાસ અર્થે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબથી માંડીને સબ ઇન્સ્પેક્ટર વારવાર અહીં રહ્યા લગભગ એક મહિનો મુકામ ચાલુ રહ્યો તેના ખર્ચના ગામના સીધાવાળા વાણિયાને રૂ ૧૦૫) ભારે આપવા પડ્યા ઉપરાત મારા લાકડાનું, પોલીસ કે જમાદાર વારવાર આવે અને મારે ધેર જમે તેણે હું ન ગણું આ ગામમા વસતી એવી છે કે વરસમા એક બે ખૂન થાય વળી ચોરીઓની ફરિયાદો આવે, તે નિમિત્તે સરકારી અમલદારોની મહેમાનગીરી ચાલતી જ હોય આ બધું ખર્ચ ક્યાથી લાવીએ ? એટલે અમારી પાસે જે સત્તા હોય તેનો ઉપયોગ કરીને પૈસા મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ ”

પણ મેં રાકા કરી, “તમને સરકારી અમલદાર બીજા તો ચૂકવી આપતા હશે ?”

“કાઈ કાઈ આપતું નથી તેઓ નાના મોટા અમલદારોમા આપને યતી હોય તો રામ બંધે પણ અમને કાઈ મળતું નથી” તેમણે સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો.

“તમે મને એ હિસાબ ચોકસ રીતે આપી શકશો ?” મેં પૂછ્યું

“જરૂર દહાડાવાર અને વિગતવાર મારી પાસે બધી માહી છે,” તેમણે ઉત્સુકતાથી જવાબ આપ્યો.

“અને તમે જે હિસાબ આપો તે હું જિલ્લાના કલેક્ટરને મોકલું તો તમે ડરશો નહિ ને ? અને તમે તે સાબીત કરી આપશો ને ?” મેં વધુ ચોકસાઈ માટે પૂછ્યું.

“હા, હા, જરૂર, જરૂર વિગતવાર હિસાબ આપુ સીધું જોખનાર મોદીને ત્યાં નામુ હો અને તમે કહો તો હું ગવર્નર રૂમર પાસે સાબિત કરવા તૈયાર છું” મુખીએ રીસના બજા બારે ઉત્સાહથી કહ્યું.

“ઠીક ત્યારે, તે હિસાબ તૈયાર કરી લાવો.”

તેમણે એક તખ્તો તૈયાર કર્યો. લગભગ એક માસનો દહાડાવાર કયા કયા અમલદારોનો મુદામ અને શું શું આપ્યું તેનો વિગતે હિસાબ તૈયાર કરી મારી પાસે મૂક્યો. મેં તે તપાસ્યો. મેં તેની નીચે ઉમેરવું કે આ ઉપરાંત મહિનાના દશપદર દિવસ પોલીસ જમાદાર વગેરે નાનામોટા નોકરો આવે અને મારે ઘેર જમાડું તેના સમાવેશ કે લાકડા વાસણ ગોદડા પાયરણ વગેરે વગેરેના ખર્ચનો સમાવેશ આમાં થતો નથી. નીચે તેમની સહી થઈ.

તે સાથે એક નિવેદન જોરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીના પ્રમુખશ્રી દરબાર સાહેબને મળ્યાં. તેમની પાસે લખાવું તેમાં પોતાની બધી હકીકત તેમણે દૂ કામા જણાવી અને અતે આ મુખીએ લખ્યું કે, ‘અમારા ઉપર સરકારી અમલદારોનો આવેલો ખોજો હોય અમારાથી સરકારી કામ સાથે બીજો ધંધો ન થતો હોય, સરખાર તરફથી ૩૬ રૂપિયા બાર મહિને પગાર મળતો હોય ધરમા આઠ દશ માણસ ખાનાર હોય અને વ્યવહારનો બીજો ખર્ચ મારા નામ પ્રમાણે કરવાનો હોય આ બધાને પહોંચી વળવાને કોઈ પણ રીતે પૈસા મેળવ્યા સિવાય મને બીજું શું સૂઝે ? મારા જેવો માણસ ચોરી લૂંટ કે ધાડમા હિસ્સા ખોટલા સિવાય આને શી રીતે પહોંચી વળે ? અને આ સ્થિતિમાં અમે બાંધુ કરીએ તેમાં નવાઈ પણ શી ?’ આવા નિવેદન ઉપર તે મુખીની સહી લીધી, અગ્રેડો લીગો અને મેં દરબાર સાહેબને જોરસદ જઈને આપ્યું. તેમણે તેનો અંગેજી તરજુમો કરાવીને તે તથા મૂળ ગુજરાતીની નકલ બન્ને ખેડાના કનેક્ટરને મોકલ્યું.

કલેક્ટર સાહેબ આ વાચીને ચમક્યા. તેમણે તુરત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બોલાવ્યા. તે પણ ચમક્યા પણ તેમણે જણાવ્યું કે તેનું ખીલ વીરસદ યાણાના સળ ઇન્સ્પેક્ટરને આપ્યું છે. સળ ઇન્સ્પેક્ટર પર ખાનગી હુકમ પ્રદાયો, કે તે રકમ ન આપી હોય તો તુરતાતુરત આપી તેની ખાવતી તે મુખી પાસેથી મેળવી લેવી. વીરસદ યાણાના પોલીસ સળ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. મહમદઅલી નામના બસો.

બાર રતન વજનના ભારેખમ આદમી હતા ઘોડા ઉપર જતા હોય અને સામે આવતા માણ્ણને સવામ ન બારી હોય તો ઘોડા ઉપર બેઠા બેઠા ચાબુકથી મારે એવા સત્તાના મદમા મરત રહેતા તેમને હુકમ મળતા તે વડલ્લા દોડ્યા પેલા મુખીને વીનવવા સાચ્યા કે તે પાવતી લખી આપે મુખીએ કહ્યું કે, હુ તો રાવજીભાઈ જેમ કહે તેમ કરું તેમજે મને તેડવા માણ્ણ મોમ્લ્યુ હુ ત્યા ગયો પેલા મહુમદઅલીભાઈ ફ્રાજદાર બીચારા બકરી જેવા થઈ ગયા હતા મને વગળી પડ્યા, આખમાથી આસુ નીકળી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “આ તો મારે માથે બાવી પડ્યુ ખુદાકા કસમ મેરી કુછ કસૂર નહીં હૈ મુખીને આપ કહો કે મને પાવતી લખી આપે

મે કહ્યું “મુખીને રૂપિયા આપો તો તુરત પાવતી લખી આપશે તમને હેરાન કરવાનો હેતુ જ નથી મુખીને તો બીવના પૈસા ભેઈએ ”

અતે ન છટકે મુખીને તે પૈસાનો હવાસો મળ્યો, એટલે પાવતી લખી આપી આઠતુ બધુ થયુ પણ કચેરે તેથી વિરોધ તપાસ કરવાની તસ્દી ન લીધી કે તેમા કસૂરદાર કોણ છે, કોણે બીવ ન ચૂકવ્યું, મોઝાએ કે નાનાએ, અને ન ચૂકવ્યુ તો કેમ ન ચૂકવ્યુ, કોઈ પણ તપાસ કરીને તકમીરદારને શોધી કાઢી ચોચ પગલા લેવાનુ કલેક્ટરને મુનામબ નહિ લાગ્યુ હોય !

આ કિસ્સો તો પેલા મુખીની દિંમતથી બહાર આવ્યો તેમ જ તેમા તેનો દ્વેષભાવ જ હતો પણ આવી પ્રણાલી તો સર્વત્ર, સામાન્યતઃ ઇંપી, ઢ કાયેલી છતા પ્રચલિત છે

૬૩. સત્યાગ્રહની મદદે

આ સત્યાગ્રહની સડત બે માસ ચાલી, તેમા પ્રભને જે તાલીમ મળી તે દશકાઓ સુધીના પ્રચલનથી પણ ન મળી હોત સરકાર પક્ષની એવી ધારણા હતી કે જેટલા સરકારી નોકરો બોરસદ તાલુકાના વતની છે તે બધાએ આ કર ઉધરાવવાને તનતોડ મહેનત કરશે અને તેઓ પોતાને વતન જઈ લાગતાવળગતાનો કર વસૂલ કરાવી દેશે એટલે તેટલા ગામો તો તૂટી જ જશે સરકારની આ ધારણાનો સહેજેય ખ્યાલ અમને ન હતો એક દિવસે વહેલી સવારે રંગીપુરા ગામમાથી એક ભાઈ મને તાબડોતબ સુણાવ તેડવા આવ્યા રંગીપુરાના એક વાઘજીભાઈ નામના ભાઈ રેવન્યુખાતામા સરકાર ઇન્સ્પેક્ટરની નોકરીમા હતા તે કોઈ બીજા તાલુકામા હતા ત્યાંથી એક રાત્રે રંગીપુરામા આવ્યા તેમના ભાઈ રંગીપુરામા આ લગતમા સારો રસ લેતા હતા રાત્રે પોતાને ઘેર આવી, પરવારીને પોતાના ભાઈને

ખેલાવીને સમજવવા માડ્યુ બાઈએ તો પ્રથમ વિરોધ મ્યોં પણ પોતાના વગત બાઈથી તે દખાયા તેમણે દીના દાજ્યા પેલા મરકલનો પાસે પાસરો પશ્યો, એટલે તેમણે પોતાના નજીકના એ માણસો તેમનુ માને તેવા હતા તેમને કહેવા માડ્યુ આ વાત કેટલાક પડોશીએ જાણી તેમણે વિચાર કીને સવારે વહેવા મને તેડવા સુણાવ માણસ મોકલ્યુ રગીપુરા સુણાવથી દોઢ ગાક દૂર યાય આવનાર માણસે મને આ તરફની બધી માહિતી આપી હતી મને ચિંતા થવા માઠી સાકળનો એક બહુ જ નાનો આકડો તૂટે તો પણ આખી સાકળનો બધ તૂટે જ એમ કેમ બને? હુ તરત ઊઠ્યો ઉતાવળો ઉતાવળો રગીપુરા ગયો પેલા મરકલ ઇન્સ્પેક્ટરને ઘેર મારે જુઠુ એવી મને સૂચના મળી હ તો તેમને ઘેર સીધો મેડે ચડી ગયો ત્યાનો દેખાવ જોઈ હું સમસમી ગયો આ શુ? આ વિશ્વાસઘાત! આ તરફતે! પેલા વાધજીભાઈ વૈષ્ણવી લાલ દીનુ જેવાને બેઠા હતા પાસે ગામનો તનાદી કર વસૂલ લેવાની યાદીવાળો ચોપડો અને ફાજમેળ લઈને બેઠો હતો પાસે બે ત્રણ માણસો પૈસા આપવા બેઠા હતા પવીસ ત્રીસ રૂપિયા ત્યા પશ્યા હતા ત્યા ને બાઈ બેઠા હતા તેમને હુ ઓળખતો હતો તેમને ઉદ્દેશીને હુ બોલ્યો, ' કેમ છાટાભાઈ તમે કેમ અહી બેઠા છો? "

પેલા ભાઈ છાટાભાઈ છપાઈ ગયા શિયાવિયા ચઈ ગયા તેમણે લોચા વાળવા માઝ્યા મે જરા બવા ચઢાવીને મ્યુ, " લોચા શાના વાળો છો? રપ્પટ બોલી નાખો ને! એમ જ કહોને કે કર બરવા આવ્યા છો ' છાટાભાઈએ રપ્પટ કહી દીધુ, " બરવા તો નહોતો આવ્યો પણ મને બોલાવીને કર બરવાનુ આ મોટાભાઈ સનભવતા હતા મે તો ના જ પાડી મારી પાસે પૈસા જ નથી, હું કયાથી ભરુ? "

મે કગણ કરતા કહ્યુ ' તમારી પાસે નહિ હોય તો તે તમને પૈસા આપે તો પણ તમારે ભરવા છે? તેમને પૈસે તમારી પ્રતિજ્ઞા તોડવી છે? "

' ના, ના મારે તો એક કૂળી બલમ આપડી નથી ને ' તેમણે રપ્પટ કહી નાખ્યુ

" થયુ ત્યારે, ઊઠો અહીથી ખેતરમા ચાર લેવા જઓ એ સ ભૂખે મરતી હરો અને તમે કેમ બેઠા છો? પૈસા વધારેના પશ્યા છે? વૂટના મળ્યા છે? આ તો સરકલ ઇન્સ્પેક્ટર છે, એમને સરકાર લૂટનો પગાર આપે છે એટલે વફાદારી બનવવા તમારું નામ લેવા અહી આવ્યા છે એ તો પોતાનુ ગામ અને પોતાનુ ઘર લજવવા અહી આયા છે બીજે કોઈ ગામે જઈને આવુ નિ કામ કરવાની તેમ ની શી શુભરા? પોતાના બાઈને જ ફસાવે અને તેની આખર લે બીજે કોણુ હાયમા આવે? ઊઠો બધા ચાનતા થાઓ " એમ કહેતા વાર બધા ઊઠી ગયા પેલા સરકલ ઇન્સ્પેક્ટર તેમના બાઈ અને તવાગી એ ત્રણ જણા જ રહ્યા મેં પાછુ રાડ ક્યુ, ' અને વાધજીભાઈ તમે આવી પાડી વધે આ રો ધધો કર્યો? તમે તો પ્રેમની પીઠ પર ધા મ્યોં તમને તમારું પેઠું એટલુ બધુ વહાયુ છે કે તમારા

નાકની, ગામના નાકની અને તાલુકાના નાકની પણ પરવા ન કરી? નાક કાપી આપો તેના કરતાં તો પેટ ચીરી આપો તે મારું તમે તમારું વૈષ્ણવી ટીકું પણ લગવ્યું આખા તાલુકાના ઘણાંયે વતનીઓ સરકારી નોકર હોય પણ કોઈ જગ્યાએ તમારા જેવું નિઃશ કામ મેઈએ નથી કયું? અહીં ખાનગી ધરમા બેસાડીને બધાને મમજનીને પ્રત્નને જોડે દેવાની તમે બની દિમિત કરી! તવાગી, કેટલા પૈસા વસૂલ થયા? ” તનાગીએ જવાબ આપ્યો, ફક્ત ત્રણ જણના જ પૈસા આવ્યા છે ” મેં નામ લખી લીધા પેલા સરકલ ઇન્સ્પેક્ટર તો રૂબારૂ ગયા સાવ ઝખવાણા પગ ગયા મૂઠ બની બેસી રહ્યા તનાગી ભીંઈને નીચે ઠેલરો દુ પણ નીચે ઠેલરો મેં તેમને સવાહ આપી કે તમારે બીજે ગામ ચાલ્યા જવું ગામમાં ઘણાંને આ કાર્યથી રોષ થઈયો છે તલાગી ચાલ્યો ગયો.

પણ આ બનાવથી મને બહુ દુઃખ થયું આ ટાણે તો બધા વીખરાઈ ગયા પણ પેલા વાધજીભાઈ કાંઈ સમજીને બેસી નહોતા રથા મને ભય હતો કે આનો કાંઈ ઇનાજ નહિ કયું તો કામ બગડશે આખા મને કયું બળ મદદે આવે તે શોધું આ પ્રસંગ હતો અને પ્રસંગ જ બધા માર્યો હોય તો ચોકસ કાર્ય થાય, એવું મારી મેં ત્યાંના બે ચાર આગેવાનોને બોલાવ્યા રગીપુરા ગામ બેરસદ તાલુકાના બવાનીપુરા, દાવવપુરા રૂપિયાપુરા, સતોકપુરા વગેરે ચૌદ ગામના ગામમાં છે તે ચૌદ ગામના મુખ્ય મુખ્ય માણસોની યાદી લીધી, અને ત્રીજે જ દિવસે તે બધા ગામોના પચની સભા રગીપુરામાં જ બોલાવી આ આમ ત્રણ પત્રિકા બધેય મોકલી લીધી શ્રી દરબાર સાહેબ અને શ્રી મોહનલાલ પંચાલ સન્માને દિવસે સવારે રગીપુરા આવ્યા આશરે બેઠા ધરનું ગામ તેમાં ગામે ગામનું પચ આવ્યું આનુબાનુથી પણ માણસો આવ્યા અને ત્રણેક હબર માણસોની મોગી સભા થઈ મેં પચના લોકો સમક્ષ બનેલા બનાવની હકીકત વિસ્તિત કરી દરબાર સાહેબે અને પંચાલએ એ ઉપરથી ધણું સમજાવ્યું પચ આ બીના ઉપર વિચાર કરવા બેઠું તેણે આ ગુનો આખા રગીપુરા ગામનો ગણ્યો જે વ્યક્તિએ દોષ કર્યો હોય તેનો હિસાબ ગામ લે પણ પચનો ગુનેગાર તો આખું ગામ એ રીતે ગામને આરોપી ગણી ત્રણસો રૂપિયા ગામની પાસેથી પ્રાપ્તિતના લીધા અને ઠરાવ કર્યો કે હવે જે ગામમાં આવી કૂટ થશે તે ગામનો બહિષ્કાર કરવામાં આવશે તેને પચ બહાર મૂકવામાં આવશે.

આ તો ભારે ઘર્ષ, મેં નહિ ધારતું તેવું સંજ્ઞા કામ થયું આની અસર બીજા ગામો પર સારી થઈ પેલા સરકલ ઇન્સ્પેક્ટર વાધજીભાઈની પ્રતિષ્ઠા ગામ લોકોએ અને પચે મૂળ ભેગી કરી તેમની નારેશી કરી તે પચના ઠરાવ પછી બીજે જ દિવસે પોતાની મોડીને સ્થળે આવ્યા ગયા આમ ગામોના ન્યૂના બધારણને લીધે અને તેમના ઠરાવને લીધે ગમે તેવા ખટપટી સ્વાર્થી, સ્વચ્છંદી

અને ઉદ્ધત માણસ પણ અકુશમા આવી ગયા સરકારની એ યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ અને ઊલટી લડતને વધુ મક્કમતા સાપડી સત્યાગ્રહની લડતને આમ ગામખંચે તરફથી સગીન મદદ મળી લડતને અગે તનતોડ મહેનત કરવા છતાં આવા આવા પ્રસંગોથી હૃદય ઉત્સાહી અને ઉમળકાભર્યું રહેણું હવે અમારો ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હતો.

કેટલીક વખત કેટલાક ગામોને ન કાપી રાકાય એવે રસ્તે મદદ મળતી તાલુકામા ચારસો વધારાની પોલીસ મૂકેલી તે પરપ્રાંતની અને સાવ અપરિચિત હતી મોટે ભાગે તેમા ખંભાતના મુસવમાનો હતા તેઓ જે ગામમા રહેતા હતા તે ગામની વસ્તી સાથે બળી ગયા હતા ગામ લોકો સાથે તેમને મીઠો સબંધ હતો તેમા બળી આ લડત શરૂ થઈ ત્યારથી તેઓ તો ગામ લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા થઈ ગયા હતા આવા બલિદાનના ચક્ષુમા કોની સહાનુભૂતિ ન હોય ? ગામમા જન્મી કરવા કોઈ અમલદાર સવારે વહેલો આવે તે પ્રથમ તો ચોરામા નય પેલા પોલીસ લોકો પણ ચોરામા જ હોય જન્મી અમલદારના દેખતા જ તેમનો એક જઈને ગામના એક માણસને ચેતવી આવે, એટલે તે માણસ તુરતાતુરત ગામમા ખબર આપી દે સવારે ઘર બિલકે જ નહિ અને પેનો અમલદાર આવે તેવો જ લૂખો પાછો નય એક ગામે ચોડી જન્મીઓ થઈ દાણા હાથમા આવ્યા તેની ગાસડીઓ ઉપાડીને ચોરામા કોણુ લઈ નય ? રાવણિયા તો આવ્યા ગયેલા મનુર કોઈ આવે નહિ એટલે મુલેહ શાન્તિ નળવવા બોલાવેલી પેથી વધારાની પોલીસને આ દાણાની ગાસડીઓ ઉપાડવાનું કહેવામા આવ્યું તેઓ ઉપાડવા જતા હતા એટલામા ત્યાં હાજર રહેલા એક રવય ગેવડે સહેજ ટાણો માર્યો, “ બદ્ધ ઝાલનાર મરને ગાસડી ડિ અન્તા શરમ નથી આવવી ? એ તે કાઈ તમારું કામ છે ? તમે કાઈ કુખી છો ? તમને આવી મનુરી કરવા મૂક્યા છે ? તમારે તો અમલદારોની અને અમારી રક્ષા કરવાની છે કાઈ તોફાન ન કરે તે સાચવવાનું છે તમે વૈતરા નથી ” પેલા મિપાઈ ચેતી ગયા અને પડી રીતસર તેમણે અમલદારોને પરખાવી દીધું, “ અમે દાણાના પોટલા કે અન્ય વજન નહિ ઉપાડીએ અમારું કામ તો તમારું રક્ષણ કરવાનું છે અને આ પ્રભુ બદમાશોથી રક્ષણ કરવાનું છે ” આ વિષે મંત્રિજા પણ હિંદુસ્તાની સાધામા પ્રગટ થઈ ગઈ અને તે ચેષ બધેય પહોંચી ગયો આમ અકસ્માત જન્મી કરવાનો કોઈ પ્રસંગ અમલદારને મળી નય ત્યારે તે જન્મીના માવને કોઈ ઉપાડનાર ન મળે

એ રીતે અણુધારી મદદ પણ બધી બાબતથી આ લડતમા સારી મળી અને સમાજમા પ્રવર્તતા સર્વ બળો પ્રબળને સાનુકૂળ થઈ પડ્યા.

૬૪. અતે આરોપીના પીજરામાં

આ સત્યાગ્રહની લડત પ્રસંગે મુસ્લિમ સિવાય વીરસદના ચાણુમાં પણ મારે ફરિયાદો થયેલું એટલે ખાસ કરીને આ બે ચાણુના ત્રીશોક ગામોમાં મને જે અનુભવ થયો તેના કેટલાક પ્રસંગો અહીં વર્ણવ્યા છે અને આવા જ પ્રસંગો તાલુકાના બધાંય ગામોને ઓછાવતા પ્રમાણમાં સાપડેલાં. આ ઉપરથી વાચક મિત્રોએ આ લડતની એક દર ઘટના સમજી લેવાની છે. સ્વાનુભવ સિવાયની બીજી ઘટના હું લખવા બેસું તો નાહક લખાણ થાય અને તેમાં અચોક્કસ હકીકત લખાવાનો પણ સંભવ રહે. આખા તાલુકાની લડતના સંપર્કમાં હું રહેતો, એટલે તેમાંથી આખી લડતનો ખ્યાલ આપી શકાય એવી હકીકત બે અહીં રજૂ કરી છે. આ લડતનો વિગતે ઇતિહાસ લખવાનો હોય તો ઘણી હકીકતો મળી આવે તેમ છે, પણ તે મારી મર્યાદાની બહારની વાત છે તેથી જે સ્વાનુભવો રમૂતિમાં હોય તે આપવા હું બેઠો છું.

આ લડતને બે માસ પૂરા થવા વાળા સને ૧૯૨૪નો જાન્યુઆરી માસ બેસવાની તૈયારી હતી જમીન મહેસૂલનો પહેલો હપ્તો જાન્યુઆરીની પાંચમી તારીખથી રાફ થતો હતો. તે રાફ થાય તે પહેલાં સરકાર આ લડતનો નિર્ણય ન કરે તો ભાટે ગૂંચ ઊભી થાય તેમ હવે પહેલી ગૂંચ બે કે સરકાર જે પ્રબલને ચોર ટાક માને છે અને તેના ઉપર તેવો આરોપ મૂકે છે તે પ્રબલ ખાસે જમીન મહેસૂલ શી રીતે વર્ધી શકાય? ચોરડાકુંડા આરોપમાંથી જ્યાં વર્ગી પ્રબલને મુક્ત ન કરી હોય ત્યાં લખી, સરકારને પોતાની સરકાર માની તેને મહેસૂલ આપવાનો ઉમળકો પ્રબલને કેમ થાય? આવી સરકારને મહેસૂલ પણ શાને આપવું? બીજી ગૂંચ એ હતી કે કદાચને ગુજરાત પ્રાંતિક મમિતિ જમીન મહેસૂલ બગી હોવાની આજ્ઞા મારે તો પણ તે જમીન મહેસૂલ દ્વેષિયાવેશ પેટે સરકાર જમા નહિ કરે તેની શી ખાતરી?

આની ગૂંચોને કારણે અમે અહર અહર ચર્ચા કરી પ્રબલ પારો પત્રિકા દ્વારા આવી બધી હકીકતો તેની સમજાવટ માથે રજૂ કરી અને બોરસદ તાલુકાની પ્રબલને એવું સૂચન કર્યું કે આખી હમ્કા જમીન મહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવાની બિલકુલ નથી પણ સરકાર આપગી લડતનું સમાધાન ન કરે તો પડી અનિચ્છાએ પણ જમીન મહેસૂલની લડત તરફ આપણે ધસડાવું પડશે તેવી લડત માટે જવાબદાર સરકાર ઘરો આવી લડત માટે પણ પ્રબલને તૈયાર રહેવાનું છે. આપણને ઘોડો નહિને સરકાર આપી પ્રતિજ્ઞા તોડાવે એવો પ્રમત આપણે ઊભો ન થવા દેવો જોઈએ. આ સૂચના તો પ્રબલ ગુપ્ત મમજી ગઈ, એટલું જ નહિ, પણ ગામે ગામથી કરાવો થઈને આજ્ઞા કે સરકાર પ્રબલને આવા અપમાનમાંથી મુક્ત ન કરે

તો જમીન મહેસૂલ ન લેવાની હડત પણ ઉપાડવાની રત્ન સત્યાગ્રહ છાવણીએ પ્રત્નને આપવી આવા કરાવે. પણ પત્રિકામાં આવતા અને પ્રસિદ્ધ થતા આમ પાંધુ વાતાવરણ હેઠળ બનવું મધુ

આ નવા વાતાવરણની વાત મહેસૂલી ખાતાએ જાણી ત્યારથી કચેર પાસે ગઈ પત્રિકા તો છવ્વી જાળી હતી તે બધું જાણીને તેને પણ ચિંતા થાય જ સરકારી મોઢા અમલદારો પોતાની પૂર્વ તો સમજતા હતા, પણ કબૂલ કરતા નહોતા. એટલે તેમણે તાલુકાની બધી સ્થિતિ મુર્ખ સરકારની પાસે નૂકવા માઠી મુબઈ તરફ જોયું કે અઠી લાખ રૂપિયાનો કર ઉઘરાવવામાં અઠી કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થશે તો પણ તે પતે તેમ નથી વળી મૂગમાં જ પોતાનો અન્યાય છે, તે કારણે તો પ્રત્ન મક્કમ છે હજારો જાણીઓમાંથી એટલે પણ વસૂલ ન થયો, અને સરકારની ક્ષેત્રીનો તો પાર નહોતો રહ્યો આ બધી બીના અને જાણીઓના તથા તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી રકમના આકડા સરકાર પાસે રત્ન થયા તે સરકારે તપાસમાં ઉપરાંત જાણીમાં જે કોઈ વાસણકૂસણ રાચરચીડું મળેતું તે તો ચોરામાં બંદેલું હવે તેને વેચાણ કોણ લે? આ બધી મુશ્કેલીઓમાં જમીન મહેસૂલનો હડતો પામે આવ્યો એ સરકારને મોગી ગૂચ નહી

એવામાં શ્રી વલ્લભભાઈએ પોતાની પાસે આવેલી અલિયા બહારવટિયાની વાત પ્રસિદ્ધ કરી બાબર દેવાને પકડવાના હેતુથી અલિયાને સાધનો આપ્યા અને જરૂર પડતી લૂટ કરવાની પરવાનગી આપી આ કાર્ય કરતા દંતા તેના પર રાઈ લાવી કોઈ સરકારી અમલદાર તેને પકડે નહિ તેની ખાતરી મૂચના કરતો જિલ્લાના મુખ્ય અમલદાર તરફથી જે સર-ચુવર નીકળેતો તે સરદાર સાહેબના હાથમાં આવ્યો સરદાર સાહેબે તે સર-ચુવર શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈને આપ્યો શ્રી મહાદેવભાઈએ તે સર-ચુવર દિમેબજ મામના આખરના અરવાડિયાના 'યમ ઇન્ડિયા'ના અકના પ્રસિદ્ધ કર્યો મુબઈ સરકાર આપી ચમકી ગઈ ઉપરાંત સરદાર સાહેબે મુબઈની જાહેર સમાચાર જાણીને તે અલિયા જેવા બહારવટિયાને કોઈ પણ કારણે સાવળ આપીને લૂટ કરવાની પરવાનગી આપી તે પછી પ્રત્નને જે ત્રાસ ભોગવવો પડ્યો અને અલિયાની લૂટમાં જે ખૂન થયા તેના જવાબમાં ખેડા જિલ્લાના કચેર સિત્તાચ અન્ય કેટલું હોઈ શકે? મુર્ખ સરકારે પેલા સર-ચુવર વાચીને અને સરદાર સાહેબના ધડાકાનો હેવાલ જાણ્યા વાચીને આનો તાણીથી નિકાલ કરનાનો નિર્ણય કર્યો

નન્યુઆગી મામ જેસતા જ મુબઈથી મુબઈ સરકારના નરહમ શ્રી બોરસદ આવ્યા બોરસદ તાલુકાની પ્રત્નને મને ખામ કરી મુખી મત દારો અને ગામેના આગેવાનોને બોલાવ્યા અને બોરસદની કચેરીના ચોમાળામાં બેઠા મ્યાં મોગી રાખા થઈ એક બાજુ દેવન્યુ અમલદારો, એક બાજુ પોલીસ અમલદારો, વચ્ચે કચેર અને

ગૃહમંત્રી, તે બધાની સામે પ્રજાવર્ગ હૃન્નરોની સંખ્યામાં બેઠો. ત્યાં જ દેખાવ થયો તે આશ્ચર્યજનક થયો. કર કેમ નથી આપતા તેના કારણેમાં ગામડાંના આગેવાનોએ એક પછી એક નવનવી વાતો કહેવા માડી તાલુકાની પ્રજા તરફથી શ્રી રામભાઈ કૃષીરભાઈ વકીલને પ્રજાની વાત રજૂ કરવાને નીમવામાં આવ્યા હતા. લોકોએ પોતપોતાનાં વાત નામ કામ સાથે લેખિત શ્રી રામભાઈને આપ્યા કરી અને શ્રી રામભાઈએ તે તે બાઈનો નિર્દેશ કરીને પોતાની લાક્ષણિક સૈલીમાં સભામાં રજૂ કરી જે વાતો લોકોએ શ્રી રામભાઈ દ્વારા કરી તેના સાર એ હતો કે,

૧ પોલીસ ખાતાની ચરામપોશીથી બહારવટિયા બ્રાહ્મણ થયા

૨ પોલીસ ખાતાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા બહારવટિયાઓ સાથે દોસ્તી કરી, તેમને હથિયારો પૂરા પાડ્યા, અને ગામોમાં લૂંટ ચલાવવાની પરવાનગી પણ આપી

૩ આ બ્રાહ્મણ છે તે ફાજદાર સાહેબે અમારા ગામને ધમકી આપી હતી કે તમે બધા અસહકારી છો. મોટે તમારા ગામે બહારવટિયા મોકલી લૂંટાવવાનીશું

૪ આ જિલ્લા છે તે ફાજદાર સાહેબને અમે ખાતમી આપી હતી કે અમુક રથએ હાલતુરત બહારવટિયા ગયા છે ત્યાં જરો તો તે પકડારો. છતાં તે તથા તેમની સાથેના પોલીસ તેની સામી દિશામાં ચાલ્યા ગયા. પ્રજાએ માહિતી આપી છે છતાં નબળાઈને કારણે કે બદદાનતને કારણે પોલીસ ખાતાએ બહારવટિયાને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી

૫ આ બ્રાહ્મણ છે તે ફાજદાર સાહેબને બાબર દેવા ખર્ચે હતો. લપડાક મારી તેમના ખિસ્સામાંથી પચીસેક રૂપિયા કાઢી ગયો હતો. તો પછી નિઃશસ્ત્ર અમારી શી શું નશ ?

૬ બહારવટિયાની ખાતમી આપનારા અનેક માર્યા ગયા છે અને હેરાન થયા છે. તેમાંથી કોઈનુંય રક્ષણ પોલીસ કરી શકી નથી, તો પછી ખાતમી આપવાની દ્વિ'મત કોણ કરે? આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં પ્રજા શી રીતે ખાતમી આપે ?

૭ આમ પોલીસ ખાતાની નબળાઈ અને પ્રજાદોષને કારણે પ્રજાને ત્રાસ ભોગવવો પડ્યો છે છતાં તેનો આરોપ પ્રજા ઉપર મૂકી પ્રજાનો દંડ કર્યો છે તે સાવ હડહડતો અન્યાય છે તે અન્યાય દૂર નહિ થાય ત્યાં મુખી પ્રજાએ કોઈ પણ ભોગે લડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે

મુખઈ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ. હોર્ડસન આમ અભવદારો ઉપરના આરોપની સુનાવાગી પ્રજાને મોટે સાંભળીને આવ્યા બની ગયા આવી સ્થિતિનો તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ તેમને સરકાર પક્ષનો પૂરો દોષ લાગ્યો, પ્રજાપક્ષ નિર્દોષ લાગ્યો, અને તે સાથે પ્રજાનું બળ પણ તેમને સાડુ' જણાયું. પેલા સરકારી અમલદારો તો આરોપીના પાંજરામાં બંધા હોય તેમ ઓશિયાળા અને નિસ્તેજ થઈ ગયા અને

સાવ ડધાઈ ગયા અમને એવો જ સવ લાગેલો કે આ શુદ્ધમ ત્રી પરિસ્થિતિ બરાબર નહિ સમજી શકી તો અબ્બાસ સાહેબ, દરબાર સાહેબ અને અમને બધાને પકડવાનો હુકમ કરી આલ્યા જરો પણ તેમણે તેમ કર્યું નહિ એ તો બધું મનમા ભરી મુબઈ ગયા અને ગવર્નર સાહેબને બધી વાતચીતથી માહિતગાર કરી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો તે ઉપરથી તા ૮મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૪ના રોજ બેરસદેમા સરકાર તરફથી એની જાહેરાત કરવામા આવી કે ૧૦૪ ગામ ઉપર હેટિયાવેરો - એડીશનલ પોલીસ ટેક્સ - નાખવામા આવ્યો હતો તે રદ કરવામા આવે છે વસૂલ થયેલી રકમ અને જમ થયેલી મિલકત પણ સીસીને પાછી સોંપવામા આવશે

૬૫. વિજયોત્સવ

સત્યાગ્રહનો આ સપ્તમું વિજય કહેવાય આ સત્યાગ્રહનું કાલજી સાવ શુદ્ધ હવે નિર્દોષ પ્રજાને રાજકીને ઊલગી એને દોષિત કરાવી અને તેનો દંડ કર્યો એ પ્રજા પર હડહડતો અન્યાય હતો અને નાગુ નહીં હવે પ્રજાએ આ અન્યાય અને નહીંલાના નિવારણ અર્થે જે સાધન વાપર્યું હવે તે પણ સાવ શુદ્ધ હવે એટલું શુદ્ધ હવે કે આપણને તેનો ખ્યાલ આજે આવે એક જ દાખરો આપુ દરબાર સાહેબ પાસે કોઈ બહારવટિયાનો નનામો પત્ર આવેલો તેમા તેણે સરકારે પ્રજા ઉપર જપ્તીઓ વગેરેની જે હાડમારી નાખેલી તે માટે રાષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો, અને બધા અનિષ્ટાનુ મૂળ ખેડા જિલ્લાના કનેક્ટર છે માટે તેનું ખૂન કરવાની ધમકી આપી હતી આ પત્ર કયાથી અને શી રીતે મળ્યો તે જણાવીને દરબાર સાહેબે કનેક્ટરને મોકલી દીધો વળી તે વિષે પત્રિકામા મોધમ સૂચન પણ કરવામા આવ્યું કે “આ અહિં સક સત્યાગ્રહમા કોઈએ હિંસક વિચાર પણ ન કરવો પ્રજાએ હિંસક વિચાર અને કૃત્યથી પાપમા ન પડતું જે કોઈ કો વિચાર કરશે તે આપણી શુદ્ધ સડને નુકસાન પડશે ” કનેક્ટરનો મુકામ તે દિવસોમા બેરસદ તાલુકામા આવવાનો હતો તેનો રસાલો પણ આવી ગયેનો હતો, પણ દરબાર સાહેબે પેનો પત્ર મોકલી આપ્યો ત્યાર બાદ તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ ફેરવ્યો, અને રસાવાને પાછો જોવાની લીડો તેની મને યાદ છે

વળી અમે કોઈ પણ કાર્ય ચોરીફપીથી કરતા નહિ અમારો કાર્યક્રમ ખુલ્લો હતો અમારા કાર્યક્રમનું નિવારણ સરકારી અમલદારો રોપે તેમ અમે પણ વિચારી રાખેલું હોય કે સરકારના અમુક પમલા સામે પ્રજાએ કેટલું ધગતું શરતુ પ્રવર્તા દિલને માટે જે કાર્ય હોય તેમા પ્રજાનો પૂરો સાથ હોય તો કોઈ પણ કપુ રાખવાની જરૂર નથી અને પ્રજાનો સાથ ન હોય તો અમે તેટલું કપુ

રાખીએ તો ખરું તેથી કાંઈ બાંધીવાર આવે નહિ. બીજી વસ્તુ એ છે કે આપણી બાહ્ય ખુલ્લી રહેવાથી — આપણો કાર્યક્રમ જાહેર રહેવાથી — પ્રજા પણ તેનાથી સંપૂર્ણ માહિતગાર હોય છે, અને તે માહિતગારીથી પ્રજા તેમાં વધુ ને વધુ રસ લેતી યાય છે. કોઈ પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ યાય તો તેના મનમાં વિચાર યાય કે આપણી અમુક પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ નીવડી, તેનું શું કારણ? તેમાં શી ખામી? અને હવે શું કરવું જોઈએ? પણ આપણી પ્રવૃત્તિ ગુપ્ત હોય તો જે પ્રજાને આપણી સાથે લેવાની હોય છે તે તેનાથી અજાણ રહે છે, અને લાખો સમયના અજાણપણાથી તે પ્રવૃત્તિ પ્રજાની નથી રહેતી પણ અમુક ગુપ્ત માણસોની જ રહે છે, તેનું દેવ દિવસે દિવસે બહુ જ સંકુચિત થવું જાય છે, અને અતે પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પણ પ્રજાને નથી રહેતી અને ગુપ્ત — છપો કાર્યક્રમ જે જાણતા હોય તેમના સિવાય બીજાને સાથ મળવો બધું યાય છે. પછી તો પ્રજા એમ જ પૂછે, — “પેલા કામચલાવગાઓનો શું કાર્યક્રમ છે? તેઓ કાંઈ કરતા હોય તેવું જણાવું નથી.”

બેરસાની સત્યાગ્રહની લડત આવી શુદ્ધ હતી, તેથી હાલ શું યાય છે અને હવે પછી પણ શું થવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ પ્રજાને રહેતો અને તેના તે આગળથી વિચાર કરી શકતી હતી આવી સામે સરકાર પોતાના સાધનોથી પ્રજાની પ્રવૃત્તિને નહોતી પડોચી વળી શકતી આપણે મોટું સાધન તો આપણી લડતમાં પ્રજાને સંપૂર્ણ સાથ છે, પ્રજાને જ લડવાનું છે, તેને જ હારવાનું છે, તેને જ જીતવાનું છે કાર્ય કર્તાઓને તો તેમની લડતમાં સાથે સામેજ રહી દોરવણી આપવાની હોય છે આમ જ્યાં પ્રજા લડે ત્યાં સત્યાગ્રહની લડતમાં ગમે તેવી પ્રબળ શત્રુશક્તિ પ્રજાને ન જ પડોચી વળે જેમ પ્રજાનો સાથ વધારે તેમ લડતની મુક્તિ ઓછી જેમ પ્રજાનો સાથ ઓછો તેમ લડત વધારે લખાય અને અતે લડતમાં મદદ આવે જ સત્યાગ્રહમાં હાર તો કદી જ નથી સત્યાગ્રહી કદી જ હાર્યા નથી તે કદી જીતી જાય અને અન્યાયને તામે થતો જ નથી તે મરે કે જીતે તે લડતા લડતા અજાણ મરે તો તે જીતે જ ગણાય તેના સાધનમાં ખામી હોય તો સભવ છે કે ધાંગેર લઈને તે પડોચી ન શકે તે ત્યાં ન પડોચી એટલે જ્યાં સુધી પડોચી હોય ત્યાં ભરે, આરામ લે, શક્તિ મેળવે અને પાછો પોતાના લક્ષ્યે પડોચવાને પ્રયાસ કરે આમ સત્યાગ્રહી પ્રજાની લડત અખડ રહે અને જ્યારે જીતે ત્યારે જ પૂર્ણ યાય પણ જો તેના સાધન અશુદ્ધ હોય તો તે હારે તેમાં નવાઈ નથી આવે. સત્યાગ્રહનો પાઠ ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓને મળ્યો હતો. લડતનું ક્ષેત્ર પણ આપણી મર્યાદા પૂરતું જ હવે એટલે લડતમાં શુદ્ધતા સચવાઈ આમ કારણ શુદ્ધ હવે, કાર્ય અને તેના સાધન શુદ્ધ હતા એટલે પરિણામ સંપૂર્ણ વિજયમાં આવે જ.

આના વિજયથી પ્રજાના હૃદયના આનંદનો પાર નહોતો તે હર્ષયેની યદ્દ હતી નેવના પાણી મોઢે ચઢેલા તેણે જોયા જે સામાન — ધરતુ રાચરચીતુ — જાત્રીમા ગયેનો અને તાનુ કે ગામના ચોરામા પડ્યો હતો તે સામાન સત્યામહીઓને ઘેર બેઠે મળ્યો જાત્રી કરનારા નાના મોળા સરમરી અમવદારો એશિયાળા યદ્દ ગયા પ્રજાએ ગામોગામ વિજયોત્સવ ડેજોએ પ્રજાની માગણીથી તા ૧૩મી જાન્યુઆરીના દિવસ તાલુકામા વિજયોત્સવ દિન તરીકે ઘડાયો તાલુકાના મુખ્યાલયના ગામોએ તે દિવસે પી પગાવ ગામે એક મોટી સભા રાખી સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ, શ્રી અબ્બાસ સાહેબ શ્રી દત્તાર સાહેબ વોરેને તે સભામા ધધારવાને આમંત્રણ આપ્યા હતા પી પગાવ ગામે આ સભાની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું તા ૧૦મી જાન્યુઆરીની સાંજે ૮ પી પગાવ ગયો ત્યારે તેમણે નક્કી મ્યું આરું કામ આ હ સવ સમેલનની જાહેરાત કરવાનું અને તેનો કાર્યક્રમ ધડવાનું હવ, પને પી પગાવ ગામના લોકોએ સભાસ્થાન તૈયાર કરવાનું તથા હજારો વોકો આવે તેમને માટે જરૂરી વ્યવસ્થા કરવાનું હવ મે ત્યાની લાગોળે વિશાળ વડના વૃક્ષો નીચે સભાસ્થાન રાખવાની સૂચના કરેલી મારા ત્યાથી વિદાય થયા પછી ગામડોડો ભેગા થયા અને તેમણે મારી સૂચના ઉઠાવી દીધી તેમણે ગામની નજીકના જ ખેતરમા એક મોટો મ ડપ બાધવાનો નિર્ણય કર્યો મ ડપ બાધતા વિલબ થાય જોઈતા સાધન મળે નહિ વગેરે મુસીબતોનો મને અનુભવ હતો તેથી મે નવો મ ડપ બાધવાની સમતિ આપેની નહિ પણ જ્યા ઉત્સાહી ફિલ હોય ત્યા મુ ન થઈ શકે ? હું બારમીની સાંજે પી પગાવ ગયો ત્યારે તો ત્યાનું કામ જોઈ મને સાન દાર્શન્ય થયું મે પૂછ્યું, ' તમે આ શી રીતે કર્યું ? ' ત્યારે તેમણે વર્ણન કરી દીધું તમારા ગયા પછી શત્રે ગામડોડોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે વિજયોત્સવના સમેલન માટે ખાસ મ ડપ બાધવો ગામના બધાએ માણસોએ આ કામમા સામેલ થવું ત્રીસેક ગાડા તૈયાર કર્યા અને તે જ શત્રે વાસ, વળી, મોલ કાથી અને કતાનના તાકા લેવાને મોકલ્યા કેટલાક ગામોએ મોટો લેવાને ગાગ મોકલ્યા નય માણસ મેરો લઈને નક્કી મ્યું પ્રમાણે ગાડા મોકલા મ ડપા બીજી બાજુથી ચાલના રોપના માડપા ત્રીસ ચાલીશ માણસો વળીઓ બાધવા લાગ્યા ખોખુ તૈયાર થયું એટલે તેના પર કતાન ન ખાયુ ત્યાર પછી ગાડા ઉપર બેસા રહી માણસો પોતાને દાથે બે કતાનને ટાકા મારી રાખે અને કેટલાક માણસો ગાડા આગળ બેચ્ચા કરે અમ્મ ચાલીસ કવામમા કોઈ પ્રાતિક પરિવટના મરુપ જોવો વિશાળ મ ડપ તેના રાજગાર સદિત તૈયાર થયો ધનપતાકા અને રાષ્ટ્રધ્વજોથી મુસોબિત મ ડપની હદમા પેસતા ટકોરખાનાના મધુર ધ્વનિ સાભળી સરદાર રા હેબ અને મહાદેવભાઈ ગામડાના લોકોની ભાવના અને ઉત્સાહ જોઈ નવાઈ પામ્યા વિલ્લાના પ્રમુખ શ્રી અબ્બાસ સાહેબને વાર વ ર પૂછવા લાગ્યા આવુ મોટું કામ આ લોકોએ એક દિવસમા શી રીતે કર્યું ?

આવે જ ખીલે ઉત્સવ સરદાર સાહેબ વીરસદ ગયા ત્યારે વીરસદે જીજ્ઞ્યો હુતો આમ આગેવાનો તાલુકામાં ઉત્સવ અંગે ફરી વળ્યા અને પ્રભને સતોષ થયો

પણ વિજય જીવવે સહેલો નથી વિજય તો કેટલીક વખતે વિધાતક નીવડે છે તેમ વિજયનો ઉત્સાહ એવો હોય કે તેનો લાભ લેવાય તો તો જીવનનું ધડતર યાય છે તાલુકાના કાર્યકર્તાઓએ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની સલાહથી બોરસદ તાલુકાનું ધડતર ધડવાનો વિચાર કર્યો સત્યાગ્રહની લડત અંગે થયેલા શુદ્ધ વાતાવરણનો લાભ લેવાની ગોઠવણ કરી જે ચાણા સ્થાપ્યા હતા તે માયમ રાખ્યા અને જે લડતના પોદ્ધા હતા તેમણે હવે આમસેવક બની પ્રભાભાઈ ટ ટાકિસાદ દૂર કરી સરકારી કોરટોના અસહનરનો કાર્યક્રમ હાથમાં લેવો, તે માટે દરેક ગામે લવાઈ પચ સ્થાપક એવો નિર્ણય કર્યો એ કામે એક વરસ માટે વકીલાતના ધંધામાંથી છટા થઈ શ્રી કાશીભાઈ ઝવેરભાઈ વકીને (સરદાર સાહેબના નાના બાઈએ) લવાઈના કામમાં બોરસદ તાલુકાને મદદ કરવાનો નિર્ણય કર્યો ખીલ વકીનોએ પણ મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું

ઉપરાંત ખાદીકલ્પતિનું કામ, ખાદીનો પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ, દારૂનિષેધ વગેરે કામ પણ રાડ થયા શ્રી સવિરા કર મહારાજને બોરસદ તાલુકાના ગામોમાં પાટણવાડિયાઓની પરિવહો બરીને તેમને શાન્ત, ઉદ્યોગી, નાગરિક જીવન જીવવાનો ઉપદેશ કર્યો એટલું જ નહિ પણ તેમના જીવનમાં સક્રિય મદદ કરવા માટે તાલુકામાંથી ચોરી, લૂટફાટ નામુદ માય એ માટે પણ પ્રચાર રાડ થયો કાકાના ગોરના ગામે એક મથક સ્થાપ્યું અને આરા એક મિત્રભાઈ અબાલાલ બાજીભાઈ પટેલ ત્યાં રેડિયો લઈને બેઠા તેમ જ રાગગામી ગામે શ્રી નગીનભાઈ મજભાઈ પટેલ બેઠા બદરપુરમાં જ ઉંચી રાત્રીમાં નાચાભાઈ અને અબાલાલ શકરભાઈ બેઠા આ સર્વ કાર્યકર્તાઓએ એવો સપર્ક સાધવા માડ્યો કે તેને પરિણામે અનેક ફેસલા થયા અને ખાદીપ્રચારનું અને ખાદીકલ્પતિનું રચનાત્મક કાર્ય થયું વાતાવરણ પણ એટું સૌમ્ય થયું કે બહારવટિયાઓની પ્રવૃત્તિ પણ અટકી ગઈ બાબર દેવાને પોલીસનો કે અન્ય વ્યક્તિનો સાથ મળ્યો નહિ, પ્રભને તેની ખીંક પણ ન રહી, એટલે તે બોરસદ તાલુકામાંથી ભાગીને પાંચ તાલુકામાં ગયો અને ત્યાં પકડાઈ ગયો તેવી જ રીતે અનિનો દાબરો ડાહ્યો ફેજાદાર રાજલો અને નામદારિયો વગેરે સર્વે બહારવટિયાઓ એક પછી એક પકડાઈ ગયા, એટલે સત્યાગ્રહના ચક્ષુની પૂર્ણહિતિ પછી પ્રભ શાંતિથી દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગી

૬૬. એક પરીક્ષા

એવામાં એક પરીક્ષા પસાર કરવાની મારે માથે આવી પડી. સંવત ૧૯૮૧નું નવું વરસ બેઠું. અને કારતક સુદ ૧૦ના અરસામાં ગોધરેથી મામા સાહેબ ફડકેનો એક પત્ર મને સોજિત્રે મળ્યો તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે કારતક સુદ ૧૫ના દિવસે વૌડાના મેળામાં જવાને માટે ગોધરેથી ૧૯ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ સાથે સુદ ૧૩ના રોજ સાંજે તેઓ સોજિત્રે આવી પહોંચશે અને બીજે દિવસે સોજિત્રેથી વૌડા જશે.

મામા સાહેબને એથી વિરોધ મને લખવાની જરૂર પણ નહોતી મેં વિચાર કર્યો કે તેમને માટે સાંજે માડીએથી આવીને જમવાની, અને સવારે વૌડા માટે રવાના થતાં પહેલાં જમવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, તેમ જ રાત્રે સૂવાની વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ. એમને માટે મારે ક્યાં વ્યવસ્થા કરવી? મારે તે બધા માટે ગામની ભાગોળે સાર્વજનિક ધર્મશાળામાં વ્યવસ્થા કરવી? મારાથી એમ કેમ થાય? અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનવાનો દાવો કરવાવાળો હું તે બધાને માટે ગામબહાર વ્યવસ્થા શી રીતે કરી શકું? મેં મારી પત્નીને મારી મુરકેલી કહી તેમને આવી વાતોમાં બહુ રસ નહોતો. છતાં મારા માર્ગમાં તે વચ્ચે ન આવે એટલું જ નહિ, પણ હું રાજ થતો હોઉં તો મને મદદ પણ કરે. મને નારાજ તો ન જ કરે. તે વખતે મારી પાસે બે ઘર હતાં એક જાહેર રસ્તા ઉપર, જ્યાં બાપુજી આવેલા, અને બીજું પાસેના જ મહોલ્લામાં રસ્તા પરના ધરના મેડા પર વીસ પચીસ માણસ સૂઈ રહે એવી વ્યવસ્થા હતી પણ તેની નીચેના ભાગમાં મારાં દાદી રહેતાં હતાં તે મરજદી વૈષ્ણવ હતાં આપનેવેદી હતાં તેમને મેં ‘પૂછ્યું’ કે કેટલાક અત્યંત જોના ઊકરા-નિશાળિયા આવવાના છે તેમને હું મેડે મુકામ આપુ તો આપને કાંઈ હરકત છે? તેમને ગમ્યુ તો નહિ, પણ મને ના ન કહેવાઈ, “મને શી હરકત? બહારના દાંદરે ભય અને ત્યાંથી ઊતરે, અને ઉપરના નળનો ઉપયોગ ન થાય તો મને કાંઈ હરકત નથી” તેમણે આટલીયે જવાબતા વાપરી એથી હું તો રાજ જ થયો. મેં તેટલી પણ આશા નહોતી રાખી પણ મારે તેમને રાજ રાખવાને ખાતર આ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ છ માટે જ કાંઈ વિરોધ પ્રતિબંધ પગાવવા, એ મને ગમ્યું નહિ તેથી મેં મહોલ્લાવાળા ધરમાં ઉતારો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. જો કે ત્યાં પડોશીઓનો કચવાટ સાંભળવો પડે તેમ હતું મહોલ્લાવાળા ધરમાં એક ડહોતું અને રેવેરીમાં ચઈને બધા માટે સૂઈ રહેવાની સગવડ થાય તેમ હતું જમવાની સગવડ તો ત્યાં જ કરવાની હતી. પાપરણાં મોદડાં તૈયાર રાખ્યાં. સાંજે હું સ્ટેશને તેડવા ગયો. બધા મિત્રો આવ્યા મામા સાહેબે મને ‘પૂછ્યું’, “અમારે બધાને ક્યાં ઊતરવાનું છે?”

મેં કહ્યું, “મારે ઘર”

“અમારે બધાને?” તેમણે પ્રશ્ન કર્યો

“હા બધાએ

મારી સાથે હરિજન વિદ્યાર્થીઓ છે તે તમે જાણો છો ને ?’ તેમણે સકારીન થઈ મને પૂછ્યું

‘હા હા જુ, હું તમે તમારા પત્રમાં જ તેડું લખ્યું છે,’ મેં નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું

અમે ઘેર પડોચા સાંજે બાધુ મેં વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું, “તમારામાંથી કોઈ બજન કીર્તન ગાય છે કે ?”

તેમણે હા કહી અને બજન ગીતન ગાવા માડયા પાંચ દશ મિનિટમાં તો મહોલ્લાના ઇકરા ભેગા થયા અને અમારી સાથે બજન કીર્તનમાં સામેલ થયા. મોટા પડુ અવ્યા કેટલાક ભાગ્યા આમ રાત્રે બજન કરી અમે સૂઈ ગયા વિદ્યાર્થીઓ સવારે વહેના ઠીકી ગામ બહાર સૌચાલિ અને નાહવા ધોવા માટે ગયા આવીને તુરત પ્રાર્થના કરના બેઠા સવારે પડુ મહેલાના ઇકરા પ્રાર્થનામાં દાખલ થયા પ્રાર્થના પછી ગામ જોવાને બધા ગામમાં ફર્યા ગામમાં વાનો તો ચાલવા માડી પડુ મને કોઈએ એ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ વિદ્યાર્થીઓ પાઠા આવ્યા ત્યારે દાગ ભાત શાક તૈયાર હતા અમે બંને જણે બધાને પીરસુ મેં પડુ જમી લીધું મેં તે બધાની સાથે વૌડા જવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અમે બધા પરવારીને ચાલી ગીમ્બ્યા

આ પ્રસંગ વિશે વાતો તો ગામમાં બહુ થઈ આજ દિન સુધી ગામની મધ્યમાં મહેલ્લાની અદરના ઘરમાં આમ સમૂહમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા હોય અને જમ્યા હોય તથા મહેલ્લાના ધાગડોએ સાથે બેસીને બજન કીર્તન કર્યું હોય તેડું બન્યું નહોતું આવો પ્રસંગ પ્રથમ જ હતો છતાં મેં જોયું કે મને કોઈએ તે વિશે પ્રશ્ન સરખો પડુ કર્યો નથી મને લાગ્યું કે જાહેર જનતા મારી પાસે એવી જ આશા રાખે મેં મારા વતનમાં મહેલ પડુ મકોચ કે ઠણુપ રાખી હોત તો લોકો મને દલો બને ડોળી કહેત અને પછી અસ્પૃશ્યતાનો વિરોધ કરવાનો મોં અધિકાર પથ ન રહેત મહાત્માવાદી તરીકે પડુ મારી જીવને બોગખાવવાનો મને પછી શો અધિગત ? મને આવા અનેક મેત્રમાં અનુભવ થયા છે કે આપણે આપણા અદર્શમાં મુકમ હોઈને છીએ તો સમાજ આપણને સહન કરી લે છે બો તે પ્રમાણે ન વરતી શકે પડુ આપણામાં આપણા વિચાર કે અદર્શને વર્તનમાં મુકવાની બાબતમાં નબળાઈ દેખે છે તો સમાજ આપણને ડોળી સમજીને આપણા અદર્શનો વિરોધ કરે છે મને આવો આ એક વિશેષ અનુભવ થયો

આમ મારી પરીક્ષામાં પ્રશ્નને મને હતીજુ યવાની શક્તિ આપીતે માટે ને પ્રશ્નનો ઉપકાર માન્યો

૬૭. પેટલાદ તાલુકા ખેડૂત અનમંડળ

હું જોરસદ તાલુકાના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પડ્યો હતો એવામાં પેટલાદ તાલુકાના ખેડૂતોની લડત જમીન પેટલાદ તાલુકા વડોદરા પ્રાંતનો એક તાલુકો, ગણાય તેમાં ૭૫ ગામ છે પણ ખેડા જિલ્લાના તલુકાના ગામોના પ્રમાણમાં આ તાલુકાના ગામો મોટા ખરા ચરોતરમાં મોની વસ્તીવાળા ગામો પૈકી પ્રમાણમાં વધારે કેળવાયેલા, વધારે જાહેરજાણીવાળાં ગામો પેટલાદ તાલુકામાં છે વડોદરા રાજ્યમાં પણ પેટલાદ તાલુકો સૌથી વધારે આબાદ ગણાય છે તેના ગામ જોરસદ તાલુકાના ગામ સાથે કૃષ્ણપણીમાં આવેલા છે પેશવા અને ગાયબાડ વચ્ચે વહેતી પાણીમાં તેમ વહેતો તે જ સરખી વહેતી થાય એવું તેમને લાગવાયી તેવી વહેતી કરી હશે

પેટલાદ તાલુકો વડોદરા રાજ્યનો અને જોરસદ તાલુકો મિટિરા રાજ્યનો બંને પાસે પાસે આવેલા છે, ૭૫ ગામોના જમીન મહેસૂલમાં મોટા અને બમણા તકાવત છે. પેટલાદ તાલુકાનું જમીન મહેસૂલ ખડું જ વધારે છે ઉપરાંત સન દિવા, ધનામી કે જાત ધર્મના જમીનનું જમીન મહેસૂલ પણ વધારવામાં આવ્યું પૂર્વ મહેસૂલ વાળી નરવા પદ્ધતિની જે જમીન હતી તેના નરવાના હક વડોદરા રાજ્યે એક પછી એક ધીન-ધીધા ચાલા ગરબે પેટલાદના ખેડૂતોમાં અસતોષ તો હતો જ પણ જેમ મિટિરામાં તેમ વડોદરા રાજ્યમાં તાલુકાના મુખ્ય મુખ્ય માણસો સ્વાર્થના માર્ગે અમનદારોની ખુશામત કરતા થઈ ગયેલા એવામાં પડોશી મિટિરા રાજ્યમાં હોમરવની દિલસાલ આવી પછી ખેડા જિલ્લાનો સત્યાગ્રહ ચાલ્યો અને અસહકારનો યુગ ખેડો તે સર્વમાં પાડેલી પ્રાંતનો રમ તેમને પણ લાગ્યો એ બધામાં જોરસદ તાલુકાના સત્યાગ્રહે તો તેમને બારે અસર કરી તેમને પણ જેમ થયું કે પેટલાદ તાલુકાની પ્રજાએ આટલો બવો બારે મહેસૂલી બોલનો ત્રામ શું કામ વેડનો ?

એવામાં પેટલાદ તાલુકામાં વિવિધ સેલમેન્ટ થયું સેલમેન્ટ અમલદાર નિ ઉપર નામના સરસૂમાં હતો તેમણે એક દરે ૨૨ ટકા જમીન મહેસૂલ પેટલાદ તાલુકા ઉપર ચઢાવ્યું દેશી રાજ્ય કે મિટિરા રાજ્યની પદ્ધતિ જ એવી છે કે, જમીનનો રસકસ કેવો છે, તેમાં કેટલું પાકે છે, વગસાદ અને અન્ય કુશળી સગવડ અગવડ કેવી જોઈએ અને અગત્ય આપ્યા સિવાય પ્રથમ તો અમુક તાલુકામાં કેટલું મહેસૂલ વધારવું એવો જ નિર્ણય કરે પછી જમીનનો રસ, કસ, વગસાદ, અને અન્ય કુશળી સગવડ અગવડ અને બાંધકામની મોલવારી વગેરેનો પોતાના નિર્ણયની સાથે જેજ ખાત્ર એવી રીતે આકાશ તૈયાર કરે આ

રમત એવી હોય છે કે તેમાંથી જે સિદ્ધ કરવું હોય તે થઈ શકે મઈ ન બની શકે તો જમીનની કક્ષા વધારે જમીનના ચાર ભાગ હોય છે ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અને કુવેતર અગર બાગાયત બીજ આકડા, મદદમાં ન આવે તો કનિષ્ઠમાંથી કેટલીક જમીન મધ્યમમાં મૂકે, અને મધ્યમમાંથી કેટલીક ઉત્તમમાં મૂકે ગમે તે રીતે પોતાના આગ્રહનો મેળ મળી રહે તેમ કરે કોણ જૂઠું ? એમ જ મનાય કે જમીન મહેસૂલનો નિર્ણય કરવામાં પ્રજાને કોઈ હક્ક નથી ખરી રીત તો એ છે કે જમીન મહેસૂલનું રિવિઝન કરતી વખતે ખાતેદારોને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે જે કારણે મહેસૂલનો વધારો ઘટાડો કર્યો છે તે કારણો બ્યાજબી છે અને તે પ્રમાણે ખાતરી કરી આપીને ખાતેદારના ખાતાનું જે જમીન મહેસૂલ નક્કી કર્યું હોય તેની તેને નોટિસ આપીને, તે નોટિસ ઉપર ખાતેદારની સહી મેળવવી જોઈએ તો જ તે જમીન મહેસૂલનો ખાતેદાર સ્વીકાર કર્યો છે એવું ગણાય તેથી જ તેને રેવન્યુ સેટલમેન્ટ કહેવાય છે ત્યાં સુધી મરદાર અને ખાતેદાર વચ્ચે આવી સમન્વૃત ન હોય ત્યાં સુધી તેને સેટલમેન્ટ કહેવાય નહિ આજ દિન સુધી એ જ ખૂટતિએ રેવન્યુ સેટલમેન્ટ થવું હવે કોઈ ગામના ખાતેદારો નોટિસમાં સહી ન કરે તો સમન્વૃતથી, લાલચથી કે ધમકી કે બેદનીતિથી નવી આકાશણીની નોટિસો ઉપર તેમની સહી ચેવાય ત્યારે તે ચોક્કસ આકડો ગણાય એવી રીતે આકડો ચોક્કસ ન થયો હોય તો તે વચૂક આપવાને ખાતેદાર બધાયેનો નથી આવી પ્રણાલી આજ સુધી હતી

જમીનના માલિક ખાતેદારો છે રાજ્યો અનેક ગયા અને આવ્યા, છતાં જમીનની માલકી ખેડૂતોની જ રહી છે, પ્રજાની જ રહી છે રાજ્ય રાજ્યનો વહીવટ નિભાવવાને ૨૨ તરીકે જમીન મહેસૂલ કરાડીને લેતો હતો ધીમે ધીમે ખાતેદારો નબળા પડ્યા અને રાજ્યની દાનત બ્રહ્મ થઈ એટલે તેણે પ્રજાને એમ મનાવવા માડ્યું કે જમીન મહેસૂલ જે કર નથી પણ જમીનની સાથે છે, બાકુ છે જેમ કોઈ જમીનદાર પોતાની જમીન કોઈ ખેડૂતને એકસાથી કે બહુસાલી સાથે આપે છે અને સાથનો આકડો પોતાની મરજી પ્રમાણે નક્કી કરે છે અને તે સાથ આપવી, ખેડૂતને ન પાસવે તો તે જમીન ન ખેડે અને જમીનદાર બીજાને આપે છે તેવી જ રીતે સરકાર હવે એમ કહેતી થઈ છે કે ખાતેદારો સરકારના ખેડૂત છે સરકારની મરજીમાં આવે ત્યારે તેમની પાસેથી જમીન ગૂંટવી શકે છે અને સાથ નક્કી કરવામાં પ્રજા — ખાતેદાર — ની સમતિની કોઈ જરૂર નથી ખાતેદારનો જમીન ઉપર માલકી હક્ક નથી પણ ખેડૂત હક્ક છે તે પોતાની જમીન વેચે છે તો આર્થ એટલો જ કે સરકાર ત્યાં સુધી તેની જમીન તેની પાસે રાખે, ત્યાં સુધી તેનો કાયમી ખેડહક્ક તે બીજાને આપી શકે છે સરકારી અમલદારોની આવી મનેદરશા થયેલી હોવાથી આ પ્રશ્ન વિશે બારે ચૂંચવાડો બિલો થયો છે

ચેટલાદ તાલુકામાં મિ હપવકે સેટલમેન્ટ કમિશનર તરીકે જમીનની આકારણી કરી અને નોટિસો કાઢી તે નોટિસો ધણા ગામોએ લીધી નહિ ત્યારે તે અમલદારે એક ગામે તો એવું કયું કે પોતાના ચઢાવાળાને ભાગોળના વડ ઉપર ચઢાવી તે નોટિસો ફેકાવી અને પોતે માગી લીધું કે જમીન મહેસૂલનું સેટલમેન્ટ નહીં થઈ ગયું !

આ વાત પ્રજામાં ચર્ચાવા માગી ધણા લોકોને અમલદારના આ તુમાખી હક્કત વર્તન માટે રોષ ચડ્યો આનું શું કરવું, તેની અદરોઅદર ચર્ચા થવા માગી એટલામાં સને ૧૮૧૪ની સાલ બેડી ચેટલાદ તાલુકાના બિચાર જાણીતા માણસોએ આ વિષે કાઈ કરવું જોઈએ એવો પત્રવ્યવહાર પરસ્પર કર્યો, અને તેમણે ચેટલાદમાં તાલુકાના ખેડૂત આગેવાનોની સભા બોલાવી ત્યાં થોડી ચર્ચા થઈ પણ કાઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ, કારણ કે આગેવાનોમાં પરસ્પર વિશ્વાસનો અભાવ હતો ત્યાર પછી પદ્મકે દિવસે એક બીજી સભા વડતાલ મુકામે મળી ત્યાં ધણા બધા હાજર થયેલા ત્યાં એવો વિચાર કર્યો કે આ વિષે કાઈ અવસ્થિત કામ કરવું જોઈએ આ અવસ્થિત કાર્યમાં તેમને મદદ કરી શકે તેવા કોઈ હિંમતવાન આગેવાન જોઈએ જે આગેવાન સરકારી ગીતરસમેનો ભોમિયો હોય બધાઓની નજર શ્રી રાવજીભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ પર પડી તે પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં નાયબ સૂબા હતા બાહોરા લેખાતા હતા હિંમતવાળા પણ ગણાતા હતા તેમની ખાસે તાલુકાના કેટલાક આગેવાનો ગયા તે પણ ધર્મજના વતની અને જમીનદાર હતા એટલે તેમનો પણ હિંમત સબધ તો ખરો જ પેલા ભાઈઓએ તેમને તાલુકાના ખેડૂતોની આગેવાની લેવાને વિનંતિ કરી તેમણે તે વિનંતિ સ્વીકારી અને ચેટલાદ તાલુકાના ખેડૂતોની પ્રથમ પરિષદ નાર ગામે બોલાવવાનો નિર્ણય થયો.

નાર ગામે તાલુકાના ખેડૂતોની પ્રથમ પરિષદ ભરાઈ, તે પહેલાં મુરકેલીઓ તો બહુ નહીં બધાને ગાયકવાડી રીતરસમની બીક કોઈ અમલદાર ધમકાવે કે તમારા ગામમાં આવી પરિષદ થશે તો ગામના ઉપર બારે આકૃત ઠોરો એટલે લોકો ટરી જાય, પણ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓના આગ્રહથી તે ભરાઈ અને તે સારી રીતે ભરાઈ, ત્યાં ચેટલાદ તાલુકા ખેડૂત પ્રજામંડળ રચાયું, તેનું બધાંજ નહીં થયું, અને તેના પહેલાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી રાવજીભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ ચૂંટાયા.

ત્યાં એક ઠરાવ એવો થયો કે વધારાના મહેસૂલ ન બંધે પ્રમુખ અને અન્ય કાર્યકર્તાઓએ તાલુકાના ગામોમાં ફરવું, લોકોની હકીકત સામગ્રી સામાન્ય ગીતે જમીન મહેસૂલ વધારવામાં સરકારે શ્યા ક્યા અન્યાય કર્યો છે, કઈ બાબતમાં ખોટી ગણતરી કરી છે વગેરે જાણી લેવું અને માથે સાથે લોકમત કેળવવો અને લોકોની શક્તિનું માપ પણ કાઢી લેવું આ ઉપરથી પ્રમુખશ્રીએ પોતાનું નિવેદન

તૈયાર કરવું અને તાલુકા તરફથી એક પ્રતિનિધિ મંડળ પ્રમુખશ્રીની સરદારી નીચે દીવાન સાહેબ પાસે લઈ જવું અને યથેવા સેટવમેન્ટ વિધે દૂરીથી વિચાર કરવાને તેમને ચીનવવા.

હવેરાત તે પરિષદમાં ખેડૂત પ્રજામંડળના સભ્યો નોંધવાનો, આ મંડળના નિભાવ નાંદે તાલુકાના દરેક ગામેથી જમીન મહેસૂલના આકડા ઉપર દર રૂપિયે એક પૈસો ઉધરાવવાનો, એક માસનો તાલુકાનો અનુભવ લઈ વધારે ચોક્કસ નિર્ણય કરવાને ધર્મજ ગામે તાલુકાના ખેડૂતોની બીજી પરિષદ તે જ પ્રમુખના પ્રમુખપદે ભરવાનો, અને ન્યાય સુધી આનો કાંઈ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી બીજો હપ્તો ઉધરાવવાનો સરકાર મુલતવી રાખે, એવી વિનંતિ કરતો ઠરાવ થયો. વળી ગામેગામ સ્વયં સેવકો ઠીકા કરવાનો પણ ઠરાવ થયો સાથે સાથે ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તેમ જ એવા બીજા અમલી ઠરાવો કરીને આ પરિષદ પૂરી થઈ.

મને પોતાને આ કાર્યમાં રમ હતો છુ પણ વડોદરા રાજ્યનો રહેવાસી અને ખાતેદાર ખરો એટલે છુ વડતાલની સભામાં અને નારની પરિષદમાં હાજર રહેલો પણ તેમાં મેં સક્રિય ભાગ લીધેલો નહિ શ્રી રાવજીભાઈને તાલુકાના ખેડૂતોની આગેવાની સોંપી તે મને ગમેતું નહિ. છું તો દરબાર સાહેબને જ આગેવાની સોંપવાનું કહેત દરબાર સાહેબ પણ પેટલાદ તાલુકાના ખાતેદાર છુ, પણ જે કાર્યકરો હતા તેમાંથી એક બે મુખ્ય જણના મનમાં એમ હતું કે પ્રજાને ખરેખર લડતમાં ઉતારે એવા પ્રમુખની જરૂર નથી દરબાર સાહેબ પેટલાદ તાલુકામાં પ્રમુખ તરીકે આવે તો પ્રજા તરફ તૈયાર થાય, અને પ્રજા જરૂર તેમની સાથે પૂરી તાકાતથી લડી રહે એવી તેમને ખાતરી હતી છતાં દરબાર સાહેબ તો મહાસભાના એક યોદ્ધા. તેમના નામથી વડોદરાનો અમલદાર વર્ગ ચોંકી બેઠે અને તાલુકાની પ્રજાને વધારે આકરી કરોડીમાંથી પંચાર થવાનું જોખમ વહોરતું પડે. તેમ કરતાં પોતા ઉપર તો જોખમ આવે જ. આવું જોખમ વહોરવાને કેટલાક મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તૈયાર નહોતા. તે કારણે એમાંજ વિચાર કરેલો કે 'વાચ્યું તો તીર નહિ તો તુફો.' આવો દૂકો વિચાર આ બારે કાર્યના ગણેશ મંડાલમાં હતો, એવું મને પાછળથી જણાયેલું જોકે દરબાર સાહેબની આગત્વી કરી હોત તો ગુજરાતના સૂબા શ્રી વલ્લભભાઈ તે સ્વીકારત કે કેમ તેની પણ રાંકા હતી તે વખતે મહાસભાની નીતિ એવી ખરી કે બનતાં સુધી દરબાર સાહેબ જેવા મહાસભાના જવાબદાર કાર્યકર્તાએ દેશી રાજ્યના અંદરના હડામાં ન પડવું પણ દરબાર સાહેબ વસોના વતની હોઈ, પ્રજાના ઠરાવને તો વળગી જ રહે, એટલે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ કાર્યમાં સાથ આપ્યા સિવાય, અને વળી જરૂર પડ્યે દોરવણી આપ્યા સિવાય તેમનો છૂટકો થાય એમ નહોતું.

નારની પરિષદની અસર ઘણી સારી થઈ તાલુકાની પ્રજાનું ધ્યાન તેણે સારી રીતે આકર્ષ્યું. ધર્મજમા પરિષદ ભરાય તે પહેલાં કાર્યકર્તાઓએ પણ તાલુકામા સારો પ્રચાર કર્યો. પ્રચારમા ખાદીપ્રચાર અને સત્યાગ્રહની તૈયારી મુખ્ય હતા. ધર્મજની પરિષદમા જાણે સત્યાગ્રહનો ઠરાવ થયો જ હોય એવું ગરમાગરમ વાતાવરણ થઈ ગયું તે વખતે મહારાજ સાહેબ તો વિનાયક હતા. નારની પરિષદે તાલુકાના પ્રવાસ પછી દીવાન સાહેબ પાસે જે ડેપુટીશન મોકલવાને નીમ્યું હતું તે ડેપુટીશન વડોદરા જેઈ આગ્યું. દીવાન સાહેબ સર મનુભાઈ મહેતાએ તેને સલામી દીધી, “જમીન મહેસૂલના રિવિઝન સેટવમેન્ટનો નિર્ણય કરવા બાબતમા પ્રજાને માથું મારવાનો હક નથી જે નિર્ણય સરકારે કર્યો છે તે બ્રહ્માના અક્ષર છે અને તેમા એક પણ રાજ વધારા થાય તેમ નથી” આનો ઉદ્દત જવાબ દીવાન સાહેબે આપ્યો, છતાં ખીજ બાબતુ તેમણે આ પ્રસંગે ધીરજ ધરીને કોઈએ જમીન મહેસૂલ બંદુ ન બંધુ તોપણ જોઈ પણ ભતના તમામનો હુકમ આપ્યો નહિ. પેટનાદ તાલુકાના વડીવઢાર તરીકે શ્રી શુકલ નામના એક ગૃહસ્થ હતા તેમણે પણ દીવાન સાહેબના કે અન્ય ઉપરી અમલદારના હુકમ સિવાય પોતાનું હાથપણ વાપરીને મુશ્કેલી બની કરી નહિ. તાલુકાના કોઈ ગામે પણ સાથે અથડામણ બળી થાય તેવું કાંઈ તેમણે ક્યું નહિ. તાલુકામા સત્યાગ્રહના વાતાવરણ સાથે સલામો, સરખસો, પ્રભાત ફેરીઓ, ખાદી ફેરી, કાતાણુ, અને ખેડૂત પ્રજામંડળના સભ્યોની નોંધણી વગેરે કાર્યક્રમ પણ સારો થયો. પેટનાદ તાલુકા એક જૂથ તરીકે વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળમા સામેલ નહોતો થયો છતાં પ્રજામંડળના આગેવાનો સાથે તેનો પૂરેપૂરો સંપર્ક હતો, અને તેમની દોરવણી પણ મળતી રહેતી. શ્રી સુતરિયા, શ્રી મુનશી, શ્રી સાને વડીવ, શ્રી મગનભાઈ વગેરે પ્રજામંડળના મોવળીઓ પેટનાદ તાલુકાની હિલચાલ તરફ સાગી રીતે નજર રાખતા અને તેની મહત્વની સમાજોમા પણ આવતા જોડે સરખા તરીકે આ પેટનાદ તાલુકા ખેડૂત પ્રજામંડળનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર હતું.

૬૮. ધર્મજની પરિષદ

ધર્મજની પરિષદ પહેલાના પ્રચારમા કેટલાક ગામોમા હું પણ ગયેલો. વાતાવરણ જોઈને મને લાગ્યું કે તાલુકાના ૭૫ નામ પૈકી પેટનાદ, સોજિત્રા, વસો, બાધાલી અને પીજ એ પાંચ ગામો મદદ હતા જો કે તાલુકાના કાર્યકર્તાઓમા મોટો ભાગ સોજિત્રાનો હતો છતાં સત્યાગ્રહનો પ્રસંગ જોશે. થય અને જમીન ખાવસા કરવાનું હથિયાર સરકાર વાપરે તો લોકો તે જોખમ ઉપાડવા તૈયાર થાય કે કેમ તેની મને શંકા હતી કાતાણુ કે એકબીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ નહિ હોવાથી

પોતાની મિલકત ગામના બીજા માણસો ઓછી કિંમતે રાખી લેશે એવો અવિશ્વાસ હતો. આ અવિશ્વાસને કારણે તે ગામ પાછું પડી જાય તેવો મને ભય હતો. પેટવાદમાં તો એમ બનવાનો પૂરો સંભવ હતો. વડોદરા પાસે સોજિત્રા જેવું પીંગ અને બાધણી એ જે ગામોએ બહુ રમ નહોતો લીધો જાણે શિથિલ હોય એવી મનોદશાવાળા આ જે ગામોમાં જોઈએ એવી જગતિ નહોતી. ધર્મજ અને નાર ગામનું કામ પ્રથમથી સીધું પડી ગયું હતું અને તે બંને ગામો મોટા હોવા છતાં બહુ જ નિશ્ચયી હતા. ત્યાં ધણી મારી વ્યવસ્થા થઈ હતી બીજા બધા ગામો માટે કાંઈ શકા રાખવા જેવું મને ન લાગ્યું. તેમાં પચીસેક ગામોનું બંધ તો મને તેવા-જેમજમનાથી પાર ઊતરે એટલું તૈયાર હતું.

થોડા જ દિવસમાં ધર્મજની પરિષદ ભરાઈ ત્યાં બહુ સારી વ્યવસ્થા થઈ હતી. આખા પેટવાદ તાલુકામાંથી અને તે સાથે સાથેના બોરસદ તાલુકાના ગામોમાંથી પણ લોકો ત્યાં આ પા મહેમાનોમાં ડોક્ટર મુખન્ત મહેતા, શ્રી છાત્રાઈ સુતરિયા, શ્રી સાને વડીન, શ્રી મગનભાઈ ખેલ વગેરે વડોદરાથી આવ્યા હતા અને બેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ પૈકી શ્રી ગોકળદાસ બાપુ શ્રી કૃત્યદાઈ શાહ શ્રી મોહનલાલ પડયા વગેરે આવ્યા હતા. પરિષદમાં સરકારી અમલદારો પણ પ્રમુખ પાણી માપવા આવ્યા હતા.

પરિષદની છુટી બેઠક પડેલા પ્રમુખશ્રીના મુકામે તાલુકામંડળની કારોબારી મુખ્ય ઠરાવનો ખરડો કરવા બેઠી હતી. આકસ્માત તે સમયે ૬ ડાઝર હતો અને ઠરાવ વિધેની ચર્ચા સામગતો હતો.

પહેલો મુદ્દો એ હતો કે રિવિઝન સેટલમેન્ટ નેરવાળબી છે અને વાળબી હોય તો પણ તેના વાળબીપણાની અમને ખાતરી કરી આપી નથી માટે કોઈ પણ સરકારી અગર બિનસરકારી નાહિત વ્યક્તિને પચ તરીકે નીમીને ફરીથી તે ગેટલમેન્ટની તપાસ કરાવવી.

બીજો મુદ્દો એ હતો કે ફરીથી તપાસ કરીને પચ જે નિર્ણય કરે — કહેલા રિવિઝન સેટલમેન્ટને વાળબી ઠેરવે અગર તેમાં વધારો થા પડાડો કરે તે વાળબી છે એવી ખાતરી બેઠત પ્રજામંડળના પ્રતિનિધિને પ્તી આપે તો તે પ્રમાણે પ્રજા વરતે.

અને ત્રીજો મુદ્દો એ હતો કે ઉપરના બંને મુદ્દાઓ વિષે પ્રજાની માગણીને સ્વીકાર ન થાય ત્યાં મુધી રિવિઝન સેટલમેન્ટથી જમીન મહેસૂલમાં જે વધારો સરકારે કર્યો છે તે વધારો ન ભરવો અને મૂળ ધારો જે અત્યાર મુધી ભગતા આવ્યા હતા તે ભરી દેવો.

પરિષદમાં મૂકવાના ઉપરના ઠરાવનો ખરડો જોઈને મને લાગ્યું કે આનો કાંઈ અર્થ નથી તેથી પ્રમુખશ્રીની રજા લઈને મેં એમ જણાવ્યું કે આ ઠરાવથી તમે હનરો સાચા ખેડૂતોને બારે મુશ્કેલીમાં મૂકશો. આ ઠરાવનો અગલ થવો.

મુરકે ! જો કોઈ તવાની પૈસા બરનાર ખેડૂતને સ્પષ્ટ કહેવાનો નથી કે તમારો પહેલો ધારો અમુક અને વધારાનો આટલો તે તો ઉચ્ચક રકમ જમા કરો અને નોમા ખેડૂતો ગૂચ્છારો પરિણામે આ ઠરાવથી સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ખેડૂતો ધર્મસંકટમાં અને મુરકેનીમા મુકારો પરિણામ એ આવશે કે તવાનીઓ ખેડૂતના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ પૂરું મહેસૂલ વસૂલ કરશે અને તેમની સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા મારી જશે ખેડૂતો પાસે થોડો સરખાવે સત્યાગ્રહ કરાવવો હોય તો તેમને સ્પષ્ટ સમજ પડે, અને ઠરાવનો અમન પોતે પોતાની સમજથી કરી શકે તેવો સીચો ઠરાવ કરવો જોઈએ તમે વડીલો મારી વાત સામગ્રી તો હું કહીશ કે તમારા ઠરાવનો પૂર્વાર્ધ બેરોબર જો ઉત્તરાર્ધ બેરોબર નથી ન્યા મુધી ઠરાવના પહેલા ભાગની માગણી સરકાર સ્વીકારે નહિ ત્યાં મુધી હવેનું બાકી રહેલું બધું જમીન મહેસૂલ ખેડૂતોએ બરડું નહિ

ઉપરનો મારો મુધારો પ્રમુખ સાહેબને અને બીજા એક બે જાણને ન ગમ્યો બીજા બધાને ગમ્યો પણ મારી વાત પ્રમુખશ્રીએ ત્યાજ અટકાવી મારા મનમાં આ ખગ્ગયુ મને વાગુ કે આ જૂન કરે છે આ તો હું ગર ખોદી ઉદર રોધવા જેવું યાચ છે પણ હું કારોબારીમાં શું જોતી શકું ?

પરિપક્વની મુ-લી બેઠક સરાઈ પ્રમુખશ્રીએ કડક બાપણ મ્યુ દીવાન સાહેબ અને રેવન્યુ સેક્રેટરી કમિશનરની કડમઈની ઠીકઠીક આટકણી કાઢી અને પ્રજાની માગણી બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે 'રેવન્યુ સેક્રેટરી કમિશનર ખેડૂતોની સમતિ સિવાય નહિ બની શકે ખેડૂતો નબળા હોય તો તેમને હાથે કાગળો નાખીને સેક્રેટરી કમિશનરની કમીસમાં લઈ લેા ગઈ વખતે ક્યું હવે તે પ્રમાણે શ્રીમત સરકારને ખેડૂતોમાંથી ઐદરિયા આગેવાનો મળે તો તેમને સામ દામ દડથી મેળવી લઈને તેમની કમીસમાં લેા પણ ન્યા મુધી ખેડૂતોની સમતિ લીધી નથી ત્યાં મુધી જમીન મહેસૂલમાં વધારો ન થઈ શકે આજમુધી અનેક કર અને વધારેનું જમીન મહેસૂલ અમારી સમતિથી સરકારે લીધું છે આ વખતે પણ તેમ જ કરો અમને ખાતરી છે કે સેક્રેટરી કમિશનર એરવાજબી છે તે માટે એક પથ નીમો તે પથ તપાસ કરે તેનો નિર્ણય વાજબી છે તેની અમને ખાતરી કરી આપે અને પછી બનેને પથ અમારી સમતિથી રર ટકાને બદલે રર ટકા વધારો કરશે તો પણ અમે રાજ્યપુરીથી તે મહેસૂલ ભરી દઈશું ' અને ત્યારપછી પ્રમુખશ્રીએ ગુલાટો ખાવા માગી, સરકાર સાથેના પ્રજાનો સબધ બાપ દીકરાનો જણાવી દીકરાનું બાપની સામે રસલું લેવાની વાત કરી સરકાર આપણી માગણી ન સ્વીકારે તો શું કરવું તેની ગોળ ગોળ વાત કરી

પ્રમુખશ્રીના બાપણ પછી ઠરાવ આવ્યો કારોબારીના એક સભ્યે તે ઠરાવ મૂક્યો તે ઠરાવને બીજા સભ્યે ટેકો આપ્યો પ્રમુખશ્રીનો ઇચ્છા એવી ખરી કે હું

તે ઠરાવની વિરુદ્ધ જોણુ તે ઉપરથી ત્યાં જોડેલા અમલદારોને ખાતરી થાય કે પ્રજા પૈકી એક ભાગ એવો ગરમ છે જે સરકાર સામે સત્યાગ્રહની લડત માટે તત્પરપણે થઈ રહ્યો છે અને બિનકુલ જમીન મહેસૂલ નહિ ભરવાના નિશ્ચયવાળો છે પણ તેમને અકુશમા તખ્તીને આ નરમ ઠરાવ કયો છે એવા હેતુથી પ્રમુખશ્રીએ મને ઇશારો કર્યો કે સમગ્ર લીધુ કે મારે આ ઠરાવનો વિરોધ કરવો હું તો તૈયાર જ હતો. મત્તા હૃદયમા તો તે વાત રમી રહી હતી કે એક દર ઠરાવનો વિરોધ કર્યો અને તેમા મ્યા ક્યા જોખમ છે તે જણાવ્યું મેં કહ્યું, “પ્રુશામત અને સત્યાગ્રહ બે સાથે સાથે ન ચાને રાજ અને પ્રજાનો સબધ મીઠો હોય તો સાકું અને વળી તેમની વચ્ચે બાપ દીકરાનો નાતો હોય તો તેથી વધારે રહું શું? પણ રાજ પ્રજાનું હિત ન જુએ અને તેને દળાવ્યા જ કરે, તેને લૂંટ્યા જ કરે છતાં તેને બાપ દીકરાનો સબધ કહીને મિથ્યા વાત કરવી એમા રાજનું અપમાન છે અને પ્રજાની તો અપ્રોગતિ જ છે રાજ પક્ષ શું એટલો મૂર્ખ, બુદ્ધિહીન છે કે આપણી પ્રુશામત ન મમજે? તેના કરતા બહેતર એ તો કે આપણે આની વાત જ નૂતની ન ઉપાડવી હું તો મહાસમાનો આપ સિપાર્થ હું ઇશ લેવા જહું અને દોહી સંતાડવી મને અમલ નથી તે વાત સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થયેલી પ્રજાને કે સરકાર પાસેથી પોતાનો હક મેળવવા તૈયાર થયેલી પ્રજાને રોલે નહિ માટે સરકારને આપણે સાચા વફાદાર થવું હોય તો આપણે સરમર સાથે સીધી વાત કરવી જોઈએ તેને જુલાવામા ન નાખવી તેમ જ પ્રજાને પણ જુલાવામા ન નાખવી આ ઠરાવ આપણે રિવિઝન સેટલમેન્ટ અન્યાયી છે એની પૂરી ખાતરી થવાથી તેને રદ કરાવવા શ્રીએ છીએ એમા છેકરાનું રસાણું નથી આપણી તો વિવેકપૂર્વકની વિનંતિ છે તે વિનંતિ પાળી બળ હોતું જોઈએ અરજ પાળી — ઠગવ પાછી બગ ન હોય તો કોઈ સાબળનાર નથી આ ઠરાવમા આપણે બગ પણ બતાવ્યું છે રિવિઝન સેટલમેન્ટનો વધારાનો ધારો નહિ ભરવાનો ઠરાવ છે તેમા મને બૂલ લાગે છે એમ કરતું ગામડાના અજ્ઞાન ખેડૂતો માટે શક્ય નથી નગખટ અને જમાનાને ખાલેવા તવાગીઓ ખેડૂતોને જુલબુલામણીમા નાખીને આ તમારા ઠરાવને પીળી નાખશે અને પ્રજાની પ્રતિજ્ઞા તોડી ફોડી ફેરો માટે આ ઠરાવના પાળ્યા ભાગમા વધારાનું જમીન મહેસૂલ નહિ ભરવાને બદલે બાકીનું બધું જમીન મહેસૂલ નહિ ભરતું એવો સુધારો કરવો તો ચોખ્ખું ગણુરો તેવા ઠરાવનો અમલ શક્ય અને બવહારુ બનશે સરકારે જે રકમ વધારી છે અને જે રકમ બીજા દષ્ટતાની બાકી રહી છે તેમા એવડો મોટો તફાવત નથી કે જેથી સરકારની તિજોરીમા ખાધ પડે તેમ પ્રજા ગરીબ હોવા છતાં તે વધારો જ ભરવાને બદલે બીજા દષ્ટતાની બધી બાકી નહિ ભરે તો તેથી તે કોઈ માલદાર નથી થઈ જવાની આ તો પ્રજાના હકની વાત છે ચૈસા બોમ્બ વત્તા આપવાની

વાત નથી. પ્રભ ઉપર જે અન્યાય થયો છે તેના નિવારણની વાત છે અને તે માટે પરિષદે પ્રબને સીચો અને મરજ માગી જવાવરો નેઈએ અને તો ખાતરી છે કે જે હરાવ આપણી પાસે રહ્યું થયો છે તે આપણે પસાર કરીશું તો આપણી સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાની ઠેકડી થવાની છે. તેવો હરાવ અવધારુ નહિ જ અને અને પાંચમી આપણને પચાત્તાપ થશે ગત્યાગ્રહ કરવો પડે તો કરવો જ નેઈએ, એવો જે તમારો નિશ્ચય હોય તો આજીવ પાળ કરવાની જરૂર નથી સરકારી અમલદારોનો, કે દીવાન સાહેબનો અને ખુદ શ્રીમત મદારાજ સાહેબનો રોષ વધારી લેવો પડશે, એવો હર રાખવો નિર્ગર્ક છે હસવું અને લોહ ફાકવો બન્ને સાથે નહિ બને, માટે મારી વિનંતિ છે કે સાચે જ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પ્રભ પાસે આ રથજે લેવડાવીને તેને સંપૂર્ણપણે પગાવવી હોય તો ખેડૂતોની પ્રતિજ્ઞા ન્યા સુધી પૂરી ન થાય ત્યા સુધી તેઓને ચોરામાં કે અન્ય રથજે સરકારી નાના મોઢા અમલદારો પાસે માથું ખજવાજતા જતુ પડે તેવું કોઈ કારણ રહેવા દેશો નહિ તમારા આ હરાવથી ખેડૂતોને તકલીબો અને બીજા નોકરો પાસે માથુ ખજવાજતા જતું જ પડશે અને તેઓ ખેડૂતોના અજ્ઞાનનો ગરવાબ લઈ આજીવ ઠગવને અને આપણી પ્રતિજ્ઞાને પીંખી નાખશે માટે આ હરાવમાં મે સૂચનો છે તેવો મુધારો કરે."

ઉપરની મતવચનું હું કાર્કિ જોડ્યો અને વાતવરણ ફરી થયું દરેક જણને મારી વાત મને કિતગી પ્રમુખશ્રી રાવજીભાઈને ખ્યાલ નહિ કે તેમના ઇરાદાનું આખું ઊવડ પરિણામ આવશે માગ કહેવાની અસર ઉતારી નાખવાને પ્રમુખશ્રીએ મારા પિતાશ્રીને મારા સુદાસ વિરુદ્ધ બોલવાનું સૂચયું, પણ તેમજે કહી નાખ્યું કે રાવજીભાઈનું કહેવું મને બ્યાજબી લાગે છે બીજા એક કારોબારીના સહય શ્રી ખુરાસાભાઈ કાળીદાસને પણ પ્રમુખ સાહેબ તરફથી સૂચના થઈ તેમજે પણ એવો જ જવાબ આપ્યો. શ્રી કૃષ્ણવદનાઈને અને શ્રી વસુભાઈ લક્ષ્મીદાસને (મદામમાના કાર્યકર્તાઓને) કહ્યું, ત્યારે તેમજે જણાવ્યું કે તેમને મારા મુધારા વિરુદ્ધ કાર્કિ બોલવાનું છે જ નહિ પરિણામે આખી પરિષદમાં મૂળ હરાવની વિરુદ્ધનું વાતારરજુ મઈ થયું પ્રમુખશ્રી અને તેમના એક બે માનુસોને તો પડેતો હરાવ જ પસાર કરાવે દેતો, પણ તેમજે એવું કે તેમ થાય તેમ નહોતું એટલે હવે શું કરવું? પરિષદ બંધ કરવી આ હરાવ વિષે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે માટે દરેક ગામના બે માણસોએ કારોબારીમાં સાચે દાજર રહેવું, ત્યા ફરીથી વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો એવી જાહેરાત માથે પરિષદની બેઠક બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રહી

પણ આગળ શું કરવું? તે કાર્યકર્તાઓએ શ્રી પટ્ટચાજીને અને મને બોલાવ્યા. તેમજે પોતાની ઊંચતિ અમને જણાવી. પોતાની મર્યાદા અને અગમ્નિ પણ જણાવી. આ તો આખા કાદીને નેટવું લેવાય તેવું લેવાની આવ છે, એમ પણ કહ્યું. પ્રબને

લાગતી સત્યાગ્રહને ઘોટે ચઢાવતી નથી, સત્યાગ્રહને ટાળવો. ■ સત્યાગ્રહી પ્રજાની આગેવાની લેવાની અમારી શુભલા નથી માટે અમે જે રસ્તા લઈએ છીએ તે પ્રમાણે ચાલવા દો. થી પડ્યાજીએ મને કહ્યું કે આમા આપણે જોવવા જેવું નથી. મેં કહ્યું, “મારે તો જોવવું જ નહોતું મને તો તેમણે જોવાવડાવ્યો.”

‘પણ હવે રાત્રે બધા ભેગા થઈશું ત્યારે હું લોકોને સમજાવીશ પણ તમારે મારો વિરોધ કરવો નહિ.” એવું પડ્યાજીએ માગી પાસેથી માગી લીધું મેં પણ જોયું કે હું વિરોધ કરું તો બેતક થઈ જાય તેવું હવે તાતુકામા બે મોટા પક્ષો પડી જાય તેવું હવે અને પાછળથી કાંઈ જાણીવાર આવે તેમ નહોતું એ તો કાર્યકર્તાઓ દ્વિમતથી પ્રવતે દોરે તો જ ફત્તેહ મળે તેવું હવે પણ આમ મત મતાવરમા તો બાજી બનડે, તેથી મેં મારી જીતને બેચી લીધી અને પડ્યાજીએ જ તેમની શૈલીમા લોકોને સમજાવ્યું કે, “સત્યાગ્રહ તો સત્ય ઉપર જ નબે જે ચાલુ ધારો છે તેમા આપણે વાગે ન જ પાડી રાષ્ટ્રીએ રાજને રાજનો હક આપી છોડો. પછી વધારે જે માગે તેમા આપણે લડવું આપણી સત્યાગ્રહની લડતમા સહેજ પણ અસત્ય, અયોગ્ય હોય તે આપણને ન સોભે ફક્ત જે મુશ્કેલી રાવજીભાઈએ બતાવી છે તે મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવું તમારી પાસે ખાતાવાર વધારેનો આકડો જુદો કરાવીને બાકીનું બરી રેવું એ જ ઠીક છે” એમ સમજાવીને પડ્યાજીએ બધાનું સમાધાન કર્યું તે પ્રમાણે જે પહેલો કરાવ હતો તે જ કરાવ પસાર થયો અને પરિષદ પૂરી થઈ.

૬૯. તપાસસમિતિ નિમાઈ

ધર્મજની પરિષદે ત્યાંના કેટલાક નવયુવકોને આ કાર્યમા બેચા ધર્મજના એક ગ્રેન્ડયુએટ યુવક ભાઈ ચતુરભાઈ ડબેરભાઈ પટેલે લડત દરમ્યાન પોતાની સેવા તાલુકાને આપી તેમણે તાલુકા ખેડૂત પ્રજામ ડળના મત્રી તરીકે કામ કર્યું.

ધર્મજની પરિષદ પછી લોકો સત્યાગ્રહના હુકમની સાદ જોઈ રહ્યા પણ સત્યાગ્રહ કોની સામે કરવો? સરકાર પણ મૂગી જ રહી પ્રજાએ જેટલું જમીન મહેસૂલ આપ્યું તેટલું સરકારે વસૂલ કર્યું અને વિશેષ લેવાને બિલકુલ તમાદો ન કર્યો કેટલાક ગામે આજો બીજે હપતો પણ ન આપ્યો છતાં તે માટે પણ તમાદો ન કર્યો ધર્મજ પરિષદનો કરાવ યથા બાદ આમરાના એકાદ આગેવાન ખાતેદારને મહેસૂલની વસૂલાત માટે વહીવટદારે પોતાની કચેરીમા રોજી રાખેલા આનો બહુ જિદ્દાપોદ થયેલો લોકોએ આવા કારણે કચેરીનો ત્યાગ કર્યો વહીવટદારને પોતાના આ પગલા માટે પણ પાછળથી ખસ્તાવું પડ્યું પાછળથી આ વાતાવરણ સાત યશુ ને

દરમિયાન કાર્યકર્તાઓએ લાચરુશવતનો સડો કાઢવા માડ્યો એના કેસ દ્વાયમા લઈ જવાળનાર અમલદાર સમક્ષ મૂકવા માડ્યા પોલીસના નાસના પણ કેટલાક બનાવની હકીકત પત્રિકામા પ્રગટ કરી સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને પરિણામે કેટલાક તનાગીઓને અને કેટલાક પોલીસોને હપરી અમલદારોએ સજા પણ કરી આ કારણે આખા તાલુકાનું વાતાવરણ નાના નોકરોને માટે ઘડકાવનારું બની ગયું પહેલા તનાગીઓ પેટલાદ તાલુકામા નોકરી કરવા આતુર હતા, તેને બદલે હવે ત્યાંથી ખીલ તાલુકામા જવાને હમેદવારી કરવા માડ્યા સવાદનું કામ પણ એક સુદર થયું કે ખેડા જિલ્લામા પણ એડ નહોતું ચાલ્યું મોગી મિલકતોના સવાદી પચમા છેવટના સર સવાદ તરીકે શ્રી અબ્બાસ સાહેબ, શ્રી દરબાર સાહેબ અને વકીલ શ્રી સોને હતા સ્વર્ગસ્થ મરુભાઈ કાટાવાળા પણ પેટલાદ તાલુકાના સવાદી કાર્યમા સારો રસ લેતા હતા નાર ગામના પચે ત્રણ માસમા મોટી રકમના લગભગ ૧૨૫ સવાદી ફેસવા આપ્યા હતા આમ જો સવાદી ફેસવા અપાતા હતા તેનો અમન પણ સંપૂર્ણ રીતે ચતો હતો આમ સવાદી પચોથી લોકોના હબરો રૂપિયા બચ્યા અને વેરઝેર ઓછા થયા

આમ કામ ચાલતું હતું એવામા એક વાત આવી કે હીવાન સાહેબે ધર્મજ ઉપર હુમલો કરવા ધાર્યો છે, ખાડોશી તાલુકાના કેટલાક વક્ષદાર ખાતેદારોને ધર્મજની ખાલસા જમીન હરાજમા રાખવાને તૈયાર કર્યા છે, અને આવતી કાલે જ અમલદારોને હુમલો સવારમા ધર્મજ ઉપર થવાનો છે આ વાત એવા ચોક્કસ પાયા ઉપર મળી કે અમે તુરત જ રાત્રે પેટલાદથી ધર્મજ ખાસ માણસો મોબીલીને ધર્મજ ગામન ચેતવણી આપી સભેગવશાત્ હું અને શ્રી પચાજી બનેય તે દિવસે પેટલાદ હતા અમે બંને રાત્રે જો વાગે વરસાતા દિવસોમા કાદવળીચડ ખૂદતા પેટલાદથી ધર્મજ પગપાળા નીકળ્યા અને સાડા ત્રણ ચાર વાગે ધર્મજ પહોંચ્યા ત્યારે તો નવાઈ પામીએ એવો દેખાવ અમે જોયો ગામના મુખ્ય માણસો ભાગોળે આવી બેઠા હતા સ્વયં સેવકો બધૂત્રો લઈને ગામની ચારેય બાજુને રસ્તે દોડી રહ્યા હતા ગામમા કૂવા ઉપર સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હતી, કેલીક બેસે દોડવામા અને વડોણા કરવામા રોકાઈ ગઈ હતી, આજુ ગામ દાંથી ઠડયું હતું અને સંપૂર્ણ નમત ચઈ ગયું હતું બહુ કે સવારે સૂર્ય ઊગતા તેમની થરીક્ષા થવાની હોય તેમ ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીના જેવા ઉત્સાહભર્યા ગામનોએ થરીક્ષામા ઉત્તેજી થવાને તૈયારી કરી રહ્યા હતા હું અને પચાજી આખા ગામમા ફર્યા અમને વાતવણી બદ્દ જ નમત લાગુ પોકાટતા અમે ભાગોળે આવીને બેઠા અમે સામગ્રીનું તે મુજબ અમલદારો અહીંથી સીધા કાદવળ ગયેતા અને સવારની ગાલીમા ભાતણુથી ધર્મજ અલ્લ-સ્ટેશનથી ભાગોળે આવતા તેમને લાચરુ ડે, આજુ ગામ બાજુ તેમનું સ્થાપન કરવાને ભાગોળે ટોણે મળ્યું ન હોય સ્વયં નેવદેએ બધૂત્રોથી તેમનું સ્થ

વિના પુરુષાર્થે, વિના ભોગ, વિના બલિદાને, વિના કરોગીએ આવો વિજય તેને પ્રાપ્ત થયો તે કારણે જ તે વિજયની તેને કિંમત સમજાઈ નહિ અને તેથી તે વિજયને પચાવવાની ખાનગાની, વિવેક અને ધીરજ તેનામાં આવ્યા નહિ આવુ હું શા માટે કુ છુ તે વિષે થોડી હકીકત ત કાણુમાં આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. તેથી મન્ય પરિસ્થિતિ મમ્મલરો

૭૦. દિલ્હી આપુજની પાસે

ધર્મજની પરિષદમાં મત્યાગ્રહનો જે ઠરાવ થયેલો તેના ત્રણ મુદ્દા પૈકી બે મુદ્દા — એક શ્રીમત સરકારે તપાસસમિતિ નીમવી અને બીજો તે તપાસસમિતિ તપાસ કરે તે વખતે ખેડૂત પ્રજામહાજનના પ્રતિનિધિઓને સાથે રાખવા, એ બે બહુ જ જરૂરી મુદ્દા — વિષે સરકારે નમણ મૂક્યું એમ કહેવાય નારની પરિષદે દીવાન સાહેબ પાસે જે ડેપુટીશન મોકલ્યું હતું તેને તો તેમણે બહુ જ ઉદ્વેગ જવાબ આપ્યો હતો કે જમીન મહેસૂલના વિવિધ સેગમેન્ટ વિષેના સરકારી નિર્ણય વિષે પ્રશ્ન કરવાનો પ્રશ્નને હક નથી અને તેમાં એક પણ રાજ્યની વધવટ નહિ થાય આવા નિશ્ચયાત્મક રાજ્ય દીવાન માહેબે હુઆયને ત્રણ જ માસ થયા હશે, એટલામાં પોતાના તે રાજ્યો તેમને પાછા ખેંચી લેવા પડ્યા જે નક્કી નિર્ણય હતો તેની તપાસ કરવા માટે તપાસસમિતિ નીમી અને તપાસમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિને પણ સાથે રાખવાનું સ્વીકાર્યું આમ બે મુખ્ય મુદ્દા સરકારે સ્વીકારી લીધા હવે કુજ એક જ મુદ્દો રહ્યો તે ઓછાવત્તા પૈસાનો એમાં તો આપણે ઠરાવમાં પણ સ્વીકાર્યું છે કે આપણી સમિતિ સાથેની તપાસમાં થયેલા નિર્ણયથી વધારે મહેસૂલ ભરવાનું આવશે તો જેવાદના ખેડૂતો તે ભરવાને પણ તૈયાર થશે, એટલે હવે રહેતો મુદ્દો તો પ્રથમના બે મુદ્દાના પૈદામાં જ હતો વળી શ્રીમત સરકારે જે અમલદારને તપાસ માટે નીમ્યા તે પોતે પ્રજાના વિચારપાત્ર હતા અને નિષ્પક્ષપાત હતા એવે તે નિમણૂક વિષે પ્રશ્નને સંતોષ હતો સરકારના આ હુકમથી આપણી માગણી સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાઈ છે, એ વિષે જે મત હતા જ નહિ મે પોતે એ હુકમની નકલ પૂ મહાત્માજીને મોકલી આપી હતી તે સાથે આપણી લડતની હકીકત અને ધર્મજ પરિષદનો ઠરાવ પણ મોકલી આપ્યો હતો તે બધું તપાસ્યા પછી શ્રી મહાદેવભાઈએ ‘નવજીવન’માં જે નોંધ લખી હતી તે નીચે આપુ છું

“ જેવાદનો વિજય જેવાદનો જ વિજય છે — અને એ વિજયથી સત્યાગ્રહની અમોઘ શક્તિનો નવો પુરાવો મળે છે જોરસમાં તો ગાંધીજીની સાથે રહી રીડા

કરું તાલુકાના કાર્યકર્તાઓ અને ગામના આગેવાનો પણ ત્યાં હતા આ બધી ધમાલ જોઈને તે બધા અભવહારો ડહાઈ ગયા ઝખવાણ પડી ગયા તેમણે આવું ધારણ નહિ તેમણે તો બાજુ ફેરવી “કેમ બેગા થયા છો? અમે તો ખાલી જોવા જ આવ્યા છીએ કાંઈ કરવાનું નથી” વગેરે આડીતરી વાતો કરીને પોતાને મુકામે ચાલ્યા ગયા તેમણે કાંઈ કર્યું નહિ અને પાછા વડોદરે ચાલ્યા ગયા આ બધું કાની પ્રેરણાથી બન્યું તેની ખબર નથી ક્યા બનથી દીવાન સાહેબને એ સૂઝ્યું તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી પણ ત્યાર પછી થાંડા જ દિવસે બર વરસાદમાં પેટલાદ મડગની ઓફિસમાં અમે બેઠા હતા મકાનની સામે સરકારી અતિથિગૃહમાં વડોદરા પ્રાંતના સૂબા શ્રી સત્યવત મુકરજી તે દિવસે જ આવેલા હતા તેમણે બેએક વાગ્યે પોલીસને અમારી ઓફિસમાં મોકલ્યા અને ઓફિસના મંત્રીને પ્રોત્સાહ્ય અમે માની લીધું કે કાંઈ નવાબની હરો મંત્રી અને મડગના એક કાર્યકર્તા શ્રી બીખાભાઈ ત્યાં ગયા મૂળા સાહેબે તેમને આવકાર આપીને બેસાડ્યા અને પૂછ્યું, “પેટલાદના ખેડૂતોની માર્ગશી શી છે?”

મંત્રી શ્રી ચતુરભાઈએ ધર્મજનો ઠરાવ વાચી સંભળાવ્યો તે ઠરાવ સામળી સૂબા સાહેબ પ્રોત્સાહ્ય “નામનાર દીવાન સાહેબે પેટલાદ તાલુકાના ખાતેદારોની ફરિયાદ વિશે આ હુકમ આપીને મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે” એમ કહી તે હુકમ વાંચી સંભળાવ્યો તેનો સાર નીચે મુજબ હતો “પેટલાદ તાલુકાના ખેડૂત ખાતેદારોએ રિવિઝન સેલેક્શન વિશે ફરિયાદ કરી હતી તે સબ ધેતપાસ કરી નેક નામનાર દીવાન સાહેબ એવો હુકમ કરે કે પેટલાદ તાલુકાના ખેડૂત ખાતેદારોની તે ફરિયાદની તપાસ કરવાને માનનીય મહાલાનિય મર સૂબા શ્રી હાતારને પચ તરીકે નીમવામાં આવે છે તે સાહેબ પેટલાદ તાલુકા ખેડૂત પ્રજામડગના કાર્યકર્તાઓને સાથે શાખી તેની તપાસ કરે અને તેનો રિપોર્ટ દીવાન સાહેબને કરે”

તે વાંચી અમે જણાવ્યું કે અમને લાગે છે કે તપાસમંત્રિની અમગી માગણી સંતોષાય પણ અમે તે તાલુકાની કારોબારી મમક્ષ મૂકીને દીવાન સાહેબનો આભાર પ્રજ્ઞાંત કરીશું

દીવાન સાહેબનો હુકમ એવો સીધો અને સરળ હતો કે ધર્મજ પરિવર્તના ઠરાવના પૂર્વાર્ધની માગણી મળી ચૂકી હતી તેમાં એટલે મૂળ મુદ્દામાં પ્રજાના હક્કના મુદ્દામાં પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિજય થયો હતો તે કાંઈ બાધુ નહોતો મારા માનવા મુજબ તો આ વિજય બહુ જ સોયો મળી ગયો હતો આવા વિજય માટે જોઈની કિંમત—બેગ તાલુકાની પ્રજાને આપવો પડ્યો નહોતો તે કિંમતે આ પ્રકલ્પ મે લખ્યું હતો તો હું એમ લખત કે પેટલાદની પ્રજા સદ્ભાગી કે તેને વિના પુરુષાર્થ આવો વિજય પ્રાપ્ત થયો પણ હાલ ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ જોયા બાબત પડી વિના સકોંગે કહી શકે છું કે પેટલાદ તાલુકાની પ્રજાની કમનસીબી હતી કે

વિના પુરુષાર્થે, વિના ભોગે, વિના બલિદાને, વિના કરોડોએ આવેા વિજય તેને પ્રાપ્ત થયેા તે કારણે જ તે વિજયની તેને કિંમત સમજઈ નહિ અને તેથી તે વિજયને પચાવવાની ખાનદાની, વિવેક અને ધીરજ તેનામાં આવ્યાં નહિ. આહું હું શા માટે કહું છું તે વિષે થોડી હકીકત ટંકાણુમાં આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. તેથી મન્ય પરિસ્થિતિ સમજશે

૭૦. દિલ્હી બાપુજીની પાસે

ધર્મજની પરિષદમાં સત્યાગ્રહનો જે ઠરાવ થયેલો તેના ત્રણ મુદ્દા પૈકી બે મુદ્દા — એક શ્રીમંત સરકારે તપાસસમિતિ નીમવી અને બીજો તે તપાસસમિતિ તપાસ કરે તે વખતે બેઠત પ્રજામંડળના પ્રતિનિધિઓને સાથે રાખવા, એ બે બહુ જ જરૂરી મુદ્દા — વિષે સરકારે નમણું મૂક્યું એમ કહેવાય નારની પરિષદે દીવાન સાહેબ પાસે જે ડેપુટીશન મોકલ્યું હતું તેને તો તેમણે બહુ જ ઉદ્ધત જવાબ આપ્યો હતો કે જમીન મહેસૂલના સિવિલ સેક્રેશન્ટ વિભાગ સરકારી નિર્ણય વિષે પ્રસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન હક નથી અને તેમાં એક પણ શબ્દની વધવટ નહિ થાય. આવા નિશ્ચયાત્મક શબ્દો દીવાન સાહેબે ઉચ્ચાર્યાને ત્રણ જ માસ થયા હશે, એટલામાં પોતાના તે શબ્દો તેમને પાછા ખેંચી લેવા પડ્યા. જે નખી નિર્ણય હતો તેની તપાસ કરવા માટે તપાસસમિતિ નીમી, અને તપાસમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિને પણ સાથે રાખવાનું સ્વીકાર્યું આમ બે મુખ્ય મુદ્દા સરકારે સ્વીકારી લીધા હવે કૃત્ત એક જ મુદ્દો રહ્યો. તે બોલાવતા પૈમાનો એમાં તો આપણે ઠરાવમાં પણ સ્વીકાર્યું છે કે આપણી સમિતિ સાથેની તપાસમાં થયેલા નિર્ણયથી વધારે મહેસૂલ ભરવાનું આવશે તો પેટલાદના બેઠતો તે ભરવાને પણ તૈયાર થશે, એટલે હવે રહેલો મુદ્દો તો પ્રથમના બે મુદ્દાના પેટામાં જ હતો. વળી શ્રીમંત સરકારે જે અમલદારને તપાસ માટે નીમ્યા તે પોતે પ્રજાના વિશ્વાસપાત્ર હતા અને નિષ્પક્ષપાત્ર હતા એટલે તે નિમજૂક વિષે પ્રજાને સંતોષ હતો. સરકારના આ હુકમથી આપણી માગણી સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાઈ છે, એ વિષે જે મત હતા જ નહિ. મેં પોતે એ હુકમની નકલ પૂ. મહાત્માજીને મોકલી આપી હતી તે સાથે આપણી લડતની હકીકત અને ધર્મજ પરિષદનો ઠરાવ પણ મોકલી આપ્યો હતો. તે બધું તપાસ્યા પછી શ્રી. મહાદેવભાઈએ ‘નવજન’માં જે નોંધ લખી હતી તે નીચે આપું છું :

“ પેટલાદનો વિજય પેટલાદનો જ વિજય છે — અને એ વિજયથી સત્યાગ્રહની અમોઘ ગમ્મિનો નવો પુરાવો મળે છે. ભારતમાં તો ગાંધીજીની સાથે રહી ગેરા

યથેક્ષા, લડતાની કુનેહ પોને સમજનારા, કુસામચુદ્ધિ વસ્ત્રભાઈ હતા પેટવાદમાં એવા ભડવીર જૂના જોગી કોઈ નહોતા. દેશી સન્ન્યાસા મમલમાં મહાસભાવાદીએ પડવાનું યોગ્ય ધાયું ન હવું છતાં સત્યાગ્રહને કોઈના ટેકાની જરૂર નથી સત્યાગ્રહ કરી બાળક પચું છતે પેટવાદવાનીઓને પોતાના જ બળે આ લડત જીતવા માટે બેટયો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો એણે વડોદરા સરકારે સત્યાગ્રહીઓને આટલું મદદ વેડાવીને બહુ મુશ્કેલી જવાબ નથી આપ્યો તેમણે બેટયું કયું તેટલું તેઓ ધણું સમય અગાડ કરી શકતા હતા પણ સત્તાધીશોને હજી સત્યાગ્રહ સમજતા વાર લાગેને દરમ્યાન આપણે સાતિથી, સત્ય-પ્રિયતાથી અને માધુર્યથી તેમને એ રસ્તે લઈ જઈએ.”

જેવાં બોરસદ તાલુકાનો વિજય તેવો જ પેટવાદ તાલુકાની પ્રજાનો વિજય હતો પણ તેનો લાભ તે ન હકાવી શકી તાલુકાના કાર્યકર્તાઓનો હતસાહ બારે હતો તેમને શ્રદ્ધા હતી કે હવે બહુ સારું યઈ જશે એવી આશાથી તેમણે એક પરિષદ સોજિત્રામાં બરવાને વિચાર કર્યો આ વિજય પણ સોજિત્રામાં ફીક હતસાહ આગ્યો હતો ત્યાંનો યુવાન વર્ગ તેમાં રસ લેતો થયો હતો સોજિત્રામાં સ્વાગતસમિતિ સ્થપાઈ અને મંત્રી તરીકે અને મૂક્યો આ સમયે મહાત્માજીએ હિંદુ મુસલમાન એકતા નિમિત્તે એકવીસ ઉપવાસ આદરેલા, તે પૂર્ણ થયા હતા સ્વાગતસમિતિએ ઠરાવ કર્યો કે પરિષદમાં પૂ મહાત્માજીને આમંત્રણ આપવું અને તે વખતે મહાત્માજી દિલ્લી હોવાથી અને અને શ્રી બાબાભાઈ રામભાઈને મહાત્માજીને આમંત્રણ આપવાને દિલ્લી મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો મહાત્માજીની હાજરી માટે પ્રજા ઇત્તેજર હોય તો મહાત્માજીને અનુકૂળ જ પરિષદની તારીખો રાખવી જોઈએ એમ માન્ય માન્યું હવું અને સ્વાગતસમિતિએ એ વાત સ્વીકારી લીધી હતી તેથી સૌથી પ્રથમ કાર્ય તો મહાત્માજી પધારશે એ નક્કી કરવાનું હવું આથી અમે બન્ને જાણુ દિલ્લી ગયા અમે ત્યાં જે દિવસે પહોંચ્યા તે દિવસ દિવાળીનો હતો સવત ૧૯૮૧ના આસો વદ ૦)) નો દિવસ હતો દિવાળીના શુભ દિવસે અને જેસતા વરમના દિવસે હું બાપુજી પાસે હોઈ એમાં મને આનંદ હતો રાત્રે મુકામ શોધવા એક જે સ્થળે ગયા પત્રી દિલ્લી બહાર એ બંગલામાં બાપુજીના મુકામે રાત્રે આઠ વાગ્યે અમે પહોંચ્યા પ્રાર્થના કર્યા પત્રી વાતોમાં બધા બેઠા હતા મીવાના મહમ-અલી સાહેબ, અને તેમના બેગમ સાહેબા પણ ત્યાં બાપુજી પાસે બેઠા હતા તે દિવસે બાપુજીનો મીનવાર હતો હું તો બાપુજીના ચરણોમાં લોગી પડ્યો તેમણે મારે માથે હાથ મૂક્યો અને મને ત્યાં એકાએક જોઈને પાટીમાં લખીને પૂછ્યું, “એકાએક ક્યાંથી આવી ચડ્યા ?” એ કહ્યું, “આગ્યો છું તો કામસર પણ સવારે જ કહીશ” બાપુજીએ ફરીથી લખીને આગ્રહ કર્યો : “હમણા જ કહી નાખોને ? અત્યારે મને કુરમહ છે ”

મે મારા જવાનુ કાતલુ કહ્યું લોકોની તીવ્ર હચ્છા જણાવી સ્વાગતમ ડળના ડરાવની વાત કરી તેમણે મને પૂછ્યું, “પરિષદ ક્યારે ?”

“આપ ને તારીખ આપો તે તારીખ પરિષદ માટે સ્વાગતમ ડળ મુકરર રાખશે” મે જણાવ્યું

“એનો અર્થ તો એ થયો કે મારે ત્યા આવવાને હા પાડવી જ નેઈ એ બદલે, મહાદેવ સાથે તમે તારીખ નક્કી કરી લેજો,” એમણે પાત્રીમા લખી જણાવ્યું

મહાદેવભાઈ પાસે જ હતો તેમણે કહ્યું કે આપણે સવારે દિવસ નક્કી કરીશું બાપુજીએ પાછું મને પૂછ્યું, “દિવસ નક્કી કરી પાછું ભાગવું છે કે અહીં થોડા દિવસ રહેશો ?”

મે કહ્યું, “બાપુજી, મારે તો રહેવું છે પણ દિવસ ચોક્કસ થાય તે ઉપર તેનો આધાર નજીકનો દિવસ નક્કી થાય તો મારે જવું જ નેઈ એ”

બીજો દિવસે સનારે મહાદેવભાઈ સાથે પરિષદનો દિવસ નક્કી કર્યો અને ૧૯૨૫ના નવમ્બરના ૧૫, ૧૬, ૧૭ તારીખ નક્કી થઈ આ દિવસ નક્કી થયા એટલે શ્રી લીખાભાઈ બીજો દિવસે ત્યાથી વદાય થયા અને હું ત્યા જ ગયો

૭૧. હકીમ સાહેબ

હિન્દી હું વીસેક દિવસ રહ્યો બાપુજીના એકવીસ દિવસના ઉપવાસ પૂરા થવાને થોડા જ દિવસો વીત્યા હતા અશક્તિ તો ઘણી હતી તે નિયતિમા પણ હિંદુમુસલમાનની એકતા માટે તેઓ અનેક વિચારો કરી રહ્યા હતા હિંદીના હિંદુ અને મુસલમાન આગેવાનો ત્યા આવતા અને ચર્ચા થતી પણ તટસ્થ થયે કોણ તેનો કાંઈ નિર્ણય થતો નહિ હકીમ અજમલખાનને ક્રમત અમનવાદની મહાસભાની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે મેં જોયેલા તેઓ અંગ્રેજી બોલે નહિ એટલે હિંદુસ્તાની ભાષામા બોલો વ્યવહાર થાને અને મોઈ અંગ્રેજીમા બોલે તો બાપુજી તેમને હિંદુસ્તાનીમા સમજાવે આવા માદા મરજ માણસ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શી રીતે પસંદ થયા તે હું સમજી શકેલો નહિ તેમનું નામ એટલું બધું પ્રખ્યાત નહોતું કે દેશનેતાઓની ગણતરીમા ગણાય પણ તે વખતે એમ માની લીધેલું કે ઓછી ખ્યાલિવાળા કે ઓછી શક્તિવાળા મુસલમાન આગેવાનોને પણ મહાસભાના કાર્યમા મેજવી લેવાની બાપુજીની આ કળા છે પણ જ્યારે હું આ પ્રસંગે હિંદી ગયો ત્યારે જ મને સમજાયું કે હકીમ આહેમ જ હિંદીના સાચા આગેવાન હતા અને તેમની ખ્યાલિ કે શક્તિ જરાયે ઓ. નહોતા તેમનું હૃદય અને તેમનું ધર્મ હિંદુ અને મુસલમાન સર્વ માટે સમાન ભાવવાળું હવું હિંદુમા અને પૂર્વના દેશોમા જે ગણ્યાગાંઠ્યા અગમ્ય હકીમો હતા તે પૈકી તેઓ હતા તેમનો વેદનો અભ્યાસ

બહુ ઊંડો હતો. અને અનુભવ પણ બારે હતો. રાબરજવાડાઓમાં હકીમ તરીકે તેમની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા બહુ હતી તેવા કેસમાં તેમની ફી ચાર આઠડાની જ રહેતી. પણ તેમની લોકપ્રિયતાનું કારણ એ નહોતું. તેમને બારણે મધ્યમ વર્ગનાં મેં કડો ગરીબ દર્દીઓ દરરોજ આવતા અને સતોષ પામી વધાય યતા મેં જોયા.

મારા એક મિત્રને વિચારવાયું થયો હતો. જીવનના એકાદ પ્રસંગથી એમ થવા પામેતું ધણા પ્રયત્નો કરના છતાં કાંઈ સુધારો થયો નહોતો. તે બાઈબેડા જિલ્લાની લડન પ્રસંગે અને રંગડોની ભરતી પ્રસંગે નડિયાદ જે માસ રહેલા, એલે બાપુજી તેમને સારી રીતે જોળખે તે એલએવ જી હતો અને કેટલીક વખતે બાઈ મહાદેવભાઈની મેરહાજરીમાં બાપુજી પોતાના મત્રીનું કામ તેમની પાસેથી લેતા મેં બાપુજીને તેમની હકીકત કહી તે ઉપરથી બાપુજીએ મને સૂચના કરી કે તેમને તાર કરીને અહીં બોલાવો. દેશભરમાં હકીમજી જેવા વૈદ નહિ મળે તેમનાથી એમને ફાયદો થશે મેં તેમને તાર કર્યો તે બાઈ આવ્યા હકીમ સાહેબ બાપુજી પાસે હમેશા આવતા એ આવ્યા ત્યારે તેમને શરીર બતાવ્યું તેમણે શરીર નેઈને અમને તેમને ત્યાં જવાનું સૂચવ્યું અમે જન્ને હકીમ સાહેબને ત્યાં ગયા ત્યારે સેં કડો દરદીઓને મેં જોયા.

હકીમ અજમલખાન સાહેબ એક સારી બેઠકમાં ગલીમાં ઉપર તકિયે બેઠેલીને બેઠા હતા. બધાના દરદીની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે, તપાસે અને દવા લખી આપે તે દરદીઓ તેમના કાર્યાલયમાંથી દવા લે તેમને ત્યાં જાય તેમનું શરીર તપાસ્યાની કાંઈ ફી નહિ. દવા તેમના કાર્યાલયમાંથી લેવાતી લેવાની હોય, તેની કિંમત પણ વધુ પડતી નહોતી. કેટલાકને મફત પણ મળે. આમ ઇબરો દરદીઓને માટે હકીમ સાહેબનું આ કાર્ય આશીર્વાદરૂપ હતું. આ ઉપરાંત યુનાની વૈદકના ધારણે તેમણે વૈદકની એક કોલેજ પણ સ્થાપી છે જે સાવ શાસ્ત્રીય ધોરણ પર આને તેને તીબિયા કોલેજ કહે છે ત્યાં સેં કડો વિદ્યાર્થીઓ વૈદકનો અભ્યાસ કરે છે.

મને જે થોડો અનુભવ થયો તેમાં મેં મુસલમાન ધર્મીની સાચી ખાનદાની, સાચી હુમદર્દી અને સાચી નમ્રતા હકીમ આહેબનામાં નેઈ—જેમનો દેખાવ ખાનદાન, જેમની ભાષા ખાનદાન, જેમનું હૃદય ખાનદાન અને જેમનું વર્તન પણ ખાનદાન. આમ વિચાર, વાણી, અને વર્તનનો એકધારો સુમેળ મેં હકીમ સાહેબનામાં જોયો. અમદાવાદ મહાસભાની ઐતિહાસિક બેઠકના પ્રમુખ તરીકે તેમની યોગ્યતાનું એક મુખ્ય કારણ તે એ હવે કે તેઓ પોતે એ જુસ્સા મુસલમાન હોવા છતાં પરધર્મી પ્રત્યેના તેમના સમભાવનો અનુભવ થવાથી નિહી પ્રાતની દ્વિદુષ્ટિવદના પ્રમુખ તરીકે દ્વિદુષ્ટિએ આ હકીમ સાહેબને પસંદ કર્યા હતા. આ લાયકાત કાંઈ જેવી તેવી ન ગણાય મને પણ દિલ્લીમાં એવો અનુભવ થયો.

મેં પાછળ જણાવ્યું તેમ બાપુજી પારો હિંદુ મુસલમાન કામ તરફથી એક સામાન્ય પત્ર નીમવાની વાત ચર્ચાતી હતી તે પ્રસંગે દિલ્હીના મુસલમાનોના પત્ર તરીકે કોને મૂકવા તેના વિચાર કરતા બાપુજીએ હકીમ સાહેબને કહ્યું, “હકીમ સાહેબ ! મુસલમાન તરફથી આપ પત્ર તરીકે રહો તો !”

હકીમ સાહેબે બહુ જ નમ્રતાથી અને દિલના દર્દ સાથે જવાબ આપ્યો, “મુસલમાનોના પત્ર તરીકે હું યોગ્ય નથી તેઓ મને માન્ય રાખે કે કેમ તેની મને શકા છે પણ હિંદુઓના પત્ર તરીકે મને મૂકવામાં આવે તો જરૂર હું તે સ્વીકારું મુસલમાન પૈકી ધણાઓએ મને ‘કાફર’નું ઉપનામ આપ્યું છે મારા તેવા ધર્મભાઈઓ મને પોતાનો પત્ર બતાવવા ઇચ્છે છે નહિ ” બાપુજી હકીમ સાહેબનું આ કહેવું સાંભળીને હસ્યા

આવા સમદર્શી, ખાનદાન, દીનસેવક અને સાચા મુસલમાન હકીમ અજમલખાન સાહેબના ત્યા વારવાર દર્શન કરવાનો લાભ મેળવી હું કૃતાર્થ થયો જેવી વાત મેં મરહૂમ હકીમ સાહેબની લખી તેવી જ હકીકત કદાચ ડોક્ટર અન્સારી સાહેબની લખી શકત પણ મને તેમનો વધારે પરિચય નહિ થયેતો, બોટલે શું લખ્યું ? બાપુજી આ બગવેથી બીજા જ અઠવાડિયામાં ડોક્ટર અન્સારી સાહેબને ત્યાં રહેવા ગયેલા ડોક્ટર અન્સારી સાહેબે અને તેમના બેગમ સાહેબાએ બાપુજી અને તેમની સાથેની મહાળી માટે પોતાનું ઘર તેની સાથેની બધી સમૃદ્ધિ સાથે ખુલ્લું મૂક્યું અને બાપુજીની તો એટલી કાળજી રાખી કે તે સ્નેહભરી સારવારથી જ બાપુજીના હૃદયનો કારી જખમ જલદી ડુકાઈ ગયો.

આમ હું બાપુજી પાસે વીસ દિવસ રહ્યો તેમાં મને આ દૈવી આત્માઓના દર્શન થયા પેલા મારા બીમાર મિત્રને હકીમ સાહેબે જે દવા આપી તેથી અને સાથેસાથે બાપુજીએ તેમને તકલી ફેરવતા ફેરવતા સમનામ જપવાનો આદેશ આપેલો તેના બેબા પ્રતાપથી તે બાઈનું મગજ શાંત થયું, બીધ આવવા લાગી અને ઘણો આરામ થયો અને અમે બન્ને બાપુજીની રત્ન લઈ પાઝ સોજિત્રે આવ્યા.

૭૨. સોજિત્રાની પરિષદ

હું સોજિત્રે આવ્યા પછી પરિષદના કાર્યમાં જ ગૂંથાયો બાપુજી એકવીસ દિવસના ઉપવાસ પછી ગુજરાતમાં પ્રથમ જ આવતા હતા, અને જેલમાંથી મુક્તિ પામ્યા પછી અને ઓપરેશન તથા તેની બીમારી પછી પણ આમ બહુર સ મેલનમાં ખલેલવહેલું જ પધારવાના હતા. તેથી લોકોની કદ બારે બરમો એવી મને ખબર હતી વળી તાલુકા પરિષદ ઉપરાંત, બારૈયા ક્ષત્રિય પરિષદ, હરિજન પરિષદ અને સ્ત્રીઓની

પરિષદ પણ બરાવાની હતી તે બધી પરિષદોમાં બાપુજી હાજરી આપવાના હતા તેથી બહારથી ખૂબ માણસો આવશે એવો અંદાજ હતો સોશિયલિસ્ટ મુખ્યત્વે કરીને પાર્ટીદારોની વચ્ચે અને તેની આજુબાજુ પણ પાર્ટીદારોના ગામ એગેરે ઘેરેઘેર મહેમાનોની ભરતી થવાની ગામનો ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો તેમાં એક ગૃહસ્થે બાપુજીને અને મહેમાનોને હતારો ઉપાગ લીધો તેમની બધી જાવરયા તેમને કરવાની એક બીજા ગૃહસ્થે બધાથે પ્રતિનિધિઓની રમોડાની વ્યવસ્થા ઉપાગ લીધી અને ત્રીજા એક ગૃહસ્થે બહાર ગામના જે બાઈઓ પ્રેક્ષક તરીકે આવે તેમની જમવાની વ્યવસ્થા કરવાનું ઉપાગી લીધું આ કરણે લોકોને ઉત્સાહ વિશેષ વધ્યો પરિષદનો મંડપ પણ વિશાળ બાંધવામાં આવ્યો હતો તેની રચના અને શોખા પણ કળાત્મક હતી ગામના સુતાર, લુહાર અને કડિયા આ મંડપ બાંધવાના કાર્યમાં સેવાભાવે કામ આપી રહ્યા હતા

પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ડોન્ટર સુમતની પસંદગી થઈ હતી ડોન્ટર માહેબને પેટલાદ તાલુકાની પ્રમુખ પ્રાચે પક્ષપાત હતો તેમણે આખું વરસ પેટલાદ તાલુકામાં સતત કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તેમની યોજના એવી હતી કે પેટલાદ તાલુકામાં એક વરસ સુધી સતત સેવાભાવે કામ કરવાને આત્મીય સ્વયં સેવકો તૈયાર થવા જોઈએ મહાત્માજી જેવા સતની પધરામણી જે પરિષદમાં થાય તે પરિષદે તાલુકાને જરૂર આત્મીય કાર્યકરો આપવા જ જોઈએ ડોન્ટર સાહેબે આ માગણી પ્રથમથી જ કરીને વાતાવરણ પણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું અને તે વિશેનો ઠરાવ પણ તૈયાર રાખ્યો હતો

પરિષદના દિવસો પાસે આવ્યા બધી તૈયારી થઈ ગઈ મહાત્માજી પહેલે જ દિવસે આવવાના હતા તે દિવસે પેટલાદ, બાદલજી અને બ્રિટિશ તાલુકામાંથી પણ માણસો ઠબરાયા ગામના લોકોને પણ મહેમાનગીરી કરવાનો સારો અવસર પ્રાપ્ત થયો ગોઠવણ એવી હતી કે મહાત્માજી સવારે દસ વાગ્યે નરિયાદથી પીજ આવે અને પીજથી સ્પેશિયલ ગાડીમાં સોજિત્રે બાર વાગ્યે આવી પહોંચે પણ પીજના કાર્યક્રમમાં વિલગ થયો અને એક ક્ષણ મોડું થયું વસો સ્ટેશન પર પણ ત્યાંની બિરિયાન આપતલું માનપત્ર હતું ત્યાં પણ વિલગ થયો એટલે જે ગાડી બાર વાગે આવવાની હતી તે દોઢ વાગે સોજિત્રે આવી સોજિત્રાના સ્ટેશનની બીડનો પાર નહોતો આ લીડને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે તો બારે ગરબડ જાળી થશે એવો ભય હતો તેથી જે સમય મળ્યો તેનો ઉપયોગ વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યો બધાને મહાત્માજીના દર્શન કરવાની ઉત્ક્રાંતા હોય તે ઉત્ક્રાંતા પૂર્ણ થાય તો શાંતિ રહે આથી તે ઉત્ક્રાંતા પૂર્ણ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી સ્ટેશનના યોગાનમાં અને આગળ ઢબડે મણસો પારે સ્વયંસેવકોને મુખી દઈ બધાને બેસી જવાનું સૂચન બધાને ખાતરી આપી કે બધા બેસી જશે તો

મહાત્માજીના સારી રીતે દર્શન થશે સ્વયં સેવકો પણ પોતાની જગોએ બેસી જાય મહાત્માજીને બજારગાદીમાં ગામમાં લઈ જવાના હતા તે બજારગાદી સ્ટેશનના યોગાનની બહાર સડક ઉપર ઠીકી રાખી અને બધાને ખાતરી આપી કે બધા જ આમ બેસી રહેશે. તો મહાત્માજીના દર્શન કરવાની ઇચ્છા તૃપ્ત થશે સ્ટેશનની અંદર પણ એવી વ્યવસ્થા કરી ગાદી આવી અને બાપુજી જીતર્યા કે તુરંત વડોદરાવાળા પ્રોફેસર માણેકરાવ જેઓ વ્યવસ્થાને માટે પોતાના સ્વયં સેવકોને લઈને પીઞ ગયા હતા તેઓએ ઠીકરીને બાપુજીની આનુબાનુ સાંજ કરી દીધી આમ થાય તો મારી વ્યવસ્થા બગડે અને લોકો જીલ્લા થઈ ધસી આવે, તેથી મેં પ્રોફેસર સાહેબને વીનવ્યા કે સ્વયં સેવકો તથા બીજા આગેવાનોએ બાપુજીને એકલા આગળ ચાલવા દેવા શ્રી અબ્બાસ સાહેબને પણ આ વાત ધી અને વીનવ્યા કે આપણે બધાએ બાપુજીથી પાંચ છ ફૂટ પાછળ ચાલવું અને એ પ્રમાણે થયું બાપુજી એકલા આગળ ચાલ્યા એટલે સ્ટેશનની અંદર અને બહાર હજારો માણસોએ બેઠા બેઠા બાપુજીના નખથી શિખ મુધી ધરાઈ ધરાઈ ને દર્શન કર્યા, અને સંતોષ માવયો. હજારો માણસો બે ફૂટ મુધી સડકની બંને બાજુએ હાર પાછળ હારમાં બેઠેલા હતા તેમણે સાતિથી બાપુજીના દર્શન કર્યા તેમની દર્શનચ્છા તૃપ્ત થઈ 'મહાત્મા ગાંધીજીની જય'ની ઘોષણાથી વાતાવરણ ગાજી રહ્યું હેરા પહો ગરબડ વગર સાવ સાતિમાં હજારો એકે આસારે વીસેક હજાર માણસો સાતિથી મહાત્માજીને હાથ બેઠીને નમસ્કાર કરે અને મહાત્માજી બધાના નમસ્કાર સીને એ દેખાવ એવો સુદર હતો કે બાઈ મહાદેવભાઈ તો બહુ જ ખુશ થઈ ગયા, અને તેમણે 'ય મ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન'માં તે વ્યવસ્થાનું સરસ વર્ણન કર્યું બધી લોકો વઢાવ્યા પછી બાપુજીને શણગારેલા બજારવાળી ખુન્વી ગામમાં મેમાળ્યા તે ગાદી આનુબાનુની હજારોની મેદની વચ્ચે થઈને ધીમે ધીમે પસાર થઈ ગામ પણ આવા અપૂર્વ પ્રસંગે મુદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હવે બાપુજી દર વરસ પહેલા આવેલા ત્યારે આમાનું કાઈ નહોતું મે તેવો કાઈ પ્રયત્ન પણ કર્યો નહોતો. આ વખતે મોન્નિત્રાએ પોતાના નાટકેવનુ સ્વાગત મનમાન્યું કર્યું છતાં બાપુજી દર વરસ પહેલા આવેલા અને ૩ તેમને મારે ઘેર ચાનતા લઈ ગયેને તે વખતે મારા હૃદયમાં અને તેમના હૃદયમાં જે આનંદ થયેને તે આનંદની બરોબરી આ પ્રમંગ ન કરી શકે બાપુજીને અને મહેમાનોને હતારો શ્રી લીખાભાઈ ગમભાઈ ને ચા રાખવામાં આવ્યો હતો.

મુકામ પર ગયા બાદ સ્વચ્છ થઈ બાપુજી બરોબર ચાર વાગે પરિપદમાં પરાઈ મડપ મહાત્મા ગાંધીજીની જય'ના ધ્વનિથી ગાજી રહ્યો એટલામાં કાઈ ગરબડ થઈ મડપમાં પ્લેટફોર્મ ઉપર બહેનો માટે એક બાનુ જગો રાખી હતી કાઈ વ્યવહારડાલા માણસે ત્યાં ચકના પડા નાખ્યા હતા મને આનો તો

ખ્યાલ જ નહોતો. એણે એકું માન્યુ હતો કે રખેને કોઈ બહેનને બીજાની જેમ પ્રુદ્ધા બેસતા સ કોચ થાય. તેણે તો સ કુચિત પુરુષવૃત્તિથી આ વિચાર કરેલો, બહેનોની ઇચ્છાનો વિચાર નહિ કરેલો. બહેનોને આ ન ગમ્યુ. તેમથી બે બહેનો હાથમાં અને બધા પડદા દૂર કરી નાખ્યા. આ કાર્યને ભાઈએએ તાળીએથી વધાવી લીધુ.

પરિવદનુ કામ રાત્રે થયુ. વિધિ અનુસાર સ્વાગતમ ઇજ્જતા પ્રમુખનું બાધણ અને પછી પરિવદના પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ દેરાના આગેવાનોના સંદેશા આવેલા તે વચ્ચે નામદાર દીવાન સાહેબનો પણ પત્ર હતો. તેમાં તેમણે લખ્યુ હતુ કે “તમારો હંતુ ઉદાત્ત અને કાર્ય સાધુ છે. માગી તેમા સહાનુભૂતિ છે. ઈશ્વર તમને સફળ કરે.” પરિવદના પ્રમુખશ્રીએ પેટલાદ તાલુકાની પ્રજાને તેમની બહાદુરી માટે અભિનંદન આપ્યુ પણ તે સાથે ભવિષ્યના કાર્યની ઉપરેખા પણ આપી. પોતે તે કાર્યમા પોતાનો બધો સમય આપવાને તૈયારી પણ બતાવી તેમ જ પોતાને સાથ આપવાને તાલુકાની પ્રજાને હાકલ પણ કરી.

બાપુજીને સામગ્રીવાને બધા બહુ આતુર હતા. બાપુજીએ દરેક વરસ પૂર્વેના પોતાના આગમનને યાદ કરી ફરીથી અહીં આવવાને કેમ હા પાડી તે જણાવ્યુ. “પેટલાદ તાલુકાની પ્રજાએ જે બહાદુરીથી અને કુનેહથી કામ ચલાવ્યુ તેથી આકર્ષાઈને હું આવ્યો. બહાદુર પ્રજા પાસે જવાનુ મને ગમે છે.” વળી તેમણે પેટલાદ તાલુકાની પ્રજાને જે ફોતેહ મળી તે માટે અભિનંદન આપ્યાં. વળી બહાદુર પ્રજાની પ્રજાવતસવ ગતિએ કહાર કરી, તાલુકાની પ્રજાનો પ્રધાન મુદ્દો સ્વીકાર્યો તે માટે પોતે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પ્રજાને પણ તેમણે ચેતવી કે “આ સમાધાન દ્વારા તમને જે છત મળી છે તેને જીવંત રાખો તેને લાપક બનજો.” આ ઉપરાંત ખાદી, હરિજન-હિંદુઓ અને કોમી એકતા વિષે પણ કહ્યું.

આમ પરિવદના પ્રથમ દિવસનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો.

૭૩. ‘શિક્ષકની ઠરડ કાઢજો’

ખાંભે દિવસે સવારે સુણાવના સરોયીય વિનયમ દિરના આચાર્ય શ્રી દેસાઈભાઈ અને અધ્યાપક શ્રી ગોવિંદરાવ ભાગવત પોતાના વિદ્યાર્થીઓને લઈને ત્યાં આવ્યા. સુણાવ ગોવિંદરાવ ચાર ગાક દૂર થાય બધા નવ વાગ્યે આવી પહોંચ્યા અને આખો દિવસ ત્યાં રહેવાનો એટલે સાથે ટેબલનું બાયુ બાધીને આવ્યા હતા. બાપુજીએ દરેક વાગ્યે તે બવાને બોલાવ્યા. બધા બાપુજીને પગે લાગી લાગીને બેઠા. લગભગ સાઠેક વિદ્યાર્થીઓ હતા. બાપુજી આચાર્ય દેસાઈભાઈને વિનય મ દિરની બધી હકીકત પૂછી માહિતગાર થયા. પછી તો બાપુજીએ વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવા માંડ્યો. બાપુજીએ વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું, “તમે બધા કોતો છો કે?”

“હા” એ ચાર વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ આવ્યો.

“હા!” બાપુજી કટાક્ષપૂર્વક બોલીને હસ્યા

કેટલાક વિદ્યાર્થી ભૂલ સમજ ગયા, અને ભૂલ મુધારીને બોલ્યા, “હાજી”

“તમારામાં કાણ પોતાના કાતેલા સૂતળના લૂનાડા પહેરે છે? હાથ ઊંચા કરો,” બાપુજીએ પૂછ્યું

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ હાથ ઊંચા કર્યા

“તમારામાંથી કોઈને ત્રાન્ની ઠરડ કાઢતા આવડે છે કે? તેવા કારીગર હોય તે હાથ ઊંચા કરે.”

એ ચાર વિદ્યાર્થીઓએ હાથ ઊંચા કર્યા

“જેમ સારો કારીગર ત્રાન્ની ઠરડ કાઢે તેમ સારો વિદ્યાર્થી કોની ઠરડ કાઢે, તમે મને કહેશો?” બાપુજીએ હસતે વદને કહ્યું

એક વિદ્યાર્થી બોલી ઊઠ્યો “તેના શિક્ષકની”

“હા, શિક્ષકની ઠરડ કાઢે,” બાપુજી બોલી ઊઠ્યા અને તેમણે મુક્ત હાસ્ય છુટું “તમને કોઈ એવા હોશિયાર વિદ્યાર્થીની જાણ છે કે જેણે પોતાના શિક્ષકની ઠરડ કાઢી હોય?” બાપુજીએ પૂછ્યું

“હાજી, અર્જુન,” એક વિદ્યાર્થી બોલી ઊઠ્યો

“એમ? અર્જુનને ત્ર્ય શિક્ષકની ઠરડ કાઢી હતી?” બાપુજી માંડ હસતા હસતા બોલ્યા

બીજા વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો ‘શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની”

“હા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અને તેથી અર્જુનને શુ મળ્યું?” બાપુજીએ આનંદ સાથે પૂછ્યું

એક અવાજ આવ્યો ‘ગીતાજીનું જ્ઞાન”

“ત્યારે તમે પણ તમારા શિક્ષકની ઠરડ કાઢીને તેમની પાસેથી શીખવાનું શીખશો કે નહિ?” બાપુજીએ પૂછ્યું

“હાજી, અમે પણ તેમ કરીશું” વિદ્યાર્થીઓએ હસતા હસતા કહ્યું

“પણ ગીતાજીના ભગવાને અર્જુનને તે ઠરડ કાઢવાની રીત બતાવી છે, તે પણ તમારે સાથે સાથે જાણી લેવી જોઈએ તમારામાંથી કોઈને તેની ખબર છે?” બાપુજી હવે ગંભીર બાવે બોલ્યા

કોઈ જવાબ નહિ આપી શક્યું એટલે તેમણે જ કહ્યું “શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

“તદ્વિદિ પ્રણિપાતન પરિપ્રયેન સેવ્યા.”

‘એ જ્ઞાન હ પ્રણામ કરીને એટલે શિક્ષક પ્રાયે પૂજ્ય બાવ તપ્તી નમ્રતાથી વારંવાર પ્રશ્નો પૂછીને અને સદ્બાવથી સેવા કરીને મેળવીશ’ અર્જુનને એવી રીતે

શ્રીકૃષ્ણની ઠરડ કઠી ત્યારે તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ તમે પણ તમારા આચાર્યની એવી રીતે ઠરડ કાઢને ' એમ કહીને બાપુજી ખૂન દમ્યા આખો સવાદ હસાહસમા પૂર્ણ થઈ ગયો અને ગમ્મત સાથે બાપુજીએ વિદ્યાર્થીઓને સુદર પાઠ આપ્યો.

પછી બાપુજીએ આચાર્યને પૂછ્યું ' ઠીક, હવે તમે ક્યાં પાછા જવાના ? ' આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો, ' સાહે '

" તો તમારા ખાવાની શી વ્યવસ્થા છે ? " બાપુજીએ પૂછ્યું

" અમે અમારી સાથે ભાથુ લેતા આવ્યા છીએ, " જવાબ મળ્યો.

' એા હો, ભાથુ લેતા આવ્યા છો ? અને એ ભાથુ તમારે એટલા એકલા ખાવુ છે ? એમ બનવુ હશે ? તમારા ભાથામાથી બીજાને પણ ભાગ આપો " એમ કહી જમવાની વ્યવસ્થા કરનાર શુદ્ધરથને બોલાવીને પૂછ્યું, " આ બધા વિદ્યાર્થીઓની જમનાની વ્યવસ્થા અહીં થશે ને ? "

" હાજી, તૈયાર જ છે હમણા જ બેસી બય, ' તે શુદ્ધરથે જવાબ આપ્યો.

" પણ તમારી તૈયારીમા આ સાક જણુને એકાએક સમાવેરા શી રીતે થશે ? " બાપુજીએ પૂછ્યું.

" બાપુજી, અમે બધી વાતનો ખ્યાલ કરીને પહેલેથી તૈયારી રાખેલી હોય છે આવે પ્રસંગે એાછાવસા જમનારા થાય જ "

" ઠીક ત્યારે, તેમને જમવા બેસાડો અને તેમનુ ભાથુ હોય તે બીજાઓને વહેંચી દેજો, બીજાઓ પણ તે પ્રસાદ જમે "

આમ બાપુજી નાની શી બાબતમા પણ કેટલી વાતપૂર્ણ કાળજી રાખે છે તે સહેજે આપણે જોઈ સમીગે છીએ બધા વિદ્યાર્થીઓ આ આનંદપૂર્ણ પાઠ શીખીને ઊઠ્યા અને બાપુજીને પગે લાગીને ત્યાંથી વનમ થયા.

૭૪. સમાધાની અને કરણ અંત

બાપુજી સૌજન્યમા બે દિવસ રહ્યા અને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો સૌજન્યમા એવા દિવસો પહેલા કદી નહિ ાવ્યા હોય અને ત્યાર પછી હજી પણ જિવ્યા નથી એટલે આનંદ, એટલે ઉત્સાહ એટલી પ્રવૃત્તિ, એટલો સદ્બોધ ત્યાં મે કદી નોંધા નથી પરિપક્વતા મંડપમા હરિજન પરિષદ અને તે પૂરી થાય કે તુરત બારેયા પરિષદ મળવાની હતી હરિજન પરિષદ પૂરી થાય અને મંડપ ખાતી કરી બારેયા પરિષદની વ્યવસ્થા કરતા સમય બય તેના બય વ મંદિર બારેયા પરિષદ મંડપની બહાર ગોઠવના વિચાર કર્યો બારેયા આગેવાનોને આ ન ગમ્યું તેમજ પૂછ્યું, " અમારી પરિષદ બહાર કેમ રાખો છો ? " મે કહ્યું " હરિજન પરિષદ પૂરી થયા

પછી મડપ ખાતી કરતા વિવળ થાય અને મહાત્માજીને ત્યાં સુધી નાહક યોગ્ય પડે અને ત્યાં જ બેસી રહેવું પડે માટે આ વિચાર કર્યો છે પણ તમને બધાને હરિજનો સાથે બેસવામાં વાગે ન હોય તો તમે બધા હમણા જ મડપમાં દાખલ થાઓ અને હરિજનો સાથે બેસો હરિજન પરિવહન કામ પૂરું થયા પછી તમારી પરિવહન કામ રાઈ થશે આમ થાય તો ગરબડ ન થાય, અન્યવસ્થા ન થાય અને સમયનો પણ બચાવ થાય'

બારૈયા કોમ તો અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં બહુ જ રૂઢિચુસ્ત છતાં તુસ્ત જ તેમણે મડપમાં બેસવાની તત્પરતા બતાવી અને બંને પરિવહો ભેગી થઈ

આમ બીજે દિવસે બધી પરિવહો પૂરી થઈ ત્રીજે દિવસે સવારે સોજિત્રાની વિશિષ્ટ પચાચતનુ માનપત્ર સ્વીકારી બપોરે સાડાત્રણ વાગ્યે રૂપેશિયલ ગાડીમાં બાણુજી પેટવાદ તરફ વધાય થયા ...

તાલુકા પરિવહન કામ મારું થયું આખા તાલુકામાં સારો ઉત્સાહ આગેો ડોક્ટર સુમન્ત સાહેબને બાર માસ માટે કામ કરનારા થણા કાર્યકર્તાઓ મળ્યા મારે પણ તેમની સાથે મંત્રી તરીકે રહેવાનું કયું' પરિવહ પૂરી થયા પછી અમે બંને જણે તાલુકાના ગામડામાં ફરવા માડ્યું અમારો પ્રથમ કાર્યક્રમ એ હતો કે તાલુકા ખેડૂત પ્રજામંડળના બધાંરણ પ્રમાણે તાલુકાના હરેક ગામે ગ્રામ મંડળો સ્થપાઈ બધા એમ મરુ સંવત ૧૮૮૨ના ફાગણ સુદી ૧૨ના રોજ અમે મહેળાવ ગામે હતા ત્યાં મુખ્યમ શખી બીજે દિવસે બાધણી ગામે ગયા અને ત્રણે અગિયાર વાગ્યા સુધી રોકાઈને ત્યાં ગ્રામ ખેડૂતમંડળ સ્થાપ્યું એટલામાં ત્રણે અગિયાર વાગે ત્યાં વટોદરા પ્રાંતના સુબા સાહેબનો ખાસ માણસ કાગડ લઈને આગેો કાગડમાં એક સૂચન હવે કે પેટવાદ તાલુકાના ખેડૂતોની ફરિયાદોના સંતોષ માટે જે તપાસસમિતિ સરકારે નીમી હતી તેના નિવેદન ઉપર વિચાર કરીને રાખ્યતા મંત્રીમંડળે પોતાનો નિર્ણય તેમજ કર્યો છે તે વિષે વાટાઘાટ કરી ચોક્કસ નિર્ણય મરવાને પેટવા' તાલુકાના ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓને દીવાન સાહેબે ફાગણ સુ' ૧૫ના રોજ વડેદરા બેઠાબેઠા છે માટે તુસ્ત બધાઓને લઈને ડોક્ટર સુમન્ત સાહેબે વટોદરા જવું

મંત્રીમંડળનું આ વર્ણન તો બહુ જ લ્હાવ ગણાય પેટવાદ તાલુકાના ખેડૂતોની માગણી પ્રમાણે તપાસસમિતિ નીમી, તે તપાસમાં ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓને સામેલ રાખ્યા તેમના સહમતથી જે તપાસ થઈ તેના રિપોર્ટ ઉપર વિચાર કરી મંત્રીમંડળે જે નિર્ણય કર્યો તેને પણ છેવટના દુકમનું રૂપ આપતા પહેલાં તાલુકાના પ્રતિનિધિઓની સાથે વાટાઘાટ કરના દીવાન સાહેબે બેઠાબેઠા, આ વસ્તુ ખરેખર પેટવા' તાલુકાની માગણી કરતા પણ વિશેષ હતી

આવો આમ ત્રણનો પત્ર વાંચી અમે તુરત પાછા મહેળાવ ગયા અને ત્યાંથી સવારે પેન્વાઈ આવી ડોક્ટર સાહેબ વડોદરે ગયા મેં મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓને બીજા ફિવરે વડોદરે આવવાની સૂચના મોકલી અને પત્ર ૯ માં પ્રમુખશ્રી રાવજીભાઈને મેલાવવા અમદાવાદ ગયો. શ્રી રાવજીભાઈ મહેસુલના વિષયમાં ઠીક બોમિયા હતા. મેં તેમને વાત ફરી કે તુરત તે જોવી જણાવ્યા, “પણ દીવાન સાહેબને આજે હોળીની સામી આગે આપણને જોવાનવાનું કયાંથી સૂઝ્યું ?”

ઠીક અમે તો હોળીને ફિરને ચાલ્યા વડોદરે બધા ભેગા થયા સાંજના ચાર વાગ્યે નામદાર દીવાન સાહેબને જામને ગયા ત્યાં નામજી દીવાન શ્રી રામવાલભાઈ પણ હતા દીવાન સાહેબે મંત્રીમંડળે જે કસાવ કરેલો તેની કસમો એક પત્ર એક વાંચી એ વિગતો નહીં આપતો નથી. મારી પાસે આઠી તેણે સાધન પણ નથી પણ તેની બધીયે કસમો એક પછી એક છતી તેમાં સબસોઈવના પાણીના કરમાં સહત હતી આકાશિયા કચારી વિષે સહત હતી એક દરે વીમેક હબર કપિયા એજા કર્યા હતા અને તે ઉપરાંત મોખલાના ધોરણમાં પ્રતને જે ત્રાસ પડે છે અને બહુ લાચરુશવત આપવી પડે છે તે ધોરણ બંધીને સિટિશની પદ્ધતિએ રેકૉર્ડીંગ ઓફ રાઇટ્સના ધોરણે મોખલો કરવાનું સ્વીકારીને તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું વચન આપ્યું આમ બહુ જ મિલનસારણાથી અને છટકી ચર્ચા કરી નક્કી કરેલી કસમો ઉપર અમારી ફરાર દીવાન સાહેબે સહી કરી અમારા તરફથી માંજ પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું કે, “અમે માગ્યું તે સંપૂર્ણ મળ્યું નથી, હતા આમ સામસામા મેસીને તડજોડ કરીને નિકાલ થયો તેથી અમે રાજ થયા હોય અને એ માટે તાલુકાની પ્રજા આપની આભારી છે.”

દીવાન સાહેબે પણ મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું, “પેન્વાઈના બહાનું ખેડૂતો સાથે સમાધાની કરીને હું રાજ થયો તમારી સાથે ઝઘગમ ઊતરવામાં તમને અને રાજ્યને બચ્ચેને નુકસાન છે હવે જ્યારે જ્યારે તમને અન્યાય થતો જણાય ત્યારે ત્યારે તમારી ફરિયાદ રાજ્ય જરૂર સામળશે અને તેનો યોગ્ય નિકાલ આપશે.”

અમને બધાયને વાતાવરણ માફે લાગ્યું આ સમાધાનીમાં પ્રજાનું માન સચવાયું તેના મુદ્દા તો પ્રથમથી જ સ્વીકારાયા હતા પણ પૈસામાં ઓછાવતું થાય એ ગોણ છે તેનો નિર્ણય કરવામાં કાર્યકર્તાઓએ પ્રજા તરફ પાછું વાળીને જોવાનું હોય પ્રજા કેટલે દરજ્જે લડવાને તૈયાર છે તેનામાં કેટલી રાખિ છે તેનામાં કેટલી એકતા છે વગેરે બહુ કાર્યકર્તાઓને જોવાનું હોય વળી રિવિઝન મેટલમેન્ટનો નિર્ણય એ પ્રકલ્પના શબ્દો છે તેનો એક પણ શબ્દ ફરારો નહિ રિવિઝન મેટલમેન્ટમાં દગમિયાનગીરી કરવાનો પ્રતને હક્ક નથી” એવા સંકારી વચ્ચેને બદલીને સરકારે ખેડૂતોની માગણી મુજબ તપાસસમિતિ નીમી અને ત્યાર બાદ મરમરે જે વચ્ચે દાખવ્યું તે કાઠિ જેથી તેવી જીત નહોતી પણ બીજા ગોણ પ્રકારે ખાતર આમલ

દગી પ્રજાને સત્યાગ્રહની હાલતના જોખમમાં ઉતારવી એમાં હઠાઈથી નહોતો સિદ્ધાંત ખાતર સત્યાગ્રહ થઈ શકે, એવાવસ્થા પૈસાના મુદ્દા ઉપર સત્યાગ્રહ ન થઈ શકે પણ પેટલાદની પ્રજા આ વાત સમજી નહિ, તેથી તેને આ સમાધાન રુચ્યું નહિ જે સમાધાન થયેલું તેની વિગત મ. શ્રીમંદળના ઠરાવના સ્વરૂપે ‘આઝાદપત્રિકા’માં પ્રસિદ્ધ થઈ અને તે પ્રમાણેનું સમાધાન સ્વીકારવાનો ઠરાવ કરવાને તાલુકા ખેડૂતમંડળની સામાન્ય મતભા જોવાવવામાં આવી.

દરમિયાન તાલુકામાં એવા અનિષ્ટો જિભા યયા કે જેથી પ્રજાના હૃદયમાં વમવમો પેદા થવાને કારણ મળ્યું વડોદરાના એક વર્તમાનપત્રમાં એવી ખીના પ્રસિદ્ધ થઈ કે પેટલાદ તાલુકાના માજી પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈએ આખા નવસારી પ્રાંતની દારૂની દુકાનેના ઇન્દરાની માગણી સાદાતણ લાખ રૂપિયામાં કરી છે દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ જે તાલુકા મંડળે ઉપાડેલી તેના પ્રમુખે આવી માગણી કરી તેથી તાલુકાના લોકોને રોષ ચડ્યો બવિધ્યમાં જે કારણે તાલુકાનું ખેડૂતમંડળ તૃટ્યુ તેના કારણમાં મુખ્ય કારણ મને તો આ જણાયું પ્રજાના જવાબદાર પુરુષોએ અત્યંત શુદ્ધ રહેલું જોઈએ પ્રજા તેમની પાત્રેથી તેની શુદ્ધતાની આશા જરૂર રાખે તેમની શુદ્ધતામાં કાંઈ ડાઘ દેખે કે તુરંત પ્રજાના હૃદયમાં શમઆશા ઠા ઉઠીએ અને કામ બગડે એ દષ્ટિએ ખેડૂત પ્રજામંડળને માથે પ્રથમ કારમો ધા આ પડ્યો આ સાથે ખીલ અનિષ્ટ બગો પણ તાલુકામાં જિભા યયા.

વડોદરામાં એક ‘બાગયોગી’ નામના ગૃહસ્થ હતા તે વિચિત્ર માણસ હતા સ્વાગ અને નામ હતા યોગીના પણ યોગીને ન જાણે તેવી તેમની પ્રવૃત્તિ હતી લોકોમાં એવી માન્યતા હતી કે તે બસૂસ તરીકે કામ કરતા હતા તેમની રીત એવી હતી કે મહારાજ સાહેબના ગુણ ગાવા અને પ્રજાના ગુણ ગાવા ખીજ બાનું પ્રજાકીય જીવ્યાઓના આગેવાનોને આગે ભાડવી તેમનાં દુષ્ણ જોવા તેમને બદનામ કરવા અને સરકારી અમલદારો પ્રત્યે પણ એવું જ વર્તન રાખવું એ બાઈમાં વાક્યાતુર્ય તો હવે જ અજ્ઞાન પ્રજાવર્ગને પોતાના ઓજસમાં આજી નાખે એવી શક્તિ પણ હતી તેમને સાચાજીની કાંઈ પચાત તો હતી જ નહિ તેમણે પેટલાદ તાલુકાની મુમાફરી રાડ પ્લી પ્રથમ ધર્મજી મામે ગયા ધર્મજી ગામ તો પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈનું વતન ત્યાં સભાઓ થઈ તેજેદ્વેષને કારણે કેટલાક વિનસતોળી બાઈઓ આ બાગયોગીને ધર્મજીમાં મળ્યા તેઓ પ્રથમથી જ ખેડૂતમંડળમાં કામ કરતા હતા ખીજ કેટલાક ગામોમાં જઈને પણ આ યોગી પુરુષે આ કામ કર્યું ખીજ એક મોટા જામના પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા ચંદ્રચ જેમને ખેડૂતમંડળની સગમ પોતાના હાથમાં રાખી પ્રજાને ભૂની પ્રણાલી પ્રમાણે હાકવાની અને તેનાથી ચોખ્ખો અર્થ મેળવે કરતાં જીવનસંજીવન હતી તે શુદ્ધસ્થને મળ્યું મોકો મળ્યો કેટલાક રાજ્યના વકાદાર હતા અને આ સિલચાવની નિરુદ્ધ જ હતા,

તેઓ પણ મરળને તોડવાનો આ પ્રસંગ ઠીક પ્રાપ્ત થયો છે તેમ સમજી સામેલ થયા અને એક વાતાવરણ ઊભું કર્યું કે ગાંધી પ્રમુખશ્રીને ઘરનો ઇન્દોર રાખવો છે તેથી કૃત્યા અને નવા પ્રમુખશ્રી ડોક્ટર સુમન્ત તો દીવાન સાહેબના બાણેજ યાચ એટલે મામાથી શરૂઆત, દબાયા અને કૃત્યા આવી બેઠવાબદાર વાતોથી પ્રત્નના મનમાં વસવડો પેડો આ બધી જાદુની તાલુકાના મોટા ગામોમાંથી જ હોતી થઈ તેમાં મુખ્ય વે પાળીદારની વસ્તી પાળીદારો હોસિયાર, છે, સુદ્ધિશાળી છે, સાદસિક છે, પણ તેનેદ્વેષનો તેમનામાં બારે દોષ છે. તેમનામાં આ દોષ ન હોતો તો, તેમની આખ રવચ્છ હતો તો, તે કામ તરીકે શુજાતમાં સરસ દીપી નીકળતો એ દોષે આ પ્રસંગે દેખા દીધી જે માણસો આજસુધી મરળમાં દર્શન નહોતા હતા, તેવા ગૃહસ્થોએ દ્વેષભાવે મરળમાં આવીને આ મુદ્દર કાર્ય બગાડ્યું અને પેટલાદમાં સમાધાનીનો સ્વીકાર કરવા બોલાવેલી સભા કાંઈ પણ નિર્ણય કર્યા સિવાય બીજાઈ ગઈ આ પ્રસંગે ડોક્ટર સુમન્ત સાહેબને બહુ દુખ થયું. પ્રત્નનો સમાધાની ન સ્વીકારે તો તેનો અમલ શી ગીતે થાય? વળી પ્રત્નના બળ હપર તો અમલદાર વર્ગમાં ખેડૂત મરળની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના કાર્યકર્તા પ્રત્નને નામે જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં તેમનું કામ થઈ, કારણ કે તેમનામાં પ્રત્નને વિશ્વાસ હતો. પણ જ્યાં બહાર થયું કે કાર્યકર્તાઓએ કરેલી સમાધાની પ્રત્નને ન સ્વીકારી ત્યાં મરળના કાર્યકરોની પ્રતિષ્ઠા પણ તૂટી

છતાં કાર્યકર્તાઓએ સભાને જણાવ્યું કે આ સમાધાન પ્રત્નને મનૂર નથી એમ ઠરાવ કરી પ્રત્નમાં સત્યાગ્રહની લડત લડવાનો ઉમંગ હોય અને શક્તિ હોય તો તેવો ઠરાવ કરો. પણ તેની આગેવાની કાર્યકરો નહિ લઈ શકે તેને માટે આગેવાનોએ આગળ આવવું જોઈએ પણ તેની કોઈની શક્તિ નહોતી તેમને તો માત્ર વિશ્લેષ નાખવો હતો આ બધી ચૂંચવણશરી વાત સરદારશ્રી વક્તવ્યભાઈ પાસે ગઈ તેમને તો થયેલું સમાધાન સરસ લાગેલું તેમાં પ્રત્નનો પૂર્ણ વિનય તેમને જણાયો, એટલે તેમણે અને દગ્ગાર સાહેબે વિચાર કરીને વસોમાં મરળની સામાન્ય સભા બોલાવી અને તે સભામાં સરદારશ્રી અને દરબારશ્રી બંને હાજર રહ્યા ત્યાં બધું ગમે પડત પણ વસોના બેચાર મુત્સદ્દી આગેવાનોએ જુદો જ વિચાર કર્યો આ મબાનું કામ બપોરના ચારથી રાત્રીના અગિયાર વાગ્યા સુધી લાગવાગટ સાત કલાક ચાલ્યું પણ કાંઈ નિર્ણય આવ્યો નહિ સરદારશ્રી અને દગ્ગારશ્રીએ એમ જણાવ્યું કે તાલુકાને સમાધાની સ્વીકારવી હોય તો તે સ્વીકારવાનો ઠરાવ કરો અને ન સ્વીકારવી હોય તો તેવો ઠરાવ કરી સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કરો. પ્રત્ન સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કરશે તો જૂના કાર્યકરો સત્યાગ્રહમાં સામેલ થશે. ક્ષ્મ આગેવાની નહિ લે પણ વસો ગામના કેટલાક પોતાને મુત્સદ્દી માની બેઠેલા આગેવાનોએ તેમાંથી એકેય વાત સ્વીકારી નહિ તેમના મનમાં એવો ભય હતો

૨ સમાવાની ન સ્વીકારવાનો ઠરાવ થયો તો તાલુકા મંડળ વડી જરો અને વસોના ઠરાવથી તાલુકા મંડળ વડે એ અપવાદ વહોરવા તે તૈયાર નહોતા બીજી બાજુ વસો ગામમાં સમાધાનીના અસ્વીકારને ઠરાવ થાય અને સાથે સાથે સત્યાગ્રહને ઠરાવ પણ થાય તો તે સત્યાગ્રહની લડતના જોખમમાં વસોએ પ્રથમ જ પડવું જોઈએ કારણ કે વસોની દોરવણીથી એ ઠરાવ થયો કહેવાય પણ આમ સત્યાગ્રહના જોખમમાં તેમને આવવું નહોતું માટે તેમને તો એવો જ નિર્ણય કરેલો કે વસોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય જ ન થવા દેવો. આમ કેટલાક ડાહ્યા ગણાતા માણસોની કુરામ બુદ્ધિથી છેવટે સરદાર મોહન ધાકયા અને અતે તે અકબાઈને બોલી ડાક્યા “આવી લજ્જતાઈ મે એક મેલુ પ્રભા જોઈ નથી” આખરે વગર નિર્ણયે સર્વાઈ જોઈ ગઈ.

આમ આખા તાલુકાની પ્રભાના વિચાર ડહોળાઈ ગયા અને તેનું કામ પણ ડહોળાઈ ગયું આ બધી વાત ગામડાની-પ્રભાને ન જમી તેમનું એણે કહેવું હતું કે આ તો મોટા મોટા લોકો લડે છે અને મરે તો અમારો થાય છે તાલુ. મંડળને કારણે અમને બારે લાભ થયો છે અને અવિધ્યમાં તેની દ્વારા અમે કારે લાભ લેવાની શકીશું તેવી શ્રદ્ધા છે તેથી અમારે તો સમાધાની સ્વીકારવી જોવી માગણીથી પેટલામાં ત્રીજી વખત પાછી ખેડૂતોની સલાહ થઈ અને તેણે સમાધાનીના સ્વીકારને ઠરાવ કર્યો પણ પછી તેનો કોઈ અર્થ ન રહ્યો સમાધાનીની સુવાસ જતી રહી મંડળની પ્રતિષ્ઠા જતી રહી. કાર્યકર્તાઓના હમંદગી પણ જતો રહ્યો પછી મંડળની જડ નિઃસ્વેતન કાર્યવાહી પ્રભાનું શું બંધુ કરી શકે? અતે એ સરકાર આપોઆપ નિષ્ક્રિય બની ગઈ આમ આ કથાનો મુલ્ય અત આબો.

૭૫. મારી મહત્વાકાંક્ષા

પછી તો મને પણ વિચાર થયો કે મારે પણ હવે ખેતીમાં રિયર ચિત્તથી રહેવું ધણા દિવસોથી મને અભિવાધા હતી કે ખેતીને એવા સગીન પાયા પર મૂકવી કે જેથી માત્ર પોપણ થાય અને સાથે સાથે ખેડૂતોનું પણ પોપણ થાય જેટલી રકમ ધિરાણમાં રોકાય છે તેટલી જ પાયા સાત હજારની રકમ ખેતીની સુવારણા માટે રોકી હોય તો ખેડૂતોને અવારનવાર કામ મળ્યા કરે ખેતીનું હતપન્ન પણ બધી મોસમમાં મને અને ખેડૂતને મળે તેમને મારી પાસે માગવા આવવું ન પડે અને હું ધિરાણ કરી જોઈવું વ્યાજ ખાવામાંથી બચુ એટલે થોડી મે મારા પિતાશ્રી સાથે વિચાર ગોઠવ્યો તેમણે પણ સમતિ આપી જમીન પર એ નવો પ્રકાર રૂંદો કરવો અને તેની પર એન્જિન પરમ મૂકી ચોમાસુ ઉપરાત શિયાળુ અને ઉનાળુ ખેતી કરવી કરાવવી વળી રૂંદા પાસેની જમીનમાં

દરોક વીવા ફગાવ્યાની વાત કરી જેનું લખન અમુક વર્ષ પછી નિયમિત આવ્યા કરે

પણ આમ કરવું હોય તો અમારે જમીન પર જ રહેવું જોઈએ એ પણ નિર્ણય થયો અને રહેણાં માટે ત્યાં જરૂરી સડવાળું મકાન પણ કરવું જોઈએ. આ બધા માટે તૈયારી કરવા માટે પ્રથમ ફૂલો માટે તૈયારી કરી. સામાન્ય રીતે પેટલાઈ તાલુકાના બાગમાં મરોલ, મેઘાપુર માનાવાગ બાગ જમીનમાં મીઠા પાણીના વહેણ ઓઝ જણાય છે ફૂલો ખેડીએ અને સેકડો રૂપિયા ખર્ચા પછી પાણી સારું ન નીકળે તો તે ખેડૂતને માથે મોટી આફત થઈ પડે તેથી ફૂલો ખેડતા પહેલાં મનને સતોષ થાય એવી ચોકસાઈ કરવી પડે છે. મુળદંડ મરકારે પૃથ્વીના પડોમાં મીઠા પાણીનાં વહેણ જમીનમાં યથા યથા છે એ ગોઠી માફતાર કાંઈ નિષ્ણાત આણેલા પણ તેનો લાભ લેવાય તેમ નહોતું એ તો સામાન્ય ખેડૂત માટે બારે થી નવ અને તે એમ જલદી આવે તેમ પણ નહોતું પણ મધ્યેન ગામે ઘેમા જોશી નામના એક બારેયા ખેડૂત હતા તેને વિશે એમ કહેવાય હતું કે એ જ્યાં મુઠ્ઠાં આપે છે ત્યાં તેના જણાવ્યા પ્રમાણે પાણી નીકળે છે હું તેની પાસે ગયો તેણે મને દિવસ નક્કી કરી તે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે તે જમીન પર આવશે એમ મને જણાવ્યું તે કાંઈ લેતા નહિ પણ ધર્માદામાં દાણા નાખવાની સૂચના કરતા તે બાઈ મારી જમીનમાં જે ગ્રહ ખેતરમાં ફરી વળ્યા અને ઉપરે એક ખેતરમાં વાડની વચ્ચે મુઠ્ઠાં આપ્યું તે બાઈ હાથમાં ધૂપ લઈ ફરતા જાય અને હાથની ત્રો સૂધતા જાય પાણીનું વહેણ પૃથ્વીમાં જેમ વહેતું હોય તેમ તે ફરતા જણાય જે જગ્યાએ તેમણે મુઠ્ઠાં આપ્યું તે જ સ્થળને મધ્યબિંદુ ગણી ફૂલો ખેડી ફૂલો તૈયાર થયો અને ખરેખર ઘેમા જોશીએ કહ્યું હતું તે જ પ્રમાણે મીઠું પાણી પૂરતા જગ્યામાં પ્રાપ્ત થયું વિના ખોલિંગે તેમાંથી ૩ ટ્રકના થગ્ગ માટે પૂરતું પાણી મળી આવ્યું પેલા ઘેમા જોશીની આ વાતે મને વિચારમાં મૂકી દીધો પછી તો મારી ભલામણથી તેને પેટલાઈ તાલુકામાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી પાણી ઓળખનાર નિષ્ણાત તરીકે સ્વીકાર્યો અને રાજ્ય તરફથી એકસોવીસ રૂપિયા વર્ષાસન પણ મળવા માડ્યું તે દરમિયાન તાલુકામાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે પાણી જોવાને જતો.

ફૂલો તૈયાર થયો પાણી મીઠું અને પૂરતું મળ્યું એટલે મને ગાન દ થયો પછી તો મેં સાહસ ખેડવા વિચાર કર્યો ફૂલો નીચાણના બાગમાં હોવાથી ફૂલની આનુબાહુની આસારે ૮૦ વીધા જમીનમાં પાણી ફેરવી શકાય તેવા હેતુથી જ્યાં પાકા ઢાળિયા અગર જમીનમાં સિમેન્ટની પાઈપો નાખી ફૂડીઓ કરવડું જોઈતું ખર્ચ પણ કર્યું ખેડૂતે પોતાની જમીનના વિભાગ પાકી તેની પ્રત પ્રમાણે તેમાં પાક કરવો જોઈએ, એ અનુભવીઓની સૂચનાનો અમલ કરવાનો મેં વિચાર

કર્યો તેમાં એક ભાગ સ્થાયી બાગાયતનો હોવો જોઈએ, એક ભાગ સ્વીપાક માટે હોવો જોઈએ, એક ભાગ વારાફરતી વાસેવ રહેવો જોઈએ, અને એક ભાગ ચોમાસુ ખેતી માટે રાખવો જોઈએ. આમ વારાફરતી જમીનનું તળ સાચવીને તેને પૂરણ ખાતર આપીને પાક લેવામાં આવે તો ખેડૂતને સતોષ ધાય એવો પાક એ જમીન જરૂર આપે અને પામે ખેડૂત થવાનો ધણો હમબડો હતો. ખેડૂતને કોઈ જડ કહે તે મને ન ગમે હું એમ માનતો અને હજી પણ માનું છું કે જગતના કોઈ પણ ધધાદારી કરતા ખેડૂત વધારે શક્તિશાળી, બુદ્ધિશાળી, ચપળ, સમયસૂચક, ધીર, ગભીર શ્રદ્ધાળુ અને સહનશીલ હોવો જોઈએ તેને જડતા પાવે જ નહિ. પોતાના ખેતરમાં ઝેરતા છોડ — કરસણ સાથે વાતો કરતા ખેડૂતને જડ કોણ કહી શકે? મારે કેવા ખેડૂત થવું એનો મેં મારા હૃદયમાં પૂરો ખ્યાલ કરી રાખ્યો હતો અને તેવો ખેડૂત હું યદ્યપિ ત્યારે મને કેવો આનંદ થશે એની કલ્પના કરીને પણ હું રાચતો હતો, એટલે બીજા બધા બચસાય સમગ્રી વર્ષને એકાગ્રચિત્તથી હું ખેતીમાં જ પડ્યો હતો. મને લાગતું કે પ્રભુએ મને બહુ જ અનુકૂળ સંજોગો આપેલા છે અને મારે તેનો પૂરો લાભ લેવો એવા સંકલ્પને લીધે હું તૈયાર થયો કે તરત રહેવાને મકાન પણ કરાવ્યું અને કુટુંબ સાથે હું ત્યાં રહેવા લાગ્યો. હૂવાની નજીબી બાર વીધા જમીનમાં બાગાયત કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને ૧૬૨૭ના ઉનાળામાં એન્જિન ૫૨૫ ખરીદ્યા હૂવામાં ૫૨૫ મૂક્યો અને તેને ધસારો ન લાગે એવા હેતુથી હૂવાની બાજુમાં જ જમીનમાં બાંધાયેલ તૈયાર કરીને તેમાં એન્જિન મૂક્યું. આમ ખેતીની બાબતમાં સાવ સ્વાવધી થઈને ચોક્કસ પાથે ખેતી કરવા કમવવાની મારી મહત્વાકાંક્ષા હવે પૂરી થશે એવી મને ખાતરી થવા લાગી.

૭૬. ધાર્યુ તો ધણીનું ધાય

પણ આ સસારમાં માનવીનું ધાર્યું થવું નથી એનું ધાર્યું થવું હતું તો આ પૃથ્વી દોજખ બનતું કે સ્વર્ગ બનતું એનો કોઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કપાળે કપાળે બિન્ન બિન્ન મતિ પ્રવર્તે છે સી પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પોતનું બનું હમ્મે છે એ મીની ઇચ્છા પાર પડવાની હોત તો આ અખિલ સસાર એક ભારે અવ્યવસ્થિત કોમ્બુ થઈ પડ્યો હોત અને તેનો નાશ પણ થઈ ગયો હોત.

વળી કોઈ ધનુ કાર્ય તપ નિવાય મિદ્ધ થવું નથી એટલે કે કાર્યસિદ્ધિ અર્થે જગલમાં જઈને અનેક આસનો માણેને દેહને છૂટા પાડવાની જરૂર નથી. પણ આ બેલા કાર્યમાં મુરકેલીઓ આવે, માનવકૃત મુરકેલીઓ અને કુસ્તી મુરકેલીઓ.

આવે માનવકૃત મુશ્કેલીઓ આવે તેનું નિવારણ કરવું એ આપણા હાથની વાત છે પણ કુદરતી મુશ્કેલીઓ આપણા અખત્યાર બદારની વાત છે અગણિત નાના મોટા જીવજંતુ બૂચર ખેચર અને જગચર જીવોથી બરપૂર આ વિરાટ સદ્માડના નિયમન અને કલ્યાણ ખાતર આપણુ સર્વથી વડુ ટહોપણુવાળો મિત્તાન જે ન્યાય આપણે આપી હૃદયની સહીમનામતી ખાતર માફક, મચ્છર ચાચક વગેરે જીવો પ્રત્યે વાપરીએ છીએ તે જ ન્યાય આપી પ્રત્યે વાપરે છે આપની વ્યર્થ વૃત્તિને કાગળે આપણી દૃષ્ટિને પરિધ બહુ જ સકુચિત છે એટલે આપણુ દુઃખ ખેચાય તો આપણને દુઃખ થાય છે તેને પાળાય તો આપણને સુખ થાય છે અને એટલા પરથી આપણે પ્રભુની કૃપા અને અવતૃપાને ખાલ ધીએ છીએ પણ આ સંસારનું ચક્ર પ્રગતિમાન છે તે સંસારને શ્રેય તરફ જ ધકેડે છે તેને આધીન થવામાં કોઈનું અશ્રેય યદ્ય નથી તેને આધીન થવામાં જ આપણુ ટહોપણુ છે તેની સામે બળે કરવામાં તો સુખદુઃખના દ્વંદ્વ વચ્ચે આપણે પિસાવાનું જ છે

આવે કાંઈક અનુભવ મને મારી આ પ્રવૃત્તિમાં થયો હું મારી જમીન જે મધરોનની સીમમાં આવેલી છે ત્યાં આ ગડમચલમાં હતો અપાડ વડ અગિયારસથી વરસાદ શરૂ થયો પણ ધીમેધીમે બારસ તેરસે તેણે મોરચા શરૂ કર્યા અને ચીદરો તો પવનના ઝપાટા સાથે મુસળધાર વરસાદ પડવા માંડ્યો ખેડૂતોના ધન માગીના વરસાદની ઝાપેાથી ધોવાઈ ધોવાઈને તેની બી તો ગળવા લાગી એક પગ, બીજી પગી મે તેમને લાવી લાવીને મારી પાગે શખ્યા માડુ મકાન ઈંટોનું હવડ પણ અણતર મારીનું હવડ, એટલે તેને પણ જોખન તો હવડ પણ પતરાને કારણે તેનો બચાવ થતો હતો ખેડૂતોના વીસ ધનમાંથી સાતઆઠ ધન ખડિત થયા તે ખાવાનું પણ ક્યાં પકાવે ? તેમને મારા મકાનમાં બોલાવ્યા અને ખાવા પમાવવાની સગવડ કરી આપી પણ આ વરસાદ પાછું વાળીને જીએ તેવો નહોતો તેણે પોતાનું વિકરાળ સ્વરૂપ વિકસાવ્યું ખેડૂતો ગભરાયા કેટલાક રડવા લાગ્યા પણ આશ્વાસન આપ્યા ત્રિવાય બીજે રો રસ્તો ? એલામાં રાત પડી નહિ વીજળી, નહિ ગડગડાટ પવનના મુસવાટા સાથે બારે વરસાદ રાત્રે જે થવાનું હોય તે બને થાય અમે બધા સૂઈ ગયા

રાત્રે ખાત્ર વાગ્યા, અને મને વિચાર થયો કે ફૂવાવાળા ખેતરમાં શી ગિચ્છિતિ હશે ? મે નોકરને લીધો, ફાનસ લીધું, મારા મકાનવાળા ખેતરની જોડેનું જ ખેતર એ હવડ ત્યાં જઈને લેણું તો એન્જિનના જીડારિયાની ચોરડી વગેરે સલામત હવડ પણ તે ખેતરમાં બધે પાણી હવડ મને લાગ્યું કે તે પાણી તો બારે વરસાદન કારણે બેસુ થઈ ગયું હશે તેની મેળે મારગ કરીને વહી જરો અમે બંને જણા પાછા જઈને સૂઈ ગયા બહાર જે બચકર મુસવાટા મારે તે ધી બચકરતાયી

કાળજી કરી બેઠે બેઠે પણ સાની આવે? સતીના અડી વાગ્યા વળી મે પેવા નોકરને કહ્યું, ચાલો આપણે જોઈ આવીએ નોકરે પાવડો હાથમા લીધો મે ફાનસ લીધુ અમે કુવા ખાસે ગયા આખા ખેતરમા પાણી વધેલું પછી તો વહેણ દરે પાણી રાત્રે માલુમ ન પડે તે પાણી વધે તો એ જિન અને પગ નેખમમા હતા તે ખેતરની ખાસે જ તવાવડી અને કચારીની જમીન હતી બારે વરસાદ પડે ત્યારે તે કચારીમા યઈને કામ વહે તે કામના પાણીનો આટ ફેવાવાથી ખેતરમા પાણી વધુ પાણી ડહોળીને કુવા પામે જતા જણાવ્યું કે એન્જિનની ઓરડીમા પાણી દાખવ થઈ હતું મે પાવડો લઈને એક બારું બાધવા માડ્યું એવામા એક બારે અવાજ થયો ચૌદરાની કાળી અધારી સત, ભય કર વરસાદ, પવનનું તોફાન તેમા આ અવાજ થયો હુ ત્યાંથી પાછો હઠી ગયો જનસ ધરીને જોયું તો એન્જિન ઉપરની ઓરડી તેની લીતો સાથે ખેસી ગયેલી જમીનની સપાટીથી ચૌદ ફૂટ નીચે એન્જિન ગોઠવેલું તે ઓરડી ચારેય બાજુથી પડી ગઈ પછી ત્યાં માટે શું સાચવવાનું રહ્યું? અમે બને પાત્ર વજ્યા મે મારા પિતાશ્રીને જી, “જે ભય હતો તે કુવામા ગયો જેની આપણને ચિંતા હતી તે તો પૂરી થઈ હવે તો સવાર થયે આગળ વિચારવાનું રહ્યું” એમ કહી અમે મૂઈ ગયા કયા મારી મહત્વાકાંક્ષા અને કયા ધણીનું ધારણું

સવાર થયું અને જોયું કે પાણીનો આટ વધતો અમારા પરમા પેટો માગીના ધરેવાળા રથજે વહેણ પાણી જવાથી ધરો તો એક પછી એક પડવા લાગ્યા મારા ધરની આજુબાજુ પણ બખ્ખે ફૂટ પાણી વહેણ ભય આ કયા જઈને અટકશે? આ ધરમા પણ કેમ રહેવાય? મારીનું ચાલુતર ઓગળી ભય અને બીતો ખેસવા માટે તો શું કરવું? પેલા કુવાવાળા ખેતર તરફ નજર કરતા જણાવ્યું કે કુવા ઉપર પાણી ફરી વળેલું હતું જે યઈ ગયું તે રાત્રે ન થયું હતું તો સવાર થાત તેને કાઈ હાથ દેવાત નહિ તેમા કોઈનો ઉપાય આવે તેમ નહોતો બધાના ધરમા પાણી ખેસી ગયું ખાવાનું પણ ક્યાંયે થાય તેમ ન રહ્યું મારી ખાસે જે થેલા મગફળીના, વાવવા માટે આણેલા તે પડ્યા હતા તે મગફળીનો ઉપયોગ બધાને ખાવામા કરવા માડ્યો પણ મને લાગ્યું કે આ સ્થિતિમા અહીં રહેવું નેખમકારક છે આમ વગમા આખો દિવસ વરસ્યા કરે તો રાત્રે પાણી વધુ વધે તો રાત્રે શું થાય? મારે અધારું થાય ને પડેવા આ સ્થળ તજવું જોઈએ અને જે ખેતર જી ચાલુમા હોય ત્યાં રાત્રે રહેવું જોઈએ મારી ધારણા સાચી પડી બપોર પછી પાણી વધવા માડ્યું એટલે અમે બવા આ વરસાદમા પરાના ધરમાથી એક જ થા ખેતરમા મોહો ખેતી પતરા બિયા કરીને રહ્યા જેમ તેમ કરીને બચાવ કરવાનો હતો સગવડ જોવાની ન હતી મારો નાનો દીકરો સશિક્ષાન્ત તે વખતે માસનો હતો વચની વળીએ તેનું ઘોડિયું બાધીને તેની આજુબાજુ અમે

આખી રાત બેસી રહ્યા બાળક તો ઓઘણ હવે તેને કાઈ ચિંતા હતી? તે તો તે વખતે કુદરતથી વિખૂટું નહોતું પડ્યું એટલે તેને ડર નહોતો. આમ આખી રાત વીતી ગઈ અને આવણું જુદું રોડ દિવસ ઊઘ્યો. અમાસની અધારી રાત અને તેનું ભોખમ આસરણ હોય એમ લાગ્યું એટલામા પાસેના બહારા ગામના બેચાર આગેવાનો ખેતરાડું રસ્તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આમલ ક્યો કે અમારે તેમની માથે ગામમા જવું અમે સંમત થયા એ ગામ પણ એટ બની ગયેલું જરૂરી વસ્તુ લઈ અમે બહારે ગયા ત્યાના લોકો પણ મુઠેલીમાં હતા. એ દિવસમા વરસાદે જે ત્રાસ વરસાળ્યો હતો તેથી લોકો ગભરાયા હતા પણ હવે વરસાદનું ભરે કમી થઈ ગયું હવે પાણીનો પ્રવાહ બેટાડાડાડા વહી જતો હતો. નેવના પાણી મોભે ચટ્ટી બાજુ ખીજ બાજુ વહેતાં હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. આ બધું દૃશ્ય નિહાળતા નિહાળતા અમે બહારા ગામ જે મારી જોયી એક ગાઉ દૂર છે ત્યાં ગયા ગામલોકોએ અમને એક સુરક્ષિત ઘરમાં રાખ્યા.

બહારા ગામ પણ ભોખમમાં હતું ધીમે ધીમે પાણી વધે જતું હતું ગામના અનુભવી લોકોને સૂઝી આવ્યું કે ત્યાંથી એકાદ ગાઉ દૂર એક મોટા બંધને કારણે પાણીનું રોકાણ થયું હતું સેંકડો માણસો કોદાળી પાવડા લઈને દોડ્યા અને બંધ તોડી નાખ્યો. એથી પાણીને જોઈતો રસ્તો મળ્યો અને પાણી ઊતરવા માંડ્યું. આ બંધ ન તોડ્યો હોત તો ગામમા બારે તુકસાન થાત આવી ધણાં ગામની દશા થયેલી ગામની ચારેય બાજુ પાણી સિવાય ખીજું માધ્યમ ન પડે. ઊડતી વાતો આવે કે વસઈ ગામ આખું ધેવાઈ ગયું માલાવાડા રૂખી ગયું આમ જે ત્રણ દિવસ વીત્યા પાણી આસરી ગયું અને બહારેથી સોજિતે જઈ શકાય એવું થયું એટલે હું બહારેથી સોજિતે ગયો. ત્યાં પણ લોકોમાં બારે ગભરાટ હતો વરસાદ એકાં થઈ ગયા પછી પણ ગામના રસ્તા ઉપરનાં થોડાં ઘર પડી ગયેલા હોવાથી પાણી બરાઈ રહ્યું તે પાણી જમીનમાં ઓતર્યું અને ધરની અંદરની રહણ પાણીથી ભરાઈ જવાથી તે રહણ પાસેના ધરના કરા બેસી જવા લાગ્યા આમ ધણા ધરોનું બન્યું આવી સ્થિતિમા ચોરીચખારી ન થાય એટલા માટે બધું બ્યવસ્થિત થતાં સુધી જીવોનોએ ગામનું રખવાળું કરવા માંડ્યું. હરેક ગામમાં નીચાણવાળા બાગમાં આવેલાં ગરીબોનાં ઝૂંપડાં તથા જ્યાં હતા બંજી, વાધરી, વગેરે કોમો બહુ દુઃખમાં આવી પડી હતી તેઓ બધા ધર વિનાના થઈ પડ્યા હતા ગામલોકોએ તેઓને ગામની ધર્મશાળામા કે નિશાળના મકાનમાં કે ચોરાના મકાનમા રાખ્યા હતા અને તેમનું પોષણ થતું હતું દુઃખ આવે છે ત્યારે માણસ નમ્ર બને છે પોતાની કડકાઈ થોડો સમય ભૂલી જાય તેનું અસ્થિમાન ગળી જાય છે સ્વાર્થ પણ ઓગળી જાય છે અને બાજુ આ સ્વાર્થભરી દુનિયામાં અપૂર્વ પડેલા થયો હોય તેમ જ્યાં ત્યાં પ્રેમ અને ઉદારતા જોવામાં આવે છે દાવાળ

લાગે ત્યારે સિંહને પોતાનો જીવ બચાવવો હોય, અને હરણને પણ પોતાનો જીવ બચાવવો હોય દાવાનળમાથી છટકવું મુશ્કેલ હોય છે સિંહ હરણનો શિકાર કરવામાં પડે તો તેનું જ આવી બને આમ આ રૈલસ કટમાં પણ બન્યું પાણીના વહેણમાથી બચના ખાતર એક ઝાડ ઉપર વાદરું બેઠું હોય તેના ઉપર માણસ પણ ચઢે અને તેના ઉપર સાથ પણ પોતાનું રક્ષણ મેળવે આમ ત્રોય જણ એકબીજાને દેખે છતાં નિર્ભય થઈને ઠડાથી ઠૂકવાઈને બેસી રહે આવા પ્રસંગો પણ સામન્યા છે આભડછેટથી ભાગતારા ભોમએ પોતાના ઘર અરુપરથ ગણાતા લોકો માટે ખુસા મૂકેલા બદલા છે આવા સમયે જ આપણાથી સમજી શકાય કે આ સસારની જીવનદોરી એક દયા-સ્નેહ-આદિસા છે માનવ જાતને કે જીવ માત્રને સ્વાભાવિક ગુણ પ્રેમ છે કૂરતા નહિ કરતા એ કાણભરનો નશો છે

આ બધું જોતા એમ પણ લાગે છે કે રૈવથી નુકસાન થવાને બદલે લાભ બહુ થયો હશે તે શી રીતે નોંધ સમજાવી નહિ શકું રૈવથી મને પોતાને અગત આર્થિક નુકસાન થયું છે તેનું પણ ચોડાને થયું હશે છતાં હું જોઈ શકું છું કે તેથી મારા જીવનને નુકસાન નથી જ થયું તેનાથી હું મારા જીવનને પનટાની નથી શક્યો એ વાત સાચી તેમ તેનો મહાભૂતો પાઠ પણ હું મારા જીવનમાં ઉતારી શક્યો નથી પણ તે રૈવથી મને એની એક બારે ઠોકર વાગી કે હું કાંઈક સમજ્યો મારી મહત્વાકાંક્ષાને હું કાચમાં રાખતા શીખ્યો હું આમ કંઈ નાખી ની જે ધેનદા મને લાગે ની તેમાથી હું બચ્યો

આ રૈલસ કટ ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ગુજરાત હવે પણ સરદાર વલ્લભભાઈની કુશળ સરદારી નીચે મહાસમાના કાર્યશીલતાએ બહુ સુદર કામ કરી આ બચ કરેલની આકૃતિનું દુખ લોકો માટે બહુ હનન કરી દીધું હું મારા ધરની દુગ્ધામાં પડેને હોઈ આ રૈલસ કટના કાર્યમાં વિશેષ ભાગ ન લઈ શક્યો તેના દુખને બટકો મારા હૃદયમાં રહી ગયો છે

૭૭. ભોળાનાથને શરણે

રૈલમાં ખેતી જમીન અને જીવનવૈરાનું વધારે નુકસાન થયું, જેનું વળતર વાળી ન શકાય ઉપરાંત હજારો ઘરો ધોવાયા અને પડી ગયા ખાતર અને ધોળકા તાલુકાની હદમાં ન્યા સાબરમતી અને વાત્રક વગેરે નદીઓનો સંગમ થાય છે તેની ઉપરની બાબત માર્છી સુધી બારે નુકસાન થયું વાત્રક રોડી મેચો ખારી વગેરે નાની નદીઓએ બારે તાડવનૃત્ય કરેડું એ વાત તો જ્યારે હું પ્રાથમિક શાળાને માટે લૂગડા અને દાણાની વ્યવસ્થા સહિત તે જ અડવાડિયામાં લિખારી વૌઠા અસાબવી

અને સમુદ્ર વગેરે નદીકાડાના આમોમા ગમે ત્યારે જ મને પોતાને સમનર્થ વૌઠા આગળ બધી ભેગી થયેલી નાની નદીઓ સાબરમતીને મળે છે વરસાદ તો બધાયે પ્રદેશમા ભારે હોતો અને દરેક નીમા ભારે પૂર હોય એ પ્રચંડ પૂતળી વચ્ચે કાંઈ અગ્રકાવ ન આવ્યો હોત તો પાણી વટી જત અને નદી ઉપરના ગામે પાણીમા આવી ગયા તે ન આવી જતા પણ વાત્ર નદી બધી નદીઓનો સમૂહ ભેગો કરી સાબરમતી નદીને વૌઠાથી થોડે દૂર મીઠે કાટખૂંચે મળે છે સાબરમતીમા પણ ભારે જલ દોડતો અને તે બંને કાંઠે જવકાતી જોરાજોર વહેતી જતી હતી જ્યાં તેને વાત્રક નદી બધી નદીઓના પૂરના પ્રવાહ સાથે અથડાય ત્યાં સાબરમતીના પ્રચંડ જોરામા આ વાત્રક નદીના પાણીનું એક બિન્દુ પણ આગળ ધપી શકે એમ નહોતું આથી વાત્રક નદીનો જેટલો પાણીનો પ્રવાહ તે સગમ આગળ આવ્યો તે બંનેયે પાછો ઠેલાયો અને ધીમે ધીમે વાત્રક અને તેને મળતી રોટ્ટી, મેશ્વો, ખારી, લૂણી વગેરે નદીના પાણી પાછા ઠેલાયા અને તેના કાઠા ઉપરથી બહારાઈને આનુબાનુના પ્રદેશમા ફેલાયા આવા પાણી લગભગ ચોવીસ કલાક ચઢ્યા અને ચોનીમ કલાક તેને ઊતરતા થયા આમ બે દિવસ આ નદીઓ ઉપરના ગામ પાણીમા રહ્યા સગમ ઉપરના વૌઠા અને પાર્વા તરફના ગામ તો ત્રણ દિવસે પાણીમાથી છૂટ્યા પાર્વા પાસે તૈયબઅલીનું પડું છે—તૈયબઅલી નામના જમીનદારની જમીન છે ત્યાંથી થોડે દૂર પાર્વા નામનું ગામ છે એ પાર્વા ગામની પાસે નદીકાંઠે મહાદેવજીનું એક દેડું બધાજ હવે આસરે પચીસેક ફૂટ લાંબુ અને પંદર સોળ ફૂટ પહોળું ચાર દીવાનો અને વચલી લીત પૂરી થયેલી હતી નીવાનો પંદરેક ફૂટ થી હરો તેના ચણતર માટે પાવખો પણ બાંધેલી હતી તે મહાદેવના દેગ પાસે આનુબાનુ સાટની જમીનવાળા અને તેમના ખેડૂતા રહેતા હતા પરંતુ પાણી વધવા માડયું, અને તેમના મકાનોમા દાખલ થયું ત્યાંથી ક્યાં નાસે? માઈલો મુઠી સપાટ જમીન રાત્રે પાણીભર્યો જાણે મહાસાગર બિઠ્યો આવી પરિસ્થિતિમા તે બધા માણસો પેના મહાદેવના દેરા તરફ દોડ્યા અને તેની ઉપર ચઢ્યા લાચ્યા એક પછી એક એમ આસરે દોઢસો માણસો બધી નીવાનો અને પાવખો ઉપર યઈને સમાયા પણ પાણી તો વધવા લાગ્યું અને પાવખ ઉપર બેઠેલા માણસો નીચે વળી હાથમા પાણી લઈ શકે તેટલે જ એ પાણી ચઢ્યા ને લોકોના હોરાકોરા ઊડી ગયા બે કલાક આમ પાણી વધ્યા જ્યાં તો તેમને પાણીમા તણાયા સિવાય બીજો આરો નહોતો દોઢસોયે માણસો ભોળાનાથનું નામ લેતા તેમને આસરે રાત્રી દિવસ ૪ ઠવાતા બેસી રહ્યા તરસ લાગે તો તે ચઢતા પરંતુ પાણી હાથ વળાવીને પીએ કાડાની હાજત યઈ આવી હોય તો પણ ત્યાંથી ક્યાં જાય? ત્યાં બેડા બેડા દુબરત પૂરી કરે આમ બે ગઝીઓ તે આણસોએ તે દીવાલે ઉપર ચિતારી તેમના કંટલા માણસોને ૬ મઠ્યો તેમણે જે ભોળાનાથને સરખું બે રાત્રીઓ પાણીના

મહાસાગરમાં નાળેલી તે બોજાનાથનું ધ્યાન મને ખતાવ્યું અને પોતાની નીતકકયા કહી સંભળાવી

ખીજ બાલુ પેલા તૈયજઅલી જમીનદારે પણ બહાદુરી અને માણસાઈ વાપરી. પોતાની પાસે નદી પાર જીતવાની નાની હોડી હતી ચોમાસાને કારણે તે હોડી પોતાના મુખમ પાસે જ પડી હતી પોતાનું એક મકાન સુરક્ષિત હવે બીજું કયબરેલુ હવે તે ગૃહસ્થે પોતાની હોડીનો ઉપયોગ કર્યો અને પોતાના ખેડૂતો પૈકા તેમ જ અન્ય જેઓ પાણીની વચ્ચે જોખમમાં હતા તેમને હોડીમાં લાવી લાવીને પોતાના મુકામે રાખ્યા આવા પોજોરો માણસોને તે ગૃહસ્થે રક્ષણ આપ્યું

પાલ્લી પાસે એક પરામાં દુ. ગયો કુટુંબ મકાનની સામસામી બે દાર હતી ત્રણેક કૂટ જિંદી બેસાગીવાળી દારબધ ઓરડીઓ હતી ત્યાં પાણી ચઢવા માડ્યું લોકો ઓરડીને છાપરે ચઢી ગયા રાત્રી સુધીમાં તો તેની નેવમરીએ પાણી અડ્યું ઓરડીઓની ઉપરના પતરા ઉપર આવા વરસાદ અને પવનના ઝપાટામાં શા આધારે બેસી રહેવું? આધાર માટે તેમણે પતરાના મોઝારિયા ઉપર અને છેડે દોરડા બાંધ્યા તે દોરડા પકડી પકડીને તેને આધારે બે રાત્રીઓ તેમણે કાઢી પાણીના મોંજ પતરાને અથડાય એ પાણી બે કૂટ વચે અને બધાયે જળસમાધિ લે, એવી સ્થિતિમાં બધા ત્યાં બેસી રહ્યા સામેની ઓરડીમાં ઠોર હતા તે તો તબાઈ ગયા પણ એક કીમતી યોડી તેના માલિકને બહુ વઢાલી હતી તેના માલિકે તેને એક ઓરડીમાં ધાસના દમવા ઉપર ચઢાવી ઓરડી ઉપરનું એક પતરું ઉપેડી નાખ્યું અને તે યોડીને એવી રીતે જીભી રાખી કે રાત્રીરોનો બધો ભાગ ઓરડીના છાપરાની અંદર પાણીમાં અને ડોક એકલી છાપરા ઉપર રહે. તેની ડોકનું ચીકડું પકડી તેના ધણી છાપરા ઉપર બે દિવસ બેસી રહ્યો બનવર પણ જોખમ સમજી ગયું અને સહેજ સહેજમાં તોફાન કરે એવી પાચગેશ માતસો રૂપિયાની કિંમતની તેજદાર યોડી નમ્ર બની, કુદરતને તાબે થઈ, પોતાના ધણીના હાથમાં ડોક મૂકી બે રાત્રીઓ જીભી રહી

બે બાલુના ગામોમાં ફરતા પણ મહામુરકેલી નહેલી નામ ઇાડીએ એટલે કેડ સુધીના પાણીથી બરેલી હાંદો એકરની ઘડ આળે વચાવીને બીજે ગામે જતું પડે પડે કાઠા બેકાય અને પાણીમાં અલ્પદીડા જગડા પડેલા હોય તે પડે ની ટાય જતા અમાગી માથે જે બોમિયા જતા તે તે પ્રદેશના એવા તો જલ્લીના હતા કે અમને બીજે ગામે સદીગતામનીથી પહોંચાડે આવા અનુભવો અને આવા પ્રસંગો શદત કામે નીકળેવા દરેકને પ્રાપ્ત થયા હશે જે પ્રસંગ મેં ઉપર વર્ણવ્યા તેવા અનેક પ્રસંગો આ દેશમાં ધણે સ્થળે બનેલા મેં માનજ્યા છે વડોદરામાં એક ભૈયો પોતે પેલા કુરેલા રૂપિયાની થેલી ખતાવતો અને “મને બચાવે તને આ થેલી આપીશ” એવી જૂઓ મારનો વિશ્વામિત્રના પૂરમાં લખાઈ ગયો હતો, એવી વાત મમ્ મેં માંતળી છે.

આણુ સ વત ૧૯૮૩નું રેલસકટ આગ્યુ અને તેની પાછળ માનવના બતાવતા, પ્રભુની દયા બતાવતા અને ગુજરાતના મહાસબાના એવકોની કસોટી મરતા અને પ્રસંગોની મીઠી મલુરી સ્મૃતિ મૂકણ ગયુ

૭૮. 'તાંખિયા માટે હીરો ન વટાવાય!'

૧૯૪૬ કટના રાહતકાર્યમાં મેં બહુ સક્રિય ફાળો આપ્યો નથી શરૂઆતમાં પ્રાથમિક રાહતમાં ૯ ફર્યો, પણ પછી તો ૯ મારી પીડામાં પડ્યો રેલ પછી બીજે અઠવાડિયે મને ખાતરી થઈ કે રેલથી નવા ફવાને તો ખાસ નુકસાન થયુ નથી એન્જિનની ઓરડી પડી ગઈ હતી અને તે બધુ વજન એન્જિન ઉપર પડ્યું હતુ એટલે એન્જિનની રી દરશા છે તે બધી સકાય તેમ નહોતુ ફવામાં પરખ ઉપર તો વીસપચીસ ફૂટ પાણી હતુ ફ્વો અને એન્જિનવાળો ખાડો પાણીથી ભરેલા હતા પાણીની સપાળી જ એટલી ઊંચી આવી ગઈ હતી પાસેની તળાવડીનું પાણી ઓછું ન થાય ત્યાં સુધી એન્જિનના ખાડાનુ પાણી સુકાય નહિ આથી કારતક માસ મુધી મારે રાહ જોવાની રહી તે દરમિયાન મારે પણ નવેસરથી ખેતી મશવવાની હતી ૯ તે વ્યવસાયમાં જ પડ્યો વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગ મળતા આહુ રાહતકાર્યમાં પણ હું મદદ કરતો, જોરસદ દરબાર સાહેબ પાસે જઈ ત્યાંના કાર્યથી માહિતગાર થતો, નડિયાદ પણ જઈ આવતો અને માતર તાલુકામાં પણ ફરતો આમ સામાન્ય રીતે રેલરાહતના આહુ કાર્યથી પણ ૯ ઠીક ઠીક માહિતનાર રહેતો

કારતક માસમાં એન્જિનના ખાડાનુ પાણી હડી ગયુ એટલે એન્જિન ખાડાની બહાર કાઢ્યુ સારે નસીમે તેને કાઢી મારે નુકસાન થયેલુ નહોતુ તેને સ્વચ્છ કરી, તે ખાડાને પૂરી ઈ જમીનની સપાળી ઉપર ચારપાય ફૂટનો ચોતરો કરીને પાણુ ત્યાં ગોડવ્યુ અને ફવામાંનો પરખ પણ પાણીમાંથી ફેટા મરી પાણીની સપાળી ઉપર મૂકી દીધો આવી તૈયારી મરતા માગસર માસ બેઠો રેલથી મને મારે નુકસાન થયુ હતુ બગડેલુ કાર્ય દુરસ્ત કરી વળી પાણુ રાગે પાડતા થયેલુ ખર્ચ અને ખેતીમાં થયેલા જગાડનો હિસાબ કરીએ તો મને કુલે ચારેક હજારનુ નુકસાન થયુ હતુ એ મારા જેવા સામાન્ય ખેડૂતને માટે મારે હતુ જતા થયેલા નુકસાન માથુ બેઈને બેસી રહો પાલવે તેમ નહોતુ મહામારો ઉનાળુ પાકનુ વાવેતર કર્યું અને ઠડીમાં ભગફળ, લીજોઈ, ચીકુ વગેરે ફળશાક રોખા પ્રથમ ચોમાસુ આમ આફતમાં વીત્યુ છતાં બીજુ ચોમાસુ હાથમાં લેવાય અને ખેતીની સરસ તૈયારી કરી સકાય તો તેની ખોટ મેળવી લેતા મુશકેલી

ન પડે એવી ગણતરીથી પ્રથમની માફક કુટુંબ સાથે હું જમીન ઉપર જ સ્થાયી રહ્યો

એવામાં આશરે ચૈત્ર માસમાં એક દિવસ શ્રી દરબાર સાહેબ અને શ્રી કૃષ્ણદલાઈ ત્યાં આવી ચડ્યા તે માસમાં નરિયાદમાં ખેડા જિલ્લાના કાર્ય મંત્રીઓનું સ્નેહસંમેલન શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈને પ્રમુખપદે થયેલું તેમાં તે સંમેલન એવો ઠરાવ કરેલો કે ખેડા જિલ્લામાં મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસરણી મુજબ મહાસભાનું કામ કરવાને ખેડા જિલ્લા સેવકસંઘ સ્થાપરો તે સંસ્થાના સભ્યો કાયમના મહાસભાના કાર્યકર્તા હોય તેમના નિલાવ અર્થે વાર્ષિક પાંચેક હજાર રૂપિયા બાજનું હપ્તન આપે એવી મોટી રકમ હથરાવવી જોઈએ તે રકમ હથરાવવાને શ્રીમતી ભક્તિવદ્ધી દેસાઈને અને મને પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરીએ મોખ્ખા આ ભાવાર્થનો ઠરાવ સંમેલનમાં થયેલો તે લઈને બંને જણુ મને મળવા આવેલા તેમણે મને સંમેલનના ઠરાવની વાત કરી જિલ્લામાં કાર્યકર્તાઓ માટેની સ્થાયી યોજનાનો હિમાયતી હતો અને હજી પણ હું પોતાના જીવનના વ્યવસાય તરીકે જાહેર મેના જેણે સ્વીકારી લીધી હોય તેણે પોતાના ગુજરાન માટે નિશ્ચિત રહેવું જોઈએ એક રીત એ છે કે કાર્યકર્તામાં આવડત જ એવી હોય તેના ચારિત્ર્ય કાર્યકુશળતા અને પ્રભાવ જ એવા હોય કે તેના ગુજરાન માટેની ચિંતા એ રાખે જ નહિ પણ તે ચિંતા જે સમૂહની વચ્ચે તે મામ કરતા હોય તે સમૂહને જ હોય પ્રજા વચ્ચે કામ કરતા કરતા પ્રજાને આપણી સેવાની જરૂર લાગે તો આપણા નિભાનને વિચાર જરૂર પ્રજા કરે જ આ રીત સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય તેવા સેનકો માટે સ્થાયી જોગવાઈની જરૂર નથી

પરંતુ એવા મેવકો જાહેર માર્ગમાં બાંધે જ હોય છે સમૂહમાં કાર્ય કરનારા એવા સેવકોની બંધારણપૂર્વકની સંસ્થા એવી રીતે કંપાંચે નબત્તી હોય એવું મેં જાણ્યું નથી. વ્યક્તિ માટે તે સંભવિત હોય, સંસ્થા માટે તે સંભવિત નથી, એમ અનુભવે જણાયું છે તેનું એક કારણ તો એ જ છે કે, તે બધાંયે આદર્શ સેવકો નથી હોતા કોઈ ચારિત્રશીલ અને સેવાભાવી હોય ત્યારે કાર્યકુશળ ન હોય કોઈ ચારિત્રશીલ સેવાભાવી અને કાર્યકુશળ હોય ત્યારે શારીરિક સક્તિ સારી ન હોય, જેથી જોઈતું કાર્ય ન કરી શકે કેટલાક સેવાભાવી હોય, બધી રીતે કાર્યમાં કુશળ હોય ત્યારે વ્યવસ્થામાં કોઈ એવી ખામી હોય કે અન્ય સાથે મેળ ન બેસે આવા બધા જુની જુની સમિતિવાળા અને જુદી જુદી તુટિવાળા ચારિત્ર્યવાન અને પ્રજાની સેવા કરવાની ધમશવાળા કાર્યકરો છટકે છટકે મામ ન કરી શકે પણ, સમૂહમાં રહી સર્વની ભેગી સમિતિની પ્રજાશતામાં તેમની તુટિઓ પુરાય, અને સમૂહનું જીવિત કાર્ય ચોક્કસ આવી રીતે ધણી સંસ્થાઓમાં

સુંદર કાર્યકર્તાઓ સમાજની સેવા બનવી રહ્યા છે, અને તેવી સંસ્થાને સમાજ પોષે છે તેવી મંરંથના મેવકો ઉપર જણાવેલા ધોરણ પ્રમાણે વ્યક્તિગત અને સ્વતંત્ર કાર્ય કરતા હોય તો તેમને ગુજરાન માટે મુશ્કેલી પડે અને તેમને મેવા કાર્ય છોડવું પડે એવું મને લાગે છે.

હિંદના રાજકારણમાં સને ૧૯૧૭ની માલમા ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ ત્યારથી હું જોતો આવ્યો છું કે જ્યારે જ્યારે બાપુજીએ સત્યાગ્રહનો કે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રભુ પામે મૂક્યો છે ત્યારે ત્યારે સંઘ્યાબંધ કાર્યકરો મહાસભાને મળી આવ્યા છે પણ પાછળથી તેવા અનેક સેવાગ્રામી, ચારિત્ર્યશીલ, અને લાયક કાર્યકરોને પોતાના નિબાવની મુશ્કેલીને કારણે જાહેર કાર્ય છોડવું પડ્યું છે સામાન્ય માણસ લોકમેવક હોવા છતાં પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવવાને ઇચ્છે છે જ અને અવ્યવસ્થિત રીતે કિન્ન કિન્ન સ્વભાવ અને વૃત્તિવાળા લોકો ઉપર પોતાના ગુજરાનનો આધાર રાખવા તે તેમને માનહાનિ જેવું લાગે છે માનહાનિ પામેલો સેવક પ્રભુમાં કામ નહિ કરી શકે. તેને પોતાને જ સંકોચ થયાં કરશે એ સંકોચવૃત્તિ તેની પોતાની જ આમીને કારણે કદાચ હોય એવો પણ સંભવ છે પણ જે છે તેનું નિવારણ નથી તેવા કારણે તેવા માણસને જાહેર કાર્ય માટે નાલાયક ઠરાવીશું તો પછી જાહેર કાર્ય માટે સર્વશુભસંપન્ન માણસ મળવા મુશ્કેલ છે. આપણે જે સમાજમાં છીએ તે કેવી કોઈનો છે તે આપણે જોઈએ અને તેના મેવકો તેમાંથી જ આવવાના છે એ પણ આપણે ન બુધવું જોઈએ તે સેવકોની ત્રુટિઓને વધાવી લેવાની આ વાત નથી, પણ તેને સહન કરી, તેને કમશાં ઓછી કરવાની વાત હું કહું છું મેવકે પોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને આત્મનિરીક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ ને? તે આત્મનિરીક્ષણ કરીને પોતાની ત્રુટિઓ તજવા પ્રયત્નશીલ રહે; એથી વિરોધ આગા એ સેવકો પામે ન રાખી શકાય.

કેટલાક અનુભવીઓનો એવો અનુભવ છે કે જે સંસ્થા ગ્રામી કંઈ ઉપર નમે છે તે સંસ્થા પોતાના હિત્ય મધ્યમાંથી જીતરની નય એમ કાગી સંસ્થાઓ વિષે બન્યું હશે તે વિષે પણ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. સંસ્થાએ પોતાનું ધોરણ કેવું રાખવું એ જુદી વાત છે. સમાજની સેવા કરવા સ્વપાયેલી કોઈ પણ સંસ્થા સમાજના અભિપ્રાય વિષે જોરકાર રહે એવી નિરંકુશ ન હોય તે ઠીક લાગે છે. મંરંથાને પોતાના અસ્તિત્વ માટે આમ જનતા પ્રત્યે દષ્ટિ રાખવી પડે તે મંરંથાની સર્વદેશીય ઉન્નતિને અર્થે જરૂરનું છે. પણ તેની અંદરના સેવકો માટે તો તે સંસ્થા જવાબદાર રહે છે જ, એટલે પોતાની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત માટે સેવકોને ચિંતામાં ન રહેવું પડે તો જ સેવકો નિશ્ચિંતપણે કામ કરી શકે અને સેવકોના આવા સંગઠનથી તેમનું કામ દીપી નીકળે.

પણ ઉપરના લખાણથીયે હું મારા વિચાર સ્પષ્ટ સમજાવી શક્યો નથી ઉપરનું લખાણ મારી પાંચ વરસ પડેવાની વિચારસરણીને બધ બેસાડ છે હાલ છેલ્લા અનુભવ પછી અને મનનને અંતે પણ ઉપરના મારા વિચારો હું બદલવા માગતો નથી. પણ તેની મર્યાદા બાધવા ‘માણુ’ હું

કાર્યકર્તાઓને પોતાના ગુજરાત માટે નિશ્ચિત કરવા હું માગુ છું તેનો અર્થ એવો નથી કે પોતાના કાર્ય માટે તે નિશ્ચિત રહે, બેદરકાર રહે, બેદરકાર રહે, એવી સ્થિતિ જાણી કરવી કાર્યકર્તાઓને એવી સ્થિતિમાં મૂકવા તે તેમને માનસિક પતનના ભયમાં મૂકવા જેવું છે એવા બાજુ આ યોજનામાં મર્યાદા પણ મૂકવી રહી આવા પતનના ભયમાં કાર્યકર ન આવી પડે તે માટે મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્યક્રમને અંગે જુદા જુદા વિભાગો સ્થાપી તેમાં જે, જે કાર્યને યોગ્ય હોય તેને તે કાર્યમાં પોતાની પસંદગીથી યોજવા દાખવા તરીકે શિક્ષણની બાબતમાં નિષ્ણાત કાર્યકર રાષ્ટ્રીય યોજના પર શિક્ષણનું કામ કોઈ નાના મોટા ગામમાં ઉપાડે ખાદીમાં રસ લેનાર સેવક ખાદીનું કામ કરે પગાલ કામની એવા કરનાર સેવક તે કાર્યમાં પડે અને કોઈ હોશિયાર ડોક્ટર કે વૈદ સેવાભાવે જીવન ગાળવા માગતો હોય તો યોગ્ય સ્થળે તે કામ ઉપાડે કોઈ અર્થશાસ્ત્રમાં કે ખેતીમાં નિપુણ હોય તે પ્રદેશના જુદા જુદા ન્યૂનની અર્થ-વિષયક અને ખેતી વિષયક વપાસ અને રચના કરે આ બધાંયે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન વધારે, તેનો પોતાના પ્રદેશમાં અમલ કરે અને તે સમયમાં મહાસભાનું બીજું કામ પોતાના મુખ્ય કામના પેટામાં કર્યા કરે પોતાના વિસ્તારમાં તે મહાસભાનું થાણું નાખીને જ પડ્યો હોય એટલે પોતાના મુખ્ય કામની સાથે હરેં ક્ષેત્રમાં પ્રજાસેવા કર્યા જ કરે, પ્રજાને પ્રેરણારૂપ થઈ પડે આ બધા જુદા જુદા ક્ષેત્ર લઈ બેઠેલા મહાસભાના સેવકોની આ સાકળનું નિયમન એક જવાબદાર અને પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા મારફત થાય તો મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાં જે ક્ષતિ જણાય છે તે પુરાશે તેમનું કાર્ય પ્રજા સાથે અને મુખ્યતાવે ગામડામાં જ હોય તેમણે આશ્રમનું જીવન જીવવાને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ એવી ઉચ્ચગામી મર્યાદાઓ સાથે ગુજરાતના એક જવાબદાર સંસ્થા નિર્માણ થવાની બહુ જરૂર છે

પણ ગુજરાતના આગેવાનોની દૃષ્ટિ કોઈ પણ કારણે એ વરત નથી તેથી ગુજરાતમાં આવો પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નથી ગુજરાતમાં મહાસભાના કોઈ પણ મર્યાદા પોતાના જીવનની હરેં ક્ષણ મહાસભાના કાર્યમાં જ અર્પણ કરી હોય તો પણ પોતાના નિભાવ અર્થે મહાસભા સમિતિ વરદથી લવાજમ ન લેવું જોઈએ એવો ઠરાવ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ કર્યો છે એ ઠરાવથી ગુજરાત પણા અનિષ્ટોમાંથી બચી ગયું છે, એમાં તો માર્ગ શક નથી પણ આ ઠરાવ સાથે

સાથે ઝીલ્ય વ્યવસ્થા આવા કાર્યકરો માટે થતી જોઈએ તે ગુજરાતમાં નથી થઈ તેથી ગુજરાતને નુકસાન પણ બહુ થયું છે આવી વ્યવસ્થાના અભાવે ધણા કુશળ સેવકોને સેવાક્ષેત્ર દુષ્ણ સાથે છોડવું પડ્યું છે ઇચ્છાક સેવકો પોતાના અગત્ય મિત્રોની ઉદારતાથી નહીં રહ્યા છે આવી અવ્યવસ્થા મને નથી ગમતી ગુજરાતમાં મરદારશ્રી એક જ એવી વ્યક્તિ છે જે આ કાર્ય બહુ જ કુશળતાથી કરી શકે અને ગુજરાતમાં જાહેર કામને બહુ સગીન અને વ્યવસ્થિત પાયા પર મૂકી શકે

તે વખતે શ્રી દરબાર સાહેબ અને શ્રી કૃષ્ણદાસજી એકા ત્રિલ્લા એવક સહ સ્થાપનાની મને વાત કરી ત્યારે મને તે ગમી પણ તેને માટે કાગો ઉધરાવવાને પૂરેશ જતું એ મારે માટે દુષ્કર હતું હું મારા કાર્યમાં એવો એકતાન થયો હતો કે તેમાંથી મારી જાતને લઈ લેવી મને ઠીક ન લાગ્યું હતા મારા જીવનમાં મોટે ભાગે હું દરબાર સાહેબના આગ્રહને વશ થયો છું જેવટે હું તેમના આગ્રહને અનાદર ન કરી શકો, એટલે મારા પિતાશ્રીને નહોતું રુચ્યું હતા તેમને મમજીવીને આવું ત્રિલ્લાનું એક સરસ કાર્ય થઈ હોય તો ચાર છ માસ મારે તે કાર્યમાં શેકાઈને તેને કરી નાખવું એવો નિશ્ચય મેં કર્યો અને એ હા પાડી પણ એટલેથી પતે તેમ નહોતું તેમણે એવો પણ આગ્રહ કર્યો કે મારે બાપુજી પાસે જવું અને શ્રીમતી જામિનકીબીબહેન મારી સાથે આવે એવી બાપુજીની સમતિ અને આશીર્વાદ મેળવવા

હું એ કામ લઈ આશ્રમમાં બાપુજી પાસે ગયો બાપુજીને મેવકસ ધનેા વિચાર ગમ્યો પણ તેને માટે પૈસા ઉધરાવવા ભક્તિબાને પગદેશ મોકલવા તે તેમને ચોગ્ય ન લાગ્યું તેમણે કહ્યું, “ભક્તિબાને બંદને દરબાર સાહેબ જય તેમા મારો વાધો નથી પણ ભક્તિબા જેવી દેવીને પૈસાના ઉધરાણા માટે આફ્રિકા મોકલવા એ એક તાબાના પૈસા ખાતર હીરો વધાવવા જેવું મૂર્ખતાબરુ” પગતું મને લાગે છે એ માટે હું આશીર્વાદ ન આપું ભક્તિબાને દેરાની મુક્તિને મારણે ફાંસીને માથડે ચઢવાનું હોય તો એ એને શોભે અને તે વખતે એને આશીર્વાદ આપવાનો મને ઉમળકો પણ થાય માટે જામિના નહિ પણ દરબારને જવાનું નહીં કરજો

બાપુજીની આ સલાહ પછી દરબાર સાહેબે પોતે વિચાર કર્યો. અમે પાસ પોર્ટ માટે પણ તૃતીય દી કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવી અને તેમા વિલબ થતા બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડતના મડાણ મડાયા અને થયેલા ઉરાવનો અમલ ન થઈ શક્યો અમને જે નમ્યુ તે કુદરતને—પ્રભુને ન ગમ્યુ હોવાને કારણે કે તે કાર્યમાં પ્રભુની કૃપા નહિ હોવાને કારણે પણ તેનો અમલ ન થઈ શક્યો

૭૯. મંગળ માસ્તર

હવે હું તિચ્છાથી જમીન પર રહેવા લાગ્યો, તે એવો કે બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ જવાનું મન મેં ન કર્યું. દિવસે દિવસે હું બેઠોતોના પ્રસંગમાં પણ વધારે આવવા લાગ્યો લાગતાગટ પાચ ■ વરસ ખેતીની સીધી દેખરેખ હું ન રાખી શક્યો અને આજીવનના આગેના સતત પરિચયમાં હું ન આવી શક્યો એટલે ત્યાંનું વાતાવરણ ધાધુ બગડ્યું હતું આજીવન યતી ધાડ અને છુટના ગુનેગારોને ધકડવાને ક્રિટિક અને ગાયકવાડ પોલીસ અમલદારોની મધરેલ ગામની મુનાકાતો થાણી રાજ થઈ હતી વારવાર મારે કાને વાતો અવશ્ય કે ગામમાં લૂટારાની ટોળીઓ જમી છે, દારૂના ભંડારોનો તો પાર નથી, જેઓએ પહેલા દારૂ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેઓએ પણ દારૂ પીવા માગ્યો છે, ગામ ઉપર પોલીસ ખાતાની ભારે ચોકી છે અને ધણી શકદારો ગામમાંથી હાથ પણ આવે છે પણ હું બેઠું કે તે પ્રવાહ બદલવાનું માડું મજૂ નહોતું પ્રજા કોઈ પ્રસંગ આપોઆપ આપે તો જ એ કામ હાથમાં લેવાય ગામનું મૂળ પેલા મંગળભાઈ માસ્તર, તે પણ બગડ્યા હતા એટલે કે, પોતાની જાતને સાચવીને જે માર્ગ ઘર હતો તેના પ્રત્યે આખું આડા કાન કરતા હતા તેમણે તે બધા મનાવેા પ્રત્યે હદાસીનતા દાખવી હતી.

એવામાં ગામમાં બે ખૂન થયા મોજિત્રાના તાલુકા ફોજદાર ત્યાંના ચોરામાં ગ્રામો નાખી પડ્યા શકદારોને કાવલિયાઓને બોલાવે, મારે, ચૂડે અને ગુના મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે ગામના બધામે નાના મોટા સર્વે સીમમાં પોતાના ખેતરોમાં રહેવા જતા રહ્યા ગામમાં ચોરા આમગ કાવલિયા - શકદાર સિવાય બીજા મોઈ જણાય નહિ એ દિવસોમાં એક દિવસ હું ગામમાં ગયો રસ્તે જતા ધોળી ડાબી હાથી ચોરામાં નજર કરી ફોજદાર ઓળખીતા હતા મિ રાખણ નામના હતા તેમને પાંજળથી આસોજ ગામના અત્યાચારમાં સાતેક વરસની સબ ધરેની તેમણે મને આમદથી બોલાવ્યો હું ચોરામાં ગયો ત્યાં ચાખરે એક ખૂનીન બાપો હતો તેને હું ઓળખતો હતો તેણે પોતાની સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું હતું સહેજ તકરારમાં અને રીસ થઈ અને ચૂલામાં લાગતો લાકડાનો ફાયરો પોતાની સ્ત્રીના માથામાં માર્યો બાઈ લગ્નર ખાઈને પડી અને મરી ગઈ હતી તેને બહાદુર માણસ તરીકે ઓળખતો હતો ચોરામાં બે ચાર આવેવાનો અને પેલા મુખી મંગળ માસ્તર બેઠેલા હતા ચોરામાં પેસતા જ એ ફોજદારને પાછુ, “આ માણસને જેન બાપો છે ?”

“એવે પોતાની સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું છે,” ફોજદારે જવાબ આપ્યો.

ફોજદારનો જવાબ માથળી દુ બોલી બેઠ્યો “આ ગામની અંદર જે કાંઈ ગુના થાય તેના દોષિત આ મગજ માસ્તર છે તે માણસની એવી શક્તિ છે કે તે ધારે તો એક પણ ગુનો આ ગામમાં ન થવા પામે એટલે આ જીવાન મરદને બાંધવા કરતા આમને ગુનેગાર મળીને સજા કરશે તો પરિણામ સારું આવશે ગામમાં ત્રણ ખૂન થયા ત્યારે તમને આ ખૂનની ખબર પડી બીજા ખૂનની તમને ગંધ આવે છે અને ત્રીજાની તો ગંધ પણ નથી આવતી એ ખૂનના ગુના તથા બીજા ગુના માટે જવાબદાર આ ગામમાં આ એક જ માણસ છે માટે આ જીવાનને છોડી મૂકો અને તેની જગ્યાએ આમને બાંધો ” જરા કડક થઈ, પેલા મગજ માસ્તર તરફ આગળી ચી ધીને મે કહ્યું અને તેમને સબોધીને પૂછ્યું “કેમ મગજ માસ્તર, મારું કહેવું સાચું છે ને ? તમે સીધા હો તો કોની મજદૂર છે કે કોઈ આ ગામમાં ગુનો કરે ? ”

આમ સીધા આલેખવાળું મારું બોલવું સામળી ફોજદારને નવાઈ લાગી પણ પેલા મગજ માસ્તર સાવ સરમિંદા થઈ ગયા પારો જે બીજા આગેવાનો બેઠા હતા તેઓ માથું હલાવીને મારી વાતને બાંહે સંમતિ આપતા હોય તેમ મદમદ હસ્યા પણ મારું બોલવું મગજ માસ્તરથી સંબંધ ન થયું તે બોલી બેઠ્યા, “ફોજદાર સાહેબ, રાવજીભાઈ સાચું કહે છે આ બધા ગુનાઓ માટે દોષિત તો હું છું પણ મને તેમની ક્ષેત્ર હતી, મને તે ટોકનાર હતા, ત્યાં સુધી દુ સાવચેત રહ્યો પણ આ બધાં તોફાન સામે દુ એકલો ક્યાં સુધી ટકી શકું ? મારું કેટલું ગંજું ? પણ બાછ પાછી સુધારો હું તૈયાર છું અને આપણે બે હાજર હોઈશું તો ગામનું ગાહું રાગે પડશે જ. તમે કહો ત્યારે ગામલોકોને ભેગા કરીએ ”

ફોજદારને આ વાતમાં રસ પડ્યો તેમણે કહ્યું, “આને જ ગામ ભેગું કરો ને ? ” મે કહ્યું, “તમારાથી લોકો બહકશે તમારી અને અમારી કાર્યપદ્ધતિ જુદી તમે સત્તા ચલાવીને કામ લો તે ન થાય એ તો તેમના પ્રત્યેની લાગણી અને પ્રેમથી કામ થાય ”

પણ ફોજદારે આચદ્ધ ધર્યો, “મને પણ આવા કામમાં રસ છે અમારી પદ્ધતિથી કામ ન થાય એ દુ માનુ છું હું તમને તમો પૈકી એક જણ તરીકે આ કાર્યમાં મદદ કરીશ આને જ ગામ ભેગું કરો ”

ગામના આગેવાનોએ પણ તેમ ઇચ્છ્યું એટલે રાત્રે ગામલોકોને ભેગા કરવાને મગજ માસ્તરને કહ્યું. પેલા બારેલા યુવાનને છૂંદા રાખવાની મેં સૂચના કરી તેના બધાં છોડી દીધા અને તેને કહ્યું, “સાચી વાત હોય તે કહેશે તો તને સજા આપી યશે હજી સાચી વાત કમૂચ કરીશ તો તને આછી સજા થાય તેવો કેસ ફોજદાર સાહેબ કરશે પણ સાવ ઘટવાની લાવચે બહુ બોલીશ તો નેવું ટકા ચાકસ છે કે તારો ગુનો સાબિત થશે અને તને બારે સજા યશે ” આ માણસે

ઠરકેરાઈને કોપના માર્યા જે ગુનો કર્યા હતા તેની કબૂલાત આપી અને પાછળથી તેને ત્રણ વરમની સજા થઈ હતી.

નિર્ણય પ્રમાણે રાત્રે ગામની સીમમાથી સેકડો માણસો ભેગા થયા, પણ ન્યા ધુધી હું પરામાથી ગામમા ન ગયો ત્યાં સુધી તેઓ ગામમા પેડા નહિ બધા પોલીસના હાસથી ત્રાસી ગયા હતા અને સૌને બચ હતો કે રખેને રાત્રે જઈ એ અને પોલીસને મથકાઈ એ ! હું ચોરામા ગયો ત્યાર પછી પદર મિનિટમા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ચોરાના ભાકમા બેઠરાયા. અમે પણ તેમની સાથે જ બેઠક રાખી અને ધાતો કરવા માડી ! મારા મનનો ઉભરો કાંઠો પ્રેમભાવે તેમને કપકાર્યા અને આ બધા હોષાનુ રાત્રી મંગળ માસ્તરને ગણીને મેં તેમને બહેરમા ભાગ્યા જે બધાને ગમ્યું પણ પુરુ ફોજદારે પણ પોતાની રાહ બંદલી અમારા પૈડીના એક થઈને તેમણે ઠીક કહ્યું ! આ મુખી મંગળ માસ્તરે તો હાં કરી તેમને પોતાના માણસો પાસે કામ શ્રાવવાની ! હ બહુ સારી બેસી ગઈ હતી તેમણે પોતાની નબળાઈ વર્ણવી બીજા આગેવાનોને પણ પોતાની સાથે લીધા અને કહ્યું, “હવે શું કરવું છે ? પાંડા બધા પાપ બેઠેરી ભજવા પડશે દારૂ રાત્ર થયો ત્યારથી પાંડા બધા તોફાન રાત્ર થયા ” તેમણે કહ્યું, ‘દારૂ કાઢવો છે ? હવે તો સદંતર કદાચ તો જ નભે ” બધાએ તો પાડી તેમણે પાસે બેઠેલા બીજા આગેવાનોની બાયધરી માગી બધાએ આગેવાનોને કહ્યું, “બાયધરી આપો કે તમે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરો ” આગેવાનોએ ખાતરી રાખી એવે માસ્તરે સક્રિય કામ કરવા માડ્યું એક પછી એક મહોલ્લા લીધા અને કહેવા માડ્યું, “લીખા સોમાનુ દારૂનું બહિયુ અમુક સ્થળે છે તેનું કેમ છે ? અહીં હાજર છે કે ? ”

તે માણસ બોલી બેઠ્યો ‘હું હાજર છું બહિયુ સવારે ધોવામા નાખી દઈશ ”

‘રામચંદ્રદેવની જય’ નો અવાજ થયો

“પેલા મથુર ભગાનુ બહિયુ રોણી નીચે છે તે અહીં છે કે ? ”

તે બાઈ બોલી ઊઠ્યા ‘હા, હાજર છું કાને દુ પણ ફેકી દઈશ અને તે તમ હવેથી નહિ કડું ’

આમ મંગળ માસ્તરે તો એક પછી એક નામ બોલવા માગ્યા અને તે માણસ પાસેથી અમર તે ન હોય તો તેના વતી બીજા તરફથી ખાતરી મળવા માડી

આમ દારૂ ગાળવાનું પ્રકરણ પૂરું થયું અને ટાઈફિસાદનુ રાત્ર થયું ખારે ભમા સર્વથી બૂઝા અને સર્વ તોફાનના મૂળરૂપ ‘ભેલે પાને ઊડી વળાવવા ! ’ એક મદગો રિવાજ છે આ રિવાજથી કોમના બાળકોમા નાનપણથી જ મેવા હલકા સરકાર દાખલ થાય છે કે આરિત્ય અને પવિત્ર જીવન જેવું કાઈ રહેવું થી. ‘ન ફાળ્યુ તો આ ચાવી બીજે ઘેર ’ મેલીક ચળરાક સ્ત્રીઓ એમ બોલી ખાતરી સાબળી છે કે ‘હું તો એક જ હાથે બંધેયુ પહેડું છું, ન્યારે ન ફાં

કાઢતા વાર જ ન લાગે ' આવો કઢગો વિાજ અને તેની સાથે તામસી અને સાહસિ સ્વભાવ, એટલે દાર અને દેવતાનો યોગ થાય પરિણામે સુમત્ર કોમમા વેરઝેર અને તોફાન મચ્યા રહે છે પેના મગજ માગ્સરે એ વાત શરૂ થી અને તેનો બદોબસ્ત કર્યો આ બે વાત તે દિવસે નક્કી થી રાને સદુ વેરાઈ ગયા સવારે અને ધોવામા નેયુ તો આસરે સાહેબ દારના બકિયા આવી પડેલા હતા પેના ફોનદાર તો તાજુબ થયા થી એ નેયુ કે ત્રણ ચાર માસમા ગામમા શાન્તિ પથરાઈ ગઈ નેલે લૂટો ચલાવેલી અને પોતાની બૂગી ટેવ છોડતા નહોતા તેઓને આગેવાનોએ ગામમાથી મઢી આપ્યા આમ અને એવો અનુભવ થયો છે કે બારેયા કોમમા બહારના ગમે તેવા પ્રખર આગેવાનો ને મર્પ કરી શકે તેના કરતા તે પેટીના સામાન્ય માણસો તૈયાર થાય તો તેઓ અનેક ગણ વધારે કાર્ય કરી શકે છે

૮૦. બાપી ભગત

સવત ૧૯૮૪ની સાલનો જેઠ માસ હશે ખેતીને કામે જમીનમા ખાતર ન ખાવવાની બ્યવસ્થા માટે કું ખેતરોમા ફરતો હતો મોતી કસન નામના એક ખેડૂતના ખેતરમા કું ગયો ત્યાં તેની વહુ બેસ માટે ઝાડનો પાલા ઉઝરડતી હતી એ તેને પૂછ્યું, ' ગગા મોતીના કેમ જણાતો નથી ? પરગામ ગયો છે કે શું ?' તેણે ધૂમંગ તાણી જવામ આપ્યો, ' એ તો કંટવાયે નિવસોથી ઘેર નથી ' ફોવા ચણવા ગયો છે ?' તે તે મમે જતો હતો તેથી એ પૂછ્યું ' ના રે મોટાભાઈ, ફોવા ચણવા તો નથી ગયા પણ એક પીડામા પડયા છે, તેણે જવાબ આપ્યો

' શાની પીડામા ? તેણે કાઈ ગરબડ થી છે ? ગરબડ કરે એવો તો નથી ' એ કહ્યું

' એ તો કાઈ ગરબડ કરે તેવા નથી પણ તેમના ભાઈ બાપીજી દયા પાસરા છે ? તેમનો કાઈ ગોડાળો છે બાપીના વહુ થોડા દિવસ ઉપર નાસી ગયેલા તેમનો કાઈ પત્તો નથી દેવ બલે શું થયું ? પણ સોજિત્રાનો ફોનદાર પાળળ પડ્યો છે રોજ ત્રિયાઈ ધક્કા ખાય છે અને બન્ને ભાઈઓને ફોનદાર બેલાવે છે તેથી બન્ને જણ અહીંથી જતા રહ્યા છે ગગાએ ગાળી ગળીને ગને વાત કરી વાત એવી બનેલી કે મોતીજીના ભાઈ બાપીને પોતાની સ્ત્રી ગાયે તકરાર થઈ બાપી સ્વભાવે બહુ વવ હતો શરીરે પશુ પહોચતો હતો તેણે સીને મારખૂડ કરી સી તેને ઘેરથી નાસી છટી થોડા દિવસ તીયા અને બાપીને શક ગયો કે

તેની સ્ત્રી પાછી નથી આવવાની, પણ ખીબ સાથે વેપાર માડવાની છે આ કાઈ તેનાથી સહન થાય કે? તેના જીવતા તેની સ્ત્રી ખીબને નય છતા તે ખેતી રહે એ તો નામરદાઈ ગણાય એમ તેને લાગ્યું અને વાત એવી ચાલી કે ભાથીએ પોતાની સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું કોઈ એક સ્થળે એક સ્ત્રીનું શબ બેડોળ દરામા અને ઓળખી ન શકાય એવી સ્થિતિમાં પોલીસને મળી આવ્યું પોલીસે પચક્યાસ કરાવીને તેને દટાવી દીધું એ શબ કોનું છે, તેને શું થયું હતો વગેરે કાઈ જણાય નહિ પણ આ તો કમાણીનું એક બાકું પોલીસને હાથ લાગ્યું શોધતા શોધતા તેને માલુમ પડ્યું કે, મધરોલના ભાથી કસનની સ્ત્રી નાસી ગઈ છે અને તેનો કાઈ ખતો નથી આ પરથી ફોજદારે તે બંને ભાઈઓને બોલાવ્યા અને તે સ્ત્રીને તમે મારી છે એમ કહીને ધમકાવવા માડ્યા પછી એભાથી એવો સૂર હાથ આવ્યો કે જણુરો! રૂપિયા ફોજદારને આપે તો આ ટેસ માડી ધાળે, નહિ તો ખૂનના કેસમાં બંને ભાઈઓને સડોવરો આ ધમકી સામળી બંને, પછીથી મળવાનું કહી, ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પૈસા આપી શકે તેની તેમની સ્થિતિ નહોતી પોલીસ હેરાન કરો એવી બીકથી બંનેએ ગામ છોડ્યું અને ખાતર તાલુકાના કાઈ ગામે છુપાઈને રહેવા લાગ્યા તે ક્યા છે તેની મૈને ખબર નહિ પણ મને લાગ્યું કે તેઓ ગામમાં આવી નિશ્ચિતે ધવો ન કરી શકે તો એ ભાઈઓ પેટ ભરવા અવળા ધંધા કરતા થઈ જશે તેમાં વળી નાનો ભાઈ ભાથી તો એ રસ્તે જલદી ચઢી નય તેવો જ હતો હું મગન માસ્તરને મળ્યો તેમને મેં આ વિષે પૂછ્યું તેમણે મને કહ્યું, “કેસમાં માવ નથી મુગમાવ નથી ફગિયાદી નથી જે શબ હતું તેના પચક્યાસમાં પણ તે કોનું શબ છે તેનો કાઈ ઓળખ પડી નથી છતા ફોજદારને લાલચ છે તેથી આ બંને ભાઈઓ પાછળ પડ્યો છે તેઓ બિચારા ક્રિટિસ હદમાં ધૂપા પડ્યા રહે છે”

‘પણ તેઓ ક્યા છે તેની તમને ખબર છે?’ મેં પૂછ્યું

“ના, મને ખબર નથી. પણ ખબર મેજવી શકાય ખરી,” તેમણે કહ્યું

“તો તે ખબર મેજવીને તેમને અહીં બોલાવો મોખાસુ ખાસે આવ્યું તે નાસતા ફરશે તો ખેતી શા રીતે થશે? અને ખેતી નહિ કરે તો આખું વરસ ખારો શું? તમને ખબર તો છે કે ભાથી તો ટાળીમાં ભળે તેવો છે એ આડો ફાટ્યો તો વળી લોકોને હેરાન કરશે અને અતિ તે મોટા ફેરામાં આવી પડશે તેના કરતા રાશ્વ તથી જ તેનો રસ્તો કરોને?” મેં આમ મગન માસ્તરને સૂચક શબ્દોમાં કહ્યું

માસ્તરે મારું કહેલું સામળીને મને પૂ.યું, “મને તો એક રસ્તો સૂઝે છે હું તે બંને ભાઈઓને બોલાવીને તમારા વરફ મોકલું, તમારી ધામે ચોડા દિવસ તે રહે અહીં ફોજદાર તેમને શોધવા આવશે તો હું તેમને કહીશ કે ‘નાહક

તેઓની પાછળ શાને પડ્યા છે ? તેમનો ગુનો હોય તો રાવજીભાઈ પાસે પરાખા નાઓ તે તેમને સોંપશે ' હું એવો જવાળ ફોજદારને આપુ ? "

મે કહ્યું, " હા એવો જવાળ આપને અને વધુમાં એમ પણ કહેલો કે છતાં કાંઈ મુદ્દા સિવાય નાહકના તે લોકોને મનરો તો રાવજીભાઈ પોલીસ નિગનરસાડેમને વળી જણાવશે, એમ તે કહેતા હતા "

ત્રીજે દિવસે વહેલી સવારે મોતી અને બાથી બન્ને બાઈ મારી પાસે આવ્યા. રામરામ મ્હીને એકા મે તેમના આવતા વાર જ પૂછ્યું, " કેમ મોતી, તમે બન્ને બાઈ કયા બમતા ફરો છો ? "

" તમે બધું જાણતા તો હરો શું કરીએ ત્યારે ? ફોજદારના હાથમાં આવીએ તો તેનું પેટ ભરી રાકાય એની અમારી રાક્ષિ નથી અને વળી અમને કચડી મારે એટલે નાસતા ફરીએ છીએ "

" પણ એમ કયા સુધી નાસતા ફરો ? ચોમાસુ બેસરો તમારી ખેતીનું શું ? ખેતી નહિ કરો તો, આ બાથી તો એકનો છે, પણ તારે બેરી છાકરા છે તે શું ખારો ? વળી તમે બમ્યા કરો તો પણ તમારેય ખાવા તો જોઈશું ને ? એ માટે તમારે અવળચડા કરવા પડે, એમ કરતા કરતા તમે ટોળીમાં જ દાખલ થઈ જવાના આડુ થાય તેમાં તમે તો માર્યા નાઓ " મે તેમના ભાવીનો ખ્યાલ આપતા કહ્યું

માડું કહેડુ સાબળીને પેયો બાથી બોલી બડચો, ' મોટા બાઈ, માડું ને યવાનું હોય તે બને થાય, પણ આ મોતીજના બેરાછાકરા રવગી મરશે એનો રસ્તો બતાવો તમે જ તેમને બચાવી રાખો "

" અને તારું શું યવાનું ? તારે નથી જીવવું ? તારે સુખી નથી થવું ? " મે પ્રેમભાવે પૂછ્યું

" એ કાંઈ માડું ધાર્યું યવાનું છે ? માલિમને ને કરવું હશે તે કરશે માડું કહ્યું હું બોગનીરા, બીજને મારા વતી શા માટે બોગવનું પડે ? " બાથી કાંઈ નિરાશાપૂર્વક બોલ્યો

" એમ નહિ, બાથી તમે બન્ને બાઈ સુખિયી રહો અને મહેનત કરી દહાડા કાઢો એડ હમ્મુ છુ છ તો બેડનડિયો છું છ હુ ખી યઈશ અને અનેકને હુ ખી કરીશ એટલે મારે તને પણ હટો મૂકવો નથી તમે બન્ને બાઈ અહીં મારી પાસે રહો " પણ તમારે માડું કહેડુ કરવું પડશે " મે તેમને મારો નિર્ણય જણાવ્યો

" અમાડું રક્ષણ તમે કરો તો પછી અમારે હુ ખ શું રહો ? અમને કોણ પૂછે તેમ છે ? અને તમાડું કહુ અમે નહિ કરીએ તો બીજા મેનું કહુ કરીશું ? અમારી મત તમારે માટે છે, " તેણે અહેસાનથી કહેવા માંડ્યું

“ત્યારે જો બાપી, તેં દોષ તો કર્યો છે. તે શિવની મૂર્તિ તોડી પાડી છે હ ફેગદારના હાથથી છૂટીશ પણ પરમેશ્વરના હાથમાંથી છૂટવાનો છું ? તેનું કૃણ તો તારે ભોગવવું જ પડશે ને ? તે હું કે તું કોઈ યાજ્ઞ સંકીર્ણે તેમ નથી પણ મારી ઇચ્છા તો એટલી જ છે કે તું વધારે તોફાન કરતાં અટકું અને સારે રસ્તે ચલું. ફેગદાર તારી પાછળ પડ્યો છે પણ ઘણુંખરું તેનાથી કાંઈ ઘઈ શકે તેમ નથી હું આડે આવું તો તે તારો હાથ છોડે એવો સંભવ છે પણ કદાચ તેની પાસે તારી ચિરુદ્ધ કાંઈ સાધન દોષ અને વારન્ટ મેળવી તને લઈ ન્ય તો પણ તારે ગભરાવાનું નથી તે જે કામ કરું છે તેની પૂરી સાબિતી તેની પાસે હશે તો સરકાર તને છોડનાર નથી સત્તાતો ફરીશ તો તેથી તારા ઉપરનો શક વધારે મજબૂત બનશે માટે તમારે કોઈએ બટકું નહિ અહીં રહેા ખેતીને કામે લાગો કાંઈ થવાનું નથી અને હતા વારન્ટ મેળવી તને લઈ ન્ય તો પણ તમારે ડરવાનું નથી થવાનું હોય તે ભલે યાથ પણ એક કરેલા કર્મના બંધનમાંથી છૂટવાને બીજા અનેક ખોટાં કર્મ કરવા પડે તેવા સંભોગમાં તમારે શા માટે રહેવું ? માટે તમે બન્ને અહીં રહેા તમારા ઉપર કાંઈ જોખમ આવી પડશે તો તમારા બચાવ માટે હું મારાથી બનવું કરીશ ”

બન્ને બાઈઓ રાજી થયા અને ત્યાં જ રહ્યા જે ત્રણ દિવસમાં તો જમીન ઉપર અને ગામમાં દરતા ફરતા ઘઈ ગયા ફેગદાર મધરેલના ચોરામાં ગયેલા અને તેની વપાસ કરેલી પણ મ ગગ માસ્તરે તેમને સુણાવી દીધેલું એટલે તેમને મધલાજ લાગી હતી તે કાઢી નાખી પછી તો બંને બાઈઓ પોતાની ખેતીમાં કામે લાગ્યા

આમ કેટલાયે માસ વીતી ગયા અને પેલા બાપીને ધર માડવાની ઇચ્છા થઈ દોઢસો રૂપિયા સુધી ખર્ચ થામ સોએક રૂપિયાનો મારે તેને ટેકો કરવો એવી તેની માગણી થઈ સ્ત્રીવાળો ન થાય તો તે રહેલીખંધ રહે કે કેમ તેની મને શંકા હતી વળી ધરમાં સ્ત્રી ન હોય તો નિશ્ચિતે ખેતી પણ ખેડતથી ન થાય ખેતી કાંઈ એકલા માણસથી થાય ? એ તો કુટુંબથી જ થઈ શકે એવો ધ વો રહ્યો ગામ પરમામ ન્ય તો તેનું ધર કે દોર સાચવનાર પણ જોઈએ ને ? એટલે મેં હા પાડી તે સ્ત્રી લાગ્યો મહિનાઓ વીત્યા અને વળી એક દિવસ તેણે પોતાની સ્ત્રી માથે તકરાર કરી કાંઈ ભય પણ બતાવ્યો દરે એને માથે કલંક તો દણ જ સીને ડર લાગ્યો કે કોઈ દિવસ તેનો પણ પાટ ધડાગે, એટલે તે તેના બાપને ત્યાં જતી રહી અને તેના બાપે આને જણાવ્યું કે, માગી છેડી દવે તમારે ત્યાં નહિ આવે તેને બીજે રથને કામે બેસાડીને તમારી રકમ ૮ ચૂકવીશ. અને શરૂઆતે લઈશ આવું સામળી આનો મિત્રજ ખરો. તે અકાળનો મારી પાસે મેં તેને શાત માગ્યો મેં તેને સમજાવ્યું, “તારું દળય શું અને તારા પૈસા તો આવવાના છે ને ? નેમાં શક છે ?”

તેણે કહ્યું, “ના, તેમા મને રાક નથી પૈમા તો મળતો.”

‘યયુ ત્યારે જેમ તારો જીવ તને વહાનો છે અને હું ફેાજદારથી ભાગતો હતો તેમ તે પેની સીને માગી નાખેની તે ઉપરથી બીજી સ્ત્રી તારી કિમત તો કરે જ ને? તે તારાથી કરે તેમા તેનો રો હોય? તારો હોય હું બોગવ કઈ ક્ષણે તારો મિલજ હાથમાથી જાય અને હું કાઈક અવિચાર્યુ મારી બેસુ તેનો રો વિશ્વાસ? તારો વિચાર તો મારવાનો ન હોય પણ કોધથી મારું અને ક્યોતુ વાગવાથી મગી જાય મરી ન જાય તો સામે વખત રિખાય આમ તારો સ્વભાવ કોધી અને અવિચારી રહ્યો તેમા કોઈનો રો હોય? જવાબ પોતાનો જવાબ રોધે અને તારાથી ગતરાય માટે હું હવે અકળાઈગ નહિ સાતિ રાખ હર ધડીએ તો સાહેબનુ નામ કે છે અને માલિકની વાતો કરે છે તે માલિક તને શું કહે છે? વારવાર કોધ કરી રાક્ષસ થવાનું કહે છે? તારે કોણ ખાનાર છે? તારે મનુ પોપણ કરવાનું છે? હું એક્યો છે તારુ એકયાનુ પેટ મજૂરી કરીને નહિ બરાય? માટે બધા કુદ રહેવા દઈને જે માલિકને યાદ કરુ હું તેનો યઈને રહે તોફાન ન કરીશ જોને તારો ભાઈ, મોતીજી તો ધ ધે વળગી ગયો અને હવે હું કાઈ અરબડ કરીશ તો તે તારી છાયેય ડભો નહિ રહે.”

આમ મે ધડીક કલા ક્યું અને તેણે સામજ્યા ક્યું પણ થોડી વારે “જે પ્રયુ” કહીને તે ત્યાંથી બહારો

થોડા દિવસ પછી મે સામજ્ય કે બાથી કળીરપથી સાધુ યઈ ગયો છે અને નવાઈ લાગી એક દિવસ તે માગી પાસે આવ્યો દાદી વધારેલી, માથે જટા પણ ખરી, સફેદ રૂમાળ બારેનો, મીઠુ કરેલુ, ગમે માના લટખેલી, અને “સાહેબ સાહેબ” કરી હાથ જોડી નમન કરીને બેઠો મે કહ્યું કેમ બાથી, હું તો સાધુ યઈ ગયો!’

તેણે જવાબ આપ્યો “લગડા તો પહેર્યા છે પણ અદરનો રંગ ટમે ત્યારે ને? સાહેબ બંધુયે કરશે તમાગી દયા હશે તો લીલા લહેર થશે અને તે દયા માટે અહીં આવ્યો હું સામજ્ય કે તમે આવ્યા છો એટલે આવી નીકળ્યો.”

હું હસતો હસતો બોલ્યો, “હજીયે ગાડા જેવી વાત કરે છે દયા તો માલિકની જોઈએ માણસની દયાની આપણને શી પરવા?”

તે ટાક હવાવતા બોલ્યો, “માણસની પણ દયા જોઈએ તે પણ સાહેબનો અરા છે ને? તમાગી દયા હોય તો સાહેબની દયા મને.”

“હીક, હું સમજ્યો બોલ ત્યારે, તારે મારી શી દયા જોઈએ છે?” હું મરકરી કરતો બોલ્યો

તે ધીરે સ્વરે બોલ્યો “તમે મારી પાસે પૈસા માગો છો તે હું તમને નહિ આપી રાક.”

આ સામગ્રી મેં તેને કહ્યું, “ પણ તે તો પેકુ દોઢ વીધાનુ તારું કપારડું તારા દેવા પેટે મને આપી મૂક્યું છે હવે બાકી શું રહ્યું ? ”

તેણે નિઃશ્વર્ષક જવાબ આપ્યો, “ પણ હવે તેમ થઈ શકે તેમ નથી હું મહિરમા દાખલ થયો એટલે મારે દાખલ થતા ભેટ તરીકે કાંઈ આપડું ભેઈએ ને ? તે ચારડું મેં મહિરમા ભેટ આપ્યું છે મારી મિલકતમા તે એકડું જ હવે બીજું હું શું આપું ? તે આપવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો એટલે હવે હું તમારી માફી માગવા આવ્યો છું ”

મેં આનંદથી કહ્યું, “ ભણે તે તેવો સંકલ્પ કર્યો તે આ બધી જ નજીક ઊઠી તેની સાથે તારું દેવું પણ છૂટ્યું ”

વળી તેણે મને કહ્યું, “ પણ મારા વતીના મારા ભાઈ પાસે પણ નહિ માગવાના ”

“ ભણે, તેની પાને વળી શાના માગવાના હોય ! તેની ચિંતા તું કરીશ નહિ મુખેથી સાહેબનું રટણ તું કર અને હવે બીજી જ નજીકમા પડીશ નહિ ભાથી, તું છલ્યો ” મેં તેને ઉત્તેજન આપતા કહ્યું

“ છત્રુ તો છાદ્ધના હાથમા છે આપણે તો કાલાવાલા કરવાના છે ” એવું કહીને ત્યાંથી બીજી નમન કરી ભાથી આવતો થયો

જે સરકારમા તે ડાહ્યો, જે કોઠીના તે હતો અને આજ મુખી જે હલકી વૃત્તિમા તે પોપાયેડો તે ભેતા હું જેમ કહું કે ભાથી સાધુ થઈ ગયો તે જ્ઞાની નથી, તેને વિદ્વત્તાભગી વાત મરતા નહિ આવડે, તેણે સાધુ પુરુષ માટે આપણે જે કલ્પના કરીએ છીએ તેનો પશ્વટો નહિ લીધો હોય, પણ તેણે ગમ ખાધી તેણે પોતાના જીવનના પ્રવાહને વાળી લીધો અને ગુના કરવાના ભોખમમા હર પડીએ રહેતો તેમાથી તું છૂટ્યો એના જેવા અજ્ઞાન, તામસી, મમતી અને અસરકારી ગણાતા જીવ માટે તેણે જે પશ્વટો ખાવો તે એણે ન કહેવાય પ્રભુએ તેને એક ડગલું બતાવ્યું અને તે તેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભર્યું

૮૧. લગવાનની લીલા !

દેવ પછીનું આખું વરસ મેં મારું ચિત્ત ખેનીમા જ પડેલું ફવાનુ પાણી લગમગ રો વીધા ફરે એવી રીતે કાચાપાકા દાળિયા, ફૂડીઓ વગેરે કરી તેમા લગમગ ત્રણ હંભર રૂપિયા ખર્ચ્યા નોમાસુ આવ્યું તેના સ્વાગત માટે જે તોયારી કરવી પડે તે કરી નાખી વગસાડ પણ સારો વરસયો આ ચોમાસામા ફળ ઝાડની રોપ ની કરવાની હતી વલસાડ તાલુકામાથી અને તેની પાસેના પાણા તિલકાના ગામેની વાડીઓમાથી પસંદગીના ફળઝાડ લાવ્યો ૫૩ ચોક, ૭૫ ૭ ૨૦

નતના કલમી આંખા, ૧૦૦૦ છોડ બટકી કેળાં, ૨૦૦ છોડ અનેનાસ, ૧૦૦ મોસંબી, ૪૦૦ લીંબોઈ, ૩૦૦ નમકૂળ, ૩૦૦ દેશી આંખા અને ૧૫૦૦ પપૈયા. આસારે પંદર વીધાંમાં આ બધા છોડ નાખ્યા. અને જોઈને હુલ્લ મલકે એવી સરસ રીતે તે બિઠ્યાં તે ઉપરાંત આદુ, હળદર, સૂરણ, બાર વીધાં મરચી, અને રીંગણી, અને સાત વીધાં તમાકુ રોપાઈ મરચી, રીંગની અને તમાકુની ઉત્પન્નમાં આ છોડનો ખરચો પોષાઈ જશે એવી ગણતરી હતી. મારી અભિલાષા એવી હતી કે મારે ખાવા જોઈતી બધી ચીજો મારે પકવવી અને એ અભિલાષા એટલે સુધી પહોં થઈ હતી કે મીઠું અને ખાંડ સિવાય ખોરાકની બધી ચીજો મારી જમીનમાં પાકેલી હતી. એક દિવસ દરબારસાહેબ અને અન્ય મિત્રો ત્યાં આવેલા ત્યારે મેં કહ્યું કે તમે જે કંઈ જમ્યા તે પૈકી મીઠું અને સાકર સિવાય સર્વ ચીજો અહીં પકવેલી છે અને ધી દૂધ પણ ધરની ભેંસનું છે. ઘઉં, ચોખા, દાળ, ધી, આદુ, હળદર, મરચું, ધાણા, છરુ, મેથી, રાઈ, તલનું તેલ, સૂરણ, રીંગણ, વાલ, મોમરી, કેળાં, પપૈયા અને ટમેટા, એ બધી ચીજો મારી જમીનમાં પકવેલી હતી આખા ચોમાસામાં આ બધી વસ્તુ મારે તૈયારી કરી, જે જે સમયે વવાય કે રોપાય તે તે સમયે તે ચીજો વાવી અને રોપી. દિવાળી આવી અને પરાની આનુબાનુ હરિયાળી વાડી થઈ રહી.

સને ૧૯૮૫નો શિયાળો આવ્યો. પોષ માસમાં ઠંડી પણ ખૂબ પડવા માંડી જેમ જેમ ઠંડી વધી તેમ તેમ વાડી પણ ખૂબ ખીલી કેળો, આંખા, પપૈયા, નમકૂળ, ચીક, વગેરે ફળઝાડ નવી ફૂંપેળો અને નવાં પાન કાઢ્યાં જ કરે પોષ વહી ૧૨નો દિવસ હશે એમ મને યાદ છે. સાંજના ભારે ઠંડી અને પવન તાપણી કરી કરીને ઠંડી લડાડીએ, અને એવી ખીક લાગી કે રાત્રે દિમ પડશે કે શું? સખ્ત ઠંડી પડી કોઈ ખેડૂતે ઘડામાં રાત્રે પાણી ભરીને બહાર મૂકેલું તે કરીને બરફ થઈ ગયું સવાર થયું. હું પધારીમાં જ હતો, ત્યાં એક ખેડૂતે મને કહ્યું, “આજે તો દિમ પડ્યું છે.” દિમની બધં કરતાનો મને તે વખતે ખ્યાલ નહિ આવેલો. મેં માનેલું કે ફૂણી ફૂંખો અને પાકનાં ફૂલો બળી જશે અને સહેજ નુકસાન પણ થશે. એવા ખ્યાલથી હું બહી તાપણી પાસે બેસી રહ્યો. સૂર્યનારાયણ પ્રકાશ્યા. અને તાપનાં કિરણ જેમ જેમ નાનામોટા છોડ પર પડવા માંડ્યાં તેમ તેમ દિમને પ્રભાવ જણાયો.

એ દિમ અગિયે પડ્યું હતું. ખેડૂતોએ તેને લક્ષ્ય રીતે દિમ કહ્યું. ઝાડ પણ બાળા નાખે એવું દિમ હતું મને એક જણે કહ્યું, “આપણી કેળો બળી ગઈ” હું શી રીતે માનું? તેને તો રોજ વહેવું પાળી મળે જે વાવેતરને આગલે દિવસે પાણી પાયું હોય તેને દિમ ન લાગે એવી ગણતરી ખેડૂતોની હતી. પણ આ દિમ તેમની ગણતરીની, તેમના અનુભવની બહારનું હતું. પેલા બાઈની વાત સાંભળી હું બેઠ્યો અને પરા બહાર નીકળી ફવાવાળા ખેતરમાં નજર કરી તો નજી બધાયે

છાંડ ઉપર કાળી ચાદરો બિછાવી દીધી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. હું આગળ ચાલ્યો. થયેલા બધા બળી ગયા હતા. આખાના પાન બધા બળી ગયા હતા. પણ તેના છાંડને થયેલી અસર તુરત ન જણાઈ ભમકળી બળી ગઈ હતી. બધીયે તમાકુ અને જેના પર ચોમાસુ શિયાળુ પાકનો આધાર હતો. તે બાર વીધા મરચી અને રીંગણીના ખેતરમાં પણ ભણે કાળી બિછાવ કરી હોય તેવું થઈ ગયું હતું. આમ ફરતા ફરતા આ ફેવેતર ખેતી પૂરી થયા પછી ચોમાસુ પાકવાળી જમીનમાં તુવેરો લગભગ થયાસ વીધા બળી ગઈ હતી. હું તે ખાતુની જમીનને હૃદયે ખેતરે જઈ પડોચે. ત્યારે આતુખાતુના પચાસેક ખેડૂતો ભેગા થયા હતા. તેમાંના કેટલાક તો રડતા હતા અને કેટલાક આ મરચી તમાકુ બળી ગયેલા જોઈને આશ્વાસન મેળવતા અને મન મનાવતા હતા કે આ બધા નુકસાન પાસે આપણુ નુકસાન શા દિસાબનુ જેમ જેમ દિવસ ચલ્યો તેમ તેમ વાડો પાતુ બળી થઈ ગઈ અને કેટલાક ઝાંડ પણ બળી ગયેલા જણાયા ગયા વગ્મની રેલ ગતી પણ આવરસનું દિમ ખેડૂતોને આકરુ નીવડયું મહામહેનતે અને ખેડૂતોના મોઢા ખરચે ઉછેરેલું જીવન દિમે બાળીને ખાક કરી દીધું મારા ફિલને પણ આ આઘાત લાગ્યો. પણ શું કરવું ? જે વાત આપણા અખત્યાર બહારની છે તેને માટે રોક કે ચિંતા કરવી વ્યર્થ છે એટલે મરચી અને તમાકુવાળા ખેતરના ખેડૂતોએ અને પૂછ્યું ‘હવે શું કરવું ?’ ત્યારે મેં હસીને કહ્યું ‘લગવાને પોતાની વીના કરી. ત્યારે આપણે પણ આપણી લીલા કરીએ જે જગતને લીડુમ મૂકીને રાત્રે સૂઈ ગયેલા તેને સવારે કાણુ - બળીને ખાક થઈ ગયેલું દેખીએ છીએ એ કાઈ પ્રભુની નેપી તેવો લીલા છે ? હવે આપણે બળી ગયેલા પાકને ખોદી નાખો અને જાણુ ભરખાજરી વાવવાની તૈયારી કરો.”

ખેડૂતને મન તેના વાવેતરનો એક એક છાંડ તેના એક એક છાંડના જેવો વહાલો હોય છે. રાપડી દેતા બળે પગ નીચે છાંડ દાખ્યો હોય તો દાંત પીસીને પરીણો ખેતી કાઢે, અને પોતાના છાંડનાં છાંડને કચરો હોય તો તેનો ખરડો રગી નાખે એવા ખેડૂતને ઉછેરી પાળીપોળી મોઢા કરેલા દુનરો છાંડને ખોદી નાખતા કેટલું દુઃખ થવું હતું તે તો ખેડૂત જ ભણે હું મારી ભતને ખેડૂત માનું છું મારા વડીલોને મેં મારી બંને ખેતી કરતા જોયા છે અને ૯ નાનો હતો ત્યારે મેં પણ ખેતીમાં મારો દિવસો આપ્યો છે આ જમાનાના પરિબલે હું ભતે ખેતીમાં શ્રમ કરતો બધ થયો છું પણ કોઈ બીમાર ખેડૂત શ્રમ ન કરી રાકે એટલે તે કાઈ ખેડૂત મટે છે ? મારા જેવા ખેડૂતના સતાનો એવી બીમાર અવરધામાં છે ૯ એ બીમારીમાંથી છટકા માગુ છું મેટલુ જ નહિ. પણ ૯ સાચા દિનથી તેમાં પ્રયત્નગીવ છું તેથી હું મારી ભતને ખેડૂત મહેવા કહેવડાવામાં જરાયે સડાયાતો નથી અને આવે સકટને સમયે ખેડૂતના હૃદયનું દુઃખ હું અનુભવું છું.

કવિએ ખેડૂતને જગતનો તાત કરીને સંતોષ માને છે તે હકિત વાર વાર સુધરેલા લોકો વાપરે છે. એ તેમને માટે એક ફેશન થઈ પડી છે એવું મહેવામા પોતે ભાવનારીય સેવાભાવી, સન્ન જન ગણાય, એવી ક'પના પણ ઘણાને હોય છે પણ ખેડૂત જગતનો તાત કેમ ગણાય છે, તે તો કુ'ગતના ધા હસતે ચહેરે, બકિતભાવે, અને વગી પાઝા આશાભર્યા હૃદયે સહન કરીકરીને રીઠા થયેલા ખેડૂત ગિવાય બીજાને સમજાય તેમ નથી 'ખેડૂત જગતનો તાત છે,' એ હકિત તેના સાચા અર્થમાં આ સમયે જ સમજાયો. કુદરતનો માર સરકારનો માર, શાહુખાનો માર, રહગતા બનવરોનો માર, આ બધો માર સહન કરીકરીને સહનશીલતા એ એનો સ્વભાવ થઈ ગયેનો છે કુદરતની સાથે રીતે કુદરતની ઉદારતા પણ એણે એટલી બધી અપનાવેલી હોય છે કે આવા માર મારનાર પ્રાચ્યે પણ તે ઉદાર દૃષ્ટિ રાખ્યા કરે છે દયા માયા રાખ્યા કરે છે આશા અને શ્રદ્ધા એ જ એનું જીવન ભવિષ્યની આશા ખુએ તો તે જીવી શકે નહિ અને 'પ્રભુ સારુ જ કરશે' એવી શ્રદ્ધા ખુએ તો તે થકી જ બાગે

અમે ખેડૂતો આ બધું સહન કરીએ છીએ, ઉદારતા રાખીએ છીએ, ભાવી માટે આશા રાખીએ છીએ અને પ્રભુમા શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ, પણ તે બધું જખ મારીને, ન છટકે સ્વેચ્છાથી, સમજીને નહિ એટલી અમારામા ખામી છે અમારી એ ખામી ટળી નય, અમે સમજૂપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક કુદરતના ખોળામાં નિયમિત મહેનત કરીએ, અમારા ઢોર અને ઈલાછાકરોને તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપી, પોષણ કરી ઉછેરીએ, અમે અમારા પગસેવાથી પૃથ્વીમાતાને તૃપ્ત કરી છે તેથી અમને તેનું સારુ ફળ મળશે જ એનો અમને વિશ્વાસ હોય, છતાં કુદરતી અકસ્માત નડે અને અમારી મહેનત નષ્ટ થાય તો પ્રગતિકારક મ સારવક્રમા તેવી જરૂર હશે એમ સગજ જ્ઞાનપૂર્વક તેને સ્વાધીન થઈ જઈએ, તો ખેડૂતને અનામક્રિયાગ સાધ્ય ■ એમ કહી શકાય આવો કર્મયોગી જગતનો તાત થવાને યોગ્ય છે ખેડૂત આવો ન થાય અને નિર્બળ થઈને, ક્રાંતિ થઈને, અન્યની સત્તાથી ડગીને ન છટકે સહન કરે તો તે ગુનામ કહેવાય, ન છટકે ઉદાર બને તો તે મૂર્ખ કહેવાય ન છટકે શ્રદ્ધા ગમે તો તે અધ કહેવાય ખેડૂત પોતાના પરસોનાના સિંચનથી પૃથ્વીમાતાને હરિયાળી કરી જગતને જિવાડવાને દાણ પકવે, છતાં તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને લાચાર બનાવી એક દાણો પણ કોઈ ન પકાવી નય એની શક્તિ તેનામા હોય તો જ તે જગતના તાતના બિરહને યોગ્ય છે તો જ તેનામા જગતના તાતને યોગ્ય બીજા ખુએ પણ આવે ખેડૂતમાં આવી મહત્તા છે એ મને તે સમયે બરોબર સમજાયું તેથી જ હજી પણ મને એમ થઈ નય છે કે ક્યારે મહાસળાના મહાની પૂર્ણાવૃત્તિ થાય અને હું પાછો ખેડૂત બની તે જીવનનો લઢાવો લઉં

૮૨. બાપુજીની આજ્ઞા

અનુભવી ખેડૂતો એમ કહે છે કે ખેડૂતને લાગવાગટ ત્રણ વરસ અનુકૂળ આવે તો તેની જડ ન ખાન, અને લાગવાગટ ત્રણ વરસ પ્રતિકૂળ આવે તો તેની જડ ઊખડી જાય, એમને કે તેને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય મારા કાર્યની શરૂઆતમાં લાગવાગટ બે વરસ સખ્ત પ્રતિકૂળ આવી પશ્ચાત્તે ત્રીજી સાન માટે તૈયારી કરી ફગાડ તો લગભગ બધાંયે બળી ગયા હતા વળી પાછા તેવા ઝાડ પૈસા ખર્ચી મેળવવાની સગવડ મારી પામે રહી નહોતી મારે બે વરસ હવે થોભડુ જોઈએ ખેતીના કામમાં ફરી બાગ હજાર નાખ્યા તેનું બ્યાજ તો ચઢતુ હતું ને પ્રથમ જ બે વરસમાં આઠેક હજારનું તુકસાન થયું તે ખોટ પુરાય ત્યાં સુધી થોભડુ એમ મારા પિતાશ્રીએ સુનાહ આપી એ સવાહ સ્વીકારી લીધા સિવાય ખીજે કંઈપણ નહોતો ખીજે નિર્ણય તેમણે એવો કર્યો કે ત્યાં બે ત્રણ બહુકાર પાગીદાર ખેડૂતો વસારીને બે વરસ તમાકુ રોપાવવી એ પણ મેં કમૂન કર્યું તમાકુનું રોપાણું કરતુ મને ગમ્યું નહિ છતાં નાચારીથી મેં કમૂન તમાકુના બાવ પણ મળ્યાના આઠ દશ રૂપિયા હતા

દોઢ ગાઉ દૂરથી ગાડા ગામના બે પાગીદાર ખેડૂતો ત્યાં કુદબ સાથે આવ્યા લગભગ આખીસ વીવા તમાકુ કરી સવત ૧૮૮૫ના ચોમાસામાં વરસાદ પણ ઠીક થયો તમાકુનું રોપાણું સાડું નીવડ્યું પાણી પાચું અને તમાકુ પણ સારી થઈ આગા બધાઈ કે કાઈકે રાહત મળશે પણ ત્રીજે અકસ્માત આવી પશ્ચો પહેલો જળપ્રવય ખીજે હિમપ્રવય અને ત્રીજે બાવપ્રવય આ જમાનામાં હિંદના ખેડૂતની દશા જ પરાવલખી છે સાત રૂપિયે મણુ ધડ લાવીને વાળ્યા હોય અનેક સકટોમાંથી પસાર થઈને ધડ ડીખીમાં પાકતા હોય ત્યારે તો લાગે કે પચીસા મણુ ધડ થશે તો સો રૂપિયાના થશે પણ એટલામાં ખબર આવે કે ઓસ્ટ્રેલિયાના ધડની એક લાખ ચૂસો મુળર્થના બદરમાં ઊતરી પડી છે અને તે ઉત્તમ ધડ નડિયાદના બજારમાં સવા બે રૂપિયે ખરો એટલે અટીના ખેડૂતના હાલ ગમડી જાન તેના પાના ધડનો બાન બે રૂપિયા થઈ જાય અહીંના ખેડૂતોની આવી પરત્ર દશા છે તેના ખેતરમાં પાકેલા માવનો બાવ પણ પરદેશનું બજાર નહો કરે છે મારે પણ તેમ જ થયું હતું તો તમાકુ કપાતી હતી અને બધાતી હતી તેટલામાં તમાકુના બાન જેમવા માઝ્યા અને જે તમાકુ ઊભી હતી ત્યારે તેનો બાવ એક મળુના આઠ રૂપિયા ગણાતા હતા તે જ્યારે કપાઈને બધાઈ ત્યારે તેનો બાવ સવા બે અઢી રૂપિયા થયો એક દરે હજાર અમિયારસો મણુ તમાકુના બાવમાં પાચ હજાર રૂપિયા ઊતરી ગયા જે ખેડૂતો હમ ગથી મહેનત મીને કમાવા આવ્યા હતા તેમને મહેનત પગ ન મળી અને તેઓ નિરાશ થયા

આમ ઉપરાઉપરી ત્રણ વસ્ત્ર પ્રતિકૂળતા જિજ્ઞાસી થઈ છતાં માર્કે મારાથી ધમે ઊડી દેવાય ખરો? એ તો મારી કમોડી હતી મેં તો એટલા જ હમ ગયી કામ ધપાવ્યે રાખ્યું ઉનાળું બાજરી ભર અસાળિયો વગેરે સ્વીષાક દરીને મામ ચલાવ્યું પણ એટલામા સને ૧૮૩૦ના ફેબ્રુઆરી માસમા સત્યાગ્રહનું વાતાવરણ જિજ્ઞાસુ રાને ૧૮૨૮ની ૫ દેશની મહાસભામા શ્રી જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપદે ૩૧મી દિસેમ્બરની રાત્રે બાર વાગે જયધોષાણો વચ્ચે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ થયો ત્યારથી આખા દેશનું વાતાવરણ પનડાવા લાગ્યું આગેવાનો તો આખા દેશમા સત્યાગ્રહની લાગ રાજ કરવાને થનથની રવા હતા બધાને એવી શ્રદ્ધા હતી કે મહામાત્ર આ વખતે કમાલ કરશે છતાં તે શુ કરશે તેનો કોઈને ખ્યાલ નહોતો ફેબ્રુઆરી માસમા સાબરમતી આશ્રમમા કારોબારીની સભા મળી તેણે મહા માત્રને દિ દેશમા સત્યાગ્રહનું આંદોનન ચલાવવાને સંકલ્પ અધિકાર આપ્યો મરોબારી ચાલતી હતી ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો તેનું કાર્ય પૂરું થયા બાદ બીજે વિષે હું બાપુજીને મળ્યો તેમની પાસે જઈને પગે નમતા જ તેમણે મને પૂછ્યું કારોબારીનો ઠગવ ભણ્યો ને?

મેં જવાબ આપ્યો હાજી ભણ્યો

એટલે હવે તમારે ખેડા જિલ્લામા કામે લાગી જવું

બાપુજીએ સીધી સૂચના કરી મારે માટે એ સૂચના આજ્ઞારૂપ હતી અને એટલું બસ હવે બાપુજીને તેવી સૂચના ન કરી હતી તો અને તે સૂચનાને મેં આજ્ઞાની જેમ ન ઉઠાવી લીધી હતી તો વળી પેલા જ કાદવમા ફસાવો હત પણ પ્રભુએ મને બળ આપ્યું પડી તો મેં ભણ્યું કે બાપુજી મોગી કૃત્યનો વિચાર કરે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લ તમા ગિરમીટિયા મળ્યાને લઈને તેમણે ન્યૂ ફ્રેસવથી ટો ઝોલ કાર્મ સુધીની કૃત્ય રાજ કરેલી તેમ સાબરમતીથી દાકી સુધીની લગભગ દોઢસો માઈલની કૃત્ય કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને એ કૃત્યમા આશ્રમમા રહેતા બાઈઓનો તથા નક્કી કર્યો છે મારી ઇચ્છા થઈ કે હું તેમા હાજર થાઉં મેં બાપુજીને તે દુકાનીમા મને નેવાને વીનબ્યા તેમણે મને જણાવ્યું તમને આશ્રમની દુકાનીમા લેવાને હું ઇચ્છું પણ તમારી ઉપયોગિતા ખેડા જિલ્લામા રહી દરબાર સાહેબની સાથે કામ કરવામા વિરોધ છે એમ મને લાગે છે માટે તમારે તો ખેડા જિલ્લામા જ રહેવું

આ સૂચનાને અનુમરીને મેં મારા પિતાશ્રીની સાથે મસવત કરી તેમને પણ મહાસભાના કાર્યમા સારો રસ હતો મારે આ લડતમા પૂરી ઈતિ પડડ એવી તેમની પણ સમતિ મળી આજ મુખી બધા કાર્યમા તેઓ સમત જ હતા સને ૧૮૨૧ની સાવથી શુદ્ધ ખાદીધારી થયેલા એટલે તેમને મારે વીનવવાનું કાંઈ હવ જ નહિ ફક્ત મને ઓળખવું જિલ્લે રત્ન આપવાની હતી અને તેમણે રત્ન આપી અને ૫ જોરસદ દરબાર સાહેબ પાસે ગયો તે પણ મારી રાહ જોઈને જ ખેડા હતા

૮૩. 'સરકારે તો વલ્લભભાઈને પકડીને ઉખાડિયું કયું'

સડત કેવી થશે તેનો કોઈનેયે ખ્યાલ નહોતો એક પ્રશ્ન એવો હાથ લેવાનો હતો જેમા આખા દેશને અને દેશના બધા વર્ગને હિતસબંધ હોય આવે કયો પ્રશ્ન હાથમા લેવારો તે માટે મર્વની દષ્ટિ મહાત્માજી તરફ મડાઈ હતી દેશના બધાએ આગેવાનો સરકાર સામે સત્યાગ્રહની સડત આપવાને અત્યંત આતુર હતા મીડાવેરો દેશના સર્વ ભાગને લાગુ છે, અને દેશના સર્વ વર્ગોનો—રાયથી માડીને રક સુધી સર્વનો તેમા હિતસબંધ છે વળી એ સાવ અન્યાયી છે કેટલાક લોકો પોતાને ધરને આગણે મીઠું પાકવું જુએ, પણ તેમનાથી તે વાપરી રાકાય નહિ વાપરે તો સરકારના ગુનેગાર થાય અને જેલમા બેસવું પડે પણ તેની સડત શી રીતે કરવી તેનો કોઈને ખ્યાલ નહિ આવે તો ગુજરાતમા મીઠું અને ખારી કયા કયા પાકે છે તેની માહિતી ભેગી થવા માડી કેટલાકે તો મીઠું બનાવીને મહાત્માજી પાસે રજૂ કર્યું, અને સત્યાગ્રહી મીઠાની પરીક્રીઓ સડત પહેલાં પણ જોવાને મળી શ્રી મોહનવાવ પડ્યા તો બંધેય ફરી વળ્યા અને અનેક પ્રકારની માહિતી તેમણે મહાત્માજીને પૂરી પાડી સરદારસાહેબની વાલી જાણે વીરશ્રીએ વાસ કર્યો હોય તેમ ખીચી હતી આ સમયમા તેમનું પ્રથમ બાપણ ભરૂચમા થયું હતું તે બારે પ્રેરણાત્મક અને ઉત્તેજક હવે બારડોલીના સત્યાગ્રહે સરદારસાહેબને દેશના સરદારનું બિરદાવું આપ્યું હતું દેશખંદેશ પણ બારડોલીના સત્યાગ્રહની અને તેના પ્રણેતા સરદાર પટેલની બે વખાના ગવાઈ રહી હતી એવામા ભરૂચના તેમના બાપણે ગુજરાતમા બારે ઉત્સાહ દેડ્યો તે બાપણ એવું બબ્બ અને પ્રેરક હવે કે અમેરિકાના બારસો વર્તમાનપત્રોમા તે પ્રસિદ્ધ થયું હતું સરદારસાહેબના વાણીપ્રાબલ્યનું પ્રથમ દર્શન ગુજરાતને ત્યારે થયું સરકાર પણ તે બાપણથી શોકા ડાઘી

દરગિયાનું મહાત્માજીએ ૮૦ આશ્રમવાસીઓની દુકડી સાથે દાડી કૂચ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેનો માર્ગ પણ નક્કી થયો કૂચ પહેલાં સરદારસાહેબ ખેડા જિલ્લામા આવી જાય, એવી જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓની માગણી થઈ જિલ્લામા એક દિવસ જ આવી રાકાય તેમ હતું એટલે નદીના માડા ઉપગના ગામેમા સરદાર સાહેબ જાય અને કાપના હામરડા બાઈઓને આ સડતમા રાતિથી અદ્વિસક રહીને સાય આર્પણનું કહે તો સાકું એ હેતુથી મદીસાગર નદીને મોડે કાપુગ ગામે સખા રાખી હતી, તો ૭મી માર્ચ ૧૯૩૦નો દિવસ સરદારસાહેબને માટે નક્કી કર્યો હતો તો ૧૨મી માર્ચને દિવસે મહાત્મા ગાંધીજીની દાડીકૂચનું મંગળાચરણ હા

તા ૭ મીએ સરદારશ્રી આણંદ ઠાતરે અને ત્યાથી મોટરમા બોરસદ આવી જમીને સીધા કંકાપુરા બન્ય અને ત્યાં મળાનો કાર્યક્રમ પૂરો કરીને પાલ સાગની ફાર્ટમા અમદાવાદ જઈ પહોંચે એવી ગોઠવણ હતી પણ તા ૫મીના રોજ રાસના કાર્યકર્તા બાઈ આસાબાઈ લલુભાઈ બોરસદ આવી પહોંચ્યા તેમણે દરબારતાહેબને અને મને આગ્રહથી કહેવા માંડ્યું ‘સરદારસાહેબ રાસમા થઈને કંકાપુરા જતા હોય હતા રામને કેમ પડવું મુકાય ? રાસ ગામે મહાસમાના કયા તર્થક્રમમા પાછી પાની કરી છે ? સને ૧૮૧૭ની ખેડાજિલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતથી માડીને આજ સુધી એ દિલથી રાસ ગામ મહાસમાના હરેક કાર્યક્રમમા સામેલ ॥ તો રાસને પડવું મૂકવાની શિક્ષા શા માટે કરો છો ?’ બાઈ આસાબાઈના આગ્રહને અમે અવગણી શક્યા નહિ, અને એવો નિર્ણય કર્યો કે, સરદારસાહેબને જમવાનું બોરસદ રાખ્યું છે તેને બદલે રાસ રાખવું અને રાસમા સરદારશ્રીનું ભાષણ રાખવું કે જેમ તે તો સરદારસાહેબની સમિતિ સિવાય અમે નક્કી મરી શકીશું નહિ ત્યાં આવ્યા પછી પોતે હા પાડે તો સભા ગોઠવવી અને ના પાડે તો નિરાશ થશો નહિ તેમ જ અમને હોય દેશો નહિ બાઈ આસાબાઈ અમારી વાત સમજીને રાસ ગયા અને સરદારસાહેબના મુકામ માટે તેમણે જોઈતી વ્યવસ્થા કરી

તા ૭મી માર્ચને દિવસે સરદારસાહેબ આણંદ ઠાતર્યાં એક મોટર બસ તૈયાર રાખી હતી સાથે શ્રી મોહનલાલ પંડ્યા હતા અને નરિયાદથી શ્રી ગોકળદાસ બાપુ અને શ્રી કૃનયદભાઈ શાહ સામેલ થયા હતા અમે ત્રેયુ કે બોરસદમા તે દિવસે પોલીસની ભારે ધમાલ હતી વળી અમારી મોટરની આગળ અને પાછળ પોલીસ મુપરિન્ટેન્ડેન્સાહેબની મોટર અને પોલીસ વેલ ચાલતા હતા અમે તે દસ સાડાદસ વાગ્યે રાસ પહોંચ્યા ત્યાંના એક મંદિરમા ઉતારો હતો ત્યાં ગયા ત્યારે બાઈ આસાબાઈએ સભાની ગોઠવણ પણ કરી રાખી હતી પણ તેની બહેરાઈ કરી નહોતી ગામના આગેવાનો સરદારશ્રીને વીનવવા આવ્યા કે ત્યાં સભાની ગોઠવણ કરી છે અને મઈ પ્રવચન આપો સરદારશ્રીએ ગામડોડોની આ માગણીને ચકાસી જોવા માડી તેમણે કહ્યું, “જે સત્યાગ્રહની લડત આવવાની છે તેમા ગામ લોખ કેટલા સૈનિકો આપશે ?”

બધાએ જવાબ આપ્યો, બસો સૈનિકો”

“અને બહેનો પણ તેમા હશે ને ?” સરદારસાહેબે પૂછ્યું

‘બહેનો પણ સત્યાગ્રહની લડતમા આવવા તૈયાર છે,’ આમરોડોએ અદ્વાધી જવાબ આપ્યો

“ત્યારે બંને સભા રાખો, પણ હું બહુ નહિ જોહું” એમ હતી સરદાર સાહેબે સભાની ચરવાનગી આપી

“ બાઈએ! અને બહેનો, ” —

“ કેમ, તમારે મને પકડવો છે ? ” સરદારસાહેબે મેનિસ્ટ્રેટેને પૂછ્યું.

મેનિસ્ટ્રેટે મર્યાદાથી જવાબ આપ્યો “ હાજી આ નોટિસના બગને માટે આપને પકડવા જોઈએ ”

એવામાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ બીલીમોરિયા આગળ આવીને બોલ્યા ‘ પધારો સાહેબ, પેલી મોટરમાં ’

સરદારસાહેબ બધાને નમન કરી, મો મવકાવતા ઠીક્યા ‘ મદદાત્મા ગાંધીજીની જય ’ અને ‘ સરદાર વલ્લભભાઈની જય ’ના પોકારો વચ્ચે સરદારશ્રી ઠીકીને ચાલ્યા અને મોટરમાં બેસી ગયા

બાદ સભાનું કામ તો એટલી જ શાન્તિથી ચાલવા માડ્યું નોટિસ તો સર્વ કોઈ ભાષણ કરે તેની મનાઈ કમનાગી હતી તેથી સરદારસાહેબના વહાવ થયા પછી પણ સભા ચાલુ રહી શ્રી ગોખળદાસ બાપુએ તે નોટિસનો બગ કર્યો અને બાપણ કંઈ બીજાઓએ પણ કંઈ લોકોને શાન્તિથી મદદાત્માજીની મૂચના પ્રમાણે ભવિષ્યમાં મોઈ પણ જોખમે ભોગ અને બલિદાન આપવાને તૈયાર રહેવાની સલાહ આપ્યા બાદ વન્દેમાતરમનું ગીત ગાઈને સભા વીખગઈ આ વડનીચે ગતવર સભામાં સરદારશ્રીની ધરપકડ થઈ તે ઉપરથી રાસના લોકોએ તે વડનું નામ ‘ વલ્લભવડ ’ પાડ્યું

રાસની સભા પૂરી થયા બાદ અમને ૬ કાપુરા જવાની જરૂર જણાઈ અમે બધા ત્યાં ગયા ત્યાં હજારો બારેયા બાઈએ બેઠા થયા હતા અમારા ગયા પહેલા જ તેમને સરદારસાહેબની ધરપકડ વિષે કાંઈક ગદ્ય આવેલી ખરી અમે ત્યાં ગયા ત્યારે સભાસ્થાને પેલી નોટિસ લખાવેલી અમે જોઈ પોલીસના માણસો પણ હતા ત્યાં પણ મભા થઈ અને અમે લોકોને સાત રહી મદદાત્માજી કહે તે પ્રમાણે કરવાને વીનવ્યા

પાગ નીકળી અમે બોરસ આબ્યા અને જલ્દી કે તે જિવરો જ બોરસદ સખ પોલીસપરેરો મોઢવી સરદારસાહેબને કોરમાં લાવી કેસ ચલાવીને જિલ્લા મેનિસ્ટ્રેટે તેમને ત્રણ ગામની સજા કરી હતી સજા કર્યા પછી તરત જ તેમને ખાસ મોટરમાં સાળરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા

બીજો દિવસે સવારે ૮ અને દરબારસાહેબ બાપુજીને સરદારસાહેબની ધરપકડ વિષેની વિગતે માહિતી આપવાને જ હાવાદ આશ્રમમાં ગયા બહુ જ પ્રસન્ન ચિત્તે અને ગળીર બાવે બાપુજી સરદારસાહેબની ધરપકડની મ્થા સામળતા હોય તેમ સાબળીને ઘિડો શ્વાસ લઈને બોલ્યા, “ સરકારે તો વલ્લભભાઈને પકડીને ઉબાડિયું કંઈ ”

૮૪. પ્રયાણકથા

મહાત્માજીએ તા ૧૨મી માર્ચના રોજ સવારના ૩ વાગ્યે મહાન કૂચ શરૂ કરી. શ્રી મહાદેવભાઈએ તેને મહાભિનિષ્ક્રમણનું નામ આપ્યું છે તેનું વર્ણન હું આપતો નથી અને લોકોએ દાડીકૂચ તરીકે ઓળખી તેને મેં જેવી જોઈ અને મારા હૃદયમાં તેને વિષે જે ભાવ ઉદ્ભવે તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેવી શક્તિ મારામાં નથી. અને મારે તેવા લોકમાં પણ શાને પડતું? હું આ ભવ્ય કૂચનું વર્ણન કરવા ક્યાં બેઠો છું? એ તો ઈર્ષ ભાવનાશીલ મનુષ્યોમાં તે દાડીકૂચ શી રીતે વ્યવસ્થિત રીતે અને સરળતાથી દાડી પહોંચે તેની પેઠી થઈ ગઈ હતી. આ સંધને મુકામ કરવાના દરેક મથકે યોગ્ય વ્યવસ્થા છે કે નહિ તેની તપ્પીય કરવાને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની જે અરણ્ય દુઃસ્વપ્ના અગાડી અગાડી પ્રયાણ કરતી હતી મુકામવાળી અને તેની આજુબાજુની જગો સ્વચ્છ રાખવામાં આવતી પેશાબ અને પાચખાનાની વ્યવસ્થા માટે તો ખાસ કાળજી રાખવામાં આવતી હતી પેશાબપાચખાના માટે ખાસ કરી, તેને વાપર્યા પછી સફી માટી નાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, જેથી દુર્ગંધ મારે નહિ અને સ્વચ્છતા સચવાય અરણ્ય દુકંડી આ માટે પ્રથમ કાળજી રાખતી ખોરાકની વ્યવસ્થા પણ જુએ. કેઈ રથળે મિષ્ટાન્નની વ્યવસ્થા ન થાય, ખોરાકમાં રોટલા, ભાખરી, ખાંચડી, મીઠી, શાક વગેરે સાદું ભોજન હોય એ પણ તેણે જોવાનું રોટલા ભાખરી અને રોલિયું એક રથળે થાય તેના મરતા જીવે જીવે ધરતી તૈયાર થઈને આવે તો તે વધુ પસંદગીને પાત્ર હોય જ્યાં જ્યાં રાત્રે મુકામ થાય ત્યાં ત્યાં સમા થાય, અને મહાત્માજીનું પ્રવચન થાય. સાથે સાથે બીજી પ્રવૃત્તિ પણ આપોઆપ શરૂ થઈ સામ્રાજ્યના નિકાલ માટે આદેશી આ કૂચને પ્રસંગે દેરાની શુભામી નિભાવવામાં તે સામ્રાજ્યને સાથ આપનાર ખિતાબધારી સંજ્ઞાને, મુખી, મતાદારો, રાવણિયા અને તટારી વગેરે નાના મોટા મરહારી નોકરો પોતાના રાજનામાંની જાહેરાત કરતા દેવવાક મહાત્માજી ખાસે રાજનામાંની પ્રતિજ્ઞા લેતા. આ પ્રવૃત્તિથી સરકારી તત્ત્વ ગમરાયુ અને પ્રજાના મનમાં પણ એવો ભય લાગ્યો કે સરકાર આમ વધુ વખત નહિ ચલવા દે પણ દેશના સરકારી તત્ત્વના મુખ્ય મથકને કાઈ પગલા લેવાની જરૂર જણાઈ નહિ ૮૦ માણસોની દુકાન સાથે મહાત્માજી પોતાના આશ્રમથી દાડી સુધી પગપાળા જશે તેમાં ૩ દાવાનજ લાગી જવાનો છે, એથી ક્રિસિસ સંતનત જેવી પ્રબળ સત્તાને શું આવ આપવાની છે, એમ સરકારી તત્ત્વના મુખ્ય સચાવના ખ્યાલમાં દરો પણ આ રાત સાધુસતની રાત કૂચે પ્રજાના હૃદયમાં પહોંચે, દાવાનજ સળગાવે કૂચના દેખાવો, ગમેગામના પ્રસંગો, રોમેનો ઉત્સાહ મહાત્માજીના ભવિષ્યત પ્રવચનો, તેમના મુખ્યપ્રેર

વચનો — આ બધા દેખાવ અને વાતાવરણ અજળ હતા અને તેના રસિક અને હતેજક વર્ણનો કૃત્યમા હાજર રહેલા વત માનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ તરફથી દેશના હરેક પ્રાંતમા અને પરદેશમા પ્રસિદ્ધ થયા તેથી આખા દેશમા સ યાત્રહ માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થયું

દરબારથી ગોપાળદાસ, દુ અને બોરસદના બીજા માર્ગ માર્ગો બોરસદ ત લુકાના કાર્યક્રમની ગોઠવણ કરી રહ્યા હતા મહાત્માજીની કૃત્ય બેડા જિલ્લામા પ્રવેશે ત્યારે તેના સ્વાગત માટે અમે નવાગામ ગયા અને જિલ્લાની હદ શરૂ થાય છે ત્યાં જઈને અમે ડોભા અમને જોઈને બાપુજી હન્યા રો ટર હરિપ્રસાદ દેસાઈએ અમને કહ્યું, ' આ હવાલો અમદાવાદ જિલ્લામાથી તમને સડીસલામત સોંપ્યા છે ' નવાગામના લોકોએ ઢોવ તાસા અને સરણાઈ માથે સાંત્રેયુ મ્યું કુવાર બેઠાએ મહાત્માજીને કુમર મતિનક કરી વધારી લીધા અને નવાગામના તળાવ ઉપરની ધર્મશાળામા આ સથે મુકામ કર્યો બેડા જિલ્લાના પ્રથમ ગામે મુખી મતદારો અને શવણિયાઓના રાજનામા મહાત્માજીની સમક્ષ મુકાયા અને તેણે શુભ સંસ્થાત કરી તે શુભ સંસ્થાતની પેતાની આટ નવાગામે ઠેક મુધી સાચવી છે

પણ અમારે માથે એક જોખમી કામ હતું આ યાત્રાસ ધને મહીસાગર નદી ઉતારીને પેને પાર કારેલી ગામના જાઠામા પહોચ્યાડવાની જવાબદારી અમારે શિરે હતી એ કારણે અમે સઘ સાથે રહી જિલ્લાના બધા કાર્યક્રમમા હાજર રહેવાનો લાભ લઈ શક્યા મહીસાગર નદીમા પાણી ઠીક ઠીક હતું હોડીમા બેસીને સાંધે જાઠામા ઊતરવાનું હતું વળી આશરે બેએક માઈલ કાદવમા ચાલવાનું હતું એટલે તે રસ્તો નદીમા જોઈ તપાસીને નક્કી કરવાનો હતો હોડીઓ માટે વ્યવસ્થા કરવાનું કામ વસમું હતું વસમું એટલા માટે કે અમને શક હતો કે હોડીઓવાળા માછીઓ કોઈ વિનસતોળીની પ્રેરણાથી હોડીઓ તૈયાર રાખવામા દીન કરી અને એથી નક્કી કરેલા કાર્યક્રમમા વિન જિતુ થાય એ ઠીક નહિ કાઠા ઉપર રહેલી અમેજ સરકારની આટ નીચેની કેટલીક વ્યક્તિઓ વિશ્વાસપાત્ર નહોતી એ કારણે કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાની હતી નદીઉતારનું જોખમ હતું દહેવાણું અને કેકાપુરા આગળ પાણીનો પ્રવાહ પણ વધારે, એટલે સકાબરી ગિયતિમા કામ કરતુ તે ઠીક નહોતું આવી બાબતમા દરબારસાહેબ તો બહુ જ ખાતરીવાળા થાય બહુ જ ચોકમાઈબનું કામ કરે અતે તેમને ગમતી ચોકસાઈ થઈ પ્રતુ કૃપા હોય ત્યાં ગિતા જેતુ રહે જ નહિ જાઈ અબાલાવ બાજબાઈ જિલ્લા તરફથી બદલપુરમા કામ કરતા હતા તેમની પામે ત્યાના રૂઢનાયબઈ નામનાએક ગરાસિયા જાઈએ આવીને માગગી કરી “મારી પાસે હોગ છે મારા માછીઓ પણ છે તેમા બેસાગને મહાત્માજીને નીપાર ઉતારીશ ” પણ એક હોગથી ચાને તેમ નહોતું તે મોગી હોડીઓ જોઈએ તેણે કહ્યું બને મોગી હોડીઓ

હું લાતીરા તમારે કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરતી નહિ” આ રધનાથભાઈ બદલપુરમાં મહાસાગરના બન્ને હાથે શુદ્ધ ખાદીધારી હતા તેમના ધરમાં નિયમિત રેડિયાના ગુનરવ થયા કરતા હતા સને ૧૮૨૧ ૨૨માં તેમના ધરમાં જ રહીને બાઈ અ બાલાન શ કર્માઈ અને રાવજીભાઈ નાયાબાઈએ બન્નેવપુરમાં ખાદીપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી એમને પોતાની જવાબગીરીની ખબર હતી તેમણે હોડીઓ દુરસ્ત અને સ્વચ્છ કરાવી અને બધા માછીઓને કાળજીપૂર્વક તૈયાર રાખ્યા તેઓ તે દિવસે કોઈ પણ જાતનું બચન પણ ન કરે એની ચોકસાઈ રાખી અને એ રીતે અમારી ચિંતાને નિકાલ આપ્યો

આ સંઘતા ૧૫મી માર્ચે માંજે નડિયાદ આવ્યો નડિયાદ સતરામ મહારાજના મકાનમાં ઉતારો હતો તા ૧૬મીની સાંજે આજુદ તા ૧૭મીને આખો દિવસ ખાજુદ ચરોતર કેળવળીમડળના મકાનમાં આરામ લીધો અને તા ૧૮મીની સાંજે મોરસદ મુકામ થયો મોરસદ હાઈસ્કૂલના મકાનમાં મુકામ હતો નડિયાદ અને મોરસદની સમામાં મહાત્માજીની વાણી અદ્ભુત હતી તેમ જ હૃદયના ખીજ સ્થળોએ પણ ઐતિહાસિક પ્રવચન તેમણે કરેલા માતર, નડિયાદ, આજુદ અને મોરસદ શહેરના ધણા ગામોના મુખી મતાદરો અને રાવણિયાઓએ રાજનામાં આપેલા હાસના લોકોએ તે બારે ઉત્સાહ બતાવ્યો સરદાર વલ્લભભાઈને રાસમાંથી પકડેલા તેની ટૂંક રાસવાસીઓના હૃદયમાં ધર કરીને બેઠેલી તેણે એવો નિશ્ચય કરેલો કે હાસ”નહિ કે મિશ્રિશ સહનત નહિ આ સ્વચાન્ત્યના રણચક્ષુમાં પોતાનું સર્વસ્વ કોમી દર્દને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને રાસના ખેડતો કટિબદ્ધ થયા હતા અને તેની શરૂઆત તેમણે મહાત્માજીની પાસે આ સંવતનો સંપૂર્ણ અસહન કરવાના નેશ્વયથી કરી રાસના ઉત્સાહથી મહાત્માજી બહુ જ સંતુષ્ટ થયા અને ત્યાંથી રાજના કંકાપુરા ગયા કંકાપુરામાં સાજનું વાળુ કરીને રાત્રે દસ વાગે નદી પાર કિતરવાનું હવે.

૮૫. મહીસાગર પાર

રાત્રે સાડાદસ વાગે મહીસાગર નદી કિતરવાનું શરૂ કર્યું અર્ધા માઈલનો જંગલ થાળીનો પાંદરો, તે વટાવી હોડીમાંથી ધોતમાં વૃદ્ધ રધનાથભાઈએ હોડીમાં ચઢતા અને કિતરતા મહાત્માજીને ધ્યક્ષીને હોડીમાં બેસાડવાનો અને હોડીમાંથી કિતારી છઠરા પાણીમાં મહાત્માજીને મૂકવાનો લઢાવો લીધો અને અપૂર્વ આનંદ માણ્યો ત્યાંથી અમારે છન્ડા પાણીમાં અર્ધા માઈલ ચાલવાનું હવે ત્યાં સુધી નો મુશ્કેલી ન પડી પણ પાણીનો પાંદરો થતા બે માઈલ ખીચડમાં ચાલવ નું મુશ્કેલ હવે બાપુજીની સાથે સાથે હું, બાઈ અ બાલાન શ કર્માઈ અને બાઈ રાવજીભાઈ

નાથાભાઈ હતા અમારા ખજા પર હાથ રાખી તેઓ મહામુખીબતે ચાલતા હતા એમને શી રીતે કહેવાય કે અમે તમને ઠગ્યોએ? તેઓ વળી અમારી વિનંતિ સ્વીકારે ખરા? નીચા નયો કાપ નભી ગયેનો હતો અને ચાલતા પગ પણ ખસી જતા હતા મેં હસતા હસતા મ્હું “બાપુજી અહીં લગડી ઘોડી રમવાની ઠીક મઝા પડે આપને રનાશું?” બાપુજી પણ હસીને બોલી ઠંક્યા, “હા, જરૂર આપને રમીએ લગડી ઘોડી તમારે પહેલું થવાનું તમે પહેલો દાવ લો હું અને અબાલાલ હાથકડી કમીએ ચાલો લગડી ઘોડી ચાઓ”

હું તો ઠલટો સપડાયો, ‘ના જી, એમ નહિ આપ પહેલો દાવ લો’

“પણ હું તો તમારાથી મોટો છું મારે તો નાનેરાને લાભ આપવો જોઈએ ને?”

બાપુજીએ તો વકીનપણ કરવા માંડ્યું એમને એમ શી રીતે પડોળી વળાવી એટલે અમે ત્રણેય જણે આગ્રહ કર્યો અને મેં મ્હું, “બાપુજી, હજી તો મલ ખડુ દૂર સુધી છે અને પડી પણ દૂર પેવા દીના સુધી ચાલવાનું હશે” ખડુ દૂર સામી બાનું એક બે દીવા ઝગમગતા હતા તે ખતાવતા મેં કહેલું પણ તે જ દિશામાં ચંદ્ર આથમતો હતો આશરે રાત્રીના બાર વાગ્યા હશે વી ૯૦ કે સાતમના આથમતા ચંદ્ર તરફ હાથ કરીને બાપુજી બોલ્યા, “પેવા દીવાને જે તો આ રહ્યો ત્યાં જવામાં દૂર શું? અપાટખંધ ત્યાં પહોંચી જઈશું ચાલો હતાનજા’ એમ બોલી બાપુજી ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા અને અમને એમ મુલ્યુ કે ચંદ્ર નેટલે દૂર જવાનું હોય તોપણ દૂર નથી તો તમે ખતાવો છો તેને શો હિસાબ!

આમ વાતો કરતા અને આનંદ કે તા હીચકવાળો અર્થોંક રસ્તો અમે એળંગે એવામાં સામી બાનુંથી ભરૂચના કાર્યકર્તાઓ કેટલાક ઠાકરડાંગોને લઈને આવી પહોંચ્યા બાપુજી તો ના ના કહેતા રહ્યા અને તેમાંના બે જણે તેમને ઠંકડી લીધા કીચક વગાડી બાહાની રેલીમાં જ્યાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાં અમે રાત્રે એક વાગે પહોંચ્યા હીચક સુધી કીચકના ઘર નભી ગયેના, તે ઘોઈને સાફ કર્યા અને ચાક્યા પાક્યા જ્યાં પડ્યા ત્યાં ઠીકી ગયા ચારેક વાગ્યા અને કાંઈક ગરબ થી અમે નળી ઠંક્યા પડિત જવાદરવાલજી આવે છે એની ખૂમ મારીએ મારી પડિત જવાદરવાલજી રાત્રે આણંદ જિલ્લો મોટરમાં બોરસદ અને કાપુરા આવે એની વ્યવસ્થા પ્રથમથી કરવામાં આવી હતી અને જે નાવડામાં અમે નદી પર જિલ્લેલા તેમાં જ તે નદી પાર ઠંક્યા બાફ કીચક ખૂદતા અમારી પાસે આવી પહોંચ્યા બાપુજી પણ નળી ઠંક્યા અને જવાદરવાલજી પને લાગવા જતા મુઝા કંઈ દરસીને તેમણે તેમને સ્પર્કાર્યા

સવાર થતા બાપુજીના યાત્રાસઘે ભરૂચ જિલ્લાની મુસાફરી શરૂ કરી ત્રી દરબારસાહેબ પણ સાથે ગયા અને હું પાછો વળ્યો

૮૬. રાસના ખેડૂતોનું હૃદયમંથન

હું અને મારી સાથેના મિત્રો સામા બાકામાંથી સવારે કંકાપુરા આવી પહોંચ્યા અને બપોરના રાસ આજ્યા બાપુજી તો ત્યાંથી પસાર થઈને ચાલ્યા ગયા પણ રાસના ખેડૂતોના હૃદયમાં બારે વરખાટ જગાવી ગયા. મહામાજી દાંડી પહોંચ્યા પગી તો ૬ઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે દિંદમાં સર્વ રથને મીકાનો સત્યાગ્રહ રાત્ર યાય એવો નિર્ણય હતો. તે પહેલાં કોઈએ કાંઈ કરવાનું નહોતું, પણ રાસના ખેડૂતોને આગળ પગલું બરતું હતું. તેમને તો ગામના સર્વ ખેડૂતો સામુદાયિક સત્યાગ્રહ કરે એવું કાંઈક કરતું હતું. આમ કાંઈક કરતું એ વિષે તો બધા એકમત હતા રાસમાં ૧૧ વસ્તી સાડાચતુરદશની છે. લગભગ અર્ધમાં પાટીદાર અને અર્ધમાં બધી કોમોનો સમાવેશ થાય છે ગામમાં બધી કોમોનો સારો સંપ જણાતો હતો.

હું રાસ ગયો ત્યારે ગામના આગેવાનો બધા એમ યથા બાઈ આશાબાઈ રામના સેવક. દેરાની મુક્તિ માટે પોતાનું અને રાસનું બલિદાન આપે એવી એમની દેશમુક્તિ સને ૧૯૧૭ની માલમાં ખેડા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની લડત થઈ ત્યારથી રાસને પ્રેરણા આપનાર અને ધરનાર બાઈ આશાબાઈ હતા આજ સુધીનાં પચીસ વરસથી સદેજ પણ આજપણ કયાં સિવાય એકધારાં ઉત્સાહ અને હતાથી મહાસામાના કાર્યમાં કોઈ પણ ભોગે તે તૈયાર રહ્યો છે નીવડેલા ચારિત્રશીલ અને ભાવનાશીલ સેવક તરીકે નાનામોટા કાર્યકરોના મંડળમાં તે ઠીક પ્રિય થઈ પડ્યા છે. રાસ અને તેની આજુબાજુના કાંકાનાં ગામો વિષેના પ્રશ્નમાં આશા-બાઈનો અભિપ્રાય વિશ્વાસપાત્ર ગણાય છે. સાંતિથી બેઠી પલાંઠી વાળી કાંતવાના કાર્યમાં તેમના જેવા મહાદયી બાળ્યે જ હશે. બાઈ આશાબાઈએ બધા આગેવાનોને મારી પાસે બોલાવેલા તેમજે મારી પાસે પોતાની ઇચ્છા જણાવી. તેમજે મને જણાવ્યું “અમારે જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવો છે. જિલ્લાસમિતિ અમને તેવો સામુદાયિક સત્યાગ્રહ કરવાની રજા આપે એવી અમારી માગણી છે. તમે જિલ્લાસમિતિ પાસેથી અમને રજા અપાવો.”

જમીન મહેસૂલના સત્યાગ્રહની લડતનું બેખમ હું સમજતો હતો. જમીન મહેસૂલ વચૂક કરવાને કાયદાથી સરકાર પાસે બારે સત્તા છે. એમાં તો ખેડૂતોને પાયમાલ થવાનું હોય. એમાં પૈમાના લોભની ખાતર સત્યાગ્રહ કરવાનો હોય તો તેવો સત્યાગ્રહ ન જ નબે એમાં એક ધ્યેયની ખાતર, એક સિદ્ધાંતની ખાતર સ્વાર્ણ્ય કરવાની જુસ્સા, ફના થવાની જુસ્સા હોવી જોઈએ. મૂળે રાસ ગામની પ્રજા બુદ્ધિસાવાળી તો હતી અને તેમાં વળી તેમના આગ્રહથી સરદારશ્રીનો કાર્યક્રમ ત્યાં રખાયો સભા બરવાની નહોતી, છતાં તેમના જ આગ્રહથી સરદારશ્રીએ ત્યાં સભા બરવા માટે રજા આપી તે વખતે રાસના આગેવાનોએ જણાવેલું કે સત્યાગ્રહની લડતમાં રાસમાંથી બહેનો સાથે બસોની જેલબારતી થશે આ વાત

પણ બીજે જ ક્ષણે મરકારે સરગરશીને સસમા પકડ્યા આ ધા સસના હૈયામ વાગે હનો તે ધા કેમેય કરીને કંઠે નહિ એ તો સ્વાર્પણ કરવાથી જ રહે તેથી સસ ગામ આ સત્યાગ્રહના જ ગમા યાહોમ કરીને આદુતિ આપવાને સંક પ કરતા ત પર થઈ ગયું હતું તેવી ત પરતા સાથે તેઓ બધા મારી પાસે આવ્યા હતા આવા આતુર સત્યાગ્રહીઓને મારે શું કહેવું ? હતા મે કહ્યું, “જમીન મહેસૂનનો સત્યાગ્રહ કરવાની રત્ન આપવાનો અધિકાર ફક્ત મહાત્માજીને જ છે બીજું કોઈ તેની રત્ન આપી શકે નહિ મહાત્માજીએ તો ફક્ત મીડાના સત્યાગ્રહમાં તો ફટ્ટી એપ્રિલ પડી બધાને સામેલ થવાની હામ્મ કરી છે તેમાં તમારા ગામના નાના મોટા સામેલ થાય એમ મરતે જમીન મહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવાની વાત હમણા છાડજો તેમાં બારે જોખમ છે તે જોખમ વહોરી લેવા અને તેને મટી લેના મુજબ છે અને મહેસૂલ તેને નિબાવડ એથી પણ વધુ મુશ્કેલ છે માટે જમીનમહેસૂલની હાલતનો વિચાર હમણા ન કરવો એની માગી સલાહ છે તેને બદલે મીડાના સત્યાગ્રહમાં બધા હાજર થશે તો પણ તમારી હાલત ઘણી સોબરો ”

મારા સાવચેતીના સૂર સામગીને પણ તેઓ કોઈ નિરુત્સાહ ન થયા અને મને આગ્રહથી કહેવા લાગ્યા કે જમીનમહેસૂલના સત્યાગ્રહ માટે જ અમને પરવાનગી મેળવી આપો ત્યારે મે તેમને જણાવ્યું કે, “એની પરવાનગી તમને મહાત્માજી સિવાય અન્ય કોઈ આપી શકશે નહિ મહાત્માજી તો એમ પણ કહે છે કે બંધિ કે કોઈ સમૂહને સરકારની સામે કોઈ પણ પ્રકારનો સત્યાગ્રહ કરવો હોય તો અને તેમ કર્યા સિવાય તેનું જીવન અસાધ્ય થઈ પડે હોય તો તે બંધિ કે સમૂહ પોતાની જવાબદારીથી સત્યાગ્રહ કરી શકે છે તેવી સ્થિતિમાં સત્યાગ્રહ કરવો જ એ સર્વ કોઈની ફરજ છે તેમાં તેમજે ફક્ત સત્યાગ્રહના નિયમો સાથે અહિંસા વગેરે પાળના જોઈએ એટલે તમે તમારી જવાબદારીથી જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવાને આગ્રહી હશે તો બાપુજી તમને તેની રત્ન આપે તેવો સંભવ છે પણ તે પહેલા તેની કેટલીક શરતો તમારે જાણવી જોઈએ અને તે શરતો પૂરી થતી હોય તો પડી તમે સત્યાગ્રહની રત્ન લેવાને બાપુજી પાસે જાવો તે શરતો તમે પૂરી ન કરી શકો તેમ હો તો તમારે બાપુજી પાસે એની રત્ન લેવાને પણ જતું નહિ ”

તેઓએ મને પૂછ્યું, “એ શરતો કઈ છે ?”

મે તેમને જણાવ્યું “પહેલી શરત એ છે કે, જમીનમહેસૂલની હાલતમાં જમીન અને સર્વસ્વ ખોવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ એમાં તો જતનું અને સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાની વાત છે તમે મહેસૂલની હાલતમાં પેસા બચાવવાના લેખથી પ્રેરણાને પડશે તો પ્રસન્ન આવ્યે તમે પાછા પડી જશો

આવી બચિંગાન આપવાની લડતના પાયા તળેડે હવે દેશરોવાની ભાવના, દેશની ઇતિહાસ અને આખર તથા ટેકની ખાતર કૃના યનાની ભાવના હોવી જોઈએ બીજી શરત એ છે કે, સહવ છે કે મહાસબાના કોઈ કાર્યકર્તા તમને મદદ કરવા બહાર નહિ હોય બધાયે જેવમા હરો તેથી તેમની દોરવ તમને નહિ મળી શકે ત્રીજી શરત એ છે કે તમારા ગામની બધી વસ્તીમા એકત્રિતી હોવી જોઈએ ગામ સમસ્ત આ લડતમા પડે કે ચોડા બાકી રહી જાય તેની હરકત નહિ કોઈની સંજ્ઞા ન હોય તે સામેવ ન થાય છતાં તેના પ્રયે કોઈએ ઇતરાજ ન રાખી તેને પણ પોતાનો જ મરીને રાખવો. અને ચોથી શરત એ છે કે ગામમા બધાએ કોઈ જમીનમહેમૂન ભરવાનું નહિ હોય અને જમીનમહેમૂન જેને ભરવાનું નહિ હોય તે તમારી સાથે લડતમા નહિ હોય, છતાં તમારી સહાનુભૂતિમા અન્ય રીતે તમારી મદદમા રહેવા જોઈએ ગામમા એક પણ વ્યક્તિ, ગામની પરવાડે પગ મહેનાર હરિજન પણ, તમારી લડત વિરુદ્ધ ન હોય એની એમ્સ પી તમારા ગામમા હોવી જોઈએ આટલી શરતો તમે પૂરી કરી શકો તેમ હો તો બાપુજીની રજા માગતો અને આટલી શરતો તમારાથી પૂરી ન થાય તેમ હોય તો, કદાચ બાપુજી તમને મદદ આપે કે આશીર્વાદ આપે તો પણ તમે હેરાન થશો અને નિષ્ફળ નીવડશો. ”

મારી શરતો સાંભળીને તેમણે એક પછી એક મને ખાતરી આપવા માડી કે અમે પૈમાના લોકોને કારણે સત્યાગ્રહ કરવાનું મહેતા નથી અમારા હૃદયમા વસી રહ્યું છે કે અમારે દેશની મુક્તિની આ લડતમા પૂરો ભોગ આપવો સરકારે સરકાર જેવા સરકારને અહીંથી પમડા છે તે અમારે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું છે અમારા ટેકની ખાતર અમે ગમે તેવા ભોગ આપવા તૈયાર છીએ અમારી જમીન ખાવસા થશે તેની અમને ખબર છે અને તે ઉપરાંત કોઈ પણ ભોગ આપવાને અમે તૈયાર થઈશું તાત્કાલિક બીજા કોઈ કાર્યકર્તા અમને દોરવણી આપવા બહાર ન હોય તેની અમને ચિંતા નથી. આ જ સુધીની સત્યાગ્રહની લડતથી તે લડત શી રીતે લડવી તે અમે શીખી ગયા છીએ સત્ય અને અહિંસાની મર્યાદામા રહીને અમે તમે બધાની ઝેરહાજીમા પણ લડી શકીશું બધી અમારામાંથી લગભગ બધાયે લડતમા સામેવ થશે જતા કોઈ મામેન નહિ થય તો તેની સાથેનો અમારો સબધ અમે બગાડીશું નહિ છે-રટે એમણે મને ખાતરી બાપી કે અમારા ગામમા ફાટફૂટ થાય એવું છે જ નહિ કોઈ કોમ કે મંઈ વ્યક્તિ સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ જાય તેમ નથી બધાયે મદદમા રહેશે ગામમા બધી કોમનો એકસ પ એ અમારામા ફાટફૂટ થાય તેમ નથી.

આનો મારે તો મંઈ નિર્ણય આપવાનો હતો જ નહિ પણ મંઈ આરામમાં તો પમી એપ્રિલે પકડાયા અમે તો ૧૬ની રોજ પકડાયા અને ત્યાર પછી રાસ

ગામે તેમ જ બીજા ચોદ ગામે જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવાને મહાત્માજીની રજા માગી મહાત્માજીએ તેમને રજા આપતા લગભગ ઉપર જણાવેલી બધી સાવચેતીઓ આપ્યા બાદ તેવી રજા આપી આપણે મગરૂરી સાથે સ્વીકાર્યું જોઈએ કે શસના ખેડૂતો જમીનમહેસૂલની લડત ફત્તેહમદીથી લડ્યા અને આખર સુધી ટકી રહ્યા

૮૭. પ્રથમ ગ્રાસે મલિકા

બલપુરના ઉત્તરમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય હતો. રાસ ગામે થઈને બલપુર જવાય છે કાઠાના વીસ પંડોસેક ગામોનું મુખ્ય મથક રાસ છે બઈ આશાભાઈ તેની લગામ પકડીને બેઠા હતા આ લડતમાં જાણે રાસ ગામે જ ધન રોપાઈ હોય તેવો રાસનો ઉત્સાહ હતો. રાસની પ્રજા વરફૂથી સરકારી નાના મોટા કોઈ નોકરને સહકાર ન મળે એવો ઠસવ રાગે કરી નાખ્યો હતો એ ઠરાવાનુસાર રાસ ગામના રાવણિયાઓ રાજનામાં આપીને છટા થયા હતા કાઠાના મથકનું ગામ એટલે મુવડી કે ફોજદારી અમલદારને વાર વાર ત્યા જવાની જરૂર તો પડે જ એટલે રાવણિયા સિવાય અમલદારોને આવે નહિ રાસમાંથી કે આજુબાજુના ગામોમાંથી રાસ ગામ માટે રાવણિયા ન મળ્યા, તેથી બોરસદના મામલતદારે બોરસદમાંથી બે મુસલમાનોને રાવણિયા તરીકે ઠેરા કર્યા તે બંને રાવણિયા બોરસદથી બે ત્રણ દિવસના દેબરા બાધી નથ અને ચોરામાં પકી રહે ત્યા એમનું કોણુ માને કે તેમને ચોરા બહાર નીકળવાનું હોય. દરદોજ સરકારી અમલદાર આવે અને નથ ખાવાનું બાણ પશુ સાથે જ બાધી લાવે. પાણી માટે લામોચના મીઠા પાણીના દૂન ખુલ્લા હતા તેમની સાથે કોઈ બોને નહિ તેમનું કહ્યું કોઈ કરે નહિ.

એવામાં એક દિવસ પેલા રાવણિયાઓને માગીની માટીઓની જરૂર પડી એક કુબારણુ પાસેથી સાત પૈસે બે ત્રણ માટીઓ ખરીદી જે કુબારણે આ માટી આપી તે બહેરી હતી તેને ગામના ઠરાવની ખબર નહિ તે બહેરી ઠારીને કોઈ કુબારે કહેતું નહિ તેથી તેણે ભૂલથી આ રાવણિયાઓને માટીઓ આપી બાઈ આશાભાઈએ આ વાત જાણી તેમણે તપાસ કરી કે માટીઓ ક્યાથી આવી તે પેલી કુબારણુ પાસે ગયા તેને તેની થયેલી ભૂલની વાત કહી. આશાભાઈએ કુબારણુને રાવણિયાએ આપેલા સાત પૈસા તેના હાથમાં મૂકીને રાવણિયાઓને તેમના પૈસા પાછા આપીને માટીઓ લઈ આવવાનું સૂચનું કુબારણે ચોગમાં જઈ પેલી માટીઓ લઈ લીધી અને તેની કિંમતના સાત પૈસા તેમની પાસે નાખ્યા મામલતદાર પાસે આ વાત અડી તુરત તેમણે ચોવીસને મળીને બાઈ આશાભાઈ ઉપર ચોરીનો આરોપ મૂકી તેમની ધરપકડ તા પમી

એપ્રિલ રાનિવારે સવારે કરી ખેડા જિલ્લામાં પહેલી ધરપકડ ભાઈ આશાભાઈની યઈ આણંદમાં ડી ડી કલેક્ટર મિ ભદ્રપુર પાસે આશાભાઈનો કેમ ચાલ્યો કેસમાં કાઈ પાથો નહોતો માટલીઓ તો કુભારણુ લઈ ગઈ હતી તેણે પૈસા પાછા નાખ્યા હતા તેમાં આશાભાઈને શું ? તેમની કપર મરકારી તંત્રમાં દખલ કરવાનો કે અન્ય કોઈ આરોપ હોઈ સકે, પણ ચોરીનો આરોપ શી રીતે હોય ? તેમાં વળી કોઈ સાક્ષી નહિ જે પોલીસ અમલદારે કેસ દાખલ કરેલો તે આરોપીને જાળખે નહિ તેણે કેસ આલની વખતે મેનિસ્ટ્રેટની રૂબરૂ આ આશાભાઈને બદલે આણંદના ચંદોત્તર કેળાણી મહોળના રવચંદ્રેવક શ્રી આશાભાઈ ત્યાં હાજર હતા તેમની આરોપી તરીકે વારવાર જાળખાણુ આપી હતા ન્યાયને નામે સત્યનું ખૂન કરવાને તત્પર થયેલી મદાદ નોકરસાલીએ બચાવ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા આરોપી આશાભાઈને બે વરસની સખત કેદ અને પાંચસો રૂપિયા ફાંડ અગર છ માસ વધારે કેદની સજા કરી

આમ સરકારે આ સત્યાગ્રહની લડતના મ ગળાચરણમાં અસત્ય પગલુ ભરી, ન્યાયનું ખૂન કરી, સત્તાનો ચ્હુને કાયદોનો દુરુપયોગ કરી નિર્દોષ આશાભાઈને નજીવા ગુનાનું આરોપણુ કરી ભારેમા ભારે સજા કરી સરકારપક્ષે આ અશુભ ચિહ્ન ગણાય તેને અસત્ય, અન્યાયી વર્તન કરતું પડ્યું. સરકારને પ્રથમ ત્રાસે જ મક્ષિકા ગળી પડી તે શી રીતે થવાની સકે ? તેને બોધી કાઢેલે જ છટકો અને પ્રત્યક્ષે તો શુદ્ધ બલિદાન જ હણ ભાઈ આશાભાઈએ ઇચ્છ્યું હોત તો પોતાનો સાચો બચાવ કરી આરોપમાંથી નિર્દોષ ક્યાં હોત પણ સરકારી તંત્ર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે તેમણે મૂંઝે મોઢે અને પ્રસન્ન હૃદયે આ આકરી સજા મેળવીને આનંદ માણ્યો પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય શુદ્ધના મ ગળાચરણમાં આ બલિદાન શુદ્ધ ગણાય, અને શુકનવંત ગણાય

૮૮. ૬૬૧ એપ્રિલ

દેરામરમાં તા ૬૬૧ એપ્રિલે સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત કરવાની તૈયારી થઈ રહી હતી માનવજીવનને માટે નાના મોટા સર્વને સરખી જરૂરી મીઠા જેવી વસ્તુના કાયદોનો ભંગ શરૂ કરવાનો હતો ખેડા જિલ્લામાં મહીસાગર નદીને કાંઠે અને લખુંદામાં મીઠાના કાયદોનો સામુદાયિક ભંગ થઈ સકે એમ છે મહીસાગરને કાંઠે શ્રી દરમારસાહેબ, શ્રી ગોકળગમ દ્વારકાદાસ તત્તામી, અને શ્રી ફલચંદ બાપુજી સાહેબે વ્યવસ્થા કરવાની કરી, અને લખુંદામાં શ્રી સચિસ કર મહારાજ અને શ્રી છોટાવાવ બ્યાસને વ્યવસ્થા કરવાનું કયું

ભાઈ આગાખાઈને આકરી સજ્જ થઈ તે અમે જોરસદ્દ જાણી તે ખબર મેળવીને હું અને બીજા મિત્રો રાસ ગયા શ્રી દરબારસાહેબ, ભાઈ રિવાભાઈ આશાભાઈ, ભાઈ લાલુભાઈ લક્ષ્મીદાસ તો ત્યાં વહેલા પહોંચી ગયા હતા. ભાઈ આગાખાઈને થયેલી સજ્જના સમાચાર માનખી રાસ ગામ પૂર જોરામાં આવી ગયું રાત્રે હજારો સ્ત્રીપુરુષોની સભા થઈ તેમણે પોતાની મક્કમતા એક વાર ફરીથી જાહેર કરી ત્યાંથી રાત્રે જ અમે દુકડીઓ સાથે બદલપુર ગયા. સત્યાગ્રહ કરનારી બે દુકડીઓ ત્યાં તૈયાર રાખવામાં આવી હતી તો ૧૬૫ એપ્રિલે સવારે નવ વાગ્યે મહાત્માજી દાડી કિનારે સત્યાગ્રહનું મંગળાચરણ કરવાના હતા તે પ્રમાણે તેનું મંગળાચરણ તે જ સમયે અહીં પણ કરવાનું હતું સવારે ઠીક બધાંએ રાખ અને ભાખરીનું શિરામણ લીધું અને નવીકાંઠે જવાની તૈયારી કરી બદલપુરમાં જાણે મેળો હોય તેમ આજીવનનુંથી હજારો માણસો સત્યાગ્રહ જોવાને ઠીકડી આવ્યા હતાં દુકડી તૈયાર થઈ રાષ્ટ્રધ્વજને આગળ ફરકતો રાખી જિલ્લાના વૃદ્ધ આગેવાન ગોકળદાસ બાપુની સરકારી નીચે તેમણે પ્રયાણ કર્યું. સાથે બીજાઓ પણ ટોળાબંધ આપ્યા પહેલી દુકડીએ જ સત્યાગ્રહ કરવા જવાનું હતું બીજા સર્વ કોઈએ દૂર ટકરીઓ ઉપર કે ટકરીઓની તળેટીમાં જામા રહેવાનું હતું હજારો મણસોના ‘વન્દે માતરમ્’ અને ‘મહાત્મા ગાંધીજીની જય’ના જયધોષો વચ્ચે વૃદ્ધ સેનાપતિ અને નડિયાદના બાપુ ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટીએ પોતાની દુકડી લઈને જાકામાં છવાઈ રહેલી ખારી એકડી ફરીને ખીડાવેરાનો સરકારનો કાયદો તોડી સત્યાગ્રહ કરવા માંડ્યો પોલીસોની એક દુકડી દૂર જણી હતી અમે માનેડ કે આ બધાંની ધરપકડ કરશે, પણ તેઓ તો જાણે પ્રેરક તરીકે જામા હોય તેમ જામા જ રહ્યા પોલીસ અમલદારો દોડધામ કરતા હતા કાંઈ મર્મ જણાવે નહિ અમેક કલાક ખારી ભેગી કરી નદીમાં નાટીને સત્યાગ્રહી દુકડી પાછી વળી અમે વિચારમાં તો પડ્યા કે, આમ જાહેર રીતે કાયદાનો ભંગ આ સરકાર સાખી રહે નહિ પણ તેનો બચ્છ જુદો હતો. અમલદારોને ભય લાગ્યો હોય કે હજારોની મેદની વચ્ચે આ લોકોને પકડવામાં કાંઈ ગરબડ જણી થાય તેમને માટે આ પ્રસંગ હિંદની તવારીખમાં પહેલો હતો અમે તો બધા પાછા આવ્યા અને ગામના એક મહેલમાં સામસામી ઓસરીઓમાં પડાવ નાખ્યો હતો, ત્યાં હવે પછીની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવા બેઠા કલાકેક થયો હતો અને મિ લાહેર નામના એક પોલીસ અમલદાર જેમને ખાસ આ ખાતામાં નીમ્યા હતા તે અને બીજા અમલદારો આવી પહોંચ્યા અમે બેઠા હતા ત્યાં આવી દરબારસાહેબને અને મને બોલાવીને કહ્યું, “અમારે તમો પૈકી કેટલાકને પકડવા છે.” દરબારસાહેબે જણાવ્યું, “બધાંયે તૈયાર છે. છતાં તમારે ઘોડાને પકડવા હોય તો તેમ કરો.” મિ લાહેર ચાર નામ જણાવ્યા : શ્રી દરબારસાહેબનું, મારું, શ્રી ગોકળદાસ બાપુનું અને

શ્રી અબાવાવ બાજીભાઈ જે કાકામા મમ મરતા હતા તેમનું દુકડીના સત્યાગ્રહીઓ નારાજ તો થયા પણ શુ કરવું? તેમને મૂકીને 'વન્દે માતરમ્'ના જયનાદો વગ્ગે અમે છતાં પાયા અમને તુરત મોગરમા જોરમદ આપ્યા તે દિવસે રવિવાર હતો, છતાં કોઈ અમારો કેસ ચલાવવા તૈયાર હતી ખ્યાવ મરવાનો નહોતો. મીઠાનો કાયદો તોડવાને ઉશ્કેરણી કરવાના આરોપ માટે અમને ગુનેહાર ગઈ બપ્પે વરસની સપ્ત ફેબ્રુઆરી સન્મ અને ૧૦૦ રૂપિયા દંડ, દંડ ન ભરાય તો ત્રણ માસની વધુ સજા એ પ્રમાણે સજા કરી અમને આણંદ લોખંડપમા લાવીને મૂક્યા બાઈ આરાભાઈ પણ ત્યાં મળ્યા લોહઅળની ઓરડીમા પેસતા પેસાળની ગદધી રહેવાય નહિ કેને જોવાની દરકાર હોય. 'પા' લાવીને ઓરડી ધસીને ધોવાવની અને રાતે ત્યાં રહ્યા પાછી રાતે અમને પાવેન જાણને સ્ટેશને લઈ ગયા એક રેલવેના ડબ્બામા બેસાડ્યા અને સવારે સાળ વાગે સાળરમતીમા લાવી મૂક્યા.

જેમ બંદુક પુર થયું તેમ લસુદ્રા પણ થયું શ્રી રવિરામ મહારાજ અને શ્રી ઇંગવાન બાસને પણ પકડીને તેની જ સજા કરીને મહેમનાદ લાવીને રાખ્યા બીજે દિવસે તેઓ બધા સાળરમતી આવ્યા જેમ જેમ ત્રિયામા તેમ ગુજરાતના બધાને ત્રિયામા જ્યાં જ્યાં અનુકૂળ સ્થળ જણાયું ત્યાં ત્યાં ખારી લેવાનો અને મીઠું પકવવાનો સત્યાગ્રહ થયો. મેટલાક ગામોના તો સત્યાગ્રહી મીઠાની પડીરીઓનું બહેર વેચાણ કરીને અને તે ખારીને સત્યાગ્રહ માર્ગે આમ નાના મોગ ગામોમા 'નિમકકા કાયદા તોડ દિયા'નું સૂત્ર વાતાવરણમા બાપક થઈ ગયું નદીકાંઠે રહેતા ગરીબ લોકો જેનું ગુજરાન ખારીના વેચાણ પર નબલ હતું પણ કાયદાના દબાવથી દબાયા ચપાયા જેઓ બેસી ત્યાં હતા તે લોકો પણ ખારી લઈ લઈને વેચવા લાગ્યા તો ફૂટી એગ્રિવનો દિવસ હિંદના સ્વાતંત્ર્યસુદ્ધના ઇતિહાસમા ચિરસ્મરણીય રહેશે.

૮૯. વલ્લભાશ્રમ અને નાશિક

તા ૭મી એગ્રિવના રોજ સવારે આઠ વાગે અમને જેવમા દાખલ કર્યા સરદારમાહેળ પડી અમે જ પહેલવહેલા હતા. પણ સરદારમાહેળ મ્યા દરો તેની અમને ખબર નહિ. દરખાસ્તમાહેળ નાંદે જેલનિનસ પહેલવહેલો હતો સાળરમતી જેલમા જુના જુના વિભાગ છે તે પૈકી ડબલિસ ઓ સીવાળા વિભાગમા સરદારશ્રીને મૂકવામા આવ્યા હતા તેમને પ્રથમ જેવમા લઈ ગયા ત્યારે પાટડીમા ત્રણ દિવસ સુધી તેમને ખ્યાવ પણ નહિ આવેતો કે તેમની ઓરડીના બાતણાને પતરાની ઝીણા કાલાવાળી જાળી લગાવેલી છે તે વખતે ઇચાનીયા વર્ગ પણ

નહોતા થોગ દિવસ પછી તેમને ખાસ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા ત્યાં મુખી જેલની સનાતન ભાજી કાચાપાકા રોટલા બહી દાગ અને સવારે દસ ન દેતી માથરાણી, તેઓ સ્વાદથી લીધા કરતા

જેવમા દાખન થતા મ્પગ બદલવાને પ્રસને જે વિધિ થાય તે દરબાર સાટેજ માટે પહેલવહેતો હતો તે અમુક રહેણીમાં જ બેઠેલા અને રહેલા તેમને આ વિધિ બહુ આકરો લાગ્યો એવું મને જણાયું જેલના કપડા પહેર્યા પછી આપણા જેખાવમાં બારે પનટો થઈ બચ છે અમે અમારા મુદામે ગયા અને થોડી વારમાં જ હબમદુકડી આવી અમને બળે વગસની સજા એટલે અમારે અમારા વાળ કાઢી ન આવવા જોઈએ જિ દગીબર માયાના પ્રેશને મુગ ધીદાર તેલથી પોપીને તેને મુનાયમ મ્પાં હોય અમુક ઢમે કતર ગા હોય, અમુક ઢમે જ વાળ્યા હોય, અમુક ઢમે જ હોગવાના હોય પાઈ અણુધડ હબમે વાળ કાપતા બૂન મરીને પગથિયા મૂક્યા હોય તો ધગીચી દિલને ખૂબ્યા મ્પે, અને ખીજ વખતે તે હબમને બોલે પણ ન રહેવા દઈએ, આની આપણી ખાસિયતને બાબતઈએ ચઢાવીને જેવનો વોર્ડર કાઈ પાગ બેઠાનાર વાધગી જેલમાં આવ્યો હોય તેના દાથમાં છુદો અસ્ત્રો આપીને આપણા માયાના મુનાયમ વાગતું મુડન કરાવતું સૂચરે ત્યારે પ્રથમ જ આપણને પ્રથમ થાય કે આ કુભાર શી રીતે મારા વાગ લેશે પણ જે વિધિમાંથી પસાર થવાનું રહ્યું એટલે હારબધ બેગી વાગને પનાળીને હાથે ધસવા બેસી જવું પડે તેમ ન મરીએ તો મુગ વખતે વધારે પીડા થાય દરબારસાહેબે મને પૂછ્યું, કેમ માથું નૂડાવવું પારો ? ' મે કહ્યું ' અલીનો નિયમ તો એવો હોય એમ જણાય છે અને હયા અહીં માયામાં તેલ નાખવાને મળવાનું છે ? કાસકી વાપરવાની ન હોય, તેમાં કચરો પડે અને બ્દઓ પડે તેના મ્પતા સાફ કરાવવું સારું મારા અભિપ્રાયને સ્વીકારીને દરબારસાહેબે વગર આનાકાનીએ માથું માફ કરાવ્યું ત્રણ ચાર દિવસ પછી બાઈશ્રી મહાદેવભાઈ દરબારસાહેબની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમને જોઈને મહાદેવભાઈનું હૃદય બરાઈ આવ્યું ત્રણ ચાર દિવસ પછી ગામને સગવડસાહેબની ખાતે લઈ જવામાં આવ્યા, અને બધાએ રાજદ્વારી કેડીઓને કામચલાઉ ખાસ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા દિવસે દિવસે બરતી વધતી ગઈ અમારે માટે ખોરાક જુદો હતો સરદારસાહેબની શીતળ છત્રગયા નીચે અમે ખરેખર અમનચમન કરના લાગ્યા તે સાથે દો ટર શ્રી હરિપ્રસાદ દેસાઈની 'આ' દેવીની આરતી સવારસાજ રમૂજ આપતી જ હોય

પણ અમારા આનંદની અવધિ આવી પહોંતી હતી આશરે વીગેક દિવસ થયા હશે અને એક સમીમાજે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ લે-સગ આવ્યા બાબત એક યાદી હતી તેમણે એક પછી એક નામ બોલવા માડ્યા બે દુકડીઓ પાડી એક વીસની અને ખીજ પદરની વીસની દુકડીમાં શ્રી. રવિસ કર મહારાજ, શ્રી ઊઠાતાલ

બાસ, શ્રી આશાભાઈ, શ્રી રોહિત મહેતા, શ્રી ચિમનલાલ ભટ્ટ અને હું વગેરે હતા. પદરની દુકડીમાં શ્રી ચંદુલાલ દેસાઈ વોરે હતા. અમને તત્ત કહેવામાં આવ્યું કે પાંચ મિનિટમાં તૈયાર થઈ જાઓ, જેલખાનીએ જવાનું છે. અનારા રંગમાં બગ પડ્યો એ તો એમ જ હોય જેલની માયા જ એવી છે. અમે તૈયાર જ હતા. અમને ક્યાં લઈ જવાના છે તેની મઠિ અમને ખબર નહિ. જેલની ભારેમાં ભારે સત્તા તેના બેઠી વર્તાવમાં છે. પાંચ તાત મિનિટમાં જ અમે તૈયાર થઈ ગયા. અમારે શું સાથે લેવાનું હોય? તે વખતે તો જેમ બને તેમ બોલી માયા હતી કાંઈ લેવાનો મમય પણ નહોતો. પદરેક મિનિટ થઈ મઠિ અને મિ. લે. રેલન પાઝ આવ્યા. અમને બધાને ચાનવાની સૂચના આપી. સરનાર સાહેબને નમન કરીને બધા વિદાય થયા. અમે અનુભવ્યું કે સરદારસાહેબના હૃદયમાં અમને વિદાય આપવાનું દુખ હતું. જાણે કુટુંબનો કોઈ વડીલ પોતાના આત્મજનોને વિદાય આપતા દિલબગ ચાન તેમ સરદારસાહેબના ચહેરા પર દુખની છાયા હતી. હતા વાતસલ્યભાવે તેમણે બધામને વિદાય આપી. અમારી વીસની દુકડીને નાશિક જવાનું હતું.

બીજે દિવસ સાંજના નાશિક આવ્યું અને અમારો રૂબો જેલ પાસે ગિરિહરીના ઘાટમાં લઈ ગયા. અમારો સામાન પોલીસોએ ઉપાડીને મોટરમાં મૂક્યો અને અમે મોટરમાં બેઠા. સાંજના પાંચ વાગ્યે જેલના દરવાજા ઊભા રહ્યા. જેલ મુખનિંદેન્દે મેજર બહારી દરવાજા બહાર આવી ઊભા હતા. અમને જેલ અધિકારીને સોંપી પેલા યુરોપિયન અમલદારો અમારી સાથે મહોબ્બતથી હાથ મિલાવી ચાલ્યા ગયા.

નાશિક જેલ એટલે દેવલાલી દેવલાલી તો હવા ખાવાનું મધ્યક સૂચના દરદીને તેનો ડોટર દેવલાલી મોમ્લે ત્યાંનું હવામાન સૂકું અને ઠંડું હવામાં બિનકુચ હેજ નહિ, તેમ જ ગરમી પણ નહિ. ઉનાળાને દિવસે પણ રાત્રે એવડું પડે. દેવલાલીથી નાશિક જેલ પાંચ માર્દન દૂર અને રેલવે લાઈન ઉપર એક સપાટ ટેકરીની તળેટીમાં આવેલી છે. જેલના દરવાજાની આદર પેસતા જ જાણે માર્દનથી રાજમહેલના જુના જુદા વિભાગોવાળા મોટા બોગાનમાં દાખલ થયા હોઈએ એમ લાગે. દેવલાલીના કેટલાક સેનિટોરિયમ મેં જોયા છે પણ આ જગાની સ્વચ્છતા, આ જગાની પુષ્ટી હવા, આ જગાની મોમ્બાસા, અને આવી શાન્તિ તે સેનિટોરિયમ પૈકી ક્યાં મેં જોયા નહોતા.

મુખઈ સરકારે ખાસ હેતુપૂર્વક મુખઈ હવાકાના રબલિયા ટ્રીઓને એટલે કે જેઓને ગુના કરવાની ટેવ જ પડી ગઈ હોય અને એક પડી એક ગુના કરીને વાર વાર સજા પામતા હોય તેવા ટ્રીઓને માટે આ જેલ બધાવી છે. એશિયા ખંડમાં એના જેવી વ્યવસ્થાવાળી બીજી જેલ નથી, એવું કહેવાય છે. તે

તૈયાર કરવામાં આશરે ચાળીસેક લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે તેનું પોતાનું જગારાય ફગાવું જમીનમાં તેનો વિશાગ જમીનો અને ગોળગદી મળ્યા પરંપરથી તૈયાર થયેલી દીવાનો સાથે ગાંધીના મકાનો જેલમાં વીજળીની બત્તીઓ અને ચાલુ વીજળીના તારથી રક્ષાનેની તેની કાળી મોતી દીવાનો અદર રહેતા માનવીઓની સહેજે ઓળખાણ આપી શકે અદર રહ્યા પછી ન્યારે મે તેની રચના જોઈ ત્યારે તો હું તાત્કાલિક થયો હરેક ચાર્ડમાં રાજમહેલમાં પણ ન હોય તેવા આરસપહાણની લખ્તીવાળા પેશાબખાના અને પાચખાના પાણીથી ગાંધીઆપ સાફ થયા ક્ષે એવી ગોઠવણી જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર લડારી—એક પૂનગી ગૃહસ્થ—હતા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે કડક હતા સત્જન હતા ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસના એ સભ્ય છે હાલ મુખર્જી ઇનામની જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ છે એ પોતાની જેલ માટે બહુ મગર દ્વતા એક દિવસ મારી સાથે વાત કરતા જોયા કે આવી જેલ હિંદુસ્તાનમાં નથી અને પૂર્વના દેશોમાં પણ નથી ચાલીશ લાખ રૂપિયા તેમાં પૂરા થશે

મે કહ્યું, 'જેલ તો સરસ છે પણ સરારને જેલના મકાન પાછળ આટલો ભારે ખર્ચ કેમ કરવો પડ્યો? તેને બદલે કેળવણી પાછળ આટલો ખર્ચ કર્યો હોત તો પ્રજાનું કેટલું લાભ થાત? સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આવી જેલોને વિદ્યાર્થીઓ બનાવી દેવી જોઈએ આ જેલ એક મોતી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીક થઈ શકે તેવી છે'

તેમણે પૂછ્યું 'એ શી રીતે?'

મે મારી ક'પના કહેવા માડી 'તમારે અહીં લગભગ ૩૫૦ ચોરડીઓ છે તે વિભાગ છાત્રાલયના કામમાં આવે જે રસોડું છે તે તો તેમને માટે પૂરતું છે જે દવાખાનાનો વિભાગ છે તે દવાખાનાના અને વિજ્ઞાનના વિભાગ માટે પૂરતો છે જે મોટા વર્તુળમાં બેરેકો છે તે શિક્ષણવર્ગો માટે જોઈએ તેટલી છે જે કારખાના છે તે આપણા નવા શિક્ષણની યોજનામાં ઉદ્યોગના વિષયો રાખવાના છે તે માટે કામમાં આવે વચ્ચે ટાવર છે તેનો નિસ્તાર કરી પુસ્તકાલય અને વેધશાળા બનાવી શકાય તમારી ઓફિસો તો વિદ્યાર્થીઓના દફતર માટે પૂરતી છે તમે અમલદારોના રહેઠાણોથી વધારે રહેઠાણોની ગંધાપકો માટે જરૂર જણાય તો તે વધારી સેવામાં આવે જગો અને અન્ય પોલીસ લાઈનની ચોરડીઓ તો પુષ્કળ છે એ બધાને ઉપયોગમાં આવે કમ્પ આ ફત્વાને અર્પો કરી નાખવામાં આવે અને નાની મોતી દીવાનો તોડી નાખીને બહાર દરિયાઈ જઈ શકે તેણે કમ્પાઉન્ડ સખતુ પડે'

મારી ક'પના માનની તે હસ્યા અને જોડ્યા 'તમે ઠીક કહ્યું કરી રહ્યા છો'

આ વાત રેક ફક્ત તે જોઈને અત્યંત આત્મ આપવાની જાતર દાવી છે બીજે ખ્યાલ તો હું શું આપું? સવારમાં અને ખાસ કરીને ચોમાસાની અને સિયાળાની

સવારમાં વાદળા વીખરાતા હોય ત્યારે ઠીકની સૂર્યોદય જોઈએ તો હૃદય આનંદ સાગરમાં નાહ્યા કરે, એવું રમ્ય ત્યારું દૃશ્ય હવે વારંવાર જોયેલું એ રમ્ય હજી પણ દૃષ્ટિ સગસ્ર ખેંચે થઈ આનંદ આપે અને તેણે સ્વર્ગીય દૃશ્ય વારંવાર જોવાનું મળે તેટલા માટે ત્યાં જવાને મને લગ્યાવે છે.

૯૦. સમાધાનવૃત્તિ કે નબળાઈ?

નાશિક જેલમાં અમે બધા શી રીતે સવે પડ્યા, કેવી વ્યવસ્થા કરી શક્યા, કેવી સગવડો કે અગવડો ભોગવી વગેરે હકીકતમાં જિતરવાની જરૂર નથી અમને નાશિક મોકલીને તરત જ સરકારે કેદીના ત્રણ વર્ગ પાડી નાખ્યા એ બી, અને સી આજ સુધી એવા વર્ગ નહોતા, એટલે સાબરમતી જેલમાં અમને બધાને ખાસ વર્ગમાં મૂકેલા નાશિક અને યરોડાની દુઝડી મોકલી તે 'બી' વર્ગની દુઝડી તરીકે મોકલેલી પડી બે માસ બાદ મને 'સી' ક્લાસમાં મૂકવામાં આવેલો. સાબરમતી જેલમાં આ વર્ગીકરણથી જરા ગરબડ થવા પામી સરદારમાહેબને આ જોઈ જતપ્ત કરે તેણે વર્ગીકરણ ન ગમ્યું, તેથી તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો વિરોધ તરીકે જેલમાં એક જ પત્ર લઈ શકાય મેં તેવા બેદભાવ સ્વીકારે નહિ અને બધાયે નીચામાં નીચો વર્ગ માગી લે પણ એ લગભગ અશક્ય છે આપણા ક્ષેત્રમાં પણ આપણા હમેશાના જીવનનું ધોરણ એકસરખું નથી હોતું સ્વાભાવિક રીતે જ જે સમાજમાં આપણે જીવેલા હોઈએ છીએ તેને અનુસરીને આપણી જીવનની ખાસિયત બંધાઈ જાય છે અને તે પ્રમાણે જીવવાને આપણે ટેવાઈએ છીએ એટલે મનની અદર બેદભાવ ન હોય હતા આપણી ખાસિયત અને શરીર જુદી જુદી જરૂરિયાત માગી લે છે એવા કારણે હું 'સી' વર્ગમાં મુકાયો હોઉં તો મારે એમ નહિ માની લેવું જોઈએ કે 'બી' વર્ગમાં કે 'એ' વર્ગમાં જોડોને મૂકવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાના મનના અભિમાનથી એ વર્ગીકરણ સ્વીકારી રહ્યા છે પણ એટલું એમના શરીરનું ખરતપણું જોઈએ છે આખું જીવન અમુક પદ્ધતિએ જ, અમુક જરૂરિયાતોમાં જ ગયું છે એવો સરકારે ગમે તે ભાવનાથી તે વર્ગીકરણ કર્યું, છતાં આપણામાંથી જેઓ તે વર્ગીકરણનો લાભ ન છૂટકે લેવાની રહ્યા છે, તે બીજા કાર્યકર્તા કરતા પોતાને ઠીક છે એવી ભાવનાથી નહિ પણ શરીરની લાચારીથી વળી સરકારી વર્ગીકરણમાં સ્થાનિક અમલદારનો અભિપ્રાય કામ કરે છે એવે વર્ગીકરણમાં એકધારું ધોરણ હોવું જ નથી એ જીવંત આપણને શીખવે છે કે વેરઝેરથી અને ખુશામતથી પોતાના સ્થાનિક અમલદારોના તરફ હંપર જે વર્ગીકરણ થાય છે તે વિષે આપણે બેદરકર રહેવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ

પોતાને પસંદની કરવાની હોય તો ઉપરનો વર્ગ જ માગી લેવો અને સરકારે પોતાને મનસ્વી ધોરણે આગર તેણે નક્કી કરેલા ધોરણે દરેલા વર્ગોંકરણ વિષે આપણે નિરપેક્ષ રહેવું જોઈએ આપણે ધણા દાખલાઓ જોયું છે કે એક વડીલને 'બી' અને તેને ઘેર પોષાતા તેમના જ માણસને 'એ' વર્ગ આપવામાં આવ્યો હોય છે અને ૧૯૩૨ના સત્યાગ્રહમાં શેડથી જમનાવાવજી બજાર જે સને ૧૯૩૦ની સાલમાં 'એ' વર્ગમાં હતો તેમને 'સી' વર્ગ આપેલો અને ગુજરાતના બૂજબૂજ અપરાધ સિવાય લગભગ બધાંયે આગેવાનો શ્રી લાલાલાલા, શ્રી દીવાનસાહેબ, શ્રી કાકાસાહેબ, શ્રી નરહરિભાઈ, શ્રી ગોકળદાસ બાપુ, શ્રી કૃષ્ણદાસ, શ્રી પંચાલ વગેરે 'સી' વર્ગમાં હતા. વળી સને ૧૯૪૦ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં મુશ્કેલી સર્વ કોઈ બોલેલા, અજણ, નેતા અને સ્વયંસેવક, મહાર કે ગરીબ બધાંયે 'બી' વર્ગમાં મૂકેલા આ બધી વિગતો મેં એટલા માટે આપી છે કે સરકારી અમલદારોના મનસ્વી વર્ગીકરણની અસર આપણા મન ઉપર ન થવી જોઈએ અને જે કદી, અસર થાય તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે આપણા પોતાના મનમાં લઘુભાવ કે વિરોધભાવ સેવાઈ રહ્યો છે તેથી આપણે તેની દરકાર કરીએ છીએ.

લગભગ અગિયાર મહિના હું નાશિક જેલમાં રહ્યો તેમાં ધણા કીમતી અનુભવો થયા. દેશસેવાના એક જ હેતુ માટે જેલમાં આવેલા નાનામોટા, ઢેળવાયેલા બિનકેળવાયેલા, અનુભવી બિનઅનુભવી અને બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિવાળા અનેક માણસોને સમૂહમાં ભેગા રહેવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. આ સમૂહમાં જુનીજુદી વિચારસરણી કામ કરતી હતી તેમાં એક વિચારસરણી એવી હતી કે જેલના નિયમોને અનુસરીને વર્તવાને આપણે બધાયેલા નથી એટલું જ નહિ, પણ જેલના નિયમો તોડવા એ સત્યાગ્રહી તરીકે આપણી ફરજ છે. મારું માનવું એવું છે કે જેલના નિયમો પ્રમાણે વર્તવાને આપણે બધાયેલા છીએ કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા પડેલા એક મંત્રણાની જરૂર છે કે જેલનાં જે નિયમ કે નિયમો આપણા સ્વમાનને અને નીતિને બાધક હોય તે કોઈ પણ ભોગે પાળવા નહિ તેના નિયમ કે નિયમો પ્રમાણે વર્તવાને, આપણે બધાયેલા નથી એટલું જ નહિ, પણ તે પ્રમાણે વર્તવામાં આપણે દોષ કરીએ છીએ અને નિર્બંધતા દાખવીએ છીએ જેલમાં આપણા વર્તનનું ધોરણ સ્વમાન અને નીતિના ધોરણ ઉપર નક્કી થતું જોઈએ જેલમાં એક નિયમ છે કે નોડીનોડીમાં ચાલવું, એ જેલની વ્યવસ્થાને માટે છે કેદીઓને જેલમાં ગમે તેમ ચાલવા દે તે ચાહે નહિ અને આપણે રાજદ્વારી કેદી છીએ માટે આપણને અવ્યવસ્થિતપણે જેમ તેમ ચાલવાનું મન થાય તો આપણને કોઈ રોક રાકે નહિ અને રોકે તો સ્વમાનને નામે આપણે તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ, તેવી વાતમાં કોઈ માવ નથી આપણે બહાર હોઈએ તો પણ પદ્ધતિસર ચાલવાનું આપણે પસંદ કરીએ નિરાળમાં વિદ્યાર્થીઓ પણ પદ્ધતિસર

ચાલે, કે સરખસના માણસો પદ્ધતિસર ચાલે તો આપણને ગમે છે તો જેલમાં તેમ ચાલવાનો આપણે વિરોધ કરીએ તેમાં સીધો વિચાર નથી. તેવો વિરોધ કરીને ગમે તેમ અબ્બવરિયત ચાલનાર માણસ સ્વમાની નથી પણ સ્વચ્છદી છે.

બીજી વાત, અમલદારની સામે પણ પર જેમની પણ પર બંને હાથ રાખી ઓધુ માથુ રાખીને કેદીને બેસવાનું કહેવામાં આવે એ સંજ્ઞાને જરૂર માનદાનિમિત્ત છે જેલના આવા બધા નિયમો કે નિયમન જેલમાં રહેતા કેદીઓના વર્તનના અનુભવ પછી થયેલા હોય છે. જતા એવા સ્વમાનસ ગ કરે એવા નિયમો સત્યાગ્રહીએ ન પાળવા જોઈએ અને તેનો સક્રિય વિરોધ કરવો જોઈએ જેલની સરકાર મધ્યગામીન. તેના અનુભવ પણ જાણ છે સામાન્યતઃ સમાજવિરોધી યુનેગારો માટે જેલ નિર્માણ કરેલી છે તેવા યુનેગારોને જેલના અમલદાર ઉપર હુમલો કરવાની કોઈ પણ તક ન આપવાના વિચારોમાંથી આવી પદ્ધતિ રોધવામાં આવી હોય એમ જણાય છે અને પ્રથમ તે પ્રમાણે બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ ઘરત જ જણાવેતું કે જે યુનેગાર કેદીઓ માટે આ નિયમન નહીં ક્યું છે તેવો હું નથી માટે તે પ્રમાણે હું નહિ જેમ, અને તે બદલ જેલનું નિયમન તોડવા બદલની જે મલ દરો તે હું ભોગવી લઈશ એ વાત પછી એટલેથી જ પતી જડતીનું પણ એમ જ. જેલમાં જડતીનું યોગ્ય સ્વમાની માણસ માટે અપમાન થયું. પણ આ નિયમનો વિરોધ કોણ કરી શકે ? જે માણસ કદી પણ વાધા પડતી વસ્તુ ધારીથી રીતે ગદલું ન કરે તો હોય તે માણસ તેનો વિરોધ કરી શકે છે જેલોમાં રાજદ્વારી કેદીઓ વિશે જેમ જેમ વિશ્વાસ બેસતો ગયો તેમ તેમ તેમની જડતી લેવાનું બધું થયું પણ આનો લાભ લઈ આપણે પણ વાધા ભરી વસ્તુઓનું તિકડમ કરીએ તો તે આપણો વિશ્વાસમય કહેવાય અને તેનો વિશ્વાસમય સાબિત થયા પછી આપણી જડતી લેવાનું પછું ગરૂ કરે તો તેમાં આપણે જ હોય જણાય આપણે સાચા હોઈએ, પ્રમાણિક હોઈએ, અને સ્વમાની હોઈએ તો આપણે તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ આપણા ભાઈઓએ વિશ્વાસમય કરીને સંજ્ઞાને ન છાજે એટલે જે કૃત્ય થયું હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત આપણે સમજપૂર્વક કરવું જોઈએ એમ આપણે નૈતિક બળ દાખવી અંગે અંતે સ્વચ્છદી વર્તન ચલાવનારા આપણા જ બંધીઓના હોવાનું પ્રાયશ્ચિત સમજપૂર્વક કરીએ છીએ તો આવા પ્રશ્નોનો નિકાલ જલદી આવી જાય છે એવો નારો અનુભવ છે.

નારિક ગયા બાદ જે માગ પછી જેલકમિશિ આવવાની વાત બધાએ જાણી જેલકમિશિ પાસે ફરિયાદ કરી કે ન કરીએ જુદો પ્રશ્ન છે આપણે તેની પાસે શું માગવાનું હોય ? જેની માગણીમાં કાર્ડક માનમય જેનું પણ આપણને લાગે પણ તેની સામે ત્યાંના નિયમન પ્રમાણે ઈમા રહેવામાં અને દાઈ વાધાભયું નહિ

લાગ્યું પણ કેવલાક મિત્રોએ આગ્રહ રાખ્યો કે કમિગી આપણા ચાર્ડમા આવે ત્યારે 'પાછા જાઓ'ના અવાજથી તેમનો વિરોધ કરવો એક વર્ગ એવો હતો કે આપણે તેની પામે આપણી કાઈ હરકત ગ્લૂ ન કરવી, કોઈ પણ જાતની માગણી ન કરવી અને વાત ન મરવી પણ નિયમ પ્રમાણે આપણે ઠભા રહેવું આ બંનેનો મેજ કયા ખાય ? વિરોધ કરનારા પણ નિશ્ચયી હતા મારે તેનો નિર્ણય મરવાનો હતો.

કોઈનું પણ અપમાન ન મરવું એ મારે માટે નૈતિક પ્રશ્ન હતો. માટે આવનારી કમિગીના શુદ્ધરથોનું અપમાન તો ન જ થવા દેવું પછી બંનેને તે શુદ્ધરથા મળ્યા હોય કે ગોરા અને બીજી બાજુ જેવની કમિટીની સામે જેલના નિયમનનું ઉલ્લંઘન કરી નહિ ઠાવવામા નીતિનો ભંગ થતો નહોતો. જેવના નિયમનનો ભંગ થાય ખરો તે નિયમન નીતિના પાયા પર નહોતો તેથી તેવા નિયમનના ભંગ બદલ જેલ અધિકારી જે સજા કરે તે સમજાપૂર્વક ભોગવી લેવી, એવો વિચાર મરીને એવું નક્કી કર્યું કે બધાઓએ પોતપોતાની ઓરડીમા ઘમ કના બેસી રહેવું મગમ કાતવાનું કામ હવે કોઈએ તે વખતે હરવું ફરવું નહિ પણ કાપ્યા કરવું કમિગીના શુદ્ધરથા પાસે કાઈ ફરિયાદ કરવી નહિ કે માર્ગવાત કરવી નહિ. આપણને તેમાથી કોઈ પૂરે તો વિવેકથી જવાબ આપવો બધા મિત્રોએ આ નિર્ણય કમળ શાખો

કમિગી સામે ઠાવવાની જેલની શિસ્તમા માનવા છતાં મારે તે શિસ્ત તોડવી પડે તેનું મને દુખ હવે અને મે તે વખતે જ નિર્ણય કરેનો કે આ પ્રકરણ પતી ગયા પછી મારે શિસ્તભંગના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કરવો અને મારે શું ગણવું ? મારી નબળાઈ ? મને પોતાને એમા નબળાઈ જણાઈ નથી તેમા પ્રસંગને અનુસરતો વિવેક જણાયો છે.

આ ઘટના પછી મે મારા નિશ્ચય પ્રમાણે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો ત્યાં મારા સાથીઓ મારા ઉપવાસનું કારણ પૂછવા અને તે વિષે ચર્ચા કરવા મારી પામે આવ્યા અને એવો ખ્યાન છે કે મારી દલીલ અને સમજૂતીથી તેમને પણ લાગ્યું કે કમિગીને હડપ્ત કરવાનો વિચાર યોગ્ય નહોતો.

૯૧. બહિષ્કારની મર્યાદા

અમે તો જેલમા હતા અને જેલમા ફરોજ નસાવવા માણસો આવે ન રીનડી વાતો કહે દેરામા જે જે બને તે સાજાથી હૈયું હરખાય લોકો રંગે ચડ્યા હતા રહે ચડ્યા હતા મે કડો વરસોથી નોમરશાહીના દમામથી જાણેવા ને ઘમે માણુ બચકરુ હવે તેમને તેમા રસ પડ્યો હતો. ધર્મયાત્રાએ નીકળેલી કૃષ્ણ ગુજરાતના ચાર જિલ્લામાથી પસાર થઈ તે દરમિયાન જે જે બનાવો બન્યા તેના હેવાડોથી અને મહાત્માજીના પ્રવચનોથી દેશવરમા બચ્ચિત્ત આવી ગઈ ઉરસાદ પ્રસરી ગયો.

મહાત્માજીએ તા ૬ઠ્ઠી પછી મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવાનું લોકોને કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. મહાત્માજી દાંડી પહોંચ્યા અને તેમણે દાંડીકિનારે તા ૬ઠ્ઠી એપ્રિલના શુભ પ્રજાતે સત્યાગ્રહનું મંગળાચરણ કર્યું.

ખેડા જિલ્લાની પ્રાથમિક ધરપકડ થઈ ત્યાર પછી પ્રજાએ પોતે એ લડતનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું. જ્યાં અનુકૂળ પડે ત્યાં જનતાએ મીઠાનો કાયદો તોડવાનો સત્યાગ્રહ કરવા માડ્યો. ચૈત્ર સુદ પૂનમ ઉપર ઘણા લોકો દરિયે નાહવા જાય છે. તેમ મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવાને હાલોની સંખ્યામાં જાણે નહીંકાઠે અને દરિયાકાંઠે મેળો હોય તેમ લોકો ઊભરાવા લાગ્યા. મહીસાગર કાંઠે બદલપુર ગામ તરફ દૂર દૂરથી માણસો ઢેબરાં બાંધીને જતાં અને તેમને લૂખાં ઢેબરાં કે રાંટલામાં ખાવાને સારુ છારાના ખેડા ભરીને કાંકા ઉપરના ગામડાની બહેનો ત્યાં જઈ પહોંચતી અને બધાને છારા પીરસતી. યાત્રાશ્રીઓ ભાકામાંથી, ખાડીમાંથી, જ્યાંથી ખારી મળે ત્યાંથી ઉઝરડીને સતોપ મેળવી પાછા જતા આવે. માનવપ્રવાહ ચાલ્યાં કર્યો.

આમ મીઠાના કાનૂનભંગનો સત્યાગ્રહ દેશમાં જન્મ્યો. પણ ગામડાની આખી પ્રજા તેમાં ભાગ ન લઈ શકે લડતનો લઢાવો તેમને બધાને લેવો હતો અને લડતને વિરાટ સ્વરૂપ આપવું હતું. તેથી જમીનમહેસૂલની લડત ઉપાડવા સુગરતના કેટલાક તાલુકાના ખેડૂતોએ મનસૂબો કર્યો જિલ્લાઓના લગભગ બધાં મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તો જલમાં ખેડા હતા તેમની દોરવણી તેમને મળવાની નથી તેવું તે જાણતા હતા તેથી પ્રથમ તો જમીનમહેસૂલની લડતના મંગળાચરણરૂપે તેમણે સરકારી અમલદારોનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી મુખી મતાદારોએ તો રાજનામાં આવ્યા હતા. તેમાં કોઈક જ ગામ અપવાદ હશે. હવે તેમણે સરકારી અમલદારોનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવાની શરૂઆત કરી.

આ પ્રવૃત્તિ ખેડા જિલ્લામાં વધારે ચાલી ખેડા જિલ્લાનાં ગામોમાં હરેક ગામ એક એકમ ગણાય. તેમાં પાટીદાર, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, બારેયા વગેરેની વસ્તી છે. પણ તે હરેક કોમનું સામાજિક બંધારણ સખત છે કારણ કે મોટે ભાગે તે કોમની લગભગ બધીયે વસ્તી એક એક મૂળ પુરુષમાંથી ઉતરેલી હોય છે. આ કારણે ખડકીઓ, બાગ, ગોળ, ન્યૂય વગેરેના સામાજિક બંધારણને લીધે તેઓ કોઈ પણ એક નિર્ણય જલદીથી કરી શકે છે અને તે નિર્ણયનો અમલ પણ સફળતાથી કરી શકે છે. વરસોથી અમલદારોની એક નીચે દબાયેલી કચડાયેલી આ ગામડાની પ્રજાએ આ પ્રસંગને ઉપાડી લીધો અને પોતાની લડતમાં મદદ મળે એ માટે અમલદારોના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. હરેક જિલ્લામાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ વિરેની માહિતી મહાત્માજી પાસે તો જતી હતી. તેમણે ખેડા જિલ્લામાં ચાલતી બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ વિશે જણ્યું. ગામમાં કોઈ અમલદારને પીવાનું પાણી

પણ ન મળે વેચાણ દૂધ ન મળે ખાવાપીવાની ચીજો પણ તેને કોઈ વેચાતી ન આપી રાકે વગેરે હરાવેા પણ કેટલાક ગામોમાં થયેલા કોઈ ગામે મુખી મતાદારોએ રાજીનામા ન આપ્યા હોય તો તે મુખી મતાદારને ધમકાવવાનું ૫૪૪વવાનું તેનેા પણ અમનદારની જેમ જ બહિષ્કાર કરવાનું સર થયું હણ સત્યામહની દૃષ્ટિએ અને આપણે જે કાર્ય સફળતાથી કરવાનું છે તે કાર્યની સફળતામાં પાલળથી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય એવી નીતિગીતિ ધણા ગામોએ આપણી હતી તે બધી હકીકત જાણીને તે કાર્ય આગળ ધપે અને આપણી લડતને નુકસાનરૂપ નીવડે તે પહેલાં મહાત્માજીએ બધાને તેમ કરતા વાર્યા તે માટે તેમણે 'નવજીવન'માં બહિષ્કારની મર્યાદા સમજાવતો લેખ લખ્યો તેનો કેટલોક ભાગ આ પ્રકારે હતો અને સત્યામહની લડતને અંગે જરૂરનો હોવાથી હું નીચે આપુ છું

‘વિષય અગત્યનો હોવાથી તે અહીં વિચારી જવો ને બહિષ્કારની મર્યાદા આકવી આવશ્યક છે આ લડત પવિત્ર, સત્યની, અહિંસાની એટલે ધર્મની હોઈ તેમાં જાણેજાણે પણ ભૂન ન થાઓ એ બહુ જરૂરનું છે આમાં થયેની જરા પણ ભૂન લડતને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના નહિ રહે

બહિષ્કાર એ પ્રકારે કામ કરી રહ્યો છે એક સરકારી અમલદારોનો અને બીજો જેઓ લોકમતને તાગે નથી થતા તેમનો — જેમકે મુખી ઇત્યાદિનો

અમલદારો જ્યારે આપણા ગામડામાં આવે ત્યારે તેમની સલામી ન કરવી, તેમની મવામીએ ન જતું એ આવશ્યક છે, ધર્મ છે તેમની સરકાર ન માથ તેમને કરા પ્રકારની સમવડ ન અપાય આ અસહકાર છે માડાવાળો ગાદુ ન આપે, કુબાર પાણી ન બારે, મોઢી સીધું ન આપે, મુખી ગામનું કે પોતાનું ગોઠડું ન આપે કારણ અમલદાર આ બધી સમવડો પોતાના અમલ પરત્વે છે જ સમવડો ન આપવામાં અમનદારને દુઃખ દેવાનો હેતુ નથી, પણ તેના અમલને બંધ કરવાનો હેતુ છે, ને તેમાં સવિનય ભગ પણ હોય

ત્યારે અમલદાર ભૂખે મરતો હોય અથવા દુઃખે પીડાતો હોય ને તેની મર્યાદા કોઈ ન હોય તો? એવે સમયે આપણે દુઃખ સહન કરીને અમલદારની સેવા કરવી માનો કે અમનદારની મોટર વાળી પડી, તેને ખોરાકની જરૂર પડી તો આપણે તેને ખોરાક પૂરો પાડીએ ને તેની પાસે પૈસા ન હોય તો પૈસાની આશા ન રાખીએ, ધારો કે અમલદાર એ ચિંતો માહો પડ્યો ને તેની સેવામાં કોઈ નથી તો તેની સેવા આપણે એટલા જ પ્રેમથી કરીએ એટલા પ્રેમથી આપણા પ્રિયજનની કરીએ મનુષ્ય તરીકે આપણને તેની સાથે વેર નથી તેના અમલની સાથે આપણને વેર છે હજી સરકાર ગાડી નથી બની, અમલ ચલાવનારો તેને બહુ અગવડ નથી ભોગવવી પડી પણ જ્યારે તેને ખરી અગવડ પડે ત્યારે તે સ્વાગ મુજબ ગાડી થાય ને મર્યાદા છેડે એવો સાવ સંભવ છે એનું થાય ત્યારે તેના અમલદારોને

જે જોઈએ તે લોકોની પાસેથી જળરુદ્ધતીથી લેવાનો હુકમ થવાનો. સભવ ■ આવે વખતે મજૂર બહિષ્કારનો ઉપયોગ પૂરો થઈ શકે તે વખતે આપણને ખબર પડે કે બહિષ્કાર એ ખરેખરો ધર્મ છે અમલદાર માને છે કે લોકો તેમની સગવડો તેમના અમલની રૂએ પૂરી પાડવા બંધાયેલા છે લોકો ન્યારે આ માન્યતાને ખોટી પાડે ને તેમ કરતાં જે દુખો પડે તે સહન કરે ત્યારે તેઓ મુક્ત થયા મનાય આવી જળરુદ્ધતીને વશ ન થવાય ત્યારે લોકો છુટ્યા ગણાય અત્યારે તો બહિષ્કાર રમત વાત ગણાય પણ ન્યારે લૂટ કરવાની છટ સરકારી નોખેને મળે ત્યારે પણ લોકો પાંચમાર ચાચ હતા દાતાણુ સરખું જે સ્વેચ્છાએ ન આપે એટલી બહિષ્કારનો ધર્મ પાલ્યો ગણાય પણ ચાંદ રાખડ કે આવે સમય આવે ત્યારે પણ જો અમલદાર ઉપર પ્રમાણે જોડમા આવે ને તેનો અમલ તેનો બેક્ષી ન થાય તો આપણે તેની સેવા કરીએ મિત્ર અને દુરમનને સરખો ગણવાનો ધર્મ આચરવાનો આ અવસર ગણાય સત્યાગ્રહીને આ જગતમા કોઈ દુરમન નથી, ન હોય, તે કોઈને દુરમન ન ગણે પોતાનો દીકરો કે બાપ અમલદાર હોય તોયે તે બહિષ્કાર કરે સત્યાગ્રહીની આગળ સ્વજનપરજનનો ભેદ ન હોય જે સ્વજનને વિષે કરવા તૈયાર ન થાય તે પરજનને વિષે કહી ન શકે

હવે મુખીનું દહાત વિચારીએ ગામ આપણુ ઇચ્છે કે મુખીએ રાજનામુ આપણુ, પણ તેની હિંમત રાજનામુ આપવાની નથી, અથવા સ્વાર્થવશ થઈને તે રાજનામુ આપવા નથી ઇચ્છતો આ કારણસર મુખીનો બહિષ્કાર ન શકાય એમ કહેલો બહિષ્કાર બળાત્કાર છે એમ મુખીને ફરજ પાડવી એટલે તેની પાસે પરાણે પુણ્ય કરવવા બરાબર થયુ પણ ધર્મમા બળાત્કાર હોય નહિ. કોઈની પાસે કોઈ કામ બળાત્કારે કરાવીને પ્રજાસત્તાક તત્ત્વ કહી સ્થાપી શકાય નહિ. આ મૂતપ્રાપ્ત થયેલી પ્રજામા આવે બળાત્કાર વાપરવો મહાપાપ છે અને સ્વજન હઠાપણુની દૃષ્ટિએ વિચારનારે આપણને જણાશે કે એમ બળાત્કાર કરતા આપણે હેતુ કોઈ કામે સફળ થાય નહિ. સફળ થાઓ કે ન થાઓ, એવો બળાત્કાર ચોખ્ખો હિંસા છે મુખી રાજનામુ આપે કે ન આપે એ તેની મરજની વાત છે લોકમતને માન આપીને પણ તે રાજનામુ આપે તો સાફ ન આપે તો તેની ઉપર જોર ન કરાય

પણ મુખી તેનો અમલ ન થવાની શકે અમલની રૂએ એક પણ કામ લોકોની પાસેથી ન કરાવી શકે મુખીની પાસે ને રિયલિટી છે તે અમલદાર ■ ને તે મામલાસી છે અમલદાર તરીકે વેક હવાદિ માગે તે ન મરે. મામલાસી તરીકે મોટાખાનુ વગેરે માગે તે મેળવવાનો તેને અધિકાર છે તેનું મોટાખાનુ બંધ કરવુ એટલે તેને રાજનામુ આપવાની ફરજ પાડ્યા બરાબર થયુ આ સત્યાગ્રહીથી ન કરાય

લોકમતથી વિરુદ્ધ ચાલનારનો મર્યાદિત અને સામાજિક બહિષ્કાર કરવાનો પ્રજાને અધિકાર છે અને કેટલીકવાર ફરજ થઈ પડે છે જે મુખી સ્વાર્થની ખાતર

પોતાના મુખીપણાને વળગી રહે છે તેને સમાજ પ્રતિષ્ઠા ન આપે એટલે કે તેની માનુષી હાજનો પૂરી પાડવા ઉપરાંત બીજાને સબધ બધ કરે, તેને ત્યાં વિવાદને પ્રસંગે સમાજ ન જાય, તેને ત્યાંથી મળતા જમણું ઇત્યાદિના આમ ત્રણ ન રવીમરે, તેના દુખમાં ભાગ લે, તેના ભોગમાં મુદ્દલ નહિ આવા બહિષ્કારમાં ક્યાંયે એરવેર હિસા ન હોવા જોઈએ મુખી આપણો સગો બાઈ હોય તો શું કરીએ ? આપણી અમૂર્તિ રિયતિમાં આપણા પ્રત્યે સમાજનું વર્તન જેવું ઇચ્છીએ એવું વર્તન આપણે મુખી ઇત્યાદિના પ્રત્યે આપીએ

હવે આપણે ત્રણ પ્રકારના બહિષ્કાર વિચારી ગયા

૧ અમલદારનો તેના અમલ પ્રત્યે

૨ મુખી જેવા પ્રત્યે બળાત્કારથી બહિષ્કાર, અને

૩ મુખી જેવા જે લોભનને માન નથી આપના તેમના પ્રત્યે મર્યાદિત બહિષ્કાર.

પહેલો બહિષ્કાર કરવા જેવો છે ને તે કરવાનો ધર્મ છે જેનામાં હિંમત હોય તે જ એ બહિષ્કાર કરે એ બહિષ્કારમાં અત્યંત દુખ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવવાનો સંભવ છે એ યાદ રાખવું ધટે છે અત્યારે એ બહિષ્કારની માગણી મહાસભા નથી કરતી એ બહિષ્કાર શુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં શરૂ થયો છે, કેમકે તેનો શુજરાતને મહાવરો થયો છે ને તેની ઠીક આવડત છે સરદાર વલ્લભભાઈને, કેહ આપવાથી તે બહિષ્કાર શુજરાતનો વિરોધ ધર્મ છે પણ જેનાથી તે અણીને વખતે ન નિભાવી શકાય તે ન કરે તો હાનિ નથી, ક્યાં પછી મૂંઝો તો હાનિ છે

બીજો બળાત્કાર કરવાનો બહિષ્કાર ટમેરો ત્યાજ્ય છે, જેમાં હિંસા છે ને તેથી પ્રજાને બહુ નુકસાન પહોંચવાનો પૂરો સંભવ છે

ત્રીજો મર્યાદિત બહિષ્કાર કરવા જેવો છે

સત્યાગ્રહીના પ્રત્યેક કાર્યમાં મોટે દુખ સહન કરવાનું છે વિરોધીને દુખ દેવાનું કહી નહિ પોતે દુખ ખમતા કે ધર્મ પાળતા વિરોધીને દુખ થાય કે અગવડ પહોંચે તેને સારું સત્યાગ્રહી લાચાર થાય છે .”

૯૨. ગંભીર ચેતવણી

બહિષ્કાર સબધે મહાભાજીએ મર્યાદા બાધી આપી તેમ લડતના જોરમાં પ્રજા સાવચેત રહે અને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંત અનુસાર શુદ્ધ અહિંસક રહી લાત ચલાવે અને પ્રજાના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિમાં જે રોષ, દ્વેષ, એર હતા તે ટાળવા જોઈએ તેમ ન કરીએ તો તેના ગંભીર પરિણામો આવે એની ચેતવણી આપતો એક લેખ મહાભાજીએ ખેડા જિલ્લાની પ્રજાને ઉદ્દેશીને લખ્યો તેમાં પાછલા પ્રકરણમાં સત્યાગ્રહની લડતમાં બહિષ્કારની જે મર્યાદા હોવી જોઈએ તેની મર્યાદાને વળગી

રહેવાનું કહેવા ઉપરાત નાકરની લડતને અંગે બીજી પણ ગંભીર ચેતવણી આપી છે તેમા મહાત્માજી જણાવે છે કે

“ગુજરાતમા આચારે ખેડા જિલ્લા લડાઈનું કેન્દ્ર બની ગયો જણાય છે જે અત્યાચારો ખેડામા થઈ રહ્યા છે તેટલા ગુજરાતમા તો બીજે સ્થાને નથી થયા જણાતા ત્યાં મરજીમા આવે તેને પ કે છે, મરજીમા આવે તેને છેડે છે, મરજીમા આવે તેને મારે છે, ગાગો પણ દે છે છતાં લોકોએ શાન્તિ સારી રીતે જળવી કહેવાય પણ કાકાસાહેબ કાઈક એવો પણ નોંધે ગયા છે લોકો અત્યાચારની બરદાસ તો કરે છે પણ તેમના તીવ્ર બહિષ્કારમા કોથ છે, દ્વેષ છે ને તેથી હિંસા છે તેઓ અમલદારોને ઝીણી ઝીણી રીતે જળવે છે, તેમને નિંદે છે આમ તેઓ છતવાના નથી અમલદારીની નિંદા પેટ ભરીને કરાય, અમલદારની ન કરાય અમલદાર બીચારો આપણા જેવો છે મામલતદારી ફોજદારી, ઇત્યાદિના દોષો બતાવીએ;

પણ મામલતદાર ફોજદાર ઉપર કોથ ન કરીએ આપણા તીવ્રતમ બહિષ્કારમા પણ મીકાશ અને વિનય હોવા નોંધે એમ નહિ યાય તો કોઈક દિવસ તો હુકમ પણ થવાનું મામલતદાર ફોજદાર વગેરે મર્યાદા મેવશે ફોજદારે તો મર્યાદા મેલી જ કહેવાય છે કેટલાકે ગાળ દેવા પૂરતી મર્યાદા જળવી તો બીજા હાથચાલાકી કરે તો તેનો દોષ ગાળ દેનારા કેમ કાઢી રાકશે અને એકવાર હાથચાલાકી કરી એટલે હદ ક્યાં રહેશે? તેથી હજીબાજી હાથમા છે તેટલા લગીમા ખેડા જિલ્લા નિવાસી બરાબર ચેતી જાય, અને જ્યાં જ્યાં મુદ્દાઓ કરવાની આવશ્યકતા છે ત્યાં ત્યાં કરી લે મે બતાવેલી મર્યાદામા બહિષ્કારોને સુખેથી તે કાયમ કરે

આટલું વિધાતાના લેખ જેડ વચન માનવું જે બહિષ્કાર વેરભાવે કર્યો હશે તેમાથી કશું સારું ફળ આ લડતને અંગે તો નહિ જ નિષ્ફળની રાકાય

કોઈ કહેશે કે આ અહિંસા તો આકરી વાત સાચી છે અહિંસા જેવી આકરી છે તેવી જ આસાન છે સમજે તેને સારુ તે સહેલી છે ન સમજનારને સારું આકાશમા ઊડવા કરતા પણ કઠણ છે આ વાતનું મને પડું બાન હવે, તેથી જ મે પ્રજાની પાસે બહિષ્કારને મૂક્યો નથી ગુજરાતે પોતાની મેળે ઝીલી લીધો છે એટલે મે તેને ચાલવા દીધો છે છતાં તેની મર્યાદા દમરો જણાવી છે એવો મર્યાદિત અહિંસક બહિષ્કાર ન જળવી શકાય ને તેથી તે ઊડી દેવામા આવે તો હજી કશું ટોળાઈ નથી ગયું

*

*

*

નકરો માર ખાવાની અહિંસા પણ લોકોને પચતી ન હોય તો મને નવાઈ ન લાગે છતાં એ તો આપણી અસવની પ્રતિજ્ઞામા છે હું જણું છું કે જ્યારે દહેવાણુના ઠાકોરે પોલીસને મળીને હુમલો કર્યો ત્યારે લોકો સામે થઈને તેને લડાવી રાકતા હતા એવા બીજા પ્રસંગો પણ આવી ગયા છે છતાં લોકોએ અપાર શાન્તિ જળવી

બહાદુરી બતાવી છે તેને સારુ તેમને ધન્યવાદ ધરો છે પણ જો આવી શાન્તિ જળવવાનો ધર્મ ન સમજે ને કોયવાઈને જાગે તો તે શાન્તિ લાગે સમય ન આવે ને કા તો લોકો ભાગે અથવા પોતાનો બચાવ કરવા આરુ સામે યાય આ બન્ને વાતનો આ લડતમાં નિષેધ છે ભગવાય પણ નદિ ને સામે મરાય પણ નદિ 'મરીને જીવવાનો મત્ર' શીખવાની આ લડાઈ છે

જેડાનિવાસીના ઉત્સાહનો પાર નથી પણ તે ઉત્સાહ જો સાત્ત્વિક હોય અહિંસક હોય તો કાતરાની શાત ક્રિયા તેનું ચિન્હ છે અને પોપણ છે શાન ઉત્સાહ હમેશા ક્રિયાત્મક હોય છે અસાત ઉત્સાહના આરબ અને અત આવેશમાં જ આવી જાય છે

એક વાત વિશેષ કહેવાની રહે છે રાસે તેમ જ બીજા ગામેએ જમીનમહેસૂલ નહિ ભરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે આ પ્રતિજ્ઞા મને ગમે છે તેનું પાલન કરનાર હિંદના ઇતિહાસમાં વીર પુરુષોમાં ગણાયો પણ પ્રતિજ્ઞાના પરિણામો વિચરવા જેવા છે

એવી પ્રતિજ્ઞા લેનારે જમીન, ઘર દોરડાખર જતા કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ ને તેમ કરતા છતાં તેનાથી મારકાટ ન કરાય, ન કરાવાય સ્વરાજ મળવા વિષે જેને વિશ્વાસ હોય તેને યશ પ્રશ્ન જ નથી રહેતો કે એણે જમીન કે ઘર ખોવાના છે આજે ધરખાર જાય તોપણ તેને તે પાછા મળવાના જ છે સરકાર કહી પચાવી ન શકે પણ સ્વરાજ મળવા વિષે જેને શક હોય તે મહેસૂલ ન ભરવાનું જોખમ દાલ બિયડું ન ખેડે મહાસભાના કાર્યક્રમમાં આજે મહેસૂલ ન ભરવાની વાત મુદ્દલ નથી એટલે મહેસૂલ ભરતા કોઈની લાજ નથી જવાની પણ જેને આત્મ વિશ્વાસ છે, જેનામાં દુખ સહન કરવાની શક્તિ છે, જેનામાં દેશને ખાતર કે પોતાના મરદાર ખાતર લાગ કરવાની શક્તિ છે તે અવશ્ય જમીનમહેસૂલ પોતાની જાબબદારીએ નદિ ભરે, ન ભરવાનો તેને અધિકાર છે

બહિષ્કાર વિષે અને જેડાનિવાસીઓને ચેતવણી રૂપે મહાત્માજીએ જે લખાણ કર્યું તેથી બહિષ્કારની આવની તીવ્ર પ્રવૃત્તિમાં મર્યાદા મુકાઈ અને જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર ગામેને તેમના કાર્ય પાછળ રહેવા જોખમની ચેતવણી મળી બહિષ્કાર વિષેની મર્યાદા કેટલાક ઉત્સાહી કાર્યકરોને નહિ ગમેલી તેમના મનમાં એવું હવડ કે તીવ્ર બહિષ્કારથી મુખીઓ અને અમલદારો સીધા આવી જત પછી તેમ કરવાથી તેમના હૃદયનો ઝેરી ડખ વધત અને પછી કેટલાક સ્વાર્થી અમલદારોએ પ્રજા ઉપર લાચારીથી હુમલો કર્યો, તેને જાદને તેઓ વેરભાવે આપણને દેરાન કરત અને આપણામાંથી ઘણા જે જુનમ ન સહન કરી શકે તે પોતાની મર્યાદા પરી યતા ભાગી પડત અને આપણી લડતમાં આપણે નાસીપામ થાત

૯૩. નાકરનો સત્યાગ્રહ

બહિષ્કારની મર્યાદાની સૂચના સાથે ખેડા જિલ્લાના કેટલાક ગામો જે જમીન મહેસૂલની નાકરની લડત માટે ઉત્સુક હતા તેમને પણ સૂચના મળી એટલે મહાત્માજીએ બતાવેલી સૂચના અનુસાર પણ નાકરની લડત લડવા તેઓ તૈયાર થયા તેમાં ખોરસદ, આણંદ અને માતર તાલુકાના ગામ હતા ખોરસદ તાલુકામાં રાસ, સુણાવ ઇસણાવ, રૂપિયાપુરા, દાવલપુરા ઢૂંઢાકૃષ્ણ આકલાન વડદવા, દતેલી વગેરે હતા આણંદ તાલુકામાં ગાના, દેસર, યામણા વગેરે હતા અને માતર તાલુકામાં સિખાસી ખાધથી અને નવાગામ વગેરે હતા તેમણે નાકરની લડત ઉપાડી તે ગામો પહેલેથી એકરાગીલા, સાહસિક અને પહેલાની સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમ જ મહાસભાના સર્વ કાર્યક્રમમાં પ્રવરધા થયેલા હતા ખોરસદ તાલુકામાં પણ ધુણા ગામોએ નાકરની લડત ઉપાડેલી આમ ગુજરાતમાં મીઠાના સત્યાગ્રહની સાથે જ નાકરનો સત્યાગ્રહ પણ ઠીક જમ્યો સને ૧૯૩૦નો એપ્રિલ તો આ ધમાલમાં પૂરા થયો મેમાં અને તે પછી મહેસૂલનો બીજો હપ્તો લેવાને સરકારે પ્રયત્ન કર્યો આ ગામો ઉપરાંત બીજા ધણા ગામોએ બીજો હપ્તો નહિ ભરવાની સરખાત કરેલી પણ ઉપર બતાવેલા ગામો જ ઉપર સુધી ટકી રહ્યા સરકારે જમીનો કરી તેમના ગામે ઘેરા ઘાલ્યા, મારમૂડ પણ કરી ધરપકડ કરી, જમીનો ખાવસા કરી ધરમાર લૂંટ્યા તેમના ઊંઘા પાક લૂંટાયા, તેમની મહામૂલી જમીન નજવી કિંમતમાં હરાજ કરી, વગેરે અનેક દુષ્ટિયા તેમના ઉપર આવી પડ્યા આ હાડમાગીઓમાંથી બચવા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તેઓ પોતાના ગામોમાંથી દિવસર કરી પાડોશી ગાયકવાડી રાજ્યની હદમાં સીમમાં માડવા બાધી રથા તાદ, તડકો અને વરસાદની જાડીઓ તેમના બાળકોને વેઠવી પડી આવી હાડમાગીઓ તેમણે વેઠી તેમાં રૂપિયાપુરા અને દાવલપુરાના બહાદુર ખેડૂતોના દુખની તો શી વાત કહું ? પામેના પેટલાદ કસબાના એક મુસલમાને તેમની જમીન રાખેલી ખાવાનું કાંઈ સાધન નહિ ખેતી પણ શું કરે ? પેટલાદમાં દીવાસળીના કારખાનામાંથી દીવાસળીની પેટીઓ તૈયાર કરવાની મજૂરી મેળવીને તેઓ પોતાના દહાડા મદતા આવા દુખ તેમણે રવખેમ નહિ ધારેલા છતાં તેઓએ તે બધા દુખ બહાદુરીથી સહન કર્યા

આ બધા દુખ સહન કરવામાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં, ગમે આણંદ ગામ આ નાકરની લડતમાં સામેલ થયામાં રાસ ગામને આગળ મૂકી રાકાય તેના ઇતિહાસમાં ગણાવ્યુંને બધા ગામોના લડતના ઇતિહાસનો ખ્યાલ આવી જાય તેમ છે આ ગામોએ ૧૯૩૦ની સાલથી જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કર્યો ૧૯૩૧માં સરખર સાથે સંધિ થઈ વર્ષા શર્ષા ૧૯૩૨માં લડત ચોડી થઈ તે સાથે પણ

તેમણે મહેસૂલ ન ભર્યું અને પોતાથી પ્રતિજ્ઞા રાક્ષિત મુજબ યાજ્ઞ આ ખાલસા થયેલી જમીન છ વરસ પછી મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ રચાયાનું ત્યારે તેમને પાછી મળી આ દરમિયાનની ત્રિયતિનું વર્ણન આ લડતના ઇતિહાસમાં રોમાંચક તો છે જ તે સાથે આપણી ક્યા ક્યા જુવ થઈ છે તે બધું ભવિષ્યના આપણા કાર્ય માટે બાજુવાની જરૂર છે તેથી રાસ ગામની નાકરની લડતની કેટલીક હકીકત આપવાથી આપણને બો ખ્યાલ આવી જશે

૯૪. રાસની લડત

રાસ ગામના ખેડૂતો મૂળથી મહેનતુ, ખડતલ અને સાહસિક છે જ તેમણે સને ૧૯૧૭ની સાલમાં ખેડા જિલ્લાની જમીનમહેસૂલની સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ ભાગ લીધો હતો. વળી ૧૮૨૨ની સાલમાં બારડોલી તાલુકાની હરીફાઈમાં આણંદ તાલુકાએ સત્યાગ્રહની તૈયારી કરેલી ત્યારે પણ રાસ ગામે જમીન મહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરવાની તૈયારી બતાવી હતી ત્યાર બાદ બારસદ તાલુકાના હેડિયાવેરાના સત્યાગ્રહમાં પણ તેણે ભારે મક્કમતા બતાવેલી મહાસભાના હરેક કાર્યક્રમમાં તેણે સારો દિરસો આપેલો. ત્યાના કાર્યકર્તા શ્રી આશાભાઈની નીડરતા અને નિસ્વાર્થ દાબકિ પ્રત્યે લોકોને વિશ્વાસ પણ સારો હતો. એટલે સાર્થ આશાભાઈની દોરવણી પ્રમાણે મહાસભાના કાર્યમાં તેઓ ઉત્સાહથી સામેલ થતા

સને ૧૯૩૦ની લડતના નગ્નના વાગ્યા એમાં પણ હમેશ માફક રાસ પોતાનો દિરસો આપે એવી તૈયારી તેણે કરેલી પણ સરદારસાહેબની રાસ ગામેથી અચાનક ધરપકડનો ધા રાસ ગામને કારમો લાગ્યો. નહિ એ ઝાણુ તેમને પતવવાનું હોય તેમ કોઈ પણ બોગે આ સત્યાગ્રહની લડતમાં જ પસાવી, બારેમા બારે બવિહાન આપીને પણ એ ઝાણુ પતવણુ, એ ટેક તેમના હૃદયમાં વસી રહ્યો હતો. એ ટેકની ખાતર, એ ઝાણુ ચૂકવવા ખાતર તેમણે નાકરની લડત હપાડી, તેમાં સર્વસ્વ ધુમાળ્યું, કારાવાસ ભોગવ્યા અને પાંચમાસ થઈ ગયા, છતાં નબ્યા એ બધી કયા રાસની વીરકથા છે તે કયા કુ વર્ણુ તો જોગ દાથીના પગવામાં બધા પગલાનો સમાવેશ થાય છે તેમ એ કયામાં બંધાના સત્યાગ્રહની વાતનો ખ્યાલ આવી જશે

રાસ ગામ બારસદ તાલુકાના મહીસાગર નદીના કાઠાના ગામોનું એક મથક છે તેમાં કુલ સાડાઠણ હબરની વસ્તી તે વસ્તી પૈકી અર્ધ કરતા કાર્ધક એાછી પાત્રીદાર ખેડૂતોની છે ગામમાં કુલ ૩૨૫ ખેડૂતોના કુટુંબ છે બધાયે એાછીવત્તી જમીનના ધણી છે પોતાની જમીનમાં શરીર પગથી, પરસેવાનું સિંચન કરી અત્ર પકવે, પોતાનું પોષણ કરે અને પોતાનો બ્યવહાર નભાવે રાસ ગામને તાબે આશરે ચાવીરો એકર જમીન છે તેનું જમીનમહેસૂલ અદાર હબર રૂચિયા છે એપ્રિલમાં

સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ, એટલે ત્યાર પછીનો બાકી રહેલો બીજો હપતો રાસે ન ભર્યો. આશરે સાત હજાર રૂપિયાની બાકી રહી હશે સરકારને તે હપતો વસૂલ કરવાને જાણીએ કરવાનું આ લડતના સમયમાં શક્ય ન લાગ્યું મુખી નહિ એટલે હપતો વસૂલ કરવા માટે નોટિસો આપી છતાંય કાંઈ વસૂલાત આવી નહિ.

રાસમાં બધી ટ્રેમો વચ્ચે અરસપરસ જોખવાસ સારો હતો છતાં સરકારી અમલદારો અને તેમાં ખામ કરીને બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડત અંગે નામચીન થયેલા અને ઊંઠા કમિશનરનું ઉપનામ પામેલા મોહનલાલ શાહ, જે તે વખતે બોરસદમાં મામલતદાર હતા, તેમણે પાગીદારો અને બારૈયા વચ્ચે ઝેરી પ્રચાર કરી બારૈયા કોમના કેટલાક માણસોને ફસાવ્યા. ગામના પાગીદારોને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ કે બારૈયાઓ આમ વિરોધી થઈ જશે એઓની બારૈયા કોમ સાથે એટલી મહોબત હતી એમ નહિ પણ તેમણે એમ માનેડું કે બારૈયા આમ પાગીદારની વિરુદ્ધ થાય તેડ તેમનું ગળું નથી બારૈયા તે શું તેમની જમીન રાખે? તેઓ શું પાગીદારનું અનાજ રાખે? એવો તેમના મનમાં કંઈક કૂકો ખરો તે બંને કોમ વચ્ચે મહોબતને કારણે ત્યાંની શાન્તિ નહોતી પણ એકપક્ષી દાખથી બીજી કોમ દબાયેલી રહેતી હતી આવા કારણે જ્યારે ત્રીજો પક્ષ બેરનારો મળ્યો અને તેમને શિખવાડવામાં આવ્યું કે આ પાગીદારોએ તો તમને ચૂસી ખાધા છે, તમારી જમીન ઓછાવતામાં પડારી લીધી છે અને તમને પાગીદારશાહીમાં દબાવી દીધા છે, ત્યારે જે ઝેરી બેરવણીથી અતે કેટલાક બારૈયા ભાઈઓ સ્વાર્થવૃત્તિથી દોરવાઈને વિરુદ્ધ પડ્યા તેમ જ પાછળથી થોડી જમીન પણ તેમણે લીધી પણ પાગીદારોએ ઉદારતા બતાવી હોત તો આ વિરોધ આટલેથી રમ્યો ન હોત, અને પાછો ધીમે ધીમે ખૂસાઈ જાત તેમ જ થયેલી ભૂલ સુધરી જાત, પણ કેટલાક બારૈયા ભાઈઓના વિરોધી વર્તનથી તેમના હૃદયમાં પણ ખુન્નસ વસી ગયું બારૈયા ભાઈઓના હૃદયમાં અમલદારોએ ઝેર રેડેડું તેમાં પાગીદાર આગેવાનોએ તેમના પ્રત્યેના તિરસ્કારભર્યા વર્તનથી વધારો કર્યો એસતા વરસને દિવસે રાસની મુખ્ય બે વસ્તી પાગીદાર અને બારૈયા મામ બેમી બેલી નહુ વરસ બિજવતા તેને બદલે આ પગીના નવા વરસને દિવસે બારૈયાના મુખીપણા નીચે ચોરામાં એસવાને પાગીદારો ગયા નહિ આમ અમલદારોએ રોપેલા ઝેરના બીજમાં પાગીદારોએ ખાતર અને પાણી સીચ્યું પરિણામે બારૈયા કોમ આ લડતમાં પાગીદારોની દાલ થઈ પડત તેને બદલે તેનાથી પાગીદારોને વનુ કનડગત થઈ સરકારી અમલદારોએ રાસના ખેડૂતોની સત્યાગ્રહની લડતમાં ખેડૂતોન હોરાન ક વા, તેમને નમાવવાને બારૈયા ભાઈઓને પોતાના હથિયાર તળેકે વાપર્યા આ હકીમત નાસિક જેલમાં જ્યારે મને શ્રી રવિશંકર મહારાજે કહી ત્યારે માતાથી કહેવઈ ગયું કે તેમાં તો પાગીદારોનું

આમ અઢાર હજારમાના બાકી રહેલ સાતેક હજાર રૂપિયાના મહેસૂલને અને દાણા, ધરવખરી, વગેરે મળી કુલ જ ગમ મિનકતનુ આશરે બે લાખ રૂપિયાનુ નુકસાન ખેડૂતોને થઈ ચૂક્યુ હતુ, પણ તેટલેથી સરકારને સતોષ ન થયો. સરકારી અમલદારનો કિન્નો તેટલાથી ન સતોષાયો. તેમને તો સત્યાગ્રહીઓને નમાવવા હતા. સત્યાગ્રહીઓ એમ નમે તેવા નહોતા, તેથી સરકારે આગળ ચલાવ્યુ ગામની બધી જમીન ખાવસા કરવામા આવી જમીનમા ૧૨૦૦-૧૫૦૦ રૂપિયાનુ મહેસૂલ તો વસૂન થયુ હતુ, છતાં બધી જમીન ખાવસા કરી અને હરાજમા મૂકી તે ૨૪૦૦ એકર ખાવસા જમીન પૈકી ૨૮૫ એકર જમીન રૂા ૩૨૦૦મા વેચી તે જમીનની સરેરાશ વેચાણ કિંમત તો કુલ બે લાખની ગણાય તો ફક્ત ૩૨૦૦મા વેચી દીધી ૧૦૦ એકર જમીન હહેવાણુના ઠાકેરે રાખી, ૧૧૦ એકર જમીન કઠોલના ઠાકેરે રાખી અને ૮૫ એકર જમીન રાસના કેટલાક બાગેયા ભાઈઓએ રાખી આમ ગામમા ફૂટ થતા સત્યાગ્રહી ખેડૂતોના બાવી દુ બોની શરૂઆત થઈ એમ ગણાય.

૯૫. હિંજરતી સત્યાગ્રહીઓ

રામ ગામના સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને જેવા અનુભવ થયા, તેવા અનુભવ બધાંય સત્યાગ્રહી ગામોના ખેડૂતોને થયા જે જે ગામોના ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહ કર્યો તે બધાયને પોતપોતાનુ ગામ છોડી દિગ્ગત કરવી પડી તેમના ધરમા જમીનો થઈ તેમા પણ એ જ કષ્ટની બેની એ જ અન્યવસ્થા, અસાગ્રકતા અને જીલમ સીમમા પોલીસ લોકો નિરકુશપણે સત્યાગ્રહી ખેડૂતોના પાંચ બેલાવે ફરિયાદ તો થાય જ નહિ ફરિયાદ કરરા બધ તેને નેલમા એમ પડે તેમને બ્રિટિશ હકમા ફરવાનુ ન હોય ખારકી જમીનમા માડવા બારેવા હોય ત્યાં એમના ઢોરને ખાવાની પણ મુશ્કેલી આવા સત્યાગ્રહીઓ હિંજરતમા નીકળ્યા ત્યાં પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ તો ભેઈએ જ ને ? તેમની મિલકત બેવાઈ ગઈ હતી, દાણા બેલાવી દીધા હતા, ત્યારે સામાન્ય ખેડૂત ભવિષ્યમા રાા હપર નમશે એ પણ મૂંઝવતો પદ્મ હતો કાંઈ આશાભાઈએ આનો તોડ રાસ માટે તો કાઢ્યો આશરે રોડ રેલિયા તેમણે દિગ્ગતીએને લાડી આપ્યા અને ત્રીમ માણુ રૂ લાવી આપ્યુ જે બીજી પ્રવૃત્તિમા ન પડે તે બેડા બેડા પીંજે અને કાંતે અને ન્યારે ન્યારે દેરાનુ આમ ત્રણ આવે ત્યારે ત્યારે લડતના કાર્યક્રમમા નીકળી પડે આ રીતે આ વમવાટને દેખાવ છાવણી જેવા થઈ પડ્યો.

ધરાસણામા પણ પચીસેક ભાઈઓ રાસના હિંજરતીએમાથી ગયેલા અને બહેનો પણ જરૂરી કાર્યક્રમમા જતી એકામા લગ્નની હરાજમા પિકેટિંગ માટે

સેંકડો બહેનો ગયેલી તેમાં પણ ત્યાંની બહેનોએ હમ'ગથી ભાગ લીધેલો. એવામાં એક અદ્ભુત પ્રસંગ બોરસદમાં બની ગયો. સત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી એક બહેન લીલાવતી આસર પ્રથમે બોરસદના લોકઅપમાં ત્યાંના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે અપમાન-ભર્યું વર્તન ચલાવ્યું. આ વાત બહાર આવી એ નિમિત્તે બોરસદમાં સ્ત્રીદ્વિન ઊઠવાયો. ખેડા જિલ્લાની બહેનોએ એ દિવસ સત્ય રીતે ઊત્તર્યો. બોરસદની આત્મબાનુ અને ગામની અદર સખત ચોક્કાપહેરો હોવા છતાં લગભગ ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓ શ્રીમતી ગંગાબહેન વૈદ્યની સરદારી નીચે હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવતી બોરસદના આગ્રાધ્યોક્તિમાં ભેગી થઈ ગઈ ત્યાં પરિષદ બરી એટલામાં લાઠીધારી પોલીસ ફોજ આ સ્ત્રીઓ ઉપર ધસી આવી છટકી લાઠીનો ઉપયોગ કર્યો લગભગ સવાસો બહેનોને ભોયભેગી કરી નાખી અને તેમના માથા ભાગ્યા શ્રીમતી ગંગાબહેન વૈદ્યનું માથું લાઠીના ધાકી લોહીવુહાણુ થઈ ગયું હતું આ બહિદાનયજ્ઞમાં રાસની સાક દિવસની બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. આમ જિલ્લામાં પણ ન્યા ન્યા કાર્યક્રમ થતાં ત્યાં ત્યાં રાસના ભાઈઓ અને બહેનો પોતાનો દિવસો આપતા

આ દિવસની કુટુંબીઓએ ભારે ઠંડી માથે કરી લીધી હતી પણ તેવામાં ભારે વરસાદ આવી ગયો. સહેજેય ખાસ નહિ કે એ મોસમમાં વરસાદ આવશે અચાનક મુશ્કેલી વરસાદ વરસ્યો ધાસના માડવા, પવનથી છાયેલું છાજ ઊડે, એક પણ વસ્તુ ભીંજ્યા વિનાની ન રહી આવના દાણા અને પહેરવાના લૂગડાં પણ ભીંજ્યાં અને એ ભીંજેલી દસાગા સી અને પુરુષો, વૃદ્ધ અને બાળકો રાત્રી દિવસ બેસી રહ્યા માડવામાં મુશ્કેલીના ખાટલા પણ હતા તે બધાએ આ લાઠીધારી ડેરાનહેરાન થઈ ગયાં પણ એ બધી હેરાનગતિની પાછળ પ્રતિજ્ઞા પાલનની હાંફ હતી, પ્રતિજ્ઞાપાલનનો સતોષ હતો સ્વાર્પણની ગરમી હતી જેમ જેમ તેમના માથા પર મુશ્કેલીઓ ઊતરી આવી તેમ તેમ તે વધારે ધડાયા, વધારે કસાયા, અને વધારે મક્કમ બન્યા.

૯૬. સમાધાની અને આમત્રવેશ

દેશભરમાં રાજ્યાગ્રહનું બેરબખ્ખુ ફેસની ભેલો બગાઈ ગઈ લાખેકે અત્યાચારીઓ જેલમાં પુરાયા હશે અને હજારોના માથા ફૂટ્યાં હશે કેટલાક રામરાણુ થયા હશે. નહિ પારી સ્ત્રીસમિતિ પણ દેશમાં ખડી થઈ લાખો ખેડૂતો, ખેડાનખેડાન થયા હશે દ્વિસાત્મક લડાઈ તો એક નિગો છે તેમાં સારીરિક જળ અને એક મન નેઈએ રાજ્યાગ્રહમાં આત્મવિશ્વાસ અને નૈતિક જળ નેઈએ તેમાં મુખી બેરો કામ ન લાગે તેમાં અધ્યાનું ખેડું જળ નેઈએ આપનામાં તે બેમાનું એકેય નહોતું છેલ્લાં ૫૬૨૬

વર્ષથી તેની તાલીમ મહાત્માજીએ આપણને આપના માડી છે એ તો આપણી પ્રાથમિક તાલીમ છે, અને તેથી તીવ્ર સત્યાગ્રહની સુલભ બાથ તેમા આપણને થાક લાગે એ સ્વાભાવિક છે આપણ — સત્યાગ્રહી તો મધ્યમ વર્ગના છીએ એમ પણ ન કહેવાય હજી ત્રીજી શ્રેણીના છીએ એટલે એથી વધારે આરામ શી રીતે રાખી શકાય? એ કારણે મહાત્માજીએ પ્રજાની નાડી પાટણી જોઈ તેમને જણાવ્યું કે પ્રજા થાકી છે બીજી બાજુ સરકાર પણ થાકી હતી આઠ વરસ ઉપર મહાત્માજીની ધરપકડ પ્રસંગે મહાત્માજીની ઇચ્છાને આધીન થઈ પ્રજા શાંત રહી, તેનો અર્થ હોઈ બર્ફનહેડે એવો કથો કે મહાત્માજીને હિંદી પ્રજાના હૃદયમા રચાન નથી તેમની ધરપકડ પાછળ એક ફૂતરું પણ ભગ્યુ નહિ પણ આ વખતે તેમને જણાવ્યું કે મહાત્માજીની પાછળ હિંદના કરોડો છે અને એક નહિ પણ હજારો સિંહનાદ થાય તેમ છે આ વખતે હિંદુઓમા ખિટિરા સંતનતનો જે ફાસ થયો, તેની જે બેઠજાતી થઈ તેનો હલ્યેખ કરતા ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમા એક સભ્યે પૂછ્યું કે, હિંદમા સત્યાગ્રહની દિવસ્યાવને કબજામા કેમ ન રખાઈ? તેના જવાબમા હિંદી પ્રધાન વેજપુડ બેને કહેલું કે, “હિંદમા શું થઈ રહ્યું છે તેનો તમને ખ્યાલ નથી. સત્યાગ્રહની દિલચાલમા કાઈ થોડા હજારો પુરુષો જ સામેલ થયેલ છે એમ નથી, એ સત્યાગ્રહની લડત તો હિંદુઓમા સર્વવ્યાપી છે તેમા પાકટ હમરના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સામેલ છે વૃદ્ધો પણ સામેલ છે ધરડી ડોરડીઓ પણ આ લડતમા જે એટલું જ નહિ, પણ ગામેગામ નાની ઉમરના છોકરાઓની વાનરસોના, અને નાની છોકરીઓની માળશસોના ડાલી થઈ છે તેમણે હિંદુઓમા ખિટિરા સંતનતની બેઠજાતી કરી નાખી છે તેઓને કાઈ પણ સત્તા પહોંચી વળે એમ નથી. આપણા સાધને, બદ્ધધારી સૈનિક કે લાઠીધારી પોલીસ અને આપણી તોપો ત્યાં કાઈ કામ કરી શકે એમ નથી.”

પણ ઉવટે સમાધાન થયું. મને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે મહાત્માજીને અને મહાસમિતિના સભ્યોને સરકારે મુક્ત કર્યા અને વાઈસરોય હોર્ડ અર્વિને સમાધાનીની શરતો અર્થવા માફ મહાત્માજીને ફિંછી નોતર્યા મહાત્માજીની મુક્તિ પછી બેરસદમા સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર થયો હતો તે માલુમી મહાત્માજી તો સમસમી રહ્યા હતા પણ તે સાથે સામાન્ય આમજનતાને લડતનો થાક લાન્થો હતો, તેવી માહિતી પણ તેમને મળી હતી સમાધાનીની વાટાઘાટોમા કેટલાક દિનરો વીતી ગયા મહાત્માજીને તો સમાધાની મસ્તી વખતે આગળ અને પાછળ બન્ને બાજુ જોવાનું હતું જે મુદ્દા માટે લડત ઉપાડી તે મુદ્દો આગળ જોવાનો હતો, અને તેમા કેટલા કડક બનવું તે માટે લડનારી પ્રજાની સક્તિ તરફ જોવાનું હતું એ દૃષ્ટિએ કારોબારીએ સમાધાની કરી તેમા એવું કહ્યું કે (૧) હિંદુઓમા ન્યા ન્યા મીકુ પાકે છે ત્યાંથી પોતાને ઉપયોગ પૂરવું અને માથે મૂકીને લઈ

જઈ રાકાય એટલું મીઠું કોઈ પણ લઈ શકે તેવી છૂટ આપવી (૨) દારૂનિષેધના કાર્યમાં દારૂના પીઠા પર ચોટી કરવાનો પ્રયત્નો હક સ્વીકારવો (૩) હિંદના ભાવિ બધારણ માટે ઇચ્છામાં ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવી અને મહાસભાના પ્રતિનિધિને આમત્રણ આપવું (૪) બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવા (૫) થયેલા દંડ વસૂલ ન થયા હોય તેના માફ કરવા (૬) જમીંઓનો સામાન વેચાયો ન હોય તે પાછો આપવો (૭) બધી મહાસભા મમિતિઓને કાયદેસર ગણવી, અને તેની અવકાત પાછી સોંપી દેવી (૮) સત્યાગ્રહી ખેડૂતોની જે જમીન ખાલસા થઈ હોય પણ વેચાઈ ન હોય તે પાછી સોંપી દેવી (૯) વેચાયેલી જમીન લેનાર પાસેથી ખાનગી રીતે પાછી મેળવવા સરકારે પ્રયત્ન કરવો (૧૦) સત્યાગ્રહી ખેડૂતોએ પોતાની જમીનનું મહેસૂલ ભરી દેવું (૧૧) દેશ ભરમાં કાયદાનું ગળી બધી લડત બંધ કરવી

હિંદભરમાં સામુદાયિક સત્યાગ્રહની લડત આ પ્રથમ જ હતી પ્રજાએ તેમાં ઠીક પરચો બતાવ્યો તેમાં પ્રજાની આત્મશ્રદ્ધા વધી અને તેને પોતાની શક્તિનું માપ પણ હાથ આવ્યું સમાધાનીથી દેશભરમાં આનંદ વરતી રહ્યો સત્યાગ્રહીઓ જેલમાંથી છૂટ્યા સમાધાનીની રાતો પ્રમાણે સરકારે મીઠાની રાતનો અમલ તુરત કરવા માગ્યો સમિતિઓના મકાન અને તેમનો સામાન સોંપી દેવામાં આવ્યો ખાલસા જમીન તેના મૂળ માલિકને આપી દીધી રાજનામાં આપેલા મુખી, મતાદારો અને તવાળીઓને પાછી પોતાની ભૂમી જમીન મળી એ ધારણે રાસના હિજરતીઓએ પોતાની જમીન પણ પાછી મેળવી પેલી રૂપ એટલે જમીન જે હરાજમાં વેચાઈ ગયેલી તે જ પાછી ન મળી બીજા ગામોમાં પણ એમ જ થયું

આમ સમાધાની અનુસાર પ્રાથમિક વિધિ થઈ ગઈ કાર્યકર્તાઓ જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ મહાત્માજીએ ખેડા જિલ્લામાં જે જે ગામોએ જમીનમહેસૂલનો સત્યાગ્રહ કરેલો અને લોભે હિજરતે નીકળેલા તે તે ગામોની મુલાકાત લીધી સવારના પાંચથી તે રાત્રીના દસ અગિયાર વાગ્યા મુખી જુદા જુદા ગામડામાં તેઓ ફરી વળ્યા અને બધા સત્યાગ્રહીઓને મળ્યા એ મુલાકાત પ્રસંગે ખેડા જિલ્લામાં ભારે ઉત્સાહ હતો એ પ્રસંગ જ વિસ્તર હતો વિજયનો આનંદ હતો સ્વાર્થહીનો આત્મસંતોષ હતો અને મહાત્માજીએ પ્રજાને આ પુરુષપથે દોરી તે બદલ નહાત્માજી પ્રત્યે વધતી જતી શ્રદ્ધા હતી આ મુલાકાતપ્રસંગે રાસ ગામે પણ મહાત્માજી પધારેલા સરદારશ્રી પણ સાથે જ હતા રાસ તથા બીજા ગામના જે ખેડૂતો હિજરતે નીકળ્યા હોય તેમને આમત્રવેશ કરવાની મહાત્માજીએ સલાહ આપી પેલી રૂપ વીધા જમીન હજી પાછી મળી નહોતી, એટલે લોકોના હૃદયમાં તે ખામી ખૂચની હતી હતા મહાત્માજીની સલાહને માન્ય રાખી તેમણે આમ

પ્રવેશની વાત સ્વીકારી મહાત્માજીએ જ દિવસ નક્કી કરી આપ્યો. તે પ્રમતે સરહદના ગાંધી ખાન અબદુલ ગફારખાન ખેડા જિલ્લામાં પવાડેલા તે પણ હાજર રહે એવી તજવીજ મહાત્માજીએ કરી બીજા ગામોના દિજરતી સત્યાગ્રહીઓ પણ પોતપોતાના ગામમાં જઈને રહ્યા.

સત્ત ગામના સત્યાગ્રહીઓએ ગ્રામપ્રવેશ કર્યો તે દિવસ અપૂર્વ હતો. તેમને ઉત્સાહ પણ અપૂર્વ હતો. તે દિવસે શ્રી. મોરારજીભાઈ દેમાઈ, શ્રી -વિરાહર મહારાજ સત્યાગ્રહી દિજરતીઓને તેમના માટેથી ગામમાં પ્રવેશ કંબાને આમ ત્રણ કરવા ગયા તેમની સાથે ખાન અબદુલ ગફારખાન પણ હતા તેઓના આમ ત્રણને માન આપીને દિજરતી સત્યાગ્રહીઓએ ગ્રામપ્રવેશ કર્યો હતું પણ તે દિવસે સત્ત ગયેનો દિજરતીમાંથી સત્યાગ્રહી દિજરતીઓની સવાગી આવી બરાબર એક સો ગાડાનું મરધસ નીકળ્યું પહેલા ગાડામાં રાષ્ટ્રવજ અને ડકો, બીજા ગાડામાં રાષ્ટ્રગીત ગાતી બહેનો અને પછી ધરવખરીથી બરેલા ગાડા આ ઉત્સવને પામી ગયા હોય તેમ જગદ પણ યનયનાટ કરે તેમના યનયનાટથી ધૂધરમાળનો ગણકારો પણ અજબ થાય આમ દિજરતી સત્યાગ્રહીઓએ સવારે નવ વાગ્યે ગામમાં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસે રામમાં ઘેરઘેર કંસારતા આધણ મુખ્યા તે દિવસ ખરેખર દિવાળીને દિવસ હતો, આનંદનો દિવસ હતો, આત્મસંતોષનો દિવસ હતો.

૯૭. એક વીરાંગનાની કથા

આ સત્યાગ્રહની લડતમાં કેટલાક રત્નો દીપી નીકળ્યા આ પૃથ્વી માતા તે રત્નોનો ખર્ચનો છે, પણ તે બહાર આવે અને દીપી નીકળે તેવો અવકાશ દિલ્હી ભૂમિમાં નથી મળતો, તેથી એવા રત્નો ઢંકાયેલા જ રહે છે તેમના જીવનને વિઘ્નસેનો અવકાશ નથી મળતો, એ જ પરત્વે તતાની નિરાણી છે આ વખતે એવા અનેક બાઈબહેનોએ એવું વિરલ આત્મબળ દાખવ્યું છે કે તે પ્રકારમાં આવે તો બિવિધ્યના બાગકો માટે એક મુદ્દત વીરગાથા મળી રહે અને તે વીરકથાઓના સિંચનથી બિવિધ્યની ઓવાદ તેજસ્વી બને, વીર બને એવી દૈન્યિક કથા જેવ બહાર નીકળ્યા પછી મે બાણેલી તે પૈકી એક કથા હતી પણ મારી સ્મૃતિના આગેદૂબ ખડી છે તે હું અહીં લખી દઉં, તો મને ખાતરી છે કે તે વાંચી વાંચક બાઈબહેનોને પણ આનંદ થશે.

બોરસદ તાલુકાના ઇત્યાલુવ ગામના કેટલાક ખેડૂતોએ પણ જંગીનમહેગવનો સત્યાગ્રહ કરેનો તેઓમાં શ્રી દ્વાગદાસ ખેલ મુખ્ય હતા તે હતા તો દીવા પણ તેમના પત્ની અને તેમના ડોકરી દિંમતવાન અને ઉત્સાહી હતા તે બન્ને માદેરી સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમમાં પણ બાગ લેતા દિનિચેધના કાર્યમાં ચોક્કી કરવા પડ્યા.

જતાં, એ રીતે બેઠમાં જવાની પણ તેમની તૈયારી હતી. એવામાં જમીનમહેસૂલની લડતમાં ઇસલામ ગામના ખેડૂતો સામેલ થયા. તે બધાએ ખેડૂતો સ્વામિનારાયણના સંપ્રદાયના બોચાસણવાળા શાસ્ત્રીજીના પંચના હતા આ ખેડૂતોએ જમીનમહેસૂલ ન બંધું; તે વિષે તમારો થયો છતાં પણ તેઓ મક્કમ રહ્યા, ત્યારે સરકારી અમલદારે બેઠનીતિ અજમાવી, બોચાસણવાળા શાસ્ત્રીજીએ જમીનના લાટ રાખેલા તેથી તેઓ કલેક્ટર અને બીજા અમલદારો સાથે ઠીક ઠીક સંપર્ક રાખતા. મામલતદારે વિચાર્યું કે શાસ્ત્રીજી તરફથી ઇલાણ થાય તો ઇસલામ ગામને સત્યાગ્રહ વટ. તે વાત તેમણે કલેક્ટરને કહી. કલેક્ટરે શાસ્ત્રીજીને બોલાવીને ઇસલામ ગામ તોડવાનું કામ તેમને સોંપ્યું શાસ્ત્રીજીએ એ વિષે સમન્વિત આપી જમીન-મહેસૂલ ભરી દેવાનો આગ્રહ કરતો કાગળ શ્રી દ્વારકાદાસ ઉપર લખ્યો. શ્રી દ્વારકાદાસને બધા દાસભાઈ કહીને બોલાવતા દાસભાઈ ઉપર શાસ્ત્રીજીનો પત્ર ગયો એટલે તે મૂળે તો દીલા હતા અને વળી આ નિમિત્ત મળ્યું છતાં પોતાને માથે બોલગાર ન આવે તે માટે બધા સત્યાગ્રહીઓને પોતાને ઘેર બેગા કર્યા અને શાસ્ત્રીજીનો પત્ર જવાબ્યો. પત્રમાં તો અપદ્ધ સમન્વિત હતી કે “શ્રીજી મહારાજને શિક્ષાપત્રીમાં તો એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે રાજનો દ્રોહ ન કરવો રાજને વફાદાર રહેવું માટે સત્સંગીએ રાજવિરોધી હિલચાલમાં ભાગ લેવો એ શ્રીજી મહારાજના ઉપદેશની અવગણના કરવા બરાબર છે. માટે તમ બધા સત્સંગીઓ જમીન-મહેસૂલ ભરી દેલો ” કાગળમાં એ બાવ હતો બધા વિચારમાં પડી ગયા પણ તેમાં એકાદ ભાઈ ચુસ્ત હતા તેમને આ યુક્તિ સમન્વિત ગઈ તે ત્યાંથી ઊઠ્યા અને શ્રી દાસભાઈનાં પત્નીને આ વાત કરી તેમના પત્ની આ વાત સાંભળી સમસમી ગયાં તે ઊઠ્યા હાથમાં શાક સમારવાળી ખેદી છરી લીધી. પોતાની નીકરીને બોલાવી તેને સામે લઈને જે આરડામાં બધા બેગા થઈને બેઠા હતા ત્યાં ગયાં અને પોતાના પતિને સંબોધીને બોલ્યા, “આજે બધા કેમ બેગા થયા છે ? કું વિચાર કરો છો !”

દાસભાઈને તો પોતાની પત્નીના પૂરો પરિચય હતો. એમને ખીક તો હતી જ કે તે બહુરો તો બમૂખી ઊઠશે તેમની બીક આગળ આવી. પત્નીનો પ્રશ્ન સાંભળી તે બોલી ઊઠ્યા : “તેમાં ખેડાને શી થયાત ? અમારી ચૂંચ હકેલવા અમે બેગા થયા છીએ. તમે તમારું કામ કરો ને ?”

પોતાના પતિનું આણું કહેવું સાંભળીને તે બહેને ધીરજથી કહ્યું : “તમે જે કામે બેગા થયા છો તે એકલું તમારું જ કામ નથી અમારો (સીઓનો) પણ તેમાં હિસ્સો છે. પીકાં પર ચોટી કરવા અને મીકાને સત્યાગ્રહ કરવા તો અમને બે જણને મોકલીને મલકાતા હતા. અને દુવે તમારું એકલાનું જ કામ શાનું કહો છો ?”

દાસભાઈ સમજી ગયા તેમણે મ્હુ “તમારી વાત સાચી છે તમારા દિસ્તાની અમારાથી ના પડાય ? અમે પણ લડતની જ વાત કરીએ છીએ એ-ધર્મસકટ આવી પડયું છે રાષ્ટ્રી મહારાજનો કામળ આગ્યો છે અને તેમા આજ્ઞા છે કે સત્સગીએ સરકાર સામે ન થવું, સત્યાગ્રહ ન કરવો, અને જમીન મહેસૂલ ભરી દેવું એ પ્રમાણે ન કડીએ તો તેમને માહું લાગે ગુસ્સું કહું તો માનવું નેઈએ અને માનીએ તો બીજી બાજુ લોકોનો અપવાદ સામગરો પડે એટલે શું મરવું તેનો વિચાર કરીએ છીએ.”

પતિની વાત સામગી તે બહેન દંડતાજીવંક બોલ્યા “એમા ધર્મસકટ શાનું ? રાષ્ટ્રી મહારાજે તો સ્વાર્થની વાત કરી છે તે ધર્મની વાત નથી તેમણે વળી આપણી અને સરકારની વચ્ચે પડવાની જરૂર શી ? આપણે તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞા પાળવી તે આપણો ધર્મ છે રાષ્ટ્રી મહારાજ એવા મ્હા કે આપણી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું કહે ? અને આ પ્રતિજ્ઞા તો ગાંધી ગુરુએ આપણને આપી છે તેમા તો આપણા ગુરુ ગાંધી છે માટે દોઈ પણ રીતે તે પ્રતિજ્ઞા ન તોડાય છતાં તમારે રાષ્ટ્રી મહારાજને રાજી રાખવાને કે તમારી નબળાઈને કારણે તે પ્રતિજ્ઞા તોડવી હોય તો તેવું કાણું કામ મ્હો તે પહેલાં આ જરી હાથમા યો અને અમને માઠીકરીને મારી નાખીને પછી તમારે જે કરવું હોય તે કરજો અમે જે જીવતા દોઈશું ત્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞા તોડવા નહિ દઈએ ” એમ કહી પેલી છરી દાસભાઈની પાસે તે બહેને મૂકી અને પછી ત્યાં બેઠા હતા તેમને મળોધીને કહું “તમે બધા અહીં મારા ઘરમા આવું કામ કરવા બેગા થયા છે ? હું મારા ઘરમા એવું કાણું કામ નહિ થવા દઉં તમે સૌ તમારે ઘર ચાલ્યા બચ્ચો નબળાઈ તમારે કરી છે અને નામ દેવું છે એમનું કે શું કરીએ, અમારો આગેવાન હીનો પચ્ચો તમારે તેમ કરવું હોય તો અમારા રાજ પત્યા પછી કરજો અમારી બગડીઓ અને લૂમડા પહેરીને પછી મરકાને પૈસા ભરવા જાજો ”

એવું એવું મુલુખી તે વીરાગના બહેન ત્યાં બિભા રહ્યા બધા દુપાચા, રામમાયા અને અતે એવો નિર્ણય કર્યો કે ગમે તેમ થાય પણ જમીનમહેસૂલ ન જ ભરવું

આમ આ વીરાગનાએ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાથી લોકોને બચાવ્યા તે બહેનના પ્રતાપે તેમનામા પ્રતિજ્ઞા પાળવાની તાકાત આવી તેઓ મફતમ રહ્યા દિજરતે નીકળ્યા હું બ નેકયા તેમની જમીન ખાલસા થઈ અને તે પૈસી ૮૦ વીધા જમીન હરાજ પણ થઈ પાછળથી તે બધીયે જમીન ઘર દૂદતી પાછી આવી

૯૮. ફરી પાછું ઝપલાવ્યું

મહાત્માજી અને વાઈસરોય વચ્ચે જે સમાવાની થઈ તેનો અમલ હોઈ અર્ચિન વાઈસરોય રહ્યા ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યો નવા વાઈસરોય હોઈ વિનિમ્લન હિંદ સિવિલ સર્વિસના દાદા જેવા અને જુનવાણી, પ્રત્યાષાતી વિચારના દલા તેમને હોઈ અર્ચિને કરેલી સધિ ગમેતી નહિ ઝિટનના પ્રધાનમંડળમાં પણ ફેરફાર થયેલો મિ. વેન્નુડ મેનની જગોએ સેમ્યુઅલ હોર આવેલા તે પણ પ્રત્યાષાતી એમને એમ વાગેતુ કે હોઈ અર્ચિને તો બગતવેડા કર્યા અને મહાસત્તા સાથે સમાધાની કરીને વેવવાપણુ બતાવુ આપજે તે સમાધાનનો અમલ ન થવા દેવો હિંદુસ્તાનની નોકરશાહીને તો એ સમાધાની ગમતી જ નહોતી આમ અમલ આવે તો હિંદુમાથી તેમને બાગવુ જ પડે એમ તેમને લાગ્યું એટલે સમાધાનીનો અમલ થતો અગ્રધો કેન્સલર ગામના મુખીઓએ ગળનામું આપેલું તેને બંધે ખીલ્યોને મુખીપણુ આપેતુ તે પાછી ફેરબદલી ન કરી રાસતુ મુખીપણુ મૂળ પુરુષને ન મળ્યું ત્યાંના બારૈયા બાઈને જ રહ્યું મીઠાની સમાધાનીમાં પણ તેનો અમલ બંધ થવા માલ્યો હરાજ થયેતી જમીનો પાછી મેળવવાના પ્રયાસોમાં નોકરશાહીએ બેધરવાઈ બતાવી આમ પાછું આપુ તત ફેરવઈ ગયું મહાત્માજી આ સમાધાનીનો અમલ થાય એ માટે લગભગ એ માસ બોરસદ રજા પસુ નાની નાની બાબતોમાં પણ કનેક્ટરોની આડખીની ગને લાચારી હોય એમ જણાયું ખીજી બાબતુ રાસના લોકોએ જમીનમહેસુલ ભરવુ જોઈએ પણ તેમની પાસે તો પૈસોય નહોતો તેમની લગભગ ત્રે લાખ રૂપિયાની મિલ્કત લૂટાઈ ગયેતી એ સ્થિતિમાં પૈમા કપાથી લાવે તે પણ કનેક્ટર અને મહાત્માજી વચ્ચે નક્કી થયેલી રૂ ૫૦૦૦ ની રકમ સમાધાનીના અમલ તરીકે બીને બાકીની રકમ ખીલ વસત માટે મુલતવી રાખવામાં આવી જે જમીનો વેચાયેતી તે જમીનો પાછી મેળવનાને સરકાર પમે યુદ્ધ હુદયથી પ્રયત્ન થયો હોત તો મજાત પામ તેમણે તેવો પ્રયત્ન કરો જ નહિ એટલું જ નહિ પણ સરકારે તે કાર્ય સરજતાથી થાય તેમાં ખમ મુરકેતીગો બળી કરી બોરસદના એક મામલત્તારે સાચા દિલથી એવો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો તે વિશે જમીન વેચાણ રાખનારા પૈત્રી જેક જાણે ઉપર ખજર આપી તેને પરિણામે તે મામલત્તારને યોગ કવાઈની નોટિસે બદલીનો હુકમ મળેલો

એવામાં ઇન્કુડમાં ગોગમેજી પરિવદ મળી મહાત્માજીને ત્યાં જવાનો રત્નો માલમાડ સાફ થયો ઉપરે જ દિવસે દિલ્લીથી નીચળી મુબઈ અવી તેઓ રીમરમાં વિદાય થયા ગોગમેજી પરિવદ પૂરી થઈ મહાત્માજી પાછા આવ્યા

ઇન્કુડમાં ગોગમેજી પરિવદ ચાલતી હતી ત્યારથી તેના લક્ષણ જાણ ના દત્ત અતી પામ વાડાવરતુ તત થયેતુ દત્ત રજાટ લાગતુ દત્ત મહાત્માજી ખ ૧

હાથે પાછા આવવાના અને આપ ની લડત ઊભી રહેવાની એ અરસામા સરદારશ્રી રાસ ગયેલા તેમણે રાસના પોકેને નિયતિ સમજાવેલી અને જણાવેલું કે સભવ છે કે પાછી લડત થર થાય એમ થાય અને તમાગી હિંમત હોય, તમને શ્રદ્ધા હોય તો જ હડા અંત જ મોર્ચે લઈને ગમત રમજો જમીન સરકાર લેશે અને કોઈને વેચશે તો તે તમારા બાળા ખજાડાવતી પાછી આવવાની છે, તેની ખાતરી રાખજો. તા રજીના રોજ મુખર્ષિમા જ મહાત્માજી અને સરદાર સાહેબની ધરપકડ થયા પછી તા રૂથીના રોજ ભોરસદથી દરબારમાહેળ વગેરેને પકડ્યા આ ખબર શ્રી રવિરા કર મહારાજને રાનમા જ મળી તેમણે અને બાઈ આશાભાઈએ રાસ ગામના ખેડૂતોને બેગા કર્યા તેમને બધી પગિઝ્યતિથી વાકેફ કર્યા તેમને સમજાવ્યું કે આ વખતે વખત કપરો આવશે હિંમત દાખવવી પડશે બહુ સહન કરવું પડશે એટલે જેની હિંમત ન હોય તે કસવમા સામેલ ન થાય છતાં ઉપરે સર્વાનુમતે કસવ થયો કે જમીનમહેસૂનો સત્યાગ્રહ કરવો ખીજે જ જિલ્લે રાસમાથી બાઈ આશાભાઈની અને બાઈ જીવાભાઈની ધરપકડ થઈ શ્રી. રવિરા કર મહારાજને પણ તે જ વખતે બેઆમણુથી પકડ્યા

આ વખતે સરગરે બૂહ બહલ્યો હતો તેણે ખેડૂતોના કસવ તો નવરો હતો એટલે ગામના પદરેક આગેવાનોને પણ પકડ્યા તેમને કાઈ કશું જણાવવાની જરૂર જ ન પડે એવા ઓડિનન્સે કાઢ્યા હતા એ ઓડિનન્સની રૂએ પકડી અમુક દિવસ જેલમા રાખ્યા પછી અમુક હફ છોડીને બહાર ન જવાની અથવા પોલીસ સમક્ષ રોજ હાજરી પુરાવવાની નોટિસ આપીને છોડે અને તે પ્રમાણે અમલ ન કરે તેને ફરી પકડી બાર મામની જે વરમની સજા કરે તે રીતે બાઈ આશાભાઈ વગેરે રાસના પદરેક આગેવાનોને એક વરસની સજા થઈ ખીજા બાળુ નોકરશાહીએ મામ, દામ, ભેદ, અને દંડની નીતિ અજમાવવા માડી ધાકધમકી આપવા માડી પણ એમ ધાકધમકીને તાબે થાય તેવા આ સત્યાગ્રહીઓ સુવાળા નહોતા અમલદારોએ એ ખીજા હિંકમત અજમાવી રાસ ગામના વ્યવહારના મોળમા ચિખોદરા મામ છે ચિખોદરા મામના પાટિદારો સાધનસ પન્ન ગણાય છે તેઓ આન તો મહાસભા પ્રત્યે વલણવાળા ગણાય પણ લડવાની સાહસવૃત્તિ અને હિંમતવાળા નહિ કોંગ્રેસે ચિખોદરાના આગેવાનોને બેલાવ્યા તેમને સમજાવ્યા કે રાસના પાટિદારો તમારા સગા છે તેઓ હઠીલા થયા છે ગયા વાઈસરોયે દીક્રુ નાંગરુ હવે પણ આ વાઈસરોય એમ દીક્રુ નહિ નામરે તમારા સગાઓ દેરાન થશે જમીન અને ધરબાર વિનાના થઈ જશે, લીખ માગતા થઈ જશે માટે તમે તેમને સમજાવો તે ન સમજે તો તેમની આખર તમારે રાખવી હોય તો તેમના વતી તમે જમીનમહેસૂલ ભરો વધારે નહિ તો રૂપિયા પાચ હજાર આપો તો પણ સરકાર તેલસાથી હાવ પતવશે અને બાકીનું મુલતવી રાખશે માટે તે હઠીલા થઈને ન માનતા હોય તો

તમે તેમના વતી આપ્યો તો તેમને ટેક રહેશે — કેમકે તેમણે ભર્યા નથી, અને તમે સગા તરીકે તમારો ધર્મ બજાવ્યો અને સરકારને એમ જણાવ્યો કે રકમ ઓછી આપી પણ સત્યાગ્રહ વટવો જિજ્ઞાસના આગેવાનોને તે વાત ઠીક લાગી પોતાના સગાઓને ટેક સાચવવાનો અને તેમને ભાવી સંકટમાંથી બચાવવાનો આ રસ્તો તેમને ઠીક લાગ્યો પણ રાસના પોતાના સગાઓને જિજ્ઞાસના આગેવાનો સારી રીતે બોળખતા હતા તે કેવા પોલાદી ધડતરના છે તેની તેમને ખબર હતી તેથી ભવિષ્યમાં શું થાય તે પણ તેઓ જાણતા હતા એ કારણે એક સરતે તેમણે રૂપિયા પાંચ હજાર કલેક્ટરને આપ્યા કે રાસના ખેડૂતોને આ દિકમત સામે વિરોધ થાય અને છેવટે અમારો સ બંધ પણ બગડવાની છેવટ સુધી વાત આવે તો તે પાંચ હજાર રૂપિયા પાછા આપી દેવા તે પાંચ હજારની રકમ આણંદની કચેરીમાં અનામત જ રાખી મૂકવી, જમા કરી દેવી નહિ. એ સરતે આ મસલત યઈ

અને થયું પણ એમ જ રાસના ખેડૂતોએ આ તરફ વિષે સામંત્ર્ય અને હોહો યઈ રહી રાસથી કેટલાક બાઈઓ જિજ્ઞાસ ગયા અને તેમને ઉપકાર્યા, અને જણાવ્યું કે તમે આમ અમારું નાક કાપો તેના કરતાં અમારા ગળા કાપો તે વધારે સારું બીજી બાજુ રાસમાંથી પચીસ પચીસ સત્યાગ્રહીઓ દુકરીબંધ જિજ્ઞાસ ટાપડયા, અને ત્યાના આગેવાનો શ્રી લક્ષ્મીદાસ સામળભાઈ પટેલ અને શ્રી આશાભાઈ લક્ષ્મીભાઈને ત્યા તેમને બારણે ઉપવાસ કરતા બેઠા. આ દુકરીમાં તે આગેવાનોના નિકટના સગા પણ હતા આ દિવસોમાં હું આણંદ તાલુકામાં ફરતો હતો કેજીઆરી માસ હતો મે તાલુકામાં ફરતા ફરતા આ વાત જાણી એ વાત સામળી હું જિજ્ઞાસ ગયો, ત્યારે તો ઉપવાસીઓની દુકરી પણ આવેલી આગેવાનો સાથે ચર્ચા કરી તેમને સમજાવ્યા તેમના પત્રવાતુ પરિણામ તેમને સમજાવ્યું આમ બે દિવસના પ્રયાતને અતે જિજ્ઞાસના આગેવાનો સમજ્યા તેમણે બરેલી રકમ પાછી લાવવાની ખાતરી આપી. આમ સરકારની દિકમત સત્યાગ્રહીઓની શુદ્ધતા પામે ન નહીં એમ કરતા જૂન માસ બેઠો વરસાદ પડ્યો વરસ સારું નાવડયું અને સારું પાકયું પણ સરકારનો નિમિત્ત હતો કે તે પાક લોકોને ન લેવા દેવા

હવે સરકારે ધરપકડની નીતિ આદરી ગામના બધા મોક્ષ ખાતેદારોને પકડયા એવા મોક્ષ ખાતેદારો અને બીજા મળી એક દરે ૧૦૦ બાઈબહેનોની ધરપકડ રાસમાંથી કરી. સરકારની આવી ધરપકડથી ડરી જઈને ૩૨૫ ખેડૂતોમાંથી ૨૫ ખેડૂતો ખરી પડ્યા. બાકી ત્રણસો રજા સરકારે પછી નોટિસે આપી છતાં કોઈ ચરતુ નહિ વળી પાછો એક વધુ પ્રયત્ન સરકારે કર્યો રાસના ખેડૂતો સરકાર સાથે સ્વતંત્ર સંધિ કરે અને તેમ કરતા બન્ને પક્ષ સ્વીકારે તે સરતોએ મમાધાની

યાય, એવી વાત કનેક્ટરે ગામમાં રહેલા લોકોને સ્ત્રી તેમજુ એવો જવાબ આપ્યો કે મોટા ભાગના આગેવાનો વિસાપુર જેલમાં છે તેમની સાથે વાતચીત કરીને તેમની મતિ મેળવ્યા વિના એમ જની શકે નહિ એ ઉપરથી સરકારે એવી ગોઠવણ કરી કે રાસના બહાર રહેલા લોકો વિસાપુરની જેલમાંના આગેવાનોને મળવા નય સરકારે તેમને મળવાની સગવડ કરી આપી રામનુ એક પ્રતિનિધિ મડળ વિસાપુર ગયુ હતુ ને વખતે વિસાપુર જેલમાં હતો ત્યાં રાસના ખેડતો — જેલમાંના અને બહારના બેળા થયા તેમણે વાનો ફગી પરિસ્થિતિ જાણી, ચર્ચા કરી અને સર્વાનુમતે એવો નિર્ણય કર્યો કે ‘ સરકારને રાસ ગામના ખેડૂનો સાથે સંધિ કરવી હોય તો સરકાર તે વાત મહાત્માજીને કરે, અને મહાત્માજીની શરત સ્વીકારે મહાત્માજી સિવાય રાસના ખેડૂનો સરકાર સાથે સ્વતંત્ર સમાધાની કરવા ઇચ્છતા નથી.’ આવા નિર્ણય સાથે રાસનુ પ્રતિનિધિમડળ વિસાપુરથી પાછુ વળ્યુ, તેમજુ ખેડાના સત્તાધીશોને એ નિર્ણય જણાવ્યો.

સરકારનો આ પાસો પણ ઊપટો પડ્યો એટલે તેણે પોતાનુ ધાર્ણ આદર્ણ રામની બે હબર એકર જમીન જેનુ મહેસુલ નહિ લરાયેતુ તે ખાલસા ની જમીન ઉપર ૪૦ થાણા રચાયા અને ત્યાં બધે પોલીસ મૂક્યા કોઈ ખેડૂત ત્યાં જઈ શકે નહિ અને પોતાનો પાક લઈ શકે નહિ ગામમાં લાડીમાર અને બીજી મનડગત તો થાણુ જ હતી ગામને વળી ઘેરો ધાન્યો દડાખાજ ચવાવી ને લોકો ગામમાં રથા હતા તેમને હેરાન હેરાન કરી મૂક્યા ને લોકોને પકડવા હતા અને સજા કરી હતી તેમને કેદની સજા ઉપરાત વીસ હબર રૂપિયાનો દડ પાણુ થયો હતો તે વસૂલ કરવાને જમીનો શરૂ કરી ને ધરવખરી ઉપાડી ગયા જમીન મહેસુલને અંગે જમીન ખાવસા કરી ખાલસા કરેલી જમીન બધી વેચી દીધી ખારસો એ ૨ જમીન અમદાવાદ, ગાંધરા, નુટિયાદ, તારાપુર અને ખંભાતના મુસલમાનોએ હરાજમાં રાખી તે ખારસો એકરની સામાન્ય કિંમત દશ લાખ રૂપિયા ગણાય તે રૂપિયા અઢાર હબરમાં વેચી મારી એકરો એકર જમીન રાસના એક પાકીદારે રાખી અને ખાકીની સવાચારસો એકર જમીન તે ગામના ખારૈયાઓએ રાખી ત્રણસો એકર જમીન ગઈ સાવની જ વેચાયેલી હતી આમ રાસના ખેડૂતોએ ચારેય ખાલુથી હાડમારી ભોગવી બે હબર એકર જમીન ગુમાવી, ધરનુ ચાચરચીતુ દડ પેટે ગયુ, અને ખાવાનો ખોરાક પણ જમીન ઉપરથી પરખારે બેવાયો આ બધી નુકસાની તો ગણી ગણાય નહિ હિંદુશરમાં આ એક જ ગામ એતુ દરી કે ન્યાયી સત્યાગ્રહની લડતમાં ૧૭૦ માણસો જેવમાં ગયા હોય જેમાં ૫૦-૬૦ વૃદ્ધ હતા અને બીજા નવનોહિયા જુવાનો હતા જેનો વીસ હબરનો દડ વસૂલ કરવા બે અઢી લાખની મિલકત લગઈ હોય અને આસરે વીસે લાખ રૂપિયાની જમીનનુ નુકસાન થયુ હોય

પ્રથમ તો પાછા રેડિયા વસાવ્યા ૩૦૦ રેડિયા આ ખેડૂતોને આપ્યા, અને ૩૦૦ પીંજણો આપી. તેમના કામ માટે પાંચસો મણુ રૂ મેળવ્યું અને દરેકને કાંતવાના કામે વળગાડ્યા ઉપરાંત બે સ બંધાવી, અને તેની મારફત કેટલાકનું ગુજરાન થાય એવી તજવીજ કરી આપી. કેટલાક યુવાનોને અમદાવાદની મિલોમાં દાખલ કરાવી દીધા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને આણંદ સોસાયટીમાં, ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં અને સોનગઢ ગુરુકુળમાં દાખલ કરાવ્યા આમ બધાં સત્યાગ્રહી કુટુંબોને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે બનતી મદદની વ્યવસ્થા થઈ. ગોધરા તરફથી વેગનોબધ કાઢી મ ગાંધીને બળતણ માટે પૂરી પાડી અને છેવટે તેમના જીવનની જરૂરિયાતો બળરમાયી લાવતા મોઢી પડે તે માટે શ્રી. રવિશંકર મહારાજ અને બાઈ આશાભાઈની દેખરેખ નીચે પડતર ભાવની દુકાન પણ શરૂ કરી. તેમાં જીવનવ્યવહારની જરૂરી બધી ચીજો લાવીને પડતર ભાવે વેચવાની વ્યવસ્થા કરી. આ દુકાન પણ એક સફળ હતી. આમ આ સત્યાગ્રહીઓને સફળ આપવાને બની રાકે તેટલા પ્રયત્ન કર્યા આ વ્યવસ્થાને નિમિત્તે કેટલાંકનાં બચાં મન થયાં, કાંઈક કનિયા પણ થયા, અને જેમ જેમ આવી દુઃખદ સ્થિતિ સજાતી ગઈ તેમ તેમ તેમની શ્રદ્ધા પણ ઓછી થતી ગઈ છતાં સરદારસાહેબના હિલમાં એમ હવં કે મરતાં પહેલાં સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને તેમની જમીન પાછી ન અપાવી રાકાય તો જીવની અવગતિ થાય. તેથી તેમનું સ્વયં તો એ જ હવં કે એ જમીનો શી રીતે ધર પૂછતી મૂળ ધણીને ત્યા પાછી નય. પ્રભુએ સરદારશ્રીની એ ઇચ્છા પૂરી કરી.

૯૯. ધર ખખડાવતી પાછી આવી

૧૯૩૨ની સત્યાગ્રહની સફળ તો હરિજન પ્રવૃત્તિમાં પણ ઘઈ ગઈ, છતાં તેમાંથી પ્રજાની મહાસભા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને શક્તિ ખૂબ વધ્યાં પણ રાસની જમીનો અને રાસનું મુખીપણુ હજી પરપેર રહ્યાં તેનું દુઃખ રાસના લોકોને ભારે હવં. અને દુઃખથી ધનો રોષ તો તેઓને બાઈ આશાભાઈ ઉપર કે મહારાજ ઉપર ઉતારવાનો હતો. આ રોષની ગરમીમાં બાઈ આશાભાઈ તો કુંભારના નીંખાડામાં હાંફતું પાકે તેમ ઠીક પાકા થયા અને તે જેમ જેમ પાકા થયા તેમ તેમ વધારે મહનશીલ થયા.

એવામાં સને ૧૯૩૫ના નવા બંધારણ પ્રમાણેની ધારાસભાની ચૂંટણીમાં મહાસભાનો કાનૂ પ્રજા ઉપર કેટલો છે તે સરકારને અને તેના પક્ષને સારી રીતે સમજાયું પછી મુંબઈ પ્રાંતમાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ આવ્યું મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ પ્રથમ તો સત્યાગ્રહીઓની જમીન પાછી અપાવે એ બધાની ઇચ્છા હતી પણ બધાને સહ જોવી પડી. મુંબઈ સરકારના મુદ્દમંત્રી શ્રી મુનશીએ ખાનગી

રીતે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ કેટલાકે તો તેમથી સારી પેઠે લાભ ઉઠાવવાનો વિચાર કર્યો સરકારે ખાલસા કરેલી જમીન પાછી અપાવવી તેમા મુશ્કેલી તો હતી જ ગવર્નરનો ના પાડવાનો અધિકાર તો જોશે જ હતો પણ આવી ખાખતમા ગવર્નર ના પાડે તો તેમા તેનું હકીવાપણુ ગણાય એટલે ઘણા કામના ઉકેલ પડી મહેસૂલી પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈએ સત્યાગ્રહી ખેડૂતોની હરાજ થયેલી જમીન પાછી આપવાનું બિલ જ્યારે તૈયાર કર્યું ત્યારે ગવર્નરસાહેબે તેમને ઘોષાવીને પૂછ્યું પણ ખરું કે “આ બિલ ધારાસભામા ન મૂકા પણ ખાનગી રીતે તે જમીનો મેળવે તો કેવું?” શ્રી મોરારજીભાઈએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે “ખાનગી રીતેનો પ્રયત્ન કરી જોયો એથી પતતુ નથી હવે અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે અમે તે ભોળે તે જમીનો તો સરકારે પાછી અપાવવી જ જોઈએ” ગવર્નર સાહેબને આ જવાબ સુચ્યો નહિ, પણ શું કરે? પ્રધાનમંડળ સચાતા પહેલા સરકાર તરફથી એવી ખાતરી આપવામા આવી હતી કે પ્રધાનમંડળના વહીવટમા ગવર્નર વચ્ચે નહિ પડે એ મુજબ જમીનો પાછી આપવાના બિલ વિશે ગવર્નરસાહેબ વિરુદ્ધ હોવા છતાં છેવટે તેમણે તેને સમતિ આપવી પડી તેમને પણ ખાતરી થઈ ગયેલી કે એ બિલ રત્ન કરવાની પેાતે સમતિ નહિ આપે તો એ મુદ્દા ઉપર પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપશે અને તેમા સરકારની દ્વેષયુક્તિનું જ પ્રદર્શન થશે તે બિલ પસાર થયું અને તેનો અમલ કરવા માટે સરકારે એક પચ નીમ્યું તે પચે સ્થળ ઉપર જઈને નવા માલિકોને તેમની રકમનો ખદયો નક્કી કરીને આપી દીધો હરાજમા જમીનની આપેલી મૂલ કિંમત પર ચાર ટકા વ્યાજ સામે જે રકમ ધાય તેથી ૧૫ ટકા વધારે રકમ નવા માલિકોને મળી જે રકમ ન લઈ લય તેની રકમ તાલુકાની કચેરીમા અનામત રહે એવું ક્યું પણ પચે નિર્ણય આપ્યા પછી તુરત જમીનનો જબજો સરકારે તેના ભૂતા માલિકને આપી દીધો આ કાર્યમા પણ ભાઈ આરાભાઈએ ભારે જહેમત ઉઠાવી અને હરાજમા રાખનાર ખોટા દ્વિસાબ રત્ન કરીને કે બીજી રીતે વધારે રકમ ન લઈ લય તેની તેમણે બહુ બારીકાથી તજવીજ સંખી આ કાર્ય પૂરું થયું ત્યારે ખેડૂતોના આનંદનો પાર ન રહ્યો ખેડા જિલ્લામા, સુરત જિલ્લામા અને મુળઈ પ્રાંતમા બીજે જ્યાં જ્યાં સત્યાગ્રહની લડતમા જમીનો ખાવસા થઈ હતી ત્યાં ત્યાં મૂળ માલિકોના ધર ખખડાવતી જમીનો પાછી આવી ગઈ તેમણે વેઠેલા દુખ વીસરાઈ ગયા અને ૭ વર્ષની વાળી મુદત પછી પણ પોતાની જમીન પાછી મેળવ્યાનો અને આત્મસંતોષનો આનંદ તેમણે અનુભવ્યો

આ કાર્ય પછી પ્રધાનોને માથેથી એક ભારે બોલો ઓછા થયો હોય તેમ તેમને પણ આસાએસ મળી પ્રજાના આગ્રહથી વડા પ્રધાન શ્રી બાજાસાહેબ ખેર, અને મહેસૂલી પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ ખેડા જિલ્લાની

આવ્યા રાસના લોકોએ પણ ભાવભીનું આમ ત્રણ મોકલું દુગ્ધ અને ગમની માગણી પ્રમાણે જિલ્લા સમિતિએ રાત્રીનો કાર્યક્રમ ત્યાં રાખ્યો હતો અને મહેમાનો માથે શ્રી દરબારસાહેબ અને હું હતા રાસની બાગેળે પહોંચ્યા ત્યાં મહેમાનોનું સુસ્વસ્વાગત કરવામા આવ્યું અને ત્યાંથી સરઘસ રાત્રી થયું પણ રાત્રે સરઘસ કેવું ? ક્યાં અને ગુદર દેખાવોના કોઈ શહેરી સોખીન ત્યાં હાજર હોય તો આ ગામડાના લોકોની ણા જોઈ આફ્ટીન યઈ જાય કળા તો હૃદયના આનંદમાંથી હૃદયે છે અહીં હૃદયનો આનંદ ભાવ, પ્રેમ હતો તેમાંથી કળા હૃદયની મહેમાનોની મોટરની આગળ સો મરાઝા તે કોણે પડેલી ? ગામના આગેવાનો - મોક્ષ ખાતેજરોએ અને બીજા આગેવાનોએ ગામ તો ત્રણ દબરની વસ્તીવાળું નાનું પણ મહેમાનોને ઉતારે પહોંચતા પહેલાં સૂતરના દાર, ફવના દાર, કવળી અને નાગિયેરનો મોટરમાં એવડો દગ થયો કે જ્યારે તો કેડ સુધી તેમાં દટાઈ ગયાં જતરતી વખતે તે બધું ખાલી કયું ? ત્યારે અમારાથી મોટરમાંથી ડતરી રાકાયું

આખા ગામમાં દીપમાળાઓ પ્રકટાવેલી આખે રસ્તે હરેક ઘરની નેવગરીએથી માડીને નીચલા માળ સુધી દીપાકૃતિઓ ઠરેલી અધારી રાત્રીનો, હજારો શું લાખો દીવાઓના તેજથી, દિવસ બનાવી દીધો હતો આનુબાનુના ગામોમાંથી પણ મધ્યાહ્ન લોકો આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોવાને જીવંત આવ્યા હતા શ્રી ખેરસાહેબ તો આ અવલુંનીય દેખાન અને તેમાં દર્શન દેવ રાસના લોકોનું પ્રેમભયું અને હૃદયમાં હૃદય જોઈને સાન દાઝ્યું પામી ગયાં જ્યાં પગળીવાળા આખા સભારથાન હવે ત્યાં દેખાવ તો વિશ્વ હતો, જાણે ત્રીપકગદમાજ પેડા ન હોઈએ આ પ્રમંગ રાસના લોકોએ જે મૂંગો પ્રેમ અને આભાર પ્રસિંધ કર્યો હતો તે ઉપરાંત તેની પૂરતીમાં નામનાર ખેરસાહેબનો અને તેમના પ્રધાનમંડળનો લોકોએ વાળીથી પણ આભાર પ્રસિંધ કર્યો આ રાસની સુવાકાત લઈ બીજા દિવસે તે બંને મહેમાનો હહેવાણું ધઈ, મહીસાગર ડતરી બહાર જિલ્લામાં દાખલ થયા ખેડા જિલ્લા છાડતા શ્રી ખેરસાહેબે ગેંગે હૃદય કાઢે તો કે ગઈ રાત્રીનું ભાવભીનું અને અદ્ભુત દૃશ્ય જે જીવનભર નથી જોયું અને હું તે કની નહિ બૂધી રાકીશ

૧૦૦. ઉત્સવ

હવે રાસની કથામાં એક વાત બાકી રહી — અ તે તેણે ઉત્સવ બજાવ્યો તેની ૧૯૩૦ના માર્ચ માસની સાતમી તારીખે શુભરાતના વહાલા સરદારને રાસ ગામમાંથી સરકારે પકડયા તેથી રાસને સારી પ્રતિષ્ઠા મળી તે પ્રતિષ્ઠાને તે પાત્ર હવે અને તેથી તો રાસનો કાર્યક્રમ નહોતો હતા મંદિરશ્રીએ ત્યાં રાખા રાખવાની ગત આપેલી તે પ્રતિષ્ઠા માટેની પોતની ચોખ્ખતા પુરવાર ધરવા માટે પણ રામના ખેડૂતોને

ને પ્રિયતા આપવી પડે તે તેમણે પ્રસન્ન હૃદયે આપેલી સરદારશ્રીની ધરપકડના
સ્થિતિમાં રાસ ગામના લોકોનો યજ્ઞ શરૂ થયો તેમાં નિર્દોષ કીમતી આહુતિ પણ
લીક ઠીક હોમાઈ તે યજ્ઞવેદીની રક્ષા સત્ય અને અહિ સાચી થતી જેટલે અરો
સત્ય અને અહિ સા સત્યવાદા તેટલે અરો તે યજ્ઞવેદીની રક્ષા થઈ અને અતે તે
યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો

આ ઉત્સવ તો સત્યાગ્રહી ખેડૂતો પ્રથમ તા ૭મી માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ જે
સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં પાઞા મુકાયા તેનો આનંદ પ્રદર્શિત કરતો યજ્ઞ હતો
જેઓએ સત્યાગ્રહી ખેડૂતોની જમીન હરાજમાં રાખી હતી, અને જેઓ તેમની
કનડગત કરવામાં સરકારના હાથા બન્યા હતા તેઓને આ ઉત્સવથી કાર્થક નારાજ
થાય એવો સંભવ ખરો એવી નારાજ કોઈના પણ હૃદયમાં ન થાય, એવો
સંકોચ પણ તેમના હૃદયમાં ન જન્મે તેણે વાતાવરણ — તેણે મહોબ્બતનું
વાતાવરણ પાછું ગામમાં જીજુ યાય તો જ આ ઉત્સવ કરવો યોગ્ય ગણાય
સત્યાગ્રહી ખેડૂતોના ઉદાર વર્તનથી એણે વાતાવરણ જીજુ થયું બધી જમીને
તેમને પાછી મળી એટલે જે બારેયા બાઈઓએ જમીન રાખી હતી તેમને
ભય લાગ્યો કે હવે તેમને તે જમીનો ખેડવાને નહિ મળે પાટીદારો પોતે ખેતી
કરનારા હતા, પણ તે મઈ પોતાની બધી જમીન ખેડી રાકતા નહોતા ધણાઓની
ધણી જમીન બારેયા પણ ખેડતા હતા તે જમીન પાછી તે બારેયા ખેડૂતોને
ખેડવાને પાટીદારો ન આપે તો બારેયાઓને ગુજરાતની મુરકેલી પડે, તેમને બીજા
ગામની જમીન ખેડવાને શોધવી પડે અને કદાચ રામ ગામના પાટીદારો દ્વેષભાવે
અવગો પ્રચાર કરે તો બીજે ગામે પણ તે બારેયા ખેડૂતોને જમીન મળવી મુશ્કેલ
પડે સાચી વાત તો એ હતી કે ટેલાક પાટીદારો વેર વાગવાની વૃત્તિથી એવો જ
વિચાર સેવતા હતા પણ શ્રી રવિશંકર મહારાજ અને બાઈ આશાભાઈની પ્રેરણાથી
કેટલાક ડાહ્યા આગેવાનો સમજ્યા અને પોતાના જે ભૂના બારેયા ખેડૂતોએ જમીન
સરકાર પાસેથી હરાજમાં રાખી હતી તેઓને જ બોલાવીને તે જમીન ખેડવા
આપી અને તેમની પાસેથી ગણવત મરાવી લીધા. આ સ્તુત્ય અને અહિ સાગ્રન્થ
કૃત્યથી ગામની મુખ્ય બે વિરોધી કોમો વચ્ચેનો વિરોધ રાખી ગયો, અને વાતાવરણ
પવટાઈ ગયું વિરોધ અને અવિશ્વાસનું વાતાવરણ હવે તેને બદલે મહોબ્બત અને
વિશ્વાસનું વાતાવરણ થઈ ગયું જેઓએ જમીનો રાખી હતી અને સરકારને સાથ
આપ્યો હતો તેઓ રામભિદા થઈ ગયા અને માર્કે પશ્ચાત્તાપ પણ જણાવ્યો આવા
પશ્ચાત્તાપનો દેખાવ કોઈ માગે તો તે મૂર્ખાઈ ગણાય તે તો વર્તનમાં જ આપોઆપ
જણાઈ આવે જમે તેમ પણ ઉત્સવ ઠીકવવા જેણે વાતાવરણ રાસમાં થયું હવે

રાસની સંવત્સર મહાસરદારશ્રીની ધરપકડ હતી તેથી આ ઉત્સવ પણ તેમના
પ્રમુખપદે ઠીકવવાનું લોકોએ ધાર્યું, અને તે માટે ગામલોકોએ સરદારશ્રીને ચિનતિ

કરી સરદારશ્રીએ એ વિનંતિ માન્ય રાખી આ ઉત્તમ વસ્ત્રને ૧૮૩' ના દ્રેષ્યુઆની મામમા બિજવાયો. લગભગ નવ વરસ પહેલાં સરદારશ્રી ને ઉમંગ અને ઉત્સાહથી રાસની સભામાં પકડાયેલા તે જ ઉમંગ અને ઉત્સાહ સાથે તે જ વસ્ત્રભવડ પારેના વિશાળ ખેતરમાં ઉત્સવમંડપમાં પધારેલા આ ઉત્સવ ગામ મમગ્ત માટે સંગ્રોહ હતો. ઉત્તમવમા આશરે માનગો. રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું ખર્ચ પેટે કોઈ વ્યક્તિ પામે માગણી કરી નહોતી. પણ તે ગામ સમગ્રતનુ કામ છે એવું સમજી, ને કોઈ ઉત્સવસમિતિને રકમ આપી નહતે તે વેવામાં આવતી આ યાદીમાં ધણા બાળકો બાઈઓની રકમો પણ છે તે બાળકો બાઈઓ પૈકી કેટલાક એવા પણ નામ છે કે જેઓએ હરિજનમાં સત્યાગ્રહીઓની જગીર રાખી હતી ઉપગત ઉત્સવસમિતિ તરફથી જિલ્લાની જનતાને સામાન્ય આમ ત્રણ આપ્યું હતું પણ ગામનોડાએ પોતપોતાના મગાસનેલીઓને આ ઉત્સવપ્રસંગે પોતાને ઘેર આમ ત્રણ આપેલું તેમાં બારેયા બાઈઓએ પણ પોતાના મગાસનેલીઓને આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને આમ ત્રણ આપ્યું હતું અને જેમ પાગીદારોને ઘેર મગાસનેલીઓની બીડ હતી તેમ જ બારેયા બાઈઓને ઘેર પણ મગાસનેલીઓની બીડ જમી હતી.

ઉત્તમવપ્રસંગે સરદારશ્રીનું સ્વાગત થયું તેમજ રાસની પ્રભને ધન્યવાદ આપ્યા બાપણે યથા અને તે સાથે બીજી સામાન્ય વિધિ યઈ એ બધું બધાયે ઉત્સવપ્રસંગે યાદ તેણે હતું સાડા ત્રણ હજારની વસ્તીના ગામમાં પદરેક હજારની ઉત્તમવસભા થયેલી એ બધું બધું મદદતનુ નથી આ ઉત્સવનું મહત્ત્વ તો મત્યાગ્રહની લડત પ્રમંજે જે વિરોધી પક્ષો પકી ગયેલા તે વિરોધી પક્ષોએ એક બીજાના સહકારથી અને મીઠાસથી આ ઉત્સવ ઉજવ્યો તેમાં છે આ અહિં મા જુતિને વિજય છે ગામી અહિં માજુતિ, પ્રેમભાવ હૃદયતા પ્રથમથી જ રખાઈ હોત તો આ રાસના સત્યાગ્રહીઓની કથાનું વર્ણન પાળી ને મેં વર્ણવ્યું છે તેમાં ધણો ફરક પડતો હતાં દુ ખ આપણા હૃદયોને પવિત્ર બનાવે કે, સ્વચ્છ બનાવે છે એવો માનવજાતનો અનુભવ છે આટલી પડતી એ અનુભવ થયો અને તેનું પરિણામ સાદું આવ્યું મહાત્માજીને અને સરદારજીને આ હકીકત સાબળીને ધણો સંતોષ થયો પૂ મહાત્માજીને આ ઉત્સવપ્રસંગે સંદેશો પત્ર એવો હતો અને સરારસાહેબનું પ્રવચન પણ તે જ ભાવનાને ઉત્તેજક હતું આમ શુભ માર્ગનું પરિણામ શુભ જ આવે, જે સનાતન મત્યની જોગખ આપણને આ કથામાંથી પાઠી યઈ આવી અને આપણે એ પણ જોયું કે રાસની લડતમાં જેટલે અરો સત્ય અને અહિંસાની શુદ્ધતા સચવાઈ તેટલે અરો તેમાં સફળતા મળી અને તેમાં ને કાઈ મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ, સત્યાગ્રહીઓને દુ ખી થયું પડ્યું, તેમને દુ ખ જેવું જણાયું તે અહિં માજુતિની આગોને લીધે જ બન્યું—એવો પર્વાર્થપાઠ પણ આપણને મળ્યો વળી રાસ ગામની લડતનો મૂળ પાયો જ્વતવ્રતા દેરાપ્રેમ હોત

અને રાસમાથી સરદાશ્રીને પકડ્યા તેના પાથી તેમના હૃદયમા જે ટેકની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી તે કરતા વિશાળ અને વિરોધ શુદ્ધ હેતુ સ્વરાજ્યનો — સ્વાર્પણ કરીને સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હેતુ આ લડતના મૂળમા હોત તો હાલ રાસની લડત દીપી છે તેનાથી હજારો ગગી વધુ મારી દીપી નીકળત એવું જ નહિ, પણ રાસના લડતમા પડેલા ખેડૂતોમા હાવ જે નિરુત્સાહ અને નિષ્ક્રિયતા જણાય છે તે ન જણાતા રાસને તેઓ સ્વરાજ્યનું તીર્થધામ બનારી શક્યા હોત આ સ્પષ્ટ વાત પણ આપણને આ કથામાથી મળી શકે છે

હતા રાસના બહાદુર ખેડૂતોએ જે જે ભોગે આપ્યા, જે જે સંહન કર્યું, તેથી આપણી સ્વરાજ્યની લડત આગળ તો વધી જ છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ જ થઈ છે અને આ કથાની સમાપ્તિમા પ્રભુને પ્રભુ' છુ કે અમારામા પ્રભુ એવી શક્તિ મૂકે કે અમે મહાત્માજીના આદર્શોને અને તેમની તીવ્રતાને પડોચી શકીએ અને માતૃભૂમિની મુક્તિ મારફત પીડાતી માનવજાતને મુક્ત કરી શકીએ

૧૦૧. પ્રભુએ મારી લાજ રાખી

જેવમાથી છટકા બાદ મારા પિતાશ્રીની તો ઇચ્છા ખરી કે હું હવે ઘર જ રહું ખેતીના કાર્યમા સાહસ ખેડ્યા પછી ત્રણ ચાર વરસો પ્રતિકૂળ નીવડ્યા તેથી તેમના વ્યવસાયને ઠીક ઠીક ચાલે લાગે હતા બીજા બાજુ એ એકલા પહોંચી પણ વળતા નહોતા પણ બાપુજીને મારા વિષેનો મારા પિતાશ્રી ઉપરનો પેનો પ્રાગળ અને હમેશા ચાલ રચા કરતો કે મને પાછુ વાળીને જોવાની ટેવ છે તેથી તેમને મારે વિષે ચિંતા કરવા જેવું નથી બાપુજીને મારા વિષેનો આ અભિપ્રાય સાવ સાચો હતો મારા જીવનમા એ સારે નબળાઈ હતી તેને જડમૂળથી કાઢી નાખવાનો નારીશ જેવમા મે નિશ્ચય કર્યો હતો સસારના અને તેના વ્યવહારના પ્રતીક્ષાને શી રીતે ટાળવા તેનું મનન હ સતત કર્યા કરતો હતો આ સસારમા સાચી પ્રતિષ્ઠા મળે, માથી મૂળ મળે એનું ચિંતન થયા મરણ હવે મારે માટે ત્યાંનું વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયું કે મારે સાજના છ વાગે અને ઓરડીમા પુરાઈ બડ અને પછી બાર કલાક અભ્યાસ, મનન, પ્રાર્થના, આત્મનિરીક્ષણ અને નિદ્રામા શત વીટી જાય નવારે ઉઠ્યાસમા ઓરડી બહાર નીકળાય આવું નિયમિત અને પ્રતિજ્ઞા આત્મનિરીક્ષણ થવું જીવન મારા જીવનમા હ કદી નથી જાયો તે જોલજીવનથી મારા જીવને ફેરવે પલટો ખાધો તે હ એક જ વાક્યમા જણાવી શકું કે ત્યાં મે પ્રભુને પ્રશ્ન રખીને એક મંદાય મેનો કે મારે માન જીવનમા મુખ્ય વ્યવસાય દેરાસેવાનો રાખવો બાપુજીના જીવનકાર્યમા મારે જીવનને વિતાવી દેવું આગળીસ વર્ષ પડેલા હું સ્મિત આક્રિષ્ટમા મારી દંડને

હતો અને જે હૃદયમયન અને આનંદ અનુભવતો તેણે હૃદયમયન અને આનંદ
 મેં નારિક જેલમાં છોડાયકરમાં પહેલા વિભાગની ૩૦મી એંગ્રીમાં અનુભવ્યા
 લગભગ મારા આઠ માસ તે જ એંગ્રીમાં અપૂર્વ આનંદમાં ગયા, અને અગિયાર
 માસના જેલનિવાસ પછી હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે હું સકલપણ મેળવીને બહાર
 નીકળ્યો હું એમ કહી શકું કે મારો તે સકલપ આદ્ય ગયો નથી હું બહાર
 નીકળ્યો ત્યારે મારી વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિ વિકટ હતી માર માસ પછી મારે
 માથે જે સકલ ગતરવાનું હતું તેની આગાહી જાણે તેમને મળતી હોય તેમ મારા
 પિતાશ્રી મને પાંચ વાળી જોવાનો આગ્રહ કરતા હતા માથે દેવાનો બોલો પણ મારે
 થઈ ગયો હતો તે હજારો ધરવાને તેમણે રહેવાના બંને ધર વેચી દીધા હતા
 છતાં બોલો ઠીક ઠીક રહ્યો હતો તેમણે એમ માનેવું કે હું બહાર નીકળીશ એટલે
 તેમને મદદકર્તા થઈ પડીશ અને વળી એમ બંને મળી બહુ રાગે પાડી દઈશું
 બહાર નીકળ્યા પછી મને આ વિકટ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ તો આવ્યો પણ શું
 કરવું ? હું મૂકાયો તો ખરો ? મારી મામે એક આધી આવી બી કંટલાક વડીલ
 રેનેહીએએ પણ મને ચેતવ્યો મારે શું કરવું ? હું વારંવાર બાપુજી પાસે મારા
 રોજા રાગે તેમને શાને તકલીફ આપું ? મારો રસ્તો મારે જ કાઢી લેવો ગયો
 હું તેને સારણે ગયો “લજ્જા મોરી રાણો રામ હરિ” એવી વિનંતિ હું એને
 કર્યા કરું એણે મારી અરજ માગળી અને મારી લાજ રાખી એક દિવસ આણુદથી
 જે તાલુકામાં હું કામે રોકાયો હતો ત્યાંથી ઘેર ગયો અને મારા પિતાશ્રીને મેં
 નમ્રભાવે કહ્યું, “આપ મારી આજ્ઞા ન રાખો સવા બે વરમની સજ થઈ હતી
 છતાં અગિયાર માસમાં બહાર આવ્યો તે દેશના પ્રતાપે તે સવા બે વરસ લખર
 તો મારો પણ અધિકાર નથી વળી મારો એવો સકલ પણ છે કે મારે જીવનભર
 દેશસેવાના વ્યવસાયમાં રહેવું એ મારો સકલ પૂરો ધામ એવો આપ આશીર્વાદ
 આપો ” તેમણે એવો આશીર્વાદ તો ન આપ્યો પણ મને તે કાંઈ કહી શક્યા
 નહિ હું પાછો મારે કામે ચાલ્યો ગયો પિતાશ્રીનું દુઃખ કલપી ગયો હતો
 પણ તે મમજી હતા જીવનમાં આવા બંને પ્રસંગોના અનુભવ બળ તેમની
 પાસે હતું અને વળી દેશસેવાનો સંપર્ક તો મારા નાનપણમાં પત્ર દ્વારા તેમણે
 જ મને આપેલો, એટલે તેમણે મને આગ્રહ કરી કરોગીમાં ન નાખ્યો મારી
 ગેરહાજરીને ગરબે પોતે બધી અગવડ કે મુશ્કેલી વેઠી લેવાનો નિશ્ચય કરીને
 તેમણે મને બચાવી લીધો અને પ્રભુએ મારી લાજ રાખી

૧૦૨. પિતાવિહારો

નારિક જેલમાંથી રૂટ્યા પછી આણુ દ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓના આમહુથી આણુ દ તાલુકા સમિતિના મંત્રી તરીકેનું કામ મે હાથ લીધું આ જ સુધી કોઈ પણ મહાસભા સમિતિમાં હું દાખલ થયો નહોતો. સમિતિના સભ્ય તરીકે હું આ પ્રથમ જ સામેલ થયો. આણુ દ તાલુકાના માના અને સદેસર ગામને તે સાલ પૂરતો જમીનમહેસૂલનો પ્રશ્ન હાથમાં લેવો પડ્યો હતો. મહાસભાઓનો મુકામ બ્લૂન જીવાઈમાં બોરસદ રહ્યો હતો તેમની પાસે જે ગામના ખેડૂતોના વ્યક્તિગત પાકના, આવકના, ખર્ચના અને જરૂરિયાતના જમાખર્ચના આકડા રબૂ કરી તે ગામોની ફરિયાદ સત્ય છે એવી ખાતરી કરી આપીને તેમની મારફતે કલેક્ટર પાસે બંને ગામો સળધે નિકાન મેળવવાનો હતો આ કાર્યમાં બાઈ અબાવાવ શકરભાઈ મારી સાથે હતા.

સને ૧૯૩૧ના જીવાઈની સાતમી તારીખ હતી હું અને બાઈ અબાવાવ ગાના અને સદેસરના જમીનમહેસૂલના ઝડપ માટે ગાના ગામે ગયા હતા અને ત્યાંથી સદેસર ગયા હતા વરસાદ ઠીક ઠીક વરસતો હતો અમે સદેસરનું મામ પૂરું કરી પાછા ગાના તરફ ફર્યા ખેતરાડું રસ્તો લીધા આવતા મોટરના બૂગડા ઉપરથી મને એવો શાસ થયો કે આણુ દ સમિતિની મોટર છે મોટર ગાનાથી સદેસર અમારી તપાસ માટે ગયેલી ત્યાં ભરપૂર કે અમે તો ગાના તરફ પાલ વળ્યા છીએ એટલે તે પાછી વળી તે પાછી વળેથી મોટર અમને ધોરી રસ્તે આવી મળી મને નવાઈ તો લાગી કે શા કારણે મોટર આવી હશે ? મોટર પાસે આવતા તેમાં મારા કાકાના દીકરા બાઈ ચિમનભાઈને જોયા મેં એકાએક પૂછ્યું, “તમે ક્યાંથી ?”

“તમને બોનાવવા” તેમણે જવાબ આપ્યો. “કેમ કાઈ છે ? આમ એકાએક ?” મેં અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“મોટા કાકાનું ખૂન થયું છે,” તેમણે મને કહી નાખ્યું આ માહા સમાચાર સાંભળી ભણે વળખાત થયો હોય તેમ મારા મગજમાં ધૂમરી આવી ગઈ કાણેક હું મૂઠં રો બોમો રહ્યો અને પછી સાવધાન થઈ પૂછ્યું “કોણે ખૂન કર્યું ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો, “લખાએ”

સાજના સાત વાગેલા મારે તુરત મોટરમાં બેસવું જોઈએ અને ત્યાંથી તરત અગામ રેલેને પહોંચવું જોઈએ અગાસ રેલેશન ત્યાંથી ત્રણેક માઈલ દૂર થાય અમે અગામ રેલેશને ચાલ્યા ત્યાં પહોંચતા ગાગી આવી બાઈ અબાવાવને કાર્ય સળધે સૂચના આપી બાપુજી તે દિવસોમાં બોરસદ હતા તેમને અને દરબાર સાહેબને આ સમાચાર કહેવાનું કહીને હું ખાડીમાં ખેડો સાડા આઠ વાગ્યે સોનિત્રા

રેસાને ઊતર્યો મારે રાત્રે જ પગમા મારી જમીન ઉપર જણુ ભેઈએ રેસાને ઉપર ઊતરતા એક પોલીસે મને મ્હું “મોટરમા બેસી જાઓ પોલીસ નાથળ સૂળાસાહેબ ત્યાં જવાના છે તમને તેડવાને આંખો છુ

હું મોટરમા બેઠો રાત્રે દસ વાગ્યે અમે જમીન પર પહોંચ્યા ઘરના ચોકમા જ ખાટલામા બેઠા બેઠા જમ્યા પછી હુકો પીતા હતા ત્યાં જ તેમના માથા પર ધારિયાના ધા પડ્યા આંખુખાંખુના ચોકો તેને વારવા આવે તે પહેલાં તો ખૂની ચા રો ગયો

લખાએ મહિમાઈનું ખૂન શાને કર્યું એ એક પ્રશ્ન હતો મારા પિતાશ્રીને તે અને તેની સ્ત્રી બાપા મ્હીને સમોરે મને ‘મોટાભાઈ’ મ્હીને બોલાવે લખાને બૂખ લાગી હોય તો ઘરના છોકરાની જેમ મારી પત્ની પાસે ખાવાનું માગે ‘મોગી બહેન, આજે તો બહુ કામ કર્યું મને ખાવાનું આપો’ કાંઈક નવી વસ્તુ કઠી હોય તો માગી પત્ની લખાને સવારે તેને પરણાવેલા પણુ મારા પિતાશ્રીએ તેની સ્ત્રીની ગરબડમા અને એક ખૂનના શુનામા શિક્ષામાથી બચાવેતો પણ મારા પિતાશ્રીએ આ બધામા તેના પર દેડ થયેતું અને તેણે રૂપિયા સાતસોનું ખાતુ પાડી આપેતું પણ કઠી તેના પર તે માટે કાંઈએ તગાદો કર્યો નહોતો તો પત્ની તેણે અકારણે આતુ કરીપણ ખૂન કર્યું હશે? એમ કેમ બને? તેના મનમા બળતરાયે કાંઈ હશે ને? કેટલાક માસથી તે વ કાયેરા રહેતો એવી ખબર હું ન્યારે વીસેક દિવસ પર સોજિતે ગયેગે ત્યારે મને મારા પિતાશ્રીએ કહેલી મને મારા એક બે બિડ્ડોએ પણ કહેતું કે તમે પરામા એક દિવસ આવો અને લખાને જરા કપમ્પે દો, સમજાવો મારા મનમા કે ગાનાસદેમરનું કામ પરવારું અને તેટલામા બાપુજી પણ બોરસદથી જવાના એટલે હું બે ત્રણ દિવસ જમીન પર રહી આવીને લખાના મનનું સમાધાન કરીશ જેમ મારી જમીન ત્યાં છે તેમ મારા કામઓની જમીન પણ ત્યાં જ ત્રણ પેઢીથી સ પાડેલી તે જમીન હતી મારા નાના કાકાને ભાગે આ લખાની મીરો જમીન ભાગમા આવેલી એ મીરો જમીન પર બીજો ઉપારનો પણ મેળે તેમનો હતો લખો મૂગે તો અડબડ અને હસતા બીન ભેવો છે તે જમીન લખો ખેડે પણ કાંઈક નાગાઈ કરે, ચોરી કરે, બદોબર ભાગ ન આપે એટલે મારા કાકાએ તેના પર દાવો કર્યો હુકમનારું થયું જમીન પર ટાય લાવીને જમીન વેચાશુદ્ધકે કબજે લેવાનો હુકમ મેળવ્યો આમા મારા પિતાશ્રી પોતાના નાના ભાઈના મદદગાર હતા તેમને મારટકચેરીની સૂત્ર નદિ એટલે મા । પિતાશ્રીની સલાહ પેતા આ લખાથી સહન ન થયું તેને બન્ને ભાઈઓ ઉપર કોપ ચડ્યો પણ મારા નાના કાકા તો સોજિતે રહે એ સાવચેત પણ બહુ રહેતા મારા પિતાશ્રી તો ત્યાં જ રહેતા હતા એટલે બધો કોપ ત્યાં જ હતાર્યો તેમા એકાદ તેનેદ્વેષી માણસની શિખવણી હશે ગમે તેમ દો પણ લખાએ એ મામ કર્યું

તેણે એ કાર્ય કર્યું તો ખરું પણ હવે બચાવ શો ? તેને મ ગળ માસ્તર — મુખી પર વિશ્વાસ કે તે કાંઈ બચાવ બતાવશે એમ્હે તે તેમની પાસે મધરોળ ગયો અને કહ્યું “મે મહિભાઈને મારી નાખ્યા.”

“મહિભાઈને મારી નાખ્યા ? શું કરવા ? તે બહુ બૂંડું કામ કર્યું એ તો આખા ગામ પર કવક” માસ્તરે આવું કહ્યું પણ તેમને ખાતરી હતી કે આ છાકરો ભાગશે તો બહારવટે ફરશે, એટલે ધીમે રહીને તેને હુક્કો પીવાને આપ્યો. તે હુક્કો પીને બેઠ્યો અને બોલ્યો “હુ ભડ છુ”

માસ્તરે પૂછ્યું “કયા ભડ છુ ?”

“ખભાતના રાજ્યમા ચા'યો જઈશ,” તેણે જવાબ આપ્યો.

“તેમાં તને શો ફાયદો ? તેથી તો તારા ઉપર રાક વધશે તુ વધારે તોફાને ચટ્ટીરા અને માર્યો જઈશ તેના કરતા અહીં જ રહે ને બચાવ કગ્તા કરતા બચાવ તો ઠીક, નહિ તો ચોડી સજા થશે તુ ગામમા એક મળિયામા રહે અને મને સાગરો કે તારો બચાવ છે તો હુ તને હાજર કરીશ નહિ તો તને કહીશ તુ ચા'યો જાજે”

તેણે માસ્તરનું કહેલું માન્યું માસ્તરે એક ફળિયાના બારેયા આગેવાનોને બોલાવીને ખાનગીમા જણાવ્યું કે આ લખાને તમારે ઘેર રાખો અને તેના પર બે ચાર જણ દેખરેખ રાખજો તે ચા'યો નહિ ભય મહિભાઈનો ખૂની આપણી પામેથી બા ા ભય તો આપણા ઉપર નામોશી આવે

લખો પેલા બારેયા આગેવાનો સાથે ગયો અને તેમના ઘરમા રહ્યો

૧૦૩. સત્યનું ખૂન ન થાય !

સામાન્ય રીતે મારા પિતાશ્રીનું વર્તન ખેડૂતો પ્રત્યે માયાળુ હવ વીસ વરસથી ખેતી અને ધીરધારના બ્યવહારમા કોઈ ખેડૂત સાથે તેમણે બગાડયું નહોતું કોઈની ઉપર તેમણે દાવો કે ફરિયાદ કરી નહોતી. તેમની માઝા સારી હતી તે સાથે તેમની કાર્યક્ષમ્તા પણ બહુ ચોક્કસ હતી લેણદેણ બ્યવસ્થિત અને કાયદેસર હવ અને સામાન્ય રીતે જેને આપણે પ્રમાણિક કહીએ છીએ તેવા વર્તનમા તે દિવ ચોરતા નહોતા પણ ખીજ બાનુ તેમની ધાક બહુ હતી તેમને ફૂંફાડો બહુ હતો તેમની સામે થઈએ તો માર્યા જઈશું એવા કેટલાક ખેડૂતોના મનમા ભય હતો વળી તેમનું રક્ષણ મેજનીશું તો ગમે તેવા શુનામાથી બચી જઈશું એવી છાપ પણ હતી. અને હુ જાણું છું ત્યા સુધી ખેડૂતો પર તેમને વિષેની આવી છાપનો તેમણે કદી દુરુપયોગ પણ કર્યો નથી. પણ તેમને એક વાન પકડી તેમાં ગમે તેવા જોખમે પણ પાકું વાળી બેતા નહોતા જોખમથી દરિને પાછા

વળવામા તેમને નામદાઈ જણાતી ડરતુ શાને? ડગતા ફૂગીએ તો જગતમા નભાય કેમ? સ સારચક્રમા બનવાનુ હોય તે તો બન્યા જ કરે છે તે દાઈ આપણી મન્દૂરી મેળવવા યોગવાનુ નથી તો પછી આપણને ઠીક લાગે તે કોઈની દરમર રાખ્યા સિવાય કેમ ન કર્યા કરતુ? કાઈક આવા સ્વભાવને લીધે તેમને બાતમી મળેથી કે લખો તેમના પર ક્રોધમા છે, તે ધા મરવાનો છે, ત્તા તેઓ લાપરવા બની ચાલતા તેમના પર હુમલો થયો તેના અર્ધાં કલાક પડેલા જ લખાંના તકરારી ખેતરમા તેની પાસે થઈને આવેલા ત્યાર પછી લખો મારવા ગયો ત્યારે ખાટલામા હુકો પીતા પીતા તેની સાથે તેમણે દલીલ પણ કરી અને છેવટે મ્હુ કે છ મને મારવા આવ્યો છુ ત્યારે માર. ખાટતાની પાગલ ઉપર સામે જ ગોપાળભાઈ નામના એક પાત્રીદાર નોકર બેઠા હતા તે ડરથી બેઠ્યા, પણ પિતાશ્રીએ ઠડે પેટે ઉપરનો જવાબ આપ્યો તે સાલગતા જ લખાએ ઉપરાઉપરી ધા કર્યા આવી બેઠી નીડરતા તેમનામા હતી જે તેમની સાથે સ પડંગા આવતા તે બહુ વિશ્વાસથી તેમની સાથે રહેતા અને તેઓ તેમને બહુ લવા દેખાતા જેઓ તેમનાથી દૂર રહેતા તેઓ તેમનાથી ડરતા જે તેમના સહવાસમા આવે તે તેમના વખાણ કરે, જે દૂર રહે તે નિંદા કરે આમ તેમના જીવન વિધે બન્યા ક્યુ? છે

તે દિવસે રાત્રે અમે ખરામા પહોંચ્યા ખાટલામા પડેલા તેમના મૃત દેહના દર્શન કરી હાથ બેઠી છુ નમી પડ્યો પછોયે મનુ રાખવા પ્રયત્ન કે વા છતા મારાથી રોઈ જવાયુ પોલીસ અમલદારો મને પાસેના ખાટલામા લઈ ગયા અમે બેઠા ફોજદારે બોલો રિપોર્ટ પોલીસ નાયબસૂબાને વ આવ્યો પોલીસ નાયબસૂબા મિ દેવ નામના ગૃહસ્થ હતા મને તે પ્રથમથી કાઈક બોગખતા હતા તેમણે ફોજદારને પૂછ્યુ, “દાર્શનિક પુરાવો કોણ છે?” તેમણે પેતા ગોપાળભાઈનુ નામ આપ્યુ

‘જૂન કર્યા પછી લોલીવાણુ ધારિયુ લઈને ચોકની ખડકી બહાર નીકળતા તેને જોયાનો કોઈ પુરાવો છે?’ પેલા અમલદારે ફોજદારને પૂછ્યુ

“હજી તે વિધે તપાસ કરી નથી,” ફોજદારે જવાબ આપ્યો

“આવે, એક પુરાવો ભેઈએ,” અમલદારે મને હજી

“એવી રીતે કોઈ બેનાર હશે તો તમને તે પુરાવો પણ મળશે” મે જવાબ આપ્યો

મારો જવાબ પેના અમલદારને ન ગમ્યો તે બોલી બેઠ્યા “કોઈ ન હોય તો તૈયાર કરવો ભેઈએ આવા પુરાવા સિવાય આખો કેસ અપૂર્ણ કહેવાય”

“એવો ન્હોડો પુરાવો બેસા કરવો મને નહિ ગમે” મે કહ્યુ

ન્હોડો શાનો? શુનો થયો છે તમે જોતા નથી કે આવા જખરદરત માણસને કરપીણ રીતે ધા ફરીને મારી નાખ્યા છે? એ વાત તો આથી છે પેલા

લખાએ માર્યા છે તે વાત પણ સાચી છે તેા આવો પુરાવો કોઈ સાચો દેખનાર માણસ સ્વેચ્છાથી ન પૂરતો હોય તો બીજા કોઈ ખેડૂતને તેવો પુરાવો પૂરવા બોલો કરવો નોઈએ તેમ ન થાય તો સાચો કેસ માર્યો નય, અને ગુનેગાર છૂટી નય ”

પેલા અમલદારના જોશથી હું મૂંઝાયો છું શું કહું ? પ્રશ્નએ મને બળ આપ્યું અને મેં કહ્યું, “ સાહેબ, ખૂન તો મારા પિતાશ્રીનું થયું છે તેનાથી મને જે દુઃખ થાય છે તેવું બીજાને ન થાય પણ મારા પિતાશ્રીનું ખૂન કરનારનું ખૂન કરાવવાને ખોટા પુરાવા ઠીકા ધરી સત્યનું ખૂન કરવામા મને રસ નથી તમે મારી પામે એ આશા ન ગમીો ”

અમલદાર સમજી ગયા મારા બે કાકાઓ ત્યા બેઠા હતા તેમણી મોટાભાઈ મગનભાઈને અમલદારે કહ્યું, “ રાવજીભાઈની વાત અને પસંદ પડતી નથી એમના વિચાર પ્રમાણે તો મારો કેસ બગડી નય હું તેમને ફરિયાદી તરીકે પણ નહિ રાખું નયું સત્ય અહીં કામમા નહિ આવે માટે તમને જ ફરિયાદી તરીકે હું દાખલ કરું છું. ’

એમ કહી મને પડતો મૂક્યો મારા કાકાને ફરિયાદી તરીકે રાખ્યા ત્યાથી સવાર થતા રોજિંદે આવ્યા રાખનો અઝિદાહ થયો મારા પત્ની અને પુત્રીઓના આશ્વાસનમા આખો દિવસ ગયો બીજો દિવસે પેલા મગનભાઈ માસ્તર મુખીએ ખૂનીને પોલીસને સ્વાધીન કર્યો પોલીસને જેવો પુરાવો નોઈતો હતો તેવો સાચો પુરાવો મારા ખેડૂતો પૈકી એક બાપરીકરાએ લખાને લોહિયાળું ધારિયું લૂછતા લૂછતા ખડકી બહાર નીકળેા જોયો હતો તે મળ્યો કેમ આવ્યો તેને જન્મગીપની સજા થઈ દશ વરસની સજા પૂરી થતા તેની મુખિ થઈ

સને ૧૯૪૧ની સાલમા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહને અંગે થયેલી કડગાથી છટકા બાદ હું રોજિંદે ગયો ત્યારે મેં બલચુ કે લખો છપીને ઘેર આવ્યો છે બીજો ત્રીજો ત્રિથમે હું પગમા ગયો તેને ખબર પડતા તે આવ્યો મારી પાસે આવ્યા દશ જણ મેકા હતા તેણે બહાર ઊભા રહી રાત્રી માગી, “ હું અહર આવું ? ” મેં કહ્યું “ બરે આવ લખા, હું આવ્યો ? સરીર તો મારું છે ને ? ”

તે અહર આવ્યો મારે પગે હાથ અડકાડી તે બેઠો અને “ મોટાભાઈ મને માફ કરતે ’ એમ કહી રડતા લાગ્યો

મારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું મેં મદમદ સ્વરે કહ્યું “ હું કોણ માફ કરવાવાળો ? માફ તો તને પ્રમુ કરે પણ લખા તે બહુ બહુ મયું તારું બચાડયું અને મારુંયે બચાડયું પણ હજીયે હું સીધો વગીરશ તો મુખી મર્મશ હું તારા પર વેરભાવ નહિ ગણું મેં રાખ્યો પણ નથી તારી પાસે જમીન છે તારું કુટુંબ છે હું મદદનત કર અને પેદા કરી ગુજરાન ચલાવ કોઈની સાથે તોફાન નહિ કરું તે મુખી થશે ”

૧૦૪. મારું અવલંબન

મારા પિતાશ્રીના ખૂનની હકીકત બાઈ જી બાલાવની મારફત સામળી બાપુજીને પણ દુ ખ થયું તેમણે તુરત મારા ઉપર પત્ર લખ્યો. પત્ર મારા હાથમાં આવતા અને તેનું સંબોધન વાચતા મારું હૃદય હર્ષાશ્રુથી ભરાયું અને દ્રવી ગયું બાપુજી આજ સુધી મારી સાથેના પત્રઅવહાનમાં બાઈશ્રી રાવજીભાઈથી પત્રનું સંબોધન કરતા આજે પત્રમાં 'ચિ રાવજીભાઈ' વાચ્યું તે વાંચી મારી ભાવના નમ્ર થઈ, હૃદય આનંદથી ભરારાઈ રહ્યું સગીરે દોમાય થયો. આ શું થયું? મને આનંદ શાનો? યશો? માણસ દુ ખમાં હોય છે ત્યારે અન્યનું આશ્વાસન તેનું દુ ખ આહુ બતાવે છે એ આશ્વાસનનો પારો વધી પડે છે ત્યારે તે દુ ખ ભૂલી નય છે અને આનંદિત બને છે એ રીતે દુ ખ એક આશીર્વાદરૂપ પણ થઈ પડે છે. આણુ થાય તો તેનું દુ ખ તે સાચું દુ ખ કહેવાય? મને જે આનંદ થયો તે મારા સ્વાર્થનો હતો? અને એમ હોય તો મને જે દુ ખ થયું હવે તે પણ સ્વાર્થનું જ હોય જોઈએ. આવા ગૂંચવાડમાં હું પડી ગયો. ગમે તેમ હો. આત્મજનના સાનિધ્યનું સુખ જો ક્ષણિક અને માયામિશ્રિત હોય તો તેમના વિયોગનું દુ ખ પણ એટલું જ હોય એ રીતે મારા પિતાશ્રીના વિયોગનું દુ ખ બાપુજીના પત્રથી બોણું થાય એવું એ પત્રમાં કાઈકે હવે તે પત્રનો સારારા નીચે પ્રમાણે હતો.

‘ચિ રાવજીભાઈ,

તમારા પિતાશ્રીના ખૂનની વાત માલળી હું ક’પી ઠાકો મણિભાઈનું ખૂન! એ સભવે કેમ? કોણે કયું? કેમ ક્યું? મને તે જણાવવું તમને હું શું આશ્વાસન આપું? મૂંઝારો નહિ મણિભાઈની જગો આજથી દુ લક હું અને તમને તેમની ખોટ ન જણાય એવો હું પ્રયત્ન કરીશ તમે સમજી છો તમારા પત્નીને આશ્વાસન આપવો તમે ત્યાંથી પરવારીને અહીં આવો ત્યારે તમારા પત્નીને સાથે લેતા આવશો.

તા ૮-૭-૨૧

બાપુના આશીર્વાદ

આ પત્ર મેં અનેક વખત વાંચ્યો, વિચાર્યો અને તેનો અર્થ કરવા માંડ્યો. બાપુજી મારા પિતાશ્રીની જગોએ! આ તો પિતા ગયા અને પિતા આવ્યા અને ‘મોટાભાઈ’ની જગોએ બાપુજી મળ્યા! હવે મારે શાને દુ ખી થવાનું? જે અવસર માટે મારે અનેક તપ અચરવા પડે તે અવસર મારા પિતાશ્રીએ પોતાને જોગે મને અપાળ્યો! હવે દેવદાસ જે ભાવથી બાપુજીને ‘બાપુજી’ કહીને બોલાવે છે, તે જ ભાવથી બાપુજીએ મને સ્વીકાર્યો. મારા ધન્ય ભાગ્ય! — પણ તુરત જીલો વિચાર આવ્યો અને હું મૂંઝ ઠાકો, — “બાપુજીએ તો મારા પર કૃપા કરી

જે પદ હુ ઇચ્છ્યા કરતો હતો તે પદ મને તેમણે આપોઆપ આપ્યું પણ હું તેને લાયક છું ? લાયક નીચીશ ? મારામા તેવી સંજ્ઞા છે ? મારા પ્રત્યે તેમને જેવો શુદ્ધ વાત્સલ્યભાવ છે, તેવો શુદ્ધ પિતૃભાવ તેમને વિષે હુ રાખી રાકીશ ? તેમની પાસે જે મૂડી છે તેના વારસદાર થવાને હુ પાત્ર છું ? હુ તેમના પુત્ર તરીકે તેમને સંતોષ આપી રાકીશ ? હુ નિર્બંજ, અપાત્ર, સર્વ રીતે વામનરૂપ બાપુછને આદર્શ, તેમની બાવના, તેમની વિરાટ સંજ્ઞા, અને પ્રેમશીર્ષ અક્ષિત અમોઘ તીવ્રતાને હુ શી રીતે ઝીલી રાકીશ ? તે વારસાને હુ ઝીલી શકું તો જ તેમના વારસાધ્યતાવને હુ પાત્ર નીવડું તેની ખાતતા મારામા ન આવે તો હુ દેવી બનીશ" આવો વિચાર આવતા જ મારો આનંદ ઓસરી થયો હુ પાછો મથનમા પડ્યો છવનમા મેં જે જે અયોગ્ય કામ કર્યા હશે, જે જે નિર્બંજતાઓ દાખવી હશે તે તે મારી સામે આપોને ખડા થયા અને મારી મરકડી કરીને કહેવા લાગ્યા, — "રાજી રાને યાચ છે ? તારું સ્વરૂપ તો ઘ તપાસ' અમે ત્યાં મુખી તારામા છીએ ત્યાં મુખી પ્રમુખીયે મગદૂર નથી કે તે અમારી જગો લઈ શકે તો પછી તારા બાપુછને ઘ દયા રાખીશ ? ઘ કુટિલ, ખલ, અને કામી, એ પવિત્ર આત્માને અમડાવીશ નહિ, તેમને છેતરીશ નહિ."

હું શું કહું ? બાપુછએ પદર ઉપનાસ કર્યા હતા, તે વખતે મને જે કહું હવ તે મને યાદ આપ્યું બાપુછ મને પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકારે અને હુ તેને પાત્ર ન નીવડું અને તેમને છેતર્યા જ કહું, તો તેમનો વિશ્વાસપાત કર્યા જેવું થાય ? આવા વિચારથી હુ ક'પી છોકરો આવી દસામા મેં બાપુછને પત્ર લખ્યો મને યાદ છે કે મેં નીચેના ભાવાર્થનું દાર્ઢિક લખ્યું હતું,

"આપે મારા પ્રત્યે જે મમતા બતાવી તે માટે આપનો ઉપમાર માનુ કે પ્રમુનો ? કોઈનોય નહિ બાપ દીકરાને સ્વીકારે તેમા ઉપકારના કૃત્રિમ ભાવોને કયા અવકારા હોય ? મારા સ્વીકારથી મને આનંદ તો અતિ થયો પણ તે સાથે તેથી મારા પર જે જવાબદારી આવી પડી તેના આંતરથી હુ મૂંઝા પડ્યું ઉકર્યો અને મારા રાકના સ્વીકારથી મને જે આનંદ થયો તે કરતા હુ આપનો પુત્ર હોવાને લાયક છું કે કેમ અને ભવિષ્યમા લાયક નીવડીશ કે કેમ તેની ચિંતામા હુ વધારે પડી ગયો છું આપે મારે વિષે અનુમત્યુ છ કે હુ મદ મતિનો અને મદ સંજ્ઞાનો છું વહેતા પ્રવહ પૂરમા તણાઈ જતા તરણા જેવો હુ અડપ છું મારા જેવો અરાખ, નિર્બંજ, પાપી આત્મા આપ જેવાનો પુત્ર થવાને પાત્ર નહિ નીવડી શકે એવો મને ભય છે છતાં માનું તો ક્યાલુ જ છે પ્રમુને અને આપે મને આવા સમયે આ અવલંબન મારા તારણ માટે આપ્યું છે મારે વિરે આપ મોગી આશા રાખશો નહિ આપ મને આશિષ આપજો કે આપના પ્રેમને હુ પાત્ર નીવડી શકું એવી સંજ્ઞા પ્રમુ મને આપે

પિતાશ્રીને ખૂની તો તેમના લાડકવાયા જેવો લખો નામનો યુવાન હતો તે ઘોડાક મારાથી વધેરો હતો તેણે તેમનું ખૂન ક્યુ પોતાના બાઈનો પક્ષ લઈને મારા પિતાશ્રી તેની સામે તેમને મદદ કરતા હતા તેની રીસથી તેણે એ ખૂન કર્યું તે પકડાયો છે કેસ ચાલશે ખૂનનો કેસ, અને ન્યું સત્ય જોવવાના પ્રયત્નમાં મ્હાય તે કેસ માર્યો નય એના બચથી પોલીસ અમલદારે મને ફરિયાદી તરીકે લીધો નથી એટલે હું તે પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર થઈ છું ખૂનીનું ખૂન કરાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડવામાં મને રસ નથી

હાલ તો શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાજીની કથા મડાની છે દસ દિવસ ગીતાજીનું પાસાયણ ચાલશે ધમ દિયા સિવાય બ્યાવહારિક ક્રિયાનો ઉદ મગી દીરો છે એટલે આવતા વ્યકવાનિયામાં હું આપની પાસે આવી જઈશ ' વગેરે

આ પ્રસંગ પછી હું બાપુજીના વધુ ઘાડા પરિચયમાં રહ્યો હોઉં એવું નથી બન્યું જેમ જેમ તેમના કાર્યક્ષેત્રનો પરિધ વધતો ગયો તેમ તેમ પહેલા કરતા તેમના પ્રસંગમાં રહેવાનું એાઈ બનવા માંડ્યું પણ માત્ર અવલબનનું બળ કાઈક વધુ મારા બ્યવહારની બાબતમાં તેમણે સૂચવેલા રસ્તા પ્રમાણે હું નથી વર્ધો કારણ કે મારી બ્યાવહારિક રિયલિતા અધૂરા ખ્યાલને આધારે તે સૂચના તેમણે કરેલી હોય એમ મને સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું અને મને ખાતરી હતી કે તેમને મેં તેનો પૂરો ખ્યાલ આપ્યો હોત તો મને એવી સૂચના ન કરત પણ તેમના વિરાટ કાર્યમાં મારા ક્ષુધક પ્રશ્ન વિષે તેમનું ધ્યાન રોકવું મને ગમ્યું નહિ આ પ્રબળ અવલબન મેળવી હું બામ્બશાળી થયો, પણ તેનો લાભ લેવાની શક્તિ તેણે હીર ભાગમાં નહોતી એ તે અવલબન હું બરાબર ઝીલી શક્યો હોત તો મારા જીવનમાં તે શક્તિશાળી અવલબનથી અજબ પરિણામ થયો હોત પણ

“શુરુજી શીખવે એકી રીને ગુણી જડ બેકને”

એવો હું જડ છું તેથી તે શક્તિ મદલ્લુ દરી ન શક્યો અને મારી માદીની લીકરી સવિતાદેવતા ભર્મ જીવી ન શકી।

૧૦૫. પાછો સત્યાગ્રહ

બાપુજીએ લોર્ડ અવિન સાથે સમાધાની કરી પણ પાછળથી ઇંગ્લેન્ડનું તત્ત્વ બદલાયું અને નીતિ બદલઈ વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ વિવિન્ડન અગ્રા તેમણે અને હિંદની નોકરરાહીએ સમાધાની ન પાળી છતાં બાપુજી ગોળમેજી પરિષદમાં નામ એવું તો સરકારને કરવું હતું એટલે ઉવેંટ થી જડા મારીને તેમનો રસ્તો સાફ કર્યો બાપુજી લંડન ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા અને ખાલી હાથે પાછા આવ્યા તેમણે

પકડાવુ નહિ. પગારને જેલમા જવુ તેના મ્તા દ્રુપા રીતે કામ કરવુ સારું છે એવી માન્યતા વધવા માડી

સ યાત્રાદના કાર્યક્રમ સાથે ષ્ટતાક ગામોએ જમીનમહેસૂનો સત્યાગ્રહ પત્ર રાત્ર કર્યો ગઈ સત્યાગ્રહની લ તમા ને ગામોની જમીન ખાવસા થયેલી તે ગામોના સ યાત્રાહુ તો ચાલુ જ હતો ચાલુ સા ન જીવ ગામ ખુલ્લુ ઉમેરાયા પોલીસ ખાત્ર તો ને ને કાર્યમ્તા અડરટમા આવે તેને જેલમા ધડેલી દેવાના માર્ગના સાન્યેત જ હતુ

આ સ્થિતિમા હુ તાલુકાના ગામડામા ફરતો હોવાથી મારા ઉપર વારંટ હોવા છતા હુ પકડાઈ ગયો નહોતો તેમ છુપાતો જવુ રહેતો નહોતો લડત રાત્ર થઈ ત્યાર પહેલા આણંદ તાલુકાના મત્રી તરીકે હુ તેના ગામોમા બહુ ફરેડો લડત રાત્ર થતા મે લડતને કામે ફરવા માડયુ મારી સાથે તાલુકાની એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને ફેરગીમા લતો તે યો । દ્વિસો ર્યા પછી નેની ઉમેદવારી કરવાને કોઈ કાર્યક્રમ ઉપાડે અને જેલમા જાય એટલે હુ જીવ ષઈ લાઈને લડ આમ બે અઢી માસ હુ આણંદ તાલુકાના ગામગામા જ ફરતો રહ્યો પ્રથમ મારી સાથે સામરખાના શ્રી. મુજબાઈ લાઈલાનલાઈ હતા તેમણે સત્યાગ્રહ કર્યા પછી ત્યાના જ શ્રી. પરસોતમલાઈ નાથાલાઈ હતા આ સમયે બહાર રહીને ખુની રીતે કામ કરવાનો મને સરસ અનુભવ થયો સામાન્ય રીતે આ લડતનો ખ્યાલ હુ દ્રકમા આપી તે વાચકમિત્રોને તે ગમશે એવુ માનીને હુ તેવો પ્રયાન કરીશ

૧૦૬. ખુલ્લા પ્રચારકાર્યમાં

અમે મુસાફરી માટેની જરૂરી ચીજો—લૂગડા, ખોદવાનો કામજો લોટો કે પવાત્ર એક બે પુસ્તકો લખવાનુ સાધન, વગેરે સામાન—અમારી સાથે જ રાખતા અમે નિયમ મરેડો કે છપુ રહેવુ નહિ કે છપુ ફરવુ નહિ છપી રીતે કામ કરવા કરતા ખુલી રીતે કામ કરવુ એ લડતના હિતમા ઉત્તમ છે, એવા કોઈ ખ્યાલથી અમે તેવો વિચાર નહિ કરેડો પણ મારી એવી નાન્યતા ખરી કે સત્યાગ્રહી તરીકે મારાથી નાસભાગ ન યાય કે છપુ ન ફરાય હુ જાણુતો હતો કે મારી ધરપકડનુ વારંટ નીકળેતુ છે તે જાણવા છતા પણ હું કોઈ પકડાવાની ઉમેદવારી નહોતો કરતો પકડાવા કરતા કામની જવાબદારી મને વધારે ગમે છે એવા ઘણા પ્રસંગો એ અઢી માસમા મને પ્રાપ્ત થયેના કે પકડાવાની સ્થિતિમા હુ આવી પહુ છતા મ તાફકડી રમવાનુ મને ન ગમે અને હુ તેમ ન કરુ દરરોજ એક ગામમા રયાયી રહેવાનો મારો કાર્યક્રમ હતો સવારે દશ અગિયાર વાગ્યે તે ગામમા

જવુ બપોરે તે ગામના આગેવાનોને અને વેપારીઓને જોવાની પરદેશી કાપડ નહિ વેચવા વિષે ચર્ચા કરી તેવો કસબ કરાવવો, યુવકો અને લડતમાં રસ લેતા અન્ય બાઈબલેનોને ભેગા કરી સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમ તથા જીલ્લાભરતી માટે સત્યાગ્રહીઓના નાન નોંધવા, કોઈ ગામમાં સારી સંખ્યામાં એટલે દસથી વધારેની સંખ્યામાં ટ્રેનિક યાત્રી તો તે ગામમાં જ કોઈ કાનૂનખર્ચાનો કાર્યક્રમ યોજવાનું નક્કી કરવું આમ બપોરના સમયના કાર્ય કર્યા બાદ ગામમાં કોઈ બાઈબલેનો એવા હોય કે તેમની પાસે જઈ સમજાવવાથી તે લડતમાં સામેલ થાય તેવો સંભવ હોય, તેઓને મળવાનું સમિતિ, અને રાત્રે તે ગામના કોઈ અનુકૂળ જાહેર સ્થાને જાહેર સભા થતી આવી રીતના નિયમિત કાર્યક્રમ સાથે આખા તાલુકાના નાના મોટા બધા ગામમાં અમે ફરી વળેલા વળી, સાથે સાથે લડતનો નિયમિત કાર્યક્રમ ચાલુ કરતો હતો.

જે ગામે સભા ભરીતી ત્યાંનો હેવાલ ત્યાંનો મુખી તાલુકાના અમલદારને મોકલે જ આખા કેટલાક હેવાલ ગયા ત્યાં તાલુકાના નામલતદારે પોલીસ અમલદારને સૂચના પણ આપી કે જે માણસો ઉપર વારં વાર છે તેઓના કાપડોના હેવાલ મને મળે છે, છતાં તેઓ કેમ પકડાતા નથી? એવી સૂચનાની હકીકત પણ મને મળતી હતી અમે આશા રાખીએ કે હવે આપણી ધમ્પકડ થશે પણ તેથી અમે અમારો કાર્યક્રમ બદલતા નહિ તે તો ચલુ જ રાખતા.

તાલુકામાં ફરતા ફરતા હું અને મારા સાથી ખાનકૂવા ગામે ગયા ખાનકૂવા ગામે પાટણવાડિયાઓની તારી વત્તી છે તેઓ નીડર છે સત્યાગ્રહની લડતમાં ઠીક રસ લેતા હતા તાલુકામાં સ્ત્રીસંઘ કાઢવાની યોજના મેલી અને તે સ્ત્રીસંઘ ખાનકૂવા જાય ત્યારે સમગ્ર ગામનો કાર્યક્રમ થાય તે માટેની વ્યવસ્થા કરવા સારું અમે ગયેલા ગામમાં ૫૦૩ મમય રહીને મેટલાક ખેડૂતોને મળવા માટે ગામની નજીક જ ખેતરમાં અમે નવા બપોરનો સમય હતો ખેડૂતો સમય થતાં કોઈ ઊંચે પોતાના બગીચે પૂજા નીરીને રોટલા ખાવા બેઠા હતા ત્યાં તેમની સાથે અમે વાતોચીતો કરતા હતા, તેવામાં એક સવસ્તિયે ત્યાં આગ્યે, અને ખેડૂતો પૈકી એક જણને બે લાવીને કાર્ક મહી ગયો તે ખેડૂત લડતમાં સારો રસ લેતો હતો તેણે મારી પાસે આવ્યો અને જણવ્યું “આપણે અહીંથી બહાર અને તમારો ખાટો આ ગેરકાનૂની વાદળ રાખીએ, ત્યાં તમે બેસો.”

મેં પૂછ્યું “હવે શું? અહીં સારું છે આ લીમડાનો સરસ હાંપો તમે બધા અહીં બેસો છો તે ત્યાં બેસો ખાટો લઈ જવાની શી જરૂર?”

તેણે ચિતામત્ત ચહેરો રાખી જવાબ આપ્યો. “ગામમાં જમાનાર આગ્યે છે તેની સાથે બે પોલીસ છે અને તમારે વિષે વપસ કરે છે કદાચ અહીં અમે અને તમને દેખે તો તમને પકડે.”

મે કહ્યું 'તે આવશે અને પચ્ચે તેા અમારે પચ્ચે છે જ બનેને તેઓ આવે એ અમને પચ્ચે તેવી બીકથી બગાય નહિ કે છુપાઈ જવાય નહિ'

તે વિચારમા પચ્ચે અને બોલી ઠકચો 'અરે તમને અમારા ગામમા અને તેમા વળી મારા પેતરમા પકડે તેા અમારું મો દાણુ થાય અમારા ઉપર ક્યા ક આવે કે અમે તમને પકડાવ્યા એમ કાઈ અમે તમને પકડાવા દઈએ નહિ અને તેમ કરતા ધાધન વધી જાય એ વાધવમાથી બચવા ખાતર થાય હું તમને અહીંથી ખસી જવા કુ છું

મે કહ્યું મને પચ્ચે તેા તમારે ધાધલ શા મારે કરવું? મારે ના પકડાવ હોય અને હું તમારું ગરલું પેના હોડ તેા તમે તેમ મો તે વાજીની ાણાય પણ હું તેા તમને કા છું કે તમારે કાઈ ધાધલ કરવું નહિ તમને પૂછે તેા તમારે કહેવું કે તમારા પેતરમા જ બેડો છું તમારા પેતરમાથી પકાઈશ તેા તેથી તમારા વિષે મને કાઈ શકા નહિ આવે તેની ખાતરી રાખજો'

પણ મારું કહેવું તે બાઈને ગમે બીકથી નહિ અને મને આગ્રહ કરવા માગ્યો મે તેને મમજાવ્યો કે સત્યાગ્રહી તરીકે મારાથી એમ બગાય જ નહિ અહીં તેઓ આવે અને પકડે તેમા ખોટું પણ શું? તમારે તેથી શુરસે ન થવું તમારે ધાધન નહિ કરવું અને તમને લાગે કે મને પકડ્યો તે ખોટું થયું છે તેા તમારે પણ મારી પાછા પછીથી આવવાની તૈયારી કરવી

ગમે બનને જણ ત્યા જ ખેડૂતોની સાથે વાતો કરત મેસી રહ્યા ત્યા કોઈ આવ્યું નહિ પેના મોકો ગામમા જ તપાસ કરીને આવ્યા ગયા

૧૦૭. ગાનાનો અત્યાચાર

તાલુકાના બધા ગમેએ એવી બચરથા મેલી હતી કે તે ગામમા લાતને અંગે કાઈ પ્રસંગ બને કે તુરત તેનો હેવાવ તાલુકાના મુખ્ય સ્થળે બધ ત્યા તેવા મગેના હેવાવ ઉપરથી પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થાય તે હેવાનો ઉપરાત તે હેવાનો ઉપરથી કાઈ સાવચેતી ગાપવાની હોય કે નહી સૂચના આપવાની હોય તે પણ અપાય આવી પત્રિકાઓ તાલુકાના બધા ગામોમા પહોંચી જતી

આણદ તાલુકાના કેટલાક ગમેએ જમીનમહેસુલનો સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો તેમા ગાના ગામ ધણુ મફતમ ગણાત તાલુકાનો મામલતદાર નેરીસની નદદથી જમીનમહેસુલ ઉઘરાવવામા બારે જીનમ કરતો મારજૂડ પગ કરતો તે ખેડૂતો ઉપર અવનવા પ્રયોગો અજમાવી પાસ ફેલાવતો તેનો એક જ ગરી પ્રયોગ તે મામલતદારે ગાના ગામના ખેડૂતો ઉપર અજમાવ્યો

ત્યાના સત્યાગ્રહી કાર્યકર બાઈ ચતુરભાઈ બાઈનાવભાઈનું આપ્ત કુટુંબ સયાગ્રહમાં સામેન હતું તે કુટુંબે પોતાની જમીનનું મહેસૂલ ભરું નહોતું તેમનું મહેસૂલ કોઈ પણ પ્રાન્તને બરાબર તો ગામનો બધે વૃક્ષો એવું અમન રાને લાગ્યું આ કાર્ય માટે કેવો પ્રયોગ કરવો? એક દિવસે પોલીસની બે મોટર બસો ભરીને તે ગાના ગયા ગામમાંથી તે સત્યાગ્રહી કુટુંબના બધા પુરુષોને તેમ જ બીજા ઘોડા સત્યાગ્રહીઓને ચોરામાં બોનાવ્યા તેમને ધમકાવ્યા, અને જતી આવની બહેનો સામળે એ રીતે સામળીને કાનમાંના કીડા ખરે એવી બીજાસ ગાળો ગામની બહેર જગોમાં ઠેલા રાખીને બાકી ગામ એકરાગીતુ હતું ગામમાં ૧૫૦૦ માણસની વસ્તી ખરી તે પૈકી મુખ્યત્વે ૧૦૦-૭૦૦ પાકીદાર અને ૩૦૦-૩૫૦ ખારેશ બન્ને કેમોએ જમીનમહેસૂલને સત્યાગ્રહ કરેલો ત્યાની ખારેશ કેમના મહાસભાવાદી કાર્યકર્તા બાઈ ઈશ્વરભાઈ ખોડાભાઈ આવડાને જલમાં ફરી દીધા હતા પેલા મામલતદારે તે પૈકી પાંચે જણને મોટરમાં લીધા અને ગામના તળાવની એક બાજુ તે બવાને ઉતાર્યા તે પૈકી એક યુવાન બાઈ રણછોડભાઈ મહાસભાના કાર્યકર્તા હતા તે બંને માળી મામના તેમની સાથે તેમના બાપ રામી નાયાભાઈ કાળીદાસને પણ ત્યા લીધેલા પેલા પાકીદારો અને આ બે માળી બાપદીકરાને ત્યા ચોગાનમાં નમ્ન કરીને મારવા માગ્યા પેના બાપદીકરાને નમ્ન દસામાં સામસામાં લેલા રાખીને ખરડા ઉપર સોગીઓના અને લાઠીના સપાટા મારવા માગ્યા એ બન્ને બાપદીકરાના ખરડા અને યાપા પરના સપાટાથી લોટીના ટ્રશિયા ફૂટવા માડવા બીજા બાજુ પેલા વૃક્ષ સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને પણ નમ્ન કર્યા અને માર મારવા માગ્યો આ વાત ગામમાં પહોંચી લોકો ખળભળ્યા એટલે તે બધાને ધક્કા મારી મારીને તે જ નમ્નદસામાં મોટરમાં ચઢાવ્યા અને તે વૃક્ષ પૈકી બાઈજીભાઈના ખેતરમાં લઈ ગયા ખાર વીનાનું ખેતર મોટા નિરાશ આગાના વૃક્ષ ખેતર તુવેરો વગેરે કઠોળથી ભર્યું હતું ત્યા મોટર લઈ જઈ પેલા પાંચે જણને મારતા મારતા એક આખાના વૃક્ષ નીચે લઈ ગયા અને ત્યા બધારને અગૂઠા પગડાં પેલા મામલતદાર દ્વારા એક આખા નીચે ખાટો નાખીને બેડા પોનીસો આજુબાજુ ચોટી કરતા તથા સાજ પડવા આવી એ વખતે પેના મામલતદારને વળી એક નવો કિસ્સો સૂઝ્યો પેલા વૃક્ષ બાઈજીભાઈની પુત્રવધૂને મોટર લઈને તેડવા મોની તેને પરાણે ધરમાંથી પકડીને મોટરમાં નાખી પેના ખેતરમાં લઈ ગયા અને પેના મામલતદાર પામે રજૂ કરી આ એક મલ્લ ગણાતી કેમના ગૃહસ્થે પેની બહેનને બીજાસ ગાળો દીધી અને કહ્યું, 'કહે તારા સસરાને કે તે જમીનમહેસૂલ ભરી દે નહિ તો આ તમારી જ જમીનમાં બધાને જીવતા દાખી દઈશું આ ખેતર પણ ખાલતા કરીશું અને તમે ખેદાનખેદાન થઈ જશો' એમ કહી તે બાઈને તેના સસરા વગેરેને

નઅ દશામા બેસાડેલા હતા તે તરફ મોકલી સમરાને જાગર પડતા તેઓ અવગા ફરીને બેઠા તે બહેનને જણાવ્યું કે તે વડીલો નઅ દશામા છે એટલે તે ગુસ્સે થઈ પાછી વળી અને બવા ચઢાવી ગામ તરફ વિદાય થઈ

આ દિવસે અમે પાસેના જ ગામમા હતા બરોબર સંધ્યાકાળે એક ખેડૂતને ત્યાં બેઠા હતા ત્યાં અમને ગાનામા શું બની રહ્યું છે તેની બાજુ થઈ ત્યાંથી જ આવાનાર એક ખેડૂતે અમને કહ્યું આ વાત સાંભળી હું સમસમી રહ્યો તુરત વાગ્યું કમીને રાત્રે અમે ગાના તરફ ચાલવા માડ્યું રાત્રે ગામમા ગયા કેટલાક ખેડૂતો રાત્રે ગાનાના માર્ગ અને કેટલાક વાસો કરવા ખેતરોમા ગયા હતા અમે પણ એક રહેઠાણે ગયા ત્યાંના ખેડૂતોએ ગામના પાગીદાર અને બારૈયા કોમના આગેવાનોને બોલાવ્યા બધી હુકીકત બગી ગામનેડો બેઠી રહ્યા હતા અજવાળી રાત્રી હતી રાત્રીના બાર વાગ્યા હતા કેટલાક બારૈયા આગેવાનો પણ ત્યાં આવ્યા “શું કરવું ? આ જીવન અમારાથી સહન થતો નથી અમારા ધરબાર સજાગાવી મૂકે તેની અમને પરવા નથી અમોને ગોળીબારથી દાર કરવા હોય તો બલે કરે પણ આમ અમારી લાજ લે, અમને નાગા મરી અમારી બહેનદીકરીને અમારી પામે બેવી લાવે એ તો હજુ થઈ અમે મહાત્માજીના કપડાની બીકે ખેતરી રહ્યા છીએ તમારી મ મતિની પણ અમારે જરૂર નથી ફક્ત અમને એવું ન કહેરો કે અમે લડત બગાડી પેવા વૃદ્ધોને ખેતરમા નાગા બેસાગી રાખીને તે લોકો ગામમા આની ગયા છે તે અમબદાર કે તેની સાથેનો કોઈ પોલીસ અહીંથી જીવતા જવા નહિ પામે આજે પાગીદારો ઉપર આવે જીવન કરે છે કાલે અમારા ઉપર તેથી પણ વધારે કરશે”

આમ બોલીને તે બાઈઓ પોતાના ધારિયા લઈને સળવજયા અને વાગ્યું કે હું તેમને નહિ દેઉં તો પરિણામ મહા મૂકું આવશે મે તેમને રોક્યા, મમનબ્યા, શાંત પાડ્યા “આપણી લડત મારી બંધ પછી આથી પણ અનેક ગણો જીવન થશે પ્રજા ત્રાસી જશે આપણે તો આના વિરોધમા આવા જીવનમારોને ગમે તે થાય તો પણ પેરો ન આપવો એવો નિશ્ચય કરવો રહ્યો”

આ વાત એટલેથી રહી આટઆટલા જીવનો હતા પણ તે મામલતદારને એક પાઈ પણ તે સત્યાગ્રહી ખેડૂતોએ ન આપી તેમની જમીન ખાવમા થઈ અને સરકારે વેચી દીધી તે જમીન મહાત્માવાની પ્રધાનમંડળ આવ્યા પહેલા ખાનગી સગમવટથી આપણે પાછી મેળવેલી

૧૦૮. ઇક્ષાંડનું ડેપ્યુટેશન

• હિંદમાં સરકારી જીલ્લામાં મોટા ચાલી રહ્યો હતો અને તેનો સામનો અહિંસક રીતે પ્રજા દ્વારા રજી હતી તેના હેવાલ ઇક્ષાંડ પહોંચતા હતા તેમા રસ લેનાર આ હકીકતો ધ્યાનથી વાચતા ત્યાં ઇન્ડિયા લીગ નામની એક સંસ્થા છે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો તેના ગ્રંથ છે મિ કૃષ્ણ મેનન નામના એક મદ્રાસી ગૃહસ્થ તેના મત્રી છે મિસ વિલિંગ્સન નામની એક અંગ્રેજ બાઈ પણ તેમા બહુ સારો રસ લે છે તે મડળીને અહીંની લડત નજરોનજર જોવાનું મન થયું તે સંસ્થાએ અહીંની પરિસ્થિતિનો અનુભવ ભલે મેળવીને અંગ્રેજ પ્રજા સમક્ષ તે રજૂ કરવાને ધાર્યું તે કાર્ય માટે અહીં એક ડેપ્યુટેશન મોકલ્યું તેમા શ્રી કૃષ્ણ મેનન, મિસ વિલિંગ્સન અને બીજા એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ હતા તે બંને ફરતા કરતા ગુજરાતની લડત જોવાને ગુજરાતમા આવ્યા તેમણે ઘણું જોયું ઘણી હકીકત મેળવી ઘણા પ્રસંગોના વર્ણન મેળવ્યા કેવળાક નિવેદનો પણ મેળવ્યા પણ તેમને એક પ્રમુખ જોવાનો નહોતો મળ્યો તેમને લાડીમારનો પ્રસંગ નજરે જોવો હતો તે શી રીતે જોવાનો મળે? જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેમની જાહેરત તો થઈ જાય, પોલીસખાતાને પણ તેની ખબર પડે જાય, એટલે લાડીમારનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય નહિ એને માટે એવી જોડવણી થઈ જોઈ એ કે તેઓ કોઈ ગામડામા રૂપી રીતે જાય, ત્યાં સમગ્ર કે સમાજની જોડવણી થાય, ત્યાં પોલીસ યાજ્ઞ પણ હોય તો જ લાડી માર યામ અને પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાક તેમને મળે

આ પ્રસંગ આ કિસ્સો? બધી જાતની સુગમતા ક્યાં મળે? આવા લાડીમારનો પ્રયોગ કરવાના પ્રમુખ એટલા જિલ્લામા સરકારને બહુ મજતા આવા લાડીમાર કરવામા જિલ્લાનું પોલીસખાતા પાવરનું થઈ ગયું હવે પ્રજાને પણ લાડી મારનો લઢાવો મેળવવાનો હમ જ હોતો આ વાતની ચર્ચા ડેપ્યુટેશનની રૂબરૂ થતી હતી ત્યાં તે વખતના મિ. જિલ્લાના ચર્ચકર્તા બાઈશ્રી ગિલાલાઈ આરાભાઈ બગેરે દ્વારા હતા તેમણે આ પ્રયોગ પ્રત્યક્ષ જતાવવાનું બીડું ઝડપ્યું કાર્ય તો મુરકેવ હવે પણ તે કાર્ય સફળ થાય તો સરસ કામ ગણાય તેમણે ત્યાં જોરસાં તાલુકાના ચર્ચકર્તાઓએ વિચાર કરીને જોરસાં તાલુકાનું જોગવાસણ ગામ પસંદ કર્યું ત્યાં સત્યાગ્રહની ચળવળને અંગે સરકારે પોલીસ યાજ્ઞ પણ નાખ્યું હવે અમુક દિવસ નક્કી થયા તે દિવસે બહુ જ સાવચેતીથી પોલીસ ખાતાને ખબર ન પડે તે રીતે પાછળી ગયે આ ડેપ્યુટેશનના સભ્યો જોગવાસણ પટ્ટાચી ગયા અને એક અત્યુદ્ધ મજાનમા તેમનો મુકામ થયો બીજા દિવસે એક કાર્યક્રમની હજીવણી કરવાનું પ્રથમથી ઠરાવ્યું હવે ગામમા એક વતાવરણ પણ ઊભું થયું હતું

કે તે દિનસ બહુ જ સરસ બ્રજવલો સવારે નવ વાગ્યે સરઘસનો કાર્યક્રમ હતો. તે દિવસે સવારથી તેની તૈયારી થવા માઠી પોલીસ લોકોને જાણ થઈ તેમણે કહેવડાવ્યું કે તમે સરઘસ કે સભા રાખો નહિ, રાખો તો અમને હુકમ મળ્યો છે કે તેનું કાંઈ ન થવા દેવું અને અમ તોમ નહિ થવા દઈએ. ટેવાક યુવકો તો બહુ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા સવારના નવ વાગ્યા ને પચાસ કૂંડા યુ ગામમાંથી આવ્યા અને પુરુષો પ્રથમની સૂચના અનુસાર તે મહેલામાં ભેગા થયા સરઘસ ગોઠવાયુ અને બહેનો અને ભાઈઓ રાષ્ટ્રગીત લલકારતા ચાલ્યા સદુથી આગળ પચાસ હવે અને પછી મોટા બે રાષ્ટ્રધ્વજ એક એક ભાઈએ પકડેલા અને બીજા એક બહેને પકડેલા સરઘસ મહેલામાંથી રાત્ર થયું એટલે પોલીસો ભાડીઓ ભાઈને આવ્યા મહેલાને મોખરે સરઘસ આવ્યું ત્યાં પોલીસો દાખલ અને વેરાઈ જવાને કહ્યું પણ કોઈ વચાવું નહિ આ સરઘસ મહેલામાંથી નીકળતા સામે જ ધરની બીજા માળની અગાશીમાં ડેપુટેશનના સભ્યો બેભા બેભા બેભા હતા ભાડીમાર વખતે ફોટો લેવાની પણ તેમણે ગોઠવણ રાખી હતી.

સરઘસ વેરાઈ ન ગયું એટલે રાષ્ટ્રધ્વજના યુવકની પાસેથી એક પોલીસે વાન્ટો ચૂટવવા માગ્યો પણ પેરો યુવક તો રાષ્ટ્રધ્વજને વળગી રહ્યો આ ગડમથલ બેઈ સરઘસના ભાઈબહેનો 'વંદે માતરમ્' અને 'મહાત્માજીની જય'ના પોકારો કરવા માડ્યા પોલીસો ખિભા અને બે જણે 'ભાડીયાજી' કરવા માડ્યો કોડાકડ ભાડીઓ બ્રજવલો માઠી બે બહેન પાસે રાષ્ટ્રધ્વજ હતો તેને પોલીસો વળાયા પણ તે બહેને તો ભેર કરી વાવટો સખત પકડી રાખ્યો તે બેઈ એક પોલીસે એક ભાડી તે બહેનના કપાળ પર મારી બહેન તમ્મર ખાઈને વાવટો સાથે બેશુદ્ધ થઈ પગ આ પ્રસંગ અગાગી ઉપરથી બેભા બેભા મિસ વિલિન્સનના હૃદયને બારે આઘાત થયો અને તેમનું મગજ ભમી ગયું તેમને આખે અધારા આવ્યા અને તેઓ એકદમ અગાશીમાં નીચે ગળડી પડ્યા તે બહેનના ગળડી પડવાથી અગાશીમાં જરા સળવળાટ થયો તેથી કોઈ પોલીસની નજર ત્યાં ગઈ તે લોકોને શકા પડી કે કોઈક છે તેથી ભાડીયાજી બધા કંઈ દરેક ભાઈબહેનો ધવાયા હતા પણ સરઘસ તો આગળ ચાલ્યું પોલીસ લોકો તો અખવાણ પડી ગયા હતા તપાસ કરતા તેમને માનૂમ પડેલું કે અગાશીમાં બે લોકો છે તેમાં બે અંગ્રેજ છે તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પણ આ ડેપુટેશનના સભ્યોને બે દેખાવ બેભા હતા તે તેમણે પ્રથમ બેરો મિસ વિલિન્સન થકી પછી શુદ્ધિમાં આવ્યા અને સરઘસમાં ધાવલ થયેલા ભાઈબહેનને મળી તેમની માગવાર કરી તેમની હકીકત લખીને ત્યાંથી વિદાય થયા આ કિસ્સાથી તેમને ભાડીયાજીનો સાચો ખ્યાલ આવ્યો હિંદી જનતાની આવી હિંમત અને અહિંસક વૃત્તિના પ્રત્યક્ષ દર્શન પામીને તેઓને તાનુબી થઈ.

આ રીતે ફરતા ફરતા અમે પહોંચોરા ગામે આવી પહોંચ્યા પહોંચોરા ગામ સત્યાગ્રહમાં સારો ભાગ લેવું હતું ત્યાંના કાર્યકર્તા શ્રી નાથાભાઈ બહુ શાંત તથા દ્વિમતમાન હતા તે તો જોના હતા તેથી અમે એક બીજા કાર્યકર્તા ડાયાભાઈને ત્યાં ઠંઠા આ ભાઈ જડાસત્યાગ્રહમાં મારી સાથે નાગપુર હતા અમે લગભગ એક વાગ્યે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યાં જીવવાનો અને મોટી આગેવાનોને તેમને ઘર બેગા કર્યા ત્યાં સાતેક સ્વયંસેવકો તૈયાર થયા ડાયાભાઈ ધીના વેપારમાં પડ્યા હતા તેમણે પાલ વીસ દિવસની અદર પોતાનો વેપાર સમેટી લઈને હાલતમાં જોવાવવાનો નિશ્ચય કર્યો સભા બોલાવવાનો સાદ પડ્યો અમે અમારું કામ પરવાર્યા તે દત્તમિયાન ધર્મશાળામાં લોમે પણ બેઠા થયા ફાગણ છુ અગિયારમ હશે ચાર વાગ્યે અમે સભામાં ગયા સભામાં પાંચસોએક માણસો હશે સભાનો કાર્યક્રમ ચાલ્યો હતો આશરે પાંચેક વાગ્યા હશે એટલામાં બે પોલીસો આવ્યા અને હું બાપણ મરતો હતો ત્યાં મારી સામે આવીને બેઠા મુખીએ પારોના ગામમાં પોલીસવાળું હવે ત્યાંના જમાદારને રિપોર્ટ કરીને તુરત મોન્ડેલો કે અહીં બે સ્વયંસેવકો બાપણ કરવા આવ્યા છે એટલે તે રિપોર્ટ ત્યાં પહોંચતા તુરત ત્યાંના જમાદાર અને એક પોલીસ એમ બે જણ આવ્યા મેં તેમને ઉદ્દેશીને પણ થોડું કહ્યું સભા પૂરી થઈ બધા વીખરાયા અમે મુખ્ય પર જતા હતા ત્યારે ચોરા આગળ મને જમાદારે કહ્યું “તમે ચોરામાં આવશો?”

મેં પૂછ્યું “શા માટે?”

તેણે કહ્યું “મારે તમને પકડવા કે નહિ તેની મને સંજ્ઞા પડતી નથી તથા હું ઉમરેકના ફાગદારસાહેબને પૂછવાને આ માણસ મોકલ્યું અને તેનો જવાબ આવે ત્યાં સુધી આપણે ચોરામાં બેસીએ”

“અમારે એવી રીતે શા માટે રાહ જોવી અમારે તો અત્યારે જ યામણા જવું છે ત્યાં રાત્રે સભા છે દિવસ આઘમ્યા પહેલાં ત્યાં પહોંચી જવું જોઈએ તમારા માણસને ઉમરેક જઈને પાછો આવતા સાંજ પડે મ્હાલ ફાગદારસાહેબ ત્યાં ન હોય તો તે રાત્રે પણ પાછો ન આવે ત્યાં સુધી અમારાથી ચોલાય નહિ. એને અમે ચોરામાં નહિ આવીએ અમને પકડવા હોય તો અત્યારે જ પકડો ફાગદારને પૂછ્યા સિવાય ન પકડી શકતા હો તો તમે ઉમરેક જઈને ફાગદારને પૂછો તે અમને પકડવાનું કહે તો અમે સવારના આઠ વાગ્યા સુધી યામણા રહીશું ત્યાં આવજો અને અમને પકડજો” મેં ધીમેથી સમજણ પાળીને તેને કહ્યું

જમાદાર વિચારમાં પડ્યો અને નિશ્ચય કરીને બોલ્યો “ત્યારે તો તમને બન્નેને હું પકડું છું ચારો ચોરામાં”

“આજે રાત્રે અહીં રહેવાનું છે?” મેં પૂછ્યું

“ના હમણાં જ હમરેક જવાનું છે. સડક આગળ જઈને યોશીએ. છેલ્લી મોટર હમરેક જતી આવે તેમાં જઈએ,” તેણે જણાવ્યું.

“તો પછી અમે પણ તૈયારી કરીએ. મારે પણ પાપખાને જઈને પરવારું છે. અમારે ઘટારે ચાલો,” એમ કહી અમે મુકામ તરફ ચાલ્યા. તે પણ અમારી સાથે આવ્યો.

મુકામ પર જઈને મેં જમાદારને કહ્યું: “મારે પાપખાને જવું છે. એ તો ગામની બહાર જ જવું પડશે. તમને અવિશ્વાસ હોય તો મારી સાથે ચાલો નહિ તો હું પાપખાને જઈને આવું ત્યાં સુધી બેસો.”

જમાદારને વિશ્વાસ બેસી ગયેલો. તેણે જણાવ્યું કે “બસે નાઓ, અમે અહીં બેઠા છીએ.”

હાથમાં લોટો લઈને તે ધરોથી થોડે દૂર પરવાડે થઈને બેતરૌમાં હું હાજતે ગયો, પાસેની તળાવડીમાં હાથપગ ધોયા, અને પાછો આવ્યો તે દરમિયાન ગામમાં ધમાલ થઈ. ગામના નાના મોટા લોકો ભેગા થયા અને પેલા મુખીને ઠપકો દેવા લાગ્યા. “બે અડી માસથી રાવજીભાઈ તાલુકામાં ફરે છે. આજ સુધી ક્યાંયે નહિ અને અહીં તેમને પકડવાનું? તે નહિ બને ગામની ઇજ્જત લેવી છે? તે રા માટે રિપોર્ટ કર્યો?” પેલા મુખી ચીસો પાડી ગયો તેણે આજીજી કરતાં કહ્યું, “મને ખબર નહિ કે રાવજીભાઈ છે. બે સાપણુ કરનારા આવ્યા છે, એવું મને રાવજીયાએ કહ્યું એટલે મેં પણ તેવું લખીને જમાદારને મોકલ્યો.”

ગામ લોકો મારા મુકામે ભેગા થયા. મુખીએ જમાદારને કહ્યું, “ભાઈ, આનો કાંઈ રસ્તો કાઢ. આ તો મારે માથે દુઃખ આવી પડ્યું. આખા તાલુકામાં મારી આબરૂ જશે, અને મને લોકો કટકટ કરશે” જમાદારને પણ કાંઈક લાલચ લાગી એવો નિકાલ થયો કે રિપોર્ટમાં બે સાપણુ કરનારા આવ્યા છે એવું છે, તેમાં નામ લખ્યાં નથી, એટલે કોઈ પણ બે માણસ જમાદારને સોંપવા. વળી સાથે સાથે જમાદારને પાચેક રૂપિયાનો ચાંદલો કરવો. આ વિચારણામાં પેલા રાજાભાઈ જેને ધીનીઠા ધંધો હતો અને વીસ દિવસ પછી વેપારની વ્યવસ્થા કરીને જેલમાં જવાની જોણે હમેદવારી નોંધાવી હતી તે તૈયાર થયા કે રાવજીભાઈને બદલે હું જવા તૈયાર છું.

એટલામાં હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને આગેવાનોએ જણાવ્યું કે તમને જમાદાર પકડતા નથી. તમારે બદલે રાજાભાઈને પકડે છે. એટલે તમારે જવાનું નથી.

મને નવાઈ લાગી મેં પૂછ્યું: “એવું કેવું? મારે બદલે રાજાભાઈ શી રીતે નાચે? તેમને તો હજી ધંધાની વ્યવસ્થા કરવાની છે?”

રાજાભાઈએ મને બધી હકીકત કહી.

મેં કહ્યું, “એવું ન બને. એવી બદલી થાય નહિ. અમારીયે પકડા કાંઈ હોંસ નથી. જમાદાર અમને કહે કે તમે છૂટા છો તો અમે છૂટા.”

માડીએ પણ મારે બદલે બીજે ન હોય સત્યાગ્રહી તરીકે મને તે ન સોલે મારા સાથી બાઈ પરસોતમ તો મારી સાથે પકડાવાના હેતુથી મારી સોબતમા ફરે, છે તેમને જવા દઈને હું રહી પડું એ પગ મને ન છે”

માડું કહેવું સામગ્રી પરસોતમ બે થી ઠક્યા “મને તેવું નહિ લાગે તમે ન પકડાઓ તે જ સાડું ■ હજી તાલુકામા એક માસ ફરો તો સાડું ધણુ કામ થશે, તમે આવશો તો પછી કેણુ કામ કરો?”

મેં નિઃશ્વર્ણક જણાવ્યું “મહિનાઓ સુધી મામ કરવું તેના કરતાં વ્યાજ આચરણુ વધારે કીમતી છે બહાર બીજે ત્યાં મુખી નીડરપો વિના સકોને કામ કરવું એ હિતમ છે પણ તેની ખાતર ગામડોડોએ જે ગોઠવણ કરી છે તેને અમત થઈ મારે ધરપકડમાંથી બચી જવું તેમા માડું અને ગામડોડોનું નૈતિક પતન છે (પાય રૂપિયા જમાદારને આપવાનું ગામડોડોએ ઠરાવેલું તેની મને ખબર પડી હતી) હું તેમ નહિ થવા દઉં મારે શા માટે એવું અભિમાન રાખવું અને તમારે એવો મોહ રાખવો કે હું પકડાઈશ તો તાલુકો રાડી બેસશે અને સત્યાગ્રહની લડત બધી પડી બાગરો? સત્યાગ્રહની પોતાની અનંત શક્તિ છે તેનો અવાવનાર તો સર્વશક્તિમાન ભગવાન છે તે મારા તમારાથી જ ચારે એવું કાઈ નથી. માટે જમાદારને બે માણસો ભેઈતા હોય તો અમે જ બે તે અમને ન પકડે ને ચાલે એમ હોય તો અમે ધામણુ ચાલ્યા જઈએ કેમ જમાદાર, તમારું શું કહેવું છે?”

જમાદારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો, “સાહેબ બે જણે તો આવવું જ ભેઈએ”

“ત્યારે ચાલો” મેં હસતા હસતા કહ્યું, અને ચેલીઓ ખભે ભેરવી અમે જમાદાર સાથે ચાલ્યા મોટરરોડેન્ડે મોટર આવતા અમે મોટરમા બેઠા અને ગામડોડોને પાછા નિદાય કર્યા

૧૧૦. વિસાપુર જલ

રાત્રે અમને ઉમરેઠ પોલીસબોર્ડિસમા રાખીને સવારે આણંદ મોમલ્યા આણંદ હોડઅપમા દરા દિવસ રહેવું પડ્યું આ દરા દિવસ હોડઅપમા રહેવું વસમું હતું બધાએ અનુમતીઓની આ આકરી ફરિયાદ છે, કે કોઈ પણ મથળે હોડઅપમા રહેવું એ ત્રાસદાયક છે બહુ જ દુ:ખી જગોમા જેટલા હોય તેટલા માણસોને ધકેરી મૂકવામા આવે છે ખૂલ્લામાની ચોકડી તો અધાતી જ હોય રાત્રે તે બધાને વાપરવાની હોય માકડ અને મચ્છરનો તો પાર ન હોય ઉનાળામા તો પવનનું નામ પણ ન હોય અને આખા દિવસમા એક કલાક સવારે અને એક કલાક સાંજે બહાર કાઢવામા આવે, બાકીનો દિવસ અને રાત્રી તેમા જ પુરાઈ રહેવાનું હોય મમે તેવો વડુરત માણસ આવા હોડઅપમા ૫૬૨ દિવસ રહે તો

દશ રોર વજન ખોઈને જ બહાર નીકળે અગર પાછી જેલમાં જાય ત્યાં તે જ જેલમાં દાખલ થતા તેની જે તદુરસ્તી અને વજન હોય તે જ મૂળ તદુરસ્તી અને મૂળ વજન ગણાય આ ઉપરાંત ત્યાં પોલીસોનો પણ ત્રાસ હોય છે રાત્રે આખી રાત્રી ચોખ્ખીદારોની આલમેલ, ઘટના ટકોરાનો અવાજ, ચોખ્ખી ફરતા પોલીસોના ખૂટના અવાજ સાંભળે જ હોય છે તે ગરબડથી લોકઅપમાં રહેતા કેદીને રાત્રે નિરાતે સૂવું પણ મુશ્કેલ હોય છે આવા લોકઅપમાં દશ દિવસ ગાળ્યા પછી મને સવા જે વરસાની સજ્જ થઈ સજ્જ થયા પછી બીજે ત્રીજે દિવસે મને સાબરમતી જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો સાબરમતી જેલમાં આ વરસે પ્રથમથી જ સહેજ કડકઈ હતી મને તેવી કડકઈ ગઈ લાગે નહિ જેલના અનુભવથી જેલમાં સ્વમાન સાથે રહેવાની ઈલાકાઈ મારે હાથે આવી ગઈ છે અને વધારે રહેવાનું થયું હતું તો સખ્તાઈવાળા વાતાવરણમાં પણ સ્વમાનભેર કેવી રીતે વર્તવું અને તેવી સખ્તાઈને પણ શી રીતે નરમ કરવી તેનો વધુ પાક હું શીખત પણ ચોખ્ખે દિવસે જ સાબરમતીમાંથી એકસો સત્યાગ્રહીઓની વિસાપુર ફેરબંધી થઈ તેમાં મારો પણ સમાવેશ થયો હતો.

વિસાપુર જેલ વિશે મેં પહેલાં બહુ સાંભળેલું અહમદનગર જિલ્લામાં આ ગામ પાસે ખેતીના ઉપયોગ માટેની એક નહેરને પાણી પૂરું પાડવાને એક મોટું તળાવ ધરીગેશન ખાતાએ તૈયાર કરાવ્યું છે તે તળાવ ખોદાવવાના કામે સળ પામેલા કેદીઓને સરકારે રોક્યા હતા, જેથી તેમને સ્થાયી મજૂરીની ચિંતા ન રહે અને પાણી કામ થાય આ માટે તે તળાવ ઉપર જ પાવરેશન માત્રસો કેદી પૂરી એક કામચલાઉ કાચી જેલ બાંધી હતી ત્યાંની હવા સારી નથી પાણી પણ સ્વચ્છ નથી તેથી નવા માણસોને રાહતી, મનેરિયા, ટાઈફોઇડ વગેરે બીમારી જલદી લાગુ પડતી મુનઈથી પૂના થઈ મનભાડ જતા રત્નામાં વિસાપુર ફેરેશન આવે છે.

સાબરમતીથી ઊપડ્યા પછી ચોખ્ખી ક્યાકે અમે વિસાપુર જેલમાં પહોંચ્યા આ કામચલાઉ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. કવીન નામના એક આધરીશ ગૃહસ્થ હતા તે સ્વભાવે ઉદ્ધત અને સખ્ત હોવા છતાં સત્યાગ્રહી કેદી સાથે સહકાર વૃત્તિથી વર્તવાની નીતિ તેમણે અખત્યાર કરી હતી.

સરકારે જાણે આ જેલને મુખર્ષી ઇલાકાના સંજ્ઞાથી કેદીઓ માટે નિર્માણ કરી હોય તેમ મુખર્ષી, મહાગપ્ત, મહાગપ્ત, જ્ઞાનદેશ અને ગુજરાતના રાજકીય કેદીઓને આહી ભેગા કર્યા હતા તેમાં જેઓ સને ૧૯૩૭ની સાલમાં 'એ' અને 'બી' વર્ગમાં હતા, તેઓ પણ આહી 'સી' વર્ગમાં હતા હુ ત્યાં ગયો ત્યારે ત્યાં સોજસોની સખ્તિ થયેલી તેમાં મુખર્ષી દવાખાના લગભગ બધાંયે મુખ્ય કાર્ય કરતાં હતા એટલે દૂર દૂર પ્રાંતના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓનું જાણે આ બધું સંભવન હોય એવું વાગતું આ સંભવનનો લાભ લેનારોએ લીધો છે.

મને ત્યાં ગયે દરોઠ દિવસ થયા અને ત્યાના મિત્રોના આમંત્રણ મેં અને શ્રી રવિરાંકર મહારાજે વીશીની જવાબદારી ઉપાડી લીધી એ કામમા તો જેલ અમલદારો સાથેય ધર્મજુમા આવવાનું થાય છે અને આપણા બાઈઓ સાથે પણ જવડવાનું થાય છે મારે જેલ અમલદારો સાથે ઝઘડવું અને શ્રી રવિરાંકર મહારાજે આપણા બાઈઓ સાથે ઝઘડવું એમ અમે કામ વહેંચી લીધું ગમે તેમ પણ અમે બન્નેએ સેવાભાવથી વીશીનું કામ ધયાવ્યું

એવામા ત્યાં એક પ્રસંગ બની ગયો એક બાઈએ સહેજ તકરારમાં ગુરસે થઈ બીજાના માથામા ચબુ માર્યો ધા મોટો હતો તેથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ચબુ મારનારને વીસ ફટકાની સજા કરવાનું ધાધું અમે બધાએ રાજદ્વારી કેદીને તેવી ફટકાની સજા નહિ કરવાને વારંવાર જણાવ્યું, પણ તેમણે માન્યું નહિ તેમના મનમા એમ હતો કે આ પ્રસંગ મળ્યો છે તો આ સત્યાગ્રહી કેદીઓમાં પણ ફાળ બેસાડવો, પણ પરિણામ બેઠું આવ્યું તારીખ પછી મેં ૧૯૩૨ના રોજ તે બાઈને ફટકા મારવા માડયા કાચી જેલ, જુદા જુદા ભાગ વચ્ચે દીવાલો નહિ પણ તારોના આંતરો એટલે ફટકાની ક્રિયા બધાએ ભેઈ બધા ઉરકેરાયા. બધાએ વિરોધ કર્યો આખી જેલમા ગરબડ થઈ રહી અદારસો સત્યાગ્રહી કેદીઓએ ખાધું નહિ જેલ તૂટવા જેવી ધમાલ થઈ રહી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગભરાયો તેણે ગમ ખાધી અને બધી બેરેકોના પ્રતિનિધિઓને ભેગા કરી તેમના નિર્ણય પ્રમાણે પોતાની ફિલગીરી બહેર કરી અને બવિચ્છમાં તેણે પગપુ નહિ ભરવાની ખાતરી આપી આ બનાવ પછી વિસાપુર જેલમાં બહુ જ સરજતા થઈ ગઈ

૧૧૧. સત્સંગનો પ્રતાપ

૬૫૨ વર્ષુલેલા ધાંધલના પ્રસંગને ત્રીજે દિવસે હું બોહિસમાં ગયો હતો ત્યાં મને મિ. કવીને કહ્યું : “ગઈ કાચે અહમદનગરથી કલેક્ટર આવેલા તેમણે ૫૨મ દિવસના બનાવ વિષે મને કપકો આપ્યો ” તે સાંભળી મેં તેમને કહ્યું : “તમને કપકો શાને આપ્યો ? તમને તો શાબાશી આપવી ભેઈતી હતી. તે વખતે અમારો રોષ એટલો બڑો હતો કે તમે ગમ ન ખાધી હોત અને નમ્રતા ન બતાવી હોત તો બારે તોફાન યાત. અમારામાંથી કેટલાકનાં ખૂન યાત. તમારા લોકોને પણ નુકસાન યાત અને બહુ ભયંકર પરિણામ આવત આ બધા બચમાંથી તમે બચ્યા અને જેલને બચાવી એ બધા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકેના ફોકો જવા દઈ તમે સત્સંગનતા વાપરી તેના પ્રતાપ ”

મારું કહેવું સાંભળીને તે બોલી બેઠા : “તે મારી સત્સંગનતાના પ્રતાપ નહિ પણ તે તો મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રતાપ તેમની સાથે મારે જે લોકો ઘણો પ્રસંગ પડ્યો તેના પ્રતાપ તે ગઈ સાલ ચરોડા હતા ત્યારે હું તેમની પાસે

વાર વાર જતો, અને તેમણે મને ગુજરાતી શિખવાડવા માટે હું થોડું થોડું ગુજરાતી શીખ્યો. વાર વાર તેમના હસ્તાક્ષર વાંચી શકાય તેવા હેતુથી તેમની પાસે મેં થોડું લખાણ માગી લીધું તેમણે મને એક કાગળમા બે ચાર વાક્યો લખી આપ્યા. તે વાક્યોએ મને પરમ દિવસે શાન્તિ આપી પરમ દિવસે ચક્રરમાનું રોષમયુ ધાવવ મૂકી હું રોષભર્યો અહીં એફિસમા આવ્યો. પછી તરત હું બગડે ગયો અને મહાત્માજીનો કાગળ મઢ્યો તે લઈને હું અહીં આવી બેઠો. અને કાગળ વાંચ્યા કર્યો તેમણે તેમા લખ્યું છે, 'કેદીઓ ઉપર પ્રેમ કરો અને કોઈ કારણે ગુરસો થાય ત્યારે ગમ ખાઈને શાંત પડો.' ચક્રરમા જ્યારે તમે મને શાંત થવાનું કહ્યું ત્યારે મને આ કાગળ યાદ આવ્યો. તેથી ત્યાંથી ગમ ખાઈને અહીં આવ્યો અને પછી તે લખાણ વાંચીને ખિનકુદ્દ શાંતિ મેળવી."

મને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની આ વાત સાંભળીને બહુ આશ્ચર્ય થયું મિ ક્વીન જ્યારે યરૌડામા જૅવર હતા ત્યારે બહુ નિર્દય માણસ તરીકે ઓળખાતા યરૌડા જૅલમા ગુનેગારો પૈકી જે દાદાઓ હતા તેવાઓને દાંયમા રાખી તેમની મારફતે ભારે ત્રાસ વર્તાવતા અને ૧૮૩૦ની સાલમા જૅલો યરૌડા જૅલમા રહેતા તેઓ ત્યાંની કટકાઈની વાત કરતા તેમા વળી જણાવતા સત્યાગ્રહી કેદીઓને તો હેતુપૂર્વક ત્રાસ અપાતો તેમના દેખાવ પરથી જ મેઈને એક મવાલી જૅલો ખાલ આવે કેટલીક વખત તે સ્પષ્ટ જોલી પણ નાખતા હતા કે હું તો મવાલીઓને દાદો છું હું ખાઉં તેને સીવો કરી દઉં ગારી ચામડી હોવાથી અને જૅલના ઉપરી તરીકેની જૅઈંતી કઠોરતા તેની પાસે છે એવી ગણતરી કરીને જ કેટલાયે દેશી સીનિયર જૅલરના દુક દુખાવીને આ જુવાનને વિસાપુર જૅલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા આપી હતી આવા માણસને મહાત્માજી સાથે પ્રસંગ પડ્યો અને તેને પણ પાસ બેઠો. મહાત્માજીના લખાણની વાત મિ ક્વીનને મોઢે સાંભળીને મને યાદ આવ્યું કે એક ક્ષણનો પણ સત્સંગ વરસોના તપ કરતાંયે વધુ ઉત્તમ છે કારણકે એક ક્ષણનો સત્સંગ પણ અનેક ભયોમાથી આપણને બચાવે છે.

૧૧૨. વિશ્વાસભંગનું દુઃખ

આવા તત્તમા બહારના સમાચાર અમને બધાને મળતા હતા વર્તમાનપત્ર આપવાનો ત્યારે કાંઈક નહોતો અમનદારો અમારી સાથે હળી ગયેલા ખરા તેમને વાતવાતમા ખબર પડી કે અમને બહારના બધા ખબરોની જાણ હોય છે તે શી રીતે? તેમને એક જ શક્યતા લાગી કે કન્ડ્રાગટર રાવજીભાઈને વર્તમાનપત્ર આપતો હશે ખરી રીતે તો હું તેવા વર્તમાનપત્ર લેતો નહિ હું માણુ તો જરૂર તે લાવી આપે ખરો કેટલીક વખત તે મને પૂછતો પણ ખતો પણ હું ના પાડતો.

કન્ટ્રાક્ટરના દીકરા બાબુભાઈના કોળેજના સહાધ્યાયીઓ જેલમાં હતા. તેમાં બાઈ પાનવાળા સાથે તેને સારી દોસ્તી હતી કેટલીક વખત પાનવાળાને રોશનના ગોદામમાં બોલાવીને તે મળતો. પણ ખરો એક દિવસ પાનવાળાએ તેના મિત્રને ‘ફ્રી પ્રેસ જર્નલ’ લાવવા કહ્યું બીજે દિવસે પેલા બાબુભાઈએ મને કહ્યું કે ‘ફ્રી પ્રેસ જર્નલ’ લાવ્યો છું અને પાનવાળાને આપવાનું છે. હું તેને ના ન પાડી રાક્યો વળી પેલા યુવાનને પણ સાડું લગાડવાની લલચ. મેં કહ્યું કે “આહા કોઈ જગોએ મૂંઝે હું તે પછીથી ઢપાડી લઈશ” તે બાઈએ દાણાના બે થેલાની હાર વચ્ચે મૂક્યું થોડી વાર પછી મેં તે ઢપાડીને બંદી નીચે ચઢી સાથે રાખી દીધું આ ત્યાં કામ કરનારે દીકું અમલદારોએ કેટલાયે દિવસોથી ગોઠવેલું કે આખું કાંઈક થાય એટલું પેલા બાબુસે અમલદારને ખબર આપવી તે ખબર આપનાર પણ આ વખતે રાજદ્વારી કેદી હતો, પણ ભૂલો પુરાણો ચાત્રી હતો મુબઈથી છ આનાની ટુકડીમાં આવેલો હતો તેને બીડીઓ વગેરેની લાલચ આપીને આવી ગોઠવણ કરેલી હું વિસાપુરમાં આમ કહી છાપુ દાયમાં ન પકડું. જેલની અંદર દબરોની થેલી તરફ દૃષ્ટિ કરવાનું મન ન થાય, પણ છાપા સામે નેઈ લેવાનું મન થાય છે તેના સઘમ પાળવો મહામુશ્કેલ હોય છે રોશન લેવાનું કામ પૂરું થયું એટલે હું ગોદામમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં ચકલા વચ્ચે ડેપુટી જેલર મિ. ડાયર, સુબેદાર વગેરે બિમા હતા.

મિ. ડાયરે મને દૂર બોલાવીને જિવેકથી કહ્યું: “મને માફ કરો. મને ખબર છે કે એક વર્તમાનપત્ર તમારી પાસે છે. મને તે આપો. અગર મારી તે માહિતી મોટી છે તેવી મારી ખાતરી ખાતર મને કોઈ એકાંત સ્થળે તમને તપાસવા દો” તેની માગણી સાવ વાજબી હતી બાબુસ એક ભૂલ કરે છે તેને છુપાવવા અનેક ભૂલ તેણે કરવી પડે છે આ બધા વચ્ચે છાપું કાઢીને આપી દેતા મને સંકેત થયો. તે સંકેતમાં બેગી પ્રતિજ્ઞાનું ભૂત હતું. હું લપસ્યો. મેં ચાલાકી વાપરી, “તમે બંધે મને તપાસીને ખાતરી કરો ચાલો, હું રોટારમાં આવું છું.” એમ કહી લતાવ્યો. હું રોટારમાં ગયો અને છાપું કાઢીને રોટલાની ભઠ્ઠીમાં નાખ્યું જેલના અમલદારો તો આવી બાબતમાં પાવરદા હોય છે તેઓ કાંઈ આમ ઉતરાય ખરા કે ? મારી પછળ જ એક જમાદારને મોકલ્યો હતો. મેં છાપું ભઠ્ઠીમાં નાખ્યું તે તેણે જોયું તે વખતે ભઠ્ઠીના અગારમાં પણ પાણી નાખેલું હતું પેલા જમાદારે છાપું કાઢ્યું — થોડું શેકાઈ ગયેલું તેણે લઈને જેલરને આપ્યું તેઓની પાસે તો એક મોટો શિકાર આવ્યો. સાંજનો જ વાગ્યાનો શુભાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પણ આદિસમા હતા તેની પાસે આ છાપું પડ્યું અને ફરિયાદ થઈ કે રાવજીભાઈ પાસે આ છાપું હતું તે કન્ટ્રાક્ટરે આપેલું છે કન્ટ્રાક્ટરને પણ બોલાવવામાં આવ્યો હતો. મને બોલાવ્યો. હું શુભાનથી જેલની પટલાઈ કરનારો અત્યારે ગુનેગાર થઈને બિમા

મારા મનના દુખનો પાર નહોતો. જેમ સ્વધર્મનું સહજ પણ આચરણ મોટા બચમાથી બચાવે છે તેમ અસત્યનો સહેજ સગ અથવા તમા નાખે છે. મારી એ દશા થઈ. મુખરિન્ટેન્ટે મારી પ્રત્યે વીરલ દષ્ટિ નાખી અને પૂછ્યું. “આ છાત્ર તમારી પાસે હવે ?”

મેં કહ્યું “હા.”

મુખરિન્ટેન્ટે કહ્યું “તમને કોણે આપ્યું ?”

મેં કહ્યું “મને હાથેહાથ મળ્યો આપ્યું નથી પણ મોદામમા દાણાના કાચાના હાર વચ્ચે પડેલું હતું ત્યાંથી મેં ઉપાડી લીધું.”

મુખરિન્ટેન્ટે કહ્યું “ત્યાં કોણે મૂકેલું તે તમે જાણો છો ?”

“હું જાણું છું પણ કહેવા નથી માગતો.”

મુખરિન્ટેન્ટે કહ્યું “પણ તમે તો આ જોલના નિયમ વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું. મારે તે માટે તમને શિક્ષા કરવી પડશે.”

હું દુઃખ સાથે બોલ્યો, “વધારેમા વધારે જે શિક્ષા તમે મરી શકતા હો તે કરો. હું તે વિના સંકોચે કઠાવી લઈશ તમારો કાયદો તોડવાનું મને દુઃખ નથી. તેમા કાંઈ નીતિ કે સત્યનું કલ્પન નથી થઈ પણ મને તો દુઃખ મારા ઉપરના તમારા વિશ્વાસનો મારાથી જે બચ થયો તે વિશ્વાસભંગનું વળી મારું એ બહુ કામ છુપાવવામા મેં જે અમત્ય આચરણ કર્યું તેનું બારે દુઃખ મને પીડી રહ્યું છે. મારા કૃત્યની શિક્ષા હું જોતો રહ્યો છું તમારે જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો.” એમ કહી હું ત્યાંથી બાગી નીકળ્યો.

પણ હું પાછો વળ્યો અને કહ્યું “મેં તમારો વિશ્વાસભંગ કર્યો છે તેથી હવે હું વિશ્વાસપાત્ર રહ્યો નથી રસોડાનું કામ અને તેની જવાબદારી વિશ્વાસપાત્ર માણસના હાથમા જ સોંપી શકાય છું અવિશ્વાસની છાયા નીચે ત્યાં ઊભો નહિ રહું જ્યારે પાછો તમારા હૃદયમા મારા પ્રત્યે વિશ્વાસ પેદા થાય ત્યારે મને કહેજો, હું મારું કામ હાથમા લઈશ.”

મારા આ પાત્રના બોલથી મુખરિન્ટેન્ટેન્ટે પણ લાગી આવ્યું અને તેમણે લાગણીથી કહ્યું, “મારી પાસે ફરિયાદ આવી અને તમે તે ઝુનો ગ્વીકાર્યો એટલે મારે તમને શિક્ષા તો કરવી જ પડશે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તમારા પ્રત્યે મને જે બાવ અને નિશ્ચય હતો તે મેં ખોલ્યો છે તમારા પ્રત્યેનો મારો વિશ્વાસ ઊલટો વળ્યો છે તમારા પ્રત્યે હું અવિશ્વાસ નહિ રાખું તમે વીરીનું કામ આગળ જ રાખો છતાં થયો તો મને નહિ ગમે.”

હું એકદિસમાથી ચાલ્યો ગયો શ્રી સ્વચર મહારાજને મેં વાત કરી તેમણે પણ મને વીરી નહિ છોડવાની ગજાહ આપી.

આ બનાવ હજી પણ હું યાદ કરું છું ત્યારે મારી ભત્રિણી રામભાઈ છું ત્યારે પછી કદી મેં એવી ભૂલ નથી કરી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ત્રણ માસના પત્રની અને મુનાકાતની સબ મારી ટિકિટમાં લખી એ મેં પછી જાણ્યું મારા જોડે જીવનમાં આ એક જ કલ્પ નોંધાયું છે

૧૧૩. કીમતી સમૃદ્ધિ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફ્રિનિસમાં હું એક દિવસ બાપુજી પાસે બેઠો હતો તેવામાં અમારા એક સહકાર્યકર્તા મિ. વેસ્ટર આપ્યા તેમના હાથમાં ખાર અગોળ વજનનો સાલચોળ ટમેટો હતો તે તેમણે બાપુજીને આપ્યો બાપુજીએ હાથમાં લઈને તોળ્યો અને બોલ્યા, “સુદર ફળ છે તમારા બાગમાં જ પામ્યું હશે?”

“હાજી મેં તેના છાંને નવી ભત્રીજા બાતર આપ્યું અને તે બાતરના બળે આપુ ફળ મળ્યું” મિ. વેસ્ટરે કહ્યું

“કયું બાતર આપ્યું?” બાપુજીએ પૂછ્યું “બહેન બાતર” મિ. વેસ્ટરે જવાબ આપ્યો બાપુજીએ મારા તરફ જોઈને મને કહ્યું “જેયુ? તે તો આપણી કીમતી સમૃદ્ધિ છે આપણને હજી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા નથી આવડતો તેના યોગ્ય ઉપયોગની આપણને માહિતી પણ નથી તમે તેમાં જરા વધારે ધ્યાન આપો”

“બાપુજી, તે બાતર કયા કયા વાવેતરને માફક આવે છે તેની મને હજી ગમ નથી પડી કેટલીક વખત તે બાતર નાખવાથી ધરુ બળી જાય છે એટલે તેનો ઉપયોગ કરતા પણ હું ડરું છું” મેં કહ્યું

મિ. વેસ્ટરે પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો તેમણે કહ્યું કે બહેનના બાતરવાળા કચારામાં પ્રથમ તો ટમેટા અને વેગણનું ધરુ રોપણ જોઈએ બીજું ધરુ રોપણ હોય તો તે ધરુ બળી જાય તેમાં રહેતું તત્ત્વ બીજું ભત્રીજું ધરુ નહિ જીવંત રાકે એટલે પ્રથમ આ બે ભત્રીજા રોપણ કરવું પછી તેનો પાક બેતર્યા પછી તે જ જમીનમાં નવું બાતર નાખ્યા સિવાય બીજું ભત્રીજું રોપણ કરવું આ ટમેટો પહેલી વખતના રોપણનું ફળ છે”

મિ. વેસ્ટરની સૂચનાનો અમલ મને પ્રસંગ મળતો ત્યારે હું કરતો હતો તેવો પ્રસંગ મને વિસાપુર જોડમાં મળ્યો પાછલા પ્રકરણમાં જે હું ખર્ચ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તે પ્રસંગ બન્યા પછી બે ત્રણ માસ પછી એક દિવસ હું ઓફિસમાં બેઠો હતો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પાછળની ખારી ખુલ્લી હતી તે બાજુથી બહાર આવે મેં પૂછ્યું, “આવી બહાર ક્યાથી આવે છે?”

તેમણે કહ્યું “તમે” સામે મોઢે છે એટલે તમને આવી મને નથી આવતી. પણ કેટલીક વખત તો મારાથીયે રહેવાનું નથી આ બારી આજે હવાફી રહી ગઈ. પણ આનું શું કરવું? જે હબર માણસોનો મગ કોઈ દિવસ એણુ ઢાક્યું હોય તો મધાઈ ભેટે છે બીચાગ દેડાને પણ શું કહું?”

મે કહ્યું “પણ જેમ સાબરમતી કે નાશિકમા તેને ખાતર તરીકે વાપરે છે તેમ તમે અહીં વાપરો તો?”

તે બોલ્યા “પણ તે જેનો પાકી જેલો હોવાથી મળતું ખાતર બનાવવાની બધી વ્યવસ્થા બની સકે છે અહીં તેવી કાઈ વ્યવસ્થા પણ નથી”

મે કહ્યું “પણ તેમા પાકી જેલની વ્યવસ્થાની શી જરૂર? આપણે પણ તેમ કરી શકીએ”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે આતુરતાથી પૂછ્યું ‘શી રીતે? કોણ કરે? તેનો કોઈ માહિતગાર આપણી ખાસે નથી”

મે કહ્યું ‘હું તેની રીત બહુ છું મને તમે પૂરી સમજડ આપો તો હું તે વ્યવસ્થા કરી આપું”

મિ ક્વીન બોલ્યા, “એમ? તમે જાણો છો? પણ તમે તે કામમા પડો તો બીરીનું શું થાય?”

મે કહ્યું “બીરીનું કામ તો ચાલુ જ રહેશે રવિસ કર મહારાજ એટલે વધી નથી. વળી મારે તો જે ચાર દિવસ જ રોકાવાનું રહેશે પછી બગીચાવાળા કામ કર્યા કરશે”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટેને જાણે મારે સહત મળી હોય તેમ તે બોલી ઠાક્યા, ‘તમારે શી સમજડ જોઈએ?”

“ડેપુટી જેલર મિ ટાયરને અને સુબેદારને બોલાવીને મારી રૂબરૂ કહો કે હું જે પ્રમાણે કહું તે પ્રમાણે બગીચામા ક્યારા થાય અને મારી સૂચના પ્રમાણે મળ વગેરે ત્યા હાજર રખાવે”

તુરત મિ ક્વીને મિ ટાયરને બોલાવ્યા અને સૂચવ્યું, ‘સવજમાઈની સાથે તે બોલાવે ત્યારે બગીચામા જાવો અને તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમને જોઈતી વ્યવસ્થા કરી આપજો”

બીજે દિવસે સવારે અમે જાને જણુ અમારી જેલની પાછળ અને મોટા તળાવને કાંઠે જંગીથો છે ત્યા ગયા બીજો પદરેક વીધાનો છે ત્યા જઈ પ્રથમ તો ધડુ માટે ક્યારા કરાવ્યા તેમા ટમેટાના બી નખાવ્યા બીજે દિવસે ત્રણ ચાર ક્યારા બોલાવ્યા ત્યા મગની પીપ મગાવી એક લાગ મગ, એક લાગ પાણી અને એક લાગ માગી એનું મિશ્રણ કરી હલાવી નાખ્યું તે મિશ્રણ પેવા ક્યારાની માટી સાથે ભેળવીને તેના ઉપર માગી માટી ઢાકી દીધી બીજે દિવસે

ગાય કે બળદને દાણ ખાણુ દેવાનું હોય તે ભેસ અને ગાય પ્રમાણુમા વધુ સત્વવાળું દૂધ આપે, બળદ ખેતીમા કામ વધારે આપે અને તે ઉપરાંત ત્રણેયના ખાતર જમીનમા વધારે રસકસ આપે છે તો પછી અમૃત જેવુ અન્ન અને શક્તિપૂર્ણ તેવ, ધી, દૂધ ખાનાર માણસના મળમૂત્રના ખાતરનો સદુપયોગ કરીએ તો તે આપણી ખેતીમા વધારે બરપત કેમ ન આપે ?

અને અનુભવ છે કે એક સારી ગાય કે ભેસ કમમા કમ તેનું દાણ ખાણુ પૂરું કરે અને ઘરમા ત્રણ માણસ હોય તેનું ધી દૂધ પૂરું કરે એ દિસાએ જમા ઉધાર ખાણુ સરખી ઘઈ રહે પણ તેનું ખાતર પાચ ગાડા થાય તે પાચ ગાડા ખાતરના કમમા કમ પાચ રૂપિયા ઠપાળે છે આ તો ખાતરની ધણી ઓછી કિંમત મે ગણી છે એવી જ રીતે માણસના ખાતરની વ્યવસ્થા આપણે કરી હોય તો મારી ગણતરી એવી છે કે ચોવીસ ક્વાકમા એક સાધારણ ઉદ્ધરત ખેડૂતના મળમૂત્રનું વજન કમમા ૨૫ બરોડને આશરે ગણીએ તેમા એક ભાગ પાણી અને એક ભાગ ગોરમી નાખીને તેને ત્રણ મીસ સુધી રાખ્યું હોય તો મઠઈ પણ ખાતર કરતા વધુ રસકસ વાળુ ખાતર થાય તેનું એક માણસનું ૮૫૦ દિવસનું ૫૦ મણ ખાતર થાય તેની કિંમત પાચ સાત રૂપિયાથી ઓછી ન જ ગણાય કારણકે તે એક ગાડુ ખાતર ચાર વરસ સુધી જમીનની તાકાત સાચવી રાખે

પણ જેમ જીવનના અનેક વિષયોમા આપણે મૂડગતિને પામ્યા છીએ તેમ આમા પણ આપણી મૂઠ દશા છે આપણા ધરના આગણુ વચ્ચે ઊકરાએ સવારના પડોરમા કૂવવાડી બનાવી હોય તેને ગૂદતા અને નાક પર રમાલ ઢાંકી નાક ચડાવતા આપણે પસાર ઘઈશુ પણ તેના પ્રયેની આપણી સૂઝ તેને વ્યવસ્થિત કરવાની વૃત્તિ આપણામા નથી પેદા થવા દેતી તેથી બહારનું મેયુ ભગી સાફ કરે તો જ સાફ થાય, એવી આપણી મન્યતા છે ન્હા આવી સૂઝ વધારે હોય છે ત્યાં વધારે મદવાડ જેવામા આવે છે જેવી આપણી વ્યક્તિગત આદત છે તેવી જ આપણા સમૂહની આદત છે પરિણામે કમમા ૨૫ દિ દના પુખ્ત ઉમરના વીસ કરોડ ખેડૂત અને મનુષ્યો એક અનજ રૂપિયાની કિંમતનું ખાતર જેતામા તેની કિંમત કરતા ત્રણ ચાર ાણુ વજનર આપવાની શક્તિ છે, તેને ગામડાના ચકલાઓમા ગામની પત્તાડે, તળાવમા કે તળાવકાંઠે વેંટફી મારીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ તેની અવ્યવસ્થાથી દુર્ગંધ પેદા થાય છે અને હવા બગડે છે હાથ તો સામાન્ય રીતે ચોરાતરમા પાચ દશ દબલની વસ્તીવાળા ગામોમા તો વિપરીત દશા પ્રવર્તે છે ઘણા ઘરમા ૮૮૫ બજર હોય છે અને મે તો ધણી જગ્યાએ ખાતરી કરી જોઈ છે કે તેની નજીક ત્રીસ ચાવીસ કૂદને છેડે દૂધ હોય છે તે દૂધમા આ બળદના કચ્છાનો રસ પણ બળે મે એવું પણ જોયું છે કે એક દૂધનું પાણી મીઠું હવ અને દાળના આપણના કામમા આવડ

સવારે મિ કવીને મને બોલાવીને કહ્યું, “ચાલો, આપણે બગીચામાં જઈએ” અને બંને ચાલ્યા એ ચારા ચોદ ક્લાક પહેલાં કર્યા હતા તે ક્યારા ઉપર અને જઈ ઠામ મને મિ કવીને પૂછ્યું, “પેલા ક્યારા પામે દયા કરાવ્યા છે?” હું દસીને બોલ્યો, “તેના ઉપર જ આપણે ઠામ છીએ”

તેમને નવાઈ લાગી અને તો એવી બીક હતી કે ક્યારા પાસે દુર્ગંધ મારતી હશે પણ તેવું કાંઈ છે નહિ.

માગીમા એવું આદર્શ વસ્ત્ર હોય છે કે ગમે તેવી દુર્ગંધને પણ પોતામાં સમાવી દે’ એ કહ્યું.

બીજો દિવસે બે હજારની વસ્તીવાળા નાના ગામનું મગમૂત્ર ત્યાં રખું ક્યું જમીન ખેડી તેમાં બંને ફૂટને અંતરે એક એક ફૂટ ઠાસ ચાસ કરીને તેમાં માગી, પાણી અને મગમૂત્રનું મિશ્રણ રેડી લાગી પાવડી વતી ચાસની માટીમાં ભેગીરીને તેના ઉપર માગી દાડી દીધી બે દિવસના મગમૂત્રથી અધું વીધું જમીન ખતરાઈ એક બાજુ ધરુ તૈયાર થયું બીજી બાજુ વરસાદ પણ વરસ્યો અર્ધા વીધામાં ટમેટા રોપ્યા સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ તેની ઝડપે છોડ વધ્યા તે છોડની આજુબાજુ વાસની ઘોડીઓ કરવી પડી ટમેટા ખેડા તેના પાક લેવા માગ્યો અમને નવાઈ લાગી કોઈ માને પણ નહિ. ખૂબ વરસાદ આગે તળાવના પછાંતિના આઠ ત્યાં મુધી આગે તેથી પાગળથી તે છોડને તુકસાન પહોંચ્યું છતાં અર્ધા વીધામાંથી ૨૫૦૦ તાવ ટમેટા અમને મળ્યા તેમાં પાસેરનો ટમેટો તો રોપ્યો ન જડે સામાન્ય ટમેટા જ બાર અને સોળ ઓસના હતા બે ટમેટા હરેક સવા બશેર વજનના હતા બે ત્રણ ટમેટા હરેક બશેર વજનના હતા આવો નમૂનો મે જિ હગીમાં પણ જોયો ન હતો મુશ્કિલિન્ડેન્ડે કહ્યું કે તેમણે પણ જિ હગીમાં આવો નમૂનો નહોતો જોયો તેમણે એ નમૂના પૂના આઈ જી તરફ મોકલ્યા.

બે ચીજને આપણે તિરસ્કારીને દુર્ગંધ ગણીને અબ્યવસ્થિત રીતે ફેંકીએ છીએ, તેનો વ્યવસ્થાપૂર્વક સંકુપયોગ કરીએ તો આપણી સમૃદ્ધિમાં અનેરો વધારો થાય ચીનથી આવેલા એક મિત્રે ચીના લોકોની પ્રથા વિષે મને જણાવેલું કે ત્યાં જેને ત્યાં આપણો મહેમાન વરીકે ગયા હોઈએ ત્યાં જ આપણે આપણી પાચખાને જવાની હાજત પૂરી કરી એ જરૂરનો વિવેક ગણાય છે એક જગ્યાએ મહેમાનગીરી ભોગવતી અને બીજાને ત્યાં જઈ જવું એમાં વિવેકહીનતા ગણાય છે તેના કારણમાં તેમણે એમ જણાવેલું કે તે લોગ મગમૂત્રને એક ઉત્તમ મૂડી સમજે છે કે જેમાંથી અનેક ગણી મૂડી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કોઈ પણ વાતેતર કે રોપણમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાતર માણ્યોના મગમૂત્રનું છે ખેડૂતોને તો અનુભવ છે કે કોઈ પણ નવતરા રાસાયણિક ખાતરો કે ખાદ્ય કરતા વધારે અસરકારક અને નિર્દોષ ખાતર દોરના છાણમૂત્રના નીવડેલા ઉપરડાનું છે અને તેમાં જે બે સ

ગાય કે બળદને દાણ ખાણુ દેવાઇ હોય તે બેસ અને ગાય પ્રમાણુમા વધુ સત્વવાળું દૂધ આપે, બળદ ખેતીમા કામ વધારે આપે અને તે ઉપરાત ત્રણેયના ખાતર જમીનમા વધારે રસકસ આપે ॥ તો થઈ અમૃત જેવુ અન્ન અને રાશ્ત્રિપૂર્ણ તેલ, ધી, દૂધ ખાનાર માણુસના મળમૂત્રના ખાતરનો સદુપયોગ કરીએ તો તે આપણી ખેતીમા ભારે ખરકત કેમ ન આપે ?

મને અનુભવ છે કે એક સારી ગાય કે બેસ કમમા કમ તેનુ દાણ ખાણુ પૂરુ કરે અને ઘરમા તણુ માણુસ હોય તેનુ ધી દૂધ પૂરુ કરે એ હિસાબે જમા ઉધાર ખાણુ સરખી થઈ રહે પણ તેનુ ખાતર પાચ ગાડા પાચ તે પાચ ગાડા ખાતરના કમમા ૨૫ પાચ રૂપિયા ડાખે છે આ તો ખાતરની ધણી એાછી કિમત મે ગણી છે એવી જ રીતે માણુસના ખાતરની વ્યવસ્થા આપણે કરી હોય તો મારી ગણતરી એવી છે કે ચોવીસ કન્યામા એક સાધારણ તદુરસ્ત ખેડૂતના મળમૂત્રનુ વજન કમમા ૨૫ ખરોતને આશરે ગણીએ તેમા એક ભાગ પાણી અને એક ભાગ ગોરમદી નાખીને તેને તણુ માસ સુધી રાખ્યુ હોય તો મેઈ પણ ખાતર કરતા વધુ રસકસ વાળુ ખાતર થાય તેહ એક માણુસનુ ૨૫૦ દિવસનુ ૫૦ મણુ ખાતર થાય તેની કિમત પાચ સાત રૂપિયાથી એાછી ન જ ગણાય કારણકે તે એક ગાડુ ખાતર ચાર વરસ સુધી જમીનની તાકાત સાચવી રાખે

પણ જેમ જીવનના અનેક વિષયોમા આપણે મૂઢગતિને પામ્યા છીએ તેમ આમા પણ આપણી મૂઢ દશા છે આપણા ઘરના આગણા વચ્ચે છોકરાએ સવારના પહોરમા ફૂલવાડી બનાવી હોય તેને ગૂદતા અને નાક પર રમાલ ઢાકી નાક ચઢાવતા આપણે પસાર થઈશું પણ તેના પ્રત્યેની આપણી રૂઝ તેને બ્યવસ્થિત કરવાની વૃત્તિ આપણામા નથી પેદા થવા દેતી તેથી બહારનુ મેતુ બગી સાફ કરે તો જ સાફ થાય, એવી આપણી માન્યતા છે ન્યા આવી રૂઝ વધારે હોય છે ત્યા વધારે મદવાડ જોવામા આવે છે જેવી આપણી બ્યક્તિગત આદત ॥ તેવી જ આપણા સમૂહની આદત છે પરિણામે કમમા કમ હિંદના પુખ્ત ઉમરના વીસ કરોડ ખેડૂત અને મૂરોનુ એક અબજ રૂપિયાની કિમતનુ ખાતર જોનામા તેની કિમત કરતા તણુ ચારગણુ વળતર આપનાની રાશ્ત્રિ છે, તેને ગામડાના ચકલાઓમા ગામની પરવાડે, તળાવમા કે તળાવકાંઠે વેડફી મારીએ છીએ એટલુ જ નહિ પણ તેની અવ્યવસ્થાથી દુર્મધ પેદા થાય છે અને હવા બેગડે છે હાય તો સામાન્ય રીતે ચરોતરમા પાચ દશ દબરની વસ્તીવાળા ગામોમા તો વિખરીત દશા પ્રવર્તે છે ઘણા ઘરમા ટટણુ બગડુ હોય છે અને મે તો ઘણી જગોએ ખાતરી કરી જોઈ છે કે તેની નજીક ત્રીસ ચાવીસ ફૂટને ઉંટે ફૂઈ હોય છે તે ફૂઈમા આ બળદના ઝડાણો રસ પણ જાળે મે એવુ પણ જોયું છે કે એક ફૂઈનું પાણી મીઠુ હવ અને દાળના આધણુના કામમા આવડ

નહોઈ પણ તેની આનુબાહુ બે ભજ્જ યથા તેના પાણીએ સ્વાદ બદલે પણી કાઈક મળકુ થયુ અને ત્યાર પછી તે પાણીમા દાગ એરી હોય તો જલદી ચડી જવા માડી આનુ કાણુ તો સ્પષ્ટ છે કે તે કુઈના પાણીમા એડુ તત્વ દાખલ થયુ કે જે દાગને જલદી એગાળી શકે તેમા એમેનિયાનુ તત્વ ઘેઈ પણ ખાતર કરતા વિશેષ હોય છે તે જ કારણે વિસાપુરમા ટમેટાનો પાક એટલો બારે થયો હતો.

આ તો લેખાણુ માણસ જેવી ગણતરી કરે તેવી ગણતરી મે કરી પણ તે અનુભવની અને સામાન્ય બુદ્ધિની છે તેમા અસંભવિતતા કે અસત્ય નથી આ પ્રશ્નને બે દૃષ્ટિએ નેવાનો છે સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ તે બન્ને દૃષ્ટિએ મને નીચેની સૂચનાઓ કરવાનુ મન થાય છે

૧ નાના ગામડામા કે મોટા ગામમા ટટણુ ભજ્જની પ્રથા નાનૂદ થવી જોઈએ

૨ નાના ગામમા ગામની બહાર ખુલ્લા ખેતરોમા પાચખાને જવાનુ સહેલુ હોય છે ત્યા જ જડુ પણ ત્યા ખુલ્લામા પાચખાને જતા એક નિયમ સાચવવાની જરૂર છે તે એ કે ખેતરોમા કે અન્ય સ્થળે ભજ્જે ગયા બાદ મળને પૂરી રીતે માટીથી ઢાંકી દેવા.

૩ તગાવ કે નદીનાળાને કાંઠે કે તેની અંદર કહીયે ભજ્જે ન જડુ

૪ ન્યા ન્યા ગામપચાયતો, વિશિષ્ટ પચાયતો કે સુધસાઈ હોય ત્યા ત્યા બધાયે ડટણુ ભજ્જ પુરાવી નાખવા જોઈએ અને બકેટ ભજ્જની પદ્ધતિ રાખી તે બરાબર સાફ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૫ બકેટ ભજ્જ બરાબર સાફ કરાવવામા ધરધણીનુ કોઈ માણસ સામાન્ય કાળજી રાખે તો તે ભજ્જ જરૂર સ્વચ્છ રહે

૬ તે ભજ્જના બધા મળમૂત્રનુ ગામની બહાર કોઈ મોટા ખેતરમા ખાતર થાય એરી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ ગામની નજીક દેવવાડી લોકો સારી માટીવાળા કીમતી ખેતરો વેચાતા લઈને જટો ધીને બે વરસમા પેદા કરે છે, તો ગામની સુધસાઈ કે ગામ પચાયત આવુ ખેતર લઈ તેમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખાતર તૈયાર કરીને ખેડૂતોને તે પૂકુ પાડવાની વ્યવસ્થા કરે તો ગામની સ્વચ્છતા જળવાય અને તેને સાફુ ઉત્પન્ન આવે તેમ જ ખેડૂતોને ઉત્તમ ખાતર મળે જે ત્રણ હજારની વસ્તીવાળા ગામમા આવી વ્યવસ્થા થાય તો તેનો ખર્ચ તથા ઉત્પન્ન કેટલુ થાય અને તે ખાતરથી ખેડૂતોને કેટલો લાભ થાય અને ગામની એક દર સમૃદ્ધિમા તેથી કેટલો વધારો થાય તેની ગણતરી ગામડામા કામ કરતા કોઈ ગામમેંદક કરીને પ્રજા પામે મૂકરો તો એક ઉત્તમ સેવા થશે

૭ ભજ્જની બકેટમા જેમ બને તેમ ઝોાધુ પાણી પડે તેની કાળજી રાખવી તે વાપર્યા પછી રથ્યા કે માગી નાખવાની વ્યવસ્થા થાય તો ઉત્તમ છે

આમ આપણે સમૂહમાં આપણા મળમૂળનો વ્યવસ્થિત સદુપયોગ સ્ત્રી રાજીએ તો આપણી અમૂલ્ય સમૃદ્ધિનો નાશ થતો અટકાવી રાક્ષીયુ હિંદ જેવા ખેતી પ્રધાન દેશમાં જે રાજ્યતંત્ર આવી બાબતોમાં પણ લક્ષ આપીને સમગ્ર પ્રજાની આદતો સુધારીને તેની આબાદી વધારશે તે જ સાચું સ્વરાજ્યનું તંત્ર લેખારો

૧૧૪. જેલમાં સત્સંગ

એક દરે જેલનું જીવન સત્સંગી જીવન જેવું હવે હમેશના કાર્ય ઉપરાંત બીજા કાર્યમાં પણ હું લાગતો નાશિક જેનની જેમ અહીં બિલકુલ એકાંત નહોતું તેથી એકાંતમાં મનન અને નિદિધ્યાસનનો જે લાભ મળે તે અહીં ન મળ્યો આખા વિવસના કામમાં હું યાકતો જ હતો રાત્રે યાકીને સૂવાનું મન થાય પણ જેમ અહીં શ્રી નરહરિભાઈ મારી પાઠળ પડ્યા તેમ ત્યાં સ્વર્ગસ્થ સ્નેહી કૃષ્ણ દે ભાઈ મારી પાઠળ પડ્યા હતા તેમણે અને બીજા મિત્રોએ મારી પાસેથી દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાક સ્મરણો વાતચીતમાં સાંભળ્યા તે સ્મરણો લખી નાખવાને મને આમ્રહ ક્યો એટલું જ નહિ પણ નોટો અને પેન્સિલ મારી પાસે લાવીને રજૂ કરી મને ખ્યાન નહોતો કે શું લખારો રાત્રે યાકચો યાકચો પેટ્રોમેક્સની બત્તી દશ વાગ્યા સુધી બગે ત્યાં સુધી વખ્યા કરું તે ડાળિયા ઉપર શ્રી નરહરિભાઈ, શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ વગેરે સ્નેહીઓએ હાથ ફેરવ્યો અને 'ગાંધીજીની સાધના' રૂપે તે લખાણ બહાર પડ્યું 'બાગકોનો પોકાર' વાળું લખાણ જે નાશિક જેલમાં લખેલું તે પણ એમ જ પડી રહ્યું હવે તેની પર પણ તેમની પીળી ફરી અને તે પણ બહાર પડ્યું નરહરિભાઈ સાથે તો મારો પરિચય જાણો હતો પણ ગોકુળભાઈ ભટ્ટનો વિશેષ પરિચય મને વિસાપુર જેલમાં થયો અને એ પરિચયના મીઠા સ્મરણો મેં સઘરી રાખ્યા છે

શ્રી રવિશંકર મહારાજ તો વીશીમાં હમેશા સાથે જ હોય મેં સમયે ઠાકર વાગતા મને પડતો બચવાના તે હતા સ્વર્ગસ્થ સ્નેહી મોહનલાલ પંડ્યાનો વાતસલ્યભર્યો હાથ તો હમેશા મારા માથા પર ફરતો જ હોય તેમની બીડી આખોની તેજસની પ્રેમાગ દષ્ટિ અને મવકાણ મુખ મને હમેશા ૩૩ ગ્રાહ આપણ મારી બેરેક પાસે વૃદ્ધોની બેરેક હતી તેમાં ગર, બોચાસણ ચામણ, સદેસર વગેરે ખેડા જિલ્લાના આશરે ૭૦-૭૫ વૃદ્ધો રહેતા હતા બીજા બાજુ શ્રી મામા સાહેબની દેખરેખ નીચે બાબાઓની બેરેક હતી એમ કહેવાય છે કે વૃદ્ધો અને બાબાઓ સરખા હોય છે ૬૦ વર્ષની ઉપરના વૃદ્ધો અને ૧૮ વર્ષથી નાના બાબાઓ સરખા હોય છે એ સરખામગી સામા હશે તેની મને બરોબર ખબર નથી પણ અહીં મને તેઓ એક બાબતમાં સરખા લાગ્યા હતા અને ઉમરમાં દુજી

મને એક વૃદ્ધનું ચાલતુ, બોલતુ, દસતુ, વાત કરવી વગેરે યાદ આવ્યા જ કરે છે તેમણે જમીનમહેસૂલ ભરેલું નહિ. સરકારે તેમની માતબર બે સ છેડી લીધી દોડસો રૂપિયાની બે સ થોડા રૂપિયામાં દસ-૪ થઈ ગઈ છતાં જમીનમહેસૂલમાં ખાર આના ખૂંચા એ બાબરકાકા કહે કે તે ખાર આના મારે દાંધે તો ન જ આપું. સરકારને જે લૂટતુ હોય તે લૂંટે બધુંયે ઉધાકું છે. સરકારે તે ખાર આના મેળવવા માટે તેમની જમીન ખાતસા કરી અને તેમને જેલમાં મોંઘ્યાલ જેલમાં તેઓ ચાલતા ચાલતા ધરતી ધુમ્મચે અને ખૂંખારો ખતા બેરેક ગમ્મચે એમ આખો દિવસ આનદમાં મહારે બણે પામઠ વરસનો નાનો બાબો । આપણે પૂછીએ “કેમ બાબરકાકા, તબિરત તો સારી છે ને ?” ત્યારે દસતા હમતા અને કુદમે ભરતા બે ને, ‘હવે અમને શું થવાનું છે ? હજી તો પાંચ વરસનો છું આ મરકારને વિદાય કરીશું ત્યાં સુધી આવો ને આવો રહેવાનો છું ” આવા જુદો પણ ત્યાં પક્ષીઓની માફક કલોલ કરતા તે વખતે માફી માગવાનો કે રેડોલ માગવાનો ખ્યાલેય નહોતો વૃત્તિ પણ નહોતી આ જુદોની પ્રસન્ન મુખ મુદનો તેમના ઉત્સાહ અને આનંદનો સત્સંગ પણ મને સારો હતો. તેમના દર્શનમાનથી હું બળ અને ઉત્સાહ મેળવતો મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી ભાગવતની વિદ્વાનો અને તનરપર્શી વિચારગ્રેણીનો પણ લાભ મળતો અને બાઈશ્રી એસ કે પાગીનના યુરોપના રાજ્યોના બધાતલુ રિયેના જ્ઞાનનો પણ લાભ મળતો સાધુચરિત્ર અને સૌમ્યભાષી શ્રી સુરેન્દ્રજી પણ ત્યાં હતા. તે તો બાપુજીના અનન્ય ભક્ત સસારત્યાગ કરીને જિજ્ઞાસા વૃત્તિથી વરસોથી આશ્રમમાં રહે તેમનો હું કાબો રાખ મને હમેશા હતો તે હું મારી બાવનાને ગતમ રાખતો

આવો સત્સંગ મને ત્યાં મળ્યો હતો સત્સંગ પ્રાપ્ત થવો એ સદ્ભાવ્યની વાત છે અને તે સદ્ભાવ્ય ધીરામની કૃપા વિના પ્રાપ્ત થઈ નથી, એમ ભક્ત તુનસીદાસ કહે છે હું પણ તેમ માનું છું કારણ કે મને તો મારા જીવનમાં તેવો અનુભવ થયો છે મેં નરી આખે જોયું છે અને હજી પણ હું જોઈ રહ્યો છું કે જેના જીવન સાથે મને સરસાઈ ભોગવવાનું મન થાય એના અનેક મિત્રો મીઠા અને ગવગલિયા વાતાવરણમાં પડ્યો છે તે એમ રાચતા હશે કે અમે ભાવ્યશાળી નીવડ્યા, પણ અતે પડ્યા છે પ્રજુકૃપાથી મને એક પછી એક અવવબન મળી ગયા અને તે અવવબનને પ્રતાપે જેવો તેવો કાગળ પણ હું જીવતો રહ્યો છું, એ ખરેખર તેની જ દયા છે પ્રજુનું વચન મને હમેશા યાદ રહે છે તેણે આપણને શ્રીઅર્જુન દ્વારા વચન આપ્યું છે કે

નહિ કલ્યાણકૃત્કથિદ્ દુર્ગતિં તાન ચચ્છતિ ।

એ વચન મિથ્યા જાય જ નહિ તેવી મને શ્રદ્ધા છે અને તે આશાથી હું આશાવતો રહ્યો છું

૧૧૫. દેશભક્ત વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મારક

દેશભક્ત શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ ખેડેલ તબિયતને કારણે યુરોપ ગયેલા ત્યાં તેમનું દુઃખદ અવસાન થયું તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનું સળ તા ૧૦-૧૧-૧૯૩૩ના રોજ મુંબઈ ઉતાર્યું તે પ્રસંગે મુંબઈએ તે સળનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું અને ભવ્ય સળયાત્રા કાઢી હું તે દિવસે જેલમુક્તિ પછી મુંબઈમાં હતો. દેશભક્તની સળયાત્રા પૂરી થયા બાદ ખેડા જિલ્લા તરફથી સળને પુષ્પાન્જલિ અર્પવા આવેલા શ્રી ગોકળદાસ બાપુ અને શ્રી કૃષ્ણદશાઈએ મને બોલાવ્યો હું તેમની પાસે ગયો મને કૃષ્ણદશાઈએ કહ્યું “આપણે કાને સાંભળે અહીંથી જવાનું છે”

“પણ હું બે ત્રણ દિવસ રહીને આવીશ,” મેં જણાવ્યું “તમારી ખાસ જરૂર છે પરમ દિવસે બપોરે બે વાગ્યે આણંદમાં ચરોતર એન્જીયુકેશન સોમાયદીના મકાનમાં વિઠ્ઠલભાઈ ખેડેલના સ્મારક માટે વિચાર કરવાને ખેડા જિલ્લાવાસીઓની એક સભા બોલાવી છે આ સ્મારક સાડુ ધાય એ જરૂરનું છે માટે પરમ દિવસે તે સભામાં આપણે બધાએ હાજર રહેવું જોઈએ” શ્રી કૃષ્ણદશાઈએ સ્પષ્ટતા કરી તે સભાની મેં જવાબી હા પાડી બીજા દિવસે રાત્રે લોન્ડનમાં અમે નીકળ્યા અને ત્રીજા દિવસે એટલે તા ૧૨-૧૧-૩૩ના રોજ બપોરના એક વાગ્યે અમે આણંદ પહોંચ્યા અમે સીધા જ સોસાયટીમાં ગયા જિલ્લામાંથી ઘણા ગૃહસ્થો હાજર હતા તેમાં સરકારી તંત્રમાં સહકાર કરવાની વૃત્તિવાળા પણ હતા તે પૈકી એક ગૃહસ્થે પ્રથમથી જ વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આ સ્મારક જિલ્લુ ધાય તેની અને સરકારની વચ્ચે કેવો સબધ હશે?” આનો જવાબ શો હોય? મને આ સવાલ જ અસ્થાને લાગ્યો છતાં જે બાઈએ જે વૃત્તિથી સવાલ જોયો કર્યો તેને વાજબી જવાબ મળવો જોઈએ એવું વિચારીને મેં જવાબ આપ્યો કે, “એ પ્રશ્ન અત્યારે અસ્થાને છે એ કઈ આપણે નક્કી કરવાનું નથી એનો મુખ્ય આધાર તો પૈસા આપનારા અને તેના વહીવટ કરનારા જેવા હશે તેના પર રહેશે હતા તે સબધ કેવો હોવો જોઈએ તેનો તો એક જ જવાબ આપી શકાય કે સરકાર સાથે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈને જિંદગીભર જેવો સબધ હતો તેવો સબધ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈના સ્મારકમાં જે શરૂ થયો જોશી ધાય તેની અને સરકારની વચ્ચે હોવો જોઈએ” આ સબધે પૂરી ચર્ચા કર્યા બાદ આ સભાએ એવો ઠરાવ કર્યો કે — સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત વિઠ્ઠલભાઈ ખેડેલના સ્મારકમાં નડિયાદમાં છાત્રાવસવાળું કન્યાવિધાલય સ્થાપવું તેને માટે નાણા ભેગા કરવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા સાડુ આ સભાએ શ્રી વિઠ્ઠલ સ્મારકસમિતિ પણ નીમી

આ સમિતિએ દેશમાંથી, પરદેશમાંથી પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પોણા છાપ ગણિયા ભેગા કર્યા અને દાન આપનારાઓની સભાએ તા ૧૮-૧૧-૩૫ના

રોજ ધારાવોત્સવ ધર્મ ચોક્કસ બધાતલ સાથે “ શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યાવિધાન મંડળ નામનું મંડળ સ્થાપ્યું અને તે જ વખતે મંડળના નિયમ મુજબનું વ્યવસ્થાપક મંડળ ચૂંટાય તે પહેલાં ધર્મચત્રાડ વ્યવસ્થાપક મંડળ ખાતે નીચેના વ્યવસ્થાપક મંડળે કન્યાવિધાનધર્મો અન્યાસક્રમ ધરાવે એક અન્યાસક્રમસંમિતિ નીમી અન્યાસક્રમ કેરો હોવો જોઈએ તે મુખ્ય પ્રશ્ન હતો તે સાથે આ કન્યાવિધાન યજ્ઞ હોતું જોઈએ તે પણ પ્રશ્ન હતો કન્યાગાળાઓ ધણી છે માધ્યમિક અભ્યાસ માટેની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલો પણ ધણી છે સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈ જેવા દેશભક્તના સ્મારકમાં આવી એક કન્યાગાળાનો સ્થાપના થાય તેમાં કાંઈ વિરોધતા નહોતી સ્વ વિઠ્ઠલભાઈની દેશભક્તિની ભાવનાને પોષે અને તે સાથે ચાલુ નૂતન વાતાવરણને અનુકૂળ આને એવી કન્યાસંસ્થા સ્થપાય એ યોગ્ય હવે અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ જેમાં મુખ્ય માર્ગદર્શક સ્વર્ગસ્થ કૃત્યદર્શક અને શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ હતા તેમણે એવું નમૂનેદાર કન્યાવિધાન સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી

આમ ખેડા જિલ્લાએ સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મારક ઇશુ કરી પોતાનું નાણું ઇશિત્ત અરો પણ ચૂકવવા પ્રયત્ન કર્યો

૧૧૬. શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યાવિધાલય

આ સ્મારક ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ કરવાને ઇરાદો પણ તે એમ્લા ખેડા જિલ્લાનું જ ન હવે દેશભક્ત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને નાત જત કે ભૌતિક એકભાવ નહોતો તેમની પાછળ તેમનું સ્મારક પણ એવું જ થયું જોઈએ કેટલીક સુચનાઓ એવી હતી કે સ્વ વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મારક બીજા વિઠ્ઠલભાઈ પેદા થી શકે એવું કાંઈ ભય હોતું જોઈએ તે માટે તે સ્મારક આ કાર્યકર્તાઓનો સંઘ ઠીકો કરવો જોઈએ બીજા બાજુ એવી પણ વિચારશ્રેણી હતી કે આનો સીરો અને સાચો રસ્તો એ જ છે કે જેની મારફત અનેક વિઠ્ઠલભાઈ પેદા થી શકાય એવી માતાઓ તૈયાર કરવી અને તે માટે એક નમૂનેદાર કન્યાસંસ્થા તેમના સ્મારકમાં જણી કરવી આ વિચાર ધમુએને ગમ્યો આ વખતે સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ નાગિક રોડ જેલમાં હતા તેમને વારંવાર પત્રો મારફતે આ અંગેની બધી હકીકત જણાવતો રહેતો હતો એવામાં આ માર્ગના પ્રયત્નથી રમ તેનાર અને શ્રી વિઠ્ઠલ સ્મારકસમિતિના મુખ્ય મંત્રી શ્રી કૃત્યદર્શક હૃદય બાપ પટવધી એકાએક દુ મદ ગવમાન થયું શ્રી કૃત્યદર્શકનું અવસાન તો અમને શારે સા થુ તેમની શક્તિ અનેકવિધ હતી આ માર્ગમાં તેમણે પોતાનો પૂરો જીવ ખરીડ્યો હતો તે જેવા લડવૈયા હતા તેવા જ ગાદિચરણેક પણ હતા વળી કેળવણીમાં

પણ રસ ધરાવતા હતા કાર્ય કરવાની તેમની ઉદાર કાર્યપદ્ધતિ અને ઠરેલ સ્વભાવને કારણે તે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગોડવાઈ શકતા અને પોતાના કાર્યને દીપાવી શકતા હતા આના અનુસરી મર્ચન્ટાઈનિવાળા મંત્રીની ખોટા આ સમારક કાર્યમાં શી મીતે પુરાય ? તેમની અવેજીમાં સમારકસમિતિએ મારી પસંદગી કરી. પણ અવેજી કઈ અસવની ખોટ પૂરી શકે ખરો ?

સમારકસમિતિને તેને નીમનાર ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ જ ઠરાવથી સોંપ્યું હતું કે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈના સમારકમાં નિયમમાં એક કન્યાવિદ્યાલય ખોલવું એટલે સમારકસમિતિએ તો તેવી સરથા માટે સ્વેચ્છતા સાધનો મેળવીને નડિયાદમાં તેવી સરથા સ્થાપવાની હતી તે નાટે તે સમિતિએ પૂર્વ આક્રિકામાં રહેતા ખેડા જિલ્લાના વતનીઓના આમ ત્રણથી એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું તે પ્રતિનિધિમંડળને આશરે સાઠ દબાર રૂપિયા મળ્યા આ મૂદીથી વિદ્યાલયનું કામ શરૂ કરવાનો વિચાર હશે.

પણ કૃત પૈસાથી જ કોઈ વિદ્યાના કામ આદા થાય છે ? પૈસાથી મમન થાય, ખીન સાધન પ્રાપ્ત થાય, પણ તેથી કોઈ કન્યાવેળવણી માટેની નમૂનેગાર સરથા તૈયાર થાય ખરી ? માણસનું શરીર હોય પણ તેમાં જીવન હોય તો તેને માણસ કહેવાય ? તેને રખ કહેવાય તેમ પ્રાણ વિનાનું માધન તો રખ કહેવાય તે અચેતન જ હોય અને અચેતન તત્ત્વ ચેતન પેદા ન કરી શકે એ ચેતનના શિક્ષક અને શિક્ષણ એ વસ્તુનો સુમેળ જામે અને તેમાં શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસુ વૃત્તિ જાગે, ત્યારે ચતન પેદા થાય આ ચેતનવત્તા તત્ત્વ માટે અમારે ગુજરાતના ચેતનવત્તા કેળવ ઠીકારો અને શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ તરફ નજર કરવાની રહી. અમારામાં કે જગતમાં કહી શકાય એવું કોઈ નરોગ શ્રી નરસિંહભાઈ ખેવને એ વિષે કોઈ આઠો ખ્યાલ હતો અને તેઓ કોઈ અધિકાર પુરસ્કાર રહી શકે ખરા શ્રી વીખાભાઈ કુમેરભાઈ પણ રનગક સમિતિના મત્રી હતા તેમને ચરોતર અભ્યુદયન સોશાયનીના મત્રી અને સ્વયં રોનક તરીકે કેળવ ઠીકાર ખ્યાલ ખરો, પણ તે યુનિવર્સિટીના પ્રમાણપત્રે કેળવવાની કેળવ ઠીકાર મંત્રીનું મન કેળવ ઈને અત્મતત્ત્વને પણ, તેનું શરીર કેળવ ઈને તે આત્મતત્ત્વને પામેલા નનના અકુશમાં રહીને પેતાને અને અન્યને પેદા શકે એવો ધમ શીખે અને પછી એ આત્મતત્ત્વને પામેલું મન પેતાના અકુશમાં રહેનાર શરીર દ્વારા સનાતને વધુ દુષયો નીવડે, એવી ભુદિ રામિની કેળવ ઈ શી રીતે અપાય એ વિશે અને સાવ અજ્ઞાન હતા અમને એક ખ્યાલ હૃદયમાં વસી ગયો ખરો કે દેવ એ કેળવ ઈ યુનિવર્સિટીના પ્રમાણપત્રો માટે અપાય છે તે સાચી કેળવ ઈ ન જ દે. તે સાચી કેળવ ઈ હોય તો અવરસોની કેળવ ઈ જાગે અને ધને — આજ્ઞાનીએ — દિન

ધસાઈ જઈને સાવ નિસ્તેજ, કંઠાળ, દીન, દીન દેખાઈ રહ્યા હોય તેવા અમે ન હોવા જોઈએ અમે હાલની કેળવણીના નસામા ઠઠારો કરીને કરીએ છીએ ખરા, પણ નથી અમારામાં હૈયાની શક્તિ કે નથી હાથપગની શક્તિ, તેમ જ નથી સ્વચ્છ બુદ્ધિની શક્તિ તે કેળવણીથી જે બુદ્ધિ મળી છે તે એવી ખંડનામક છે, મેલી ■ કે તેથી દિન પ્રતિદિન અમે વધુ ને વધુ નિસ્તેજ થતા જઈએ છીએ, અમારા વ્યક્તિમત જીવનની અને સામાજિક જીવનની મૃતપ્રાય દશા થવા પેઠી છે. અને આમ ચારવા કરશે તો ચોડા જ સમયમા તે જીવનની નનામી કાઢી 'રામ બોલો બાઈ રામ' કરવા પડશે આધુનિક કેળવણી વિષે અમારામાંથી કેટલાકનો આવો ખ્યાલ હતો.

પણ તે સાથે અમે જાણતા હતા કે અફીણના બધાળીઓમાં પણ કેટલાક વિચક્ષણ બુદ્ધિશાળી પુરુષો હોય છે જેઓ અફીણના ગુણદોષ જાણી ગયા હતા, અને તેના બધનમાંથી શી રીતે નીકળવું, પોતાથી ન નીકળાય તો ભવિષ્યની આસાદ તેમાંથી શી રીતે બચે તેના વિચાર કરી રહ્યા હતા તેથી જોવા પુરુષો પાસે અમે અમારી વાત મૂકી સ્મારકસમિતિએ ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીમાં રસ લેનાર ત્રણચાર વ્યક્તિઓની એક અભ્યાસક્રમસમિતિ નીખી તે અભ્યાસક્રમસમિતિમાં શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ, શારદાબહેન મહેતા અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક હતાં તેમને સ્મારકસમિતિએ સોંપ્યું કે આપણા સમાજમા નમૂનેદાર સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થા માટે કેવો અભ્યાસક્રમ યોજવો તે વિષે ગુજરાતના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મેળવીને અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો અભ્યાસક્રમસમિતિએ સ્મારકસમિતિએ તેમને ફરેલી વિનંતિ અનુસાર ગુજરાતના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને વિનવીને કન્યાકેળવણી વિષેના તેમના અભિપ્રાય માગ્યા તે અભિપ્રાયોમા ગુજરાતમાં સરકારી કેળવણી ખાતાના કેટલાક મુખ્ય અધિકારીઓના અભિપ્રાયો પણ હતા તેમ જ પાઠશાળાઓ અને મહાપાઠશાળાઓના શિક્ષણમા લાંબા સમયના અનુભવીઓના પણ હતા આ વિનંતિ વિસાપુર જેલમાં તે વખતે પુરાયેલા શ્રી નરહરિભાઈ દ્વારકાદાસ પરીખ અને શ્રી દેસાઈભાઈ નાયાલાઈ પટેલને પણ મોકલવામાં આવેલી તેમણે અન્ય મિત્રોની સાથે એ વિષે ચર્ચા કરીને પોતાનો અભિપ્રાય વિગતે મોકલાવ્યો હતો તે બધા અભિપ્રાયોમાંથી સ્ત્રીકેળવણીના અભ્યાસક્રમના કયા કયા ગુણ રાખવામાં આવ્યા તે શ્રી ચિત્તલ કન્યાકેળવણી મંડળના સને ૧૯૩૫-૩૬ના હેવાલમા આવેલા છે. તે અર્દા સીધા મૂકી દૃઢ તો ઠીક ગણાયો

૧ જીવનની બધી જવાબદારીઓ પુરોવાની જેમ સ્ત્રીઓ સમજતી થાય અને ઘડાવતી થાય એ આવશ્યક ■

૨ આજની કારકુની કેળવણી વિના સ્ત્રીઓ સમાજમા પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઈ શકે છે જે અનર્થકારી આકર્ષણ પુરોવાની કેળવણીમાં વિમરૂપ થઈ પડે છે, તે સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં ન હોઈ શકે તેમાં નવીન પ્રયોજો માટે અવકાશ છે.

૩ બેઠાકુ અને વાચણિયા વૃત્તિને પોષણ ન મળે તેવી ગીતનો અભ્યાસક્રમ યોજના

૪ હાથમ, સ્વાવલંબન, અને ચારિત્રગતન સધાય તેમ કરવું

૫ વિદ્યાલયની કેળવણીના પરિણામે વિદ્યાર્થીનીઓમાં સમાજના તથા રાષ્ટ્રના અગ્ર તરીકે પોતાનો ફાળો આપવાની યોગ્યતા કેળવાય, શરીર અને મન સુદૃઢ થાય, તે સહૃદયી બને, કોમની કે ધાર્મિક સાપ્રતાયિક સક્રિયતા ન આવતા તે ધાર્મિક બને અને તેનામાં સર્વધર્મસમભાવ કેળવાય, તેનામાં તેજસ્વિતા ને અસ્કાંતિ આવે, માહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર જોરે કળાઓ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય દેશમાં જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ થાય

૬ આપણા સામાન્ય કુટુંબોના ઘરકામ આવડે, એટલું જ બસ નથી, પણ ઘરકામ એ હક્કથી વસ્તું નથી, પણ પ્રસન્નતા અને કુશળતાપૂર્વક કરેલા ઘરકામ ઉપર જીવનના વિકાસનો અને સુખનો મોટો આધાર છે, એવી સમજણ (અને અભ્યાસ) કેળવી વળી ઘરકામ આવડે અને તેનો કદાગો ન હોય, એટલુયે બસ નથી ઘરકામમાં અને ગૃહવ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ દાખલ થાય અને સ્વાસ્થ્ય, સગવડ, શોભા તથા ચિત્તની પ્રસન્નતા એ બધું વધારે શી રીતે સચવાય તે વિચારતા આવડે એ જોવાનું છે

ઉપરના મુદ્દાઓ સાથે બીજો પણ એક મુદ્દો જમારા મનમાં હતો. આપણા સમાજમાં સમાજના કોઈ ક્ષેત્રમાં કે બીજા વ્યવસાયમાં સ્ત્રીપુરુષો એક સાથે કામ કરવા ટેવાયેલા નથી સ્ત્રીપુરુષોએ હરકોઈ કાર્યમાં સાથે રહી પોતાપોતાની મર્યાદામાં ગૌરવભરી રીતે કેમ વર્તવું તેની કળા આપણને આવડતી નથી. તેથી પુરુષ અને સ્ત્રી સહકારથી ગઈ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોય ત્યારે આપણને તેમના પ્રત્યે શા કાની દૃષ્ટિથી જોવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે અને બૂને છે પણ એવું કે આપણને સ્ત્રીપુરુષની ગૌરવયુક્ત મર્યાદા સાચવવાની કળા સાચ નહિ હોવાથી કેટલાક અનિચ્છવાયેાગ્ય બનાવો બની પણ જાય છે આપણી એ અનાવડતને કારણે કહે કે આપણી એ નબળાઈને કાગળે કહે, મુદોપીય સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષોને સાથે રહી કાર્ય કરતા દેખીને આપણે તેમના સબધમાં પણ શકા વાનીએ છીએ એ સમાજ સંયમથી પૂર્ણ છે એવું કહેવાનો મારો હેતુ નથી પણ સામાન્યતઃ ત્યાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીપુરુષો એકત્ર રહી કામ કરશે પણ તેઓ પોતાપોતાની મર્યાદા કલ્પધીને અગ્રસપરસ દાતકીક્રિયા કે મનકમરકરી નહિ કરે કામપૂર્તો સહકાર આપતા ગૌરવપૂર્ણ વર્તન શી ગીતે રાખવું તે તેમને આવડે છે અને તેથી જ દલદો સ્ત્રીપુરુષો બંહેર કાર્યમાં બાગલઈશકે છે આમ તેમના ક્ષેત્રમાં નિર્ભયતાથી કામ કરવાની વૃત્તિ પોષાય તે સાથે પરપુરુષો સાથે એક જ મ્યેચના મેચમાં નર્યાદામાં રહી કામ કરી શકાય એવી તલીમ આપણી બહેનોને મળે એ જીવન છે એ મુદ્દો પણ આ વિદ્યાલયની સ્થાપનામાં હતો.

ઉપરના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય એવું શિક્ષણ માનવબાષા દ્વારા અપાય એવો અભ્યાસક્રમ યોજવાનું નક્કી થયું એવામાં શ્રી દેસાઈભાઈ અને શ્રી નરહરિભાઈ વિસાપુર જલમાથી છટ્યા તે બંને અભ્યાસક્રમ યોજવામાં બહુ જ મદદગાર થઈ પડ્યા અને તેની રૂપરેખા તૈયાર થઈ પાડી તે પ્રમાણે કામ કેળું કરી બધાની નજરે શ્રી દેસાઈભાઈ નાયાભાઈ ઉપર ગઈ સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીન પણ આ કામ માં બહુ રસ નેતા હતા તે પોતે પણ આવા મોઈ યોગ્ય શિક્ષકની સોધમાં હતા મેં જ્યારે શ્રી દેસાઈભાઈનું નામ તેમની પામે મૂક્યું ત્યારે તેમણે તુરત જ તેને વધારી લીધું. જે વ્યક્તિને સ્ત્રીકેળવણીની મર્યાદાનું સુકાન સોંપીએ તેનામાં કેળવણીના વિષયમાં મોઈ ખામી હોય કે અન્ય વિચારભેદ હોય તે બધું નભારી લેવાય પણ ચારિત્રની બાબતમાં જે વ્યક્તિ સકાર્ય પર દોષ તેવી, સર્વમાન્ય વ્યક્તિને જ આ સુકાન સોંપી શકાય વળી ઉપર અભ્યાસક્રમના મુદ્દા જણાવ્યા તે મુદ્દામાં શ્રદ્ધાવાળી અને તેને અનુસરીને તુલ્યાનું રાષ્ટ્રીય વિનયમ ફિર જેણે દરેક વરસ સુધી સંજ્ઞતાથી ચલાવેલું તે વ્યક્તિની પસંદગી આ કાર્ય માટે થાય એ સર્વને પસંદ પડ્યું શ્રી મોતીભાઈ અમીનની પાડુ તે જ પસંદગી થઈ આ કન્યા વિદ્યાવનમાં કન્યાજાનાનનો પગ સમાવેલ થતો હતો કન્યાવિદ્યાલય કરતા પણ કન્યાજાનાનનું મામ વધુ અગ્રયનું હતું તે મામની જવાબદારી ઉપાડી શકે એવી બહેનો પણ અમને મળી ગઈ આ કાર્યમાં વડોદરાની ઈવેની સ્ત્રીકોલેજના તે વખતના આચાર્ય શ્રી દાનાભાઈ અમીનની પણ સારી મદદ મળી આમ આ મામ ઠીકની ગયું વળી આ બહેના સરદારસાહેબ અને શ્રી દરબારસાહેબ પણ બહાર આવી ગયા હતા તેમની મદદ પણ સારી મળી દરબારસાહેબ તો આ કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યા

પણ વિદ્યાવન રાત્રે ક્યા કરતું? પૈસા કામજોગા મળ્યા તે પૈસામાંથી નિયામની બહાર ખુલા વાતાવરણમાં જમીન મેળવવાનો અને ત્યાં સાદા અને સગવડવાળા મકાન ઠીકા કરીને વિદ્યાવન ચલાવવાનો નિશ્ચય થયો તે માટે હાલ ન્યા વિદ્યાલય છે તે જમીન પગ ખરીદી પણ મકાનો તૈયાર થાય તે પહેલા વિદ્યાવન રાત્રે કરવાનું નક્કી થયું તે માટે નડિયાદ સરકારમ મહારાજે પોતાના વિશાળ ખડો પૈશી એક મોટી ધમ શાળા જેવો મોટો ખંડ અમને સોંપ્યો ત્યાં વિદ્યાવન રાત્રે કરવાનો નિર્ણય થયો આ વિદ્યાલયની ભાવના પ્રમાણે પૂ મહાત્માજીના શુભદસ્તે અને તેમના આશીર્વાદ સાથે આ વિદ્યાવન રાત્રે થાય તો એથી વિરોધ રહુ શું એવું વિચારીને તેમને વિનંતિ કરવામાં આવી તે વખતે મહાત્માજી મોરસદ ખેગનિવાસીના કાર્યના છેલા સમયમાં મોરસદ ગામ બહાર ખેતરોમાં જ પ્લેગનિવાસી છાત્રગીમાં રહેતા હતા અને ૧૯૪૭માં એ ગામની ડાહ્યાવાસીએ શ્રી વિકુલ કન્યાવિદ્યાલયની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પૂર્ણ મહાત્માજીને દસ્તે કરવામાં

વડીલપણ અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના સ્મારક નિમિત્તે સ્થપાયેલી આ સ્ત્રીસ સ્થા પ્રત્યેની ગુજરાતની જનતાની સદ્દાનુભૂતિ — એ સર્વ બળોના પ્રતાપે સ સ્થા ફાલીફળી છે પણ હજી તેની પ્રાયમિક દશા છે તે તો હજી પ્રમુદ્ધચ્છા હશે તો ખૂબ ફાવશે પણ ઉપર જણાવેલા મ્યેચનુ બજ તેના મૂળમાં હશે તો હુ આસા રાખુ છુ અને ગુજરાતની જનતા પણ એવી આસા રાખે કે પ્રમુ આ સ સ્થા દ્વારા ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિને ખીલવશે

૧૧૭. બોરસદ પ્લેગનિવારણ

જે પુરુષ સેવાના ક્ષેત્રમાં હમેશાનો બેઠા હોય છે તેને મેવા રોધવા જવી પડતી નથી. સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ નારિક જેલમાંથી મુક્ત થઈ મુબઈમાં આખા ગુજરાત ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા બેઠા હતા દરબારસાહેબ બોરસદ સત્યાગ્રહ ધાવણીમાં બેઠા હતા તે બોરસદથી અને હ નડિયાદથી જિલ્લાની પરિસ્થિતિથી વાર વાર તેમને વાકેફ રાખતા હતા

બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગ ચાલતો હતો અને ૧૯૩૨માં પ્રથમ કેમ બન્યો પણ આવો કેસ બનતા તુરત આપણે કે આપણી સુધારાઈએ ભગૃત થતી નથી. કેટલીક વખતે તેમને ખ્યાલ પણ હોતો નથી. મરણ નોધાવનાર પોતાને તકલીફમાં ભિતરણ પડે એટલા માટે પ્લેગથી નીપજેલા મરણનુ બીજુ કોઈ કારણ આપીને નોધાવે છે પ્લેગનુ મરણ નોધાવેલું હોય તો પણ નોધનાર તે માણસ બહારથી આવ્યો હતો અને હવે બીજો તેવો કેસ નથી, તેમ જ થવા મંભવ નથી એવો હેવાલ ઉપલા અધિકારીને મોકલી આપે છે, અને પોતાની જવાબદારી પૂરી થઈ સમજે છે આમ બેદરકારી ચાલી અને ૧૯૩૨ની સાલમાં તાલુકાના એક જ ગામમાં પાંચ કેસ થયા ૧૯૩૩માં સાત ગામમાં મળીને ચૌદ કેસ થયા ૧૯૩૪માં ચૌદ ગામમાં મળીને ૧૫૦ કેસ થયા અને અને ૧૯૩૫માં સત્તાવીસ ગામમાં મળીને ૪૫૦ કેસ થયા આમ દર વરસે રોગ વધ્યો બધા તે માટે ન ઉપાય કરે સરકારી તદુરસ્તીખાતુ કે ન પગલા લે લોકલમોર્ડ ખાતુ આ એક બીજો વરસે કેટલો ફેલાશે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે દરબારશ્રીએ મરદારસાહેબને બોરસદના ગામોની પ્લેગની વાત લખી મોકલી અને લોકોમાં પ્લેગને લીધે ફેલાઈ રહેલા ત્રાસથી માહિતગાર કર્યા સરદારશ્રીએ ડોપ્ટર બાસ્કર પટેલને બોલાવીને તેમની મદદ માગી. તેમણે મદદ આપવાની તત્પરતા બતાવી ડોપ્ટર બાસ્કર પટેલ ૧૭મી માર્ચના રોજ બોરસદ તાલુકામાં આવ્યા બે ત્રણ ડિવિસ પ્લેગવાળા ગામોમાં ફરી વળ્યા અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનો હેવાલ તૈયાર કરીને શ્રી સરદારસાહેબ સમક્ષ રન્ડુ કર્યો.

સરદારસાહેબે પૂછ્યું, “ડૉક્ટર, આનો કાંઈ ઉપાય ખરો? તમારા આકડા પ્રમાણે તો રોગ આમ વધ્યો જ ન્ય અને કાંઈ મનવા ભરવામાં ન આવે તો આખા ખેડા જિલ્લામાં ફેલાય અને ઘર કરીને બેસે.” ડૉક્ટર ભાસ્કરે જણાવ્યું, “ઉપાય તો છે જ યુરોપમાં આવા ચેપી રોગને આમ વધવા દે નહિ દુરત જ તેના ઉપર અંકુશ મૂકે. અને જે હોય તેને ધીમે ધીમે નાશ કરે આપણે પણ તેમ કરી શકીએ” સરદારશ્રીએ બાલુવા ઇચ્છ્યું, “કેટલી મુશ્કેલીમાં આ કાર્યને આપણે પહોંચી વળીએ?” ડૉક્ટર ભાસ્કરે સત્તાવીસ ચેપવાળા ગામોની શુદ્ધિ કરવાની અને પ્લેગના જે દરદીઓ ન્હાતા ચાલુ હોય અને નવા યાય તેમને માટે દવાખાનું ઊભું કરવાની સૂચના કરી એકંદરે બે અઢી માસ ત્યાં સતત રહેવું જોઈએ

“પણ આમાં એક કાર્યકુશળ ડૉક્ટરની જરૂર પડે જ તમે આ કાર્ય માટે બે માસ આપી શકો? તમે આવો તો પ્લેગને વાળી ગૂંથીને કાઢવાનો અખતરો બોરસદ તાલુકામાં કરીએ બાલુસના જીલમનો સામનો કરવા સાથે પ્લેગ જેવા ચેપી રોગનો સામનો કરીને તેને પણ આપણે બચાડી ગઈએ છીએ એવું દુનિયાને બતાવીએ”

ડૉક્ટર ભાસ્કરે પૂછિયા જેલમાંથી મુક્ત થઈ માડમાડ મુબઈમાં ગોઠવાઈ જવાની રાજઆતમાં હતા તેવામાં આ સેવા કરવાનું કહેણ સરદારશ્રીએ આપ્યું તેને અવગણાય પણ શી રીતે? તેમણે હા પાડી અને સરદારશ્રીએ દરબારશ્રીને વખી જણાવ્યું કે બોરસદના પ્લેગની સામે લડાઈ કરવા બોરસદ આનું છું ત્યાં પ્લેગસ ઠટનિવારણ છાવણી ઊભી કરવી ગામ બહાર અનુકૂળ સ્થળે સ્વચ્છ સેવકોને રહેવાનજમવાની સમવડ કરવી ત્યાં પાણી વગેરેની મગવડ હોવી જોઈએ પ્લેગનાદરદીઓ માટે દવાખાનું પણ ઊભું કરવું પડશે આ બધા માટે વિચાર કરીને જગોની થસ દગી કરજો

આ પત્ર વાંચી દરબારસાહેબે અને બોરસદ બોલાવ્યો બોરસદના કેટલાક મિત્રોની મદદથી બોરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીની પાસે જ મીડા પાણીના દૂવાવાળા મોટા ખેતરમાં માંડવા બંધાવ્યા સ્વચ્છ સેવકોને રહેવાને માટે, રસોડાને માટે, સામાન માટે, રાન્દારશ્રી માટે તેમ જ મહાત્માજી પણ કાચ આવવા ઇચ્છે તો તેમને માટે પણ એક માડવો આગા નીચે તૈયાર કર્યો સત્યાગ્રહ છાવણીને દવાખાનું બનાવ્યું વીસ પચીસ ખાટવા, માદલા, ચાદરો, ઇશીકા વગેરે દરદીઓ માટેના સામાન તૈયાર કર્યા ડૉક્ટર ભાસ્કરે જોઈતી દવાઓની યાદી કરી તે પ્રમાણે મરદારશ્રીએ મુબઈથી દવાની પેટીઓ મોકલી આમ બધી તૈયારી થઈ ગઈ

પણ પ્લેગની સાથે બાય બીડવાની હતી. તે માટે સ્વચ્છ સેવકો જેટલા વધારે મળે તેટલું જલદી કામ થાય સરદારશ્રીએ આ કાર્યનું જોખમ સ્પષ્ટ સમજાવીને તે જોખમ પોતે સમજીને મેવાની બાવનાથી કામમાં આવે એવા સ્વચ્છ સેવકો માટે

નહેર અપીલ કરી દરબારસાહેબને તેવા સાઠેક હમેશ્વારો મળ્યા એટલી જ ખ્યાબસ હતી એવી હતી તો પણ કામ તો ચાલ જ એક અડવાડિયામાં જ આ બધું તૈયાર થઈ ગયું આ કાર્યમાં બોરસદમાં થયેલા દરતા ડોન્ટર જીવજીવનનું દેસાઈએ પણ ડોન્ટર તરીકે પોતાની સેવા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી તે મદદ પણ સારી મળી આમ બધું મોઠવાયુ માર્યાના હેતુલા અડવાડિયામાં તો અગાધું કામ શરૂ થઈ ગયું

સરદારશ્રીએ આવીને ખેડમાં સપડાયેલા બધા ગામોની મુલાકાત લીધી અને લોકોને ચિત્ત લી કરી કે અમે જે કામ ઉપાડીએ તેમાં તમારો સહકાર આપીને અમારી સૂચના પ્રમાણે વર્તજો તો આ દુખમાથી છટકો

ખેડનિવાસી ધાવણીને મોખરે જ એક મોટા રાયણના વૃક્ષ નીચે સરદારશ્રીને માડવો હતો રાયણની નીચે ખાટલામાં થડિયાને અટકીને બેઠા બેઠા વાતો કરતા કે પત્રિકા લખતા કે થયેલા કાર્યની ખાતમી મેળવતા ન્યારે ત્યારે સરદાર સાહેબને આપણે દેખીએ

૧૧૮. ખેડની સામે સફળ મારચો

જેવી લડાઈ તેડું સાધન એ સુત્ર આપણે મહામાજી પામેથી શીખ્યા છીએ ખેડની સામેની લડાઈમાં ચાર મુખ્ય સાધનો યોજ્યા હતાં ૧ સ્વયં સેવકો ૨. દરદીઓની સારવારની તથા હવાશુદ્ધિની સામગ્રી ૩ પ્રતિનો સહકાર અને ૪ પ્રચાર

૧. ખેડનો ભય ત્યજીને કામે લાગે એવા નાના મોટા સ્વયંસેવકો તેમાં સરદારશ્રી અને દરબારશ્રી જવાનો પણ સમાવેશ થઈ શકે તે અન્ય સ્વયંસેવકોને ઉત્સાહ, સાધન અને દોરવણી આપે તે ફક્ત દૂર બેઠા બેઠા પત્રિકાઓ લખે અને સૂચના જ આપે પણ જોખમથી હરે તો ન જ આવે તેમણે તો સૌથી પથમ જોખમમાં પડવું જોઈએ તો જ બીજા સ્વયંસેવકો દિશ્મતથી કામ કરી શકે આમાં તે બંને વડીયો મારે કહેવાપણું ન જ હોય એટલે બીજા સ્વયંસેવકો તો નિર્ભયતાનો પાઠ તેમની પાસેથી શીખતા કામ તો જોખમબધું હતું નહેર કામ કરવાની ઇચ્છાવાળા કોલેજના અને બીજા ધણા યુવકો ખેડના ચેપથી હરીને બાગતા, ત્યાં આવવાની દિશ્મત પણ કરતા નહિ કેટલાક યુવાનો આવતા પણ તેમના માખાપને ખજાર પડતી ત્યારે કળિયો કરીને તેને પાછા બગાડી જતા આવી મુશ્કેલી તો આ કાર્યમાં હતી જ સમાજસેવાનું મત લઈ બેઠેલા સેવકને તો ડગને ને પગલે મરણને બેઠવાનો મોકો આવી પડે તે પણ તે પાઠ પડે, હરી નય તો તેના સેવાકાર્યમાં કાઈ બલીવાર ન આવે આમ છતાં એક ભય તો બીજો જ હતો સ્વયંસેવકો અને ધાવણીની વ્યવસ્થા કરનારા બેકંદરે એકસો

માણસની સખ્યા પૈકી કોઈને પ્લેગ લાગુ પડે તો ? આથી માખાપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્યા રહેવાને સરદારસાહેબ કોઈને ઉત્તેજ નહિ તેઓ તો એમ જ કહે કે જેમને સહેજેય દર હોય, રાકા હોય, તેઓ બને ચા-ચા નય અને જે ગણ્યાગાડ્યા માણસો નભોચા ધઈને ત્યા કામમાં રોકાય તેમનાથી જ ચત્રાવી લેવું પણ મુશ્કેલી તો નડે જ આ માટે પ્રથમથી જ સાવચેતી લેવા માગી હતી સ્વયં સેફોને પ્લેગના દરદીઓની સારવારમાં રહેવાનું થાય પ્લેગના વાતાવરણથી કયાં અવડ ધરમાં પેમી પ્લેગથી મરેલા બદલેને શોધીને તેને બાળી નાખવામાં અને આખું ધર સાફ કરી દવાના ઉપયોગથી ચાચડ અને ખરાબ હવાનો નાશ કરી લોખાન અને મધકની ધૂળથી વાતાવરણ શુદ્ધ કરવામાં સ્વયં સેવકોને માથે ધણુ જોખમ હતું તેવા સ્વયં સેવકો મેળવવા એ પ્રથમ સાધન ગણાય

૨ પ્લેગના રોગથી સપડાયેના દરદીઓની પાસે રહી તેમની સારવાર કરવી, દવા આપવી, તેમને માટે જોઈતા સાધનોની અને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરવી, વગેરે આમાં ડોક્ટરો અને સારવાર કરનાર જનરલોની સમાવેશ ધઈ નય આ કાર્ય સહુથી વધારે જોખમી હતું તેમાં દરબારસાહેબના પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ રહ્યા

૩ ઉપરના બે સાધનો હોવા છતાં પ્રજાનો તેમાં સહકાર ન હોય તો કામ મુશ્કેલ બને છે દેવદેનીની વડેમી માન્યતાને કારણે કેટલાક અજ્ઞાન વર્ગને સહકાર નહોતો મળે તો આ તો માતાનો કોપ તેમાં દવા ન થાય, દવા કે ઉપચાર કરીએ તો માતા કે દેવ મેષે અને આપણુ સત્યાનારા વાળે આવી અજ્ઞાનજરી માન્યતા પ્રભુમાં હોય તો તેઓ આપણુને આ કાર્યમાં સહકાર ન પણ આપે માટે એવા વડેમોથી દૂર રહી પૂરો સહકાર પ્રજા આપે તો માર્ય સરમ અને જલદી થાય

૪ ઉપરના ત્રણેય સાધનો માથે પ્રચારનું સાધન પણ જોઈએ પ્લેગ થવાના કારણ તેને અટકાવવાના ઉપાયો તેને ન મૂઠ કરવાના રસ્તા, પ્લેગ થાય તેમાં આપણી જવામદારી, સરકારની જવાબદારી વગેરે માહિતી અને અન્ય કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ પણ પ્રચારના કાર્યમાં આપવાની હોય

આ ચારેય સાધનો સરદારશ્રીએ તૈયાર કર્યા હતા પ્રથમ સાધનમાં સ્વયં સેવકો એક દરે એક સો હતા તેમાં મરદાસાહેબ દરબારસાહેબ, ડોક્ટરો, દવાખાનામાં પાંચ સાત જનરલો સી ઓફિસનું કામ કરનારા, પ્રચારના કાર્યમાં રોમથેલા, ખાવાપીવાની ગોઠવણુ ધરનાત વગેરે મળી ૪૦ જણુ હતા અને આશરે સાઠેક જણુ પ્લેગવાળા ગામમાં કામ કરનારા હતા એ દરેકને પ્લેગની રસી આપવામાં આવી હતી રાગીરમાં જે તત્ત્વને પ્લેગના જીવ જલદી અમર કરે તે તત્ત્વને નાબૂદ કરવા માટે આ રસી લેવાની હતી અને તેવી રસી બધાએ લેવી જ જોઈએ એવા સરદારશ્રીનો હુકમ હતો કોઈ તેવી રસી લેવાની ના ન પાડે તે માટે તેમણે પોતે પણ લીધી હતી

ખાસ મરીને જે ગામમા પગ લાગુ પડ્યો હતો ત્યાં બંધાને બહેરાત મળી નયેલી કે પ્લેગને નામૂદ કરવાને સમિતિવાળા સ્વયં સેવકો ગામમા આવશે ટેલકાને તો નવાઈ લાગે કે પ્લેગને ગી રીતે નામૂદ કરશે ? ન્યારે અમે કોઈ ગામમા ટોળાબધ જઈએ ત્યારે લોકો જોવા આવે તેઓ અમાને જુએ અમારી પાગે લાખા દૂકા ઝાડુ હોય, કોદાળીઓ હોય પાવડા હોય, ધાસતેલના ડબા હોય, ઇમ્પ્રાનના ડબા હોય ગંધક હોય, ઇમ્પ્રાન અને પ્લીથિંગનુ પાણી દાટવાના ઝાસ હોય, અધારામા તપાસ કરવા માટે બેઠરીઓ હોય લોખાન અને ગંધકનો જથ્થો હોય અને ધૂપ કરવાના ધમેલા હોય તે સાથે અમારા લૂગડા પથારી, ઉપરાત એક કોથળામા રોકેલા ચણા મગફળી અને ગોળ પણ હોય,— કોઈ ગામમા જમવાની વ્યવસ્થા થાય તેમ ન હોય તો ચણા મગરા ફાકીને પણ ચનાવીએ

આચાર પેગને વાહક જતુ છે તે બંતે બહુ ખડતલ હોય છે સામાન્ય દવાથી તે મરતા નથી હોતા ઇમ્પ્રાન બહુ સખત હોય તો તેની કાર્ક અસર તેને થાય ખરી પ્લીથિંગ પાકડરનો ઉપયોગ પણ આચરનો નામ કરવામા થાય છે પણ આટલુ બધુ ઇમ્પ્રાન મેળવવુ અને ઉદારતાથી વાપરવુ મુશ્કેલ હતુ પણ ડોક્ટર ભારતર પટેલે જે દિવમની સખત મહેનતથી એક શોધ કરી જે આ કાર્યમા બહુ ઉપયોગી નીવડી વાસતેવની અદર ડામરની ગોળીઓ નાખવાથી તે સાવ ઓગળી જાય છે અને તેમાથી જે પ્રનાહી પદાર્થ થાય છે તે ઇમ્પ્રાન જેવો જ અસરકારક હોય છે તેનો પ્રયોગ પણ પાળજ ગામમા કર્યો અને ખાતરી કરી જેઈ કે તે ઇમ્પ્રાન આચર અને તેના ઈલા ઉપર ઠીક અસર કરે છે ડોક્ટર ભારતરની આ શોધથી અમારુ કામ સહેલુ થઈ પડ્યુ પડી તો સરદારશ્રીએ કોથળાબધ ડામરની ગોળીઓ મગાવી ધામતેવ લીધુ અને તેના મિશ્રણથી ઇમ્પ્રાન બનાવવાનુ એક ખાતુ ખોલ્યુ

આવી બધી સામગ્રી લઈને નાડા બરીને અમે પ્લેમવાળે ગામે જઈએ ત્યાંની ધર્મશાળામા કે કોઈ અનુકૂળ સ્થળે અમારા ઉતાવ માટે વ્યવસ્થા કરી મૂકી હોય મોટે ભાગે અમે જમવા માટે એવો નિયમ કર્યો હતો કે મિષ્ટાન્ન કોઈ સ્થળે જમવુ નહિ અને બનતા સુધી એક ઘર બધાએ જમવુ નહિ એક દુકાનીમા આસારે ત્રીસ પાત્રાંસ જણ હોઈએ તે બધાને મોજે એક જળુના ઉપર નાખવો એ ઠીક નહોતુ તેથી ગામનેકોએ નામતરફથી એક સાથે જમવાની વ્યવસ્થા ન કરી હોય ત્યાં જુદે જુદે મેં લખે ત્રાજણ જણ વહેંચાઈ જતા અને જમતા

અમે ફરેક રસી તો લીધેલી જ હતી, તે ઉપરાત કામ ચાર કરતા પહેલા દાથે અને પહે ઇમ્પ્રાન ચોખ્ખતા અમે કપૂની મોટી મોજાઓ ચોવીરોય કલાક પામે રાખતા વળી દિવમમા જે વખત નાહી થઈ બંને વખતે

ધોધવા લગતા પહેરતા રાત્રે તાનુ ધોધેડુ પચિયુ કે ચડી પહેરીને સૂતા અમારી પધારીઓ આખો દિવસ તપમા તપાવીને રાત્રે વાપરતા આટલી સાવચેતી સાથે અમે નિર્ભયતાથી અમારા કાર્યમાં મગ્ન રહેતા હોકો તો મોટે ભાગે ગામ બહાર માડવે ગયેલા હોય તેઓને જોવાનવામાં આવતા તેમની પાસે ઘર ઉધડાવતા ધરના બારી બારણા અર્થેક ક્યાક ખુશ રાખતા પછી અમારી ચઢાઈ થતી હાથમાં નાના મોટા ગ્રાહુ લઈને ધરને ખૂલેખાચરેથી કોડીઓના ગાજેથી પેટીપટારાની આગળ પાગથી પેગપગરા આધાપાછા કરી તેની નીચેથી પ્રથમ ત્ર્યરો સાફ કરી બહાર ચક્રને નાખી આવતા અને ઢગરો કરી ઘાસતેવ છાની બાળી મૂકતા તેમાં કેટલા મરી ગયેલા જીંદરો પણ હોય બત્તીઓના તેજથી અજવાળુ કરી કરીને અધારા ખૂણામાં પણ સહેજેય કચરો ન રહે એ રીતે અમે સફાઈ કરતા આમ કરતા આચક અમારે ખો ચઢી બચ કે લાગતો અમે ઇમ્પ્રેશનનો ઉપયોગ કરી નાખીએ આવી સ્વચ્છતા કરીને પછી ઇમ્પ્રેશન આગમાં બળીને છાત્રીએ ભોથ તળીયે અને બખ્ખે ફૂટ દીવાને ખૂન છાત્રીએ તે વિધિ પૂરો થયા બાદ ધમેનામાં અગાર મગીને ધરના બધા ભાગમાં ધરના બારી બારણા બાકા બળિયા બધ કરીને ધરના દરેક ખડમાં મૂકી તેમાં ગધક નાખી ધર બધ કરીએ તે ધર ધરધણી બીજે દિવસે ઉધાડે આમ પ્લેગવાળા સત્તાવીસેય ગામોએ બ્રાહ્મપુથી માડી બગી સુધીના નાના મોટા બધાય ધરો સ્વચ્છ મરીને હવાશુદ્ધિ મરી આ રીતે સાજ સુધીના જેટલુ કામ થાય તેટલુ કરીને ગામનેકોને સાજો ભેગા કરીએ તેમને પ્લેગ અગેની બધી હકીકત સમજાવીએ કેટલીક મુશ્કેલીઓ આપીએ તે હોકોને કાઈ કહેવાનુ હોય તે માલખીને તેમને સતોષ આપીએ સામાન્ય સ્વચ્છ રહેણીપરણી અને ગામની સફાઈમાં હરેકે કેવો હિસ્સો આપવો તે સમજાવીએ તેમ જ સરદારસાહેબ તરફથી આવેલી પત્રિકા વાચી સમજાવીએ

આમ કામ કરતા લગભગ દરેક ગામે અમને બહુ જ મોઠો અનુભવ થતો એવા એક બે પ્રસંગ તો બની જ બચ કે જેથી અમે પ્રેમસાગરમાં ફૂંકા મારીએ અને અમને કાર્ય કરતા હમગ્રો આવે ધરમાં જીવાન છાકરો પ્લેગથી ગુજરી ગયો હોય તેના માખાથ તે મરણના દુખમાં સીમમાં ખૂરતા હોય જીવાનની માતા ઘેર આવે અમે તેમને ધર ઉધાડવાનુ કહીએ તે ન ઉધાડે અમે સમજાવીએ કે ધરને સાફ કરવુ છે હવા છાટની છે તે બહેન દુખ સાથે કહે મારો જીવાનજેધ છાકરો પ્લેગમાં ગુજરી ગયો ધરની હવા બગડેલી જીંદર પડ્યા હતા પણ અમે વેગાસર ધર ન છાડ્યુ અને તેને પ્લેગ લાગુ પડ્યો અને લાગુ થયો હોત તો આ વિયોગ સહન ન કરવો પડત પણ હુ તમને ધર ઉધાડવા નહિ દઉં મારા છાકરા જેવા જ તમે બધા છો તમારી માને પણ તમે મારા છાકરા જેટલા જ વદાલા હરો તમને આવા ભોખમમાં નહિ પડવા દઉં

૧૨૦. મહાત્માજીના આશીર્વાદ

સરદારસાહેબનામા વ્યવસ્થાસક્તિ અજળ છે તે હસ્તા ફરતા પોતે ઉપાડેલા કાચમાં એકતાર રહેવાના પોતે એક કામ આને કર્યું તેની અસર ભવિષ્યમાં શી થશે, તેનો વિચાર પ્રથમથી તે કરે છે અમુક હેતુથી જે કાર્ય કરવું હોય તે હેતુ સિદ્ધ થાય તેવી જ પદ્ધતિથી તે કામ તેઓ કરે તેથી કરીને તે અમુક કૃતિ આપણને સોપે કે સૂચના કરે તેમાં ગાફેલ રહેવું આપણને નહિ પાલવે કામ સોપતી વખતે તેઓ ગભીર ભાવ બતાવતા નથી. એ આપણે સમજી લેવાનો હોય છે તેઓ તો વાત વાતમાં આપણને સૂચના કરે, તે સૂચનાને જ આપણે કાર્યની રૂપરૂપી સોપણી અગર આજ્ઞા સમજી લેવાની એ સમજી લેવામાં ચૂંકા અને એ કાર્યમાં કોઈ ગંદગત થઈ તો તે કાર્ય બગડવાની જવાબદારી આપણે શિરે આવી જ પડે આવે કઈક અનુભવ મને બોરસદના કામમાં થયો અને ત્યારથી હું તે તેમની પાસેથી શીખ્યો.

અમારો કાર્યક્રમ લગભગ અર્ધપૂરો થયો હતો અને મહાત્માજી બોરસદ આવ્યા સરદારસાહેબના માડવાથી થોડે દૂર તેમનો માડવો બાંધ્યો હતો સાથે બાઈશ્રી મહાદેવબાઈ પણ હતા બાપુજી માટે બોરાકની બધી વ્યવસ્થા કરી હતી પણ તેમણે છેલ્લા કેટલાક દિવસથી નવો અખતરો કરવા માડવો હતો બોરસદ આવ્યા કે તરત જ થોડા લીમડાના ફળા પાન મંગાવ્યા હું તે વખતે પાસે જ બોલો હતો મેં પૂછ્યું, ‘બાપુજી, આ લીમડાના પાન શાને મંગાવ્યા?’ તેમણે કહ્યું, ‘એ તો હું અખતરો કરું છું કે લીમડાના પાનની અસર મારા શરીર ઉપર શી થાય છે.’

મેં કહ્યું, ‘આપે તો તેવો અખતરો એક વખત કર્યો હતો આપ બૂલી ગયા? દિનિક્સમાં ચૌદ દિવસના ઉપવાસ વખતે લીમડાના પાન પહેલા ત્રણ ચાર દિવસ લીંગેલા તેથી આપના પેગમાં અનર્હ તીવ્ર દર્દ થયેલું અને ચૌદ દિવસના ઉપવાસને અંતે જે અસક્તિ આવવાની હતી તે અસક્તિ ચાર પાંચ દિવસમાં આવી ગઈ હતી પાછો આપ આ ઉમરે આ અખતરો શાને કરો છો?’

હું છેલ્લું વાક્ય બોલ્યો તે સરદારસાહેબ ત્યાં આવતા હતા તેમણે સામળ્યુ તે ટાણે મારતા મને ઉદ્દેશીને બોલ્યા ‘શું છે રાવજીબાઈ? તમે બાપુજીની પાછળ શાને પડ્યા છો? જે અખતરો કરતા હોય તે કરવા દોને.’ એમના મનમાં તો ગેમ છે કે આમ અખતરો કરી કરીને શી રીતે આ શરીરને વહેતું વિદાય કરવું. આપણા વૈતરામાંથી કેવી રીતે વહેના છુટાય.’

સરદારશ્રીને આ ટાણે સામળીને બાપુજી હસી પડ્યા અને બોલ્યા, ‘અરે, હું તો આ શરીર વધારે ટકે એ માટે આવા અખતરો કરું છું દિનિક્સમાં તો મેં બૂલ કરેલી ઉપવાસમાં લીમડાના પાન ખાધેલા એ એકદમ માફક ન આવ્યા.

આ તો આ તાપના દિવસોમાં મારા શરીરને બારે શીતળતા આપશે તમે બધાયે થોડા થોડાં હો એવો મારો આશ્વસ છે.”

બાપુજી ત્યાં પંદર વીસ દિવસ રહ્યા. તે દરમિયાન પ્લેગવાળાં બધાં ગામોમાં ફરી વળ્યા લોકોએ સારો ઉત્સાહ બતાવ્યો. ગામેગામે મોટી સભા ભરાય તે માટે ખાસ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવે જે જે ગામે આવી સભા ભરાય તેમાં બાપુજી પાસે તે ગામના પ્લેગ અંગેનું નિવેદન મારે કરવાનું હોય. તે ગામની વસ્તી, પ્લેગ દ્વારે શરૂ થયો, કેટલા કેસ થયેલા, કેટલા અસાધ્ય નીવડ્યા, લોકોએ તે માટે શું કર્યું, લોકલખોડે અગર સરકારે તે માટે શાં પગલાં લીધાં, પ્લેગનિવારણ સમિતિએ શાં પગલાં ભર્યાં, શી શી સામગ્રી વાપરી, લોકોએ કેવો સહકાર આપ્યો, વગેરે હકીકત નિવેદનરૂપે હોય ગામલોકો પણ પોતાના દુઃખની કહાણી કહે. સ્વયં સેવકોએ જે મદદ કરી તે વિષેનો ઉલ્લેખ કરે તેમ જ આ કાર્યમાં પોતાના સંપૂર્ણ સહકારની નિશાની તરીકે મહાત્માજીને કંઈક ભેટ આપે. મહાત્માજી પણ ગામમાં જ્યાં જ્યાં અકાળ મૃત્યુ થયાં હોય ત્યાં ત્યાં અને ખાસ કરીને ગરીબ વર્ગમાં ફરે, તેમનાં ઘર જુએ, અને સ્વચ્છતા તેમ જ હવા અગવળા માટે જરૂરી સૂચનાઓ કરે. મહાત્માજીના પ્રવાસથી લોકોને બારે આનંદ થયો. તેઓ ઉત્સાહિત થયા, અને મહાત્માજીનો આશીર્વાદ મેળવીને પ્લેગના ત્રાસને ભૂટી જઈને શાંત થયા. આમ મહાત્માજીએ ફરીને પ્લેગનિવારણયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરી.

મહાત્માજીના પ્રવાસ પછી થોડે દિવસે મુંબઈના પ્રખ્યાત ડોક્ટરો ડોક્ટર બક્ષા અને ડોક્ટર નિહાર તથા શ્રી વૈકુંઠ મહેતાની એક કમિટી બોરસદ આવીને આ ગામડામાં ફરી ગઈ હતી ગામડાંના લોકોને મોટે પ્લેગના ત્રાસની કહાણી સાંભળી તેમ જ સરકારી તંદુરસ્તી ખાતાએ આ ત્રણ ચાર વરસથી ધૂસી ગયેલા બધંકર રોગ માટે કંઈ બેદરકારી વાપરેલી તે વિષે પણ લોકોને મોટે તેમજે ભણી લીધું. જે જે ગામોમાં પ્લેગનું વધારે વેર હતું ત્યાંની તો તેઓએ ખાસ મુલાકાત લીધેલી અને જે દરદીઓ છાવણીમાં લઈ ગયા બાદ મરજીના મુખમાંથી બમ્બા હના તેઓની પણ તેમજે મુલાકાત લીધેલી. આ કમિટી સાથે હું અને દરબારશ્રી હતા. અમે તે ત્રણેય ગૃહસ્થોને પ્લેગનિવારણના કાર્યની બધી વિગત, કાર્યપદ્ધતિ વગેરે હકીકત જણાવી. એ પ્રખ્યાત ડોક્ટરોએ વૈદ્યકીય દષ્ટિએ પણ આ થયેલા કાર્યની ખૂબ પ્રશંસા કરી

આમ પ્લેગનિવારણનો સેવાયજ્ઞ પૂરો થયો જ્યાં યજ્ઞ યાય છે, ત્યાં હરેક પ્રકારની શુદ્ધિ યાય છે. દેવો તૃપ્ત યાય જ અને નેર્ઝતી વૃદ્ધિ યાય છે. આ બોરસદ તાલુકાની યજ્ઞભૂમિમાં તે જ ચોમાસામાં ખૂબ સરસ વરસાદ થયો અને ખૂબ અન્ન પાક્યું આથી લોકવાયકા એવી થઈ કે મહાત્માજીના આશીર્વાદથી બોરસદ તાલુકાનું કલ્યાણ થયું.

૧૨૧. એક લગ્નપ્રસંગ

આ પ્લેગનિવારણયજ્ઞમાં મને એક પ્રસંગ આટોપવાનો પ્રાપ્ત થયો. મારી દીકરી ચિ વિદ્યાબહેન બાપુજી પામે વર્ધા હતી તેના લગ્ન વિષે બાપુજીએ મને પૂછ્યું “ચિ વિદ્યાના લગ્ન વિષે મને વિચાર થાય છે તેની ઇચ્છા છે તમે તે માટે કાઈ વિચાર કર્યો છે? તેનું લગ્ન પરપ્રાંતમાં અને પરન્યાતમાં થાય તે તમને પસંદ છે? તમે તેમાં સંમત થાઓ ખરા? મને લખી જણાવતો.” બાપુજીના આ કાગળ પર મેં ઘણો વિચાર કર્યો અને થાઉં છું કે મેં નીચેના ભાવાર્થનો જવાબ તેમને લખી મોકલ્યો :

“ચિ વિદ્યા આપની પાસે જ છે તેને આપ પૂછ્યો તે આપનો વિચાર પસંદ કરે તો, અને આપ તે મોકલવો તો આપ મને જણાવશો ત્યારે હું આવીને દાંજર ઘઉંસ મારે જ એ કાર્ય કરવાનું હોય તો મારી તેટલી તૈયારી નથી. ચિ વિદ્યા પોતાની જવાબદારી સમજીને તેવો વિચાર કરે, અગર આપ તેને સમજાવીને તેવો નિર્ણય કરશે તો મારી તેમાં સંમતિ જ રહેશે પણ આપ મારા ઉપર તે બોલો નાખો તો હું ચિ વિદ્યાને સમજાવી નહિ શકું તેમ જ તે જવાબદારી લઈ પણ નહિ શકું. આવો પવટો આપણા સમાજમાં થાય એવું હું ઇચ્છું છું, પણ કન્યા પોતે નિર્ણય કરીને તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરે તો વિદ્યાના સંબંધમાં હું એવું માનું છું કે આમ સ્વતંત્ર પસંદગી કરવાની શક્તિ તેનામાં નથી એમાં કોઈ મારો છે તેને મેં તેવી રીતે તૈયાર કરી નથી. કન્યા પોતે પોતાનું હિત વિચારીને એવી પસંદગી કરે તો સારું છે એમ ન થાય તો મને ભય છે એટલું જ નહિ પણ મને કંઈક ખ્યાલ ■ કે કન્યાની પોતાની પસંદગી સિવાય એવાં પરપ્રાંતમાં અને પરન્યાતમાં થયેલાં લગ્ન સફળ નથી નીવડતા. માટે જ કન્યા પોતાની જવાબદારી લઈ શકે તેવી શક્તિશાળી ન હોય તેને માટે આપણે ત્રાહિતજન અભવધા સમાજમાં લગ્નની વ્યવસ્થા કરીએ તો તે કદાચ સુખી નહિ થાય મારી આવી વિચારબેહોશી હોવાથી હું મારી જવાબદારીથી વિદ્યાનું લગ્ન પરપ્રાંતમાં કે પરન્યાતમાં કરવા તૈયાર ન થાઉં. પણ ચિ વિદ્યાને પૂછીને તેની સંમતિથી આપ તેવી મોકલવળ કરશો તેમાં પ્રમુખે આશીર્વાદ માનીશ, અને ગમે તે જોખમે આવીને દાંજર ઘઉંસ.”

મારો પત્ર વાંચી બાપુજીએ વિદ્યાને વંચાવ્યો અને તેમણે મને નિર્ણય આપ્યો કે : “વિદ્યાને તમારો પત્ર વંચાવ્યો મેં પણ તેની સાથે વાત કરી તેની વાત ઉપરથી મને લાગે છે કે તમારો વિચાર બરાબર છે તમે તજવીજમાં રહેજો અને તેની જરૂર હોય ત્યારે લખજો હું તેને મોકલીશ. વાતવિધિ સાદાઈથી થાય તેમ કરશો.”

આ પત્ર મળ્યા પછી મેં તજવીજ કરી એક ભાઈએ મારી માગણી સ્વીકારી વિધાને મેં ઝાલાની બન્ને એક બીજા સાથે પરિચયમા આવ્યા અને બન્નેએ પોતાની સમતિ આપી

પણ એ રેથી પાત્રુ નહિ મારી મોગી દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે રૂઢિને તાબે થઈને લગ્ન જેની પવિત્ર ક્રિયામા અર્ચાન્વિત ઢબે પણ પૈસાની દરમિયાનગીરી થોડી તો સ્વીકારી જ લીધી હતી આ સમયે મારો વિચાર પનડાયો હતો લગ્નમા પૈસાની દરમિયાનગીરી ન હોવી જોઈએ તેથી મેં જે યુવક સાથે વિધાની સગાઈ કરવાનું નક્કી કરેલું તેના વડીલોને જણાવ્યું કે લગ્નમા પૈસાની દરમિયાનગીરી ન હોવી જોઈએ તેથી હું તેવો ગઈ વહેવાર કરીશ નહિ તેમણે મારી બાત તપાસ કરી કે મેં મારી મોગી દીકરીના વિવાહ પ્રસંગે તે વ્યવહાર કરેલો અને આ વખતે કેમ નહિ ? એ તો તેમના કુટુંબને માનહાનિ જેવું લાગે

મેં નમ્રતાથી જણાવ્યું કે તે વખતે પણ મેં પરકણુ જેવું કંઈ નહોતું કહ્યું મારી સ્વેન્ધ્યાએ રૂ. ૩૦૧) આપેના તેવા જ વરના બાપે પણ રૂ. ૩૦૧) ઉમેરીને તે રકમ વરના બાપને નામે જમા મૂકી હતી ત્યાર પછી તો બાર તેર વરસનો ગાળો વહી ગયો હવે મારો વિચાર બદલાયો છે લગ્નપ્રસંગે પૈસાની કંઈ પણ આપ લે ન કરવી જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે એમા કુટુંબના સ્વમાન ભગનો પ્રશ્ન છે જ નહિ તમારું માન તપાસ એ સગા તરીકે મારો ધર્મ છે તમારા કુટુંબની ઇજ્જત આખરે મારા પૈસા આપવાથી સત્વવાશે એવી મને ખાતરી થાય તો હું તેમ કરવામા પાછો ન જ પડું મારે મન તે સિદ્ધાંતની વાત છે

નમ્રતા અને દૃઢ સંકલ્પની આસર પેલા વડીલોને થઈ અને તેમણે મારી વાત સ્વીકારી લગ્નવિધિ સાદાઈથી થાય એ વાત તો તે જાણતા જ હતા

લગ્નમુહૂર્ત વૈશાખ સુની ૧૫નું નક્કી થયું હવે તે વખતે બોરસદ તાલુકાનું શ્લેગનિવારણનું કામ આવડું હવે વૈશાખ સુદી ૧ના રોજ મેં સરદારશ્રીને કહ્યું, “હું સોજિને જઈ આવું વિધાનુ લગન પૂનમનું છે હવે ૧૨-૧૩ દિવસ બાકી રહ્યા છે તો કંઈ વ્યવસ્થા કરી આવું ”

સરદારમાહેજ માંડું કહ્યું સાલળીને બોલી બિઠ્યા, “રોકટર બારકર પૂનમ ઉપર વિધાનુ લગન તેની વ્યવસ્થા તમે કરી આવો પચાસ માણસના જમણનું કાઈને સોંપી દેને’

મેં ભેયુ કે સરદારશ્રીએ તો નારી વાત ઉઠાવી દીધી હું તે વખતે ચૂપ રહ્યો બીજા દિવસે પ્રસંગ મળતા મેં તેમને કહ્યું, “આપે મંઈ માટે મારી વાત ઉઠાવી કેમ દીધી ?’

“ત્યારે હું શું કરું ? વિધાનું લક્ષ પૂનમનું છે એટલે તમે તેની વ્યવસ્થા માટે જાઓ તોના અર્થ એ કે તમે લક્ષ પૂરું થયા મુઝી પાછા જ ન આવો અને ત્યાં મુઝી હું અહીં બેઠા શું કરું ? મારે પણ મુખઈ જઈને બેઠા રહ્યું કામ બધું રહે પડી મારે ખાતેકાઓ શાની લખવાની રહે.” તેમણે મંબીરખને મને જવાબ આપ્યો.

મેં ખુવારો કરના કશું - “પણ હું તો આજે જન્મ તો પરમ દિવસે પાછો આવીશ માટે ત્યાં બધા દિવસ કામ નથી હું વ્યવસ્થા સોંપી આવું તો કુટુંબીઓ તે કામ ઉપાડી લેશે પડી તો હું બારસને દિવસે જઈશ ત્યાં મુઝીમા આપણે પણ શુદ્ધિનું કામ પતાવી દઈશું.”

“તમે પરમ દિવસે પાછા આવી રાત્રે એમ હો તો બધે જઈ આવો પૂનમ સોશ તો આપણે પરવારીશું,” સરદારશ્રીએ મને રત્ન આપતાં કહ્યું.

“તો લક્ષ ઉપર તો આપ પણ વરકન્યાને આશીર્વાદ આપવા આવશો ને ? દરબારસાહેબ, ભક્તિબા વગેરે તો આવશે જ,” મેં સદજ દસતાં દસતાં પૂછ્યું.

“જરૂર, હું પણ આવીશ,” તેમણે મારી વિનંતિ સ્વીકારી.

હું સોજિત્રે ગયો. કુટુંબીઓ સાથે વાતચીત કરી શું શું કરવું તે નક્કી કરી વ્યવસ્થા તેમને સોંપી અને હું પાછો બોરસદ ગયો.

વૈશાખ સુદ ૧૨ના રોજ સાંજે હું સોજિત્રે ગયો લક્ષનો મંડપ બાધવાનો માડી વાળ્યો હતો પૂનમનું લક્ષ હતું રાત્રે જન્મવાનું હતું લક્ષવિધિ દિવસે હતો લક્ષવેદીનો નાનો સરખો મંડપ તૈયાર કરવાનો હતો તે તૈયાર કર્યો પૂનમને દિવસે સવારે નવ વાગ્યે જન્મ આવી સ્વામત થયું બપોરના બે વાગ્યે લક્ષવિધિ થયો ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં જ સરદારસાહેબના ભત્રીજા જમાઈનું સોજિત્રામા જ મૃત્યુ થયેલું એટલે સોજિત્રામા જ લક્ષપ્રસન્ને તે આવે તેવો આમત્ત કરવો મને ઠીક ન લાગ્યું દરબારસાહેબ વગેરે નિત્રો આવેલા કાંઈ ધામધૂમ નહિ, ધમાક નહિ ચાલ્યો લેવાની પ્રથા પણ મેં બંધ કરી હતી કન્યાના મામાનો ચાંડ્યો પણ લીધો નહોતો. પછી બીજાની તો વાત જ શી ? બહુ જ આનંદ, શાન્તિ, નિશ્ચિંતા અને પ્રેમથી કામ પતાવીને રાત્રે જગ્યા પછી જનમાં જે ત્રીસ ચાલીસ જણ આવેલા તે બધા રાતોરાત મોટરમા ધર્મજ ચાલ્યા ગયા.

આમ આ લક્ષ મેં ચાર પાંચ દહાસે રૂપિયાને બદલે કન્યાને લગ્નદાં જલસ સાથે દહાસે રૂપિયામા પતાવ્યું પ્રભુકૃપાથી અને બાપુના અશીર્વાદના પ્રતાપે વિધાનું જીવન શાંત અને સુખી ॥

૧૨૨. સ્વર્ગસ્થ પંડ્યાજી

જોરમદ ખેગનિવારણનો યજ્ઞ ચાલતો હતો તે દરમિયાન એક દુ ખદ પ્રસંગ પણ બની ગયો. ખેડા જિલ્લાના પ્રખર કાર્યસ્તા જેને ખેડા જિલ્લાની પ્રજા પંડ્યાજીના વહાવસોયા નામથી સંબોધતી હતી તેમનું અવસાન તેમની ૬૩ વર્ષની ઉંમરે તા ૧૪-૫-૩૫ના રોજ નિધન મુકામે થયું એ ખોટ ખેડા જિલ્લાને બારે નીવડી ખેડા જિલ્લો પ્રથમથી જ પંડ્યાજી માટે મગર હતો. ગુજરાતમાં એવા કાર્યકર વિરલ જ હતા તેમનો જન્મ કપટલ જ તલુકાના મહાલ ગામમાં થયો હતો. વડોદરા બ્રાહ્મણની ન્યાત ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત છે તે ન્યાતના ધણા બ્રાહ્મણો બિદ્યાવૃત્તિ કરે છે પોતાના ધધાને અગ્રે તેમણે હાજરજવાબીપણ ચતુરાઈ, વાસ્તુવૃત્તા વગેરે ગુણો ઠીક ઠીક ખીવળ્યા છે આ બધા ગુણ પંડ્યાજીમાં ભણે વારસામાં જ મળ્યા હોય તેમ હતા ખરા, પણ તેને તેમણે પરસેવાયે વાપર્યા આ જ્ઞાતિમાં આવી દેશસેવાની વૃત્તિ ક્યાથી જન્મી એ પણ એક વિચારવા જેવો કોયડો. ન્યાતમાં કેળવણીના સરકાર નહોતા, હતા આ મોહનલાલ પંડ્યા ખેતીવાડી ખાતાના ટ્રેન્યુએટ થયા, વડોદરા રાજ્યની ખેતીવાડી ખાતાની નોકરીમાં સામેલ થયા, પણ રામ ભણે કેવા સંજોગોમાં તેમને દેશસેવાની લગની લાગી ને દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્નમાં બંગાળની ક્રાન્તિકારી હિંદુઓમાં તે બળ્યા બ્યારામાં નોકરી કરતા કરતા જોખમ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી અને તે અગેનું સાહિત્ય પણ તૈયાર કરવા માડ્યું આ કાર્યમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ અને પંડ્યાજી અરસપરસ સાથી હતા પણ આની પ્રવૃત્તિ છપી રહી જ નથી તેમ આ પ્રવૃત્તિ પણ છપી ન રહી અને તેમને નાખરીમાંથી છદ્મ થતું પડ્યું તેમણેથી કાંઈ પતે તેમ નહોતું સરકારી છપી પોલીસ ખાતે તેમની પૂઠે જ પડેલું મુળઈ કે કાંઈ પણ અન્ય સ્થળે ન્યા ન્યા સેવાની સરઘાઓમાં સેવા અર્થે ગયા ત્યાથી તેમને છપી પોલીસની કનડગતને કારણે છદ્મ થતું પડ્યું, અને આખરે તેઓ પોતાને ગામે કઠવાલ જઈ રહ્યા આ દરમિયાન તેમણે પોતાના દેશસેવાના સંકલ્પને દઢાવવાનું કામ કર્યું.

એવામાં મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી દેશ આત્યા તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રવૃત્તિથી અને તેમના વિચારોથી શ્રી પંડ્યાજી પ્રથમથી જ આકર્ષાયા હતા સરકારની સાથે કુરતી કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયેનો હોવાથી પંડ્યાજીએ મહાત્મા જીને એક મહારથી યોદ્ધા તરીકે જોળખ્યા ફેર એટલો ઢનો કે મહાત્માજી અહિંસક મહારથી હતા શ્રી પંડ્યાજીની પ્રવૃત્તિ આજ મુખી હિંદુ સામક હતી હિંદુ કે અહિંસાનો પ્રશ્ન તેમના મનમાં ઢદ્ભગ્યો જ નહોતો તેમને તો સરકાર સાથે લડાઈ નેઈએ ને લડાઈ આરક્ષ હિંદુને સ્વતંત્રતા મળે તે લડાઈમાં તે

સામેન યાય તેમની આ લડાયક પ્રકૃતિને મહાત્માજીના વિચારો ગમી ગયા મહાત્માજી ચ પારખ્યની લડતમાં હતા તે દરમિયાન પડ્યાજી અને શ્રી રા કરલાલ પરીખે ખેડા જિલ્લામાં અતિરૂઢિને લીરે નિષ્ફળ થયેલા પાણી વાત લપાડી તેમાં તે બન્ને જાણે અયાગ મહેનત કરી ગુજરાતસભાને અને તે વખતના જિલ્લાના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં ચૂંટાયેલા નામદાર શ્રી ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ અને શ્રી વિકૃતભાઈ પટેલનું ધ્યાન ખેંચ્યું ગુજરાતસભાએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીરો તેના પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજી હતા તેમણે ખેડા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની લડત શી રીતે લપાગ અને તેમાં ફતેહ મેળવી એ હકીકત મે પાછળ આપી છે એ ખેડા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતના મૂળ દસ્તાવેજ શ્રી પડ્યાજી હતા ત્યાર પછી પડ્યાજી પોતાની મરણસાથ પર્થ ત દેરાસેવાના મર્થમાં જ રચ્યા પચ્યા રહ્યા મહાસમાનો એકેએક કાર્યક્રમ તેમણે પોતાના જીવનમાં પોતાનો જ કરી લીરો હતો ખેડા જિલ્લાની લડત પછી મહાત્માજીની રગરગની લસતીમાં પણ તેઓ આગળ હતા બસહમરમાં પણ તેમનું સ્થાન નિશ્ચિત હતું ખાદીપ્રચારમાં પણ તેમણે કઠનાન અને મદુરામાં ખાદીમર્ચાનયના ક્ષેત્ર ખેલોને સારો ખાદીપ્રચાર કરેલો ૧૯૨૦-૨૧ના સત્યાગ્રહના આદોલનો વખતે આખા જિલ્લામાં તે ખૂબ ધૂમ્ધા પ્રચલકાય નમણું લાખુ નાક, બડી મોડી આમો અને હમતી મુખમુદા અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી પ્રજાનું હૃદય આકર્ષાવું હતું વાણી પણ મીઠી હતી સચોટ સીધી અને તળપદી હતી જા રાશ્ત્રિથી તે પ્રજાપિત્ર થઈ પડ્યા હતા હત્રાહમાં પણ યુવકની હઠીકાઈ કરે તેવા હતા તેથી યુવકો પણ તેમનાથી આકર્ષાયા હતા સને ૧૨૧માં નાગપુરની સયાગ્રહની લડતમાં ખેડા જિલ્લાની એક હુકડીની સરદારી લઈને તેઓ ગયેલા ત્યાંથી આખા પછી બોરસ ના હૈયાવેરાના સત્યાગ્રહમાં પણ તે પડેની હરોનમાં હતા એ સત્યાગ્રહ જે નિવેદન પર ડભો થયો હતો તે નિવેદન તેમણે જ તપાસ કરીને ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિમાં રજૂ કર્યું હતું તેમાં વિજય મેળવીને પેટલાદ તાલુકાના સયાગ્રહ વખતે પણ તે પ્રજાની દોરવાળીમાં હર વખતે સામેન રહેતા ત્યાર પછી તે સુરત જિલ્લામાં રાત્રીપરજ કોમની મેવામાં રાકાયા અને સને ૧૯૨૮ની ખારડોનીની લડતની સામગ્રી તેમણે જ તૈયાર કરીને સરદારસાહેબ પાસે રજૂ કરી અને ઠેઠ સુધી સાથે રહ્યા દેવસ કટપ્રસંગે પણ ખરા સન ૧૩૦ના મીડાના સયાગ્રહ વખતે તેમણે અગાઉથી મીડાના નમૂના તૈયાર કરેલા અને મીડાનો સત્યાગ્રહ ગુજરાતમાં કલા કલા થઈ રાકે તેની હકીકત મહાત્માજી પાસે રજૂ કરેલી

આમ શ્રી પડ્યાજી સાચા દેરાસેવકને અને વીર યોદ્ધાને છાને તેવા ભાવથી મરણ પર્થ ત એકધાડું જીવન જીવ્યા છે સને ૧૯૩૨ની લડતમાં વિસાપુર જે નામ તેમનું શરીર બહુ ધસાયું બ્યારે બોરસદ પ્યેગનિવારણનું કામ આવવું હતું ત્યારે

તા ૮-૫-૩૫ના અરસામા તેઓ જે રમડ સરદારસાહેબ પાસે આવેલા ત્યારે સરદારશ્રી પાસે આવીને તેમજે પ્લેગનિવરક યૌમા પોતાની સેવા આપવાની ઇચ્છા બ્યક્ત કરેલી પણ સર રશ્રીએ તેમને અરામ લેવાની સૂચના કરીને ત્યાથી વિદાય કરેલા ત્યાથી તેઓ નહિસાદ ગયા. ત્યા તેમના એક મિત્રન ત્યા રહ્યા અને બીમાર પડ્યા અમને તો કોઈનેય તેમની બારે બીમારીનો ખ્યાલ નહિ એક દિવસે એટલે ત... ૧૪મીના રોજ તેમની ગભીર બીમારીના સમાચાર સામગ્રીને સાંજના તેમને જોના જવાનો સરદારશ્રી અને દરબ રશ્રીએ નિર્ણય કર્યો. પણ તેઓ ત્યા જવા નીકળે તે પહેલા તાર મળ્યો કે પંડ્યાજી આવ્યા ગયા અને ૧૬૩૪મા શ્રી કૃત્યદેભાઈ અને અને ૧૬૩૫મા શ્રી પંડ્યાજી એમ બેડા જિલ્લાના જે અપ્રતિમ કાર્યકરો જિલ્લા પ્રાગેથી પ્રમુખે લઈ લીધા એમના વિયોગતુ દુખ કોને ન ધાય ? બાપુજીએ ન્યારે વર્ધામા આ વાત જાણી ત્યારે સરદારશ્રીને બેરસદ તાર ક્યો કે

“બારે દુખ ધયુ પંડ્યાજી બારે વધાર સાથી દલા તેમની જગા પુરાવી કહણું છે તેમના કુટુંબને આશ્વાસન આપતે” અને ત્યાર બાદ તા ૩૧મી મેના દિવસે બાપુજીએ નવિયાદમા વિદુલ કન્યાનિધાવયની ઉદ્બાધનદિયા પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થ પંડ્યાજી અને શ્રી કૃત્યદેભાઈ સબંધે નીચેના લઘુગાર કહેલા

“આજના કાર્યનો આરંભ કરતા પહેલા બારે જે વસ્તુઓ દહેવી જ પડે છે તેમાની એકનો ઇરાદો તો રાવટબાઈના રિપોર્ટમા કરેલો જ છે તે કૃત્યદેભાઈની ગેરહાજરીનો બીજી વસ્તુ જે મને સાને છે, તે શ્રી મોહનલાલ પડ્યા અમવા તો “કુમળીચોર”ની ગેરહાજરી છે બેડા જિલ્લામા લટતને અને આવીને રજા પછી હુ આ બેના પરિચયમા આવ્યો તેમના મીડા સ્મરણો તો મે સધરી રાખેલા છે અને આને સમયે તેમની ગેરહાજરી તમને બેડા જિલ્લાવ સીઓને તો સાને પણ મને કંટાળી રાખે છે તેનું વર્ણન હુ કેમ કરી રાકવાનો હતો ? આજે તેઓ નથી તે વખતે આપણો રો ધર્મ છે ? સ્વ કૃત્યદેભાઈની આદમા અહી બાવમદિર ચાને છે અને તેની સુવાગત હુ લઈ આવ્યો સમારકો મારે ઉત્તના મકાનો ક સરથાઓ બોલી કરી બેસી ન નરીએ તે ન કરીએ એમ પણ નથી કહેતો પણ તમે પોતે તેની પાઝળ શું કરવાના છો તે સમજ લેવાનું છે આજે આ બન્નેની જોડી તમારી પાસેથી ગઈ પણ તેની જગ્યાએ એરી બીજી જોડી કયાથી રોધી લાડ્યો ? આજે આપણી પાસે એ જે નથી એનું દુખ તો લાને પણ તેમની ખોટ તો ન જ લાગરી જોઈએ રાજ મરી નય તો પણ રાજ છવતા જ કહેવાય છે, અને એમ તેમની ગાદી ખાલી પડતી નથી, એમ કોઈ સરથા કે સ્વય સેવકની જગ્યા પણ ખાલી પડવી ન જોઈએ

કૃત્યદેભાઈ અને મોહનલાલ એ જે સરથાઓ હતી અને તેને ન ચાલતી હોય તો મારા જોવાનું શું ધાય ? તેમની પાસેથી તો મે ટકલાબ ધ કામ લીધું

છે આજે તેમના જેવું કામ મરનારા છે કે નહિ? ગોક ફારી પર ચડે તો તેની પછી બીજે ફારી પર ચડવા તૈયાર છે કે નહિ? એ લેવાનું છે '

પડ્યાજીનું મૃત્યુ સત્તરસાહેબને વડુ સાને ગે સ્વાસ્થ વિક છે તેમની તો એ પાપ સમાન હતા તેમના મૃત્યુ વિષેના સમાચાર સાંભળી સરારશ્રીએ પડ્યાજીના વડીલ બધુને અને શ્રી શ નાલ પરીખને લખતા નીચેના હુદ્દાગ કાઢ્યા

મોહનભાઈ ગામ આપણે છોડીને બક્રમ ચાલ્યા જશે એ કાલે ધારેલું હતું? હમણા યોગ વિસ હપર તો મારી સાથે ગહીરાથી જોરસદ આવ્યા હતા અને અરેથી નિયાદ ગયા ત્યારે તો મને ક્યા ખબર હતી કે અને કાઈ દિવસે આ દેહે પાઠા મળીશું જ નહિ! પણ ઈશ્વ ની ગતિ અમળ છે એ મરોગી કરવા બેસે છે ત્યારે પૂરે પૂરી કરે છે પોતાના ગણે છે તેની વધારે આગી મરોગી કરે છે તમને હુ શુ આશ્વાસન આપુ? મોહનભાઈ ગયા છતા અમર થઈ ગયા છે એમણે લોકક-ચાલ અર્થે આપુ જીવન વ્યતીત મૃત્યુ છે જીવી નળ્યુ છે અને મરી પણ નળ્યુ છે છેક છે ની ધડી સુધી સેવાધર્મ પાળેા ઈશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપેા! ઈશ્વરને આધીન થવું અને વિના હુ બે આધીન થવું એ આપગો ધર્મ છે મરણ તો સોને છે જ બે દહાગ મોહુ વહેતુ થાય પણ મુક્તિ મૂકીને નય એથી શુ શુ? એટલે આપણે શોક ન મરીએ મારા જાહેર જીવનની શરૂઆતથી મને જે સાધીઓ મળેના તેમાના પડ્યાજી પ્રથમ પક્તિના અને પહેલા હતા એમની ગુજરાતની અપાર સેવાઓ આ વખતે મારી આખ આગળ લાદરા છે શત દિનસ ધરખાર કુટુંબકનીવાની તેમ જ શરીરની પરવા કર્યા સિવાય આ ગુજરાતના સાચા અને વફાદાર સિપાઈએ પોતાનું આપુ જીવન સિપઈ પીરીમા પૂરું કર્યું બાઈ ફાયદભાઈની ખોટ તો હતી જ અને પડ્યાજી પણ ચાલ્યા ગયા જાણે ત્યા હવે બધાની જરૂર ન હોય તેમ આ મહારથીઓ ચાલવા માડ્યા છે મારી પાપ કપાઈ ગયા જેવું મને આજે બારે છે બેગની પ્રથમની લગ્નતા હુ મળીચારના પ્રકરણ સુધીના ચિત્રો આજે મારી આખ આગળ તરી આવે છે નાગપુર જોરસદ ખારડોરી દેવસક અને છેવટ મહાસ ગ્રામમા દરેક વખતે અમરથાને રહી ગુજરાતની અનન્ય ભક્તિથી તેમણે જે સેવા કરી છે તે કેણુ વીસરી શકે? છે-વા મહાસ ગ્રામમા આગી નેલ બોગની શગીર ફીણુ કરી નાખ્યુ હવે એટલે આપુષ્ય ધરી ગયુ છતા આગ એકાએક જશે એ ખ્યાલ જ નહોતો પણ ઈશ્વરની ઘટના કોને ખબર છે? એ જે કરે તે યોગ્ય જ માનવું રહ્યું '

આવા દેશબંધ પડ્યાજીને હુ પણ પ્રેમાજલિ અર્પાને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશ

૧૨૩. મહાસભાનો સુવર્ણ મહોત્સવ

આજી બધી લોકપ્રવૃત્તિ બેતા આપણે સને ૧૯૭૫ની આખર સુધી આવી પહોંચ્યા મહાસભા સને ૧૮૮૫મા રચવાની અને સને ૧૯૭૫ના ડિસેમ્બરની ૨૭મી તારીખે તેને ૫૦મા વર્ષ પૂરા થાય આ ૫૦મા વર્ષનું મહાસભાનું પુણ્યપર્વ બેન્ચરની ઇચ્છા કરો-માગીને થઈ તેણે ઠરાવ કરી આ પુણ્ય પર્વ બેન્ચરની વ્યવસ્થા કરવાને અને દેશમાં આ તે પર્વ સુખ રીતે બેન્ચરવાય તેનો માર્ચક્રમ ધરી કાઢવાને એક પેગસમિતિ પણ નીમી તેજે આખા દેશમાં મહાસભાના સુવર્ણ મહોત્સવનું મહાહ બેન્ચર તોરો કાર્યક્રમ ધરી મહત્વો અને મુબદિમા ગોવાળિયા વગવાના મેદાનમાં જ્યાં ૫૦મા વર્ષ ઉપર પ્રથમ મહાસભાની બેઠક ભરાઈ હતી ત્યાં જ ઉત્ખવમ ૩૫ તૈયાર રાહી બારે ધામધૂમથી તે ઉત્સવ ૧૯૭૫થે

આ ઉત્સવ નિમિત્તે મહાસભાને ઇતિહાસ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ કરો-માગીના એક સમય પોઝર શ્રી પટ્ટાભી સીતારામૈયાને મોપરામાં આવું હવે તેમણે બહુ જ દૂકી મુતમાં બારે જહેમત ઉઠાવી મહાસભાની બધી સત્તાવાર દૂકીમતથી બહુ એક હબર પૂજનુ દજા ર પુત્તક તૈયાર કર્યું અને સુવર્ણ મહો સવના સમાહમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું એ જ સમાહમાં આ પુસ્તકની હબરે નકલો ખપી ગઈ ખાલીના બારીક કપાઉપર એક મોડ નાના રાષ્ટ્રીય વાગ્યા તૈયાર કરાવીને તે આખા દેશમાં પૂરા પાડવામાં આવ્યા આ સમાહમાં એક મોડ વાવટા એક મોડ મલુસોએ વેચાતા હોરા મહાસભાના આજ સુધીના પ્રમુખોના ફોટાનો મોટો સુફર તખ્તો તૈયાર કરાવીને તેની નકલો લાખોની સંખ્યામાં તૈયાર કરી દેશભરમાં આપી ઉપગત સમાચો સરસો અને હરિજનલિ રાખીને મધુકત ભજન ગાળીઓના ઉત્સાહનેક કાર્યક્રમથી આખા દેશનું વાતાવરણ ઉત્પાદિત થયું

મે જાતે અનુભવ્યું છે કે જિંદગીની કચેરીમાં આ કાર્યક્રમ બજાવવાને જરૂરી સુચના મેળવવા, સાધનો મેળવવા, વ્યવસ્થાની માગ પી કરવા, રાષ્ટ્રીય વાવટા પ્રમુખોના તખ્તા, અને મહાસભાના ઇતિહાસના પુસ્તકો મેળવવાને આખો જિવસ લોકોની ધમાન રહેતી આ સમાહના એક જિવસે દેશભરમાં રોશનીનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો આ જિવસનું દૃશ્ય અતીકિક હવે ગામેગામના દેવાનો એવું મોટા હતા કે આવી રોશની મ્દી ખૂનકાગમાં થઈ નહોતી. મે જાતે નહિાદમાં રોશની બેરે પી છે રાહરોનો એક ખુલ્લો છે ધર બાજી ન મે અને જે રોશની હતી તે કળાત્મક હતી આ પ્રસંગે આ બેન્ચરથી બે ૧૨૫ વરસ મહી પછી પાધુ કાર્ક જીવન પ્રજામાં સચરિત થયું હોય એમ જણાવું મહામતમાં પ્રયે પ્રજાની ભમ્મિ અને અદ્દા કેટલી છે તેનો કાર્ક આશાઓ પ્ય ન આવી સમ્યો આ કાર્યક્રમથી જેન રોશની થઈ તેવી રોશની પ્રજાના હૃદયના મહાસભા વિષે હજી જાગત

ખાતરી થઈ સને ૧૯૩૨ની લડતમાં સરકારના જીનમથી પ્રત હવારા થયેલી જણાતી, ત્રાસી ગયેલી જણાતી, બચસીત થયેલી જણાતી એવી નિગસાજનક સ્થિતિને લીધે મનમાં એમ શકા થયા કરતી કે આ પ્રજા મહાસભા પ્રત્યે ભવિષ્યમાં કેવું વનજી દાખવશે? પણ આ પ્રસંગે પ્રતએ સાબિત મરી આપ્યું કે મહાસભા પ્રજાની જ સંસ્થા તેના આત્મભોગથી તેના કાર્યથી તેણે પ્રજાના હૃદયમાં અચળ સ્થાન જમાવ્યું છે.

આપણે સેક્ટો વરસોથી ગુલામી દશામાં હીએ, કચડાયેલા હીએ, હવારા થયેલા હીએ, આપણા લોટી મેમ્બો વર્ષની પરત તપાને કારણે કહ્યું પડી ગયું છે, આપણા હૃદયની ઊર્મિ મદ પડી ગઈ છે, એટલે મહાત્માજી જેવા પ્રેરક તપશ્ચરીના તપના પ્રતાપે આપણે ઉત્સાહમાં આવીએ છીએ, સ્વાતંત્ર્યની વેદીમાં ઝપલાવવા તૈયાર થઈએ છીએ, પણ મદ પડેલા લોટીને ચત્રવેદીનો તાપ વધારે મ્હો લાગનાથી પાછા પળીએ છીએ અને વળી પાછા ઉધામો મારીએ છીએ આવી સ્થિતિ આપણી છે એ પરથી આપણી ગુજરા કંટલી છે તેવું માપ જણાઈ આવે છે પણ એક વાત તો નિશ્ચિત થઈ ચૂકી છે કે મહાસભાએ જે કામ હાથ ધર્યું છે તે કાર્ય પ્રત્યે પ્રજાના હૃદયમાં સહાનુભૂતિ છે, મમતા છે અને તેને કાગળે મહાસભા પ્રત્યે પ્રજાનો ભક્તિભાવ છે તેની સહનસમિતિ હજી કેળવઈ નથી એટલે પોતાની મર્યાદાએ પહોંચતા આપણી નય છે પણ પોતાના હૃદયનું વાલ અચૂક તેણે મહાસભા પ્રત્યે બતાવ્યું જ છે એની સાબિતી તરીકે આ સુવર્ણ મહોત્સવનો પ્રસંગ મૂકી શકાય બીજો પ્રસંગ તે નવા ગધાતલ પ્રમાણેની દેરામરમાં થયેલી પ્રાતિક ધારાસભાની ચૂંટણી એ પણ પ્રજાના અડગ વનજીની ભારે સાબિતી છે મહામભા ગરીબોની છે, મધ્યમવર્ગની છે, અને ઉપના વર્ગની પણ છે પ્રજાના બધા વર્ગોની તેણે સેવા કરી છે અને આખી પ્રજાના હૃદયમાં તેને માટે આદર છે, એ મુદ્દો સને ૧૯૩૫ની વડોદરાધારાસભાની ચૂંટણીમાં અને ૧૯૩૭માં પ્રાતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીમાં જે પરિણામ આપ્યું તે પરથી સાબિત થયો છે.

સને ૧૯૩૨ની લડત પછી પ્રજામાં મદતાનું મેત્ર મોજી ધવઈ ગયું હતું કે જાણે હવે પ્રજા બીજા પચીસ વર્ષ મુખી ઊભી નહિ થાય આવા દેખાવથી દોરવાઈને જિલ્લાના અને પ્રાંતના હાઈમેના એા અભિપ્રાય સરખરી મુખ્ય મથકે પહોંચતા કે નવી ધારાસભાની ચૂંટણીઓમાં સરખાર પડના જે ઉમેદવારો હશે તેઓ જ કુતોહ મેળવશે અને મહાસભા પોતાના ઉમેદવારો બધા મ્હોરો તો પણ પ્રજા તેમને નોઈતો સહકાર નહિ આપે પરિણામે આજ સુધી પ્રાંતોનો વડીવટ જેવો ચાલતો આવ્યો છે તેવો જ એમ્હથ્ય સરકાર ચવાવી શકશે એવી આશાથી નવા ગધાતલ મુજબની ચૂંટણીની જાહેરાત થઈ શરૂઆતમાં જણાયું પણ એમ કે સરકાર પ્રત્યે સહકારની વૃત્તિવાળા ઘણા ઉમેદવારો વિનયમાળા માટે તૈયાર થઈ ગયા

સરદાર વલ્લભભાઈ ખોલે તે વખતે તમપરી ભાષામાં એક હાજિ વાપરેલી કે મહાસભાના રસ્તામાં ભડેને એવા નાના મોટા કાકરા ઉપસી આવે પણ મહાસભાનો સ્તીમ રોવર એવો ફરી વળે છે તે બધાએ માગીના કે પથ્થરના નાના મોટા મારા ભોય ભોગા કચડાઈ જશે મહાસભાના સ્તીમ રોવર નીચે કોઈ સવામત નહિ રહે અને થયું પણ એમ જ સને ૧૭ જાણી પ્રાતિક ધારાસભાની ચૂંટણીમાં પ્રભુએ મહાસભાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું અને ગુજરાતમાં તે ધારાસભાની ૨૨ બેઠકો પૈકી એક પણ બેઠક અન્ય કોઈ ન લઈ શક્યું સોએ સો ટકા મહાસભાનો વિજય થયો.

આમ મહાસભાના સુવર્ણ મહોત્સવના પ્રસંગે અને પ્રાતિક ધારાસભાની ચૂંટણીએ પ્રભુમાં આશાના કિરણો પાડા પ્રગટાવ્યા.

૧૨૪. ઉપસંહાર

હવે હું મારી કથા દૂકાની દેવા માગું છું મારી પાસે હવે વધારે સામગ્રી નથી. વળી હું આવી થી આગળ લખાવવા પણ માગનો નથી વાચક મિત્રો આ બધા પ્રકરણ રસપૂર્વક વાચશે કે નહિ એની મને ખબર નથી મેં તેા ફક્ત મારા ત્રીસ વરસના જીવનમાં એટલે કે ૨૯૦૧૭૫થી માંડીને સને ૧૯૩૭ સુધીમાં મારી મીઠીના વાચકોને ઉપયોગી નીતડે એવા મારા અગત અનુભવો અને હું જે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છું તે પ્રવૃત્તિના પ્રસંગો ટાક્યા છે બનતા સુધી મેં આ પ્રયત્નોમાં વર્ણનાત્મક દૃષ્ટિ રાખી છે વિવેચનની દૃષ્ટિ રાખી નથી, એવું જ નહિ, પણ કોઈ પણ પ્રસંગ ઉપરની અર્થાથી દૂર રહેવા મેં હેતુપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉક્ષા પારીસ વરસથી સમાજની એવા કરાની આકાંક્ષા હું રોવતો ત્યો છું ઠોકરે ચડ્યો છું પડ્યો છું આખ્યો છું બિભો થયો છું અને છતાં અટબળિયા ખાતારે આગળ ચાલના પ્રયત્ન કરતા કરતા મારા જીવનની અધીરું સદી પૂરી થઈ ગઈ છે એ જીવન દરમિયાન જેમ મારા જીવનમાં ભત્તીઓટ મેં જોઈ છે તેમ હું જે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છું તે પ્રવૃત્તિમાં પણ મેં ઘણી ભર્ત્યોટ જોઈ છે અને તેમાં આશાનિરાશાઓ પણ ધગી અનુભવી છે સતનો સમાજમ સદ્ભાવ્ય સિવાય પ્રાપ્ત થતો નથી અને એ સદ્ભાવ્ય પ્રભુની કૃપા સિવાય પ્રાપ્ત થઈ નથી એવું સદ્ભાવ્ય મને સને ૧૮૧૨થી પ્રાપ્ત થયું હું બાપુજીના પ્રસંગમાં અને નિમ્નર્માં આજે છતાં મારા સદ્ભાવ્યમાં એટલી ખામી કે પ્રભુની તે કૃપાનો યોગ્ય લાભ હું ન લઈ શક્યો અને મારા જીવનમાં તેમની ઇચ્છાનુસાર જીવવા જ જ્યોત ન પ્રગટાવી શક્યો એ મારી નબળાઈ, એ મારી અલ્પતા પૂર્વના સંસ્કારને આભારી હશે એમ માની આશ્વાસન મેં ગતું છું હતા બાપુજીની દૃષ્ટિએ પ્રભુસેવક તરીકેની મારી

રાક્તિ કે માતૃ વર્તન કેવું હોય તેઈએ તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારી નાસાયકી માટે હું સારમાંડું છું બાપુજી દિગ્ગંમાં આજ્યા બાપ માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે તેમણે જે યજ્ઞ આરબ્યો તેમા આહુતિ માટેની સામગ્રી શુદ્ધ અને પવિત્ર તેઈએ જેવા અવ્યર્થુ તેવી જ આહુતિ તેઈએ અમે આહુતિ માટે તૈયાર થયેલા પ્રભમેવકો તે યજ્ઞને યોગ્ય, શુદ્ધ અને પવિત્ર નથી તેથી અમારો યજ્ઞ હજી અપૂર્ણ રહ્યો છે આવી મોટી ખામી મને મારામા લાગી છે મારા વિષેની કથા બાપુજીની હૃદય આસા અને કથા હું અષ્ટ શસ્ત્રિવાળો વામનજી !

આવા વિચાર મારા મનમા ઘેળાયા જ કર્યા છે અને હું ઘણી વખત મૂંઝાયો છું પણ મારા જેવા મારા મિત્રો, જે પ્રભમેવકામા પડ્યા છે તેમને તેઈને હું આશ્વાસન મેળવું છું ‘શું કરીએ એમ જ ચાલે, જીએને મહારાજાના — પ્રભના આદવા બધા નાના મોટા સેવકો છે તેમનો રાહ પણ એવો જ છે. ઇ શાને મૂંઝાડું છું ? બધા બધા નથી પડોચી રાક્યા અને ॥ બાપુજીની સેવકની બાવનાને શી રીતે પડોચી વળીશ ? તારી મર્યાદા બહારની પણ કેટલીક વાત છે તેનું ઇ શું કરીશ ? માટે હધામા માર્યા સિવાય જેમ ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કર’ આવા વિચાર આવે અને હું કંડો પડું

આવું મંથન મારા મનમા કેમ થતું હતો ? એવું મંથન થાય છે તેનું કારણ તો એ છે કે પ્રભસેવક તરીકે માતૃ જેવું જીવન હોવું તેઈએ, જેવું વર્તન હોવું તેઈએ તેવું નથી માતૃ જીવન કે નથી માતૃ વર્તન

દેશમાં મહારાજાના સેવકો કે કાર્યકર્તાઓને નામે હજારો માણસોને પ્રભ ઓળખે ॥ અગર તેઓ પોતાને તે પ્રમાણે ઓળખાવે છે તેમનો એક હું છું આ બધા અમે કાર્યકરો — સેવકો — કેવા છીએ તેનું દિગ્દર્શન હું મારી જાતના નિખાલસ વર્ણન દ્વારા કરવા પ્રયત્ન કરું તે જ યોગ્ય નહીં

સાચું કહું તો પ્રભસેવક હોવાનો માને દાવો ખોટો છે. પ્રભની સેવા એ જ જેનો વ્યવસાય છે અને રાત્રીદિવસ જેને પ્રભની સેવાની લગની લાગી છે તે જ સાચો પ્રભસેવક છે પ્રભસેવાની ધગસમાં સેવકે પોતે પ્રથમ શુદ્ધ થઈ જવું તેઈએ એ બાખ્યાના દિસાએ હું કહી રાખીશ કે હું પ્રભસેવક ન હોઈ શકું તેના અનેક કારણો છે અને તે કારણોમાં જ આપણા સ્વાતંત્ર્યના યજ્ઞની અપૂર્ણતાનું મૂળ રહેલું છે

આ મારણો આપીને હું એમ કહેવા નથી માગતો કે એ બધાંમાં હું કે મારા જેવા મહારાજાના કાર્યકર્તાઓ દોષિત છીએ એમા કેટલાક લાચાર પણ હોઈ શકે મૂળમા કુવામા પાણી ન હોય તો હવામાં ક્યાંથી નાખી શકાય ? પણ જ્યાં મનુષ્યપ્રયત્નની જરૂર હોય, પુરુષાર્થથી થઈ શકે તેમ હોય છતાં આપણી અધાર્મિકી કે આપણી નબળાઈથી આપણે તેવો પ્રયત્ન કે પુરુષાર્થ ન

કર્ષી હોય ત્યાં આપણો દોષ છે તો એડ શું શું મેં નથી મ્યું એનો નિર્ણય હું મારા મન સાથે કરી જોઉં તો તે સમજશે

હું મારી અગત વાત વિચારું છું અને સાથે સાથે ઘણા સહનિર્ધારકર્તાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરું છું તો જણાય છે કે અમારામાનો મોટો પામ પડાધાતના દરદમા સપડાયેલો છે અમારા જીવનમાં એક જાતનો ગજાહ શરૂઆતથી જ ચાલુ છે “ભાઈ તો ભૂગોળ અને ખોળામાં રમે છે, બાઈનું ચિત્ત નૂવામાં” એ સ્વ નવવરામની ઉક્તિ અમારા જીવનને સંપૂર્ણ બધનેસતી થઈ પડી છે ગાડાના બંને પૈડા સરખા હોના જોઈએ તો જ તે સરખાતાથી થાયે અમારા જીવનરૂપી ગાડાના બંને પૈડા એક સરખા નથી એમાં મોટો દોષ અમારો છે એમ મેં મારે વિષે જોયું છે બીજાઓ પણ મારી દૃષ્ટિએ જોશે તો તેમને પણ એમ જ લાગશે કેટલીક વાર તો પુરુષોના હોષને લીધે જ સ્ત્રીઓ આગળ આવી શકતી નથી બાપુજીએ તો મને કહેતું કે દેશસેવા કરવી, દેગસેવા કરવી એ દોહાડું છે તેણે યમ, નિયમ, શમ, દમ અને વિધમ વ્રત આચરના રહ્યા તેથી તો તેમણે આશ્રમવાસીઓ માટે વ્રતો લેવાના રાખેલા તે વ્રતો જે આશ્રમમાં રહે તે જ દે એડ કાઈ છે કે? જેને મહાસભાના કાર્યકર્તા થવું હોય, પ્રજાસેવક થવું હોય તે બધાએ લેવા રહ્યા અને સાચા શુદ્ધચાત્રમીને પણ લેવા રહ્યા અને તે પ્રમાણેનું વર્તન રાખવું રહ્યું તેમાં આપણી નિર્બંજતાને કારણે વિશ્લેષ થડે, આપણે ઠાંતર બાઈએ, અને એમ કરતા કરતા સાચા દિલથી પ્રયત્નશીલ રહીએ તો બાપુજી પોતાના જ પ્રયત્નથી જેટલે અશે સફળ થયા છે તેટલે અશે દુરકોઈ પ્રયત્નશીલ માણસ સફળ થઈ શકે પણ હું અને મારી પોતાની બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનામાં અવગત સિધિવતાને કારણે પ્રયત્નશીલ રહેવાની મારી ઇચ્છા હોવા છતાં સફળ થયો નથી આમાં હું મુકમ રહ્યો હતો, સમવડપ થી ન બન્યો હતો અને નબળાઈને ખ ખેરી શકો છો (અને તે માટે આમલી અને પ્રયત્નશીલ રહ્યો હતો તો હું તેમ કરી શક્યો છો) તો મને ખાતરી છે કે તેની નૈતિક અસર મારી પત્ની પર જરૂર પડત અને જેને મેં માડું જીવનમર્થ માન્યું છે તેમાં પોતાને રસ નહિ હોવા છતાં મારા પ્રત્યેની લાગણીની ખાતર તે મારી ઇચ્છાને પોતાની શક્તિ અનુસાર અનુસરે છે તેને બદલે તે પોતે મારા મર્થમાં રસેચ્છાથી જ સહકારી બનત અમે બંને એકરૂપ થઈ પ્રતિસેવાના કાર્યમાં અનેક ગણા ઉત્સાહ અને તીવ્રતાથી લાગ્યા હતા પણ તેમ ન થવાથી મેં પ્રથમથી જ માડું મૂળ વણસાગી દીધું મને તો અનેક વખત સાવરેનીઓ મનેની છતાં મેં માડું નફ્ટાઈબધું વર્તન ચાલુ જ રાખ્યું જેવી મારી જાત તેવી અનેકની વાત દરો

મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે દાગડુચની ધર્મયાત્રા રાસ પહોંચી ત્યારે રાસની ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યા બાદ હું બાપુજી પાસે બેઠો હતો.

ત્રીન્નું કોઈ હર્ષ નહિ ત્યારે મને બાપુજીએ પૂછ્યું : “... બહેન કેમ જણાતાં નથી ?”

મેં સંકોચાતાં કહ્યું : “તેમને સુવાવડના દિવસો પાસે છે તેથી તે પોતાને પિયર ગયાં છે”

બાપુજી બહુ જ ગંભીર ભાવે અને આશ્ચર્યચકિત થઈને બોલ્યા, “હાં, મેં તો માનેલું કે ... એ આટોપી લીધું હશે”

આમ બાપુજી આપણી પામે ધણી ધણી આરામ રાખે છે પણ આપણામાં તેવું વિત્ત નથી. અર્થાત્ તેવું વિત્ત પ્રાપ્ત કરવા આપણે જ જીવનભર પ્રયત્નશીલ નથી રહ્યા.

આમ આપણા સેવાદક્ષનું મૂળ બગડ્યું છે. તે મૂળ જ અશક્ત અને સડાવાળું છે. ફક્ત બાપુજીએ પોતાના તપના બળે પ્રજામાં જે નૈતિક વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે તેના બળે આપણે ટકી રહ્યા છીએ. આપણી નિષ્ફળતાનું આ બીજ છે. એમ મારા હૃદયમાં વસી ગયું છે.

હવે આપણે આગળ ચાલીએ. એ બીજમાંથી પછી અનેક ફાળા ફૂટ્યા છે. બધાએ વિચારે, આત્મનિરીક્ષણ કરે, કે તેમના કાર્યમાં-સેવાકાર્યમાં આડ-ખીલીઓ, પ્રલોભનો, વગેરે આવે છે તે ક્યાંથી આવે છે ? તે પેલા બીજમાંથી ફાળા ફૂટેલા હોય છે તેમાંથી પેદા થાય છે મેં કામ લીધું માતૃભૂમિની મુક્તિ મેળવવાનું પણ હું જાતે તો બારે બંધનમાં પરવસ થઈ પડ્યો. હું કેટલું ફરીશ ? કેટલું જોમ દાખવીશ ? હું જેઓની સેવા કરવા નીકળ્યો છું તેમના હૃદયમાં કેવી છાપ પાડીશ ?

પછી તો સંતાન હોય તેને પોષવાનાં અને કેળવવાનાં રહ્યાં. બાપુજીએ વાત કરી સંયમ પાળવાની છતાં હું અસંયમી રહ્યો; તેમ બાપુજીએ વાત કરી બાળકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાની છતાં હું મારાં છોકરાને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપતો નથી. હું તો જાણી લઈ સરકારી શાળાનો બદ્ધિધાર કરવાનો ઉપદેશ ગામડાંમાં આપવાને ફરતો હોઈ, છતાં મારાં છોકરાં કેવી કેળવણી પામે છે, તે કઈ શાળામાં જાય છે તે મેં જોયું જ નહિ છોકરાને ઘેર રાખી કેળવણી આપે તેવી શક્તિ તેમની માનામાં નહોતી, તેવી શક્તિ તે મેળવી શકે એવો પ્રયત્ન પણ મેં કર્યો નહિ એટલે છોકરાંની માની એક જ દલીલ હોય કે છોકરાં રખડતાં ફરે તેના કરતાં નિરાણે જાય તે શું ખોટું ? એમ સમજીને છોકરાંને નિરાણે મોકલે. એમાં એનો શો દોષ ? હું તો મૂંઝવે વધી નેતા થઈ બગલમાં જાણી ભરવી ધૂર્યાં કરું. એનું પરિણામ તો એ જ આવે કે બાપુજીની નવી દેશાનીમાં જેને આપણે સારા સરકાર, સેવાશાવ, દેશભક્તિ વગેરે નામે ઓળખતા હોઈએ, તેવી દેશાની આપણાં છોકરાંને ન મળે પણ તેથી હિંમત પ્રવાહમાં તેઓ તણાયા

કરે પછી એ ઓકરા જો એમ માને કે અમારા બાપને તો ખૂન લાગી છે, તે તો ખૂની છે, તે તો ખાતન છે તો તેમા તેમનો શો દોષ ? અને એવું મીનતા હોય તે ઓકરા કદી મારે રસ્તે જવાનું પસંદ કરે ખરા ?

બીજી બાજુ આ વાતાવરણમા મારા કે અમારા કુટુંબમા આવી રીતે એક પ્રયાયાની બન ભૂમિ થયું તેમના પ્રત્યે અમને મમતા છે, અમને આકર્ષણ છે. અમે તેમને સતાપી શક્તા નથી તેમની કૃણી લાગણીઓને આધાર આપી શકતા નથી, તેમની વિરુદ્ધ અમારી વિચારશ્રેણી છે, અમે અમાગી તે વિચારશ્રેણી પ્રમાણે ઉપદેશ આપતા ફગીએ છીએ છતાં અમે તે પ્રમાણે વરતી શકતા નથી અમારી આવી ત્રિશ કુના જેવી દીનદશા છે તેની અસર ને પ્રભાવી સેવા કરવાનો અમે દાવો કરીએ છીએ તેની ઉપર ઠવગી થાય છે મદ્દાસમાના કાર્યક્રમનો ને કાઈ અમન થાય અને પ્રભને તેનો લાભ થાય તેટલા ખાતર અને તે માર્ગક્રમના અમલમા ને કાઈ તકનીક લાવતા પ્રભ અમને જુએ છે તે પૂરતી પ્રભની અમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય છે પણ અમારા વર્તનની કાઈ અસર તેમના વર્તન ઉપર થતી નથી.

આવી ત્રિશ કુ જેવી દશામા પછી અમે અમારો જીવનવ્યવહાર સ્થાપાન વૃત્તિથી ચલાવીએ છીએ તે સિવાય બીજી રીતે વર્તવાની અમારી હિમત પણ ન ચાલે છતાં મદ્દાસમાના કાર્યક્રમ તરીકે અમે ન્યાતબલતા વિરોધક હોવાનો દાવો કરીએ, ન્યાતમા આવતી અનિષ્ટ ક્રિયાઓના ઉચ્છેદક હોવાનો દાવો કરીએ, બ્યાવહારિક માણસો પાસે બ્યવહારિયા ગણાવવાનો અને સેવકોના સમાજમા સિદ્ધાંતી હોવાનો દાવો કરીએ આમ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ડોળ અને દક્ષમા પગએ છીએ મારી હીકરીને મારી જ કોમમા અને તેમાય અમુક જ ગામમા અમુક કુટુંબમા જ ખરણાતુ તેમ જ મારા હીકરા માટે પત્ર તેવું માર્કે અનુકૂળ શોધું અમર તેવી બ્યવસ્થામા મારી સક્રિય કે મૂની સમિતિ હોય તો પછી નાતબલની સમાનતા કે બચનીચની મમાનતાની મારી મુદ્દિયાલી વાતો પર માણુ વિશ્વાસ રાખે ? તો પછી દેશને નંદે કે પ્રભની પ્રતિક્ષાને માટે સ્વાર્થેણુ કરવાની કે ત્યાગ કરવાની મારી વાત ઉપર કોણ કવમાર રાખે ? પ્રભને મારા વચનથી શી રીતે પ્રેરણાનું બળ મળે ? હરિજનોને હરિદનારાયણુ મદુ હરિદ્રોના મેલા પગ આગળ પ્રમુખો વસવાટ હોવા વિષેની સ્વિતા વાતુ અને વચાતુ, તેમ જ તેવો ઉપદેશ મુ, હતા મારા ઓકરા હરિદ ન રહે મગીળ ન રહે, એવા પ્રચાન કુકુ અને મારો દેખાવ તથા માતુ વર્તન માનદાનું રાણુ તો મગીળો મારા પ્રત્યે શો વિશ્વાસ રાખે ? અને ધનના મદમા મગત રહેનારા ધનિકો તો નને દોગી જ કહેરો મદ્દાસમાનો કાર્યકર હોઈ આજાઉએને નાનક કરવાનો જ ઉપદેશ આપુ હું અને હરિજનોને આશ્વાસન આપુ હું કે આપણે એક જ છીએ, અમે તમને

અમારી સમાન જ ગણીએ છીએ પણ હરિજન મારે ઘેર આવે ત્યારે મારી માતા કે પૈની નાણે નહિ તેમ પરબારી તેની સાથે વાતચીત કરી તેને વિદાય કરું. આવી આપણી સમાનતાની ભાવનામાં હરિજનોને શી રીતે વિશ્વાસ ધેરો ?

આમ વિચાર, ઉપદેશ અને વર્તનમાં વિષમતાને કારણે આપણો યજ્ઞ હજી પણ અપૂર્ણ રહ્યો છે, એમ મને લાગ્યાં કરે છે. દેશમાં મદાસખાના પ્રતિનિધિઓ અને ગ્રામસેવકો ને મદાસખાના વ્યયને પોતાના વર્તનમાં સંપૂર્ણ ઉતારે તેમ જ ગ્રામસેવાના આદર્શને વર્તનમાં મૂકે, તો બાપુજીના આટઆટલા પ્રયત્નો અફળ ન જાય પ્રજાસેવાનો દાવો કરનારા અમ પ્રજાસેવકોમાં શુદ્ધતાની ખામી છે. અમને તે ન દેખાતી હોય તો અમારે જગતરૂપી આરસીમાં જોઈ, પ્રયત્ન કરી પ્રજાના હૃદયમાં રૂબરૂ મારી જોઈ લેવું કે તેમાં અમારે માટે શું લખ્યું છે. નિરંતર આત્મનિરીક્ષણમાં રહી અંતર અને બાહ્ય શુદ્ધિમાં અમે મગ્ન રહીશું અને અમારી નબળાઈઓને ધોઈ નાખીશું તો જ પ્રજાસેવક તરીકે અમે લાયક નીવડીશું. બાપુજી તો વિદ્યુતમગ્નનો એક મહાન ધોધ છે. તે પ્રચંડ પ્રવાહને પ્રજામાં વહેંચનારા અમે પ્રજાસેવકો સાધનો છીએ; પણ તે સાધનો જ માટીની બનાવટનાં છે, તાંમાની બનાવટનાં નથી. એ કારણે અમે બાપુજીના વિદ્યુત-બળના વાહકો પ્રજા અને તે બળ ક્રિયાકરૂદ્ધ વચ્ચે અંતરાયરૂપે ખડા છીએ. 'ત્યારે કરવું શું ?' એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે એ પ્રશ્નનો એક જ જવાબ હોઈ શકે. પ્રજાના કાર્યકર્તાઓએ બાપુજીના આદર્શનો સંપૂર્ણ અમલ પોતાના વર્તનમાં કરવા જોઈએ સાવ સ્વચ્છ થવું જોઈએ. એમાં આળસપાજી સહેજેય ન ચાલે. તેમ વર્તન કરતાં જ વેકરું પડે તે વેડી લઈએ, તેમ કરતાં જ વગરું પડે તે તણએ.

“કુળને તણએ કુટુંબને તણએ, તણએ માને બાપ રે.”

ભગિની સુત દારાને તણએ જેમ તને કંચુડી સાપ રે.

નારાયણનું નામ જ લેતા વારે તેને તણએ રે.”

ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાના આ વચનમાં એ પણ આવી જ ભય છે કે—

“કામ ક્રોધ લોભ મોહને તણએ

તણએ માન અભિમાન રે.”

આવા પ્રયત્નમાં નીડરતા પ્રાપ્ત થાય, મૃત્યુનો ડર ટળે અને પ્રજા પ્રત્યેના મૈત્રીભાવે અમે એકરૂપ થઈ જઈએ. આવી પ્રચંડ શક્તિ આપણામાં આવે તો મહાત્માજીની શક્તિ આપણે પ્રજામાં સીંચી શકીશું અને આપણો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થશે. અમે એ શક્તિ મેળવવા પ્રયત્નશીલ થઈએ અને તે શક્તિને પ્રાપ્ત કરીએ એવો પ્રયત્નો આશીર્વાદ અમ પર હો. ! ! ! અસ્તુ.

સૂચિ

અખ ડાન ૬, સ્વામી ૧૬
 અખમલખાન, હકીમ ૨૨૬-૩૧, -મા
 હિંદુઓનો વિશ્વાસ ૨૩૧
 અનસારી, દોઠ, ગાંધીજીના યજમાન ૨૩૧
 અનગુલા બહેન સારાભાઈ ૬૭
 'અનુ ધિન લાગ્ત' ૫૩
 અબ્દુલ ગંદારખાન ૩૦૬
 અમદાવાદમાં ગાંધીજી આશ્રમ સ્થાપે
 છે ૮૬, -મા ગુજરાત રાજકીય
 પરિપદ ૧૩૫
 અમીન દાદાભાઈ ૩૫૮
 અમીન મોતીભાઈ પાટણધી પેટલાદ
 આવે ૪, -પેટલાદભોઈ મહાડસના
 પિતા નાતા પ્રજા પ ની પ્રકૃતિ
 ૫-૬ -માન નો ત્યાગ કરે છે ૬,
 -ની નૈતિક અસર ૬, -ને લેખકે
 નાટક જોવાથી થયેલું દંડ ૧૦,
 -લેખકમાં દંડ ચારિત્ર્યની ખામીને
 કારણે તેમને બંગાળ રાષ્ટ્રીય પાર્ટ
 સાગરમાં મોકલતા નથી ૧૦, -પાટણ
 ના શિક્ષક ૧૦, -પેટલાદ આવે છે
 ૧૦, -મિત્રમંડળની સરસા શરૂ કરે
 છે ૧૦, -મિત્રમંડળ પુસ્તકમલયો શરૂ
 કરે છે ૧૧, -પેટલાદ લોનફંડ બંધ
 કરે છે ૧૧, -ચરોતર વિદ્યાર્થીસહાયક
 સહકારી મંડળ વિ શરૂ કરે છે ૧૧,
 ચરોતર એન્જીકેરાન સોસાયટીને
 પારીદાર કોમનુ નામ જોડવાની ના
 પાડે છે ૧૧, -નો દરબારશ્રીને મડવા
 મા મોટો હિસ્સો ૧૨, -શિક્ષકનું
 કામ હોડે છે ૧૨, -ની બધી પ્રવૃત્તિનું
 કેન્દ્ર વસો ૧૨ -ની પ્રવૃત્તિમાં
 જી-૨૫

દરબાર સાહેબની મદદ ૧૨ -ચરોતર
 યુવક મંડળ સ્થાપે ૧૩, -યુવકો
 પાસે સામાજિક સેવાના અને સુધારાના
 કાર્યો કરાવે છે ૧૩-૧૪, -નો ગાંધીજી
 પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ૧૪, -સ્વદેશી મત
 ધારી પણ ખાદી પહેરતા નહિ ૧૪,
 -૨૦૦૧થીમા અસહકાર વિધે ૧૪-૫,
 -ચરોતર યુવકમંડળમાંથી રાજીનામું
 આપે છે ૧૫, -પોતાની કાર્યપદ્ધતિ
 વિધે ૧૫ -નીતિને જ ધર્મ માનતા
 ૧૬, નો મુદ્રાનેખ એવા અને ત્યાગ
 ૧૬, -રાજરત્નનો ખિતાબ પાછો
 વાગે છે ૧૬, -નું અવસાન ૧૬,
 ૧૯૩, -ની દરબાર સાહેબના જીવન
 ઉપર નૈતિક અસર ૧૯૫ ૩૫૮
 અમીન હરિભાઈ ૧૫૩
 અમૃતસરની મહામલા ૧૩૫
 અબ્દુલ સરળ પ્રામાણિક કિરોરી
 ૩૮-૪૧
 અર્ચન, લોડ ૩૨૮
 અલિયો બહારવટે નીકળે છે ૧૮૬, -ને
 બાબર દેવાને પકડવાનું સોંપાય છે
 ૧૮૮-૯, -પકડાય છે ૨૧૨
 અલ્લાભક્ષ મુમદમ ૧૭૩
 અબાલાલ સારાભાઈ ૧૧૬
 આણંદના લોક-અપમા લેખક ૩૪૦-૪૧
 આત્મકથા લખવામાં જોખમ ર લખવા
 વિરુદ્ધની દલીલો ૨-૩ -લખવાના
 પદ્ધતિ દલીલો ૩
 આકલાવ ૨૬૭
 ઇન્ડિયા લીમનું ડેપુટીસન ૩૩૫, -સાદી
 માર જુએ છે ૩૩૬

ધમામ સાહેબ બાવાજીર ૭૬, ૭,
—નડિયાદમાં ૧૨૬, —તોફાનના સમાચાર
સાબળી અમદાવાદ જાય છે ૧૨૬,
—સોજિત્રામાં ૧૫૪

ઈશ્વરભાઈ ખોડાભાઈ ૩૩૩
ઈસલામ ૧૯૪, ૨૬૭, ૩૦૬
ઈસરામાં ૧૯૪

કલકાલમાં ખાદી કાર્યાલય ૩૭૪
કન્ધાવિક્રમ વિષે લેખક ૧૫૭-૮
કરમસદમાં અખ્લાસ સાહેબ ૧૫૦, —માં
પાલીદારો પાપડી ઉતારી ખાદી ગાંધી
પહેરે છે ૧૫૦

‘કર્મયોગિનિ’ ૭

ક કાપુરા ૨૭૨
કાકાસાહેબ લેખક ખાસે લખાણની ઉધ
રાણી કરે છે ૧, —લશ્કરની ભરતીમાં
જોડાય છે ૧૧૧, ૨૮૮
કાનૂગા, ડોં. ગાંધીજીને ઇન્કેક્શન આપે
છે ૧૧૬

કાશી વિદ્યાપીઠ ૧૩૫
કાઠાવાગા મહુભાઈ, લવાઈ કાથમાં ૨૨૨
લે ૨૨૫

કાતિલાલ ધાણીએ જોડાય છે ૧૭૨
કાચલુ, ડોં, ગાંધીજીને પાળળ બોલાવે
છે ૧૨૫

કુચ્છુ હૃદયનાથ ૮૧
કુભમેળામાં ચરોતરના યુવકો ૧૩
કૃષ્ણ મેનન ૩૩૫
કેલનબેંક ૬૦

કવીન મિં. વિમાયુર જ્વેલના સુપરિ
ન્ટેન્ડેન્ટ ૩૪૧-૮

ખાંધલી ૨૬૭
ખુલ્લી પ્રવૃત્તિના લાલ વિરો લેખક ૨૦૬ ૧૦

ખુશાલભાઈ કાળીદાસ ૨૨૩
ખેડૂતની શ્રદ્ધા અને અનાસક્તિ ૨૬૬
ખેડ બાળાસાહેબ ખેડા જિલ્લાની
મુલામતે ૩૧૫ ૬

‘ગલપવસ મહુ’ ૧૪

ગરાસિયા રથનાથભાઈ ગાંધીજીના સધ
માટે હોડીની વ્યવસ્થા કરે છે ૨૭૪ ૫
ગાના નાકરની લડત ઉપાડે ૨૬૭,
—નો અત્યાચાર ૩૬૭-૪

ગાયકવાડ, મદારાજ, પેટલાદ તલુકાને
પ્રવાસે ૧૭, —વેખકને મળે છે ૧૭ ૯,
—ના કારભારનું સરવૈયુ ૧૮

ગાંધી, કસ્તૂરબા ૮૭

ગાંધી, હમનલાલ ૭૬

ગાંધી, દેવદાસની ફળવણી અને લાયમત
૬૪, ૬૭, —નું અડધા મન ૫-૬૦

ગાંધી, મગનલાલ ૬૭, —કિનિકસવારીઓ
જોડે હિંદ આવે છે ૭૧, —લેખકને
મળવા સોજિત્રા આવે છે ૮૧, ૧૧૭

ગાંધી, મિ. મગનલાલ ખેડાના ડી. ડી.
કલેક્ટર ૧૮૫-૬

ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ —અનાસક્તિ
વિરો ૭૩, —અમદાવાદમાં રહેવાનું
નક્કી કરે છે ૮૬, —આશ્રમમાંથી કમોડ
મ આવવા માટે મદદદેવભાઈ ઉપર
ચુરસે યાચ છે ૧૧૫, —ઈચ્છા —માધ્યમ
સિંધાઈઓની મારવાર માટે તિની
ઓની દુકડી જીલ્લી કરે છે ૧૮૭
—એક લેખકને ગીતાનો ગૂંપાર્થ સમ
જાવે છે ૧૧૮-૬ —મિ. મીનને
ગુજરાતીમાં જે વાક્યો લખી આપે
છે ૩૪૩, —ખેતીકામ કરતા ગોરા
જમીનદારને મુલાકાત આપે છે ૯૧,

-ખેડા જિલ્લાના પાકની તપાસ કરાવે છે ૧૦૧-૨ -ગુજરાતમા જ લશ્કરી તાલીમની સરથા ખોલાય એવો આશંક રાખે છે ૧૧૩ -ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુવચિતિ ૧૩૫, -ગોળ મેજમાથી પાછા ૩૦૬ -તારથી લેખકને હૃદયાર ખોનાવે છે ૧ -દરબાર ગાહેખના ગામ પાછા મેજવવા વિરો ૧૬૭-૧, -દળતા દળતા ચર્ચા કરે છે ૧૦ -કુર્માબહેન અને મણિબહેનને આશ્વાસન આપે છે ૧૧૩, દેરાસેવક માટે પ્રક્રિયાનું મહત્વ સમજાવે છે ૧૨૧-૩ -ધાર્મિક વાચન વિરો ૫૭-૮, -નાકરની પ્રતિજ્ઞા વિરો ૨૬૬ -પાથ જ રીજ ખાવાનું મત લે છે ૮૫ પાણી ભરતા મેડ સાથે વાત કરે છે ૯૧ પ્રતિજ્ઞાની ખલિસતા વિરો ૫૬ ૬૦ -પ્રગતી વિરો ૭૭, -ખેડપીડિત મોરસદ તાલુકાની મુનાકાતે ૩૬૮-૬ -ખધાયના બાપુ ૬૫ મોરસ મા ૩૭૧ -મહીઓળગે ૩ ૧૭૫ ૬ -મદિરા વિરો ૭૩ રમખાણ પછી અમલવાદ આવે છે ૧૮૮ -રશુન જવાની તૈયારી કરે છે ૮૧ -રાસને નાકરની લડતની રત્ન આપે છે ૨૮૦ રોનેટ એક્ટ વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ રાફ કરે છે ૧૨૫ -લશ્કર ભરતીમા જોડાય ૧૧૧ -લીમડાના પનનો પ્રયોગ કરે છે ૩૬૮ -રેખકના પિતાના ખૂનના સમાચાર જાણી પત્ર લખે છે ૩૨૬ -રેખકના મતાને મળવા સોજિત્રા જાય છે ૦૪-૫ -રેખકને આશ્રમમા રહેવા બે વાવે છે

૧૧૭ -રેખકને કામે લાગી જવા સૂચવે છે ૨૬૮ -રેખકને નડિયાદ ખોનાવે છે ૧૦૧, -રેખકને મોલી દ્રાક્ષ લાવવા માટે કપડો આપે છે ૧૧૬-૭ -વહોરા ગૃહસ્થને વીરતા સમજાવે છે ૧૨૮ ૬ -વિકૃત કન્યા વિદ્યાનય ખુલ્લુ મૂકે છે ૩૫૮ ૬ -વિદ્યાર્થીઓના પિતા ૫૮, વિદ્યુરને માર્ગદર્શન કરાવે છે ૧૦૦-૨૧ -વેરુલમમા મદિરાનું ઉદ્ધારન કરે છે ૭૨-૩, -અમાધાનીની વારાધાન ચનાવે છે ૩૦૪-૫ -સાથે હિમાવચમા રહેતી અમેરિકન બાઈની મુલાકાત ૮૨ ૩ -સાથે ૫ પાગે છે ૬૭-૮ સામાજિક બહિષ્કારની મર્યાદા બાંને છે ૨૬૨-૪ -સુધાવ વિનય મદિરાના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ૨૭૪ ૬ -સોજિત્રા પરિષદમા ૧૩૨-૪ -સોજિત્રાના હજિનવાસમા ૬૫ -હિજરતી ગામોની મનાકાત લે છે ૩૦૫, -હિં આપવા નીકળે છે ૭૬ -થી દરબાર સાહેબ અને ભમિનવમી બા આકર્ષાય છે ૧૬૬, -ના પડય જ વિરો હૃદયારો ૭૫ ૬ -ના કૂલચ દભાઈ વિરો હૃદયારો ૭૫ -ના બાઈનું અવસાન ૬૪ -ના હિંદુ ખુસવામાન એકતા નિમિત્તે ઉપવાસ ૨૨૮ -ની કેળવણીની વ્યાખ્યા ૫૮-૬ -ની ખેડકના અખત ૧ પાછાની રજિ ૫૬, -ની ત્રીજ વર્ગની મુસાફરી ૮૬ -ની દાહીકૃત ૨૭૨-૪, -ની મરપકડ ૧૦ ૦ની પહેની ૧૫૮૬ -૬૧, -ની પત્નિ જવા રવાનગી

૪૪, -નુ કુલ તમચ જીવન ૪૫-૭,
 -નુ રાનીપરજ સાથે સામ્ય ૩૦;
 -નો આહાર ૩૫ -નો પહેરવેશ
 ૩૫ -મા બહુપત્નીત્વ ૩૬
 દિગ્ગજ બાળ ગાંધાર ૭
 દિગ્ગજ વિદ્યાપીઠ ૧૩૫
 ઠક્કરબાપા ૧૬
 ડાબનો શીસવાનો બહારવઠિયો ૧૮૬,
 -પકડાય છે ૨૧૨
 ડાયર મિ વિસાપુરનો કે જોવર ૩૪૪
 ડાલો બાદેયો (ડાલો ફોજદાર) સોડપુરનો
 બહારવઠિયો ૧૮૬, -પકડાય છે ૨૧૨
 ડાલાભાઈ પશુરંગના કાર્યાર્થ ૩૩૮,
 -જેખની અવેજીમા પકડાવા તૈયાર
 થાય છે ૩૩૮
 ઢૂંઢાન ૨૮૭
 તવાળી ગોડળગસ દ્વારકાદામ (બાપુ)
 ૧૦૧ ૧૩૭ -જા સત્યાગ્રહમા ૧૭૦,
 -નોકા મત આપે ૪ તો મહાસભાના
 હોમવારોને આપે એવી આપીવ કરે
 કે ૧૮૨-૩ ૧૨૦, ૨૭૨, ૨૮૧ -ની
 ધરપકડ અને સજા ૨૮૨-૩, ૧૮૮ ૩૫૨
 તારાપુર ૧૫૫
 તીબિયા ટોનેજ ૨૩૦
 તૈયબજી અબ્બાસ સાહેબ ૧૧૧ -અમા
 સિયામા નહાય છે ૧૪૮ કરમમદમા
 ૧૫૦ -ખુલામા હાજરે જાય છે
 ૧૪૮ ૫૦ -ગુજરાત રાજકીય પરિષદના
 પ્રમુખ ૧૩૫ -જા સત્યાગ્રહમા ૧૭૦,
 -પીઝમા ૧૪૬ -બધા સાથે એક
 મોરડામા ગૂંચે છે ૧૪૯ બાદત્તમા
 ૧૪૩-૮, -વરોમા ૧૫૦, -તર લવાઈ
 ૨૨૫, -સોજિત્રામા ૧૫૧ -ની

નડિયાદમા ધરપકડ ૩૨૬, -નો
 પરિચય ૧૪૫, -નો રવરાજ્યકાળ
 માટે પ્રવાસ ૧૪૬-
 થામણા ૨૮૭
 દક્ષિણ આફ્રિકાનો વેપાર ૨-૩૦
 દતેત્રી ૧૮૭
 દાતર ગર સુખા ૨૨૮
 દાવલપુરા ૨૮૭
 દાવોલ ૧૮૪, -મા બોરમદ સત્યાગ્રહ
 વખતે પહેલો છાપો ૧ ૨-૩, -મા
 લેખક લોકોને પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ
 સમજાવે છે ૧૩
 દાસ દેશબુબધારજીવાદના પ્રચારક ૧૮૧
 દાડીકુચ ૨૭૩-૬
 દીવાન જીવાજીવા ૬ ૨૮૮
 દીવાલ સાહેબ વડોદરાના, -તપાસ સમિતિ
 નીમે છે ૨૨૬, -તપાસ સમિતિના
 હેવાન પર વિચાર કે વા ખેડૂતોના
 પ્રતિનિધિઓને બોલાવે છે ૨૭૭-૮,
 નો સોજિત્રા પરિષદને પત્ર ૧૮૪
 દેસાઈ, અબાઈદાસ ૧૫૨
 દેસાઈ કૃષ્ણલાલ નૃસિંહપ્રસાદ, ગુજરાત
 સભાના મંત્રી ૧૦૧
 દેસાઈ ગોપાલદાસ અબાઈદાસ (૬ બાર
 સાહેબ) ૧૩ ૧૮૩, ૨૧૧, ૨૧૮, ૨૪૦,
 ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૧,
 ૩૧૬ ૩૨૧, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૬૩,
 ૩૬૬, ૩૭૫ -આદીની ટોપી વિના
 ગવર્નના દરબારમા જવાન ના પાડે
 છે ૧૬૭, -આદીપ્રચારની પામીદોની
 સભામા પ્રમુખપદ ને છે ૧૫૩, -ખેડા
 જિલ્લાના કોમરના ખૂનની ધમકીને
 આવે નવામો પત્ર તેમને મોકલી

આપે છે ૨૦૬, —ગાધીજીથી આકર્ષાય છે ૧૬૬, —ઝડા સત્યાગ્રહમાં ૧૭૦, —મહારાજને દર્શાને નય છે પણ બેઠ ધરતા નથી ૧૫૨, —રાસમડળી સાથે મહાસભામાં આવે છે ૧૬૬ —લેખકને ત્યાં લખમાં ૧૬૩, —રોડખીન, રસિક અને ધર્મમાં અશ્રદ્ધાળુ ૧૬૫, —સર લવાઈ ૨૨૫ —ના ધડતરમાં મોતીભાઈ અમીનનો હિસ્સો ૧૨, —ના ગામ સરકાર જપ્ત કરે છે ૧૬૭, —ના ગામ પાળા મેળવવા વિષે ગાધીજી ૧૬૭-૮, —ના બીજા લખ લેખકને ડુચ્છતા નથી ૧૫૩, —ની ધરપકડ અને સજા ૨૮૭-૩, —ની ધરપકડ ૩૧૦, —ની ખોરસદમાં ધરપકડ ૩૨૬, —ને મોતીભાઈ અમીન ધડવા માટે છે ૧૫૨, —ને મોતીભાઈ નજરમાં લે છે ૧૨, —નો પ્રથમ જેલ અનુભવ ૨૮૩-૪, —નો લેખકને પ્રથમ પરિચય ૧૫૧

દેસાઈ, ચ ચળવડમાં દરબાર સાહેબના પ્રથમ પત્ની ૧૬૫

દેસાઈ, ડો ચકુલાવ ઝડા સત્યાગ્રહમાં ૧૭૦, ૧૭૭, ૨૮૫

દેસાઈ, ડો જીવણજી રતનજી ૩૬૨

દેસાઈ દાદુભાઈ, ખેડા જિલ્લાના કાર્ય નર્તાઓના સ્નેહસ મેલનના પ્રમુખ ૨૫૧, —સ્વતંત્ર હમેદવાર ૧૮૨

દેસાઈ, દુર્ગાબહેન, મહાદેવભાઈના પત્ની ૧૧૨-૩

દેસાઈ, પ્રાગજી ખડુભાઈ ૧, ૬૬, ૭૬, ૭૬, —આમજીવન સ્વીકારે છે ૭૭ —ફળાદાર કરે છે ૭૭

દેસાઈ, ભક્તિવંદનીબહેન ૧૫૨-૩, —ગાધીજીથી આકર્ષાય છે ૧૬૬, —ઝડા સત્યાગ્રહમાં ૧૭૦, —લોમિ મત આપે જ તો મહાસભાના હમેદવારોને જ આપે એવા નિવેદન ઉપર મહી મરે છે ૧૮૩, —ની દરબાર સાહેબ ૬૫૭ શુભ અસર ૧૬૬, —ની બો-રાદમાં ધરપકડ ૩૨૬, —નું ચારિત્ર્યબળ અને ધ્યક્ષરાશિ ૧૬૬ —ને ફાળા માટે આક્રિષ્ઠ મોક્ષવાનો વિચાર ગાધીજીને ગમતો નથી ૨૫૪

દેસાઈ, મહાદેવભાઈ ૧૧૧, ૨૨૬, —ઉપર આશ્રમમાંથી કમોડ મ ગાવવા માટે ગાધીજી શુરમે થાય છે ૧૧૫ —ખેડા જિલ્લાના કાર્ય નર્તાઓના નિવેદનથી નવાઈ પામે છે ૧૮૩, —ગાધીજી માટે કમોડ મ ગાવે છે ૧૧૪, —જેલમાં દરબાર સાહેબની મુલાકાતે ૨૮૪, —ચેટલાદના વિજય વિશે ૨૨૭-૮, —સરકારમસ્તીમાં જોડાય છે ૧૧૧, —સોનિત્રાની વ્યવસ્થાની તારીફ મે છે ૭૩૩

દેસાઈ, મોરારજીભાઈ મહેસૂલી પ્રધાન, હરાજ થયેની જમીન પાછી આપવાનું બિલ પૂર્ણ કરે છે ૩૧૫ —હિજરતીઓને આમપ્રવેશન આમ નણુ આપે છે ૩૦૬

દેસાઈ, દ્વિતિય ૪

દેસાઈ, ડો હરિપ્રસાદ, ૧૧૬, —નૃચનો હવાલો રોપે છે ૨૭૪, —સાબરમતી જેલમાં ૨૮૪

ધર્મજ ઉપર દીવાન છાપેા મારે છે ૨૨૫ ૬, —ની પરિષદ ૨૭૦-૪, —પરિષદના બે મુદ્દા-સ્વીકારાય છે ૨૨૭

નડિયાદમાં ખાદી પ્રચાર માટે પાટી
દારોની સભા ૧૫૭, -મા હિંદુ
મુસલમાનોનો ઉત્સાહ ૧૨૫

‘નવજીવન’માં પેટલાદના વિજય વિરો
નોંધ ૨૨૭-૮

નવાગમ નાકરની લડત ઉપાડે છે ૨૬૭,
-મા ગાંધીજીનું સ્વામત ૨૭૪

નવીનચંદ્ર, ફિનિક્સ આશ્રમના વિદ્યાર્થી ૬૧
નાકરની પ્રતિજ્ઞા ૨૬૬

નાકરની લડત ૨૬૭-૮
નાગપુર જડા સત્યાગ્રહની શરૂઆત

૧૬૬, -નો અંત ૧૮૧
નાગપુરની મહાસભા અસહકારને

અપનાવે છે ૧૮૧
નાન્દા ધ્રાંધ ૬૬-૭

નામદારિયો મહેમદાવાદ તાલુકાનો
બહારવટિયો ૧૮૬, -પકડાય છે ૨૧૨

‘નાથીમાઝણુ’ (માસિક) ૧૭૧
નારમા પેટવદ તાલુકાના ખેડૂતોની પરિ

પદ ૨૧૭-૬, -નું સવાદી પત્ર ૨૨૫
નારિક જેલ ૨૮૫-૭

નીચક ઠ, વિદ્યાબહેન ૩૫૬
નેહરુ, જવાહરલાલ, મહી બોળમી

ગાંધીજીને મળવા આવે ૨૭૧,
-સાહેબ મહાસભાના પ્રમુખ ૨૬૮

નેહરુ મોતીબાબ બધારજીવાદના પ્રચારક
૧૮૧

ખેડ આશાબાઈ લક્ષ્મીબાઈ ચિખોદરા
ના આગેવાન ૩૧૧

ખેડ આગાબાઈ લક્ષ્મીબાઈ રાસના સેવક
૧૭૭ ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૭, -શ્રીને

ગમ લોકોને દિગ્ગતે જવાની સલાહ
આપે છે ૩૦૦, -દેડિયા વેરાને લખતી

માલિની બેગી મ્વા ફરે છે ૧૯૧;

-ની ધરપકડ ૨૭૬, ૩૧૦, -ને ચોરીના
આરોપસર સજા થાય છે ૨૮૦-૧,
-મા લોકોનો વિશ્વાસ ૨૬૮

ખેલ, અબાલાલ બાજીભાઈ ૨૭૪,
-ગોરવામાં રેડિયો લઈને બેસે છે

૨૧૨, -ની ધરપકડ ૨૮૩
ખેલ, અબાલાલ મોતીભાઈ ૧૩, -ના

અવસાન વિરો ગાંધીજીનો પત્ર ૧૦૬-
૭, -ની વિચારશ્રેણીમાં ‘હિંદ

સ્વરાજ્ય’થી આવેલો પક્ષ ૧૦૪, -નું
અવસાન ૧૦૨, -નું ચારિત્ર્ય, સેવા

શક્તિ, સાદાઈ ૧૦૩, -નો કેળવણીમાં
રસ ૧૦૪, -નો પિતાને પત્ર ૧૦૫ ૬

ખેલ, અબાલાલ રાકરભાઈ ૧૫૧, ૧૫૪ ૫,
૧૩૭ ૨૭૫, ૨૭૬, ૩૨૧, ૩૨૬ ૩૩૭,

-અદરપુરામાં બેસે છે ૨૧૨, -મેડિકલ
કોલેજ છોડી સોશિયલ આવે છે ૧૩૫

ખેલ, કમળાબહેન, અબાલાલ રાકર
બાઈના પત્ની ૧૩૭

ખેલ, કમળાબાઈ કવેરભાઈ, સરદાર
સાહેબના નાના બાઈ, એક વરસ માટે

વકીલાત છોડી સવાદ કામમાં મદદ
કરે છે ૨૧૨

ખેલ, ચતુરભાઈ કવેરભાઈ, ધર્મજના યુવક,
ખેડૂત પ્રબલ ડળના મંત્રી ૨૨૬, ૨૨૬

ખેલ ચતુરભાઈ ભાઈલાલભાઈ ૩૩૩
ખેલ ચિમનભાઈ, લેખકના કામના

દોકરા, લેખકના પિતાના ખૂનના સમા
ચાર આપે છે ૩૨૧

ખેલ, જવાબાઈ, રાસના કાર્યકર્તાની
ધરપકડ ૩૧૦

ખેલ ડાહીબહેન, રાવજીભાઈ નાયાબાઈના
પત્નીનો એમના જીવનમાં ફાટો ૧૩૬-૭

પટેલ, દેસાઈભાઈ, સુણાવ વિનય મ દિરના
આચાર્ય ૨૩૪, ૩૫૬, ૩૫૮

પટેલ, દ્વારકાદાસ ઈસણાવના આગેવાન
૩૦૬, દ્વીવા પટે છે ૩૦૭, -ના પત્ની
તેમને મક્રમ બતાવે છે ૩૦૭-૮

પટેલ ધનાભાઈ વકીલ સ્વરાજ્ય પક્ષના
ઉમેશ્વાર ૧૮૨

પટેલ, નગીનભાઈ જગજીભાઈ, રાજગઢા
બેસે છે ૨૧૭

પટેલ, નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ ૧૫૮, ૩૫૪,
૩૫૫, ૩૭૩

પટેલ, નાથાભાઈ, પાણસોરાના મધ્યમ ૩૩૮

પટેલ, પરસોત્તમ નાથાભાઈ ૩૩૦

પટેલ પરસોત્તમ મોતીભાઈ ૧૫૧

પટેલ, ભાઈજીભાઈ, ગાનાના વૃદ્ધ સંજ્ઞાન
૩૩૩

પટેલ ભાઈવાનભાઈ એ જિનિયર ૧૭૭ ૧૫૨

પટેલ, ભાઈવાવભાઈ મધુરભાઈ ૧૪૭

પટેલ, ડો બારકરભાઈ રામભાઈ ૧૫૧,
૧૬૧-૨, ૩૭૧, -નવુ ઇમ્પ્રાન
શોરે છે ૩૬૪ -લેખવાળા ગામેની
મુલાકાત લે છે ૩૬૧, -મેટ્રિકલ કોલેજ
છાત્રી સોજિત્રા આવે છે ૧૩૫, -નો
દૂક પરિચય ૧૩૭

પટેલ, બીખાભાઈ કુબેરભાઈ ૧૦૨, ૩૫૫

પટેલ બીખાભાઈ રામભાઈ, પ્રભમ ડગના
કાર્યકર્તા ૨૨૬, -સોજિત્રામા ગાધીજી
ના ચગમાન ૨૩૩

પટેલ, મ નાભાઈ, લેખકના જભાઈ ૧૬૧

પટેલ મગનભાઈ ચતુરભાઈ, બેચિસ્ટર
-લેખક નાટક જુએ એવુ માનતા નથી
૯, -સ્વતંત્ર ઉમેશ્વાર ૧૮૨

પટેલ, મગનભાઈ રા કરભાઈ, પ્રભમ ડગ
ના મોવડી ૨૧૮, ૨૨૦

પટેલ, મગનભાઈ હરિભાઈ, લેખના
સહાધ્યક્ષી ૫૨

પટેલ, મણિભાઈ, લેખકના પિતા ૩૨૨,
-જેરકાયદે વર્તન કરે છે ૨૬, -દેશ
આવે છે ૨૭ -લેખકને લડતમાં
જોડવાની રત્ન આવે છે ૨૬૮, ની
નિર્ભયતાબગી વાપરવાની ૩૨૪, -નુ
ખૂત ૩૨૧, -નો ખેડૂતો સાથેનો
વહેવાર ૩૨૩

પટેલ, મૂળજીભાઈ ભાઈવાવભાઈ ૧૩૦

પટેલ, રણુછોડભાઈ, વડવાના મુખીનો
દિરો ૧૯૮-૨૦૨

પટેલ, રામભાઈ, લેખકના સગા ૧૫૪ ૫

પટેલ, રાવજીભાઈ નાથાભાઈ ૧૪૬, ૨૮૫
-કોલેજ છાત્રી સોજિત્રા આવે છે
૧૦૫, -બરફપુરમાં બેસે છે ૨૧

પટેલ, રાવજીભાઈ ભાઈવાવભાઈ -દાનો
ઇન્સો રાખે છે ૨૩૮, -પેટલ - તા
ખેડૂત પ્રભમ ડગના પહેલા પ્રમુખ
૨૧૭, ૨૩૮

પટેલ, રાવજીભાઈ મણિભાઈ, ચેખ
-આત્મકથા લખવાનો સકલ્પ કરે છે
૨-૩ -અધ્યક્ષ ભાઈ પેલાઈ નય
છે ૫, -નાટક જોવા અમદાવાદ નય
છે ૮-૧૦, -ની મુવત્તી ગામનાની
ખૂરી દેવના દસ પરિણાન ૧૭, -ને
મેટ્રિકલ ફોર્મ મળવું નથી ૧૭
-વડોદરાથી કરી પેલાઈ આવે છે
૧૭, -મહારાજને મળે છે ૧૭ ૫,
-મા સ્વદેશપ્રેમનો ઊગમ ૨૦-૧
-દિદ સ્વરાજ્ય વાવે છે ૨૧,
-નુ દિલ્હિનિદુ પત્રાઈ ના છે ૨૨,
-આક્રિકા જવા બપડે છે ૨૩

-આક્રિયાની ભૂમિ ઉપર પ્રચલ 'વલે
મતરમ' ૧૧૪ છે ૨૮, -ને નાચાવમા
ઉત્તરવાનો હુકમ મળે છે ૨૮, -ને
૨૮ છે ૨૮, -ની આક્રિયા મૂલ
૫૫૨૬, -ને નાથે નની જવાબદારી
નાથ છે ૨૭, -નુ મનોમયન ૨૦૧
-નુ પુત્ર પ્રેમ વિશે ૨૦૨
-નુ ૧૧ બને વેદિયો નોવાની પિતાને
૭૫ ૬૮, -નીના બન રામકૃષ્ણ
વથનોની અત્તર ૪૮, -નુ હૃદયમયન
૪૮-૫, -નો આધીષ્ઠ નાથે પત્ર
પહેવા ૪૮ ૫૦, -ની નિનકસ
આશ્રમના રહેવાનો હુકમ ૫૦ -ને
નારીછનો જવાબ ૫૦ -ને વેષારના
નીતે જગવવા વિશે આધીષ્ઠનો પત્ર
૫૧-૨, -વેષાર ઊગે ૧૧૧૨
આશ્રમમા ને ય છે ૫૩ નિનકસ
આશ્રમમા લેકાવનો હેતુ ૫૫ ની
શક્ત્યર્થની સનજ ૫૫-૩ -ના
મધિવાના દંદની આધીષ્ઠ સારવા
દે ૩ ૬૦-૧ -ની ફિનિ મમા
લેકાવામા અત્મશુદ્ધિની શાવન ૬૮
-વિશે આધીષ્ઠનો મત ૬૮ -ના
સુધમ કાવવાના પ્રયત્નો ૬૦, -
આધીષ્ઠનો સુધમની સાધ ૧૧ વિશે
પત્ર ૬૬-૭૧ -પ્રતે માતનો પ્રેમ
૭૪, -વિશે મતાની ચિંતા ૭૪-૫
-ને મતાનો વાગ ૧૧૨૦ પત્ર ૭૫
-ને આધીષ્ઠનો માનુસેદ્ધ વિશે પત્ર
૭૫ ૬, આધીષ્ઠ ૫ જ નિનકસમા
રહે ૭૬ -ફજદારના ૫૫૨ સ્વાદે
દિ થને પોષે છે ૭૭ ની પ્રગતિ થશે
છે ૭૭ સત્વેના મુકુ સાથે અવિનય

ની ક્રાંતિ છે ૭૮ - નામ
બીમાની ૭૬-૮૦, -દિ આવર
૭૫ છે ૮૦, -ને ૧૫૧૭ દા ૬
હૃદય ને લાગે છે ૮૧ નાક ૧૭
અવમાન ૮૧, -નોખતેના અવમાનના
સનાવર મહે છે ૮૧ નો મ પદમા
કન્ટનો અનુવર ૮૦ -આધીષ્ઠ
મટે મુકા મેવાના ૧૧૭ બળાવે છે
૮૩-૪, -આધીષ્ઠના વ ૭ કાપે છે
૮૬ -ના પિત્ર જેમને બેનિમા લન
છે ૬૧-૨ -રેતન બેનિમેની
સ્થિતિનો અભ્યાસ ૬૨ છે ૬૨ -ના
માનુસી આધીષ્ઠના વાન હૃદયે છે
૬૩ -ના મળાદન મળવા આધીષ્ઠ
સોનિત્રા આવે છે ૫૪-૫ ના
માત હનુ અવસ ૬૬, -નીકન
ખીડ ઉપરથી સાથ સાથે ચાલે ફેકી
૬ છે ૬૮ -તપ ૧૧૧ ને નોરસદ
૮૭૫ના રૂ છે ૧૦૨૧ -અબ લાવની
સારવાર સ્વા રામય છે ૧૦૨ -ને
અબ લાવના ૧૫સાન વિશે આધી
છનો પત્ર ૧૦૬-૭ કરીને મામે
બેકા નિહામા રૂ છે ૧૧૦ -આધીષ્ઠને
માટે દ્રાક્ષ વાવે છે ૧૧૬ -આશ્રમમા
મકાનના બાપામ ઉપર રેખરેખ
રાખે છે ૧૧૭ -રમખાનના મમ ચાર
બાની રામદાવાદ જવા નીકરે છે
૧૨૬ -અમલાવાળી રિક્તિ નેવા
વહોરા શુદ્ધ માર્ગ ૧૨૬ ૩૦
-ભારેયા કોમના દેવો વિશે ૧૩૧
-માનાનો દવબાવિ બધે મારે છે
૧૩૦-૪ -સાવજીભાઈ ન
આશ્રમમા ૧૩૧

નિરીક્ષણ ને દેશસેવામાં જીવન
ગાળવાનો સ ક૮૫ ૩૧૬ ૨૦, —આણંદ
તાલુકા સમિતિનું મંત્રીપદ લે છે ૩૨૧,
—પિતાના ખૂનના સમાચાર બહુ છે
૩૨૧-૨, —ખેડો પુરાવો ઠોળો
મરવાની ના પાડે છે ૩૨૪, —પિતાના
ખૂનીને માફ કરે છે ૩૨૫, —ના
પિતાના ખૂન પછી ગાંધીજીનો પત્ર
૩૨૬, —નો જવાબ ૩૨૭-૮, —ખુશી
પ્રચાર માટે કરે છે ૩૩૦-૨,
—ગાંધીના લોકોને ખામોશી અને દંડતા
સમજાવે છે ૩૩૪, —ખુશી પ્રચાર
માટે કરે છે ૩૩૭-૪૦, —પગસોરામાં
પકડાય છે ૩૩૮, —કામના લોકો
ધરપકડ ટાળવામાં રહેલું ભોખમ
જુએ છે ૩૪૦, —આણંદ લોકઅપમાં
૩૪૦-૧, —વિસાપુરમાં વીરી સભાને
છે ૩૪૨, —જેલમાં છાપુ છુસાડવા
પ્રયત્ન કરતા પકડાય છે ૩૪૪-૫
—વિ જેલમાં મળના ખાતરનો સફળ
પ્રયોગ કરે છે ૩૪૭-૮, —મળના
ખાતર વિશે ૩૪૮ પા

ખેડેલ લદ્દમીના સમાજભાઈ, ચિખોદરાના
આગેવાન ૩૧૧

ખેડેલ, લાલુભાઈ લદ્દમી (સ ૧૭૭ ૧૮૩,
૨૨૩, ૨૨૨)

ખેડેલ, વલ્લભભાઈ, (સરદાર સાહેબ) ૫,
૧૦૧, ૨૧૧, ૨૧૨ ૩૧૪, ૩૬૦-૨,
૩૭૧, ૩૭૫, —ખેડોના મર્યાદાઓના
નિવેદનથી નવાઈ પામે છે ૧૮૩,
ગાંધીજીના છુકાસાની બંદેરત ઉપર
સહી આપના નથી ૧૨૭, —સુજાત
પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ જોરસદ
આવે છે ૧૬૦, —જડા સત્યાગ્રહના
નેતા નિમાય છે ૧૬૬, —દિલમગ

ચાચ છે ૨૮૫, —ધ યર્જીફાઈવ ના
સભ્ય છે, —નાનપુર જેલ ભેગા બચ
છે ૧૭૮, —નાગપુર સત્યાગ્રહનું
સચાલન કરે છે ૧૮૦-૧, —પ્લેગવાળા
ગાંધીની મુલાકાત લે છે ૩૬૨-૩,
૩૬૮, —મહાદેવભાઈ અને નરહરિ
ભાઈનો પક્ષ લે છે ૧૧૫-૬, —રામને
હિંમત દોય તો ફગી લડવા કહે છે
૩૧૦, —રાસનાભ સવમા ૩૧૮, લશ્કરી
બરતીમાં ભેડાય છે ૧૧૧, —લેખકની
પ્રકૃતિ ઉપર દીકા કરે છે ૧૮૩,
—સરકારે બલિયાને હથિયાર આપવાની
વાત બંદોર કરે છે ૨૦૭, —સ્વાખરમની
જેલમાં ૨૮૩-૪, —ના દિલમાં રાસની
જમીનનો ખટકો ૩૧૪, —ની ધરપકડ
૩૧૦, —ની સુખઈમાં ધરપકડ ૩૨૬,
—ની રાસની મુનામત અને ત્યા
ધરપકડ ૨૭૩-૨, —ની વીરવાળી
૨૬૬, —ને નજી માસની સળ ૨૭૨,
—ને જોરસદ સત્યાગ્રહનું સચાલન
મોખાય છે ૧૬૧, —નો પડયાળના
અવસાન વિશે પત્ર ૩૭૬, —નો
પેટલાદના સમાધાન વિશે મત ૨૪૦

ખેડેલ, વિક્રમભાઈ ઝવેરભાઈ ૪, ૩૫૪, ૩૭૫
નાગપુર જેલ ભેગા બચ છે ૧૭૮,
—બંધારણવાદના પ્રચારક ૧૮૧,
—મન્ય પ્રાંતની મારાસમામાં જડાના
પ્રશ્નનો નિકાલ કરાવવાનો અને કેદી
ઓને મુક્ત મરવાનો કરાવ કરાવે છે
૧૮૦, —નું પુરોષમાં અવસાન ૩૫૩
ખેડેલ, વિદ્યાળહેન લેખકના પુત્રીના
લગ્નમાં પૈસાની આપને નહિ ૩૭૧,
—નું પરપ્રાંતમાં ને પરન્યાતમાં લગ્ન
મરવા ગાંધીજી પુઝારે છે ૩૭૦

નિર્ગીતણ ને દેશસેવામાં જીવન
ગાળવાનો સ ક૮૫ ૩૧૯ ૨૦, —આણંદ
તાલુકા સમિતિનું મંત્રીપદ લે છે ૩૨૧,
—પિતાના ખૂનના સમાચાર બહુ છે
૩૨૧-૨, —ખેડો પુરાવો લેખો
મરવાની ના પાડે છે ૩૨૪, —પિતાના
ખૂનને માફ કરે છે ૩૨૫, —ના
પિતાના ખૂન પછી ગાધીજીનો પત્ર
૩૨૬, —નો જવાબ ૩૨૭-૮, —ખુશી
પ્રચાર મળે કરે છે ૩૩૦-૨,
—ગાનાના લોકોને ખામોશી અને દુઃખ
સમજાવે છે ૩૩૪, —ખુશી પ્રચાર
મળે કરે છે ૩૩૭-૪૦, —પગુસોરામાં
પડાય છે ૩૩૮, —કામના ચોભે
ધરપકડ ઠાળવામાં રહ્યું જોખમ
જુએ છે ૩૪૦, —આણંદ લોકઅપમાં
૩૪૦-૧, —વિસાપુરમાં વીરી સ બાળે
છે ૩૪૨, —જેલમાં છાપુ છુસાડવા
પ્રયત્ન કરતા પડાય છે ૩૪૪-૫
—વિ જેલમાં મળના ખાતરનો સફળ
પ્રયોગ કરે છે ૩૪૭-૮, —મળના
ખાતર વિશે ૩૪૮ પૃ
પટેલ, લક્ષ્મીદાસ શામળભાઈ ચિખોદરાના
આગેવાન ૩૧૧
પટેલ લક્ષ્મીભાઈ લક્ષ્મીનાથ ૧૭૭ ૧૮૩
૨૨૩ ૨૮૮
પટેલ, વલ્લભભાઈ (સરદાર સાહેબ) ૫
૧૦૧, ૨૧૧ ૨૧૨ ૩૧૪ ૩૬૦ ૨
૩૭૧ ૩૭૫, —ખેડાના કાર્યકર્તાઓના
નિવેદનથી નનાઈ પામે છે ૧૮૩,
ગાધીજીના છુકારાની બહેરાત ઉપર
સહી આપના નથી ૧૨૭, —ગુજરાત
પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ જોરસદ
આવે છે ૧૯૦, —ક્રાંતિ સંચાલનના
નેતા નિમાય છે ૧૬૬, —દિવસ

ચાલે છે ૧૮૫, —'ધ ધર્મિકાઈવ'ના
સભ્ય ૭, —ના પુર જેલ જેવા બંધ
છે ૧૭૮, —નામપુર સત્યાગ્રહનું
સંચાલન કરે છે ૧૮૦-૧, —ખેડવાળા
ગામોની મુલાકાત લે છે ૩૬૨-૩,
૩૬૮, —મહાદેવભાઈ અને નરહરિ
બાઈનો પક્ષ લે છે ૧૧૫-૬, —રાસને
હિંમત દોષ તો ફરી લડવા કહે છે
૩૧૦, —રાસના ઉત્સવમાં ૩૧૮, લશ્કરી
ભરતીમાં ભેડાય છે ૧૧૧, —લેખકની
પ્રકૃતિ ઉપર ટીકા કરે છે ૧૮૩,
—સરકારે બહિષ્કાર હથિયાર આપવાની
વાત બહેર કરે છે ૧૦૭, —આખરમની
જેલમાં ૨૮૩ ૪, —ના દિવમાં રાસની
જમીનનો ખટકો ૩૧૪, —ની ધરપકડ
૩૧૦, —ની મુળદર્મમાં ધરપકડ ૩૨૬
—ની રાસની મુલાકાત અને ત્યા
ધરપકડ ૨૭૦-૨, —ની વીરવાલી
૨૬૬, —ને યશુ માસની સળ રહ્યે,
—ને જોરસદ સત્યાગ્રહનું સંચાલન
સોંપાય છે ૧૯૧, —નો પડ્યાજીના
અવસાન વિશે પત્ર ૩૭૬, —નો
પેટલાદના સમાધાન વિશે મત ૨૪૦
પટેલ, વિકુલભાઈ ઝવેરભાઈ ૪, ૩૫૪ ૩૭૫
નામપુર જેલ જેવા બંધ છે ૧૭૮,
—બધારજીવાદના પ્રચારક ૧૮૧,
—મન્ય પ્રાંતની ધારાસભામાં કડાના
પ્રશ્નો નિકાલ કરાવવાનો અને કેદી
ઓને મુક્ત કરવાનો ઠરાવ મારે છે
૧૮૦, —નું યુરોપમાં અવસાન ૩૫૩
પટેલ વિદ્યાબહેન લેખકના પુત્રીના
લગ્નમાં પૈસાની આપડે નહિ ૩૭૧,
—નું પરપ્રાંતમાં ને પરન્યાતમાં લગ્ન
મંચા ગાધીજી પુછાવે છે ૩૭૦

પટેલ, વિમળાબહેન લેખકના પુત્રીના
નિવાસ ૧૬૦-૨, -ના વજ ૧૬૨-૪
પટેલ, વેળીભાઈ પ્રભુદાસ, સ્વરાજ્ય
પક્ષના ઉમેદવાર ૧૮૭

પટેલ, શિવાભાઈ આશાભાઈ ૧૪૭, ૧૭૭,
૨૮૨, ૩૩૫

પટેલ, શિવાભાઈ જોડાભાઈ, લેખકના
મિત્ર, પાઠગથી વહેવાઈ ૧૬૦-૫,
આશાના રૂપિયા લેવા ના પાડે છે ૧૬૨
પટેલ, શિવાભાઈ બાઈલાલભાઈ, લેખકના
મિત્ર ૧૬૧, -૫૨૩૭ ભરતીમાં જોડાય
છે ૧૧૨

પટેલ, શિવાભાઈ મોતીભાઈ, ગજરાત
સમાના મંત્રી ૧૦૧

પપ્પોશમાં લેખકની ધરપકડ ૩૩૮
પરસોત્તમ મગવાન ૧૪૭

પગીખ નરહરિભાઈ ૨૮૮ ૩૫૧, ૩૫૬,
૩૫૮; -ગાંધીજી મારે આશ્રમમાંથી
ક્રમોડ લઈ આવે છે ૧૧૪, -૫૨૩૨ ભર
તીમાં જોડાય છે ૧૧૧, -લેખકને જીવ-
નના અનુભવ લખવા આમંત્ર કરે છે ૧

પરીખ, મણિગહેન નરહરિભાઈના પત્ની,
-ની પતિના લશ્કરમાં જોડવાથી
થયેલી મનોરજા ૧૧૨-૩, -ને
ગાંધીજી આશ્રમમાં આવે છે ૧૧૩

પરીખ, શકરલાલ દ્વારકાદાસ 'જોડાની
લડત'ના લખા ૧૦૭ ૩૭૪, ૩૭૬

પડયા, સ્વ નવવરાગ ૩૮૧

પડયા મોહનલાલ કામેશ્વર ૫, ૧૭૨, ૧૭૭,
૧૮૧, ૨૨૦, ૨૨૩ ૪ ૨૬૬, ૨૮૮, ૩૫૧,
-ખાતી માર્યાવય જોડે છે ૩૭૪,
-જોડા જિલ્લાની લડતના ઉત્પાદક
૩૭૪, -ગાંધીજી પ્રથે આમંત્રાય છે
૩૭૩, -જોડા સત્યાગ્રહમાં ૧૭-

-વર્મજનુ ભંચત વાતાવરણ નિદાણે
છે ૨૭૫, -નાગપુર જેલમાં ખોરાક
વિષે ફરિયાદ કરે છે ૧૭૬-૮૦, -વિષે
ગાંધીજી ૩૭૫-૧, -જોખ બનાવવાની
પ્રવૃત્તિમાં થડે છે ૨૭૪, -ગજની
ભરતીમાં ૩૭૪, -લગ્નની ભરતીમાં
જોડાય છે ૧૧૧, -ત્રાસ પ્રવર્તક ગુપ્ત
મહાજના સભ્ય ૧૨૩ -હૈડિયા બેનને
લગતુ નિવેદન રજૂ કરે છે ૧૬૦-૧,
-ના અવસાન મળ્યે ગાંધીજીને
તાર ૩૭૫ -ના અવસાન લખ્યે
વજીબલાઈને પત્ર ૩૭૬, ની કાગિર્દી
૩૭૩-૪, -નું અવસાન ૩૭૩

'પગીખ' (માનિક) ૧૫૬

પાગીવ, એસ કે ૩૧૨

પાકક, તામનારામજી વિ ૩૫૬

પારેખ, ઝીકમદાસ મદાનદાસ ૩૭૪

પાલ, બિપિનચંદ્ર ૭

પાળજી ૧૮૪-૫

પાડે, લઈમણ ૨૭

પીઝમાં અખ્યાસ માહેબ ૧૪૬

પીપગાવ ૧૬૪, -માં ખોરાક સત્યાગ્રહ
નો વિજયોત્સવ ૨૧૧-૨

'પુસ્તકાલય' (માનિક) ૧૪

પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઉત્સવ ૨૬૮

પેરવાદ તાલુકાનું રેવન્યુ મેટ્રીમેન્ટ ૨૧૫ ૬

પેટવાદ તાલુકાના ખેડોની પરીક્ષી
પરિષદ ૨૧૭ ૬

પેટવા' તલુકા ખેડત પ્રતિનિધિની
સ્થાપના ૨૧૭

પેટલાદની જેલમાંથી બાબરેવા બાગી
બન છે ૧૮૫

પેટલાદ ખોર્ડેંગ હાઉસ, આમ્યક બને
આશાપ્રદ સત્યાગ્રહ, -બધે થાગ

છે ૨૧, -ની મુલાકાતે વિદ્વાન અને દેરાધેમી મજાનો ૭, -ની રાત્રીઆત ૪ -ની સારી છાપ ૬, -નું મકાન મગ્ગાર લઈ લે છે ૨૦, -નું લેખન ઉપર ૪, -નું વાતાવરણ ૫, -ને જોવાનું મકાન મને ૫, ને સરકારી મદદ લેવા યાય છે ૨૦, -મા નાટક જોવાનો પ્રતિગદ્ધ ૮, -ના મ આનન વિદ્યાર્થીઓના હાથમા ૭-૮, -મા સાનઈ ૬ -મા સાહિત્યપ્રેમ ૬, -મા સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વદેશીનું વાતાવરણ ૬-૭

પોરડા ૧૬૪

પોવાક, મિ હેત્રી આધીજ્ઞના સાથી ગોળિયા આવે છે ૬૮-૧૦૧

પ્રભસેવક, -અને પ્રભસેવક ૩૮૧-૨,

અને શુદ્ધિ ૩૮૪, -અને સમાજ

જીવન ૩૮૩, -ના બાળકોની કેળવણી

અને ઉછેર ૩૮૨, -ની આજની

સ્થિતિ ૩૮૧ -ની પત્નીઓ ૩૮૧

પ્રેમ સામે મેરવો ૩૬૨-૬, -સ કટ

નિવારણ છાવણી ૩૬૧-૩, -નું

દવાખાનું ૩૬૬-૭

ફેડકે મામા માહેબ -જેલમા બાબાઓની

સબાળ ગણે છે ૩૫૧, -હરિજન

વિદ્યાર્થીઓ સાથે લેખને ત્યા ૨૧૩

ફિનિશ્સ આશ્રમ પાછળની આધીજ્ઞની

બાનના પૃ-૪, ના વિદ્યાર્થીઓની

ફિનિશ્સ પડ, -ની કેળવણીમા વર્ધા

યોજનાના બીજ ૬૪-૫, -ની મડળી

કુબ મેળામા ૮૧, -મા અક્ષરજ્ઞાન

૬૪, -મા ખેતીમા ૬૨, -મા ધાર્મિક

વાચન ૫૭ -મા બીમાગોસ્વવાનુકામ

૬૦-૪, -મા શારીરિક કેળવણી ૬૨

ફોર્ડ મિ, ના પુરના આધારિત જેવર

૧૭૮-૮૧

બનજ, જમનાવાલ ૧૬૬, ૨૮૮

બદલપુર, મીઠા સત્યામહનુ મથક ૨૮૦,

૨૮૨, ૨૮૩

બર્કનહેડ, લોર્ડ ૩૦૪

બાબરકામ, ટેકીના અને આન દી વૃદ્ધ ૩૫૨

બાબર દેવા જેવમાથી બાગી મુખીનું ખૂન

કરે છે ૧૮૫, -લ ટે ચડે ૧૮૫,

પદ્માય છે ૨૧૨, -ની પેટવાદ જેવમા

પોતાની મા સાથે મુલાકાત ૧૮૫, -ને

પકડવાનું અવિચારે સોપાય છે ૧૮૮-૬

‘બાગકોનો પોકાર’ ૩૫૧

‘બાગમિત્ર’ (માસિક) ૧૪

બાગયો નિ વિચિત્ર વ્યક્તિ ૨૩૮

બિહાર વિદ્યાપીઠ ૧૩૫

બીનીમોરિયા મિ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ

૨૭૨

બુચ વેણીલાલ, ધણીએ જોડાય છે ૧૭૨

બેન મિ વેજપુડ, ૩૦૦

બોચ સહુમા ઇડિયા લીગ ઉપરુદસન

૩૩૫ ૬

બોરસઃ તાલુકા પ્રભ પરિષદ સત્યામહનો

કસાવ કરે છે ૧૦૧

બોરસઃ તાલુકામા પ્રેમ ૩૬૦, મા

ત્યના મક માર્ચ ૨૧૨

બોરસઃમા મુઝઈ સગાગના ચૂંટ ૧૩૧

મિ હોટસન ૨૦૭-૬, -મા રાતનું

બનર ૧૬૬-૭, -મા શ્રીદિન ૩૦૩

બોરસઃ સત્યામહની તત્તરત્યના ૧૬૨ ૫,

-ની બૂહરત્યના ૧૬૫ ૬

બન્ન સિવાજી ‘નાયી બ્રાહ્મણ’

માસિકના તત્તરી ૧૭૧

બગત સાથી ૨૫૮, -ઉપર જેની ખૂનનો

આરોપ આવે છે ૨૫૮, -ની ૧૬૬

સી ચાલી જતા પોતે સાધુ

છે ૨૬૨, -પોતાની મિત્રતા

અર્થેણ કરે છે ૨૧૩

રવિરા કર મહારાજ પ, ૨૯૯ ૩૧૪, ૩૧૭,
૩૪૨ ૩૪૫ ૩૫૧, પાણ્ડુવાડિયાઓમા
પમે વજગે છે ૨૧૨, -મોટગની
મોધારતમમળવે છે ૧૪૪, -લસુદામા
૨૮૧, -હિજરીતીઓને આમપ્રદેશનુ
આમ નયુ આપે છે ૩૦૬, -ના
લેખકને પ્રથમ દર્શન ૧૩૮-૬, -ની
ખડતવતા ૧૭૧, -ની ધરપકડ ૩૧૦,
ની નીચવા ધરને સુધારવા નાંટ
અધાય નહેનત ૧૬૮, -ની રહેણી
૧૩૯, -ની લસુદામા ધરપકડ અને
સત્ત ૨૮૩-૪, -ની વાતની રૈયી ૧૩૮-
૪૦, -નો ચોર સાચે વાર્તાલાપ ૧૪૧ ૪,
-નો લેખક સાચેનો સબધ ૧૪૧
૨ બીપુરા ૧૬૪, -ના વાપજમાઈ લોકોને
ડગાવવા મયે છે ૨૦૨-૪, -ને પચ
૬૬ કરે છે ૨૦૪
રાજો રાજીવાડાનો બદા નટિયો ૧૮૬,
-પકાય છે ૨૧૦
રામધાન નઈ, વડોદરાના નાયબ હીવાન
૭૩૮
રામી, નાથાબાઈ કાળીદાસ ૭૩૩
રામ-મા સગાર સાહેબની ધરપકડ ૨૭૦
૨, -નાકની લડતની પગવાનગી માગે
છે ૨૭૩ -ને ગાધીજી નામની
મહતની પરવાનગી આપે છે ૨૮૦,
-નામની લડત ટપાડે છે ૨૬૭,
-ની બામાન્ય માહિતી ૨૬૮,
-મા પ મીંગે અને બારૈયા વચ્ચે
ફૂટ ૨૬૬, -ફૂટનુ કારણ ૩૦૦,
-માની ધાય છે ૩૦૦, -મા લૂટ
જેવી જાણી ૩૦૧, -ની જમીન વેચઈ
૩૦૨, -ની સીઓનો ફાગો ૩૦૨ ૩,
-ના દિજરીએ ની રિયતિ ૩૦૨ ૩,
-નો ધરાસણમા ફાગો ૩૦૨,
-સમાધાન ધાય છે અને જમીન
પાછી મળે છે ૩૦૫ -લોકો પછા
ગામમા પ્રવેશ દે છે ૩૦૬ -ના

સત્યાગ્રહીઓ ચિખોદરામા ઉપનાસ
આદરે છે ૩૧૧, સરકાર નામ સાથે
ગવત ત્ર સધિ મરવા તૈયાર ધાય છે
૩૧૧-૨, -ગામ ના પાડે છે ૩૧૨,
-સરકાર ખાવસા કરેલી જમીન નેચી
દે છે ૩૧૨, -લોખા હરાજમા ગયેલી
જમીન ન ખેડવાનો નિશ્ચય કરે છે
૩૧૩, -પાયમાલ થયેલા ખેડૂતોની
રિયતિ અને વ્યવસ્થા ૩૧૪-૫,
-મહાસભાવાદી પ્રવાન મહાજમીન
પાછી અપાવે છે ૩૧૫, -પાળીદારો
અને બાન્યા વચ્ચે વિશ્વાસ અને
મહોબ્બત નામે છે ૩૧૭, -વિજયે
તસવની જગવળી ૩૧૭-૮
રુદ્ર પ્રિન્મિપાય, જિ હીમા ગાધીજીના
યજમાન ૮૬
રૂપિયાપુરા ૨૬૭
રોનેટ એમ ૧૨૪
રોયે કમિટી ૧૨૪
રોયે રિપોર્ટ ૧૨૪
લકસર જમીનને ગાધીજીને થયેલો ગોરા
માજન્ટનો અનુભવ ૮૬-૮
વખો રેખકના પિતાનો ખૂની ૩૨૨,
જન્મગીપની મત પામે છે ૩૦૫,
-મત પૂરી થતા લેખકને મળે છે ૩૦૫
લવાદી પચ ૨૦૫
લસુદામા ધરપકડ ૨૮૩
વાઝા કામ ૨૮૮
લાલા લાજપતરાય ૭
લહેર મિ, પોલીસ અમલદાર ૨૮૦
લાયરુરાવત મ મે લેન્ડા ૨૦૫
લિંબાસી ૨૬૭
લેકરટન મિ, સાળતમના લેલના
મુખરિન્ડેન્ટ ૨૮૪-૫
લેલવા ૨૧૭ ૨૦૫, -ના મુખી મળેલો
જઈ ખેડૂનો કિંગ્સો ૧૬૮-૨૦૦
વરવિધ ૧૫-૪

બટ્ટ, કચ્છાગ કર (માસ્તર) લેખકને
ત્યાલમમાં ૧૬૩, -ની નૈતિક અગર ૬

બટ્ટ, ગોકળભાઈ ૩૫૧

બટ્ટ, ચિમનલાલ, ૨૮૫

બટ્ટ, ઝનુભાઈ, બોરસદના વકીલનું અધિયો
ખૂન કરે છે ૧૮૬

બટ્ટ, મણિરા કર નાનજી (કાન્ત) ૧૬૩

બટ્ટચાર્યા શ્રી વલ્લભભાઈનું પ્રેરક બાપણ ૨૬૬

બટ્ટચાર્યા, ડૉ. બોરસદમાં ૩૬૬

બવાનીપુરા ૧૬૪

બડારી, મેજર, નાશિક જેલના સુપરિ
ટેન્ડેન્ટ ૨૮૫-૬

બાગવત, આચાર્ય ૩૫૨

બાગવત, ગોવિંદરાવ ૨૩૪

બાદશાહીમાં આજ્ઞામાં માહેળ ૧૪૬-૮

બોકરી, ગણેશરાવ, પેટલાદ બોર્ડિંગ
હાઉસના સુપરિટેન્ડેન્ટ ૮

મગનભાઈ, લેખકના મિત્ર ૮૬

મધરેળનું વાતાવરણ બગડે છે ૨૫૫

મહામંદઅલી, મૌલાના ૨૨૮; -ના ખેડના
કાર્યકર્તાઓના નિવેદનની બાજુ યતા
હુદ્દાર ૧૮૩

મહામંદઅલી, વીરસદ ધાણાના પોલીસ
સબ ઇન્સ્પેક્ટર ૨૩૧-૨

મહાસભાને સુવર્ણ મહોત્સવ ૩૭૭-૮;
-ની અસર ૩૭૮-૯

મદુવામાં ખાતી કાર્યાલય ૩૭૪

મહેતા, કલ્યાણજી વિક્રમભાઈ, 'ગુજરાતનું
નૂર'ના લેખક ૧૬૫

મહેતા, બળવ તરાચ ઝડા સત્યાગ્રહમાં ૧૭૦

મહેતા, સર મનુભાઈ, વડોદરાના દીવાન ૨૧૬

મહેતા, રોહિત ૨૮૫

મહેતા, વેકુંબ બોરસદમાં ૩૬૬

મહેતા, શારદાબહેન ૩૫૬

મહેતા, ડૉ. મુમત, ૨૨૦, -દીવાનને

મળવા બધ છે ૨૭૮; -પેટલાદ
તાલુકામાં ફરે છે ૨૩૭, -સોજિત્રા
પરિષદના પ્રમુખ ૨૨૨

મહેતા, દરિયાદને ત્યાં લેખક અને
ધર્મામ સાહેબ ૧૨૭

મળનું ખાતર ૩૪૮-૫૧

મંગળ માસ્તર, બારંયા સુધારક ૧૩૨-૪;
-ગામલોકોને સુધારાને માગે વાળે
છે ૨૫૭-૬૧; -લખાને ગામમાં રાષ્ટ્રી
રાજ્ય છે ૩૨૩; -લખાને પોલીસને
સ્વાધીન કરે છે ૩૨૫

મદિરો, અનાચારના ધામ ૭૩

માલેકરાવ, પ્રો ૨૩૩

માવળંકર, ગણેશ વાસુદેવ, ગુજરાત
સભાના મંત્રી ૧૦૧

'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય'થી વિદ્યાર્થીઓને
લાભ ૮

મિરજા, મિ., નાગપુર જેલના મોટા
ચક્રના જેલર ૧૭૧-૫

મુકર્જી, મત્સ્યવત, વડોદરા પ્રાંતના
સૂબા ૨૨૬

મુનશી, ક મા. મુંબઈ સરકારના શૃંગમંત્રી,
જમીન મેળવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન
કરે છે ૩૧૫

મુનશી, પ્રાણલાલ, પ્રજામંડળના મોવડી
૨૧૬

મોતી બાબર, કલ્પઝટનો ભૂતારો, બાબર
દેવાનો સાળો ૧૮૫, ૧૮૮

ચાંદ્રિકા, ઇન્દુલાલ, તપાસને અંગે બોરસદ
તાલુકામાં કરે છે ૧૦૨; -વરતીને
કામે ખેડા જિલ્લામાં ફરે છે ૧૧૦;
-મોતીભાઈ અમીનના કાર્ય અને
વિદ્યાર્થીઓ વિષે ૧૩; -લગ્નકરબરતીમાં
જોડાય છે ૧૧૧; -વિદ્યાર્થી મંડળની
બેઠકના પ્રમુખ ૧૩

સમુદાયભાઈ, ગાનાના યુવાન કાર્યકર્તા ૩૩૩

રવિરા કર મહારાજ ૫, ૨૬૯, ૩૧૪, ૩૧૭,
૩૪૨ ૩૪૫ ૩૫૧, પાટણવાડિયાઓમા
મામે વજગે છે ૨૧૨, -મોટગની
મોધારત સમતલે છે ૧૪૪, -લસુદામા
૨૮૧, -હિજરતીઓને આમપ્રદેગનુ
આમત્રણ આપે છે ૩૦૬, -ના
લેખકને પ્રથમ દર્શન ૧૩૮-૬, -ની
ખડતવતા ૧૭૬, -ની ધરપકડ ૩૧૦,
ની નીચવા થરને સુધારવા માટે
અયામ નંદેનત ૧૬૮, -ની રહેણી
૧૩૧, -ની લસુદામા ધરપકડ અને
સજા ૨૮૩-૪, -ની વાતની રેલી ૧૩-
૪૦, -નો ચોર સાથે વાર્તાલાપ ૧૪૧ ૪,
-નો લેખક સાથેનો સબધ ૧૪૧
૨-નીપુરા ૧૬૪, -ના વાધજીભાઈ લોકોને
ડગાવવા મથે છે ૨૦૨-૪, ને પચ
૬૮ કરે છે ૨૦૪
રાજનો શીજવાડાનો બદા-વર્તિનો ૧૮૬,
-પકડાય છે ૧૧
રામલાલભઈ, વડોદરાના નાયબ હીવાન
૭૩૮
રામી નાયાભાઈ કાળીદાસ ૭૭૩
રામ-મી સરકાર સાહેબની ધરપકડ ૨૭૭
૨, -નાકરની લડતની પગલાનગી માગે
છે ૨૭૭ -ને ગાધીજી નારની
લડતની પરવાનગી આપે છે ૨૮૦,
-નાકરની લડત ઉપાડે છે ૨૬૭,
-ની બામાન્ય માહિતી ૨૬૮-૧,
-મા પાગીદારો અને ખારેયા વચ્ચે
ફૂટ ૨૬૬, -ફૂટનુ મરણ ૩૦૦,
-ખાલી થાય છે ૦૦, -મા લૂટ
જેવી જમી ૩૦૧, ની જમીન વેચઈ
૩૦૨, ની સ્ત્રીઓનો ફાળો ૩૦૨ ૦,
-ના હિજરતીઓની રિથતિ ૩૦૨ ૩,
-નો ધરાસણામા ફાળો ૩૦૨,
-મમાવાન થાય છે અને જમીન
પાછી મળે છે ૩૦૫ -લોકો પાછા
ગામમા પ્રવેશ કરે છે ૩૦૬, -ના

સત્યાગ્રહીઓ ચિખોદરામા ઉપવામ
આદરે છે ૩૧૧, સરકાર ગામ સાથ
ગ્વતત્ર સધિ કરવા તૈયાર થાય છે
૩૧૧-૨, -ગામ ના પાડે છે ૩૧૨,
-સરકાર ખાલસા કરેલી જમીન વેચી
દે છે ૩૧૧, -લોકો હરાજમા ગયેલી
જમીન ન ખેડવાનો નિશ્ચય કરે છે
૩૧૩, -પાયમાલ થયેલા ખેડૂતોની
રિથતિ અને વ્યવસ્થા ૩૧૪-૫,
-મહાસભાવાદી પ્રશ્ન મડગ જમીન
પાછી અપાવે છે ૩૧૫, -પાગીદારો
અને ખારેયા વચ્ચે વિશ્વાસ અને
મહોબ્બત બંને છે ૩૧૭, -વિજયો
તસવની ઉજવણી ૩૧૭-૮
રુડ પ્રિન્સિપાલ, જિહીમા ગાધીજીના
ચજમાન ૮૬
રૂચિયાપુરા ૨૬૭
રોનેટ એન્ડ ૧૨૪
રોનેટ કમિગી ૧૨૪
રોનેટ રિપોર્ટ ૧૨૪
લક્ષ્મર જ કરાને ગાધીજીને થયેલો મારા
નાજાન્ટનો અનુભવ ૮૬-૮
વજો વેપકના પિતાનો ખૂની ૩૨૨,
જન્મગીપની મળ પામે છે ૩૨૫,
મળ પૂરી થતા વેપકને મળે છે ૩૦૫
વવાહી ૫૫ ૨૦૫
લસુદામા ધરપકડ ૨૮૩
લાલા મામ ૨૮૮
લાલા લાજપતરાય ૭
લાહેર મિ, પોલીસ અમલદાર ૨૮૨
લાચરુસાવત સામે જેડા ૧૦૫
લિંખાસી ૨૬૭
લેકરન મિ, સાબ મના જેલના
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ૨૮૪-૫
વડવા ૨૧૭ ૨૦૭, -ના રૂખી છુટા
ભાઈ પટેલનો કિંગ્સો ૧૬૮-૨૦૦
વરવિક્રમ ૧૫૮-૬

- વધાયોજનાના મૂળમાં અદિસાવૃત્તિ ૬૫;
-નાં બીજા ક્રિનિક્સ આશ્રમની
કેળવણીમાં ૬૪-૫
વર્મા, ગ્યામજી કૃષ્ણ ૨૭
'વર્ણવચન' ૭૭૨
વસો ૧૨; -માં અખ્યાસ સાહેબ ૧૫૦
વિઠ્ઠલ કન્યાવિદ્યાલયના શિક્ષક શિક્ષિકાઓ
૩૫૬; -ના અધ્યાસક્રમ ૩૫૬-૭
વિઠ્ઠલસ્મારક સમિતિ ૩૫૩
વિઠ્ઠલ કન્યાકેળવણી મંડળ ૩૫૮
વિલ્કિન્સન, મિસ, ૩૩૫-૬
વિલિંગડન, હોર્ટ ૩૦૬
વિસાપુર જ્વેલ ૩૪૧-૨; -માં ફટકાની
મળ ૩૪૨
વીરસદ, લેખકનું મોસાળ ૧૫૨; -માં
વિજયોતસવ ૨૧૨
વેડલમમાં ગાંધીજી મંદિર ખુલ્લું મૂકે
છે ૭૨-૩
વેટ્ટ મિ, 'ઇડિયન ઓપીનિયન'ના
અધ્યક્ષ ૫૩, ૭૬; -બકેટના
ખાતરની અસર બતાવે છે ૩૪૬
વૈદ્ય, ગંગાબહેન ૩૦૩
વોડનો મેજો ૨૧૩-૪
વ્યાસ, ઈશ્વરલાલ કાળીદાસ, કરમસદ
વિનય મંદિરના આચાર્ય ૧૫૧
શાસ્ત્રીઆર, શ્રીનિવાસ ૧૦૨
શાહ, ફૂલચંદ બાપુજી ૪, ૧૩૫, ૧૫૧,
૨૨૦, ૨૨૩, ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૮૧, ૨૮૮,
૩૫૩-૪, ૩૭૫; -સરકર ભરતીમાં
જોડાય છે ૧૧૧; -ચોકે મત આપે જ
તો મહાસભાના હિમેશ્વરોને આપે
જોની અપીલ ઉપર સહી કરે છે
૧૮૨-૩; -વિષે ગાંધીજીના હુકમો
૩૭૫; -નું અવસાન ૩૫૪; -નો
દંક પરિચય ૧૩૭-૮
શાહ, ફૂલચંદભાઈ, વડવાણવાળા, 'જંડા
સન્ધ્યામહા'માં ૧૭૦
શાહ, મોહનલાલ, હોટા કનિશનર ૨૬૬
શિવાનંદ, જંડા સન્ધ્યામહામાં ૧૭૦
સુભાષ ટો, ગાંધીજીને પંચજ બોલાવે
છે ૧૨૫
સન્ધ્યામહા આશ્રમનાં મતો ૮૬; -ની
સ્થાપના ૮૬-૯૧
સન્ધ્યામહાની સંસ્તમાં મોટું સાધન ૨૧૦
સતરામ મંદિરમાં વિ. ક. વિદ્યાલયની
ગરબાત ૩૫૮
સદેસરમા અખ્યાસ સાહેબ ૧૪૬-૫૦,
૨૬૭
સાને, વકીલ, પ્રભમંડળના મેમ્બર ૨૧૬-૮
૨૦; -સર લવાઈ ૨૨૫
સાનાજીક બહિષ્કાર ૨૬૧-૨; -ની
મર્યાદા વિષે ગાંધીજી ૨૬૨-૪
સુભાષ ૧૬૪-૫, ૨૬૭; -ના વિનય
મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીનાં
દર્શને ૨૩૪-૬; -માં લેખક લોકોને
મર્મી સમજાવે છે ૧૬૩ ૪
સુતરિયા, પ્રભમંડળના મેમ્બર ૨૧૬-૨૦
સુરેન્દ્રજી ૩૫૨
સેન, ડો, નાગપુર જ્વેલના મુખ્ય ડાક્ટર
૧૭૬, ૧૭૮
મોજિત્રામાં અખ્યાસ સાહેબ ૮૬;
-માં વિદેશી કાપડની હોળી ૧૫૪-૬
ઉચ્ચાર નામની સાર્થકતા ૮૬; -માં
ગાંધીજી ૮૧-૫; -માં મંડાઓનું
અસંસ્કારી વર્તન ૮૫
હાઈકોર્ટ, ડો. ૧૭૧-૭
હિમસંકટ ૨૬૪-૫
'હિંદસ્વાસ્થ્ય' થી લેખકનું દક્ષિણે
પલટાઈ જાય છે ૨૨; -સગળવતો
ગાંધીજીનો પત્ર ૨૩-૬
હેડિયાવેરો ગદ ધાય છે ૨૦૬; -ની
ઉત્પત્તિ ૧૮૬
હોર, સેમ્યુઅલ ૩૦૬